

ТІЛ БІЛІМІ ЛИНГВИСТИКА LINGUISTICS

МРНТИ 16.01.09

Г.Қ. Абдирасилова¹

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ОРТА ҒАСЫР ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІК ЖҰРНАҚТАРЫНЫҢ СӨЗ ТУДЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада орта ғасыр ескерткіштеріндегі етістік жасаушы жұрнақтардың жуан және жіңішке варианттары жайында сөз болады. Мұнда Қожа Ахмет Йасауи еңбектері, Алтын Орда мен мәмлүктік Египетте жазылған мұралары, М.Қашқари “Диуани хикмет” еңбегі, Сәйф Сараидің “Гүлістан” және “Хұсрау мен Шырын” шығармаларындағы етістік жасаушы жұрнақтардың жуан және жіңішке варианттарын мысалдар арқылы көрсетіледі. Мәселен, Йасауи хикметтерінде сын есімге *-a*, жұрнағы жалғану арқылы туынды етістіктер жасалған: сын есімге *-a* жұрнағы жалғану арқылы жасалған етістіктер, сын есімге *-ы, -і* етістік тудырушы жұрнақтар жалғанған етістіктер, сын есімге *-il* жұрнағы жалғанған туынды етістіктер, *-ла, -ле* жұрнағының сын есімнен етістік тудыруы арқылы жуан және жіңішке варианттары мысалдармен берілді. Зерттеу барысында зат есімдер мен сын есімдерден туынды етістік жасаушы жұрнақтар өте кездеседі. Дегенмен, олардың беретін мағыналарында айырмашылықтар байқалмайды.

Кілт сөздер: орта ғасыр ескерткіштері, етістік жасаушы жұрнақтар, жуан және жіңішке варианттар, жазба ескерткіштер.

G.K. Abdirasilova¹

¹Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

FEATURES OF WORD-FORMATIVE VERBAL SUFFIXES IN THE LANGUAGE OF THE WRITTEN MONUMENTS OF THE MIDDLE AGE

Abstract

In the article thick and thin versions of verbal derivatives in medieval monuments are considered. Here are examples of the works of Khoja Ahmet Yasawi, the heritage of the Golden Horde and the Egyptian heritage, the works of M. Khashkar, "Sophia Hikmet", as well as the thick and thin versions of verbs produced by the genres of Suif Saray "Gulistan" and "Khushrau and Shyryn." For example, Yassawi xikmetterinde connects to the adjective suffix *-A*, derived verbs: adjectives abuse the made compound, created by the suffix, verbs, adjective cent of students associated with the verb suffix causes verbs, verbs, adjectives related to the suffix *-il -la*, with exaggerated and subtle suffix variants, the suffix suffix. In the course of the study, nouns and adjectives are derived from the derivatives of nouns. However, there are no differences in their meanings.

Keywords: Medieval monuments, verb derivatives, thick and thin versions, monuments.

Г.К. Абдирасилова¹

¹Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ГЛАГОЛЬНЫХ СУФФИКСОВ В ЯЗЫКЕ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Аннотация

В статье рассматриваются о толстых и тонких вариантах глагольных суффиксов в памятниках средневековья. Здесь приведены примеры произведений Кожы Ахмета Ясави, наследия Золотой Орды и египетского наследия, работы М.Хашкара «Дивани хикмет», толстые и тонкие варианты производных глагола «Гулистан» Саифа Сары и «Хушрав и Ширин». Например, в рассказах Ясави производные глаголы состоят из прилагательных, включая производные: глаголы, созданные прилагательными, прилагательные, глаголы с подробными суффиксами, прилагательные с производными и производными, с примерами толстых и тонких вариантов, с помощью глагола для создания глагола. В ходе исследования существительные и прилагательные являются производными от производных глаголов. Тем не менее, нет никаких различий в их значениях.

Ключевые слова: средневековые памятники, словообразовательные суффиксы глаголов, толстые и тонкие варианты, письменные памятники.

Кіріспе

Ә.Нәжіп XI-XV ғғ. аралығындағы жазылған мұраларды терең зерттей келе, бұл кезеңде бір емес, бірнеше әдеби тілдердің болғанын анықтады. Ғалымның көзқарасы бойынша, қарахандықтар династиясы дәуіріндегі қарлұқ-ұйғыр әдеби тілімен қатар, XI ғасырда Сырдарияның төменгі ағысында тұратын халықтар қыпшақ-оғыз әдеби тілінде сөйлеген.

Түркітанушы ғалым Н.А. Баскаковтың айтуынша, X-XII ғасырларда кеңінен қолданыста болған тілдер тобына енетін тілде жазылған болуы мүмкін. [1, 304] Ал Қараханид дәуірінде басым қолданылған тілдерге тәжік, Орта Азияда иран тілдерінің элементтері көп қолданылған.

Орта ғасыр шығармаларын зерттеген түркітанушы ғалым Ә.Нәжіп Қожа Ахмет Йасауи еңбектерін зерттеп, хикмет тілінің қай тілге көбірек жақындайтыны жөнінде мынадай пікір келтіреді: “Известно, что в низовьях реки Сырдарья начала XI в. жили огузские племена. Когда они продвинулись вглубь Средней Азии, их место заняли кыпчаки” [2, 55].

Ал қыпшақ тілдер тобындағы бірден-бір тіл қазақ тілі екенін, сонымен бірге Қожа Ахмет Йасауидің қазақ жерінің азаматы, түлегі екенін ескерсек, хикмет тілінің де қазақ тіліне қатысы бар екендігі анық. Ендеше Ә.Нәжіптің түпкі ойы оғыз-қыпшақ, оның ішінде қазақ тіліне жақындығы бар деген ойдың ұшқыны байқалады. Ғалымның бұл пікірінің жаны бар. Орта ғасыр ескерткіштерін жүйелі, толық зерттеген ғалым ретінде пікірінің дұрыстығына көз жеткізуге болады. Алтын Орда мен мәмлүктік Египетте жазылған мұраларды да түбегейлі зерттеп, сол саладан докторлық диссертациясын қорғаған ғалымның “Диуани хикмет” еңбегі қыпшақ тілінің негізінде жазылған. Аздап онда оғыз тілінің де әсері болған. Ал шығыс элементтеріне келетін болсақ, кітаби тілдің әсерімен енуі мүмкін деген пікірін бізге дейінгі ғалымдар қолдаған болатын. Біз де осы пікірге тоқтағанды жөн санап отырмыз.

Йасауи шығармаларының тілі туралы ғалымдар пікірі әрқилы болғанымен, бүгінгі күнде де толық зерттелді дей алмағанымызбен, қай тілде жазылды деген мәселе толыққанды басы ашық мәселе болып отыр. Әр түркі жұртының өкілдері өздерінің тілдік элементтеріне жақындатып, өз туындысы деп тану да кездесіп жатады. Дегенмен, Қожа Ахмет Йасауидің қазақ жерінде туып, шығармаларын осы жерде туындатып, осы жерде сүйегінің жатқаны да баршаға аян. Осы кезең туындыларының тілі туралы пікірлер де сан қилы. Тілші-ғалымдардың X-XII ғасыр жазба ескерткіштерін Қараханид әдеби тілінің дәстүріндегі ж тобындағы оғыз-қыпшақ тілінде (кей деректер бойынша шағатай тілі) жазылған туындылар деп қарайтын пікірлері де бар.

Көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеуші ғалым Ғ.Айдаров туынды етістіктердің жасалуы негізгі түбір етістіктерге қосымшалар жалғану арқылы жасалатынын айта келіп, өзге ғалымдар секілді есім негізді және етістік негізді болып екіге бөлінетіндігін айтады. Есім сөздерге **-а, -е, -ла, -ле, -лан, -лен, -лат, -лет, -д, -ад, -ед, -ай, -ей, -қ, -к, -ық, -ік, -шур, -шүр** сияқты жұрнақтар жалғану арқылы жасалатындығын көрсетеді [3].

Ескерткіштер тіліндегі сөз жасайтын жұрнақтарды зерттеген Ә.Керімов Сәйф Сараидің “Гүлістан” және “Хұсрау мен Шырын” шығармаларындағы етістік жасаушы **-ы, -и, -у, -ү** жұрнақтарының бар екенін

уды, (ұйықта), бәркі (бекі), құры (құрғау) деген мысалдар арқылы дәлелдейді. Осындай дәлелдер орта ғасыр ескерткіштерінің бірі Қожа Ахмет Йасауидің хикметтерінен де кездеседі. *Арыб, сауытмаса, қақылу, беркін, бақыласан* деген етістіктер – осының айғағы. Жоғарыда көрсетілген ескерткіштерде де **-ы** жұрнағы арқылы жасалған туынды етістіктердің саны аз екенін байқауға болады. Бүкіл туындының өн бойында бес туынды етістік кездесті. Махмуд Қашқари сөздігінде *берік, беркіну* сөздерінің мағынасы *мықты, жабық, бекем* деген мағыналарды береді екен, Махмуд Қашқари: “Бұл сөздің негізі бәк” деп көрсетіп, **р**-ның артық екенін айтқан болатын [4, 53]. Осы *беркін* сөзі біздің тілімізде *бекін, мықты* болу деген мағынаны білдіреді – *Рахматындын муждә беркін 'асы құлгә*. Қазақ тілінде *беркіну* сөзі қолданылмайды. Бірақ жергілікті тіл ерекшеліктерінде *беркіну* сөзін Махамбет шығармаларынан кездес-тіреміз. *Беркініп садақ асынбай, ерлердің ісі бітер ме?! деген жолдардағы беркіну* сөзі ХҮІІІ ғасырдың аяғы мен ХІХ ғасыр басында қолданылғандығы белгілі. Жергілікті тіл ерекшеліктері де белгілі деңгейде тілдік өзгерістерді шешуге көмектеседі.

Р.Сыздық бәркітіб деген етістіктің хикметтер тілінде кездесетіндігін айтып, **-ім** жұрнағы арқылы жасалған етістік деп таниды [5,142].

Бұл сөздер “Хұсрау мен Шырын” туындысында *Нечә ким талбысам бәркір бу бағым – Талпынған сайын бекі р бұл бауым* (ХІІІ, 95 б.) деген тұлғада қолданылса, М.Қашқаридың еңбегінде *Ол таварын бәркләди – ол малын бекітті* (ІІІ, 448 б.) тұлғаларында қолданылған. М.Томанов: “Байырғы етістіктер құрамынан кездесетін аффикстердің бірі **-ы, -і**. Алайда **-ы, -і** арқылы жасалған етістіктердің саны қазіргі қазақ тілінде аса көп емес, бірақ олар сөздік қордың байырғы түріне жатады. *Бекі, тыншы, ренжі*, (реніш есімінен), *мүңкі* (мүңк ескі түркі тілінде иіс) т.б.” [7,261].

Біздің ойымызша, *қарымас және қарамас* деген сөздерге **а** және **ы** дыбыс алмасуы бар.

Б.А. Серебренников пен Н.З. Гаджиеваның да еңбектерінде **-ы, -и** жұрнағы арқылы жасалған әзірбайжан тіліндегі *бәркі – мықты болу* сөздерін мысалға келтіруге болады. [6; 236]

Йасауи хикметтерінде сын есімге **-а**, жұрнағы жалғану арқылы туынды етістіктер жасалған.

Сын есімге -а жұрнағы жалғану арқылы жасалған етістіктер:

Жаның қинаб заққум чайнаб 'ашиқ болғыл, Башың ойнаб ол жан сізләб садиқ болғыл (56б, 4-5). *Сахарлары жаным қинаб қан йығламай, Алла дебән қанлар йұтұб зар еңрәнмәй* (60б, 8-9). *Бәндә болсаң мәнмәнлікні зинһар ташла, Сахарлар жаның қинаб ынмай ишлә Йолдын азған бәндәләрни йолға башла, Бір ләхзада дилләріні сафа қылдым* (101а, 12-13).

Сын есімге -ы, -і етістік тудырушы жұрнақтар жалғанған етістіктер.

Рийазатта һарыб ачыб азыб қалсам, Дустлар, хожам мәні бәндәм дегәймукин (13б, 4-5). *Йолда өлүб көңліні сауытмаса биһрақ* (29б., 11). (күн суыды). *Күйдүргүчі йақдүргүчі һич тұрарың йоқ, От дек тұташыб бақыласан кәун-у мәкәндә* (28а, 10-11).

Сын есімге -іл жұрнағы жалғанған туынды етістіктер:

Он йашымда ол йол таптым тірілмәдім (44б, 12).

Йасауи хикметтерінде *тірі-л-мәдім, и-іл, өргүләйін* секілді **-іл** қосымшасы жалғанған етістіктер кездеседі. **-іл, -л** қосымшалары таза динамикалық қозғалысты білдіретін сөз тудырушы аффикстер қатарына жатады. Мысалы, *тірілу* етістігі, *йілу, өркүләйін* етістіктері көз алдымызға қимылды елестетеді. Қимылдың динамикалық қозғалыстың елестеуін аңда, байқа, түсіну, білу қиялдау секілді етістіктермен салыстырып көруге болады. Бұл тілдік бірліктер де іс-әрекеттің мәнін білдіретін етістіктер болғанмен, олардың семантикалық ерекшеліктері өзгеше.

-ла,-ле жұрнағының сын есімнен етістік тудыруы:

Рухұм болғай аңа дәйім мәдәдкәр, Йүрәгін қан етіб йоқласа һәр бар. (10а, 6-7). *Пирсіз хизмәт сәңә үшбу тамашалар керәк, Сән әгәр диуана сән тағдын өзүң ташла сән-а* (98а, 8-9). *Хошламайдүр 'алимлар бізні айтқан түркині, Ма'насыға барсалар йергә қойар бөркіні* (32а, 4). *Рахат ташлаб жан михнәтін хошләгәнләр, Мәулім оны 'азизләб көкдә орын берді-йа* (39б, 8). *Оғлыны көб йоқлады, Көзі йашиға толды-йа* (105б, 8). *Дустлар мәні йоқлағай.*

Барлығы сын есімдерге **-ла, -лә** жұрнағы жалғану арқылы 7 етістік туындаған. Қожа Ахмет Йасауи шығармаларына жиілік талдау жасау барысында 4 сын есімге **-ла, -лә** жұрнағы жалғану арқылы етістік туындағаны анықталды. Біріншіден, жұрнақтар түбір сын есімдерге жалғанған. Екіншіден, түбір сын есім болғандықтан сапалық сын есімдерге жалпы түбір сын есім болғандықтан сапалық сын есімдерге жалғанған. Негізінен, аффикстің бұл тұлғасы **-ла, -ле** күйінде сапалық сын есімдерге жалғанатындығын, қалған морф тұлғалары қатыстық сын есімдерге жалғанатындығын қазақ тіліндегі туынды түбір етістіктерді зерттеген ғалым А.Хасенова айтқан болатын. Ғалымның ойы өз түпнұсқасында былай беріледі: “**-ла, -ле** аффиксі сын есім тобына жататын сөздердің бәріне бірдей қосыла бермейді және бұл аффикс арқылы сын

есімдерден жасалған туынды түбір етістіктердің бәрінің мағынасы бірдей болмайды. Сапалық сын есімдерге бұл аффикс негізінде **-ла, -ле** күйінде, ал кейбіреулеріне, қатыстық сындарға ...**-дан, -ден** түрінде қосылады” [8,53]. Сын есім тұлғасына жалғануда ғана емес, барлық сөздерге жалғануына байланысты **-ла, -ле** ... жұрнақтары жалғануы жағынан, сөз тудыру қабілетінің жоғарылығына байланысты өнімді жұрнақтар қатарынан орын алады.

Э.В. Севортян өзінің “Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке” атты еңбегінде әзірбайжан тіліндегі аталған жұрнақтың грамматикалық, сөзжасамдық ерекшеліктеріне толық тоқталып, көптеген талдаулар жасайды. Өзбек ғалымы А.Г. Гулямовтың, чуваш ғалымы О.И. Левитскаяның, якут ғалымы Л.Н. Харитоновтың, А.Хасенованың, сөзжасамдық тұрғыда жұрнақтардың парадигмалық сипатын берген А.Салқынбайдың еңбектерінде өте көп талданып, мағыналары көрсетіледі. Мысалы, сын есімдерге жалғанғанда туынды етістіктердің мағыналары былайша топтап беруге болады:

- Субъектінің бір сападан екінші сапаға ауысу, өту процесін көрсетеді.

- Бір сападан өздері жасалып тұрған сапаға ауыстыру процесін білдіріп, актив субъектінің іс-әрекеті болады [8, 53].

Қазақ грамматикасында сын есім негізді **-ла, -ле** жұрнақтары жалғану арқылы жасалған туынды етістіктер заттың түсін, көлемін, дәмін, сапасын білдіретін мағыналарды өз бойына жинақтайтыны айтылады [9, 381].

Сын есімге **-ай** жұрнағы жалғанған етістіктер:

Тынмай 'ашиқ дейүр дәйим худаға йалбарыб, Йүрүр аның шиқыда күндүзләрі сарғайыб. Қызыл йүзні за'фаран дек сарғайтмайын. Йетмәсә 'ашиқ мурадыгә жан тартмайын).

А.Ысқақовтың қазіргі қазақ тілінің морфологиясында есім сөздерге жалғану арқылы жасалатындығы айтылған: “**-ай (-ей, -й)**” жұрнағы арқылы жасалған *етей, күшей, мұнай, көрік-ей, құтай, отай, тарай, кеңей, қарай, қартай, молай, көбей, зорай...* тәрізді етістіктермен қатар, оның көне екендігіне айғақ боларлық ұл (ы) *ғай (ұлғай), үлк-ей (үлкей), сар (ы) ғай (сарғай), ұзын, ұз-ақ (ұзар), ұзай* сияқты байырғыланып кеткен етістіктер де бар [14, 234].

Ал **-ай** жұрнағы “Гүлістан” мен “Хұсрау мен Шырын” ескерткіштерінде ғалым Ә.Керімов *ұлғай* деген бір ғана сөздің құрамында кездескенін айтады. Мысалы, “Гүлістан” ескерткішінде *Улғайдың мәним кәтимдә – ұлғайдың менің қасымда* дегенде және “Хұсрау мен Шырын” туындысында *Бираз улғайса тохиунлуқ унутқай – біраз ұлғайса, асаулықты ұмытқай* деген мысалдарда ғана берілетіндігін ғалым айтып өтеді.

Ғалымдардың пікірінше, **-ай** жұрнағының көне түркі тілдеріндегі көріністері өзгеше тұлғада кездесетіндігін айтады. Егер А.Есенқұловтың етістік тудырушы жұрнақтарының ішінде **-ад, -ед:башад, буңад, йегед, қутад, қулад, көнед** деген сөздерді мысалға келтіреді де, осы мысалдар **д-й** сәйкестіктері арқылы *құтай* деген мысалдарды береді. Бұл тілдік деректер **-ай, -ад** жұрнақтарының мәндел, мағыналас екендігін байқаймыз. Ғалымдардың үндес пікірін Ә.Керімов те жалғастырған: ғалым **-ай** жұрнағының көне түркі тілдерінде **-ад, ат, -аз** тұлғаларында кездесетіндігін, **д-з-й** дыбыс сәйкестіктері арқылы *ұлғат/ұлғаз* тұлғасында қатар қолданылғанын М.Қашқаридың еңбектерінен көруге болады. Біздің тарапымыздан түркітанушылардың пікірлерін мынадай мысалдармен толықтыруға болады: құтадғу, т.б. сонымен қатар **-ай** жұрнағының **-ар, -гар, -ал** жұрнақтарымен де мәндел екендігін Ә.Керімов айтып өтеді. Мысалы, өзге түркі тілдерінде *сарғар* (тува), *сара* (гагауз), *сарал* (чуваш, түрікмен), *сарғай* (қазақ) тұлғаларында келіп, қосымшалардың дыбыстық өзгерістер арқылы келетінін байқауға болады.

Қазақ тілінің тарихи грамматикасын зерттеуші М.Томанов есім түбірден етістік жасайтын ежелгі аффикстердің бірі – **-қар, -гер** жұрнағының Алтын Орда дәуіріне дейінгі жазба ескерткіштерде *баиғар, ишкер* тұлғаларында кездеседі. М.Қашқаридың сөздігіндегі *суғар, отғар, түзгер* етістіктері де етістік тудырушы жұрнақтардың даму эволюциясының күрделі екендігін көрсетеді. Біздің тілімізде *суар = суғар, теңер = теңгер, оңар = оңғар* т.б. секілді мысалдар қосымшалардың генетикалық байланысын байқатады. Осындай тілдік деректер етістік тудырушы **-ар** аффиксі мен **-гар** аффикстерінің ертеде бір тұлға екенін дәлелдейді. **-Қар, -гар, -гер** және **-ар, -ер** аффикстерінің түркі тілдерінде кездесетін *сарар, сарғар, сарғай* деген мысалдан өзге *тазар тазғар* деген тілдік бірліктер арқылы да анықтауға болады. М.Томановтың пікірінше: “**-гар** аффиксінің әр түрлі фонетикалық өзгерістерге түсуінің нәтижесінде сөз құрамындағы аффикс бірде **-ар**, бірде **-ай**, бірде **-ғыз** сипатын алған да, бір ғана морфологиялық сипаттағы сөздер әр түрлі болып қалыптасқан”. Бұл жерде тілімізде көп кездесетін дивергенция, дәлірек айтсақ, фонетикалық дивергенция құбылысын байқауға болады. Ә.Керімов Гүлістан ескерткішінде *қарар*, чуваш тілінде *хурал*, қазақ тілінде *қарай* деген тілдік бірліктер орта ғасыр ескерткіштеріндегі қосымшалардың тұлғаларының тұрақтанбағанын көрсетеді. Мысалы, түркімен тіліндегі *ұлал* етістігі қазақ тіліндегі *ұлғай*

етістігінің тұлғалық өзгеріске түскен формасы. *-ай-ар-ал* тұлғаларының дамуындағы **-ал** қосымша тұлғасының этимологиясын ашуға ұмтылған ғалым Ә.Керімов: “М.Қашқаридың сөздігінде қутатты // құталды – құтты болды (1 том, 138, 345 беттер). М.Қашқаридың этимологиясы бойынша, құталды етістігі құт алды – бақыт тапты тіркесінен қысқарған (2 том, 138 б.). Егер осы этимология дұрыс болса, онда құтай сөзінің түбірі – *құ-*, *-ал* бөлшегі әуелде *ал (бері)* деген жеке сөз”. Әрине, қаншалықты шындыққа жанасымды екені белгісіз, дегенмен, тілімізді зерттеуде осындай пікірлер бар.

Негізінен, **-ғар, -ар, ай, -ал, -ғай** жұрнақтарының беретін мағыналары бірдей болғандықтан олардың қайсысынан қайсысы туындап тұрғанын анықтау қиын. Тілімізде **ғ** дыбысының тұрақсыздығы, түсіп қалуы **к, қ, г** дыбыстарының тұрақсыздығы қатар жүзеге асады. Ертеден бізге жеткен жазба ескерткіштер тілінде осы дауыссыз дыбыстардың сөз ортасындағы қолдану қазіргі түркі тілдерінде ала-құлалық байқалады. Мысалы, түркі тілдерінің оғыз, қарлұқ тобындағы тілдерінде, кейбір қыпшақ тобындағы тілдерде **ғ, г** дыбысының тұрақсыздығы байқалады. Мысалы, қазақ тілінде *құлақ* болса, көне түркі тілінде *құлғақ* тұлғасында кездеседі. *Емгек, құлғақ* т.б. сөздер кездеседі.

Түркітанушы ғалым Б.Сағындықұлының пікірінше, *шыңғыр, сыңғыр, даңғыр* т.б. сөздердегі **ғ, қ** дыбыстарының ерекшелігін түсіндіруге болады деп есептейді: “Көне =уқ //уғ, жаңа =у жұрнағына аяқталған сөздер ертеректе конверсия тәсілі арқылы зат есімге яки сын есімге айналып кеткен. *Азуқ, йазуқ, шыжық* – көне заманда етістіктен есімге айналған сөздер. Бұларға ур= көмекші етістігі қосылғанда “азуқ ур”, “йазуқ ур”, “шыжық ур” типіндегі тіркестер жасалған. Уақыт өте келе “аз+ғыр=, жаз+ғыр=, шыж+ғыр=” формасында қайта қалыптасқан. Мысалдардан түбірдегі **ғ** дауыссызының қосымшаға ығысқандығы анық байқалады. *Тапсыр* = (бір істі біреуге міндеттеу, жүктеу, арту) етістігінің туынды түбірі – *табыс*. Оған =ыр жұрнағы қосылғанда морфологиялық құрамы өзгереді: тап+сыр=. ыр=(=ір) жұрнағының алдындағы барлық дауыссыздар осы сияқты пайда болған [10, 122].

Қорытынды

М.Қашқаридың **-ар, -ғар** аффикстерін талдауда “қызар етістігін қызыл ерді тіркесінің құрамындағы сөздердің бір-бірінен кірігуінің нәтижесінде жасалса керек”. Ғалым М.Томановтың пікірінше, М.Қашқари **-ар** және **-ғар** аффикстерін бөлек берген, сол себепті мұндағы назар аударатын жайт екеуі екі аффикс болуы мүмкін деген тұжырымы бар. Сөзбе-сөз келтірсек, “Қашқари заманында түркі тілдерінде **-ғар** және **-ар** аффикстері бір тұлғаның тарихи варианттары емес деп қарауға мүмкіндік береді. М.Қашқари көрсететін кейбір сөздердің дыбыстардың ауысу заңдылығының негізінде қазақ тілінде өзгергені соншалық, олардың алдыңғы сипатын айқындау қиын. Мысалы, Қашқари **-ар** аффиксті мына сөздерде көрсетеді: *көлер* – судың көп болып жиналуы, қазіргі қазақ тілінде бұл сөз *көлей* түрінде айтылады (р>з>й) да, бір нәрсенің шамадан тыс ұлғаюын, жайылуын білдіреді”. Жоғарыдағы *тарыл - тарай, қызылар - қызар, қартар - қартай, көпәр - көбей* секілді мысалдар тілімізде осындай тілдік бірліктердің бар екенін көрсетеді, дәлелдейді. Дегенмен, **-ғар, -гер, -ар, -ер, ыр, -ір, -р** қосымшаларының генетикалық жағынан байланысы бар екені сөзсіз. Оны тіліміздегі тілдік деректер дәлелдей алады. Дей тұрғанмен, М.Томановтың мына бір пікірінің де жаны бар: “Қазақ тіліндегі **-ар (-ер, -ыр, -ір)** аффиксі барлық жағдайда да **-ғар(-ғыр)** аффиксінің тарихи варианты деп қарауға келе бермейді. **-ғар** қосымшасының қазақ тіліндегі тарихи варианты бірде **-ар (-ер, -ыр)** болса, бірде **-а (-е, -ы, -і)** болуы да мүмкін. Екінші жағынан, кейбір сөздер **-ар** аффиксінің әбден қалыптасқан, осы күйге түскен кезеңінде жасалуы мүмкін”.

Зат есімдер мен сын есімдерден туынды етістік жасаушы жұрнақтар қайталанып та келе береді. Мысалы, **-а, -ә** жұрнақтары, **-ла, -лә** жұрнақтары қайталанып келгенмен, олардың жалғанған түбірлері екі түрлі сөздер тобына жатады. Дегенмен, олардың беретін мағыналарында айырмашылықтар байқалмайды. **-ы, -і, -іл, -ай, -ар** жұрнақтары арқылы жасалған сөздердің де беретін мағыналарында сол затқа, заттың сынына айналу мағыналары бар екенін көруге болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. – М.: Наука, 1979. – 273 б.
2. Наджип А.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. – М., 1989. – 550 б.
3. Айдаров Ф. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1986. – 180 б.
4. Керімов Ә. Түркі әдебиеті ескерткіштері тіліндегі сөз жасайтын жұрнақтар (XIV ғасыр). – Алматы: Б.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 1999. – 110 б.
5. Сыздықова Р. Ясауи хикметтерінің тілі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 552 б.
6. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М.: Наука, 1986. – 302 б.

7. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.
8. Хасенова А. Қазақ тіліндегі туынды түбір етістіктер. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1959 б. – 175 б.
9. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.
10. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994. – 168 б.

МРНТИ 12.17.06

Г.Алиханқызы¹, А.Қалиолла²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Алматы қ., Қазақстан

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы қ., Қазақстан

ҚЫТАЙ ТІЛІ ФОНЕТИКАСЫНЫҢ ӨЗГЕ ДЕ ТІЛДЕР ФОНЕТИКАСЫНАН ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

Мақалада қытай тілін үйренудің бүкіл барысы жөнінде айтқанда, қытай тілінің фонетикасын үйрену өте маңызды екеніне тоқтала келе, қытай тілінің фонетикасы дұрыс оқытылған жағдайда, сөйлеген сөздерімізді, айтылған ойымызды жаңсақ түсіну орын алуымен қатар, қытай тілінде қарым-қатынас жасау үдерісі қиындап кетуі әбден мүмкін екендігі жайлы айтылған. Сондықтан, қытай тілінің дыбыстау жүйесін үйрену осы тілді оқудың басты мақсатты тілді талап деңгейіне сай меңгерудің алғы шарты болып табылады.

Қытай тілі – әлемде кең таралған сино-тибеттік тіл тумасының маңызды өкілі. Қазіргі заманда бұл тілде тек қана Қытай Халық Республикасының тұрғындары сөйлеп қоймай (шамамен 1,3 миллиард адам), оның сыртында оңтүстік-шығыс Азия елдері, соның ішінде Тайланд, Индонезия, Лаос, Сингапур мемлекеттерінің азаматтары қолданып отыр. Қытай Халық Республикасының аумағынан тыс жерлерде кем дегенде 450 миллион этникалық қытайлар осы тілді сақтап қалған. Бүгінгі күні қытай тілі Біріккен Ұлттар Ұйымының ресми алты тілінің біреуі болып саналатына тоқталған.

Түйін сөздер: ҚХР, мемлекет, қарым-қатынас, қытай тілі, фонетика, дыбыс, иероглиф.

G.Alihanqyzy¹, A.Caliolla²

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan; ²Al-Farabi Kazakh national Universit Almaty, Kazakhstan

VALUE AND FEATURES OF PHONETICS OF THE CHINESE LANGUAGE FROM PHONETICS OF OTHER LANGUAGES

Abstract

The article says that the study of Chinese phonetics is very important when the phonetics of the Chinese language was studied correctly, it is not only that there is a wrong understanding of our speeches, statements, statements, but also that the process of communication in the Chinese language can be difficult. Therefore, the study of the sound system of the Chinese language is a prerequisite for mastering this language in accordance with the need of the main target language.

Chinese is an important representative of the widespread Sino-Tibetan language in the world. Currently, this language is spoken not only by residents of the people's Republic of China (about 1.3 billion people), but also by citizens of South-East Asia, including Thailand, Indonesia, Laos, Singapore. At least 450 million ethnic Chinese outside the people's Republic of China have retained this language. To date, Chinese is one of the six official languages of the United Nations.

Keywords: China, state, relations, China, phonetics, sound, hieroglyph.

Г.Алиханқызы¹, А.Калиолла²

¹ Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

² Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

ЗНАЧЕНИЕ И ОСОБЕННОСТИ ФОНЕТИКИ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА ОТ ФОНЕТИКИ ДРУГИХ ЯЗЫКОВ

Аннотация

В статье говорится о том, что изучение фонетики китайского языка очень важно, когда фонетика китайского языка изучалась правильно, речь идет не только о том, что происходит неправильное понимание наших выступлений, высказываний, высказываний, но и о том, что процесс общения на китайском языке может затрудниться. Поэтому изучение звуковой системы китайского языка является предпосылкой к овладению этим языком в соответствии с потребностью главного целевого языка.

Китайский язык является важным представителем распространенного в мире сино-тибетского языка. В настоящее время на этом языке говорят не только жители Китайской Народной Республики (около 1,3 миллиарда человек), но и граждане стран Юго-Восточной Азии, в том числе Тайланд, Индонезия, Лаос, Сингапур. Не менее 450 миллионов этнических китайцев за пределами китайской народной республики сохранили этот язык. На сегодняшний день китайский язык является одним из шести официальных языков Организации Объединенных Наций.

Ключевые слова: КНР, государство, отношения, Китай, фонетика, звук, иероглиф.

Кіріспе. Әлем дамуының индустрияландыру сатысынан кейінгі кезең жаһандану сипатындағы әдерістермен тығыз байланысты. Қоғам дамуының барлық саласындағы геосаяси, коммуникациялық және ақпараттық жаңару мен өзгерістер олардың жанданып орын алуына бірден бір себеп болды. Әлемдік нарық аясының кеңеюі бұқаралық мәдениет қалыптарының қанат жаюына ерекше әсерін тигізді. Мемлекеттер арасындағы күшейе түскен интеграция үдерістері гуманистік құндылықтар арасында дәнекер болатын, шетел тілдері мен мәдениеттерін айқындайтын мәдениетаралық білім беру жүйесін де қамтиды. Сондай жаһандық тілдердің бірі және бірегейі қытай тілі болып саналады. Қытай елі болса халық саны жағынан әлемдегі ірі елдердің көшбасында. Сонымен қатар, қытай елінің экономикасының дамуы, ғылым мен техника жетістігінің әлемге таралуы, күнделікті өндіріс пен тұрмыста қолданылатын құрал-жабдықтар, қондырғылар, киім-кешек, азық - тілдік басқа да толып жатқан заттар қытайдан шығарылып, біздің елге келіп жатқаны баршаға мәлім. Сондықтан, көрші Қытай Халық Республикасының тілін мен мәдениетін үйрену біз үшін және әлем елдері үшін маңызды болып тұр.

Қытай тілі – әлемде кең таралған сино-тибеттік тіл тумасының маңызды өкілі. Қазіргі заманда бұл тілде тек қана Қытай Халық Республикасының тұрғындары сөйлеп қоймай (шамамен 1,3 миллиард адам), оның сыртында оңтүстік-шығыс Азия елдері, соның ішінде Тайланд, Индонезия, Лаос, Сингапур мемлекеттерінің азаматтары қолданып отыр. Қытай Халық Республикасының аумағынан тыс жерлерде кем дегенде 450 миллион этникалық қытайлар осы тілді сақтап қалған. Бүгінгі күні қытай тілі Біріккен Ұлттар Ұйымының ресми алты тілінің біреуі болып саналады.

Әдістеме. Қытай тілін үйренудің бүкіл барысы жөнінде айтқанда, қытай тілінің фонетикасын үйрену өте маңызды. Қытай тілінің фонетикасы дұрыс оқытылған жағдайда, сөйлеген сөздерімізді, айтылған ойымызды жаңсақ түсіну орын алуымен қатар, қытай тілінде қарым-қатынас жасау үдерісі қиындап кетуі әбден мүмкін. Сондықтан, қытай тілінің дыбыстау жүйесін үйрену осы тілді оқудың басты мақсатты тілді талап деңгейіне сай меңгерудің алғы шарты болып табылады.

1-кесте.

Қытай тілі дыбыс құрау жобасының әліпбилік кестесі

Әріп	Aa	Bb	Cc	Dd	Ee	Ff	Gg	Hh	Ii
Аталуы	А	Бы	Цы	Ды	Ы	Еф	Гы	Хы	И
Әріп	Jj	Kk	Ll	Mm	Nn	Oo	Pp	Qq	Rr
Аталуы	Жи	Кы	Лы	Мы	Ны	О	Пы	Чи	Ыр
Әріп	Ss	Tt	Uu	Vv	Ww	Xx	Yy	Zz	
Аталуы	Сы	Ты	у	Вы	Уу	Ші	Й	Зы	

Ескерту: V әріпі тек шетел тіліндегі, қытайдағы аз санды ұлттардың тілі және диалектілерінде қабылданған сөздерді жазуда қолданылады [1, 67]. Қалыпты дыбыстау жүйесін меңгеру білім алушылардың коммуникативтік іс-әрекеттік табысты болуының бірден-бір кепілі болып табылады. Сондықтан Ресей және отандық әдістеме саласында дыбыстар мен әуен ырғағы интонация жүйесін оқытуда қалыптасқан “аппроксимация” қағидатының қолдану аясын неғұрлым тарылту қажет деп есептейміз.

Қытай тілінің дыбыс жүйесін сөздікпен жұмыс істеп үйренудің нәтижесі, елеулі болмақ. Әр түрлі сөздіктерді түрліше жолдармен қарап дыбыстарды үйренуге болады. Әсіресе, үнемі қолданып жүрген «Қытайша - қазақша үлкен сөздік» және «Сөз теңізі», «Түсіндірме сөздік» сияқты басылымдардан қарап қытай әріптерінің дыбыстық оқылуын білу үшін, алдымен «Қытай тілі дыбыстық әріптерінің буындық көрсеткішіне» көңіл аударып, одан соң сөздіктегі көрсетілген бет саны бойынша сөздіктің бет нөмірінен оның оқылуы мен мағынасын табу керек. Енді бір әдіс, қытай әріпінің дыбыстық оқылуын білмеген жағдайда, алдымен сол әріптің басты бөлігін, қытай әріпінің басты бөліктер мазмұнынан тауып алып, одан соң әріп іздеу кестесінен көріп, сонда көрсетілген бет нөмірі бойынша әріптің оқылуы мен мағынасын айқындау қажет. Қытай әріпінің басты жан бөлігін табуда мыналарды ескергеніміз жөн. Ең әуелі пішін мен дыбыстан құралған әріптерді дыбысталуынан емес, пішінінен қарау керек. Кейбір әріптердің пішіні сол жақта, дыбысталуы оң жақта болып келеді. Мысалы: 钢 gang “болат”, 姐 jie “әпке”, мұндағы әріптерді іздегенде 女 басты жан бөліктеріне көңіл аударған абзал. Ал кейбір әріптердің пішіні оң жақта, дыбысталуы сол жақта болып келеді. Мысалы: 预 yu “алдымен”, 飘 piao “желбіреу”, 政 zheng “саяси” деген әріптерді 页, 风, 父 сияқты басты жан бөліктері маңызды болады. Енді кейбір әріптердің пішіні үстінде, дыбысталуы астында болып келеді. Мысалы: 花 hua “гіл”, 空 kong “бос”, 箱 xiang “кебеже (әбдіре)”, деген әріптерді 卩, 穴, 竹 секілді бас бөліктеріне қарап ажыратқан дұрыс. Ал керісінше, пішіні астында, дыбысталуы үстінде болып келетін әріптер бар. Мысалы: 堡 bao “қамал”, 资 zi “капитал”, 忠 zhong “адал” деген әріптерді 土, 贝, 心 басты бөліктерінен қарап табу керек. Пішіні сыртында, дыбысталуы ішінде болып келетін әріптер бар. Мысалы: 园 yuan “бақша”, 阁 ge “сарай” деген әріптерді 冂, 冂 сияқты сыртқы бөлігінен қарау керек. Бұлардан басқа да көптеген әріптерді зерделегенде қарау, тану, айыру белгілеріне назар аударғанымыз жөн. Айталық, әріптің алғашқы сызығынан, нүктесінен асты-үсті бөлігі және оң, сол жан бөліктеріне бірдей қарау керек. Ал, кейбір әріптер өздері жеке әріп болып, әрі басқа әріптердің жан бөліктері де болып келеді. Бұнда қай жағынан қараса да асты-үсті жан бөліктерді есте сақтап үйренген жөн. Басқаша сөзбен ойымызды жалғастырсақ, қытай әріптерін тез іздеп тану үшін ең әуелі әріптердің басты бөліктеріне қанық болуымыз немесе есте мықты ұстауымыз керек. Қытай әріптерін үйренгенде (1) солдан оңға, (2) жоғарыдан төменге, (3) ішінен сыртына, (4) сыртынан ішіне қарай жазу тәртіптері бойынша сол әріптердің басты бөліктерін табуымыз керек. Қытай тілі дыбыстарын көп дыбыстаумен қатар, көп тыңдау сондай-ақ, қытай әріптерін көп жазу, әсіресе, ауада көп жазып жаттау мақсаты тілді меңгеруде тиімді әдіс-амал болып табылады [2, 147]. Нақтылап айтсақ, қытай тіліндегі 27 дауысты дыбыстарды айтуды қалыптастыруды мынадай тәртіппен іске асыру қажет. a, i, u; ai, ei, au, ou; an, ang, en, eng, ong. Ал, дауыссыз дыбыстарды мынадай тәртіппен үйрету қажет. b, d, g, z, zh, sh, q содан кейін ғана барып 15 дауыссыз дыбыстарды үйрету керек. Тағы бір жағынан қытай тілінде ағылшын тілімен өте ұқсас оннан астам дыбыстар бар. Сондықтан, ағылшын тілін білетін білім алушыларға ағылшын тілімен ұқсастығы жоқ дыбыстарды үйретуге көбірек көңіл бөлу қажет. Дауысты дыбыстарды үйреткенде монофтонгофтан бастап, содан кейін дифтонгтарға көшіп күрделі дыбыстармен аяқталған абзал. Тағы бір айта кететін жайт қытай тілін оқығанда осы тілдегі 4 тонды үйренуге де көңіл бөлу қажет. Өйткені, олар әріпті сөйлемдердің мағынасын ажырату қызметін атқарады. Соның ішінде жоғары көтерілетін және төмен түсетін тондар ерекше қиыншылық туғызады. Сондықтан жеке сөздің тонымен сөз ағымындағы элементтердің тонына ерекше көңіл бөлу керек.

Талқылау. Қытай жазуы – иероглифтік жазудың ең дамыған түрі болып саналады. Бір иероглиф белгілі бір мағынаны білдіріп, бір фонетикалық заңдылықтар бойынша бір фонема болып есептеледі. Сондай-ақ, қытай иероглифтері жеке дыбысты немесе фонеманы білдіре алмайтындықтан тілдегі бүкіл сөздік қорға жеке-жеке таңба жасап шығуға тура келеді. Осылайша, қытай тілі сөздерінің мағынасы бейнелейтін таңбалар бірнеше мыңдаған түрден асып жығылады. Мысалы, қазіргі кейбір сөздіктерде 50 мыңнан астам иероглиф қамтылып отыр.

Иероглиф (гр.hierog – қасиетті, гр.glyphe – қиылып алынған) – идеографиялық жазудың таңбасы [3,78]. «Иероглиф» деген терминді бірінші рет Климент Александрский 200 жылы Мысыр жазуына қатысты қолданған. Ең көне Мысыр иероглифі б.з.б. 4 – мыңжылдықта пайда болған. Иероглиф тек көне Мысыр жазуы деген мәнде ғана емес, басқа жазулар жүйесіне (қытай, крит, т.б.) қатысты да

қолданылады. Иероглиф деп лотографиялық (бір сөз) мәндегі, аз да болса сурет сипатын сақтаған жазу таңбалары аталады. Ол пиктографияға (сурет жазуына) да, дыбыстық жазуға да жатпайды, бірақ ол нағыз сурет бейнесін сақтамағанымен, алғашқы суретке ұқсастығы аңғарылады. Иероглиф жазуының әр таңбасы жеке тұрады, таңбалар бір-бірімен қосылмайды. Жазудың бағытын таңбадағы адамның, жануардың беті мен аяғы көрсетілетін болған. Адамның, жануардың беті қарап тұрған жақтан бастап оқу керек екені байқатылған. Иероглиф жазуының екі түрі болған: иератик (гиератик) жазу – папирусқа жазудан пайда болған жазу үлгісі. Бұл кейін тек діни жазуға айналған: демотик жазу – иератиктен дамыған тез жазу, мұнымен іс қағаздары, көркем шығармалар жазылған, ертеде шыққан кітаптар көшірілген, сондықтан да ол халықтық жазу деп аталған.

Әрбір иероглифтік белгі бірнеше таяқшалық элементтерден тұратын графикалық құрылым болып табылады. Жалпы таяқшалардың саны сегізді құрайды. Олар нүкте (·), көлденең таяқша (—), тік таяқша (|), оң жаққа бағытталған таяқша (/), сол жаққа бағытталған таяқша (\), көтеріліп келе жатқан таяқша (^), сынық таяқша (~), ілгек таяқша (J). Бұрын адамдар калиграфияны жасау барысында 10 иероглифтың («мәңгілік» мағынасында) мысал ретінде алатын болған. Берілген иероглиф сегіз таяқшаның барлығын қамтиды деп есептеген.

Кейбір таяқшалық элементтердің басқа да нұсқалары бар. Нәтижесінде жалпы жиырмаға жуық негізгі таяқшалық элементтер бар екендігі анықталды. Канси сөздігінде 50-ден астам таяқшалардан құралатын иероглифтар да бар. Заманауи сөздіктерде 20 немесе одан да көп таяқшалардан тұратын иероглифтар да жиі кездеседі. Г.П. Сердюченконың айтуы бойынша, жалпы орта есеппен алғанда жиі пайдаланылатын 2000 иероглифтың әрбір екіншісі 11 таяқшадан құралады [4, 152].

Қытай иероглифтарының құрамына кіретін негізгі таяқшалар айтарлықтай оңай, ал олардың иероглифтағы бір-бірімен сәйкес келуі – қиын мәселе болып табылады. Бұл жерде жазылу реті графикалық элементтерді арнайы ереже бойынша реттейді. Жазу барысындағы негізгі ережелер:

- 1) иероглиф жоғарыдан төмен қарай жазылады: 方, 云;
- 2) иероглиф солдан оңға қарай жазылады: 游, 旅;
- 3) алдымен көлденең сызықтар, содан кейін тік сызықтар жазылады: 十, 千;
- 4) алдымен көлденең таяқша, содан кейін сол жаққа бағытталған таяқшалар жазылады: 厂, 大;
- 5) алдымен сол жаққа бағытталған, содан кейін оң жаққа бағытталған таяқша жазылады: 人, 八;
- 6) бірінші сол жаққа бағытталған таяқша, одан кейін көлденең сызық жазылады: 生 (бұл ереже 4-ережемен салыстырғанда, сол жаққа бағытталған сызық тік сызықтан ұзын болған жағдайда қолданылады);
- 7) алдымен иероглифтың сыртқы бөлігін құрайтын сызықтар, одан кейін оның ішінде орналасқан сызықтар жазылады: 月; сөздің төменгі бөлігінде орналасқан таяқша соңғы болып жазылады: 国, 日;
- 8) ортасында орналасқан және иероглифтың соңына дейін баратын тік таяқша соңғы болып жазылады: 中; егер де тік таяқша оның соңына дейін жетпейтін болса, ол бірінші жазылады, содан кейін шеткі бөлігіндегі таяқшалар жазылады: 小, 水;
- 9) алдымен шетіндегі, содан кейін орта бөлгіндегі таяқшалар жазылады – 火, 坐;
- 10) оң жақтағы немесе әріптің ішіндегі нүкте соңғы жазылады: 心, 玉; жоғары жақтағы және сол жақтағы нүкте бірінші жазылады: 义.

Жоғарыда иероглифты жазудың тек негізгі ережелері аталғандығын ескеру қажет. Жазу ережелерін меңгеру иероглифтарды қатесіз дұрыс жазу үшін қажет. Иероглифтың таяқшалық белгісі екі түрге бөлінеді: жай таяқша және күрделі таяқша. Әдетте жай таяқша оңай таяқшалардың нақты құрылымынан тұрады. Мысалы: 下, 人, 口. Ал, күрделі таяқша одан бөлек әрбір бөлігі бір мағынаға ие қиындатылған таяқшалардан құралады. Иероглифтардың мұндай маңызды бөліктері графемалар деп аталады. Графемалардың көп бөлігі жеке иероглифтар ретінде (мысалы: 日, 月) және күрделі иероглифтың құраушы бөлігі ретінде де қолданылуы мүмкін. Иероглифтардың маңыздылығын айта отырып, иероглиф кілттерін ескермей кету мүмкін емес. Қытай тілінде 300-ге жуық графема бар. 214 кілттен тұратын тізімге жалпы 300 графемадан барлығы кірген жоқ. Кілттер иероглифтардың тақырыптық жіктеушісі не топтастыру-шысы ретінде көрінуі мүмкін және сөздіктен немесе анықтағыштан иероглифті іздеуде қажет болады.

Фоноидеографикалық таяқшалар қытай жазбасындағы бір топ белгілерді құрайды. Бұл топтың иероглифтары әрқашан да екі бөліктен құралады. Семантикалық кілт деп аталатын бөлігі иероглифтың семантикасы жағынан туыс, заттар мен құбылыстардың класстарын білдіретін белгілер тобына кіретіндігін көрсетеді. Мысалы, «жүрек» кілті адамдардың сезімдері мен уайым-қайғыларын білдереді. Олардың

қатарына келесі иероглифтар кіреді: si 思 (ойлау), xiang 想 (сағыну), fen 忿 (ашулану), nu 怒 (ашулану), kong 恐 (қорқу), bei 悲 (қайғылы), chou 愁 (көңілсіз) және т.б.

Екінші бөлігі фонетикалық көрсеткіш немесе фонетик деген атауға ие. Ол фоноидеограмманың оқылуын көрсетеді. Қытай тілінде графема pian pang (әріп.кисық+шеткі), кілт – bu shou (әріп.бөлік+бас) деп айтылады. Кілттер қытай тілінің сөздіктері мен анықтамалықтарының иероглифтік іздеу жүйесінің әмбебап каталогтары ретінде қолданылады.

Кілттердің пайда болу тарихы иероглиф сөздіктерінің пайда болуымен байланысты. Шығыс Хан дәуірінде Сюй Шен жасап шығарған «Шовэн цзенцзы» деген қытай иероглифтарының ең алғашқы сөздігі 9353 иероглиф пен 540 кілттен тұратын болған. Мин дәуірінде Мэй Ин деген ғалым 214 иероглифтан тұратын «Цзыхуэй» деген сөздікті жасап шығарды. «Шовэн цзенцзы» сөздігі пайда болғаннан кейін екі мың жыл бойы иероглифтарды жіктеу иероглифтар сөздіктерінде тек қана кілттер бойынша жүргізіледі. 1958 жылы латын тілі негізіндегі әліпби бекітілді. Сонымен, кілттер және әліпби қытай тілінің сөздіктері мен анықтамалықтарында иероглифтарды іздеу жүйесінің каталогы ретінде қолданылады. Осы жерде кілттердің маңыздылығы және қажеттілігі көрінеді. Қытай жазбасын өзгерту комитеті 1983 жылы 201 белгіден тұратын иероглифтық кілттердің жалпы нормативті тізімін қабылдады. Қытай тілінің сөздіктерінде кілттердің реті кілттегі таяқшалардың санына байланысты анықталады [5,55]. Неше сызықтан тұратынына қарамастан, иероглифтар шаршының ішіне сыю қажет. Иероглифтарды әр белгіге кішкентай төрт шаршыдан құралған бір үлкен шаршыға, тор көз дәптерге жазған дұрыс. Сонымен қатар, иероглифтарды жазу ережелерін де сақтаған жөн. Әрбір иероглифтың кілттерін, таяқшаларын салмастан бұрын барлығын жақсылап жоспарлап алу қажет. Осылайша, қазіргі қытай иероглифтары бір немесе одан да көп арнайы таяқшалардан тұратын құрылым болып табылады. Графемалардың көп бөлігі жеке иероглиф ретінде де, күрделі иероглифтың құраушысы ретінде де қолданылады.

Б.з.д. XVI-XI ғғ., яғни Шан-ин дәуірінде, jia gu wen (әріп. тері+сүйек+жазу) пайда болды. Ол кезде таяқшалар үшкір заттармен бассүйкелерге және жануарлардың терісіне жазылатын болған. Кейінірек, Чжоу дәуірінде (б.з.д. II ғ. – III ғ. аяғы) хат, жазба құралдарына көптеген өзгерістер енгізілді. Патшаның жарлығы сияқты маңызды құжаттар қымбат жібек матаға жазылатын. Б.з.д. I мыңжылдықтың аяғында матадан, ағаш діндерінен және бамбуктан қағаз жасауды әлемде алғаш болып қытайлықтар үйренді.

Бұрынғы уақытта fang si bao (әріп. бөлме+төрт+қазына) Қытайдағы сауатты адамның белгісі болған: хат жазуға арналған қылқалам, қатты сия, қағаз және сияны өшіруге арналған өшіргіш. Иероглифты жазу үшін қылқаламды сияға батыратын. Қытай сиясы күйе мен желімнен жасалатын болған. Сия ыдысының пайда болуы өте ерте кездермен байланысты [6]. Хучжоудан алынатын материалдардан жасалған «hu bi» қылқаламы, Хучжоуда өндірілетін «hui mo» сиясы, Сюанчэн қаласында жасалатын «xuan zhi» қағаздары және Дуанчжоу қаласының «duan yan» тастан жасалған сия ыдыстары Қытайдағы ең сапалы заттар болып саналады.

Қытай жазба иероглифтарының әлемдік дамуда үлкен тарихи рөл ойнағандығы анық. Ол тек қытай мәдениетінің ғана емес, сонымен қоса Азияның басқа мемлекеттерінің – Вьетнам, Корея, Жапония халықтарының мәдениетінің дамуына өз әсерін тигізді. Ол әлемдік мәдениеттің қазынасына көп үлесін қосты.

Қытай тіліндегі қытай жазбасы пайда болғалы әлемдік мәдениеттің үздік туындыларының қатарына кірген көптеген әдебиет туындылары жарық көрді. Олардың қатарына shi jing «Кітаптар әні», shi ji «Тарихи жазбалар», xi you ji «Батысқа саяхат», san guo yan yi «Үш патшалық», hong long meng «Қызыл сарайдағы түс» және т.б. туындылар кіреді.

Қытай иероглификасы тек қытай әдебиетіне ғана емес, сонымен қатар қытай өнеріне, оның ішінде қытай каллиграфиясы мен көркемөнеріне де өз ықпалын тигізеді.

Каллиграфия өнері ерте заманда-ақ қатарына әдеп, музыка, садақпен ату, атпен жүру және есептеу өнері сияқты «алты өнердің» қатарына кіретін болған.

Нәтиже. Қытайдың ұлттық сурет өнері сурет, каллиграфия мен поэзияның бірлігінен тұрады. Қытай суретшілері бір уақытта каллиграфтар, ғалымдар болған. Сонымен қатар, олардың әдебиеттен, поэзия мен философиядан хабары бар болатын. Осы ретте Сун әулетіндегі Суши, Цин әулетіндегі Чжэн Банцзяо сияқты ғалымдарды атап өткен жөн.

Қытайдың ресми жазбасына айналған қытай иероглифтарын Шығыс Азияда – Корея, Жапония мен Вьетнамда қолдана бастады. Шығыс Азия мемлекеттеріне иероглифтармен бірге қытай мәдениеті де (конфуцишілдік, қытай буддизмі, қытай ғылымы мен техникасы және т.б.) тарала бастады. Соның нәтижесінде «қытайлық мәдени орта» құрылды. Қазіргі уақытта Шығыс Азия мемлекеттерінде өздерінің

жазбалары бар. Дегенмен, олардың иероглификаның көмегімен құрылғанын ескеру қажет. XIX ғасырдың ортасында батыс өркениеті шығысқа көшпестен бұрын қытай иероглифтары Шығыс Азияда кең таралған жазба түрі болып табылды. Шығыс Азияның кейбір мемлекеттерінде әлі күнге дейін қытай иероглифтарын қолданады (жапон тілінде 1945 қытай иероглифтары пайдаланылады). Қытай иероглифтары жазбаның ең танымал түрлерінің бірі болып табылады. Жапонияда қытай каллиграфиясының туындыларын ерекше бағалайды.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, қытай тілінің фонетикасын қытай пиньин әріпімен, қытай тілі лексикасы ретінде қытай иероглифтері (汉字 *hanzi*) құрайтын таяқшаларынан, одан соң басты бөліктері арқылы қытай иероглифтеріне (汉字 *hanzi*) қол жеткізсек сөз қорын дамытсақ ары қарай грамматикалық білім тұрғысынан қытай сандық сөздерінің қытай тілін үйренуде өзіндік мақсаты мен ерекшеліктері бар екенін анықталды. Қытай тілін үйренуге оқытушының көмегіне сүйене отырып, білім алушының алдына мақсат қойып, табандылық және жауапкершілік көрсетсе аталмыш тілді белгілі деңгейге толық меңгеруге болады деген ойдамыз. Тіл үйрену, соның ішінде қытай тілін үйрену көрші ел болған Қазақстан үшін өте маңызды. Тіл үйрену үшін біріншіден, орта; екіншіден, тіл үйренуге қызығушылық, әуестік керек; үшіншіден, тіл үйренудің әдіс-тәсілдерін меңгеру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мәсімхан Д., Мамытан Қ. *Қытай тілі фонетикасының негіздері.* – Алматы: Қазақ Университеті, 2001. – 67 б.
2. Найман С., *Қытайша-қазақша үлкен сөздік – «Han-Ha da cidian».* – Үрімжі: Шыңжаң Халық баспасы, 2006. – 147 б.
3. Садырова М. *Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі.* – Алматы: Сөздік-Словарь, 2007. – 78 б.
4. Кондрашевский А.Ф. *Практический курс китайского языка: пособие по иероглифике.* – Ч.І. – М.: Муравей, 1999. – 152 б.
5. Сердюченко Г.П. *Китайская письменность и ее реформа.* – М.: Издательство вост.литература, 1959. – 55б.

МРНТИ 811.512.122373

М.С. Атабаева¹, Ж.Н. Егембай¹

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ-ӘЛЕУМЕТТІК ҚАБАТТАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ КӨРІНІСІ

Аңдатпа

Қазақ этносының өмір сүру дағдысы, тыныс-тіршілігінің куәсі саналатын, халық тарихының әр кезеңінің әртүрлі жағдайларының көріністерін бойына терең жинақтаған тілдік қабаттарының бірі – жер-су атаулары. Қазақтың кең байтақ даласының әр тасы, бел-белесі, өзен-көлі, үлкенді-кішілі мекен тұрағына ат қойып айдар тағу есте жоқ ескі замандардан келе жатқан үрдіс екені белгілі. Топонимдік кеңістік - кез келген ұлттың ономастикалық кеңістігінің құрамдас бөлігі. Ономастикалық кеңістік өз кезегінде ұлттық мәдени кеңістік және мәдени ландшафт аясын қамтиды. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінің ошағы - көшпелі мал шаруашылығы географиялық ортамен тығыз байланысты ғана өмір сүре алады. Осыған орай, тіл иесі өзі мекен еткен, тіршілік құрған ортаның табиғи ресурстарын пайдалана білген, сол себепті белгілі өңірдің физика-географиялық жағдайы халықтың топонимиялық атауларында бейнеленген. Мақалада осы ғасырлар бойы жасалып, лингвомәдени сипатқа ие болған, тілдегі мақал-мәтел, тұрақты тіркестер тәрізді заманнан заманға даяр күйінде жеткен тілдік бірліктер-географиялық атаулардың тарихи-әлеуметтік қабаттарындағы ұлттық дүниетаным көріністерін ашып түсіну мақсат етіледі.

Кілт сөздер: топоним, апеллятив, топонимиялық кеңістік, мәдени кеңістік

M.S. Atabaeva¹, Zh.N. Egembay¹
Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

EXPRESSION OF THE NATIONAL WORLDVIEW IN THE HISTORICAL AND SOCIAL LAYERS OF GEOGRAPHICAL NAMES

Abstract

Geographical names are one of the layers of the language, which is a way of Kazakh ethnic group's life, evidence of his life, deeply absorbed the manifestations of the various events of each period of the history of the nation. Notoriously, every stone, every ridge, rivers and lakes, small and large settlements have their own names, the process of naming goes from ancient times, which almost no one remembers. Toponymic space is a component of onomastic space of any nation. Onomastic space, in its turn, covers the sphere of national, cultural space and cultural landscape. The focus of the traditional culture of the Kazakhs is nomadic cattle breeding, which is closely linked with the geographical environment. In this connection, native speakers used the natural resources of the environment skillfully in which they lived, where they created their activities, so the physical and geographical position of a certain region is reflected in the toponymic names of the nation. The article aims to reveal the expression of the national worldview in the historical and social layers of geographical names – language units, created over the centuries, bearing the linguistic and cultural meaning that are extant to our time in the proverbs, sayings and phraseological expressions.

Keywords: toponym, appellative, toponymic space, cultural space

M.C. Атабаева¹, Ж.Н. Егембай¹
Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Қазақстан

ПРОЯВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ В ИСТОРИКО-СОЦИАЛЬНЫХ СЛОЯХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАИМЕНОВАНИЙ

Аннотация

Географические наименования – один из пластов языка, являющийся образом жизни казахского этноса, свидетельством его жизнедеятельности, глубоко вообрал в себя проявления различных событий каждого периода истории народа. Как известно, каждый камешек, каждый хребет, речки и озера, малые и большие населенные пункты имеют свое название, процесс называния идет с древних времен, о которых уже почти никто не помнит. Топонимическое пространство – составляющая часть ономастического пространства любой нации. Ономастическое пространство в свою очередь охватывает сферу национально-культурного пространства и культурного ландшафта. Очаг традиционной культуры казахов – кочевое скотоводство, которое тесно взаимосвязано с географической средой. В связи с чем носители языка умело использовали природные ресурсы той среды, в которой они проживали, где создавали свою деятельность, поэтому физико-географическое положение определенного края находит отражение в топонимических наименованиях народа. В статье преследуется цель раскрыть проявление национального мировоззрения в историко-социальных пластах географических наименований – языковых единиц, создаваемых веками, несущих в себе лингвокультурологический смысл, дошедших до нашего времени в отлитом готовом виде пословицы и поговорки, фразеологические выражения.

Ключевые слова: топоним, апеллатив, топонимическое пространство, культурное пространство

Кіріспе. Қазақ этносының өмір сүру дағдысы, тыныс-тіршілігінің куәсі саналып, халық тарихының әр кезеңінің әртүрлі жағдайының көріністерін бойына терең жинақтаған тілдік қабаттарының бірі - *жер-су атаулары*. Жер-су атаулары көне тарихтың небір құпияларын бойына жинақтаған, қазақ халқының тарихи әрі мәдени мұрасының саркылмас асыл қоры болып табылады, өйткені қазақтың кең байтақ дала-сының тау-тасы, бел-белесі, өзен көлі, үлкенді-кішілі мекен тұрағына ат қойып, айдар тағу есте жоқ ескі замандардан келе жатқан үрдіс екені белгілі. Қандай да бір атаудың мағынасын терең түсіну үшін сол мекеннің тарихына мән беру қажет болатыны анық, өйткені кез келген ономастикалық атаудың мағынасында сол кезеңдегі қоғамға байланысты болған тарихи оқиғалар, өзгерістер т.б. мәселелер жайындағы ақпарат сақталады. Сол ақпараттарға қатысты әрбір лексикалық қабат пайда болады. Қазіргі күні сол ақпараттар арқылы белгілі атаудың мән-мазмұнын танып-түсінуге мүмкіндік туады [1]. Қазақ тіліндегі жалқы есімдер жүйесі – қазақ онимиясының лексикалық және ұғымдық өрісінде қазақ этносының орасан

мол танымдық ақпараттық байлығы жинақталған. Географиялық атауларды зерттеу қазақ тілі ғылымының аса күрделі мәселерінің қатарына жатады, сол себепті ономастика оның құрамдас бөлігі, топонимика, жайындағы түйіндер қазіргі таңда Қазақстандағы тіл саясатының басты бағыттарының бірі ретінде үлкен маңызға ие болып отыр. Осыған орай, «Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасында» ұлттық топонимиканың ғылыми және практикалық мәселелеріне басымдылық берілген.

Әдістеме. Қазақ тілі лексикасының қалыптасу тарихы – сан ғасырларға созылған, тілдердің тоғысуы мен ыдырауы салдарынан сан түрлі өзгерістерге ұшырағын, өзіндік ерекшеліктері мол күрделі сала. Сол саланың үлкен бір тармағын ұлттық топонимдер саласы құрайды. Жалқы есімдер – басқа *жалпы* есімдерден ажырату үшін қолданылатын арнаулы атаулар, сонымен қатар жалқы есімдер жалпы есімдерден, яғни *апеллятивтерден* жасалады.

«Жер-судың аты – тарихтың хаты» демекші, жер-суға қойылған атаудың қай-қайсысының да себебі бар, ол халықтың дүниетаным деңгейімен, тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланысып жатады. Осыған орай, Т. Жанұзақов. «Жеріміздегі мыңдаған атаулардың шығу, пайда болу, дамып өсуі – бір ғана дәуірге тән емес, талай ғасыр, тарлан дәуірлердің куәсі, біздің заманға жеткен бай қазына, асыл мұрасы. Қазіргі қазақ жерінде сақталған сан қилы тарихи оқиғалардың болып өткені, бұл қасиетті де күдіретті жерімізді талай ұлыс, тайпа, ел, халықтың жайлап мемлекет құрып, ғұмыр кешкендігі тарихтан мәлім» [2, 25], - деп жазады. Деректер мен археологиялық қазба материалдар – өткен дәуірдің орта ғасырында қазақ жерінде тұрақтар мен елді мекен және қала, қалашықтардың көп болғаны растап отыр, оның негізгі себебін Орта Азия халықтарының өмірінде көшпенділікпен қатар отырықшылықтың да болғандығы дәлелдейді. Сол себепті Т.Жанұзақ жер-су атауларын жасауға қатысатын халықтық географиялық терминдердің көне түркі тілдеріне тәндері, сондай-ақ ежелгі замандардағы орал-алтай тіл бірлестіктеріне қатыстыларын тарихи-этимологиялық, типологиялық тұрғыдан зерттеу қажеттігін айтады және осы кезеңге тән жер-су аттарынан: *Отырар, Құлан, Созақ, Сайрам, Тараз, Суяб, Сығанақ, Сауран, Сүткент, Жайық, Аспара, Шымкент* т.б. атайды [2, 6]. Осы қатарға *Асы, Лабасы, Лавар, Ленси, Кеген, Сөгеті* т.б. атауларын жатқызуға болады.

Жамбыл облысы ойконимдерін лингвистикалық және этномәдени сипатына қарай зерттеген З.Құламанова осы ежелгі дәуірге тән ойконимдерді **субстраттық** ойконимдер деп атайды [3, 20]. *Субстрат* – термині екі тілдің тоғысуы кезінде жеңген тілдің құрамында сақталып қалған жеңілген тілдің іздері дегенді білдіреді. Лингвистикалық сөздіктерде *субстрат* жергілікті, байырғы, тұрғындар мен келімсектердің этникалық араласуы нәтижесінде қостілділік арқылы туған тілдік ықпалды білдіреді деп түсіндіріледі. Жер-су атауларының қалыптасу тарихына қатысты алғанда, субстраттық топонимдердің пайда болып қалыптаса бастауы түркі тілдері дамуының ежелгі-көне, орта дәуірлеріне тән. Субстраттық саналатын географиялық атау қазақ жерінің әр аймағынан-ақ кездеседі. **Асы (Асы)** - жер, жайлау, өзен. Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданындағы биік таудағы өзен де, жайлау да осылай аталады. Т.Жанұзақовтың атаудың негізгі мағынасына зер сала отырып, пайымдауына қарағанда, көне түркі тілінде *jazi* - «дала», «жазық», «кең алқап» мағынасын білдіретінін сөз, өзбек тілінде *яси* - «жазық», түрікмен, әзербайжан тілдерінде де - *язы, язи* «дала, жазық» мағынасын білдіреді [2, 25]. Т. Жанұзақов бастапқыда осы деректер бойынша, **Асы** атауы - әуел бастағы *jazi, язи* сөздерінің замандар бойы дыбыстық өзгеріске ұшырап, тұлғалық жағынан түрленген қалпы әрі **Асы** өзені ағып жатқан тау етегінің кең жазық болып келуі де атаудың қойылу себебін дәлелдей түседі деп пайымдайды. **Асы** атауына байланысты басқа да болжамдар бар, солардың бірі, тарихшы ғалым Ә.Байбатша Ю.Зуевтің: «Ассақтар, яғни *асы* тайпасы б.д.д. V-VI ғасырда құрылған Ұлы жүз одағының бірі болып, Үйсін мемлекетінің құрамына кірген» [2, 36] деген пікірін қолдайды. Т.Жанұзақов археологтар: Ә.Марғұлан, Т.Сенигова еңбектеріндегі «Асылар – қазақ даласын мекендеген сақ тайпаларының үлкені» дейтін тұжырымдарды саралай келе, қазақ жеріндегі «**Асы** атымен байланысты жер-су атауларының сол тайпа атынан қойылғанын байқауға болатындай» деген жорамал айтады. Егер көне атаулардың жасалуына негіз болатын «су» ұғымы екенін ескерсек, тайпа сол өзен маңайын мекендеуіне байланысты **Асы** аталуы мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды.

Сөйтіп, жер-су атауларының кейбіреуінің қазіргі күні мағынасы көмескі, күнгірт тартқан, бұл олардың, біріншіден, дыбыстық өзгеріске ұшырауына байланысты болса, екіншіден, атаулардың шығу жолына қарай өте ежелгі қабатқа жататындығын танытады. *Асы, Лабасы, Лавар, Ленси, Кеген, Сөгеті* т.б. тәрізді атауларды этимологиялық талдау әдісі арқылы қалпына келтіргенде, архисемасы түркілердің Ата тілінен-көне түркі тілінен сыр тартатындығын байқатады [4, 19].

Нәтиже. *Жер-су атаулары – тарихи ескерткіштер.* Ежелгі өркениет иелері өз тіршілігін өмір сүрген кеңістікті, қоршаған органы танып, зерделеп, қоғам мүшелерінің қажеттілігіне сай игеріп отырған. Қандай да бір кеңістікті танып, онда қоныстану қай халықтың болмасын ұлттық менталитетін қалып-

тастыруда айрықша рөл атқарады, сондықтан ғалам бейнесінің өзекті категорияларының бірі – *кеңістік* категориясы болып табылады. «Кеңістік» – әмбебап ұғым, жалпылама түрде болмыстың негізгі категорияларының бірі. Соның ішінде адам өзін микрокосм мен макрокосм өзегі ретінде қабылдайды, ол адамның айналасында ұйымдасады, оның тар тұрмыстық деңгейде адам тарапынан тарихи тұрғыда алғаш қабылданатыны – географиялық кеңістік саналады [12, 26]. Бұл мәселе жөнінде: Ә.Т. Қайдар: «Әрбір халықтың болмысы мен дүниетанымы, этникалық мәдениеті мен рухани өмірі қай кезде, қандай жағдайда болсын, белгілі бір географиялық кеңістікте көрініс табады, нақтылы тарихи дәуірлердің жемісі болып саналады. Ал халықтың барлық өмір-тіршілігі, ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени, рухани байлығы болса, ең алдымен сол халықтың ана тілінен өз өрнегін табады да, асыл қазына болып қалыптасып, атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа ауысып отырады. Бұл – тіл атаулының бәріне тән объективті заңдылық, ортақ қасиет» [11, 12], - деп, этнос үшін жер-су атауларының мән-маңызын көрсетеді. Сонымен қатар, егер тілдің өмірі тіл иесінің әлеуметтік өмірімен астарлас өзектес, бірінсіз бірі бола алмайтын құбылыс болса, тілдің де сол халықпен бірге жасап келген тұрақ-мекені, өзен-көлі, тау-тасы, сай-саласы - адам өміріне қатысты оны қоршаған кеңістіктегі барлық нысан сол халықтың этникалық және азаматтық тарихымен бірге туып, біте қайнасқан дәуірлері болатыны шындық және осы табиғи тұтастық тарихи деректерден гөрі тіл байлығынан көбірек көрінеді деп есептеледі. Ә.Т. Қайдардың бұл тұжырымы жер-су атауларына көбірек қатысты деуге болады, өйткені халық тарихындағы саяси, экономикалық т.б. объективті себептерге орай, жер-су атаулары өзгерістерге ұшырап жатады, алайда халық жадынан өшпейді, тіл иесінің өткен өмірінің елесіндей болып, заманы келгенде жаңғырып, тіл иесі тұрмыс-тіршілігінен өз орнын қайта табады. Оның нақты көрінісі - Тәуелсіздік жылдарында жаңғырған: **Атырау, Ақтау, Ақмола, Тараз, Жаркент, Ақсу** т.б. көптеген елді мекен атаулары.

Сөгеті – тау, кең жазық, елді мекен. Алматы облысының Еңбекшіқазақ ауданында *Сөгеті* ауылы бар, ауыл аты тау атынан шыққан, *Сөгеті тауы* Райымбек ауданында. Ғ.Қоңқашбаев: «Атау ұйғыр мен қырғыз тіліндегі *сөгет* (тал) деген ағаш атынан алынуы мүмкін. Қырғызстан мен Қазақстанның **Сөгеті** деп аталатын жерлерінде шынында да ағаштың осы түрі өседі. Бұған екінші бір жорамал айтуға болады. Бұл монғолдың *соготы* (маралды) деген сөзінен де болуы ықтимал. Бірақ соңғысы дұдамалды» [8, 49] десе, А.Әбдірахманов бұл екі пікірдің соңғысына қосылып, «атау түркі-монғол тіл ортақтығы заманында жасалған, монғолша *согоо* «марал, бұғының ұрғашысы». Сөгеті, Бұғыты тауларының қатар келуі кездейсоқ емес. Ол екеуінің мағынасы бір, қазақ тілінде «бұғылы» деген сөз» [9, 175], - деп топшылайды. Е.Қойшыбаевтың пайымдауынша: «*сөгет* (талдың бір түрі) + *ту* – «сөгет тау» мәніндегі атау» [10, 79] деген.

Түркі тілдерінде *сөгет* сөзінің білдіретін мағынасы бірдей, оны О.Т. Молчанованың сөздігіндегі деректер көрсетеді: қырғ., хақ. *сузут согот* «тал», деген *сууттіг* «талды» [7, 79], М.Қашқарида *сөгет* «тал» [6, 96]. Т.Жанұзақов аталған деректерге сүйеніп, жер атауы «талды жер, тал қалың өсетін жер» ұғымынан шыққан, халық осы ағашты, сулы жерді мекен еткендіктен, елді мекен атауына айналған деп пайымдайды [2, 6]. Жамбыл облысы Т.Рысқұлов ауданындағы ауылдың аты да *Сөгеті* болған, бұлатаудың «талды жер, тал қалың өсетін жер» ұғымынан шыққандығын дәлелдейді. Атау кеңестік кезеңге сай өзгертілген. Қазақстан Тәуелсіздікке қол жеткізген уақытта тарихтың көзіндей халықтық термин қайта айналып орнын тапты. ҚР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 04.05.1993 ж. № 2189-ХІІ Қаулысы бойынша Алғабас ауылы өзгертіліп, тарихи аты - **Сөгеті** қалпына келтірілді.

Жер-су атаулардың қызметі, маңызы объективті себептерге байланысты барлық уақытта бірдей бола бермеуі мүмкін, алайда халық жадында оның этномәдени мазмұны тарих жолындай сақталады. Оны төмендегі үзіндіден байқауға болады:

... Ол туған жерінің ой-шұқырын, тау-тасын, өзен-суын - өзі білетін аты бар жерлерін түгел аралады. Бұрынғы ескі қала, үлкен қала: **Құмкент, Баба-Ата, Қызылкөл, Кұрсай, Қызылсеңгір, Қаратас, Қызылтас, Қапшағай, Сасықбұлақ, Шиліөзен, Қанымсай, Ожар, Тоған, Шаитөбе** – бәрін бірін қалдырмай аралап шықты. Осы аралауда табиғаттың кәрілік кезін, ұлғайған кезін есіне түсірді...Кеше гана ише тұнып тұрған, сол мол иші үшін **Шиліөзен** атанған жердің жүрсе, адам адасатын қалың иші қайда? Бұл ишіді жергілікті жердің өзіндегі адамдарды былай қойып, сонау **Сарыарқадан, Сарысу, Шудан** келіп тартатын. **Шиліөзен** ишінен тоқылған тоқыма ишлер талай-талай әдемі үйлердің салтанаты болған... (С.Бақбергенов «Кентау»). Белгілі жазушы С. Бақбергеновтың «Кентау» романы - тарихи шығарма, оның тақырыбы мен идеясына сай жер-су атаулары мол кездеседі. Осы атаулар арқылы кейіпкердің табиғаттың жұтандап бара жатқандығына деген күйзелісін аңғарылады. Ал **Шилі өзен** атауы арқылы қазақ халқы тұрмысының бір елесін көруге болады. **Ши** қазақ тұрмысында тек құрылыс материалы ғана емес, *иш* тоқу қолөнері қатарына жатады. Шығармада кездесетін **Таскөмірсай, Байжансай** т.б. атаулардың пайда болу тарихы халық арасындағы аңыздарда сақталып қалған.

Талқылау. *Жер-су атаулары – ұлттық таным көрінісі.* Қазақтың дәстүрлі мәдениетінің ошағы - көшпелі мал шаруашылығы географиялық ортамен тығыз байланыста ғана өмір сүре алады, себебі шаруашылықтың бұл түрі өзіндік физика-географиялық, табиғи ерекшелігі бар белгілі геоэкологиялық зоналарды ғана болады. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан халық өзі мекен еткен, тіршілік құрған географиялық ортаға бейімделген және сол ортаның табиғи ресурстарын пайдалана білген. Сол себепті белгілі бір өңірдің физика-географиялық жағдайы халықтың топонимиялық атауларында бейнеленген [1].

Жер-су аттары ғасырлар бойы жасалып, лингвомәдени сипатқа ие болады, географиялық атаулар да тілдегі мақал-мәтел, тұрақты тіркестер тәрізді даяр күйінде жеткен бірліктер. Қоғамда топоним жасауға деген қажеттілік болғанымен, халықтың ғасырлар бойы қалыптастырған атаулары өзгертуге келе бермейді, өйткені ол атауларда сол жердің айрықша белгілері жайында ұлттық дүниетанымдық ақпарат сақталады. Б.Бияровтың еңбегінде Шығыс Қазақстан облысы Катонқарағай ауданындағы *Ошағанды* тарихи атауын туралы айтылады, оны бір кездері өзгертіп *Березовка* атаған, кейін «қазақшалау» науқанында «Қайыңдыға» ауыстырған. Халық ол жерді «Ошағанды» деп бекер атамаған, ол «малға жайсыз, ошағаны көп» деген семантикаға ие, ошаған – «тікен» екені белгілі, ол мал үшін азық болмайды, жаралайды, жүніне, терісіне де зиян. *Ошаған* – сол жердің маңызды белгісі, көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын халық үшін ескерту беріп тұратын атау ретінде қалыптасқан. Ал *Бөрілі* топонимі «бұл жер – бөрі жасырынатын бұта қарағаны мол, соқпалы жер» дегенді аңғартса, *Құлынембес* – «оты (құлынембес шөбі), суы мол жер» дегенді білдіреді, *құлынембес* – шөптің аты, жайылып тойған құлын енесін ембейді» деген ақпарат беріп тұрғаны айқын [13, 145].

Қай халық болса да, өзі өмір сүретін кеңістігін сол жердің ерекшелігіне қарай таңбалайды, ал көшпелі өмір сүру салтын ұзақ сақтаған қазақ халқы үшін жер-су атауы олардың жадында сақтаулы тұрған географиялық картасының қызметін атқарған. Сол себепті әр атау сол жердің бедерін, қадір-қасиетін, айрықша белгілерін ұлттық дүниетаным, психология тұрғысынан аса дәлдікпен белгілеп отырған. Егер атау сол жердің ерекше белгілерін білдірмесе, көш адасады, мал арып-ашығып, шаруашылық күйзеліске ұшырайды. Халықтың дүниетаным нәтижесінде пайда болған атаулар этнос өмірінің кейінгі кезеңдерінде де қызмет етеді, ғылымның басқа салаларына ақпарат береді. Мысалы, Алакөл ауданында *Жыланды* ойконимі бар, халық атауды сол жерде жылан көп болғандықтан қойған, ол да ескерту. Халық дүниетанымында ешбір тіршілік иесінің ұясын, ордасын бұзуға болмайды, жыланның ордасына жақын мекен салмайды. Академик Қаныш Сәтбаев Жезқазған өңіріндегі *Жыланды* атауы туралы: «Бұл жерде түсті металл бар екен, өйткені жыландар түсті металл бар жерді мекендейді, себебі қыстыгүні ол жерлер жылы, жаздың ыстық аптаптарында салқын болады» деп жазған екен.

Қорытынды. Жер-су атаулары бойынша зерттеулерде топонимиялық атаулар лексикасы тарихи шығу арнасы мен сол кезең көріністерін бейнелеу тұрғысына қарай бірнеше қабатқа бөліп қарастырылып келеді. Өйткені жер-су атауларының негізгі лексикалық құрамы белгілі бір дәрежеде халықтың мәдени-тарихи өмірінің ізін өте ерте замандардан тартып көрсете алады. Жер-су атаулары, оның *елді мекен, өзенкөл, тау-тас, төбе* т.б. атаулары қатары – осы тұтас жүйенің құрамдас бөлігі, сол себепті олардың тарихи-элеуметтік қалыптасу, даму жолы жалпы лексиканың қалыптасу, даму жолымен бірдей. Жалқы есімдердің лексикалық қабаттарын анықтау, лексика-семантикалық ерекшеліктеріне қарай топтастыру топонимия бойынша біршама зерттеу еңбектерде сөз болғанымен, оларды лексикалық қабаттарға бөлу мәселесін әр зерттеуші өзінше шешкен. Бұл зерттеулердегі пікірлерге қарағанда, қазақ тіліндегі жер-су атаулары тарихи-элеуметтік негізіне қарай жалпыхалықтық лексика тәрізді, оның құрамы да этнос жүріп өткен кезеңдердің ізін танытатын атаулардан тұрады, ал аймақтық топонимияда бұған қоса сол аймақтың географиялық, шаруашылық ерекшеліктері болатыны айқын.

Жоғарыда айтылғандарға орай, қазақ тіліндегі жер-су атауларының **тарихи-элеуметтік қабаттары мен даму кезеңдерін** тіл иесі қазақ халқының жалпыхалықтық лексикасының жіктелуіне сәйкес: **көне түркілік (жалпы түркілік), қазақ тіліне тән төл және кірме** қабатты бойынша саралап қарастыруға болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Атабаева М.С. *Географиялық атаулардың танымдық қызметі жайында// Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері. Халықаралық конференция материалдары. 2019, 25-қаңтар. – 67-72 бб.*
2. Жанұзақ Т. *Қазақ ономастикасы. Казахская ономастика. – Астана: ІС-Сервис ЖШС, 2006. – Т.1. – 400 б.*
3. Жанұзақ Т. *Қазақстан географиялық атаулары Алматы облысы. – Алматы: Арыс, 2005. – 256 б.*

4. Атабаева М.С. Жер-су атауларының көнетүркілік қабаты жайында //ALTAI ALTAI COMMUNITIES. Language and Literature Issues. Istanbul 2017. – 127-137 бб.
5. Құламанова З. А. Жамбыл облысы ойконимдерінің лингвистикалық және этномәдени сипаты. Филол. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2006. – 190 б.
6. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Дивани лугат-ит-түрк). – 1,2,3 том. – Алматы, 1996, 1997, 1998, – 894 б.
7. Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. – Горно-Алтайск, 1979. – 397 с.
8. Қонқаишаев Г. К. Казахские народные географические термины. Автореф. дисс.. канд. филол. наук. Алматы, 1949. – 23 с.
9. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Алматы: Ғылым, 1975. – 206 б.
10. Койшыбаев Е. Основные типы топонимов Семиречья. Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Алматы, 1949. – 23 с.
11. Қайдар Т.Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
12. Рысберген Қ.Қ. Ұлттық ономастиканың лингвокогнитивтік негіздері. – Алматы: Дайк-Пресс, 2011. – 328 б.
13. Бияров Б. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері. – Астана: ТДРҮӘО, 2013. – 432 б.

МРНТИ 11.25.41

Ұ.Б. Әділбаева¹, С.Исакова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

²Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан

ЛАТЫН НЕГІЗДІ ЖАҢА ӘЛІПБИ ЖӘНЕ КІРМЕ ТЕРМИНДЕР ЕМЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ тілінің өзекті мәселелерінің бірі болып отырған қазақ әліпбиін латын негізіне көшіру қарастырылған. Жұмыстың негізгі мақсаты: жаңа әліпби таңбаларды ауыстыру ғана емес, қазақ ұлтының рухани жаңғыруындағы мәнді мәселе екендігін анықтау. Зерттеу нәтижелері: жаңа әліпби арқылы шет тілдерден енген сөздерді ұлттық ерекшеліктерімізге сәйкес, емле қағидаларын қалыптастыра отырып қазақ сөзінің құрамындағы кірме терминдердің таңбалануы туралы тұжырым жасалынады және кірме сөздерді тиімді пайдалану тілдегі термин мәселесін шешуге ықпал етуі зерттеледі. Қорытынды: кірме терминдерді қабылдауда ең алдымен ұлттық тілдің мүддесін көздеу, халықаралық терминдерді ұлт тіліне аудару, жазу, қабылдау тәртібін белгілеу. Латын негізді жаңа әліпби және кірме терминдер емлесі тақырыбы әлі де терең зерттеуді қажет ететін, болашақта зерттелу мүмкіндіктері мол, аясы кең, қазіргі қоғамда өзекті мәселелер қатарында екеніне сеніміміз мол.

Кілт сөздер: латын графикасы, әліпби, емле, кірме сөздер, халықаралық терминдер

U.B. Adilbayeva¹, S.Isakova²

¹Al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan

²K.Zhubanov Aktobe regional state University, Aktobe, Kazakhstan

NEW ALPHABET AND SPELLING OF THE BORROWED TERMS IN LATIN-BASED

Abstract

The article reviews the translation of Kazakh alphabet to Latin, which is one of the key issues of the Kazakh language. The main purpose of the article is to determine not only the replacement of new alphabet characters, but also a significant issue in the spiritual modernization of the Kazakh nation. The results of the research: the terms in the Kazakh word, which is based on the national peculiarities of the spelling and the effectiveness of the

use of linguistic words has been studied. Conclusion: first of all, the purpose of the national language in accepting terms is to define the order of translation of international terms in the national language. We are convinced that the Latin alphabet and the spelling of terms are still one of the most pressing issues in the modern society, with a wide range of opportunities to explore in the future, which require deep study.

Keywords: Latin graphics, alphabet, spelling, vocabulary, international terms

У.Б. Адилбаева¹, С.Искакова²

¹Казахского национального университета им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан;

²Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова
г. Актюбе, Казахстан

НОВЫЙ АЛФАВИТ И НАПИСАНИЕ ЗАИМСТВОВАННЫХ ТЕРМИНОВ НА ЛАТИНСКОЙ ОСНОВЕ

Аннотация

В статье рассматривается перевод казахского алфавита на латиницу, что является одним из ключевых вопросов казахского языка. Основная цель работы – определить не только замену новых букв алфавита, но и значительную проблему в духовной модернизации казахской нации. Результаты исследования: изучены термины в казахском слове, в основе которого лежат национальные особенности написания орфографии и эффективность использования лингвистических слов. Заключение: прежде всего, целью принятия национального языка при приеме терминов является определение порядка перевода международных терминов на национальный язык. Мы убеждены, что латинский алфавит и написание терминов по-прежнему являются одной из наиболее актуальных проблем современного общества, с широкими возможностями для изучения в будущем, которые требуют глубокого изучения.

Ключевые слова: латинская графика, алфавит, орфография, лексика, международные термины

Кіріспе. Ұлттық болмысты сақтау мен жаңғырту, қазақ тілін табиғи қалпына келтіру жолындағы аса маңызды қадам – қазақ әліпбиін латын негізіне көшіру бірнеше жылдан бері талқылана келе Елбасы Жарлығымен бекітілді. Жаңа әліпби тек таңбаларды ауыстыру ғана емес, бастысы – қазақ ұлтының рухани жаңғыруы үшін барынша икемді, тиімді жолдардың бірі екенін қалың жұртшылық терең түсініп, жоғары саналылықпен қабылдауда.

Осының жарқын көрінісі ретінде Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру мәселесі күн тәртібіне қойылғаны белгілі. Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісі «Мемлекеттік тілдің латын графикасындағы әліпбиінің бірыңғай стандартын енгізу мәселелері туралы» Парламенттік тыңдауда айтылған латын әліпбиіне көшу жөнінде айтылған ойларға тоқтала кетейік. “Еліміздің әрбір азаматы латын жазуына көшу әлемдік өркениетке жетудің басты жолы екенін білуге тиіс. Себебі латын қарпі адамзаттың дамуындағы ең мықты жазудың бірі. Ол ХХІ ғасырдағы ғылым мен техниканың, интернет пен ІТ-технологиялардың тілі. Тіл білімінің негізін қалаған ғалым Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай: “Жақсы әліпби тілге шақ болуы керек. Артық әріптері көп әліпби қолайсыз болады”. Қазақстандықтардың көпшілігіне, әсіресе жастарға өте таныс графиканы пайдаланатын боламыз. Біздің өмірімізге латынша жазу баяғыда-ақ еніп кетті. Тек аға ұрпақ қана біршама қиындықтарды бастан кешуі мүмкін. Әліпбиді өзгерту өз ерекшелігімізді сақтап қалу, әлемдік интеграция, ақпарат алу мүмкіндіктерін дамытуға жағдай жасайды. Латын графикасы жер жаһанға кең тараған. Соның арқасында жастар ғаламтор арқылы ақпарат айдынына еніп, білім мен ғылым саласындағы кеңістікке еркін енеді. Латын графикасына көшу қазақ тілінің мәртебесін көтереді. Жаңа әліпбиді компьютерге емес, керісінше компьютерді тілге икемдеу керек. Жаңа әліпби жаңарған елдің нышаны ретінде көнені келмеске кетіріп, сананы сілкіндіреді, жадыны жаңғыртып, тілге тәуелсіздік әпереді, мәдени тұтастықты орнықтырып, ақпарат кеңістігін дербестікке жетелейді. Әліпше мәдениеттің өлшемі, сонымен қатар ол – ұлттың таңбасы, елдіктің айшығы, мемлекеттің тәуелсіздігі мен тұтастығын айқындайтын символдардың бірі. Бұл тұрғыдан алғанда таңба таңдау – өркениет жолын да таңдау деген мағына береді. Сондықтан осы арқылы Мәңгілік ел мұратын тұғырлы ететін тарихи таңдау жасалды деп ойлаймыз. Әліпби алмастыру арқылы біз қосамжар орфографиядан құтыламыз. Мысалы, қазір мемлекетіміздің атауы 3 түрлі жазылып жүр. Латын әліпбиі арқылы мұны Qazaqstan деп тілдік ерекшелігімізді сақтай отырып, бір-ақ сөзбен жазуға мүмкіндік аламыз. Сонымен қатар жаңа әліпби арқылы шет тілдерден енген сөздерді де ұлттық ерекшеліктерге икемдей аламыз. Латын әліпбиін қазақ емлесі арқылы қабылдау бұл мәселені бір ізге түсіреді.

Орфографиялық, орфоэпиялық тұтастықтың тілдік тұтастыққа бастайтынын ескерсек, бұл түрлі этностардың тіл сындыруына, сөйтіп мемлекеттік тілдің төңірегіне топтасуына септігін тигізеді деп есептейміз» [1].

Әдістеме және нәтижелер. Қазақ әліпбиін латын қарпіне көшіру бағытындағы жұмыстардың ең негізгісі-емле ережелерін жасау. Қазіргі жағдайда емле қағидаларын қалыптастыруда қазақ сөзінің құрамындағы кірме терминдердің таңбалануы мұқият талдауды қажет етеді. Кірме терминдер тілдік жүйелер арасындағы белсенді қарым-қатынастың нәтижесі болып саналады. Тілдік жүйенің кірме қабаты сол тілді қолданушылар арқылы жүзеге асып отырады. Осы тұрғыдан кірме сөздерге төмендегідей анықтама беруге болады:

Кірме сөздер деген – тілралық қарым-қатынас (байланыс) нәтижесінде бір тілден екінші тілге ауысқан бөгде тілдік элементтер (сөздер, сөз тіркестері, жұрнақтар т.б.). Бұл жердегі әңгіме – кірме сөздер дегеніміз не? – дегендікте емес, оларды қалай қабылдау керектігінде болып отыр.

Шет тілінен сөз қабылдауды Эйнар Хауген былайша сипаттайды: “Попытку говорящего воспроизвести в одном языке навыки, усвоенные им в качестве носителя другого языка” [2,345].

Көптеген авторлар шет тілінен сөз қабылдағанда ол сөздер өздері енген тілге жан-жақты бейімделуге жақын тұратындығын айтады. Мәселен, Я.П. Крысин шет тілінен сөз қабылдау процесін бір тілден екінші тілге түрлі элементтердің енуі деп түсінеді. Автордың «түрлі элементтер» деп отырғаны – тілдің басты-басты құрылымдары: фонетика, лексика, морфология, синтаксис т.б. [3,19].

Біз болсақ, сөз қабылдау дегенді жаңа ұғымдар мен түсініктерді атау үшін өзге тілдің сөздік қорынан сөз алу деп түсінеміз. Кез келген тілде сөз алмасу мейлі ол әдеби тілде болсын, терминологиялық жүйеде болсын заңды құбылыс. Жоғарыда айттық, мәселе сөз қабылдауда емес, мәселе олардың тілімізге қалай қабылдануында болып отыр. Осыған орай кірме терминдерді еуропа тілдері қалай қабылдап жүр деген мәселеге жауап іздеп көрелік.

Ең алдымен, біз «халықаралық терминдер» деп аталып кеткен ұғымға аздап тоқталайық.

Ағылшын тілінде интернационализм немесе халықаралық сөздер деп мағынасы мен шығу төркіні жағынан ұқсас болып келетін кірме сөздерді атайды. Бұл сөздер бірнеше тілдердің ұзақ уақыт өзара байланыстарының нәтижесінде пайда болады. Айтылуы мен жазылуы бірдей болғандықтан олар бірнеше тілдер арасында түсінікті болады (И.В. Арнольд).

Тілші ғалымдар арасында сөз немесе термин "халықаралық" мәртебеге ие болуы үшін неше тілде қолданылуы керек, қандай тілдердің сөздері "халықаралық" сөздер қатарына ене алады? деген сұрақтар пікірталас тудырып жүр. Бірақ оған әлі күнге нақтылы жауап берілген жоқ. Орыс тілінде интернационализмдерге «әр түрлі тілдерде бірдей мағына беретін, бірақ әр тілдің заңдылығына сай рәсімделетін халықаралық лексикалық қор» [4, 131] деген анықтама берілген. Қазақ тіліндегі халықаралық терминдер деп жүрген лексикалық бірліктеріміз жоғарғы анықтамаға сәйкес келмейді.

Қазақ тіліне шеттен енген сөздерге қазақша балама іздей бастасақ, “жоқ, бұл халықаралық термин, оны қазақшаға аударуға болмайды” дейміз. Ал шындығында, “халықаралық терминдер дегеніміз қандай сөздер”? – дегенге Республикамыздағы белгілі терминолог Байынқол Қалиұлы былай дейді: “Халықаралық терминдер дегеніміз – арғы тегі латын, грек сөздері негізінде пайда болған еуропа тілдерінің сөздері. Ол сөздер орыс тіліне еніп, орыс тілінің тілдік заңдары бойынша азды-көпті өзгерістерге түсіп, қалыптасқан. Бұл сөздер қазақ тіліне (түркі тілдеріне де) енген жағдайда, “олар ешқандай өзгерістерге түспей, орыс тілінде қалай айтылса, солай айтылуы, қалай жазылса солай жазылуы керек” деген талап қойылады. Сондағы дәлелі: бұлар – дүниежүзі халықтарына ортақ сөздер”.

Ал шындыққа келсек, “халықаралық терминдер” деген термин жоқ. Болса, олардың ішінде ең құрығанда қытай, жапон, араб, парсы тәрізді шығыс халықтарының немесе түркі халықтарының бір-екі сөзі жүретін еді ғой, - дей келіп, ғалым: “Термин дегеніміз – бар болғаны кез келген тілдегі ғылыми ұғымдардың атаулары ғана. Әр халық ғылыми терминдерді өздерінің ұлттық тілдері негізінде өздері жасап алулары керек” деп түйіндейді [5].

Орыс ғалымы М.М. Маковский халықаралық терминдердің бар екеніне күмән келтіреді [6,168]. Француз ғалымы Марион Казула: халықаралық терминдер деп жүргеніміз экономикасы, ғылымы мен білімі басым елдің тілінің үстемдік етуі нәтижесінде пайда болған кірме сөздер; халықаралық термин немесе сөздер дегеніміз шартты атау, - дейді. Гилад болса, Цукерманның «иврит тілі үшін халықаралық терминдер ағылшын, француз, неміс, орыс, поляк тілдері ғана бола алады» деген пікірін сынайды [7, 3].

Талқылау. Келтірілген пікірлерден шығатын қорытынды біреу ғана: ол – халықаралық терминдер деген атаудың шартты екендігі. Халықаралық терминдерге төркіні тек грек-латын тілдерінен шыққан сөздер ғана жатқызылады екен.

Француз тіліне енген кірме терминдерді қабылдау қағидаттарына назар салғымыз келеді. Бұл туралы Christiane Loubier "Politique de l'emprunt linguistique" (2017) (Кірме сөздерді қабылдау саясаты, "De l'usage de l'emprunt linguistique" (Кірме сөздердің қолданысы туралы" (2011) деген еңбектерінің мәні ерекше.

"Кірме сөздерді қабылдау саясаты" еңбегінде кірме терминдерді қабылдау қағидаттары нормативті және негізгі болып екіге бөлінеді:

1. Нормативті қағидат. Кірме терминдерді қабылдауда, өзгертуде француз тілінің нормасы басшылыққа алынады.

2. Негізгі қағидаттар.

1. Тіл сөйлермендерінің тілдік құзіреттілігін жақсарту. Тіл сөйлермендерінің қоғамдық өмірдің барлық саласында француз тілі сөздерін, сөз тіркестерін, терминдерін кеңінен қолдануына жағдай жасау, ол сөздер кірме сөздерге балама болуы тиіс.

2. Француз тілінде жаңа сөз жасауға ынталандыру. Жаңа сөз жасау тілдік жоспарлаудағы маңызды тәсіл болып саналады. Француз тілі өзінің тілдік жүйесінің өміршеңдігін үнемі дәлелдеп отыруы тиіс.

3. Кірме сөздерді тілді байыту құралы ретінде мойындау. Кірме сөздерді тиімді пайдалану тілдегі термин мәселесін шешуге ықпал етеді. Сол себепті де кірме сөздерді қабылау саясаты жасалынған және заңдастырылған терминдерді пайдалануға мүмкіндік беретінін мойындауымыз керек. Сонымен бірге кірме терминдердің тілдік жүйені байытуға, кеңейтуге ықпал ететіндей әлеуеті болуын ескеру қажет. Мұның барлығы кірме сөз тілге еңбес бұрын анықталуы шарт.

4. Кірме сөздердің тілге бейімделуі. Француз тіліне енген кірме сөздердің барлығы графикалық, морфологиялық, лексикалық және т.б. тілдік бейімделулерден өтуі тиіс. Мысалы: кірме сөздердің жазылуын француз әліпбиіне бейімдеп, шет тілінің таңбаларын алып тастап, жеңілдетіп қабылдау (canyon, pîna colada) немесе француз тіліне тән емес дыбыс қатарларын қысқарту (naan емес, nan...), кірме графемаларды ауыстыру арқылы (cheikh емес, cheik; malström, maelström емес, malstrom, banca емес banque ...) дауысты е дыбысының ашық не жабық айтылуын білдіретін è (accent grave), é (accent aigu) диакритикалық таңбаларды қосу (allégo, anthropocène, pérestroïka), екпінді өзгерту (autographe, soprano); кірме сөздердің жекеше және көпше түрлерін француз тілінің нормасына сай өзгерту (soprani емес, sopranos); француз тілінің деривациялық үлгісіне салып, кірме сөздерден туынды тіл бірліктерін жасау: кірме сөздің соңы -er аяқталған жағдайда, оған -eur; -euse (footballeur, globe-trotteur, rockeur) жалғау, кірме сөздің соңы -ing аяқталған жағдайда, оған -age немесе er (aquaplanage, couponnage, jogger) қосымшасын жалғау; - шет тілінен енген сөз бөлек жазылса, оны біріктіріп жазу (chichetaouk емес chichetaouk) т.б. Енді чех тілінің кірме терминдерді қабылдау тәжірибесіне көз салайық. Чех тілі де кірме сөздер мен терминдерді қабылдауды аса сақтықпен, мұқияттылықпен іске асыратын еуропа тілдерінің бірі. Чех ғалымы П.Хаузер кірме терминдерді қабылдаудың үш тәсілін атап көрсетеді. Олар: 1. Деривация (чех. Дериваце), яғни бастапқы тіл бірліктерінен басқа туынды тіл бірліктерін жасау; 2. Аббревиация (чех. Абревање), кірме сөзді қысқарту арқылы жаңа сөз жасау; 3. Композиция (чех. Композице), сөз қосу. Мысалы, грек-латын тілінен akademie-греч. Ακαδημία, katedra-lat. cathedra, autor; медицинада puls- лат. pulsus, заң саласында proces- лат. processus, generál-лат. generalis, tragédie- греч. τραγῳδία, poezie- греч. ποιησις, drama- греч. δράμα).

Француз тілінен blúza- франц. Blouson, manžeta - франц. manchette, salón- франц. salon, bujón- франц. bouillon; Испан тілінен armáda- исп. armada; Италия тілінен tempo- итал. a tempo, duet- итал. Duetto, soprán- итал. soprano; Ағылшын тілінен hokey- англ. Hockey.

Жоғарыда берілген мысалдардан қандай тіл болмасын, кірме терминдерді қабылдау қағидаттары ең алдымен ұлттық тілдің мүддесін көздейтіндігі анық байқалады. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тіліндегі сияқты кірме терминдердің, сол терминдер енген тілдердің мүддесін бірінші орынға қоятын тілді кездестіру мүмкін емес. Бұлай дейтін себебіміз, біз кірме терминдерді орыс тілінде қалай дыбысталса, солай дыбыстап, қалай жазылса, дәл солай етіп жазу үшін әліпбиімізге тілімізде жоқ дыбыстарды енгіздік. Ол аз болғандай, халықаралық терминдерді аударып, тілімізге бейімдейтін болсақ, “өркениеттен кеш қаламыз, ғылым мен техникамыз дамымайды, қазақ тілін ешкім үйренгісі келмейді” деген жаңсақ пікірлерді көлденең тартатын болдық.

Қазақ тіл білімі ғалымы, профессор Б.Қалиұлы: Шет тілдерінен келген сөздерді ешбір өзгеріссіз соламайымен ала беретін болсақ, қазақ тілі үндестік заңына негізделген жалғамалылық тілдер құрамынан шығып, флективті тілдер құрамына ауысып кетеді, - деп, өзінің жан айқайын әрбір үш мақаласының бірінде қайталайды. Бұл пікірде үлкен мән бар. Егер ол пікірге құлақ аспасақ, қазақ тілін дамытамыз деп жүріп, оны жоғалтып алуымыз әбден мүмкін.

Халықтар арасындағы мәдени-экономикалық байланыстар тілдегі сөз алмасу үдерістеріне ықпал ететіні сөзсіз. Ол дыбыстық, морфологиялық, семантикалық деңгейде көрінуі мүмкін. Бірақ бұл ықпалдың шегі

болуы керек. Әрбір тілдің өзіндік тарихи даму жолы және сол жолмен байланысты қалыптасқан нақты тілдік формалары бар. Оны бұзу, сақтамау тілдің жойылуына әкелері сөзсіз. Дүниежүзіндегі ең кең тараған тілдердің мақсаты да сол, аз ұлттар тілдерін жойып, ортақ тіл жасау.

Халықаралық тіл жасау деген мәселені көтеріп жүргендер де аз емес, бұл өз алдына бөлек сұрақ. Осы орайда белгілі ғалым Эдуард Сепир (Edward Sapir écrit: «Le langage est probablement le plus indépendant, le plus massivement résistant de tous les phénomènes sociaux» [8,146] (аудармасы: "Тіл – барлық әлеуметтік құбылыстардың ішіндегі ең тұрақтысы және ең тәуелсізі") деп атап көрсетеді.

Қазіргі тіл біліміндегі “халықаралық” терминдер туралы пікірлерді айта кетсек, қазақ тіліне орыс тілі арқылы Еуропа тілінен енген терминдерді «халықаралық» терминдер деп атап жүргені белгілі. Бұл мәселе туралы ғалымдардың көзқарастары әралуан. Олардың бір тобы халықаралық терминдерді аударуға болмайды, бұл өркениеттен бас тарту деген пікір айтады. Бұл жөнінде ғалым Ш. Құрманбайұлының тұжырымдауынша “Қазіргі терминологиядағы шешімін таппай жүрген мәселенің бірі – халықаралық деп аталатын терминдерді ұлт тіліне аудару, жазу немесе бір сөзбен айтқанда, қабылдау тәртібінің белгіленбеуі” [9.11].

Қазақ тілі мемлекеттік тіл болу үшін терминдеріміздің құрамы сандық қатынасы жағынан керісінше, яғни тіліміздегі терминдердің 70-80 пайызы қазақтың төл сөздері болу керек те, қалған 20-30 пайызы кірме сөздер болуы керек дейді терминология мәселесімен түбегейлі айналысып жүрген ғалымдар, терминолог-мамандар. Бұл 20-30 пайыз бөтен сөздер тіліміздің сөздік құрамы мен құрылысын, бірегейлігін бұза алмайды. Біздің терминологиямыздың басым бөлігі шет тілдерінің сөздері болып кетуі – ұлт тілінің ғылым саласында қолданылмауы салдарынан салалық мамандардың термин шығармашылығымен айналысудан гөрі өзге тілдерден дайын терминдерді қабылдауға дағдыланғандығынан деп тұжырымдайды кейбір зерттеушілер. Сондықтан да мемлекеттік тілді ғылым мен техниканың сан түрлі саласында қолданып, термин шығармашылығында іске қосудағы салалық мамандардың рөлі ерекше. Бірақ салалық мамандардың барлығы бірдей терминге қойылатын талаптарды, терминологиялық жүйенің ерекшеліктерін, терминдерді тілдік тұрғыдан реттеуді біле бермейді. Сондықтан терминтану ғылымының тіл білімімен тікелей байланыстылығынан немесе оның тіл білімінің негізінде қалыптасатындығынан болса керек, әлемдік тәжірибеде белгілі бір саланың терминдерін жасап, оларды іштей жүйелеуге ерекше үлес қосқан салалық мамандардың барлығына қарамастан, терминологиялық жұмыстарды жүргізіп (оның ішінде терминтану теориясын), терминтанудың түрлі мәселелерін зерттеген терминологтар, негізінен, тіл мамандары болып келеді [10].

Қазіргі ақпараттық технология дамыған уақытта мемлекеттер арасындағы экономикалық, әлеуметтік-саяси, мәдени қарым-қатынастардың арқасында тіл білімінде терминдерді терең зерттеу бірінші орында десек қателеспейміз. Халықаралық мәндегі IT (information technology – ақпараттық технологиялар) терминдердің тілімізге көптеп енгендігін бұқаралық ақпарат құралдарынан байқаймыз. Олардың бірқатары ұлт тіліндегі терминдерге мән беріліп жатқан кезеңде сол қалпында қазақ тіліне аударылып, қалыптасып үлгерсе, бірқатарының екі сыңары да қолданылып жүр: ағылш. digital, орыс. цифрлық, қаз. цифрлық, сандық; ағылш. artificial intelligence, орыс. искусственный интеллект, қаз. жасанды интеллект; үшіншілері сол шет тілінен енген нұсқасында қолданылып жүр: стартап немесе стартап-компания (ағылшыншадан start-up – іске қосу, бастап кету) – жуырда құрылып, дами бастаған немесе келешекті нарықтарды зерттеу кезеңіндегі компания.

Қорытынды. Қорыты келгенде біз үшін тіліміздің қазақи табиғатын сақтап қалу мәселесі – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Бұл тұрғыдан жазуымызды латын қарпіне көшіру кезінде кірме сөздеріміз бен терминдеріміз қалай жазылады деген сұрақ туындауы сөзсіз. Жаңа қабылданған төл дыбыс таңбасымен халықаралық терминдерде де үндестігімізге бағынып жазылуы тиіс. Орыс тілі арқылы енген кірме терминдерді қайта електен өткізіп, оларды түпнұсқа тіл негізінде жазу басшылыққа алынуы қажет. Олай етпесек орыс орфографиясының нормасына жүгіну сол бойдан қала береді. Мәселен, химия араб. كيمياء – himie, физика – греч. φύσις fizike, техника – греч. τεχνικός tehnike, т.б. болып жазылуы тиіс.

Қазіргі терминдердегі жұрнақтардың көбі орыс тілі арқылы енген латын суффикстері екені белгілі. Мысалы, -ция – -sion/-tion деген латын жұрнағы, ол орыс тіліне presentation, construction, action деген сияқты сөздердің құрамында келген. -ist, -ism, -al жұрнақтары да pianist, physicist (физик), abstractionism (абстракционизм), central, formal сөздерімен енген. Ал жаңа қазақ жазуында түпнұсқа тілдегі жазылуы бойынша таңбаланғаны жөн. Бұл түрік тіліндегі терминденуге де сәйкес келеді. Мысалы, түрік тілінде филологиялық терминдер я аударылады, я түпнұсқаға жақындатылып жазылады: morfoloji, fonetik, fonem, grafikler, transkripsiyon. Сонда қазақ тіліндегі жұрнақтар -ция, -изм емес, -sion, -ism болып жазылу және айтылу керек. Бұл жазылып отырған тақырыптың болашақта зерттелу мүмкіндіктері мол, зерттелу аясы кең, қазіргі қоғамдағы өзекті мәселелер қатарында. Бір ғана мақала көлемінде бар мәселелерді зерттеу мүмкін емес. Сол себепті қазақ әліпбиін латын қарпіне көшіру бағытындағы жұмыстар, емле ережелері, кірме терминдердің таңбалануы әлі де көптеген зерттеу жұмыстарының тақырыбы болатынына сеніміміз мол.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Төлебаев Д., Имамбаева Д., Есембаев Ф. Латын әліпбиі – қазақ тілінің жаңа көкжиегі Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісі «Мемлекеттік тілдің латын графикасындағы әліпбиінің бірыңғай стандартын енгізу мәселелері туралы» Парламенттік тыңдау [Ана тілі газетінің электрон.ресурсы], - 14.09.2017 - URL: <http://kazgazeta.kz/> (қаралған күні: 12.03.2019)
2. Хауген Э. Процесс заимствования // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1972. - Вып. 4. – 383 с.
3. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. – М.: Наука, 1968. – 208 с.
4. Матвеева Т.В. Полный словарь лингвистических терминов. – Ростов Н/Д: Феникс, 2010. – 562 с.
5. Қалиев Б. Халықаралық терминдерді неге аударуға болмайды?! // Жас Алаш республикалық газеті. 29 қаңтар, 2018 жыл.
6. Маковский М.М. Теория лексической аттракции. – М., 1971. – 250 с.
7. Marion Casula. L'emprunt linguistique // Compte-rendu de lecture. Méthodologie (SCL A08). Licence 1. AMU. Faculté ALLSHS d'Aix-en-Provence. [электрон.ресурс]. – 10.11.2014- URL: <https://scl.hypotheses.org> (қаралған күні: 12.03.2019).
8. Sapir, E. (1921). Chapitre 9: Comment les langues s'influencent réciproquement. In : Le langage (pp. 137-146). Paris: Payot. [электрон.ресурс]. – 10.11.2014- URL: <https://scl.hypotheses.org> (қаралған күні: 12.03.2019)
9. Қайдар Ә. Қазақ терминологиясына жаңа көзқарас. – Алматы: Рауан, 1993. – 43 б.
10. Құрманбайұлы Ш. Терминтанушы құралы. – Астана: Ер-Дәулет, 2007. – 327 б.

МРНТИ 16.21.07

А.Б. Әмірбекова¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ., Қазақстан

ҚОҒАМДЫҚ САНАДА ҚАЛЫПТАСҚАН ЖАҢА ПЕРИФРАЗ ТІРКЕСТЕР

Аңдатпа

Мақалада қоғамдық санаға ықпал ететін тілдік құрал – жаңа перифраздардың когнитивтік-прагматикалық әлеуеті қарастырылады. Мақаланың мақсаты жаңа перифраз қолданыстардың халық жадында терең сақталуы және кең қолданысқа ену себептерін айқындау. Қоғам пікірін өзгертейтін бейнелі, окказионалды қолданыстардың мазмұнындағы манипуляциялық, прагматикалық қызметтің күші дәйекті мысалдармен дәлелденді. Қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарындағы жаңа қолданыстардың фразоперифразамен, метонимиялық перифразбен, метафоралармен, окказионалды перифраздармен берілу себептері айқындалды. Қоғамдық пікір көбейген сайын қоғамдық сананың өзгерісін де байқауға болады. Ақиқат дүниені тану үшін халық танымындағы стереотиптік түсінікпен дәлме-дәл сипаттау арқылы ғана қоғамға ықпал етуге болатыны айтылады. Перифраздардың жиі қолданылу себептері, атаулық мағынада қолданылу мақсаттары талданады. Жаңа перифраздардың мағынасы ашылады. Мақалада лингвокогнитивтік, лингвостилистикалық, семантикалық талдау әдістері қолданылды.

Кілт сөздер: перифраз, қоғамдық сана, аялық білім, бейнелілік, сөз ойнатым, прагматика, окказионал, ақиқат дүние.

А.В. Amirbekova¹

¹Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Almaty, Kazakhstan

NEW PERIPHRASIS-WRITCHES IN PUBLIC CONSCIOUSNESS

Abstract

The article considers new paraphrases of the Kazakh language as a reflection of the transformation of public consciousness. As well as the manipulative capabilities of paraphrase are analyzed. The aggressive nature of most of the analyzed peripheral combinations was revealed. Speech aggression, expressed in paraphrases, differs in the degree of impact on the addressee. Expressing a positive or negative assessment, the paraphrases can influence the public consciousness. Therefore, paraphrases are considered as a cognitive mechanism for the formation of social consciousness. Because public opinion is most susceptible to the figurative paraphrases that affect the mood and

emotions of people. The reasons for the frequent use of paraphrases as nominative words are analyzed. Paraphrasing is considered as a basic communicative skill in the media. The article uses linguo-cognitive, linguistic, semantic methods of analysis,

Keywords: social consciousness, background knowledge, imagery, language game, pragmatics, occasional, picture of the world.

А.Б. Амирбекова¹

¹Институт языкознания имени А. Байтурсынова, г. Алматы, Казахстан

НОВЫЕ ПЕРИФРАЗНЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ В ОБЩЕСТВЕННОМ СОЗНАНИИ

Аннотация

В статье рассматриваются новые перифразы казахского языка как отражение трансформации общественного сознания. А так же анализируются манипулятивные возможности перифраз. Выявлена агрессивная природа большинства анализируемых перифразных сочетаний. Речевая агрессия, выраженная в перифразах, различается степенью воздействия на адресата. Выражая позитивную или негативную оценку, перифразы способны влиять на общественное сознание. Поэтому перифразы рассматриваются как когнитивный механизм по формированию общественного сознания. Потому что общественное мнение наиболее восприимчиво к образным перифразам, которые влияют на настроение и эмоции людей. Анализируются причины частого использования перифраз, как номинативных слов. Перефразирование рассматривается как базовое коммуникативное умение в СМИ. В статье используются лингвокогнитивные, лингвистические, семантические методы анализа.

Ключевые слова: общественное сознание, фоновое знание, образность, языковая игра, прагматика, окказионал, картина мира

Кіріспе.

Тіл – әрқашан адам мен әлем арасын жалғастырушы дәнекер. Тіл адам санасында белгілі бір ақиқат дүниенің бейнесін суреттеп береді. Бірақ бұл пайымдаудың барлығы, адамның ойы ұлттық тілге тәуелді деген теріс пікір тудырмауы керек. Себебі тілдік дүниетаным ұлттық дүниетанымға, қоғамдық дүние-танымға, әлеуметтік топтардың дүниетанымына, жеке тұлғаның индивидуалды дүниетанымына, т.б. қарай өрістей береді. Соған орай дүниенің тілдік бейнесі мәдени, діни, философиялық, ғылыми бейне-лермен толыға түседі. Демек, тіл тікелей емес, екі кезенді өткеру арқылы бейнелей алады: шынайы ақиқат әлемнен ойлау жүйесіне дейін және ойлау үдерісі арқылы тілге дейін. Таным теориясына сүйенсек, ойлау әрқашан тілдің алдында қызмет еткенімен, тіл арқылы рәсімделіп, ықшамдалады (санадағы ой дәл сол қалпында сыртқа шықпауы да мүмкін). Сондықтан тіл қарым-қатынастың жеке бөлігі ретінде әрі ойлау жүйесін жарыққа шығарушы ретінде мәртебелі қызмет атқара алады. Демек, тіл – ойдың қалып-пішіні ғана емес, ойды толықтырып, бейнелейтін, ойдың әсерлі, мағыналы шығуын рәсімдейтін құрал. Сондай-ақ Г.Абибуллаеваның сөзіне сүйенсек: «дүниенің тілдік бейнесінің астарында жекелеген ұлттардың тілі мен ділі тұр» [1, 19].

Қазақ тілінің өзіне тән ерекшелігі – бейнелілігінде. Ұқсатылмайтын екі дүниенің ортақ үйлесімін тауып, жаңа атау не ұғымның орнына бейнелі тіркеспен астарлы мағынада шебер жеткізу халықтың когнитивтік ойлау деңгейінің ерекше екенін, яғни аялық білімінің кең екенін аңғартады. Соның ішінде перифраздардың орын ерекше. *Перифраз* – құбылыстар мен заттардың атын атап, түсін түстемей, айрықша белгі-қасиеттеріне негіздей отырып ауыстыру тәсілі. Перифраз мәтіннің идеялық-эстетикалық және көркемдік байлығын арттырады. Мағыналық реңк пен оның әсерін күшейтеді [2, 98]. Перифраз – бұл бейнелі қолданыс, бейнелі еркін тіркес ретінде пайда болып, кейін фразеологиялық тіркеске дейін белгілі бір атаудың жаңама баламасы ретінде қызмет ететін сөз бірлігі. Перифраздар халық жадында терең сақталса, қолданыс жиілігі жоғары болса, эвфемизмге немесе фразеологиялық бірлікке айналары сөзсіз.

Әдістеме.

БАҚ тіліндегі перифраздарды іріктеп алу барысында жеке бейнелі сөздер емес, тіркесті қолданыстар көп жиналды. Оларға талдау жасауда лингвомәтіндік талдау әдісі тиімді қолданылды. Себебі перифраздардың жаңа мағыналарын тек мәнмәтін ішінде ғана анықтауға мүмкіндік болады. Қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарында перифраз тіркестердің әсерлі қолданылуы айтылмақ ойдың прагматикалық қуатын арттырып келеді. Мысалы, *портфель ұстағандар* (шенеуніктер). *Оны біз секілді қарапайым тұрғындар түсінгенде, мүйізі қарағайдай болып бір-бір қара портфель ұстағандар неге түсінбейді екен?*

(«Қазақстан Заман» газеті, 25 мамыр 2016 ж.). **Мандат иелері** (депутаттар). Елімізді қоғамдық ұйымдар, жергілікті атқару билік өкілдері мен университет профессор-оқытушылар құрамынан сайланған мандат иелері қалыптастыратын болады. («Егемен Қазақстан» газеті, 22 маусым 2016 ж.). **Погон таққандар** (құқық қорғау қызметкерлері). Қазақстанда погон таққандардан «Президенттік резерв» құрылатын болды. («Айқын» газеті, 6 қыркүйек 2013 ж.). **Галстук таққандар** (зиялылар). Қазір Мырзекең айтқандай, қалтасы қалың, әдемі киініп, жылмиып галстук таққандар өзін қазақтың зиялысы санайды. («Егемен Қазақстан» газеті, 21 сәуір 2015 ж.). **Ала таяқ ұстағандар** (жол полиция қызметкерлері). Ала таяқ ұстағандар мен қаржы қызметкерлері «Министр мылжыңдай береді, бір жыл емес он жыл өтсе де айппұлды еселеп аламыз!» деп алақандарын ысқылап отыр. Сонда бұл министрдің заң білмегені ме, әлде қаржылық жүйенің қомағайлығы ма? («Қазақ үні», 14 қыркүйек 2016 ж.). **Қалталы алпауыттар** – ақшасы бар байлар. Шетелдің қалталы алпауыттары ойына келгенін істеп, заңсыздыққа баруына жол берілетін болса онда заңның қажеті қанша. («Жас қазақ» газеті, 27 тамыз 2015 ж.).

Нәтиже.

Осындағы портфель ұстағандар, мандат иелері, погон таққандар, галстук таққандар, ала таяқ ұстағандар, қалталы алпауыттар – тіркесті перифраздар. Олар журналистердің ассоциациялық тану мүмкіндігінен туындаған. Яғни шенеуніктердің, депутаттар мен полиция қызметкерлерінің, зиялы қауым өкілдерінің имиджіне, киім киісі мен қызметтегі атрибуттарына қатысты визуалды қабылдаудан туындаған санадағы алғашқы қарабайыр түсініктер арқылы жасалған. Жалпы перифраздар, бейнелі тіркестердің жасалуында алдымен ең қарапайым түсініктер, ассоциациялық таным бірліктері арқылы көрініс табады. Немесе стереотиптік түйсік арқылы санада жиналған білімдер жүйесінен сол ұғымның негізгі көрсеткіші болатындай бір атрибут (*портфель, галстук, погон, мандат, қалта, ала таяқ*) жарыққа шығады. Аталмыш перифраздардың астарында кім туралы айтылғанын оқырман көп ойланбай-ақ таниды. Себебі, оқырман мен журналистің аялық білімдері бірдей. Себебі, аялық білімнің ең қарапайым сатысы - ассоциациялық таным деңгейінде құрылған.

Тіл – рухани күш. Тіл мен таңба адам санасында танылатын бейненің сұлбасын жасайды. Тіл арқылы адам ішкі дүниесін, тіпті эмоциясын да жеткізе алады. Осы тұрғыдан алғанда, кейбір жаңа қолданыстағы перифраздардың мағынасын оқырман түсінгенімен, белгілі бір прагматикалық мақсатта қолданылғанына жете мән бермеуі мүмкін. Мысалы, **тақта отырғандар** (*әкімдер, бастықтар болуы мүмкін*). *Тақта отырғандар қазақ тілін еркін меңгермегенше, бұл мәселені жылы жауып қоя салу керек. Олар тілді бәрібір үйренбейді.* («Қостанай таңы» газеті, 18 маусым 2011 ж.). **Қайыс креслодағылар** (шенеуніктер). *Қайыс креслодағылар жүрдім-бардым қарағанмен, қандастардың тыныс-тіршілігін тарихшыларымыз түгендеп жүр.* («Жас алаш, 22 ақпан 2016 ж.). **Билік тұтқасын ұстағандар** (үкімет аппараты). *Билік тұтқасын ұстағандар біреудің қолымен от көсегенді жақсы көреді.* (Қазақ әдебиеті. 9 қараша 2014 ж.). **Тоңмойын билік.** *Ал қатып қалған тоңмойын билік шындықты мойындағысы келмесе, Жаңаөзендегі сияқты қанды оқиғаларға ұласады. Тоңмойын билік саңырау және мылқау һәм оппозициямыздың да жетісіп тұрғаны шамалы. Шетінен "Сен салар да мен салар, атқа жемді кім салар" мырзалар...* («Жас алаш» газеті, 3 қараша 2015 ж.). **Билік бұтағындағылар** (шенеуніктер). *Билік бұтағындағыларды да, қалың бұқараны да жатсынбай, кез келген сәтте қай-қайсысының болсын жанынан табыла кететін топ бар. Олар – журналистер!* («Жас алаш» газеті, 22 ақпан 2016 ж.).

Аталмыш перифраз тіркестер де көру арқылы (визуалды) қабылдау ықпалында туындаған және жағымсыз мәнде сипаттау үшін соған лайықты атрибуттар тандалып алынған. Санада сыртқы әсердің көмегімен пайда болған ақпараттар адамның эмпирикалық тәжірибесімен толықтырылады. Онымен қоса, дүниенің онтологиялық үзіктері тілде көрініс табатын дүниенің қарапайым бейнесінде туындайды. Мысалы, ойдың метафоралануы – негізгі ментальді әрекет, дүниені тану және таныту тәсілі. Және ол жаңа білімді «ескінің көзімен» бейнелеп түсіндіруге бейім тұрады. Мысалы, тақта отырғандар тіркесі – «әкімдер», «жергілікті билік өкілдері» мағынасын білдіретін перифраз болса керек. Демек, **тақ** – бұрынғыша елді басқаратын хан мен патшаны ассоциациялайтын бірлік емес, қызметті, қазіргі «қара креслоны» сипаттайтын атрибутты бейне сөз ретінде ұғынылатынын аңғаруға болады. Себебі, қазіргі сөйлеу тілінде, қызметі көтеріліп, бастық болғанда «тағың құтты болсын», «креслоң құтты болсын» дейді. Сол сияқты **қайыс кресло** да басқарушылық қызметті білдіретін бейнелі тіркес. Бейне – адам санасында когнитивтік модель қалыптастырушы таңба, адамзаттың ақиқат дүниені көркемдік әлеммен тану көрінісі. Әдетте, басқарушы қызметі бар қызметкердің жеке кабинеті, қайыс креслосы болары анық. Демек, автор танымындағы бастықтың жағымсыз сұлбасы қайыс креслода шалқайған бейнесі арқылы санада сақталғанын білеміз.

О.А. Леонтовичтің зерттеуі бойынша қоғамдық ортаны тану, оған баға беруде эвристикалық тәсіл жүзеге асырылады екен. Нәтижесінде стереотиптік тілдік қолданыстар туындайды екен [3,15].

Тұлғааралық қарым-қатынаста өзге тұлғаны бағалау барысында көрінетін әлеуметтік стереотиптер адамның адамды қабылдау үдерісіне жағдай жасайды. Олар әртүрлі формада көрінуі мүмкін. Бұл қабылдаушы санасында қандай да бір жағымды немесе жағымсыз қасиеттің иесі болып табылатын нақты тұлғаның бейнесі, «басшының», «кәсіби маманның», «журналистің» жинақталған бейнесі болуы мүмкін. Аталмыш бейне белгілі қоғамның өкілдері үшін типтік болып табылады, жаппай қатынастың қайталана-тын жағдайларында басшының, кәсіби маманның, журналистің эталоны деп есептеледі.

Демек, қазіргі қоғамдық санада шенеуніктер, әкімдер мен жергілікті басқарушы өкілдер туралы түсінік халық арасында жүретін, халық қамын ойлайтын стереотипте емес, қайыс креслода, тақта шалқайып отыратын ассоциациямен сінгірілгені байқалады. Себебі, бұл перифраздар қоғам арасында әрі қарай былайша жалғасын тауып келеді: *жайлы креслоға жайғасқандар, билік бұтағында қонақтап отырғандар, қайыс креслоға жамбасын жылытқандар, тақтан дәмелілер.*

Қоғамдық сана әсерлі сөздерге ерекше назар аударады. Сондай-ақ сенсациялық жаңалықтарға барынша құлақ асады. Демек, қоғамның назарын аудару үшін тілдің прагматикалық әлеуеті жоғары болуы қажет. Ол үшін тілдің бейнелі қуаты, мағыналық әсері, эмоциялық реңкі, экспрессиялық күші бай болуы тиіс.

Ал тіл болу үшін қандай шарт қажет болды? Осы тұрғыда алсақ, ғалым Қ.Жұбанов: «Тіл болу үшін уақыт пен орынның болуы шарт. Тіл бас-аяғы шектеулі бір ғана заманда жасалмақ емес, ол талай замандарды басынан өткереді» [4, 86].

Академик Ө.Айтбайұлының тұжырымынша, «Тіл – өмірдің сәулесі, қоғамдық құбылыстардың айнасы іспетті нәрсе. Қоғамда болып жатқан неше алуан өзгеріс, жаңалық атаулының бәрі әуелі тілден орын тебеді де, содан соң халық мұрасына айналады» [5, 13].

Ғалым Ф.Оразбаеваның пайымдауынша, «Тіл – адам ойы мен санасының жемісі. Тіл – қоғамдық құбылыс» [6, 250].

А.А. Потебняның пікірі бойынша ойдың жетілуі тек оны сөз арқылы ғана көрсетумен мүмкін болса, ал сөз тек ой жетілгенде ғана пайда болады немесе сөзге айналады [7, 7]. Вильгельм фон Гумбольдт: «Тілді ойдан, адамды ойлау үрдісінен тыс қарастыруға болмайды әрі олардың арасындағы табиғи байланыстың бар екенін де ұмытпау керек. Өйткені, сыртқы қоршаған орта алғы шарттарына және адамзат рухына негізделі отырып, тіл адам мен сыртқы орта арасындағы аралық ой әлемін жасайды», - деген қорытынды шығарды [8, 8].

Тіл – санадағы ақиқат білімді жаратушы. Ғалым Н.Уәлидің тұжырымынша, «Ақиқат туралы білімді санада сақтау, оны игеру – күрделі процесс. Бұрын алынған білім индивид санасында тәртіпке келтіріліп, жаңа алынған білім бұрынғымен байланыстырылады. Тілдік ортада мәдени-тілдік дәстүрдің, оның нормаларының қалыптасуына тілдік тұлға әсер етеді. Этнотілдік мәдени нормаларды ойлау қарекетінде, сөз қарекетінде қолданады, этнотілдік ұжымның әлеуметтік, психологиялық ерекшеліктерін игеріп, сөз қолданыста пайдаланады [9, 19].

Қоғамдық сана үшін тілді ең алдымен қоғамдық-тарихи прогрестің нәтижесінде пайда болған табиғи-әлеуметтік құбылыс деп қарастырады, өйткені қоғамнан тыс сөйлеу тілі жоқ, болған емес және болмайды да. Екінші жағынан алғанда, тіл жоқ жерде қоғамдасу да дамымайды. Тіл мен қоғам ажырамас бірлікте. Демек, тіл қоғамның даму бағытын қоғам мәдениетін, халықтың білімі, рухани, мәдени деңгейін танытатын көрсеткіш. Қазіргі қазақ қоғамы экспрессияға толы окказионалды қолданыстарға, перифразды тіркестер, манипуляциялық сөзойнатым қолданыстарға үйренді. Себебі, жаңа қолданыстардың жаршысы - бұқаралық ақпарат құралдарында халық назарын аудару үшін қолданылатын жаңа перифраздар тілдік тұрақтылыққа ие болып бара жатыр. БАҚ тіліндегі перифраз тіркестерді былайша топтастыруға болады:

1. Прецеденттік перифраздар: *Атымтай жомарттар* (демеушілер /спонсорлар). *Жер-жерде өткізіліп жатқан «Мектепке жол» қайырымдылық акциясынан қостанайлық атымтай жомарттар да қалыс қалар емес. («Қостанай таңы» газеті, 31 тамыз 2016 ж.). Қара басын күйттеген Қарабайлар* (жеке басын ойлаған шенеуніктер). *Сайып келгенде бұл кезде іс басында отырып, мемлекет мүлкін талан-таражға салып, қара басын күйттеген «қарабайлар» көбейді, қағаз жүзінде өтірікті қарша боратып, ебін тауып екі асайтын жемқорлар, жекешелендіруді желеу етіп, балабақшаларды бауырына, клубтарды қолтығына тыққан төрағалар саны артты. («Ана тілі» газеті, 10 қыркүйек 2015 ж.). Жантықтар* (атқарушы мекеме өкілдері, орынбасарлар). *Істеп жүрген – ортадағы «шаиш ал десе, бас алатын» оспадар жантықтар. («Халық» газеті, 9 тамыз 2015 ж.).*

2. Метонимиялық перифраздар: *Қаракөздер – қазақ балалары. Мұхит асқан қаракөздер. Шетелдерге сатылған қазақ балалары туралы түрлі сөз көп. Бірі сан ойларға жетелесе, бірі жағаңды ұста-тады. («Жас қазақ» газеті, 17 мамыр 2015 ж.). Қарадомалақтар – қазақтың балалары. Бразилия еліндегі «Ботафого» Академиясында футбол әліппесін үйренген қарадомалақтар елге оралды. («Спорт» газеті, 20 сәуір 2015 ж.). Жаутаңкөздер – жетімдер. Жат елдегі жаутаңкөздер. («Астана ақшамы» газеті, 14 наурыз 2015 ж.).*

3. Метафоралық перифраздар: Асылдың сынығы – ұрпағы. *Батырдың ұлы, асылдың сынығы, халықтың перзенті болған қазақ қаламгерінің арты жарық, алды пейіш болсын деп тілейік.* («Алаш айнасы» газеті, 12 қараша 2012 ж.). **Темір тұлпар** – автокөлік. Таразда *темір тұлпар* тізгіндеген жас қыз бірінен кейін бірін – бірнеше адамды қатарынан қағып кетті. («Қала мен дала» газеті, 19 сәуір 2015 ж.). **Қара алтын** – мұнай, ертеректе көмір болатын. *Өткен жылдың салыстырмалы кезеңдегісінен мұнай сатып алу саудасын 8 есеге өсіріп, күніне 460 баррель қара алтын алуда.* («Қала мен дала» газеті, 19 сәуір 2015 ж.). **Аралдың ақ алтыны** – тұз. *Аралдың ақ алтыны қазіргі таңда Ресей және Қырғызстан мемлекеттері мен еліміздің ішкі нарығында сатылуда.* («Сыр бойы» газеті, 14 қыркүйек 2016 ж.). **Жаман ауру** – рак. «*Жаман ауру*» жалмап барады. («Жас алаш» газеті, 10 тамыз 2016 ж.).

4. Окказионалды перифраздар: Қалтаға салғыштар – пара берушілер. *Үкіметтен сұрау үшін де, қалтаға салғыштар арқылы емес, жаны таза, болашақты ойлағыш адамдарды ғана сайлау арқылы болуы тиіс!* («Дат» газеті, 5 ақпан 2015 ж.). **Көкесі барлар** – арқасүйері бар. *Көкесі барлар* көлігіне қымбат нөмір тағады... Көкесі бардың жолында әрдайым жасыл шамның жанатынын ескерсек, істің мәнін түсіну қиын емес. («Алаш айнасы» газеті, 12 маусым, 2012 ж.). **Жүгенсіз жүргізушілер** - ішімдік ішкен жүргізушілер. «*Жүгенсіз*» жүргізушілер көбейген, тәртіп сақшылары 2 күн ішінде 800-ден астам жол ережесін бұзған шопырды тоқтатты. («Қостанай таңы» газеті, 19 қыркүйек, 2016 ж.). «**Қызыл жарықты**» қыстырмайтындар - жол ережесін бұзғандар. «*Қызыл жарықты*» қыстырмайтындарға қылбұрау салу керек. *Жол ережесін бұзғандарға қатаң шара қолдану керек.* («Замана» газеті, 30 қазан 2013 ж.). **Қалта қағатындар** – ұрлықшылар. *Автобустардағы абыр-сабырда айласын асырып, қалта қағатындардың қарасы азаймай тұр.* («Астана ақшамы» газеті, 3 қыркүйек 2016 ж.). **Аузы ошақ, мұрны мұржа болған** - темекі тартатындар. *Аузы ошақ, мұрны мұржа болған қыздарымыздың бұрымын кесіп, мұрнын тесіп, ұлттық рухы өшіп, ышқыры мықынынан төмен түсіп жүрсе, оны Қытайдың резеңкесінің әлсіздігінен емес, иманымыздың бостығынан көруіміз керек.* («Астана ақшамы» газеті, 6 маусым 2015 ж.). **Өгей тілде шүлдірлеген** – өзге тілде сөйлейтін. *Өгей тілде шүлдірлеген тікбақай келіні мен келіннің, биік өкшесіне иығын тескізіп жүрген көнтері ұлдың ұясынан онша ұзамайтын ұрпаққа ата-әжелерінің сарғайған сағынышынан басқа үлгілі өнегесі өгейленіп жетпей қалғанын күнде көріп, түңіліп жүрміз.* («Түркістан» газеті, 9 маусым, 2016 ж.).

5. Фразеоперифраздар: Қазанның құлағын ұстағандар – қаржы қызметкерлері. *Елдегі коррупциялық іс-әрекеттерді бұқара көбінесе қазанның құлағын ұстайтындармен байланыстырады.* («Түркістан» газеті, 28 сәуір 2016 ж.). **Аузы күйгендер** – алданғандар. *Дәрігерлік қателіктен аузы күйгендер, денсаулығын жоғалтып, өмірден күдер үзгендер ең соңғы үмітпен амалсыздан бақсы балгерлерге барады.* («Түркістан» газеті, 24 қаңтар, 2013 ж.). **Түймедейді түйедей ететіндер.** *Қазақ елінің саясатынан сенсация іздеп, түймедейді түйедей ететіндерді Ерлан Ыдырысов барынша байыпты болуға шақырды.* («Жас алаш» газеті, 24 желтоқсан 2016 ж.). **Ауызбен орақ оратындар** – уәде бергіш кәсіпкерлер, қызметкерлер. *Ел басшысының қаржы нарығында өзгеріс болмайтынын айтып: «Ауызбен орақ оратындарға емес, ресми тұлғалардың сөзіне сену керек» – дегені де ұмытылған жоқ.* («Жас алаш» газеті, 20 сәуір 2015 ж.). **Өтірікті судай сапыратындар** – уәде бергіш кәсіпкерлер. *Әзірге бізге мәлімі, «үй алып беремін», «жер алып беремін» деп өтірікті судай сапыратындар ғана. Солардың бірі – «Аружан-Инвест» ЖШС-нің директоры.* («Халық» газеті, 27 қараша 2014 ж.).

Қорытынды.

Қорыта келгенде, қоғамдық сана жаңа перифраздық қолданыстарды ерекше қабылдауға бейім келеді екен. Себебі, креативті ойлауға бағыттайтын астарлы мәні бар бейнелі қолданыстар оқырманның аялық біліміне, логикалық танымына, психологиялық қабылдауына, көңіл күйіне, рухани жан дүниесіне едәуір ықпал етеді. Оқырманда түрлі реакция қалыптасады: жақтайды, дағдайды, бағалайды, құптайды, таңғалады, риза болады немесе ренжиді. Қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарындағы жаңа перифраздар саяси-әлеуметтік жағдаяттарды шынайы бейнелеуге бағытталған. Сондықтан ақиқатты дәлме-дәл теңейтін перифраздар халық көңілінен шығып, кең қолданысқа түсе бастады. Оны байқаған журналистер де өткір сынау, сөз ойнату, халықтың назарын салу (манипуляция) сияқты прагматикалық мақсатқа жету үшін жаңа окказионалды перифразды жиі қолданады. Демек, жаңа қолданыстар мазмұн және тұрпат межесі тұрғысынан қоғамдық санада бағалаушылық, эмоциялық, танымдық, психологиялық сіңіру үдерісінен өткен жағдайда ғана кең қолданысқа ие болады.

Демек, қоғамдық санада қалыптасқан жаңа қолданыстарды іріктеуде, олардың мағыналарын анықтауда біз ұсыныс отырған тұжырымдарды оңтайлы қолдануға болады.

Аталмыш жұмыс «Қоғамдық сананың жаңғыруы: мемлекеттік тілдің неологизмденуі және оның неографиялық базасы» (Жобаның жеке тіркеу нөмірі: АР05132445) атты ғылыми-зерттеу жобасы аясында зерттелді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Абибуллаева Г. Дүниенің тілдік бейнесіндегі судың культуртік сипаты // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы №1(63), 2018 ж. – 18-21 бб.
2. Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы, 1998 жыл. – 509 бет.
3. Леонтович, О.А. Введение в межкультурную коммуникацию. – Москва: Гнозис, 2007. – 368 с.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 2010. – 608 б.
5. Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2007. – 624 б.
6. Оразбаева Ф. Тіл әлемі. – Алматы, 2009. – 368 б.
7. Потебня А.А. Язык и народность. – Москва, 2007. – 565 с.
8. Самин Д. К. Лингвистическая теория Гумбольдта // 100 великих научных открытий. – М.: Вече, 2006. – 480 с.
9. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филол. ғыл. докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған автореферат. – Алматы, 2009. – 50 б.

МРНТИ 16.21.07.

А.Б. Әмірбекова¹

*¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Алматы қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТІЛ БІРЛІКТЕРІНІҢ ТІРКЕСІМДІЛІК ӘЛЕУЕТІ

Аңдатпа

Мақалада валенттілік ұғымы синтаксис пен лексикалық семантика тоғысындағы тіркесімділік заңы ретінде қарастырылады. Мақалада қазақ тіліндегі тіл бірліктерінің тіркесімділік әлеуеті валенттілік теориясы аясында анықталады және тіркесімдер түрлері айқындалады. Кең мағынада валенттілік ұғымы сөздің өзге тіл бірлігімен мағыналық үйлесімділігіне сай тіркесе алу қабілеті деп түсініледі. Сондықтан валенттілік теориясының ғылыми-практикалық маңыздылығы, шынайылығы тек сөздің лексика-семантикалық әлеуетіне тікелей байланысты. Сөздердің семантикалық тіркесімділігі сөздің логикалық мәніне негізделеді. Екінші сөзбен логикалық сема арқылы ғана байланысқан тіркестердің мағыналық мәні болады. Мақалада қазақ тіліндегі тіркесімділіктің барлық тіл саласында да қызметтері бар екені анықталды. Сондай-ақ валенттілік пен тіркесімділік ұғымдарының айырмашылықтары түсіндірілді.

Кілт сөздер: валенттілік, тіркесімділік, тіл, сөз семантикасы, синтагматика, логикалық, лексикалық, грамматикалық байланыс.

А.В. Amirbekova¹

¹Institute of Linguistics named after A.Baitursynov, Almaty, Kazakhstan

THE POTENTIAL COMBINATIONS OF LINGUISTIC UNITS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract

The article discusses the concept of valency as a phenomenon located at the intersection of syntax and lexical semantics. The paper also presents the types of valence, the directions in which the theory of valence is considered. Valency in the broad sense of the word refers to the ability of a language unit to enter into communication with other units of a particular order. Objectivity and scientific and practical significance of the theory of valence is determined by the lexical-semantic potential of the word. Semantic valency is based on the logical senses of the semantics of a word. These meanings are consistent with the logical senses of the meanings of another word, as a result, the given word shows the possibility of combining with another word. This is considered its semantic valency. We have attempted to identify and investigate a peculiar kind of valence in the Kazakh language. The concepts of valence and compatibility are used by us as synonymous, but in a number of works they are differentiated. Thus, compatibility is regarded as a realized valence, and valency as a potential compatibility of elements of the same language level. By compatibility is understood the property of a word to realize in speech its syntagmatic connections in the form of a phrase.

Keywords: valency, compatibility, language, word semantics, syntagmatic, logical, lexical, grammatical connection.

А.Б. Амирбекова¹

¹Институт языкознания имени А.Байтурсынова, г. Алматы, Казахстан

ПОТЕНЦИАЛ СОЧЕТАНИЯ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье рассматривается понятие валентности как явления, находящегося на пересечении синтаксиса и лексической семантики. В работе также представлены виды валентности, направления, по которым рассматривается теория валентности. Под валентностью в широком смысле слова понимается способность языковой единицы вступать в связи с другими единицами определенного порядка. Объективность и научно-практическая значимость теории валентности определяется лексико-семантическим потенциалом слова. Семантическая валентность основывается на логических семах семантики слова. Эти семы согласуются с логическими семами значения другого слова, в результате у данного слова проявляются возможности сочетания с другим словом (на основании согласованных сем). Это считается его семантической валентностью. Нами предпринята попытка определить и исследовать своеобразный вид валентности в казахском языке – т. е. опосредованную валентность. Понятия валентность и сочетаемость употребляются нами как синонимичные, однако в ряде работ они разграничиваются. Так, сочетаемость рассматривается как реализованная валентность, а валентность – как потенциальная сочетаемость элементов одного языкового уровня. Под сочетаемостью понимается свойство слова реализовать в речи свои синтагматические связи в виде словосочетания.

Ключевые слова: валентность, сочетаемость, язык, семантика слова, синтагматика, логическая, лексическая, грамматическая связь.

Кіріспе. Тіркесімділік – синтагматикалық қатынасқа негізделген тіл бірліктерінің басты қасиеті. Синтагматикалық қатынас – бұл тілдік таңбалардың мәтін, сөйлем, сөз құрамында бірінен кейін бірі қатар орналасу тәртібіне қарай тіл заңдылығына сәйкес үйлесімді тіркесу қабілеті. Тіркесімділік – барлық тіл саласында қызмет ететін лингвистикалық категория. «Тіркесімділік – сөз бен сөздің, сөйлем мен сөйлемнің тіркесуі» деген стереотиптік түсінік тек грамматикалық тіркесімділік нысаны ретінде танылады. Негізінен тіл білімінде дыбыстардың да тіркесе алу, тіркесе алмау әлеуеті болады. Қосымшалардың да түбірге таңдап, талғап тіркесу заңдылығы болады. Сөз бен сөздің де мазмұн және тұрпат межесіне қарай мәнді әрі дұрыс тіркесу қабілеті ескерілетінін білеміз. Ендеше тіркесімділік құбылысы фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тіл заңдылықтарын айқындауда маңызды рөл атқаратын категория болып саналады. Бұл жерде тіркесімділік валенттілік ұғымымен тең дәрежеде қарастырылып отыр. Себебі валенттіліктің өзі дыбыс қабатынан бастап мәтін құрылымындағы барлық тіл бірліктерінің тіркесу қабілетін танытатын негізгі көрсеткіш.

Әдістер. Тіл білімінің барлық саласында валенттілік құбылысы болатынын алғаш рет мойындап, тіл ғылымына валенттілік терминін енгізген ғалым С.Д. Кацнельсонның зерттеуінде: «Тілдегі валенттіліктің екі түрі болады: бірі – формальді, екіншісі – мазмұн валенттілігі. Формальді валенттілік белгілі бір сөз формаға негізделеді және синтетикалық морфология элементтерімен белгіленеді, ал мазмұн валенттілігі сөздің мағынасына тікелей тәуелді болады» [1, 21 б.]. Тілдегі валенттілікті одан әрі зерттеген ғалымдар тіркесімділік типтері бұнымен шектелмейтінін айта келе, бірнеше түрлерге топтастырады. Неміс ғалымы Г.Хельбигтің пайымдауынша: «Тілдегі валенттіліктің үш деңгейі болады: логикалық, семантикалық, синтаксистік. Мұндағы логикалық валенттілік – ұғымдар арасындағы тілден тыс санадағы тіркесімділік деңгейі болып саналса, семантикалық валенттілік – сөздің құрамындағы семантикалық компоненттердің (зат не құбылыс белгілері мен қасиеттерінің) өзара үйлесуі, мағыналық тіркесе алу қабілеті деп танылады. Ал синтаксистік валенттілік – жеке сөздердің міндетті және факультативті (қосымша) қатынаста тіркесу мүмкіндіктері (еркін сөз тіркесі, фразеологиялық тіркес, т.б.)» [2, 157].

Құрылымдық лингвистикада тіркесімділік ұғымы тек грамматикалық деңгейде ғана көрініс табады деп танылған түсінік қазіргі уақытта бұзыла бастады. Себебі, мағыналық тіркесімділік қызметі фоносемантикалық, морфосемантикалық өріс қалыптастыруға негіз болатыны дәлелденді. Осыдан кейінгі зерттеулерде тіркесімділіктің түрлері де типтері де көбейе бастады. В.Гактың тұжырымы бойынша: «Грамматикалық тіркесімділік сөздердің белгілі бір сөз табына қатыстылығын айқындайды, ал лексикалық тіркесімділік – сөзді мағынасына қарай таңдап қолдануын анықтайды, семантикалық тіркесімділік – тіркестегі екі компоненттің өзара семантикалық үйлесуін қарастырады» [3, 483].

«Сөздердің синтаксистік тіркесімділігі – синтаксистік байланыс жасауға әлеуетті сөздердің қасиеттері мен олардың жиынтығы, ал лексикалық тіркесімділік – мағыналық үйлесуге қабілетті тіркестердің жүзеге асырылу талаптары және олардың жиынтығы» деп түсіндіретін ғалым Н.З. Котелованың зерттеуінде тіркесімділік жүйесі екіге ажыратылады: абсолютті тіркесімділік және қатыстық тіркесімділік. Абсолютті тіркесімділік – бұл тіркес сөздегі компоненттердің өзара мағыналық тәуелділігін қажет етпейтін тіркесімділік. Ал қатыстық тіркесімділік – тіркес құрамындағы компоненттердің өзара бір-біріне тікелей тәуелділігі арқылы мағыналы ұғым қалыптастыратын тіркесімділік [4, 8].

Қазақ тіл білімінде де валенттілік теориясына дейін грамматикалық тіркесімділік сөздердің байланысу формалары негізінде анықталып келді.

М.Балақаев еңбегінде тіркесімділікке қатысты ұғым былайша анықталады: «Сөздердің өзара тіркесуі – олардың грамматикалық қасиеттерінің бірі. Сөз тіркесінің синтаксисінде жеке сөз таптарының, олардың бөлшектерінің басқа сөздермен және өзара тіркесу қабілеті, байланысу тәсілдері, сөздердің сөз тіркесін құраудағы қызметі қарастырылады. Қазақ тілінің сөз тіркестері сөздердің өзара тіркесу қабілетіне қарай есімді және етістікті болып үлкен екі салаға бөлінеді. Сөз тіркесіндегі сөздердің басын құрайтын және сөз тіркестерін жіктеуге критерий болатын синтаксистік тірек – сөздердің байланысу формалары» [5, 40-41].

Профессор Р. Әмірдің зерттеуінде синтаксистік құрылымдағы тұлғалар мен синтаксистік мағынаның ұштасуына ерекше мән беріледі: «Синтаксистік мағына – грамматикалық абстракция сапасындағы мағына. Ол сөз бен сөздің, синтаксистік тұлғалардың арасындағы абстрактылы, жалпылық сипаттағы қатынасты білдіреді» [6].

Валенттілік теориясына қатысты зерттеулерге келетін болсақ, Ы.Маманов: «Сөздер тіркесуі үшін олардың арасында мағыналық (ұғымдық) үйлесім болу керек» деген болатын [7]. С.Исаевтың зерттеуінде: «Сөздер мағыналық тіркесуіне қарай лексикалық тіркесімділік, грамматикалық тіркесуіне қарай синтаксистік тіркесімділікке ажыратылады» деп көрсетілді. [8]. Сөздердің мағыналық тіркесуін арнайы зерттеген ғалым М.Оразов «Қазақ тілінде синтаксистік валенттілік туралы ғана сөз болғанымен, логикалық және семантикалық валенттілік әлі де зерттеу объектісі бола қойған жоқ» деп ашық айтқан болатын [9]. Қазақ тіл білімінде тіркесім туралы алғаш С.Нұрханов мақала жазды. Автор тіркесімді сөз тіркесінен ажырата қарауды ұсынады. «Сөз тіркесі – тілдік факт, конструкция, орам, ал сөз тіркесімі – жалпы тіркес атаулыны тудыратын себеп, фактор, импульс», – дей келе, тіркесімге мынадай анықтама береді: «Тіркесім дегеніміз – тілдік единицаның (фонема, морфема, лексема) тілдік ең кіші контекст (фон) құрайтын жағыстырушылық, яғни конструктивтік қасиеті» [10, 72-73]. Н.Ж. Құрманованың зерттеуі бойынша: «Етістіктің валенттілігі – оның синтаксистік қасиеті, яғни етістіктің синтаксемалық жағынан «үйірілуі». Синтаксистік бірліктердің етістік айналасына үйірілуі (әсіресе, жіктік жалғаулы етістіктің айналасындағы) – олардың синтаксистік семантиканың «тасушылары». Бұл жағдайда лексемалардан тұратын лексикалық конструкциялар емес, құрамында синтаксемалары бар синтаксистік конструкциялар негізге алынады» [11, 57]. Ғалым М.Жолшаева сын есімдердің валенттілігін қабысу формасының негізінде анықтағанын айтады [12]. Сондай-ақ профессор Қ.Күдерінова бірге және бөлек жазылатын сөздердің орфограммасын нақтылауда ішкі және сыртқы валенттілік теориясын негізге алады [13].

Қазақ тіліндегі тіркесімділік теориясын зерттеп, қазақ тіліндегі мағыналық үйлесімділік пен тіркесімділік мәселесі бойынша арнайы диссертация қорғаған Г.Сыздықова: «Сөздер өзара мағыналық үйлесімділігі болған жағдайда ғана тіркесімділік сипатқа ие болады» деген қорытынды айтады және тілдегі тіркесімділікті былайша түсіндіреді: «Жалпы, тіркесімділік сөздерге ғана тән емес, сөз құрамындағы морфемалар мен фонемалар да өзара үйлесімділігі негізінде тіркеседі. Тілдің белгілі бір деңгейіндегі тіл бірліктерінің тіркесімділігі сол деңгейдегі белгілі бір заңдылықтармен жүзеге асады. Мысалы: *Сырт бітімі бұрынғысынан да жарасымды* (Б.Н.) деген сөйлемдегі сөздердің, сөз құрамындағы морфемалар мен фонемалардың тіркесуі белгілі бір тілдік заңдылыққа бағытталады. Сондықтан тіркесімділік қасиеті тек жеке-леген сөздерге ғана емес, сол сөзді құраушы морфемаларға, дыбыстарға да тән, яғни фонема мен фонема, морфема мен морфема, сөз бен сөз арасында болып, олардың әрқайсысы сол тілдік деңгейдің заңдылықтары бойынша жүйеленеді. Мәселен, фонемалар деңгейіндегі тіркесімділік фонемалық белгілердің үйлесу-үйлеспеуінен көрініп, үйлеспейтін белгілері бар фонемалар тіркескенде, олар комбинаторлық өзгеріске ұшырайды. Мысалы: *басшы (башишы), сенбі (сембі), он күн (оңгүн)* т.б.» [14].

Нәтижелер. Сөз тіркесі мен валенттілікті (тіркесімділікті) барлық жағдайда тең дәрежелі деп тануға да болмайды. Мысалы: *Қызғыл сары орамал, бойы ұзын қыз* сияқты сөз тіркестерінде екі валенттілік қатынас бар (қызғыл сары – 1-валенттілік, қызғыл сары орамал – 2-валенттілік; бойы ұзын – 1-валенттілік, ұзын қыз – 2-валенттілік). Қазақ тіл білімінде тіркесімділік грамматика құрамында қарастырылып келді. Ал фонетикалық валенттілік, лексикалық валенттілік заңдылықтары енді ғана зерттелініп жатыр.

Мәселен, қазақ тілінің төл дыбысы – «қ» өзінен кейін жіңішке дауыстылармен тіркесе алмайды. Қазақ тілінде «қө», «қе», «қә», «қи», «қу» дыбыстар тіркесі жоқ. Қ дыбысымен тек жуан дауыстылар ғана тіркеседі. Ал «қи» тіркесі – бұл дыбыстар тіркесі емес, бұл – әріптер тіркесі. Оның дыбыстық тіркесімділігі – «қый». Сол сияқты қазақтың төл сөздерінде үнді дауыссыздардан кейін қатаң дауыссыздар тіркесе алмайды. Қатаң дауыссыз дыбыспен аяқталған сөз өзінен кейін қатаң дауыссыздан басталатын қосымшаны талап ететіні, қазақ тілінде сөз басында қатаң дауыссыздар қатар келмейтіні (Сқақ емес, Ысқақ немесе Сықақ), түбір сөздің құрамында екі дауысты дыбыс қатар тіркеспейтіні – қазақтың төл дыбыстарының тіркесімділік заңдылығы.

Лексикалық қабаттағы тіркесімділік заңдылығы да қатаң сақталуы тиіс және арнайы зерттелуі қажет. Мәселен, «*зіңгіттей*» сөзі бейнелі теңеу болғандықтан өзінен кейінгі сөзді таңдап тіркеседі. Себебі бұл сөз о баста жігітке, алып денелі ұл балаға қатысты қолданыстан туған. Демек, *зіңгіттей қыз*, *зіңгіттей әйел* деп тіркестіруге болмайды. Сол сияқты ит те, қасқыр да ұлиды. Бірақ екі жануардың қызметтері әрдайым бірдей емес. Ит үргенмен қасқыр үрмейді. Демек *қасқыр үрді* деген тіркес болмайды.

Лексикалық тіркесімділік заңдылығы өзге тілден аударма жасағанда да басшылыққа алынатын негізгі қағида болуы тиіс. Мәселен, *живая, неживая природа* ұғымын тірі және өлі табиғат деп аударып келдік. Қазақтың танымында «өлі» ұғымы үнемі қимыл-қозғалыста болған тірі ағзаның тіршілігін тоқтатуы деп түсініледі. Демек, өлі табиғат деп танылып келген құбылыстар жансыз болса да тіршілігі бар ресурстар. Сондықтан жанды және жансыз табиғат баламалары мағыналық тіркесімділігі үйлескен дұрыс нұсқасы ретінде қолданысқа енді.

Сондай-ақ аударма ісінде өзге тілде эквиваленті жоқ сөздерге балама табуда қателік туындамас үшін мағыналық тіркесімділігіне ерекше мән беру қажет. Мысалы «қара» сөзімен тіркесетін атаулар қазақ тілінде де, орыс тілінде де белсенді қолданылады. *Қара қағаз* – Ұлы отан соғысында қаза тапқан жауынгер туралы қайғылы хабарды жеткізетін хат. Бұл атаулы тіркес – қазақтың этнотанымдық ұғымы. Орыс тілінде бұл ұғым «*похоронка*» деп аталады. Демек, «*черное письмо*» деп аударылмайды, себебі орыс тілінде аталмыш тіркес «похоронка» мағынасын бере алмайды. Сондай-ақ қазақтың танымындағы *қара қыз* «*черная девушка*» емес, «*смуглая девушка*» аударылатыны, орыс тіліндегі «*ржаной хлеб*» қазақ тілінде «*қара нан*» деп аталатыны, орыс танымындағы «*черный ход*» қазақ түсінігінде «*жасырын жол*» деп ұғынылатыны «*қара-черный*» аудармасының үнемі пара-пар бола бермейтініне көз жеткізеді. Сол сияқты қазақ танымындағы кір сабын «*грязное мыло*» деп аударылмайды. Ал орыс тіліндегі хозяйственное мыло «шаруашылық сабыны» деп танылмайды. Сондықтан сөз бен сөзді тіркестіруде мағыналық үйлесімділік маңызды екенін нақтылайтын тіркесімділік заңдылықтары қажет.

Морфологиялық тіркесімділік қағидалары да ұлттық тілдің заңдылығын сақтауда аса маңызды. Әсіресе анықтауыштық қатынас тудыратын -ған, -ген, -қан, -кен, -гіш, -ғыш, -гі, -ғы, -дік, -дық, - и қосымшаларын жалғау арқылы тіркес жасауда мағыналық тіркесу заңдылығы ескерілуі керек деп ойлаймыз. Мәселен, *сүзеген сиыр* (*сүзгіш сиыр емес*), *қабаған ит* (*қапқыш ит емес*), *түнгі жаңбыр* (*түндік жаңбыр емес*), *тарихи құбылыс* (*тарихтық құбылыс емес*), *әйелдік мейірім* (*әйелі мейірім емес*). Сондай-ақ талғамай жалғана беретін морфологиялық тіркесімділік тәсілдері да болады. Мысалы, күзгі жапырақ, күздік киім; өлшегіш циркуль, қысымөлшеуіш құрал; астарлы ақиқат, астарлық мата. Мысалда берілген синоним жұрнақтардың да үнемі мағыналас сөздер тудырмайтынын, яғни мағына ажыратушы қызмет атқаратынын дәйектей түседі. Мәселен, күзгі сөзіндегі -*гі* жұрнағының мағынасы табиғи құбылысты сипаттауда басымдыққа ие болса, күздік сөзіндегі -*дік* жұрнағы мезгілге (сезонға), жылдық ауысым мағынасын білдіруге бағытталғаны байқалады. Өлшегіш пен өлшеуіш сөзіндегі -*гіш* пен -*уіш* қосымшалары да мағына ажыратушылық қызмет атқарып тұр. -*гіш* сындық мағына білдірсе, -*уіш* атауыштық мағынада қолданылып тұр. Астарлы, астарлық атауларындағы -*лы*, -*лық* жұрнақтары да мағына ажырату қасиетіне қарай таңдап, талғап жалғанады. Сондықтан түбірге қосымша жалғаудың да семантикалық, синтагматикалық заңдылықтары болады. Қосымшалардың мағыналық тіркесімділік әлеуеті негізге алынады. Демек, кез келген тіл үшін тіркесімділік заңдылығы қажет.

Талқылау. Қазақ тілі орфографиясында қай кезде болмасын бірге және бөлек жазылатын сөздердің заңдылығын нақтылауда қиындық туындайтыны баршаға мәлім. Себебі тіл үнемі даму үстінде болғанда, жаңа атау, жаңа қолданыстардың қарқынды қозғалысы үдегенде орфографиялық нормадан ауытқу, жаңа ереженің қажеттілігі туындайтыны да заңды құбылыс. Қазіргі қазақ тілі үдемелі динамикалық өзгерісті басынан өткеруде. Себебі жан-жақтан ағылып енген шеттілдік сөздер, олардың аудармалары, жаңа қолданыстар, техника, өндіріс, өнеркәсіп, бизнестің қарқынды дамуының ықпалымен енген жаңа атауларды емле бойынша орфограммалау мүмкіндігі бәсеңдей түсті. Жаңа ұғымға тіркесті атаулардың берілуі сөздердің бірігу тетігін үздіксіз жылдамдата бастады. Осы тұрғыда бірге және бөлек жазылатын сөздердің

орфограммасының шеңберін кеңейту немесе біріздендіру заңдылығы қажет деп ойлаймыз. Себебі олар екі немесе үш компонентті бірліктердің тіркесуімен туындап отыр. Мысалы, етікшілердің құралы – ақсақ-темір (асыл болаттан соғылған ұштары үшкір, әрі қырлы қос сирағы бар шеберлік құралы) ақсақ және темір сөздерінің ішкі валенттілігі арқылы жасалған. Құралдың сыртқы пішініне қарап халықтық қойған атауы етікшінің біз, жіп, қайшы, пышақ ұғымдарымен мүлде үйлеспейді. Ақсақ сөзі етікшілік кәсіптен семантикалық өрісі жағынан мүлде алшақ атау. Дегенмен, олар визуалды көрген бейненің көрінісі (ақиқат дүниенің бейнесі) ретінде атауға ие болып, біріккен сөздер қатарынан орын алды. Ал тарихтан белгілі, тарихи тұлға «Ақсақ Темір» бөлек жазылатын тіркес. Латын негізді әліпби бойынша жаңа емле құрастыруда профессор А.Алдаш мынадай пікір білдіреді: «Қазақ өкілі прецедентті есімдерді, прецедентті мәтіндегі символдарды ұлттық кодпен қалыптасқан білімнің көрінісі, ұлттық айрықша белгі деп таниды. Осындай атаулар қоғам мүшелерінің көпшілігіне кең танымал; жеке адам үшін танымдық және эмоционалды қуатқа ие. Сондықтан жеке адам акустикалық сигналды (ести арқылы қабылдауын) оптикалық сигналға – жазуға көшірген кезде оларды айрықшалап таңбалауға тырысады. Осы себепті қазіргі жазу практикасында Зеңгібаба / Зеңгі баба /Зеңгі Баба; Қаздауысты Қазыбек, Үкілі Ыбырай, Мүйізді Бұғы ана, Қыз Жібек типтес орфограммалар қалыптасқан» [15]. Демек, атау мен тіркес арасындағы нақтылықты айқындау үшін тіркесімділік заңдылығының шешімді қағидалары нақтылануы керек деп ойлаймыз.

Қорытынды. Қорыға келгенде, тілдің барлық саласында (фонетика, лексика, грамматика, орфография, сөз мәдениеті) тіркесімділік заңдылығы болуы тиіс. Себебі, тіркесімділік қазақ тілінің заңдылығын тұрақтандыруға негіз болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Кузнецов А.М. Кацнельсон Соломон Давидович // *Отечественные лингвисты XX века. Ч.1.* – М.: ИНИОН РАН, 2002. – 606 с.
2. Хельбиг Г. *Части речи и проблема валентности в современном немецком языке // Учебное пособие для ин-тов и фак. иностр. яз.* – М.: Высш. школа, 1978. – 259 с.
3. Гак В.Г. *Валентность // Лингвистический энциклопедический словарь.* – М.: Советская энциклопедия, 1990. –689 с.
4. Котелова Н.З. *Значение слова и его сочетаемость.* – Л.: Наука, 1975. – 73 с.
5. Балақаев М. *Қазақ әдеби тілі.* – А., 1987. – 272 б.
6. Әмір Р., Әмірова Ж. *Жай сөйлем синтаксисі: Оқулық.* – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 199 б.
7. Маманов Ы. *Қазақ тіл білімінің мәселелері.* – А.: Арыс, 2007.
8. Исаев С. *Қазақ тілі жайында ойлар.* – А., 1997.
9. Оразов М. *Қазақ тілінің семантикасы.* – Алматы: Рауан, 1991. – 213 б.
10. Нұрханов С. *Тіркесім және оның түрлері // Қазақстан мектебі.* – 1965. – №12. – 71-74 бб.
11. Құрманова Н.Ж. *Қазіргі қазақ тіліндегі сөз тіркесінің жүйелік-құрылымдық сипаты және оны талдау жолдары.* – Алматы: ҚазҰПУ Хабаршысы. Филология сериясы, 2001. – 70 б.
12. Жолшаева М. *Қазіргі қазақ тіліндегі сын есімдердің тіркесу қабілеті: Филол. ғыл. канд. дис. автореф.* – Алматы, 2001. – 24 б.
13. Күдерінова Қ. *Бірге және бөлек жазылатын сөздердің орфографиясы.* – Алматы, 2005.
14. Сыздықова Г.О. *Қазақ тіліндегі семантикалық валенттілік. Филол. ғыл. канд. дис. автореф.* – Астана, 2010. – 27 б.
15. Алдаш А. *Жаңа әліпби және жаңа емле ережелері: күрделі-құрама атаулардың емлесі // ҚазҰПУ Хабаршысы. Филология сериясы. 2019. №1.*

МРНТИ 16.21.07.

Ж.Т. Беласарова¹, С.Нұрғали¹, Н.Шадиева²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

³Еуразия гуманитарлық институты
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖЕКЕ ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСТАРДЫҢ ТАРИХИ ДАМУЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың даму сипаты баяндалады. Мақалада түркітанымдық әдебиеттерде түркі тілдерінің дауыссыз дыбыстарының қалыптасуындағы ортақ заңдылықтары туралы көп айтылатындығы сөз етіле отырып, қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың тарихи сипаты аша көрсетіледі. Сонымен қатар мақалада сөз басындағы дауыссыздарды, дауыссыз дыбыстар жүйесіндегі тарихи өзгерістерді айқындап, жеке дауыссыздардың қалыптасу жолы саралап берілді. Дауыссыз дыбыстарға тән заңдылықтар бойынша сөз басында жеті дауыссыз фонема айтылатындығы, кейбір ауытқуларды еске алмағанда, оның төртеуі – шұғыл дауыссыздар (*б, т, қ, ч*). Біреуі – мұрын жолды *м* дауыссызы. Екеуі – ызың *с, й*. Сөздің ортасы мен соңында он жеті дауыссыз дыбыс келеді. Олардың жетеуі шұғыл – *п, б, д, к, қ, з, ч* дыбыстары. Төртеуі мұрын жолды – *м, р, ң, н* дыбыстары. Төртеуі ызың – *й, с, з, ш* дауыссыздары. Екеуі – діріл дауыссыздары – *л, р*. Сөз соңындағы шұғылдар екі нұсқалы *з, з* ұяң дауыссыздары сөз ішінде тұрақты болып келетіндігі сөз етіледі.

Кілт сөздер: бір буынды түбір сөздер, дауыссыз дыбыстар, шұғыл дауыссыздар, фонтикалық жүйе, фонема, кірме сөздер, артикуляция, аффрикат.

Zh.Belasarova¹, S.Nurgali¹, N.Shadiyeva²

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

²*Eurasian Humanities Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan*

THE DEVELOPMENT HISTORY OF SEPARATE CONSONANTS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract

This article describes the history of the development of consonants in the Kazakh language. Also, the article describes the general patterns of formation of consonant sounds of Turkic languages in Turkic literatures, emphasizes the historical significance of consonant sounds in the Kazakh language. In addition, the article identifies consonants at the beginning of the word, historical changes in the system of consonant sounds and analyzes the ways of forming individual consonant sounds. There are seven characteristic consonant phoneme consonant sounds at the beginning of a word, unless some exceptions are taken into account, four of them are occlusive consonants «*б, т, қ, ч*», one of them is the nasal consonant sound «*м*», and the other two slit consonant sounds «*с, й*». Seventeen consonant sounds are distinguished in the middle and the end of the word, of which seven are occlusive consonant sounds - *п, б, д, к, қ, з, ч*, four nasal consonants - *м, р, ң, н*, four slit consonant sounds - *й, с, з, ш* and two vibrants - *л, р*. The article sets out views on the fact that inside a word consonant sounds by the way of formation and voiced and by the participation of noise and voice sounds *з, з* are not affected.

Keywords: one syllable words, consonants, occlusive consonant sounds, phonetic system, phoneme, borrowed words, articulation, affricate.

Ж.Т. Беласарова¹, С.Нурғали¹, Н.Шадиева²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

²Евразийский гуманитарный институт, г.Нур-Султан, Казахстан

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ОТДЕЛЬНЫХ СОГЛАСНЫХ ЗВУКОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В данной статье описывается история развития согласных звуков в казахском языке. Также, в статье рассказывается об общих закономерностях формирования согласных звуков тюркологических языков в тюркологических литературах, подчеркивается историческое значение согласных звуков в казахском языке. Кроме того, в статье определены согласные в начале слова, исторические изменения в системе согласных звуков и анализированы пути формирования отдельных согласных звуков. Существует характерные семь согласных фонем согласных звуков в начале слова, если не учитывать некоторые исключения, четыре из них смычные согласные «б, т, қ, ч», один из них носовой согласный звук «м», а остальные два щелевые согласные звуки «с, й». В середине и конце слова выделены семнадцать согласных звуков, из них семь смычные согласные звуки – *п, б, д, к, қ, з, ч*, четыре носовые согласные звуки – *м, р, ң, н*, четыре щелевые согласные звуки – *й, с, з, ш* и два вибранта – *л, р*. В статье излагаются взгляды на то, что внутри слова по способу образования смычные согласные звуки и по участию шума и голоса звонкие звуки *з, ж* не подвергаются изменению.

Ключевые слова: коренные слова с одним слогом, согласные звуки, смычные согласные звуки, фонетическая система, фонема, заимствованные слова, артикуляция, аффрикат.

Кіріспе. Түркі тілдерінің дамуының ежелгі сипатында етістік және есім негізді бір буынды түбірлер ортақ болады да, олардың кейінгі кезеңдегі тұлғалық және мағыналық дамуында дыбыстық ерекшеліктері көбейеді, дауысты дыбыстардың жіңішке нұсқалары жасалып, дауыссыз дыбыстардың бірнеше бір-бірінен жіктелетін жаңа варианттары қалыптаса бастайды.

М.Томанов өзінің “Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы” атты еңбегінде түркі тілдерінің негізгі жүйелілік ерекшеліктерін анықтай келе, олардың ішіндегі ең бастысы фонтикалық жүйе екенін алға тартқан болатын. Ол түркі тіліндегі топтардың өзіне тән, оларды өз алдына дербес семья ретінде ерекшелейтін белгілерді көрсеткенде де, оның бастысы ретінде фонетикалық жүйені атайды [1, 315-316].

Әдістеме. Ғалым М.Томанов көне түркі тілінде 16 дауыссыз дыбыс болғанын көрсетіп, оларды жеке-жеке қазіргі қазақ тілімен салыстыра отырып талдайды.

Б дыбысы қазақ тілінде сөздердің басында, ортасында жазыла береді: *бой, бақ, бос*. Екі немесе көп буынды сөздердің ортасында: *арба, тоба, сабын, абырой*.

Ал сөздің соңындағы дыбысы туралы С.Мырзабеков былайша жазады: «Соңғы позицияда б жазылғанмен (*араб, гардероб, куб, клуб, ромб, прораб, штаб* т.б.) оның айтылуы п болады. Сондықтан да бұл сөздерге жалғанатын қосымша қатаңнан (*арабқа, клубқа, штабпен, штабсыз* т.б.) басталады» [2, 56].

Д дыбысы қазақ тілінде де аталған дыбыс сөздің басында және ортасында қолданылады. Мысалы; бір буынды түбір сөздердің көбіне басында кездеседі: *дал, дән, доп*; екі немесе көп буынды түбір сөздердің басында және ортасында кездеседі: *әдет, адал, дәрі, дара, дене, дәстүр* т.б. Ал байырғы сөздердің соңында бұл дыбысқа сөз аяқталмайды, тек басқа тілдерден кірген сөздерде ғана қолданылады: *поезд, велосипед, завод, пароход* т.б.

Тарихи тұрғыдан зерттегенде *д* дыбысы – *т* дыбысының ұяң нұсқасы. Профессор Б. Сағындықұлының пікірінше, бұл дыбыс ТС аффрикатынан жіктеліп шығады: ТС – Т – С – Д – З; Көне түркі тілінде *д, з, л, п, р* дыбыстарынан сөз басталмаған. *Д* дыбысының орнына сөз басында *т* дыбысы жұмсалған (Б.Сағындықұлы, 1994: 29).

Нәтижелер. Қазақ тілінде *н – т – д* фузиялық ерекшелігі үлкен рөл атқарады. Яғни қосымшалардың бірінші дыбысы *н – д – т* дыбыстарына алмасып қолданып, нұсқалар жасайды. Қазақ тілінде *д* дыбысы, сөздердің алғашқы және ішкі буынында жазылып, сөздің соңғы буында қолданылмайды.

Х дыбысы тек қазақ тілінде кірме сөздерде қолданылады. *Х* дауыссыз сөздің бас шенінде қолданылады. Мысалы: бір және көп буынды түбір сөздерде: *хат, хан, рух, ах* және т.б. Байырғы қазақ сөздерінде *х* дыбысынан сөз басталмайды. Мұндай құбылыс тек кірме сөздерге тән екенін ескертеміз. *Х* дыбысы көбінесе протезалық қызмет атқарады.

Ж дыбысы сөздердің алғашқы және орта буынында жиі, ал соңғы буында тағы аз қолданылады: *жаз, жол, ажал, көже, мұқтаж*. Қазақ тіліндегі *ж* дыбысы – түрік тіліндегі *й* дыбысының көрінісі.

Ж дыбысының дамуы жөнінде түркітануда бір-біріне қарама қарсы бірнеше пікір бар. Көптеген зерттеушілер көне түркі тілінде *ж* дыбысы болмаған дей келіп, *ж* дыбысын сөз басында қолданатын қазақ тілін ең жаңа тіл ретінде қабылдауды ұсынғанын білеміз. Беделді ғалымдардың пікірлеріне қарама-қарсы дәлелді соны пікірді айтып, өз пікірін ғылымда айта алған ғалым Б.Сағындықұлы екенін атап айтқан орынды болар еді. Автордың пайымдауынша, дауыссыз дыбыстардың дамуы бұрыннан айтылып жүргендей *й – дж – ж – т – д – ч – ш – с – з* сәйкестігі негізінде дами алмайды. Себебі *й* дыбысы мен *дж* дыбыстарының артикуляциялық айырмасы өте үлкен. Сондықтан олар бір-біріне алмаса алмайды. Автор дауыссыз дыбыстардың даму жолын былайша көрсетеді: *тс – тш – тй – дй – дж – дз – тс – дз – т – д – с – з – ш – ж – й* т.б. [3, 31]. Сөйтіп *ж* дыбысы аффрикат *дж* дыбысынан жіктеліп шығады. Ал *й* дыбысы сына дыбыс ретінде танылады. Қазақ тілінің жергілікті говорларында дублет ретінде *д – ж* сәйкестігі байқалады. Мысалы: *жүз – дүз, жүзу – дүзу, жүз – дүз* т.б.

Талқылау. Сонымен, *ж* дауыссызы қазақ тілінде сөздің басы мен ортасында және соңында қолданылғанмен, түрік тілінде бұл дыбыс көбінесе кірме сөздерде ғана кездеседі.

К сөздердің барлық шенінде қолданылады. Мысалы; бір буынды түбір сөздерде: *көз, кез, күт, әке, көке, көк, сөк, төк, шек*. *Қ, қ* дыбыстары көне түркі тілінде белсенді жұмсалғаны белгілі жайт. Көне түркі тілінде сөз басында жұмсалған бұл дыбыстарды профессор М.Томанов «өз сапасын сақтаған» деп көрсетеді. Қазақ тілінде қолданылатын бұл дыбыстардың сипатын автор өзге түркі тілдеріндегі қолданысымен салыстырады.

Қ – қазақ тіліне тән дыбыс. Түрік тілінде бұл дыбысты бейнелейтін әріп жоқ. Қазақ тілінде бұл әріп сөздің барлық буынында қолданылады. Мысалы: *қал, қои, қан, мақта, бақа, ақ, сақ, тақ*. С.Мырзабеков «Қ фонемасы – қазақ тіліндегі ең актив фонема. Ол сөздің барлық позициясында тұра береді. Қазіргі қазақ тілі лексикасының 14 проценті (8402 сөз) осы дыбыстан басталады», – дейді [4, 63].

Ғ дыбысы да қазақ тіліне тән. Көне қазақ тілінде *ғ* дыбысы сөздің алғашқы буынында аз, ал сөздің ішкі буынында тағы да жиі қолданылады. Бұл екі және көп буынды түбір сөздерде қолданылған: *ағы, бағыр, ағыз, йағуқ, қырағау, сығыр, бұғдай, туг, азығ* т.б. М.Томанов: «Көне түркі тілінде сөздің абсолют басында *ғ, г* дыбыстары жұмсалмаған, бірақ сөз соңында жиі айтылған: *аңдағ, тег* т.б.», – деп жазады [1, 58].

Көне түркі тілінде сөз соңында айтылған *ғ* дыбысы қазақ тілінде әртүрлі көрініс тапқан:

- 1) *ғ* дыбысы буын құрамайтын дауыссыз *у* дыбысына алмасқан. Ғалым бұл алмасуды терең талдайды: *бағ – бау, тағ – тау, сағ – сау, йағ – жау, ағыр – ауыр, ағыз – ауыз, бағыр – бауыр, йадағ – жаяу* т.б.;
- 2) кей сөздердің құрамындағы *ғ* дауыссызы *й*-ге алмасқан: *йығ – жый, багла – байла* т.б.;
- 3) сөз соңында *ғ* дыбысы түсіріліп айтылады: *сарығ – сары, кішіг – кіші, суг – су* т.б.;
- 4) бір буынды сөз соңындағы *ғ* дыбысы қатаң *қ* дыбысына ауысып қолданылады: *тағ – тақ, бағ – бақ, сағ – сақ* т.б. [1, 60].

Ғ дыбысы *ғалым, ғажайып, ғұмыр, ғашық, тағдыр* т.б. сияқты араб-парсы тілінен енген сөздерде кездеседі. Түркі тілдеріндегі сөздерде бұл дыбыс сөздің соңғы буынында кездеспейді.

Г дыбысы қазақ тілінде сөздердің басында аз, ортасында тағы көп жазылады: *гүл, гауһар, тегін, сөгіс* т.б. Сөздің соңында мүлде қолданылмайды, тек екі немесе көп буынды кірме сөздердің соңында көруге болады. Мысалы: *педагог, филолог, археолог, технолог*.

М.Томанов сөз соңында көне түркі тілінде *г* дыбысы қазақ тілінде *й*-ге айналатынын айтады. Мысалы: көне түркі тілінде – *бег, ег* сөздері – *бий, йй* сипатында айтылады. Көне түркілік *г*-нің *й*-ге айналуы, сол арқылы сөздің фонетикалық өзгерісі кейде тіл дамуының барысында болған әртүрлі қосымшалардың жалғануы арқылы көмескіленіп кеткен. Автор *г, г* дыбыстарының өзгерісі тілдің грамматикалық құрылысына да әсер еткенін жаза отырып, *-лық, -лы, тек* тұлғасынан тарайтын *-дақ, -дек, -дай, -дей, -гу, -гу* қосымшаларының даму тарихын көз алдымызға келтіреді.

Сонымен бұл дыбыс екі тілде де сөз басында аз қолданылады. Байырғы түркі сөздердің басында *г* дыбысы азқолданылған, бұл дыбыстың орнына *к* дыбысы қолданылатын. Бұл әріп екі тілде де тағы көптеген сөздің орталық буынында қолданылып, соңында қолданылмайды.

Л сөздердің барлық шенінде қолданыла береді. «Л» дыбысын ғалым «р» дыбысымен бірге тарихи тұрақсыз дыбыстар қатарында қарайды. «Л» дыбысының сөз ортасында және сөз соңында түсіп қалатынын нақты деректермен келтіреді: *анар (алып бар), әкел (алып кел), боса (болса)* т.б. Аталған дыбыс көне түркі тілінде сөз басында мүлде қолданылмай, сөз ортасы мен сөз соңында жиі жұмсалған деген пікір айтады. Қазақ тілінде бір буынды түбір сөздердің барлық буынында қолданылады: *лақ, ала, елі, ел, бел, көл, мол*.

М дыбысы барлық шенінде қолданылады. Бір буынды түбір сөздерде болса түрік тіліндегідей көбіне сөздің басы мен соңында қолданылады: *мен, мол, мас, шам, там, қам*.

Н қазақ тілінде бұл дыбыс бір, екі немесе көп буынды түбір сөздің барлық шенінде қолданыла береді. Мысалы: *нан, нақ, нұр, нас, дене, көне, әні, ені, күн, сын, қын, қына, мына, күнә, жын, сан, анар, жан, қан, дана, сана, ойын, жиын, сайын, айқын, жарқын, сарын, қарын, шын*.

Ғалымдардың көрсетуінше, *н* дыбысының сөз басында айтылуы айрықша комбинаторлық өзгерістердің нәтижесі. Қазақ тілінде сөз ортасында *н – й* дыбыстарының сәйкестігі кездеседі. Махмут Қашқари еңбегінде сөздердің құрамында *й* дыбысын айту түрік тайпасының тіліне, ал *н* дыбысын айту арғу тайпасының тіліне тән деп көрсеткен.

П дыбысы көбіне екі немесе көп буынды түбір сөздердің барлық шенінде қолданады, мысалы: *пәтер, пышақ, кепсер, сытырғыш, қап, көп, шөп* т.б.

Р дыбысы қазақ тілінде бір, екі немесе көп буынды түбір сөздердің барлық шенінде қолдана береді. Мысалы: *рең, рет, рас, ірі, сері, марал, тер, ер, төр, әр, қар*. М.Томановтың көрсетуінше, «р» дыбысы көне түркі тілінде сөз ортасында, әсіресе, сөз соңында, қосымшалар құрамында жиі қолданылған. Автор «р» дыбысының сөз ортасында қолданылуының үш жағдайын атап өтеді: екі дауысты арасында; дауыссыз дыбыстан кейін; бірінші буынның соңғы дыбысы болады.

С дыбысы орын талғамай бір, екі немесе көп буынды түбір сөздердің барлық шенінде қолдана береді. Мысалы: *сап, сана, сақ, аса, есеп, қасық, кес, төс, бас, тас, шайқас, сөгіс*. М.Томановтың көрсетуінше, «көне түркі тілінің *с* дыбысы қазіргі қазақ тілінде сөздің барлық шенінде сақталған. Бірақ қазақ тілінің құралу процесінде, сондай-ақ даму барысында дыбыстардың үндесу заңдылығының әсерімен сөз басындағы *с* дыбысы кейбір сөздер құрамында *ш* дыбысына айналып кеткен» [1, 67].

Ш дыбысы орын талғамай бір, екі немесе көп буынды түбір сөздердің барлық шенінде қолдана береді. Мысалы: *шақ, шөл, қойшы, кіші, қаш, шап*.

Т қазақ тілінде орын талғамай бір, екі немесе көп буынды түбір сөздердің барлық шенінде қолдана береді. Мысалы, *төр, тар, терең, таныс, өту, мата, хат, шет, рет, мәдениет*.

В дыбысы сөздің басында 180 сөзде, сондай-ақ, ортасында да кездеседі. Соңында жазылғанмен (*архив, актив, устав*) қатаң *ф* болып айтылады да, қосымша қатаннан (*архивке, архивте, архивпен*) басталады [2, 67].

Й дыбысы ескі қыпшақ тілінде бұл дыбыс сөздердің басында қолданылған: *йалан, йалғыз, йеңге*. Қазіргі қазақ тілінде бұл дыбыс сөздердің ортасы және соңғы буынында: *тайғақ, қаймақ, көмей*; ал бір буынды түбір сөздерде көбіне сөздің соңында қолданылады: *ай, қай, май, ой, той, шәй*.

З дыбысы бір, екі немесе көп буынды түбір сөздердің барлық шенінде қолдана береді. Мысалы: *зат, зор, заң, зейнет, азап, езу, азу, азақ, жаза, қаз, жаз, күз, қағаз*. *З* дыбысы келетін сөздер көбінесе араб-парсы тілінен енген сөздер болып келеді.

Ч дыбысы қазіргі қазақ тілінде *т* және *ш* элементерінің кірігуінен құралған. *Ч* аффрикатымен айтылатын сөздер қазақ тілінде әзірше аз. *Ч* көбіне сөздің басында айтылады: *чал, чапан* [2, 67]. Ал тарихи *ч* дыбысы ең көне аффрикаттардың бірі ретінде танылады. Көне тілдегі *ч* дыбысы кейін *т* және *ш* дыбыстарына жіктелген. Қазіргі Жетісу өңіріндегі тұрғындарының тілінде көне тілдегі *ч* дыбысы жақсы сақталған. Бұл аффрикат көне түркі жазбалары тілінде мол кездеседі. Көне *ч* дыбысы мен орыс тілінен енген *ч* дыбысының арасында үлкен айырмашылық бар.

Қорытынды. Профессор М.Томанов қазақ тілінің дыбыс жүйесіндегі дауыссыз дыбыстарды салыстыра отырып, мынандай нәтижеге келеді: қазақ тілі қыпшақ тобына жатады; дауысты дыбыстар мен дауыссыз дыбыстар арасындағы негізгі фонемалық сипат танытатын дыбыстардың жалпы фонетикалық сапалық желісі ұқсас, бірыңғай [5, 61]. Қазақ тіліндегі жеке дауыссыз дыбыстардың тарихи дамуы атты тақырып әлі де болса зерттеуді қажет ететін, болашақта зерттелу мүмкіндіктері мол, зерттелу аясы кең, қазіргі қоғамда өзекті мәселелер қатарында жататын тың тақырып деп айта аламыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – 265 б.
2. Мырзабеков С. Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы, 1997. – 154 б.
3. Сағындықов Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Ғылым, 1994. – 296 б.
4. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.
5. Беласарова Ж.Т. М.Томанов еңбектеріндегі қазақ тілі тарихи грамматикасының теориялық мәселелері және оқыту жолдары. // Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін жазылған диссертациясы. – Алматы, 2016. – 160 б.
6. Нұрмаханова Ә. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы, 1971. – 246 б.

МРНТИ 81.38.574

Г.Г. Гиздатов¹

¹*Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана
г. Алматы, Казахстан*

КУЛЬТУРНЫЕ КОДЫ В ПАРАДИГМЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Аннотация

Исследование выполнено при поддержке гранта Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан № АРО 513 30 19 «Культурные коды современного Казахстана (литературный и медийный дискурсы)». В статье представлены методологические аспекты исследования культурных кодов в современных филологических исследованиях. Трактовка культурного кода как матрицы, посредством которой человек воспринимает и оценивает мир, позволяет увидеть его ключевую константу – смысл. В данной работе метод деконструкции обозначен как основной принцип анализа текста, выявляющий внутреннюю противоречивость любого текста. Текстом является все: не только традиционные собственно печатные и литературные образчики, но и театр, кино, перформанс, дискурс школьных учебников, репертуарная политика театров, ряд включает в себя полностью в духе идей М. Маклюэна все возможные медиологические проявления культуры. Автором произведен краткий анализ некоторых тенденций, складывающихся в постсоветском социокультурном научном пространстве. Изучение культурных кодов, в трактовке автора статьи, возможно как в «горизонтальной» репрезентативности (все виды медиа), так и в «вертикальной репрезентативности» (высокие и низкие тексты, паранаучные труды).

Ключевые слова: дискурс, когнитивная репрезентация, культурный код, медиологическое пространство, метод деконструкции

G.G. Gizdatov¹

¹*Kazakh University of International Relations and World Languages after Ablai Khan
Almaty, Kazakhstan*

CULTURAL CODES IN THE PARADIGM OF PHILOLOGICAL RESEARCHES

Abstract

Research done under the grant № APO 513 30 19 "Cultural code of the modern Kazakhstan (literary and media discourse)" by the support of the Committee of Science Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. The article presents the methodological aspects of the study of cultural codes in modern philological studies. The interpretation of a cultural code as a matrix, by means of which a person perceives and evaluates the world, allows you to see its key constant – meaning. In this paper, the deconstruction method is designated as the main principle of text analysis, revealing the internal inconsistency of any text. The text is all: not only the traditional print and literary examples, but also the theater, cinema, performance, discourse of school textbooks, the repertoire policy of the theaters, a number includes in the spirit of M. Macluen's ideas all possible mediological manifestations of culture. The author made a brief analysis of some trends emerging in the post-Soviet philological scientific space. The study of cultural codes, in the interpretation of the author of the article, is possible both in "horizontal" representativeness (all types of media) and in "vertical representativeness" (high and low texts, parascientific works).

Keywords: discourse, cognitive representation, cultural code, media space, deconstruction method

¹Г.Г. Гиздатов

¹Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлемтілдері университеті
Алматы қ., Қазақстан

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ПАРАДИГМАНЫҢ МӘДЕНИЕТ КОДТАРЫ

Аңдатпа

Мақала ҚР БҒМ No AP05133019 «Қазіргі Қазақстанның мәдени кодтары (әдеби және медиа дискурстар)» ғылыми-зерттеу жобасының аясында әзірленген. Мақала заманауи филологиялық зерттеулерде мәдени кодтарды зерттеудің әдістемелік аспектілерін ұсынады. Мәдениет кодын адам ретінде қабылдайтын және бағалайтын матрица ретінде түсіндіру оның негізгі тұрақты мәнін – мағынасын көруге мүмкіндік береді. Осы мақалада деконструкция әдісі кез-келген мәтіннің ішкі сәйкессіздігін анықтайтын мәтінді талдаудың негізгі қағидасы ретінде анықталады. Мәтін тек: дәстүрлі баспа және әдеби мысалдар ғана емес, сонымен қатар театр, кинотеатр, қойылымдар, мектеп оқулықтарының дискурсы, театрлардың репертуар саясаты, М.Маклюеннің идеясы рухында мәдениеттің барлық ықтимал көріністерін қамтиды. Автор постсоветтік филология ғылыми кеңістігінде пайда болатын кейбір үрдістерге қысқаша талдау жасады. Мақала авторын түсіндіруде мәдени кодтарды зерттеу «көлденең» өкілдікте (бұқаралық ақпарат құралдарының барлық түрлерінде) және «тік көріністе» (жоғары және төмен мәтіндер, мақалалары) мүмкін.

Түйінді сөздер: дискурс, когнитивтік көрініс, мәдениет коды, медиологиялық кеңістік, деконструкция әдісі.

Введение. Понятие «культурный код» в современных гуманитарных науках имеет разные и порой весьма разнящиеся трактовки. Не будем изобретать очередную дефиницию, просто согласимся со следующим: «культурный код – это «сетка», которую культура «набрасывает» на окружающий мир и с помощью которой человек членит, категоризирует, оценивает и т.д. мир, в котором он живет, а также осмысляет себя самого в этом мире [1, 379].

Безусловно, такое объяснение широкое, но в нем отражено самое главное – культурный код - это «фокус», при помощи которого мы видим мир. В подобном осмыслении появляется ключевая характеристика любого культурного кода – смысл (смысл для «автора» культурного кода и его «потребителя»). Естественно, что и для «потребителя» культурного «продукта», и для его же исследователя важно помнить, что мы всегда имеем дело не с предметным телом как таковым или единичными предметными объектами, а только лишь с репрезентирующими их смыслами» [2, 8].

Методы. Изучение культурных кодов возможно в рамках общей семиотической теории, когда сфера интересов любого исследователя сосредоточена не на процессах коммуникации (иначе это будет «классический музей текстов»), а одновременно на процессе семантизации и порождении текстов. Столь же бесспорно, но целесообразно подчеркнуть: текстом является все: не только традиционные собственно печатные и литературные образчики, но и театр, кино, перформанс, дискурс школьных учебников, репертуарная политика театров, ряд бесконечен и включает в себя полностью в духе идей М.Маклюена [3] все возможные медиологические проявления культуры.

Результаты. Неизбежен вопрос – какой метод по отношению к культурному коду, выраженному в тексте, можно считать базовым. Думаю – тот, который активно разрабатывался в теории и эстетике (практике) постмодернизма, начиная со второй половины 20 века. Метод деконструкции, по-прежнему остается востребованным методом научной рефлексии, выступает как – «основной принцип анализа текста, выявление внутренней противоречивости текста, обнаружение в нем скрытых и незамечаемых (читателем и автором) «остаточных смыслов», доставшихся в наследие от речевых, иначе – дискурсивных, практик прошлого, закрепленных в языке в форме неосознаваемых мыслительных стереотипов, которые в свою очередь столь же бессознательно и независимо от автора текста трансформируются под воздействием языковых клише его эпохи» [6, 56].

Только при таком подходе, например, перформанс как медиальное проявление обретает необходимое для него значение. Тогда это – тот самый «посредник», который идеально подходит для передачи множества идей, хаотично, но с исторически неизбежной закономерностью возникающий в столь разных и не похожих друг на друга местах. Думаю, актуальное искусство, так одно время было принято называть этот вид искусства, именно постсоветского пространства еще ждет своего деконструкциониста. Этот вид искусства в середине 1990-х находился под патронажем центра современного искусства фонда «Сорос-Казахстан». Тогда оно называлось актуальным искусством. Из значительных событий того времени

запомнился семинар «Art Discourse – 97». В памяти казахстанской публики остались лишь перформансы (Канат Ибрагимов и Ербосын Мельдибеков), апеллирующие к национальным мифам и стереотипам или же их пародирующие. Правда, уже с высоты нашего времени многие образчики казахстанского акционизма и перформансных заявлений того и нынешнего времени уже кажутся вторичными. Несмотря на все прививочные и вспомогательные действия и гранты, этот росток искусства, какие бы древние корни в нем ни обнаруживались, у нас в принципе не привился. Правда, когда-то одна из алматинских искусствоведов написала обо всех казахстанских художниках, что Нью-Йорк ими не взят. Она ошиблась. Редкий случай, когда выходец из Казахстана – Александр Бренер – попал не просто в ряды художников, но дан в контексте перформансистов нового столетия, вызывающих абсурдной сутью у зрителей эмоциональную реакцию. Напомню, это тот самый акционист, который вышел в боксерских перчатках и трусах к Кремлю и вызвал на поединок Бориса Ельцина. Были и другие, еще более провокационные и многосмысловые акции. Представляется необходимой попытка сопоставить концепты искусства с идеями и положениями, которые господствовали в литературном, кинематографическом и научном дискурсах и практиках недавнего прошлого и современности нашего времени и нашего же пространства.

Дискуссия. Те процессы, которые происходят или наоборот не случаются в общественной и социальной практике, также свойственны актуальному искусству и художественному авангарду. Лишь попутное замечание: то, что присутствует в современных казахстанских арт-продуктах как отголоски постмодернизма, на мой взгляд, имеет вторичный характер и возрождаются только ради коммерческой составляющей. В современном казахстанском культурном дискурсе во всех его конкретных проявлениях наиболее очевидна следующая стратегия – архаика и антропоцентризм истолкования, когда всегда есть «мы» и «они». Такая однозначность подводит к упрощению дискурса. Такова тенденция современных казахстанских традиционных и новых медиа, арт-продуктов.

От любого исследователя культурного кода вправе ожидать объективный и честный подход к объекту научной рефлексии. В ином случае можно скатиться либо всучное морализаторство, либо не вполне этичное возвеличивание культурных кодов только одного народа. Или же к тому, как в большинстве случаев складывался имитационный анализ в советской практике: «Результатом такой политики замалчивания стала практика дискурсивного описания советского социального, антропологического и культурного опыта с помощью «непроблематических», то есть пустотных символических шаблонов» [10, 69]. Замечу, подобный подход оказался натиичным для постсоветских филологических работ. Так, в целом ряде созвучных современных лингвокультурологических и психолингвистических работах на материале польского, русского, казахского, киргизского (и далее) языка и литературы составляются всевозможные списки слов, в которых, по мнению их авторов-составителей и толкователей, зафиксированы значимые для тех или иных культур концепты: человек, женщина, мужчина, слово, язык и прочее. Неизбежные замечания о том, что подобного рода концепты универсальны для большинства культур, остаются явно без внимания. Но при этом в самом научном исследовании происходит алогичная подмена: самое типичное для современной культуры определяется исключительно из фольклорных материалов, классических литературных произведений, паремий, крылатых выражений, и прочее. Собственно говоря, избираются только те в значительной мере архаичные источники, которые являются самопрезентационными, в них действительно отражено то, как народ хотел бы себя видеть, а не то конкретно-реальное, что в нем есть. А порой и то, каким бы хотели видеть свой народ правители, государства или как они хотели бы его «конструировать» в нужном ключе.

Замечу, что положение о том, что мы привыкли с детства к языку как первичному объяснению мира, в результате чего переносим наши лингвистические привычки на мышление и начинаем мыслить окружающий мир только «по букварю» [9] может стать результативным в изучении культурных кодов. Понимание языка как такого же медиума как телевизор, радио приводит к пониманию языка, в наших реалиях исключительно сковывающего наше познание и внушающего нам политические, социальные, эстетические и даже бытовые суеверия. Убеждение, даже рациональное – это всегда, в философии постмодернизма, форма соблазнения. Это всегда схема соблазнения и совращения слушателей. Кстати субъект, рассказывающий истории, пришел к нам в общем британском и американском мейстриме, это не столько российское изобретение после известных украинских событий. Сопоставим это с казахстанской и особенно российской телепродукцией, в которой уже нет субъекта мыслящего, а есть очень знакомый некто, рассказывающий истории. Важно в этом случае исследование не только практик создания явлений культуры, но и практик их восприятия. Наконец, сами модели ситуаций необходимы нам в качестве основы интерпретации текста. Как замечает автор оригинальной теории дискурса и методологии критического дискурс-анализа: «Важнейшим компонентом процессов построения и восприятия текстов является осмысление стоящих за ними

социальных ситуаций и их когнитивная репрезентация» [3, 161]. Все проговоренное выше вполне логичным образом вписывается в принятую трехмерную модель Нормана Феркло, впервые заявленную в рамках критического дискурс-анализа [12], хорошо согласующуюся с литературоведческим анализом, которым существует перманентная триада: производство текста, сам текст и потребление текста.

Вслед за Рут Водак полагаю, что такой анализ возможен в двух уровнях: в виде «анализа «на входе», сконцентрированном на тематическом аспекте текстов, и как «анализ в глубину», направленном на тщательный и детальный анализ логичности и связности текстов [2, 112]. Именно такой подход позволяет увидеть модели ситуаций, которые стоят за медиадискурсом и шире – культурным пространством. В свою очередь если обратиться к практике проявления культурных кодов в медиальном пространстве России и Казахстана, то наиболее очевидны культурные коды, сохранившиеся от советского же прошлого. Тезис об архаизации – советизации – казахстанской культуры требует оговорки: архаизация сознания носит характер не возвращения к старому, а восстановление старого на основе тех знаний и представлений о прошлом, которые пользуются популярностью. В этом случае любопытно исследование не только практик создания явлений культуры, но и практик их восприятия. Декларируемая некогда казахстанская «граница» на сегодняшний день – языковое разграничение на два пространства: русскоязычное и казахское – уже таковой не является. Они (возможно, не всё и не всегда) определяют тенденции и образчики официального, художественного и массового дискурса – идеологические «продукты» нашего времени: от сохранившихся советских штампов до создающейся на глазах национальной идентичности. Очевидная в России и Казахстане актуализация советских образов и символов иногда и вовсе лишена идеологической составляющей. В частности, политологи и социологи сходятся в одном. Актуализация советскости в современном российском обществе объясняется тем, что трансформация советской идентичности в постсоветский период не носила линейного и однозначного характера. Современные политологи отмечают: «В российском политическом дискурсе растет интерес к ценностям, образам и символам советского прошлого как на уровне массового сознания, так и в пространстве политической коммуникации» [4, 25]. Одна из немногих германская исследовательница, основательница теории культурной памяти Алейда Ассман обоснованно указывает на объективный и неизбежный характер селективного воспроизводства прошлого [1, 223]. Она же отмечает эту тенденцию в ряде европейских стран, России и Америке. В свою очередь воспроизводство и описание знакомого мира по привычной схеме требует конечно, меньших усилий, чем освоение новых реалий, изменение собственного взгляда и, следовательно, мышления вообще. Поэтому столь частотны заимствования, прямой плагиат, цитаты в современной социальной, академической и визуальной практике Казахстана.

Точнее всего суть происходящего в медиадискурсе может быть объяснена в междисциплинарных терминах, представленных в работе Валерии Ибраевой по арт-истории постсоветского Казахстана [5, 2014] таковым следует отнести историко-культурные концепты, понимаемых в качестве культурных кодов по отношению к казахстанскому дискурсу: матрица социализма на земле кочевников; либерализация и национализм; суверенитет в бронзе; high-tech и феодализм; критицизм; этнофутуризм. Они по сути доходчиво объясняют саму недавнюю историю страны во всех ее проявлениях. Данные культурологические формулировки и термины (сохранение советской эстетики, попытка возродить «придуманное» здесь и сейчас национальное, реинкарнация забытого, наконец, общекультурологические традиции с критикой модерна и этнопрогнозирования) очень точно характеризуют образчики официального и массового общественного арт-дискурса.

Приведем пример, выявляющий заданность культурного кода: как влияли культурные константы на дискурс школьных учебников на русском языке в Казахстане? В частности, как менялся язык школьных учебников Казахстана на протяжении последних нескольких лет? Чем раздражали предыдущие учебники русского языка? Заданным чуть ли ни с 30-х годов выбором иллюстративного материала, плохим качеством переводных, но зато местечковых авторов с более чем мизерными литературными достоинствами. Было много архаичных литературных и языковых штампов пятидесятих годов прошлого столетия: «незапамятные времена», «ласковые живительные лучи», «богатство, нажитое непосильным трудом». Подобные знаки-символы хорошо иллюстрируют старые советские мультфильмы. На смену архаике 50-х годов пришли обновленные учебники 2017-2018 гг., ставшие символом уже лихих 90-х. В них – «старо-новых» учебниках есть информационный наив, есть примитивное графоманство в формулировке учебных заданий, есть плохой литературный слог и прочие «грехи». Сомнительны, но обязательно глубоко-мысленны сентенции из любого школьного учебника: «Если вы читаете этот текст, вы счастливый человек, потому что вы не принадлежите к тем двум миллиардам людей, которые не умеют читать!» (Русский язык, 5 класс); «В конце этого периода развитие человечества пришло в определенную систему. Таким образом, наследие, полученное от первобытного общества, человечество дальше приумножало и развивало» («Всемирная история», 5 класс). Большая часть материала в учебных текстах дана

в навязываемой стилистике. Это и есть язык нашего медиального пространства, скудного, космополитичного и поверхностного по своей сути. Но нет главного – языка, который бы точно обозначал мысли, чувства и даже физическую динамику становления молодого человека, слабого и сильного одновременно – школьника нашего времени.

Заключение. Нечто подобное – упрощение смысла, архаизацию смысла, навязанное следствие, ложный пафос, безличность и заурядность восприятия себя и окружающего – можно обнаружить и во «взрослых» проявлениях казахстанского общественного и научного дискурса. В любом раскладе изучение культурных кодов возможно как в «горизонтальной» репрезентативности (все виды медиа), так и в «вертикальной репрезентативности» (высокие и низкие тексты, паранаучные труды).

Список использованной литературы:

1. Ассман А. *Распалась связь времен? Взлет и падение темпорального режима Модерна*. – М.: Новое литературное обозрение, 2017. – 272 с.
2. Водак Р. *Критическая лингвистика и критический дискурс-анализ // Политическая лингвистика, 2011. № 4. – С.286-290.*
3. Дейк ван Т.А. ван. *Язык. Познание. Коммуникация*. – Благовещенск, 2000. – 308 с.
4. Евгеньева Т.В., Селезнева А.В. *Советское прошлое в ценностном и образно-символическом пространстве российской идентичности // Полис. Политические исследования, 2016. № 3. – С.25-39.*
5. Ибраева В. *Искусство Казахстана: Постсоветский период*. – Алматы: Тонкая грань, 2014. – 128 с.
6. Ильин И.П. *Постмодернизм. Словарь терминов*. – М.: ИНИОН РАН – INTRADA, 2001. – 384 с.
7. Красных В.В. *Словарь и грамматика лингвокультуры; Основы психолингвокультурологии*. – Москва: Гнозис 2016. – 496 с.
8. Маклюэн Г.М. *Понимание медиа: Внешние расширения человека*. – М.: Кучково поле, 2017. – 464 с.
9. Марков А.В. *Постмодерн культуры и культура постмодерна. Лекции по теории культуры*. – Москва: РИПОЛ классик, 2018. – 256 с.
10. Мороз О. *Проект «фундаментального лексикона» постсоветской культуры и экспертный язык русского литературного концептуализма // Настойка языка: управление коммуникациями на постсоветском пространстве*. – М.: Новое литературное обозрение, 2016. – С.67-97.
11. Пелипенко А.А., Яковенко И.Г. *Культура как система*. – М.: Издательство «Языки русской культуры», 1998. – 376 с.
12. Norman Fairclough (1995). *Media Discourse*. London: Edward Arnold. – 378 p.

МРНТИ 17.82.31

С.Гусейнова¹

¹Гянджинский Государственный Университет
г. Гянджа, Азербайджан

ОСОБЕННОСТИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ КОНТЕКСТУАЛЬНОГО СМЫСЛА ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Аннотация

Предложение и лингвистика изучались во многих аспектах, с разных точек зрения. В настоящее время он изучается всесторонне и тщательно. Исследование предложения с точки зрения теории семантического поля и формального анализа также является актуальным. В условиях современной глобализации, в контексте предоставления языкового материала в интернет-пространстве и перспектив его использования, создание языковых трупов, повторного изучения предложения в контексте требований времени становится все более актуальным. Одним из важных вопросов является изучение предложения в контексте лингвистики текста, оценка новых критериев, определение потенциала предложения, его функций и особенностей. На наш взгляд, все языковые единицы имеют значение. Не существует языковой единицы, которая не имеет смысла. Тем не менее, потенциал и возможности языковых единиц различны. Значение, выраженное фонемой и морфем, слово, словосочетание, предложение, а также значение и потенциал текста не могут быть одинаковыми.

Ключевые слова: контекст, вне контекста, текстовая единица, модальность, модальные слова, контекстное значение, семантическое поле

S.Huseynova¹

¹Ganja State University, Ganja, Azerbaijan

FEATURES OF THE CONTEXTUAL MEANING OF THE SENTENCE

Abstract

The proposal and linguistics were studied in many aspects, from different points of view. Currently, it is studied thoroughly and thoroughly. The study of the proposal from the point of view of the theory of semantic field and formal analysis is also relevant. In the context of modern globalization, in the context of the provision of linguistic material in the Internet space and the prospects for its use, the creation of linguistic corpses, the re-examination of the sentence in the context of the requirements of the time is becoming increasingly important. One of the important issues is the study of the proposal in the context of text linguistics, the assessment of new criteria, the definition of the potential of the proposal, its functions and features. In our opinion, all language units matter. There is no language unit that does not make sense. However, the potential and capabilities of language units are different. The value expressed by the phoneme and morphemes, the word, phrase, sentence, as well as the meaning and potential of the text cannot be the same. The meaning is fully fixed in the text, it is formed, refined and completed. The hierarchical development of meaning is directed to the largest language unit (text) from the smallest language unit (phoneme). The article discusses procedural, lexical, formal grammatical and other methods that play an important role in the formation and formation of the contextual meaning of a sentence.

Key words: context, out of context, text unit, modality, modal words, contextual meaning, semantic field

С.Гусейнова¹

¹Гянджа мемлекеттік университети, Гянджа қ., Әзірбайжан

СӨЙЛЕМНІҢ КОНТЕКСТІК МАҒЫНАСЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Ұсыныс пен лингвистика түрлі көзқарастармен, түрлі көзқарастармен зерттелді. Қазіргі уақытта ол мұқият зерттелуде. Семантикалық өріс теориясы мен формальды талдау тұрғысынан ұсынысты зерттеу де маңызды. Қазіргі жаһандану жағдайында, ғаламтордағы лингвистикалық материалды ұсыну тұрғысынан және оны қолдану перспективалары тұрғысынан лингвистикалық мәйіттерді құру уақыттың талаптары контекстінде қайта қарау маңызды болып келеді. Маңызды мәселелердің бірі мәтіндік лингвистика контекстінде ұсыныстарды зерттеу, жаңа критерийлерді бағалау, ұсыныстардың әлеуетін анықтау, оның функциялары мен ерекшеліктері. Біздің ойымызша, барлық тілдік бірліктер маңызды. Мағынасы жоқ тіл бірлігі жоқ. Алайда, тілдік бірліктердің әлеуеті мен мүмкіндіктері әртүрлі. Фонема мен морфемалар, сөз, фраза, сөйлем, сондай-ақ мәтіннің мағынасы мен әлеуеті көрсетілген мән бірдей болмауы керек.

Кілт сөздер: контекст, контекстен тыс, мәтіндік бірлік, модальность, модальдық сөздер, контекстік мән, семантикалық өріс

Введение: Как известно, одной из наиболее изученных, быстроразвивающихся областей лингвистики является текстовая лингвистика. Изученное в текстовой лингвистике предложение, в традиционном лингвистике приобретает другие черты и особенности. Контекстуальность означает контекстуальное значение или же статус текста предложения связанное и зависимое от контекста. Это не одно и то же предложение, которое мы уже изучали из традиционной лингвистики. В Контексте предложения не является независимым. Она не выражая законченный смысл, как было сказано в традиционной лингвистике, превращается в текстовую единицу, которая служит, объяснению полного смысла текста также содержит некоторую часть контекстуального мнения данного в контексте. Выше упомянутые выражают отличительные аспекты концепции предложения в традиционном лингвистическом и текстовом синтаксисе.

Как известно, в традиционной лингвистике описываются наиболее общие и специфические особенности грамматических особенностей предложения, исследуя структуру, семантическую и коммуникативную характеристику предложения, которая употребляется независимо. Действительно, предложение является синтаксической единицей, формой общения, сформированной внутренними законами каждого независимого языка. Предложение, формируется на основе предикативности, модальности, интонации и т.д. Но все это может применится к отдельно взятому предложению. Предложение в текстовой среде имеет разные особенности и функции. Смысл предложения в отдельности можно считать «законченным».

Значение предложения полностью понимается, в тексте в объединенном контексте также как и значение слова имеет определенное значение в предложении. Не только предложение в тексте, но даже отдельные его члены также приобретают новое значение. В основном это относится к актуализированным членам предложения. Актуализированные члены предложения объясняются, и интерпретируются другими членами предложения составляющие текст. Одна из основных функций предложения, пожалуй, наиболее важным аспектом является его информативность, то есть хранения и передача определенной информации. Человек, принимающий информацию, должен уметь различать основную информацию и ее сущность. Предложение может быть истолковано по-разному смыслам. В этом смысле контекстуальное значение предложения должно отражать в себя сущность передаваемой информации. Не смысл отдельного предложения, а его смысл в контексте (контекстуальное значение) должно стоять в сути его информативности.

Исследование актуализации главных и второстепенных членов предложения и анализ связи между информативностью и актуализированностью также имеют решающее значение. Если в предложении определение становится актуализированным, то оно уже имеет новую суть. Имеющий актуальность определитель предьявляет функцию носителя и передатчика информации, содержащую в смысле некоторое определение. Имеющий такую функцию определитель, не может быть идентифицирован как определителю в традиционном лингвистике. Другими словами, актуализация добавляет новые функции к содержанию и сути определения. Это положение может также применяться к другим членам предложения. Контекстуальное значение предложения, в основном формируется с помощью фонетических, лексических и грамматических средств. Морфологические средства также включают в себя служебные части речи, такие как союз, предлог, частица, модальные слова и др.

Вопрос о значении предложения, не имеющие контекстуальности, также требует более подробного изучения. Прежде чем перейти к конкретному объяснению этого вопроса, сначала рассмотрим диалектику и формирование смысла в языке. Как известно фонем является наименьшей структурной единицей в языке. Лингвисты предьявляют единоголасное согласия с тем, что фонем не имеет никакого значения, поскольку наименьшей значимой единицей языка является морфем. По словам академика А.Ахундова, фонем является наименьшей единицей языка и представляет собой коллекцию определенных отличительных признаков [4, 118]. Он отмечает, что идея о значении фонема и его способность различения смыслов, принадлежит выдающемуся русскому лексикографу Л. Шербаю, кто внес большой вклад развитию фонема в науки [4, 121]. В справочнике «Экспозиционные лингвистические термины» фонем характеризуется как наименьшая единица языка, играющий ключевую роль в формировании и различии значений главных элементов языка (морфема, слова, словосочетания) [3, 309]. По нашему мнению, фонемы имеют смысла, но при этом они отличаются от лексико-грамматических значений, таким образом, не понятны для лингвистов. Морфемы, являясь наименьшими значимыми единицами языка, играют решающую роль в формировании значения в предложении. Академик А.Ахундов считает морфема наименьшей значимой единицей языка. Для указания прошедшего времени голагола на азербайджанском языке используются суффиксы -ды, -ди, -ду (шухуди). Поскольку эти суффиксы представляют одинаковое грамматическое значение, они рассматриваются как один морфизм. Таким образом, морфемы, как и фонемы, имеют различные формы проявления, варианты и вариации, а также алломорфы. Корневые морфемы, хотя и в потенциальном состоянии, помимо грамматических значений, проявляют лексические понятия. Морфем суффиксы выражают только грамматические понятия [4, 139].

Слова, являющиеся важным средством для формирования предложения, происходят от звуков речи то есть от фонем. Как известно, фонемы в лингвистической литературе, как правило, являются наименьшим смыслом языка не имевший смысла. Таким образом, считается, что слово представляет собой последовательность случайных, бессмысленных звуков. Здесь мы должны согласиться с таким парадоксом, что значимая языковая единица формируется на основе бессмысленной последовательности звуков. Эта проблема с давних времен беспокоило многих лингвистов и исследователей.

Значение речевых звуков и фонем было предметом исследования русского лингвиста А.П. Журавлева. Из его исследований были получены интересные результаты, относящиеся современной теоретической лингвистике [11, 11]. Из проведенных исследований, в фоносемантике, можно сделать вывод, что следует еще раз подумать о том, что не имеющие смысла фонемы являются единицей языкового происхождения.

Таким образом, можно предьявить, что формирование значения предложений иерархический процесс направленный снизу вверх: *фонема-морфизм-слово-словосочетание – простое предложение, сложное предложение-текст*. Следует отметить, что значение предложения иногда исследуется только по исследуемому материалу, не учитывая за языковых ситуаций. С этой точки зрения, концептуальная теория зависимости Р.Шенка может рассматриваться как отражение формально-синтаксической семантики. В этой

теории значение предложения связано с концептуальной структурой. Р.Шенк считает, что концептуальные структуры состоят из понятий и зависимостей между ними. Концептуальный уровень глубже семантического уровня [13, 20]. Относительно этих вопросов В. Султанов пишет, что большинство концепций, которые изучают значение предложения, учитывают как внутренние, так и за языковые факторы. Понимание сказуемых фактов, разные смысловые операции или же факты объективной реальности выдвигаются на первый план из языковых показателей в различных моделях семантического синтаксиса [9, 8]. Различные подходы к изучению смысла предложения еще раз доказывают, что это проблема является интересным для исследователей. Очевидно, что значение предложения в отдельности от контекста не может иметь того же значения, что и предложение имеющий текстовую единицу. В контексте смысл предложения может быть полностью понятен, по отношению к другим предложениям. Как мы уже упоминали выше, невозможно говорить о каком-либо смысле значения, предложения, взятого в отдельности. В этом случае, можно говорить только об относительном смысле конкретности. Но с другой стороны, прежде чем рассматривать предложение как текстовый лингвистический объект важно изучить его смысл вне контекстовом статусе.

С точки зрения грамматики трансформации встречаются глубокие и поверхностные структуры каждого предложения. В терминах синтаксической структурной теории Н.Хомского глубокая структура каждого предложения отражает его смысл, форму мышления. Поверхностная структура – выражения этой глубокой структуры в форме предложения. Эти два слоя отличаются друг от друга. Глубокая структура (смысл мышления, основная идея) может быть дана в поверхностной структуре в различных формах, вариантах и трансформациях. Таким образом, глубокая структура считается общим, абстрактным смыслом предложения. А в поверхностный предложении этот смысл выражается в форме разных звуков, звуковых соединений и слов. Общая структура глубокой структуры предложения, и считающаяся для всех общим, часть идеи, происходит на основе правил и единиц трансформации [12]. Одним из факторов, который играет важную роль в процессе определения и расширения значения, выраженного в предложении, является пресуппозиция. Следует отметить, что пресуппозиция служит раскрытию семантики текста, определению и объяснению его значения. Интересны мнения С. Ахундова по этому поводу: «Пресуппозицию можно интерпретировать как лингвистический термин как скрытый смысл предложения в не контексте. Нет лингвистического объяснения пресуппозиционного значения. Пресуппозиционное значение определяется контекстом и ситуативностью. Значение и смысл выражается в более общей, логической и философской форме в пресуппозиции. Не смотря на то что здесь нету формально-грамматических средств выражения но при этом в нем держится большой смысл [5, 11]. Философско-логическая сущность пресуппозиции должна быть учтена при объяснении ее лингвистической функции. Не теряя времени сосредоточимся и рассмотрим реплики, скрытые, перекрывающиеся взгляды которые считаются бессмысленными. Комплексный анализ пресуппозиции очень важен для правильной оценки ситуации в процессе общения. Давайте посмотрим пример приведенный С.Ахундовым об объяснении пресуппозиции:

- I am looking for nearest bank – (Я ищу ближайший банк).
- It is near Academy of Sciences – (Это недалеко от Академии Наук).

В этом пресуппозиции такая идея проявляется в скрытом виде: человек, который спрашивал местонахождение банка, знает местонахождение Академии Наук. Человек, предявивший эту информацию, обладает определенной информацией. Поэтому упомянув Академию Наук, он направляет человека в ближайший банк» [5, 13]. Здесь можно сделать выводы, что иногда в процессе общения неявно выраженный мысль, может служить понятию и открытию смысла. Небольшой знак или мысль, которая не считается важной на первый взгляд в процессе общения, может иметь решающее значение для объяснения смысла. Как известно, пресуппозиция может быть охарактеризована как логико-философском, так и чисто лингвистическом аспекте. Как отмечают исследователи, если это понимание в логической науке используется для определения правдивости и в неправдивости процесса, в лингвистике его роль и функция различна. В лингвистику его можно охарактеризовать как лингвистический анализ предположений. Фактически, пресуппозиция используется в логико-философских аспектах связанных со смыслом предположение. Это происходит в их точках контакта с лингвистикой.

Проблемы, наблюдаемые в аспектах, логико-философских проблем связанных со смыслом, заключаются в следующем:

- анализ значения и функций отдельных выражений;
- исследование некоторых семантических парадоксов;
- контекстный анализ высказываний и др.

Эти перечисленные пункты представляют большой интерес, как предмет исследования лингвистической науки [5, 22-23]. Обратим внимания на пример на рассказ Абдуррахимбея Хаквердиева “Шейх Шабан”:

"Вы знали шейха Шабана?"

– нет!

– Эх, очень жаль. Я говорю о том шейх Шабане, кто сидя перед соседней мечетью занимался сопожничеством.

– *Вы постепенно запоминаете? (А.Хаквердиев).*

Автор перечислил другие поступки и особенности шейха Шабана, а затем резюмировал текст: “Шейх Шабан был таким шейхом Шабаном”. Если мы посмотрим на текст, то увидим, что первое предложение является пресуппозиция. Автор указывает читателю, что он обязательно должен узнать шейха Шабану. Фактически, второе выражение в тексте также является средством усиления пресуппозиции: “Нет!” Автор указывает читателю, что он не знает шейха Шабана. В последующих главах он начинает знакомить его с читателем, описывая признаки шейха Шабана, его человеческие качества. Первые два предложения в тексте могут быть квазисуппозиционными, литературными приёмами. Потому что канал связи между писателем и читателем является односторонним. Читатель не имеет возможности ответить на вопрос автора или опровергнуть его. Автор дополнительно принимает функцию ответа. Ответ писателя на вопрос в первом предложении повышает интерес и внимание читателей к шейху Шабан, призывает читателя подумать еще раз. Читатель, который внимательно читает предложение в тексте, пытается выяснить, действительно ли он знает героя произведения или нет.

Выражение "Вы постепенно запоминаете?" призывает читателя быть более внимательным следить за событиями. Если бы этот разговор происходил в процессе живого общения, поток событий мог бы быть другим. В описании другой истории рассказа предложение с функцией пресуппозиция было довольно успешным: “Тетя Гулсум, жена Шейх Шабана, была хорошо известна по соседству”. Причина этой популярности читателя остается темной: Вспоминая Шейха Шабана, читатели также смогут понять, почему тетя Gulsum популярен. Понятие “популярность соседства”, выделенное в пресуппозиции, становится более ясным при анализе следующих предложений.

Извлекающий застрявшие в горле инородные предметы, гадать о горохе, взятие крови с одной стороны тела. Не только из города, но и из близлежащих деревень, они будут доставлять детей в тетя Гульсума, которых в горле есть инородные предметы.

Предложения после пресуппозиции в тексте проясняют суть популярности соседства. В текстах этого типа ранее цитированное выражение уточняется, расширяется и уточняется на следующих этапах. Предлагаемое выражение в презумпции выполняет функцию “ключевое слово” в научных текстах для всего текста.

В этом фрагменте текста я – автор, вы – читатель, они – Шейх Шабан и его жена Гулсум. Композиция текста основана на отношениях между этими тремя. Значение и сущность предложений также могут быть объяснены в контексте этих трех компонентов. Давайте посмотрим на фрагмент из рассказа Абдуррахимбая Хаквердиева “Охотник Гасым”:

“Правда, охотник – лжец, и среди моих товарищей много лжецов. Но я не лгал при жизни. ...

Наш соседский охотник Гасим также является одним из таких охотников” (А.Хаквердиев).

В этом фрагменте текста автор готовит читателя к процессу прослушивания предшественника Гасиму, который предсказывает ложную историю. Читатель уже готовит себя к невероятным фантастическим сценам. Конечно, предсказания, значения добавляются к семантике предложения, выраженного охотником Гасимом в его выступлении. Читатель не принимает как истину слова охотника. В начале текста писатель ведет читателя к пониманию значения всех значений с точки зрения предмета охотника Гасима. Таким образом, в начале рассказа дается “инструкция” для доступа к общей теме текста.

Академик Камаль Абдуллаев пишет: “Таким образом, в компоненте, представляющем начальную стадию, в большинстве случаев собраны обозначения, указывающие на реальный элемент среды, реальный мир. Это общий закон. В противном случае трудно отличить нормальный текст большой текст. Кроме того, начальный этап точно такой же, как ввод. И такая структура является примером контента, который все остальные предложения в тексте стремятся адаптировать к нему” [1, 281]. Как известно, семантика предложения состоит из совокупности значений отдельных членов предложений, составляющих его. В семантике предложения определены три группы значений. Они называются лексическими, грамматическими и интонационными значениями. Лексическое значение предложения – это совокупность его значимого, буквального значения.

Например, Гянджа является одним из древних культурных центров Азербайджана. В этом предложении лексические значения сформированы на основе Гянджи, города, центра, Азербайджана, древней культуры. Грамматические значения (морфологические и синтаксические) выражаются с помощью грамматических средств. Словоизменение-(падеж, время, личность, суффиксы), вспомогательные слова, словосочетания и так далее служат для формирования грамматических значений. Модальность и актуализация отдельных членов предложения играет важную роль в формулировке семантики предложения.

Актуализация объясняется в словаре явных лингвистических терминов. Актуализация используется для перевода скрытого (виртуального) знака языка в написание слов и использования этих символов в речи. Актуализация языковых средств означает средства, предназначенные для индивидуального и обычного использования, а также в переносном смысле любым языковым инструментом. Явные, неявные, модальные типы актуализации в лингвистике широко распространены [3, 12-13]. Вопрос актуализации речевых компонентов в тексте во многом объяснен в исследовании К.Е. Абдурахмановой [2, 18] Академик Камаль Абдуллаев подробно изучил вопрос актуализации предложений на азербайджанском языке в “Теоретических проблемах синтаксиса азербайджанского языка” и получил некоторые интересные результаты. Автор особо подчеркнул важность раскрытия сущности научных и теоретических корней феномена актуализации. Он считает, что одним из важных вопросов нового синтаксиса является систематизация, анализ и глубокое исследование различных способов, которыми актуализируется азербайджанский язык. Идея академика, актуализация предложения членов на азербайджанском языке происходит в трех направлениях: 1. Актуализация через порядок слов; 2. Актуализация с помощью формально-грамматических средств; 3. Прогрессивная актуализация [1, 123]. В нашем исследовании фактическое значение предложений на азербайджанском языке считается основным средством выражения. Обновленный член специально упоминается, захватывает информативную инициативу и составляет семантическую основу предложения. Другими словами, информативная функция текущего предложения была выделена в нашем исследовании. “Нарушение” этой стабильности можно рассматривать как основной признак актуализации. Известно, что, как и в большинстве тюркских языков, порядок слов в предложении на азербайджанском языке также стабильна. В начале подлежащее а в конце сказуемое, а второстепенные члены ранжируются в между главными членами предложения. Чаще всего актуализированный член предложения остается в позиции перед сказуемыми.

– Я в сторону рынка направился (С.Мамедгулузаде).

Активированная в этом предложении дополнение следует за сказуемым. (в сторону рынка)

Если бы дополнение следовало перед сказуемым, то активирование было бы слабым (Я направился в сторону рынка).

Как видно из примера, актуализация определенного компонента предложения заключается в его выборе других компонентов. Актуализация (выбор члена предложения) может происходить фонетическим, лексическим, морфологическим, синтаксическим, семантическим, процедурным методами. Устная речь более богата с точки зрения актуализации.

– Блажен день рождения этой леди (С.Мамедгулузаде).

В соответствии с литературными нормами азербайджанского языка, подлежащее должен был выйти на первый план в настоящем предложении. Но здесь подлежащее находится в конце предложения, и был выбран, обновлен и получил сильную позицию. Академик Камаль Абдуллаев считает, что слабая позиция определения проявляется в составное именное сказуемое. Здесь определения содержит наиболее важную информацию из всего предложения, которое предшествует составное именное сказуемым [2, 133]. Можно сделать вывод, что члены предложения имеют сильную или слабую позицию в зависимости от их отношения к главному члену предложения – сказуемому. Сказуемый, как главный носитель информации, играет ведущую роль в этом процессе. Свою информативную функцию актуализированный член предложения реализует в результате его связи со сказуемым. Модальные слова играют важную роль не только в предложении, но и в более широком смысле в определении и формулировке контекстуального значения предложения в тексте. Было бы неправильно ограничивать область использования модальных слов только в предложениях. Функции модальных слов также расширяются при рассмотрении предложения не в отдельности, а в качестве текстового компонента. Для более подробного изучения и понятия сущности модальных слов следует изучать их в более широком контексте, не в предложениях, а в тексте. Модальные слова имеют ведущую роль в процессе с мысленных связей между предложениями в тексте. Модальные слова, которые производят определенные модальные значения в структуре предложения, также сохраняют свой смысл в контексте текста и позволяют исследовать текст в определенном семантическом области.

Профессор Г.Казимов особо подчеркнул роль модальности в формировании предложения. Исследователь полагает, что в каждом предложении при предоставлении информации о том или ином событии, в то же время сообщается об отношении докладчика к этому событию. Профессор Г.Казимов разделяет модальности на две группы; объективность и субъективность. Объективная модальность считается связи между объективной реальностью и данной информацией. Субъективная модальность отражает субъективное и личные отношения на не реальные личные, субъективные, желательные и актуальные события. На субъективность относятся: твердое или подозрительное отношение комментатора, степень согласия по поводу данного текста, уверенность – не уверенность и др. [7, 85-86] Как мы уже упоминали, появление модальности происходит от модальных слов и фраз.

Модальные слова в книге “Современный Азербайджанский язык. Том II. морфология», опубликованной в издательстве “Наука” в 1980 году, характеризуются как слова, служащие созданию и укреплению модальности [8, 462]. Следующие типы значений модальных слов отображаются в словаре “Толковый Словарь лингвистики терминов:

а) Модальные слова, выражающие логическую оценку высказывания, уверенность говорящего в реальности сообщения: *безусловно, верно, действительно, конечно, несомненно, разумеется* и др.

б) вводные модальные слова: *короче говоря, таким образом, в общем, в конце, и др.*

в) Модальные слова, выражающие значение возможности, предположения, вероятности сообщаемого: *вероятно, возможно, видимо, по-видимому, кажется, наверное* и др. [3, 164]

Профессор Ф.Ф. Чахангиров изучающий структурные и семантические проблемы модальности в английском и азербайджанском языках считает, что категория модальности является одним из наиболее важных языковых событий, который обеспечивает общения на разных языках. Эта категория играет ведущую роль в этом процессе охватывая план выражения языка до его содержимого плана также начиная с наименования языка (номинативная) до выразительной (экспрессивной) функции [6, 4]. Семантическая область модальности в контексте играет важную роль в формулировании контекстуального значения предложения. Семантика модальности состоит из множества модальных значений. Это не то же самое, что семантика модальной области, но здесь можно рассказать о сущности природы. Как известно, модальность по существу отражает личное, субъективное отношение говорящего к предложению.

Это отношение однозначно: точность идеи, которая выражается здесь, реальность, соответствует ли это истине или нет, предположения и так далее.

На наш взгляд, модальные слова, которые служат контекстуальному значению предложения, могут быть обобщены следующим образом в семантической области модальности:

1) Область модальности, которая подтверждает реальность, достоверность, точность. Это семантическое поле сформировано следующими модальными словами: *конечно, действительно, действительно так, прямо, на самом деле, правда и так далее.*

– *Действительно, мои отношения с ним не плохо. Я чувствую жалость к нему. Есть хорошие черты как человек. Он, несомненно, уничтожит себя (Анар)*

2) Область модальности, которая выражает сомнения, вероятность, предположение. Это семантическое поле появляется в следующих модальных словах – *возможно, как будто, может быть, вероятно и так далее.*

– *Видимо, Мухтар Магеррамов был таким человеком, что не мог ничего удивить в жизни. Такие люди так недовольны, что не могут ничем наслаждаться. Они так счастливы, что не глубоко опечалены (Анар).*

3) Область модальности, которая выражает необходимость, решительность, абсолютизм. Это семантическое поле сформировано следующими модальными словами: *определенно, безусловно, без сомнения, конечно же, нужно и так далее.*

– *Я советую вам, - он нарушил молчание, - Если вы женитесь один день на день, Вы должны определенно разозлить свою жену (Анар).*

Область модальности, которая выражает декларация, обобщение, результат. Это семантическое поле сформировано следующими модальными словами: *короче говоря, таким образом, в общем, в результате, в конце концов, наконец, резюме и так далее*

Выводы: Таким образом, в дверях ханства была пара крестьян, а во дворе разговаривала группа жителей деревни. Под большим тутовым деревом в саду было пять-шесть ягнят. В углу двора под крышей висел голый белый конь. Был услышан звук кастрюли и сковородки на кухне. Некоторые из слуг ханства несли домашние блюда из своих кафетериев, а также пустые блюда из дома в столовую (С.Мамедгулузаде)

В результате текст также содержит другие формы и средства (цепные, параллельные, цепно-параллельные отношения, сплоченность, проспект, ретроспекция, интеграция, прогнозирование и т. д.), которые объединяют текстовые компоненты в семантическом поле, наряду с лексическими, процедурными, формально-грамматическими отношениями, которые играют существенную роль в создании и формулировании контекстуального значения предложения. В статье были посеяны исследования, связанные с некоторыми из этих формальных отношений.

Список использованной литературы:

1. Абдуллаев К. Теоретические проблемы синтаксиса азербайджанского языка. – Баку: МТМ-Инновация, 2016. – 360 с.
2. Абдурахманова К.Е. (2018). Актуализация речевых компонентов в тексте. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Баку. – 77 с.
3. Адилев М., Вердиева З., Агаева Ф. М. Объясненные термины лингвистики. – Баку: "Маариф", 1989. – 364 с.
4. Ахундов А. Общее языкознание. Учебник для старшеклассников. – Баку: "Маариф", 1979. – 254 с.
5. Ахундова С. Пресуппозиция и текстовые отношения. – Баку: "Нурлан", 2011. – 112 с. – книга
6. Чахангиров Ф.Ф. (2006). Структурно-семантическое исследование модальности в английском и азербайджанском языках (сравнительно-типологическое исследование). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Баку. – 34 с.
7. Казимов Г.Ш. Современный азербайджанский язык. Синтаксис. Учебник для ВУЗов (Пятое издание). – Баку: «Наука и образование», 2010. – 500 с.
8. Современный азербайджанский язык. Том II. Морфология. – Баку: "Наука", 1980. – 444 с.
9. Султанов В. Семантические ядра предложения. – Баку: "Наука", 1997. – 96 с.
10. Журавлев А.П. Фонетическое значение. Изд. Ленинградского университета, 1974. – 160 с.
11. Журавлев А.П. Звук и смысл. – Москва, изд. «Просвещение», 1991. – 160 с.
12. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. – Москва: Изд. Московского университета, 1972. – 259 с.
13. Шенк Р. Обработка концептуальной информации. – М.: Энергия, 1980. – 360 с.
14. Анар. Шестой этаж пятиэтажного дома. – Баку: Писатель, 1982. – 356 с.
15. Мамедгулузаде Дж., Хагвердиев А. Избранные произведения. – Баку: Молодежь, 1982. – 372 с.

МРНТИ 16.41.53

Р.Ө. Досымбекова¹, Г.Қ. Қатбаева¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

КИЕЛІ САНДАР ГЕНЕЗИСІ ЖӘНЕ ЭТНОМӘДЕНИЕТ

(қазақ және қытай тілдері негізінде)

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ және қытай халықтарының ертегі, аңыз-әңгіме, мифология, ұлттық ділі мен дүниетанымындағы киелілік ұғымы және киелі сандар жайлы айтылады. Географиялық жағынан көршілес елдер арасындағы өзара тілдік-мәдени, саяси-экономикалық байланыстар бір-бірінің дүниетанымына танымдық сипаттарын сіңіріп отырған. Көне тас дәуірінің өзінде-ақ саналы адамдардың қоғамы қалыптасып, олар қауым-қауым ел болып бірігіп өмір сүрген кезеңнен бастап күн мен айды да киелі санаған. Күн мен ай дүние жүзін билеп, олардың көңілін өздеріне ерекше аудару үшін табынудың түрлі жолдарын да ойлап тапқан. Қоғам дамуының түрлі сатыларында адам баласының дүниетанымдық көзқарастарына байланысты ежелгі түсініктер, тың образдар, тосын көркемдік тәсілді орнықтырады. Ежелгі эпостық жырларда халықтың наным-сенімі, әдет-ғұрпы, көне мифтік, аңыздық түсініктері, тұрмыс-тіршілігі мен бастан кешірген тарихи оқиғалары, сондай-ақ, саяси-әлеуметтік жағдайлары көрініс табады. Өйткені эпикалық жырларға арқау болған оқиғалар өмірде болған шындық ретінде баяндалады.

Кілт сөздер: кие, фольклор, миф, иероглиф, дүниетаным.

R.O. Dossymbekova¹, K.G. Katbayeva¹
¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

GENESIS OF THE SACRED NUMBERS AND ETHNIC CULTURE (On example of kazakh and chinese languages)

Abstract

This article describes fairy tales of the Kazakh and Chinese people, legends, mythology, the concept of holiness in the national mentality and worldview, as well as sacred numbers. Geographically, mutually linguistic-cultural, political and economic ties between neighboring countries instilled cognitive features into each other's worldview. Even in the ancient Stone Age, a society of conscious people was formed, who considered the sun and the moon to be sacred from the time they began to live together as a community. And in order for the Sun and Moon to reign all over the world, and to attract their particular attention to themselves, they came up with various ways of worship. At different stages of development of society, depending on the ideological views of man, established ancient concepts, new images, an unexpected artistic approach. Ancient epic poems reflect history, traditions, ancient mythological, legendary concepts, historical events, as well as political and social events. After all, the epic poems are described as the truth of life.

Keywords: Sacred numbers, folklore, myth, hieroglyph, worldview.

Р.О. Досымбекова¹, Г.К. Катбаева¹
¹Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

ГЕНЕЗИС СВЯТЫХ ЧИСЕЛ И ЭТНОКУЛЬТУРИЯ (на основе казахского и китайского языков)

Аннотация

В данной статье рассматривается о легендах казахского и китайского народов, сказок, мифологии, концепции святости в национальном менталитете и мировоззрении, а также о священных числах. В географическом отношении взаимно языко-культурные, политико-экономические связи между соседними странами прививали в мировоззрение друг друга познавательные черты. Даже в древнем каменном веке сформировалось общество сознательных людей, которые считали солнце и луну священными с того времени, как они стали жить вместе как сообщество. И для того, чтобы солнце и луна царили во всем мире, и привлечь их особенное внимание к себе, они придумали различные способы поклонения. На разных стадиях развития общества, в зависимости от мировоззренческих взглядов человека, устанавливаются древние понятия, новые образы, неожиданный художественный подход. Древние эпические стихи отражают историю, традиции, древние мифологические, легендарные концепции, исторические события, а также политические и общественные события. Ведь эпические стихи описываются как истина жизни.

Ключевые слова: Священные цифры, фольклор, миф, иероглиф, мировоззрение.

Кіріспе. Қандай да болсын құбылыстың немесе беймәлім дүниенің сырын, пайда болу тарихын зерттеп білмей, оның ішкі мәнін, мағынасын, танымдық сипатын түсіне алмайтынымыз белгілі. Мақаламыздың негізгі мақсаты алғашқы қоғам адамдарының идеологиялық көзқарасынан, олардың дүниетанымдық ұғымдары мен сандардың шығу тарихы, оның ішінде киелі сандардың пайда болу себептерін сөз етуден бастауымыз қажет. Өйткені кез келген халықтың дүниетанымының түп-төркіні алғашқы қоғамдық кезеңдегі адамдардың магиялық ұғымдарынан бастау алады.

Жалпы кие деген сөздің мағынасына үнілер болсақ, оның алғашқы қауым адамдарының ақыл-ой, сана-сезімінің жемісі екенін байқауға болады. Олай дейтініміз, алғашқы қауым адамдарының санасында өздері қоршаған әрбір заттың, болмыстың иесі, яғни киесі бар деп түсінген. Олардың көзге көрінбейтін құдіретті күші, сикыры болады және өмірдегі құбылыстар осы кие арқылы бір-біріне ықпал жасайды деген ұғым қалыптасқан. Олар табиғаттың құпия сырын түсінбегендіктен бейтаныс заттар мен құбылыстардың бәріне үрейлене қарап, оның барлығын тылсым дүниенің күшімен болып жатыр деп түсінген. Сондықтан да оларда табиғаттың дүлей күштеріне табыну түсінігі қалыптасты.

Әдістеме. Алғашқы қоғамдық құрылыстың тарихын зерттеген белгілі ғалымдар [1, 102], [2, 40], [3, 173], [4, 49] пікірлеріне қарағанда, көне тас дәуірінің өзінде-ақ саналы адамдардың қоғамы қалыптасып, олар қауым-қауым болып бірігіп өмір сүре бастаған. Сонымен қатар олардың еңбектерінде қауым мүше-

лерінің бір-біріне камқорлық жасап, о дүние туралы алғашқы таным-түсініктері, жақсылық пен жамандық сияқты ырымдарға, наным-сенімдерге сенушілік туралы да пікірлер айтылады.

Кие ұғымы аңшылықпен айналысқан аңшылардың саналарында ерекше қалыптасты. Олар әрбір заттың не құбылыстың киесі бар деп ойлады. Соның күшімен өздерінің тұрмыс-тіршіліктерін жақсартқысы келгені жасырын емес. Олардың түсінігінде жеміс беретін ағаштар мен жануарларға шын пейіліңді берсең қасиетті киенің сиқыры сенің сол сезіміңді қабыл алады екен. Сонда ғана жолың болып, олжалы боласың деген сенім қалыптасты. Осыдан барып, тілек, алғыс, арбау, бата сияқты сөздер дүниеге келіп, заттардың иесіне сенушілік туды. Аңшылар аңға шыққанда өздерімен бірге киелі сөздерді жетік білетін адамдарды қастарына ертіп жүретін болыпты.

Алғашқы кезең адамдары күн мен айды да киелі санаған. Күн мен ай дүние жүзін билеп, оған билік жүргізеді. Олардың көңілін өздеріне ерекше аудару үшін табынудың түрлі жолдарын ойлап тапты. Құбылыс иесіне арнап құрбандық шалатын болды. Осылайша күн мен айдың құдіретіне табыну пайда болды.

Сонымен қатар алғашқы адамдар жерге де табынған. Жерді өздерінің, ал аспанды құдіретті күштер мекені деп қабылдады. Олардың танымынша, аспандағы күн мен ай және жұлдыздар үнемі жердегі тіршілікті, адамдардың әрекеттерін бақылап отырады-мыс. Мұндай түсініктер алғашқы адамдардың магиялық, фольклорлық шығармаларының дүниеге келуіне әсер етті деген ғылыми пікір қалыптастырды [4, 10]. Демек, табиғаттың әртүрлі құбылыстарының иелеріне арналған арбау, арнаулар мен бағышталған дұғалар шығарып, құдірет иелерінің қаһарына ілінуден сақтанған. Оны білмеген адам кез-келген уақытта қауіп-қатерге ұшырайды деп түсінген.

Қазақ және қытай тілдеріндегі киелі сандар халық ертегілері мен эпикалық жырларда жиі кездеседі. Қазақ эпосы рулық қауымның орнына феодалдық-патриархалдық қоғамның келуіне орай, саяси-әлеуметтік өзгерістерге лайық түрлі тарихи өзгерістерді басынан кешірген.

Қоғам дамуының түрлі сатыларында адам баласының дүниетанымдық көзқарастарына байланысты ежелгі түсініктер, тың образдар, тосын көркемдік тәсілді орнықтырады. Ежелгі эпостық жырларда халықтың наным-сенімі, әдет-ғұрпы, көне мифтік, аңыздық түсініктері, тұрмыс-тіршілігі мен бастан кешірген тарихи оқиғалары, сондай-ақ, саяси-әлеуметтік жағдайлар көрініс табады. Өйткені эпикалық жырларға арқау болған оқиғалар өмірде болған шындық ретінде баяндалады.

Нәтижелер және талқылау. Қазақ әдебиеті дүниесіне енген киелі сандардың танымдық сипатына қарай екіге бөлуге болады: бірі – ежелден келе жатқан қазақтың төлтумасы, екіншісі – түрлі жолдармен, түрлі тарихи оқиғалар әсерінен пайда болып әрі көп халықтарға ортақ кірме дүниетанымдар. Кірме танымдар өзін этностық тегі әртүрлі халықтар мен этногенезі бір, бір тілде сөйлейтін халықтар тобындағы ауыс-түйістер деп екі топқа бөлуге болады. Бірінші топқа қытай, үнді, араб, парсы, грек, рим халықтарының танымдарын жатқызуға болады. Зерттеуші ғалымдардың жорамалдауынша, Түркі қағанатына кірген халықтардың көпшілігі сақтар мен ғұндардан тараған десек, б.з.д. III ғасырдың басындағы ғұндар біздің заманымыздағы IV ғасырдың алғашқы жартысына дейін айбарлы үлкен мемлекет құрған. Ғұндар төрт ғасырдан астам уақыт бойына қытай хандығымен араздасып келіп, ақыры біздің дәуірімізге дейінгі 109 жылы Хань империясын өзіне қаратып алған [5, 6]. Сондай-ақ, кейбір тарихи деректерде қыпшақтар шығыста Алтайдан бастап, батыста Мажар жеріне дейін мекен еткен. Олар Мысыр, Үндістан сияқты алыс елдермен қатар іргелес Қытай, Кавказ халықтарымен де тығыз байланыста болған [6, 89]. Демек, географиялық жағынан көршілес елдер арасындағы өзара мәдени, саяси-экономикалық байланыстар олардың бір-бірінің әдеби тіліне танымдық сипаттарын сіңіріп отыратыны белгілі. Мысалы, бір ғана *жеті* санының өзін алып қарасақ, бұл сан түрлі халықтардың әдебиеттерінде киелілігімен жиі кездеседі. Айталық, Шығыс халықтарының аңыз-әңгімелерінде жеті басты жалмауыз, аждаһа сияқты алып күш иелері кездессе, алыс сапарларға шыққанда жеті күн, жеті түн жүру, жеті қат аспан мен жеті қат жер астына түсіп кету секілді оқиғалардың болатынын пайымдаймыз. Сол жырлардағы негізгі кейіпкер – батырлардың жеті шаһарды қиратып, жеті көлден, жеті белден асатыны сияқты ұқсас мотивтер қазақ пен қытай халықтарында да кездеседі.

Сонымен қабат кез келген халықтың тілінде *жеті* саны кездесетін мақал-мәтелдер көптеп саналады. Мәселен, Бенгаль тілінде “*Жеті рет соғып маса өлтірдім*”, Грузин тілінде “*жеті рет көзбен барлап, бір рет қылыш сілте, “Адам өзіне-өзі істейтін жауыздықты, жеті сайтан да істей алмайды*”, Парсы тілінде “*жеті диуана бір төсенішке сыйып отыра алады, ал екі шал бір елге сыйысып отыра алмайды*”, жапон тілінде “*Адамнан түңілгеніне оны жеті қайтара сына*”, қытай тілінде *qi si ba huo* 七死八活: “*жеті рет өліп, сегіз рет тірі қалу*”- “*аласапыран заман*” деген мағынада. Мұндай *жеті* санына қатысты “*жеті атасын білмеген жетесіз*”, “*жерден жеті қоян тапқандай*” сияқты дүниетанымдар қазақ халқында да жетерлік әрі кейбір танымдарды ұлы Жібек жолының бойында жатқан қазақ еліне діни миссионерлер де әкелуі мүмкін. Ол діндер деп, буддизмді, зорастризм мен монихейлікті және исламды айтуға болады.

Адамзат баласы ғалам жаратылысының құпия сырлары туралы түрлі қиял-ғажайып ертегілерді, наным-сенімдерді тудырып, оларды рухани мәдениетіне мұра етіп қалдырғаны белгілі. Рухани мәдениеттің діндегі дін десек, діннің негізінде – дүниетаным жатыр, ал дүниетанымдық ұғым әр халықта әртүрлі дамыды. Дінді уағыздайтын Үнділерде Веда, зорастризмде Авеста, Иудейлерде Таураты, христиандарда Інжіл және мұсылмандарда Құран сияқты қасиетті кітаптар түсті. Бұл кітаптарда Жаратушы Құдай туралы, оның пайғамбарлары туралы аңыздар, о дүниедегі патшалық, періштелер мен шайтандар, жұмақ пен тозақ туралы әңгімелер, Алла тағаланың әлемді, жерді, адамды, жан-жануарларды және өсімдіктерді қалай жаратқаны туралы айтылған. Ол кітаптардың уағыздауы бойынша адам топырақ пен судан, жын ауа мен оттан жаратылған. Ислам дінінде жаратушы Алла – біреу. Сондықтан *бір* деген санды мұсылмандар Алланың аты деп түсінеді. Дін тірегі болған қалалар – үшеу, яғни Мекке, Медине, Иерусалим. Сондықтан *үш* санының ерекше мәні бар деп түснү керек. Алла алты күнде әлемді жаратқан. Жеті күнге ат қойды. Он екі саны әрбір айдың атымен байланысты. Он екі ай, жеті күн, үш дін тірегі, төрт періште, төрт шаһриар, төрт мазхап, төрт кітаптың да танымдық сипаттары өз алдына бір бөлек. Осындай дүниетаным негізінен адамдар арасында сандарға байланысты киелілік, қасиеттілік деген ұғымдар қалыптасқан деуге болады.

Адамдардың өз араларында қалыптасқан наным-сенімдердің де элементтерін пайдаланғаны аян. Мәселен, пері, дию, жын, жалмауыз кемпір, жеті басты айдаһар сияқты толып жатқан персонаждар тек қазақ халқында ғана емес, көне үнді, грек, араб, парсы халықтарының ауыз әдебиеттерінде де кездеседі. Әсіресе, үш, жеті, тоғыз, қырық сандарында сиқырлы, тылсым күш бар деп киелі саналатыны көптеген халықтарға ортақ. *Бір, үш, жеті* сандары ерекше қасиетті саналады. Мысалы, хазіреті Әлидің жеті ерекше сипаты болған, сопылық ілімде шарифат, тариқат, мағрифат, хақиқат сияқты төрт жол бар, жер мен көк жеті қабаттан тұрады, бір апта да жеті күн, кемпіркосақ жеті түсті, адам басында жеті тесік-терезе бар деп айтады. Жарық жер шарын бір секундта жеті рет айналып шығады. Күннен тараған ақ сәуленің шуақтарының түсі де жеті. Адам баласынан басқа барлық жануарлардың денесі мен басын қосып тұрған мойын омыртқа буындарының саны да жеті. Тіпті, қазақ тілінде жеті септік бар. Жинақтық сан есімдердің де саны жетеу ғана. Алланың сөзі жеті аяттан басталатын Құран Кәрім де жетінші ғасырда жерге түскен. Жалпы мұндай мысалдарды көптеп келтіре беруге болады. Олардың түп тамыры қай халықтан шығып, қай халыққа тарағанын ажырату мүмкін емес. Өйткені табиғатпен етене жүрген әрбір адам не халықтың дүниетанымы осындай ортақ дүниелерді өмірге әкелуі заңдылық деп ойлаймыз. Тіпті, бір-бірімен тектік туыстығы жоқ, көршілес емес халықтардағы осындай ортақ сарындар, ұқсас мотивтер мен образдардың болуын әлемдік қоғамдық-тарих үдерістің нәтижесі деген дұрыс сияқты.

Көне заманның өзінде-ақ дүниенің жаралуы, табиғаттың түрлі құбылыстары туралы біздің ата-бабаларымыздың өзіндік көзқарасы, ол жайлы тудырған тәлтума туындылары болған. Күні бүгінге жеткен “Алыптар туралы ертегіні” соның айғағы деп түсінуге болады. Бұл ертектің мазмұны былай өріледі: “Ерте заманда бір кісінің үш баласы мен бір алып көк өгізі болады. Өгіздің алыптығы соншалық, оның басы мен құйрығының арасы бір күншілік жол болса керек. Өгізді ағайынды үш жігіт бағады. Басы – үлкеніне, орта тұсы – ортаншысына, жамбас жағы – кенжесіне тиесілі екен. Күндердің күнінде кенже інісі бір түс көріп, ортаншы ағасына келеді де, өгіздің жапаламай тұрғанын хабарлайды. Екеуі қосылып үлкен ағасына келеді, өгіздің жапаламай қойғанын және бүйірі ортайып, ашыққанын хабарлайды. Ол өгіздің жайылмай тұрғанын айтады. Үшеуі жетелеп, өгізді суаруға бір көлге апарды. Өгіз көлдің суын тауыса ішіп қойғанда, оның түбінен бір жайын шыға келіп, өгізді жұтып жібереді. Көл таусылған соң оның маңындағы құстар да ұшып кетеді, ел де тарайды. Сол екі ортада күннің көзін қара бұлттай қаптап, қанатынан қар жауған, тұмсығына мұз қатқан алып қарақұс келіп, өгізді жұтқан жайынды іліп алып, көкке ұшады. Бір таудың беткейіне жайылған бір қора қой. Таудың ұшар басында бір алып көк серке тұр. Сол серкенің бауырында жел-жауыннан ықтаған қойшы отыр. Жайынды іліп алып қара құс сол серкенің мүйізіне келіп қонады да, жайынды да, оның ішіндегі өгізді де боршалап жей бастайды. Сол кезде өгіздің жауырын сүйегі келіп, қойшының көзіне түсіп кетеді. Қойшы түрегеліп, қойын айдап үйіне келеді де: “Көзіме қықым түсті – дейді. Әйелі оның көзіндегі жауырынды алып тастайды. Содан кейін байдың ауылы ол жерден көшкенде, жауырын жұртта қалады. Ауылдың жаңа қонған қонысы айналасы қырық күншілік көлдің жағасы болады. Бәйбіше қырық күншілік көлден аттап өтіп, қырық қап тезек тереді.

Жұртта қалған жауырынның үстіне түн қатқан қырық жолаушы қонады. Таң ата бастағанда жолаушылар жер сілкінуден оянады. Қараса, тақыр жер деп қонғаны алып жануардың жауырын сүйегі екен. Соны бір түлкінің күшігі кеміріпті. Жер сілкінгені сол екен. Бәрі жабылып түлкіні соғып алады. Түлкінің терісін сойып, қырық жолаушы бөліседі, аттары көтергенше бөліп алады. Түлкінің астыңғы терісі сойылмай қалады. Оны қойшы тауып, сойып алады. Жолаушылар қойшы мен бәйбішенің ауылына келеді. Келсе, қойшының баласы қыркынан шығып, соның шілдеханасы болып жатыр екен. Түлкінің жарты терісін балаға бөрік

істемекші болып, басына өлшегенде, маңдайына ғана шығып, артына жетпейді. Жолаушылар өздері алған теріні сыйлайды. Сонда ғана түлкінің тұтас терісі балаға бөрік болады [7, 4]. Ертегінің маңызы мен мәні неде? – деген сұрақ тууы мүмкін. Оның шешуі былай болып шығады: алып жануарлар – аспандағы жұлдыздар. Көк өгіз дегені – Үркер. Әңгіменің содан басталу себебі ол – ертедегі жыл басы, уақыттың өлшемі, яғни сағат рөлінде. Балық, жайың, тауешкі, Қарақұс (бүркіт), түлкішек, деген жұлдыздар тобының бар екені де белгілі. Алыптардың басқалары – адамдар, яғни адам бейнесінде келетін жұлдыздарды меңзеп отыр. Ғалымның пікірінше, көк өгіздің жауырыны келіп қойшының көзіне түскені – Үркердің жамбасқа түсіп, көз деңгейіне келгені. Көшкен ел айналасы қырық күншілік көлге қонды. Көл – көктің көлі. Үркерді халық суға түседі деседі. Айналасы 40 күндік дегені – 40 күн шілде, ол Үркердің көрінбейтін кезі. Өгіз жаурынының үстіне қонған 40 жолаушы да сол 40 күн шілдені көрсетеді. Түлкінің екі жақ терісі баланың басына өлшенгені – күздігүні күн мен түннің теңелген сәті. Демек, Таразы айының туғанын көрсетеді. Түлкінің бір жақ терісі баланың басына өлшегенде, оның маңдайы мен екі құлағы шығып, арты жетпей қалғанының себебі желке – түн белгісі, оның жетпей тұруы түннің қысқарып, күннің ұзарғанын көрсетеді. 40 жолаушының алған үлес терісін құрағанда ғана, алды-арты теңгеріліп, бөрік шығады, яғни шілде өткесін, түн біртіндеп ұзарып, Таразы айында күн мен түн теңеседі [7, 23]. Қазақ халқында болсын, қытай халқында болсын осы сарындас ертегілер көптеп кездеседі. Демек, адамдар аспан денелерінің қозғалысы мен өзін қоршаған ортаның құпия сырын тауып, оған тұшымды пікір айта білген.

Киелі сандар негізінен кез келген халықтың дүниетанымдық көзқарасына байланысты туып, рухани дүниесінде белгілі бір көркемдік қызмет атқарып отырады. Сондықтан да оларды алғашқы дүниетанымдық негізде пайда болып “қасиетті”, “киелі” ұғымға ие болған сандар тобы деп тұжырымдауға болады. Олар, әсіресе, *үш, жеті, тоғыз* және *қырық* сандары.

Жалпы адамзат баласының пайда болғаннан бергі даму жолының сан ғасырлық тарихы бар. Олар жетілу барысында өз ойларын ишарат, қимыл-қозғалыс арқылы білдіруден бастап, түрлі дыбыстарды меңгеру арқылы сөзді шығарды. Уақыт өткен сайын адамдардың тұрмыс-тіршілігі күрделене түсіп адамдардың сана-сезімдері де өзгеріске ұшырайды. Бір-бірімен қарым-қатынас жасап, әртүрлі тұрмыстық заттарын айырбас жасап отырған. Соның әсерінен адамдардың санасында санау, яғни сандық жүйе қалыптасып, сандардың алғашқы белгілері пайда болған деп тұжырымдауға болады. Мәселен, *бір* санының алғашқы мағынасы қазіргі қолданыстағы *бір* емес, ол *бір қол - оң қол* деген мағынада болған. Ал, *екі* санының түпкі мағынасы “*екі қол*”, “*екі көз*”, “*құстың екі қанаты*”, “*ешкінің екі мүйізі*” [8, 215]. Осыған қарап адамдар сандық ұғымдарды өздеріне таныс заттар арқылы қабылдап, келе-келе саусақпен санауды шығарған деуге болады. Бірінші бір қолдың бес саусағы, одан кейін екі қолдың он саусағын санай бастаған. Ондық сан аздық еткен соң, аяқтың саусағын қосып санды жиырмаға жеткізді. Санаудың ерте замандарда қандай дәрежеде болғандығын әртүрлі халықтардың тілдерінде сақталып келе жатқан көне сөздерден де аңғаруға болады.

Сандар жүйесін зерттейтін ғылымды нумерология деп атайды. Нумерология ғылымы соңғы кезде зерделене бастағанымен оның тарихи дамуы ерте заманнан басталады. Ежелгі үнді, вавилон, мысыр елдері санның жасырын сырын білуде ғылыми дамудың биігіне шыққан. Кейбір ғылыми мәліметтерге қарағанда, санның өзіндік тілі, қалыптасқан ережесі мен заңы болған. Алғашқы кітаптарда әрбір әріп санмен белгіленген, сөздердің санмен жазылғандығы айтылады.

Заман өзгере келе сандардың тұрақты мағынасы қалыптасып, оның танымдық сипаты ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, мирас болды. Сөйтіп адам санасында берік орын алып, дүниетанымдық көзқарастар туралы ойлардың саны осы үш санымен шектеліп отырды. Мұндай ойдың іздерін көнеден бізге жеткен пиктограммалар мен петроглифтерден байқауға болады. Ежелгі заттардың тарихына үңіліп, зерделей қарасақ, қазақ халқының да сан ғасырлық ақыл-ойының, өмірлік тәжірибесінің, табиғат туралы түсінігінің белгілерін байқауға болады. Қазақ халқының жаратылыс сырын, тылсым дүние болмысын танып-білу негізінде туындаған ойлары олардың салт-санасы мен ем-дом жасау дәстүрінде көбірек сақталып қалғандығын көруге болады. Қазақ халқының салты бойынша жаңа түскен келінді алдымен қайын атасының үйіне түсіреді. Қара шаңырақтың босағасынан оң аяғымен аттаған келін тізесін бүгіп үш рет иіліп сәлем салады. Ал үш рет иілудің негізін ежелгі дәуірдегі көк аспанның иесі Күнге, ортаңғы әлем иесі жерге, жер асты әлем иелері о дүниелік әруақтарға құрмет етуден шыққан деуге болады. Ауылдағы үлкен әжелер оған отқа май құйғызады. Лап ете түскен от қызуына алақанын үш рет тосып, алдымен күйеу жігіттің маңдайы мен бетіне, екінші рет кеудесіне, ал соңғы рет қыздырған қолын қолы мен аяғына тигізіп, ырым етеді. Маңдай мен бетіне тигізуі күйеу жігіттің күнге, кеудесіне тигізуі жерге, аяғына тигізуі жер асты әлеміне тәу етуі болар деген пікір қалыптасқан. Бұл – біздің ата-бабаларымыздың ертедегі ырым-жоралғыларының бүгінгі таңдағы көрінісі. Осыған орай *үш* санына байланысты туған ырым-жоралғылар мен салт-дәстүрлер тек қазақ

халқына ғана тән емес, басқа да халықтарға да ортақ. *Үш* санына байланысты түсініктердегі салт-сананың бүгінгі ізі әрбір халықтың ұлттық танымына сәйкес туған.

Жалғыз Тәңірге ғана табынған қазақ халқы табиғаттың құпия сырларын ашу жолында ұзақ ізденістер жүргізіп, талмай еңбектенудің нәтижесінде өзге халықтар сияқты өздерін қоршаған орта туралы, олардың өзара байланысы мен болмысы жайлы өзіндік ұлттық дүниетанымын қалыптастырды.

Қазақ халқы қашанда көп нәрсеге қолындағы малының жай-күйіне қарап көп нәрсенің сырын таныған. Күн көріс тіршілігінің өзегі болған малдың соңында жүріп, бір жылды үшке, төртке, жетіге, тоғызға және он екі айға бөлген. Бір жылды төртке бөліп көрсетуді *төрт тоқсан* деп атаған. Алғашқы тоқсанды *жас тоқсан* деп атап, оған көктем айларын кіргізеді. Екінші тоқсан *жаз тоқсан* делініп оған жаз айларын енгізеді. Күз айларын *терме тоқсан*, соңғы қыс айларын *қыс тоқсан* деп, жылдың төрт маусымындағы мал жайылымының ерекшеліктерін ескеріп, жаз жайлауға, қыс қыстауға, көктемде көктеуге, күз кезінде күздеуге көшіп, жайылым ауыстырып отырған.

Дүниені төртке бөле білген бабаларымыз адамның да тіршілік көзін төртке бөлген. Көне шығыс медицинасында адам тәнінің тіршілік негізі төрт түсті сұйық затта екендігі айталады. Олар: “қызыл түсті қан, сары түсті өт сөлі, қара түсті ірің, ақ түсті сілекей. Көне шығыс медицинасы бойынша осы төртеу заттың тепе-теңдігі бұзылса адамның денсаулығында түрлі ауытқулар мен ауру-сырқау болады деп көрсетілген. Бұл ғылыми тұжырым көне грек ғалымы Гиппократтың ойларымен сәйкесетінін байқауға болады. Мысалы: Қызыл қан – сангвиник, сары өт сөлі – холерик, қара ірің – меланхолик, ақ сілекей – флегматик [9, 137]. Демек, адамның темпераментіне қатысты айтылған ғылыми пікір сәйкестігі ортақ екендігін пайымдаймыз.

Әртүрлі халықтардағы *жеті* санының танымдық сипаты мен ұғымы туралы зерттеу жүргізген қытай зерттеушісі Уаңкі мынадай пікірді алға тартады: “Санскрит, қытай, таңғұт тіліндегі Будда дінінің әйгілі кітаптарын ұйғыр тіліне аудару барысында Үнді мәдениетінен жеті сырлы сипатын қабылдаған. Қысқасы, парсының зорастр діні, үндінің будда және мұсылмандардың ислам діні Шығыс Түркістандағы түркі тілдес ұлттарға тарала келе, тылсымдандырылған жеті санын жоқтан барға айналдырған. Біртіндеп түркі тілдес ұлттардың мәдениетінен оған орнықты орын алып берген” [10, 53]. Келтірілген деректерге қарап *жеті* санына қасиет дарытып, оның киелілік сипатқа ие болуы тек бір ғана халыққа тән емес, басқа да халықтарға тиесілі болып, олардың рухани мәдениетінен орын алатынын пайымдаймыз. Сондықтан дүние жүзінің қай бөлігіндегі ел болсын оның мәдениетінде өзге де халықтарға ортақ дүниетанымдар, ортақ ойлар, ортақ танымдар мен ұғымдар қалыптастыруы заңды құбылыс деп қарау керек. Өзара мәдени және экономикалық қарым-қатынаста болған мемлекеттердің арасындағы байланыстың ұзақ уақытқа созылуынан бір халықтың рухани меншігі екінші халықтың мәдениетінен орын алып, сол елдің өзі тудырған төл дүниесі болып кеткен құндылықтар аз емес. Қазақ-қытай халықтарының дүниетанымында *жетіге* байланысты ойлардың айрықша мол болуы осындай себептердің салдары деп ойлаймыз.

Сонымен қатар қазақ халқының салт-дәстүрін саралай келе *жеті* санына байланысты киелілік қасиетке ерекше мән берілгеніне куә болдық. Мәселен, нәресте дүниеге келгеннен кейінгі жетінші күні оның шілдеханасы мен бесікке салар тойы жасалады. Осыған байланысты “Бесіктегі бала бес түлейді” деген ырымға сәйкес бөленген баланың бесігіне жеті түрлі зат жауып қою рәсімі қалыптасқан. Жеті айға толған соң шеше баласына бірте-бірте қосымша сүт, пісірілген ет сияқты тамақтар бере бастайды. Қалыптасқан дәстүр бойынша ер баланы көбіне жеті жаста (кейде бес жаста) сүндетке отырғызады. Қазақ халқында “үш жылда қан өзгереді, жеті жылда тән өзгереді” деген нақыл бар. Соған сәйкес бала жеті жасқа толғанда оның ақылы, зейін-зердесі мен мінез-құлқы толық қалыптасатынын да пайымдай білген. Олар өмірлік тәжірибелері арқылы “Жеті жас – жетілген жас” деп өсиет те қалдырған. Соңғы кездегі зерттеулерге қарағанда жеті жасқа дейін бір тілде, яғни ана тілінде сөйлеген сәби туған тілін еш уақытта ұмытпайды екен. Сондықтан да “жеті жұрттың тілін біл” деп өскелең ұрпаққа талап қоя білген. “Жетіге келгенше жерден таяқ жейсің” деп баланың жеті жасқа келгенше буыны қата қоймайтынын дәл болжай білген. Сонымен қабат “жеті атасын білмеген – жетесіз” деп тарихын жеті атасын білуді жеті жасқа дейінгі ұрпағының құлағына сіңіруі де тегін емес.

Киелі саналатын сандар қатарына тоғыз санын да жатқызуға болады. Бұл санның генезисіне байланысты түрлі зерттеу еңбектерде әртүрлі ғылыми пікірлер қалыптасқан. Бір ғалымдар оның “ерте кезде арабтар тоғыз санын қасиетті деп есептеген, сондықтан бұл ұғым қазақ халқына ислам дінінің таралуы себепті сіңісіп кеткен дейді [11, 77]. Ал тарихшы Құрбанғали Халид: “Хандық тоғыз буында бекітіліп, он төртінші сатыға келгенде хан атану үшін тоғыз жұлдыз санымен тоғыз ата өту шарты бар дегенді алға тартады. Демек, кім патша болса, сол осы тоғыз атаны есепке алынып, оның өткен тоғыз бабасы билік басындағы адам болуы керек екен [12, 184]. Келтірілген дерекке қарағанда қазақ арасына тоғыздың таралуына монғолдардың әсері болды деген пікірді негізсіз деп ойлаймыз. Біздің ойымызша – тоғыз санының хандыққа байланыстылығы көне түркілердің ел басқару жүйесіне сәйкес қалыптасқан деп ойлаймыз.

Жоғарыда келтірілген деректерді сараптай отырып, халық қорғаны жалғыз хан емес, тоғызға жүйеленген ақылшы, кеңесші адамдардың да бар екендігін жоққа шығаруға болмайды. Осыған орай белгілі орыс тарихшысы, ғалым Н.Я. Бичурин Таң әулетінің дерекнамаларына сүйене отырып, “Скифтер көсемдерді хан көтеру кезінде оны ақ киізге отырғызып, күн бағыты бойынша жұртты тоғыз рет айналдырып өтеді. Әр айналған сайын халық оған тағзым етеді деген салт бар болғанын атап өтеді [4, 229].

Қазақ халқында *тоғыз* санына қатысты киелі санау немесе қасиетті деген түсінік қалыптаспаған деп санаймыз. Ол тек салт-дәстүр, әдет-ғұрыпқа байланысты қолданылады. *Бір, үш, жеті* сияқты сандармен салыстырғанда ауыз әдебиетінде, күнделікті тіршілігінде ғұрыптық мағынада жұмаслуы сиректеу десе де болады. Дегенмен, *тоғыз* санына қатысты дүниетаным қазақ салттарында бар. Мысалы, ертеден келе жатқан мына аңызда *тоғыз* саны балй көрініс табады: “Ерте, ерте ертеде, ер етігімен су кешкен бір заманда, елім деп егіліп, тоғыз тарау елдің тарихын жатқа білетін бір қарт жырау өмір сүріпті деп басталатын алтын домбыра туралы халық ауыз әдебиетіндегі аңызда қырық атадан құралған көп рулы елді *тоғыз тарау* деп атап, сол елдің басынан кешкен тарихын тоғыз перне мен екі ішекке сыйғызыпты. Бұл аңызда кәрілік жеңген қарт жырау бүкіл ел-жұртын жинап: “Уа, жарандар, қазір менің көкірегімде тоғыз тараудың шежіресі қаттаулы тұр. Сол халықтың тарихына толы шежіресін мына домбырамен өздеріне жырлап келдім. Кәрілік жетіп дүниеден өтер сәт таяғанда көкіректе сайрап тұрған шежіремді кімге қалдырам деп ойлап отырмын. Сендерді сол үшін жинадым. Кеңесіп шешімін шығарыңдар депті. Жүз ойланып, мың толғанған қалың ел лайықты адам таппай, “Тоғыз тарау” елінің тарихын домбыраның шанағына құю керек деп шешіпті. Сөйтіп ел шежіресіне толы қазына байлық оның қуыс мойнынан шығып кетпесін әрі “тоғыз тараудың” белгісі болсын деп домбыраға тоғыз перне, жыраудың құрметіне деп екінші ішекті таққан екен [13, 95]. Осы аңыздың желісіне қарап отырып, *тоғыз* санының халық санасында ертеден сіңісті болған және оны белгілі бір заттың өлшемі ету ежелден қалыптасқаны байқалады.

Қорытынды. Қазақ халқының салтында, тұрмысында бар, қолданылып жүрген киелі сандарға байланысты дүниетанымдары мен көзқарастарның біршамасын талдап, киелі сандар тарихын саралауға тырыстық.

Ауызекі түрде айтылып, халықтың жадында сақталған шығармаларда елдің тарихи кезеңдерінде болған оқиғалар жайындағы өз бағасы да, олардың қалыптастырған наным-сенімдері, дүниетанымдарды көрініс береді. Сонымен бірге халқымыздың өткен өмірі мен танымдық тағылымы жайлы да мол мәліметтер алуға болады. Олардың кейінгі ұрпағына қалдырған әрбір сөзінің астарында үлкен мән жатады. Біз зерделеген киелі сандарға байланысты танымдар жалпы сандардың тарихына байланысты ой-пікірлердің бір парасы ғана деп тұжырымдаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Семенов Ю.И. Как возникло человечество. – М., 1966. – 576 с.
2. Любин В.П. Нижний палеолит // Каменный век на территории СССР. – М., 1970. – 207 с.
3. Рогинский Я. Проблемы антропогенеза. – М., 1969. – 263 с.
4. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М., 1950. – Т.1. – 381 с.
5. Турсынов Е. Об отношении шаманского творчества к художественному фольклору. “Наследники”. – Алма-Ата, 1975. – 232 с.
6. Уақатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы. – Алматы, 1983. – 160 б.
7. Машани А. Аспан ертегілері // Жұлдыз. – 1985. – № 7. – 45 б.
8. Баласағұн Ж. Құтты білік // Ауд. А. Егеубаев. – Алматы, 1986. – 616 б.
9. Сперлинг П.А. Психология. – Минск: Попурри, 2002. – 431 с.
10. Уаңкі М. Түркі тілдес халықтардағы сырлы сан 7 мен 40-тың тегі туралы. // Мұра. – Үрімші, 1988. – № 3. – 78 б.
11. Қалиев С., Оразов М., Смайлова М. Қазақхалқының салт-дәстүрлері. – Алматы, 1994, – 222 б.
12. Халид Қ. Тауарих хамса /Аударған: Б.Төтенаев, А.Жолдасов. – Алматы, 1992. – 304 б.
13. Жәнібеков Ә. Уақыт керуені. – Алматы, 1992. – 192 б.

МРНТИ 10.02.19

Zh.M. Duisebekova¹, A.B. Yergaliyeva¹

¹Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

THE SPECIFICITY OF POPULAR SCIENCE ORAL SPEECH

Abstract

The scientific genre has always been distinguished by its specificity. And owning a scientific style is not easy. We also know that any functional style exists verbally and in writing. If, in writing, of any style, perfect stylistic mistakes can be corrected, then orally it is practically impossible. Therefore, oral speech should be the object of philologists and language specialists in the first place.

In the article we will consider the specificity of the oral form of the popular science genre. Its features will be proved by the example recorded on the recorder. It will be a question of linguistic and extralinguistic features of the oral form of the popular science genre. The article also focuses on the construction of oral speech.

Key words: popular science genre, oral speech, culture of speech, communication techniques.

Ж.М. Дүйсебекова¹, А.Б. Ергалиева¹

¹Сулейман Демирель университеті, Қаскелең қ., Қазақстан

ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК АУЫЗША СӨЗДІҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа

Ғылыми жанр әрқашан өзінің ерекше сипатымен көрінеді. Осыған орай, ғылыми стильді игеру оңайға соқпайды. Сонымен қатар, біз кез келген функционалды стильдің ауызша және жазбаша формада өмір сүретінін де білеміз. Егер жазбаша формада стилистикалық қателерді түзетуге мүмкіндік болатын болса, ал ауызша тілде бұл тіпті мүмкін емес деуге болады. Сондықтан да ауызша сөз филолог-студенттердің басты нысаны болуы тиіс.

Мақалада ғылыми-көпшілік ауызша сөздің өзіндік ерекшеліктерін қарастыратын боламыз. Олардың ерекшеліктері диктофонға жазылған мысалдардың негізінде түсіндіріледі. Ғылыми-көпшілік ауызша сөздің лингвистикалық және экстралингвистикалық ерекшеліктері туралы да сөз етіледі. Сонымен қатар, мақалада ауызша сөздің құрылымына да назар аударылады.

Кілт сөздер: ғылыми-көпшілік жанр, ауызша тіл, сөз мәдениеті, коммуникативтік әдістер.

Ж.М. Дүйсебекова¹, А.Б. Ергалиева¹

¹ Университет Сулеймана Демиреля, г. Каскелен, Казахстан

СПЕЦИФИЧНОСТЬ НАУЧНО-ПОПУЛЯРНОЙ УСТНОЙ РЕЧИ

Аннотация

Научный жанр всегда отличался своей специфичностью. И владеть научным стилем дается не легко. Мы также знаем, что любой функциональный стиль имеет существование в устной и письменной форме. Если же в письменной форме любого стиля можно будет исправить совершенные стилистические ошибки, то в устной форме это практически невозможно. Поэтому устная речь должна являться объектом филологов-словесников в первую очередь.

В статье мы будем рассматривать специфичность устной формы научно-популярного жанра. Его особенности будут доказаны на примере, записанных на диктофон. Речь пойдет о лингвистических и экстралингвистических особенностях устной формы научно-популярного жанра. Также в статье делается акцент на построение устной речи.

Ключевые слова: научно-популярный жанр, устная речь, культура речи, коммуникативные приемы.

Since communication is carried out in speech genres, modern linguistics pays considerable attention to their study. At the same time, researchers talk about the existence of formations that occupy a special place among traditional speech genres [1]. To this class can be attributed oral "Stories" of graduate students about their scientific work, which will be discussed in this article. The material of the study was dictation recordings of the speech of undergraduates of the 2 nd course of the Suleyman Demirel University (specialty "Computer systems and software"). It should be emphasized that undergraduates who have experience in giving lectures and conducting

seminars who regularly speak at international conferences participated in the experiment. In addition, for comparison, a record was added by a student of the 1st course of the specialty "Computer systems and software". Thus, the article analyzed 7 voice recordings with a total volume of 10,125 word usage.

In our study, we adhered to the pragmatic concept of the speech genre [2]: the task was to identify the obligatory and varied features of the oral popular science genre, the main features of oral scientific speech were considered in order to use the results in preparing students for non-philologists for scientific events [3]. It was also assessed how freely young scientists are orienting in their problems, and their readiness for effective scientific communication with a non-specialist addressee.

It should be said that in genre studies for scientific speech the genre of a "story" about a specialty oriented to an unprepared listener is not indicated. The lack of the necessary background knowledge of the addressee does not make it possible to attribute this type of communication to one of the options for professional communication – oral professional dialogue [4]. Thanks to the informal setting in which the recording was made, the genre of a free "story" about its specialty is close to the popular science variety: setting the speaker to informality significantly expands the stylistic range of speech [5]. In real life, such a popular presentation for anyone who wishes is also possible in everyday speech – in the framework of companionship. Despite this, this genre can be considered rhetorical [6], since participants were warned about the experiment in advance and thought through the general content of the "story" [7]. In addition, due to the passive role of the listener and the almost complete uncontrollability of the presentation on his part, it is impossible to recognize this genre as typically event-driven [8]; At the same time, the presence of the immediate addressee should be taken into account, which makes it possible to consider such a "story" as a contact and personally addressed. In determining the characteristic features of a scientific speech (informativeness, readiness, formality, monologue, addressing) we relied on the data of collective monographs [9; 10; 11].

As already noted, a mandatory feature of this genre is the need to disclose the content of the subject of research. Most of the participants in the experiment tried to start by creating an unprepared addressee of at least the most general idea of their specialty, its main tasks and problems: *«The topic of my work is connected with the methods of automatic ontology construction. Well, a few words about ontologies. What it is? Ontology is a way of representing knowledge. And they consist of some terms and interrelations between these terms. Moreover, these relationships can be completely different types, in contrast to the same taxon»;*

«The temperature on the surface of the body, as in the limbs, is not constant, it fluctuates, varies depending on the blood supply of these areas. These are precisely the vibrations that we investigate». (In order to show the speech peculiarities of the subjects under study, the examples hereinafter are given without editing).

At the same time, the length and form (more colloquial or official) of such "introductions" directly depended on the addressee's perception of speech.

In the "story" of a first-year student, the introduction performed a completely different role: from the first words he warns the listener about superficially considering the topic and honestly admits a low degree of awareness of the problem under study: *«For me, nanotechnology is just such a new topic, I don't understand much, well, I know just the definitions there, some methods and where it is used, applied. Basically, I should have known this».*

In their articles, experiment participants widely use scientific terminology; in the "story" genre of scientific work, the terms are used differently. The experiment showed that the participants are able to adequately assess the low degree of readiness of the non-expert addressee for the perception of highly specialized information, therefore in most cases the terms used by them need clarification. Often, they provide only the most simplified, approximate explanation that fully corresponds to the format of the "story" to a non-specialist. At the same time, the oral form of speech and personal addressing of communication gives them much more freedom in choosing lexical elements, thereby reducing the requirements for terminological accuracy.

In addition, we noted that simplicity and clarity of presentation, which is achieved by adding more detailed explanations and examples, acquires particular relevance in hearing by speech: *«That is, I initially encountered in the course of the thesis (which was also associated with machine vision, only in a more primitive form) with problems, let's say, promising transformations – that is, there are laws of perspective, that an object that is farther from us is smaller, that if we turn it, then its one side is smaller than others goy will visually projections for us – and if we simply align the image, the computer that is not so easy to handle».*

However, sometimes, being fascinated by the "story", the participants in the experiment forgot about the limited knowledge of the listener – which is why in some cases not all the terms and statements were properly explained, or were left completely without explanation.

Another result of the unpreparedness of oral speech turned out to be self-repressing and restructuring of phrases on the go, reflecting the speaker's change in intention, his efforts in selecting the most appropriate nomination in the

text-generating process. Sometimes, under the influence of spontaneity of speech, participants in an experiment were forced to change the meaning of what was just said to the exact opposite. The spontaneity of oral speech is also manifested in indicating uncertainty, doubts about the reliability of reflective additions to the main text. Sometimes the use of reflexives indicates that the “narrator” is not well oriented in some aspects of the question being studied: *«So the system will consist of an interface for the user, a database, a knowledge base, further, the components, as they are called, now, just a second, the components – the decision-making apparatus based on fuzzy logic, then, the fault finding module, well, more precisely, not the search module, but the information search of this or that fault: when did it happen and were there similar situations with other stations?»*.

At the same time, narrators seek to rationalize their speech logically, simplifying its perception by adding discourses pointing to the semantic connection of the statement with the preceding text. It was revealed that discourses perform the function of braces, contributing to the gradual, logical presentation of data. In addition, they successfully compensate for the lack of graphic division of the speech flow, drawing the attention of the addressee to the next speech segment: *«A few words about what tasks are solved in such methods. The first step, one of such fundamental – is the extraction of terms from the text. The second step is, on the basis of the list of terms, the construction of ontological relationships between them»*.

In the course of the experiment, another distinctive feature of oral popular science was noted – the question-answer form of constructing the text. It helps the narrator to adhere to the course of reasoning - problematic issues are gradually refined and modified. In addition, it is a composite signal that allows you to control the attention of the listener: *«Initially, morphological analyzers are used, which isolate phrases from the source text. Well, where are they? Each word in the text is assigned a certain grammatical tag, well, that is, a part of speech, then the tag is assigned to the form in which one or another word is found, well, and so on»*.

We recorded that some of the participants in the experiment actively used rhetorical techniques, increasing the addressing of the presentation by direct addressing the listener or by using inclusive pronouns that create the impression of the addressee’s association with the narrator: *«Next to the morphological analyzer, a linguistic filter comes into play. This design is intended to limit the types of phrases. Well, I mean, for example, we can limit phrases so that in the resulting list of terms we have, for example, the phrases noun + noun, or adjective + noun»*.

Because of the intentional rejection of the precise conditions of the experiment, please tell each participant about the specialty in its own way, which is expected to have an effect on the degree of the effect of colloquiality on oral scientific speech. There is no doubt that the number of inclusions in the main message of the elements of secondary information depends largely on the personality of the speaker and is manifested both at the lexical and syntactic level. Thus, among the various participants in the experiment, we find not only an abstract description of the study, but also individual conversational inclusions, and even extensive addition of personal impressions: *«There are some more methods, let's not talk about them, let's not talk about sad things»*.

Deviations from the “story” and associative inserts are possible with a subsequent return to the main topic: for example, the transition of one of the graduate students from describing the principles of conducting scientific work to expressing dissatisfaction with the formal organization of training in the magistracy. As a result, oral scientific speech acquires some features of publicism: *«Unfortunately, in the course, in principle, the graduate school itself has a lot of paperwork, which is especially aggravated during any accreditation, and it literally takes a lot of time – that employees they are not directly scientists, that scientists who are trying to become scientists take a lot of time from everyone. Many do not care, in fact, do not feel any particular impact from this. It is like the method of carrot and stick – only the cake is hard, and they are also beaten!»*.

As is well known, all communication and language use in it can be considered as a continuous linguistic continuum [12], and the boundaries between styles and varieties of speech largely depend on the interpretation of the linguist. Thus, we can conclude that the “story” about a non-amateur-oriented scientific work can be considered a special genre of scientific speech: to some extent an educational, popular science variety, but not completely, since there is a passive, but direct the listener, and the communication in this case is not public, but personally addressed. This genre is realized in an informal setting, which contributes to the friendly tone and ease of communication, the inevitable consequence of which is a high degree of genre freedom [13]. Mandatory conditions for this genre are the need to define what the “narrator” is doing, and to clarify the main specialized terms, to adhere to a clear logical connection of text fragments and to strive for argumentation of the conclusions so that the listener can follow the course of reasoning with ease. The degree of focus on the addressee’s needs, the use of various rhetorical methods, as well as various deviations from the topic, the desire to share personal information can be attributed to the variable part. It should be emphasized that the possession of this genre is one of the important components of a specialist’s professional competence [14], and the results of the research may find application in preparing students for participation in scientific seminars, festivals and conferences in both Kazakh and English.

References:

1. Mkrtchyan S.V. *The speech genre: on units for structuring a product of speech activity* // *Speech genres*. 2015. № 1 (11). – Pp. 15-22.
2. Dementiev V. V. *Communicative genristics: speech genres as a means of formalizing social interaction* // *Speech genres: cb. scientific tr. / ed. V. E. Goldina. Saratov: State Educational and Research Center "College", 2002. Vol. 3. – P. 18-40.*
3. Matyashevskaya A.I. *Overcoming the risk of incomplete understanding in scientific articles (on the material of SSTU journals)* // *Conflicts in the modern world: international, state and interpersonal dimension: materials of the V Intern. scientific conf. – Saratov: Perot, 2016. – P. 181–185.*
4. Golovanova E.I. *Oral professional dialogue as a complex speech genre* // *Speech genres*. 2016. No. 2 (14). – Pp. 49-55.
5. Orlova N.V. *Communicative situation - speech genre - linguistic personality (on the material "Books of reviews and suggestions")* // *Speech genres: cb. scientific tr. / ed. V.E. Goldina. – Saratov: State Educational and Research Center "College", 1999. Vol. 2. – PP. 227-236.*
6. Sirotinina O.B. *Some reflections on the terms "speech genre" and "rhetorical genre"* // *Speech genres: Sat. scientific tr. / ed. V.E. Goldina. – Saratov: State Educational and Research Center "College", 1999. Vol. 2. – P. 26-31.*
7. Yarmarkina G.M. *Genre requests in informal communication* // *Speech genres: cb. scientific tr. / ed. V.E. Goldina. Saratov: State Educational and Research Center "College", 2002. Vol. 3. – PP. 262-268.*
8. Goldin V.E., Dubrovskaya O.N. *Genre organization of speech in the aspect of social interactions* // *Speech genres: sb. scientific tr. / ed. V.E. Goldina. Saratov: State Educational and Research Center "College", 2002. Vol. 3. – P. 5-18.*
9. *Modern Russian oral scientific speech: in 4 t. / Under total. ed. O.A. Lapteva. T.1. General properties and phonetic features. – Krasnoyarsk: Krasnoyarsk publishing house. Univ., 1985. – 336 p.*
10. *Modern Russian oral scientific speech: in 4 t. / Under total. ed. O.A. Lapteva. T.2. Syntactic features. – M.: STC "Conservatory", 1994. – 416 p.*
11. *Modern Russian oral scientific speech: in 4 t. / Under total. ed. O.A. Lapteva. T.3. Text, lexicogrammatical and word-formation features. – M.: Moscow State University Publishing House, 1995. – 272 p.*
12. Skrebnev Yu. M. *Introduction to colloquialism. Saratov: Publisher Sarat. University, 1985. – 169 p.*
13. Sedov K.F., *General and Anthropocentric Linguistics. – M.: Languages of Slavic Culture, 2016. – 440 p.*
14. *The riskiness of modern communication and the role of communicative competence in overcoming it / A.N. Baikulova [et al.]. – Saratov: Publisher Sarat. University, 2015. – 188 p.*

МРНТИ 17.01.07

А.Б. Жолмаханова¹

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Қызылорда қ., Қазақстан

ЭМИГРАНТ ЕСТЕЛІКТЕРІНІҢ ТАРИХИ-ТАНЫМДЫҚ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақалада мемуар жанры, оның өзіндік ерекшеліктері, мемуарлық романдар мен естелік-жазбалардың арасындағы ерекшеліктер туралы сөз болады. Қазақ әдебиеттану ғылымындағы пікірлер мен ғылыми тұжырымдар көбіне автобиографиялық көркем туындыларға қатысты болып келеді. Ал естелік-жазбалар, олардың көлемді мемуарлық шығармалардан айырмашылығы туралы әлі де тұшымды зерттеулердің жоқтығына назар аударыла отырып, осы мәселеге өзіндік көзқарас білдірілген. Әдеби образ, көркем бейне туралы әдебиеттанушы ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, естелік кейіпкерлерінің жасалуындағы ерекшеліктер туралы сөз болады. Көркем шығармалардағы әдеби бейнелердің суреткерлік шеберліктің жемісі екендігі, көркем образдарда көркем ойлаудың алға шығатындығы заңдылық. Ал естеліктерде көбіне автор өз кейіпкерінің бейнесін дәл, нақты жасау арқылы шынайылыққа құрылады. Мұнда ойдан шығару, типтендіру т.б. әдеби әдіс-тәсілдердің қолданылмауы естелік кейіпкерінің азаматтық, қайраткерлік тұлғасын ашуға көбірек мән берілуі жанрлық ерекшеліктің көрінісі екендігі зерделенеді.

Кілт сөздер: образ, естелік, мемуар, жанр, теория, көркем шығарма, кейіпкер.

A.B. Zholmakhanova¹

¹Korkyt ata Kyzylorda state university, Kyzylorda, Kazakhstan

THE HISTORIC-COGNITIVE VALUE OF THE EMIGRANT'S MEMORY

Abstract

The article considers memoir genre, its characteristic, features between memoir novel and memorial. Comments and scientific conclusions in Kazakh literary science are often connected with autobiographical art compositions. And considering the fact that there is no specific researchers about their differences from volume memoir compositions, memos have their own point of view about this matter. There is said about features of creating memorable character, relying on opinions of specialists in literature about the literary and artistic characters. It is naturally that literary characters in literary compositions are the result of mastery and that artistic thinking comes forward in artistic characters. In memos the author often forms by sincerity, due to creating his character concretely and precisely. Disuse of fiction, typing and other literary methods, giving importance to revelation of civil and active personalities of memo's character shows the genre features.

Keywords: Image, memory, memoir, genre, theory, artwork, hero.

А.Б. Жолмаханова¹

¹Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата
г. Кызылорда, Казахстан

ИСТОРИЧЕСКО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ВОСПОМИНАНИИ ЭМИГРАНТА

Аннотация

В настоящей статье рассматривается жанр мемуаров с точки зрения его специфики; также автор затрагивает вопрос о необходимости дифференциации таких видов произведений данного жанра, как мемуарный роман и воспоминания. В казахской литературоведческой науке основное внимание уделяется произведениям автобиографического характера. Автор статьи считает, что произведения, представляющие собой записи-воспоминания, изучены недостаточно, нет исследований относительно их отличий от объемных мемуарных произведений. В статье затрагивается вопрос об особенностях создания образа персонажа воспоминаний. В художественном произведении образ литературного героя является плодом мастерства писателя-художника. При создании художественного образа значительную роль играет художественный вымысел. Автор воспоминаний, создавая точный, реальный образ своего персонажа, правдиво отображает события, характеры.

Ключевые слова: образ, память, мемуар, жанр, теория, художественное произведение, герой.

Кіріспе. Естелік – мемуар жанрына жататын әдеби шығарма. Өмірде болған тарихи тұлғалар мен тарихи оқиғалар туралы көзбен көріп, куәгер болған адамдардың жазбалары. Естелікке тән қасиеттің бірі деректілік болғанымен, ол көп жағдайда естелік жазушының не айтушының есінде қалған, сақталған мәліметтер негізінде жазылады. Сондықтан естеліктен тарихи не болмаса ғылыми еңбектер сияқты құжаттық дәлелдер (архив материалдары, қолжазбалар т.б.) талап етілмейді. Естелік авторы ақиқаттан алшақ кетпей, оны көркемдеп, бейнелеп жеткізуі де мүмкін. Ол әрине, естелік авторының шеберлігіне байланысты. Мәселен, жазушы естеліктері мен қарапайым адамдардың естеліктері арасындағы айырмашылық қалам қуатына байланысты. Екінші мәселе, мемуарлық прозаға (мемуарлық роман, повесть) тән көркемдік қасиет жеке адамның естелігінде бола бермейді. Сондықтан да естеліктің тарихи және танымдық маңызы көркемдігінен гөрі басым жатады.

Қазіргі кезде естелік жанрын әдебиет теориясы ғана емес, әдебиет тарихы, лингвистика мен әлеуметтану, психология мен тарих ғылымдары да зерттеу нысанына айналдырып келеді. Оның себебі де жоқ емес. Қоғам мен жеке тұлғаның арасындағы байланысқа мейлінше назар аудару қазіргі гуманитарлық ғылым жетістіктерінің бірі. Егер естелікті жеке тұлғаның өмір, қоғам, заман, тарихи тұлғалар туралы жазған деректі шығармасы екендігін ескерер болсақ, оның тарихи және танымдық маңызы айшықтала түседі. Өйткені қашанда қоғам мен жеке тұлғаның арасындағы байланысты, адамдардың өзі өмір сүрген қоғамға деген көзқарастары мен ой-пікірлерін, тіптен сезім-күйлерін зерделеу арқылы ғана ғылым сол қоғамға баға бере алады. Ал бұндай жайлардың анық көрінетін тұсы сол қоғамда өмір сүрген адамдардың естеліктері, яғни мемуарлық жазбалар. “Мемуар (естелік) – автордың тарихи санасы мен өткен өміріндегі шындықты

көрсететін жазбаша тарихи деректіліктің ерекше түрі” [1, 3] деген пікір естеліктің қоғам тарихындағы орны мен маңызын көрсетеді.

Адам қоғамды жасаушы, оның белсенді мүшесі. Сондықтан оның өзі өмір сүрген қоғам туралы естелігі, ойы, пікірі қашанда құнды. Яғни, субъектінің тарихқа деген көзқарасы, оны танып-білуі ғылым үшін, әсіресе гуманитарлық ғылым үшін аса қажетті дерек көзі. Ендеше, қоғамды тануда, тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғаларға баға беруде адамның, олардың өзі өмір сүрген уақыты, кезеңі туралы естеліктерінің маңыздылығы ерекше.

Субъективтік таным ылғи да тарихты ой елегінен өткізіп, саналы түрде безбенге салып, бағамдап, белсенді түрде әлеуметтік өмірдің, тарихи дамудың, тарихи оқиғалар мен тұлғалардың бағасын беріп отырады. Осы ретте орыс ғалымы С.В. Павловскаяның: “Тарих ғылымы қазіргі кезде жеке тұлғаға, оның ішкі жан дүниесіне, тарихи оқиғаларды қабылдауына ерекше көңіл бөліп отыр. Белгілі бір кезеңде өмір сүрген адамдардың психологиясы, рухани өмірінің деңгейі, қоғамдық санасы, ойы, сезімі, көңіл-күйі көрініс тапқан жеке тарихи деректерін (күнделіктер, естеліктер, хаттар) тарихи дерек көзі ретінде зерттеу тарихқа жаңа көзқараспен қарауға мүмкіншілік береді, тарихи дерек көздерінің кешенін кеңейте түседі” [2, 3], – деген ғылыми пайымы әдеби шығарма мен тарих ғылымының арасындағы байланысты көрсетеді.

Әдістеме. Естеліктерді тарихи дерек көзі ретінде қарастыру, оны тарих ғылымында пайдаланудың ғылыми-әдіснамалық негіздері туралы ғылымда пікірталас та жоқ емес. Ғалымдар арасындағы мұндай пікірлерді екі топқа бөліп қарастыруымызға болады: біріншісі, естелік нақты дерек көзі бола алмайды десе, екіншісі, тарихи дерек көзі ретінде пайдалануға болады дейтіндер. Осы ретте қазіргі отандық тарих ғылымында қалыптасып келе жатқан “Айтылған тарих” мәселесінің маңызы жоғары. “1960-1980 жж. тарих, әлеуметтану, антропология және т.с.с. жекелеген ғылым өкілдері өз зерттеулерінде пәнаралық ізденістер шеңберінде туындаған мәселелер шешімін табатын қолайлы зерттеу әдісі ретінде “айтылған тарихқа” жүгінді. Әсіресе, әлеуметтік тарихпен айналысушылар тарапынан аса қызығушылыққа ие болған “айтылған тарих” зерттеу әдісі қоғамда орын алған әлеуметтік және саяси үрдістер ерекшеліктері мен қозғалыстар тарихын жазуда кеңінен қолданылды” [3, 89] Ендеше, “айтылған тарих” тек тарихшылар ғана емес, әдебиеттанушы, әлеуметтанушы, тілші ғалымдар үшін де ғылыми зерттеу жұмыстарында пайдалануға болатын жанды дерек деп атауымызға болады. “Бүгінге дейін тарихи зерттеулерде “мемлекет”, “партия”, “басшылар”, “саясат” сияқты макропроблемалар басты орын алып, ол бұйрықтар, съезд қаулылары, рапорт, т.б. түрдегі ресми құжаттар (жансыз материалдар) арқылы жазылды. Деректің бұл түрлерінсіз ғылыми анализ жасау, әрине, негізсіз де болар еді. Бірақ қарапайым халықтың өз жадында сақтаған тарихи “жанды деректері” халықтық тарихты айқындай түсетінін атап көрсеткен жөн. “Айтылған тарих” өзгерістер арнасындағы қоғам күнделіктілігін түпкілікті микродеңгейден тануға жол ашады. Яғни түрлі тарихи кезеңдердегі өмір сүрген адамдардың қоғамдағы өзіндік орнын, тағдырын, отбасы тұрмысын, көңіл күйін (айтулары бойынша) және сол арқылы мемлекеттік билік механизмінің түрлі қырларын анықтауда алар орны зор. Бүгінде тарихи оқиғаны көзкөрген адамдармен сұхбат жүргізіп, оның айтуы арқылы сол өмірді (ментальды тарих) түпкілікті тану мүмкіндігі бар” [4, 11].

Тарих ғылымында қазіргі кезде қолға алынып, зерттеу әдісі ретінде пайдаланылып жатқан “жанды дерек”, “айтылған тарих” мәселесіне әдебиеттану тұрғысынан қарасақ оның естелік жанры екендігіне ешқандай дау жоқ.

Қазақ эмиграциясы, олардан қалған мұралар туралы айтылғанда алдымен ойға оралатыны – М.Шоқай есімі. Ол публицист – редактор. Оның ұйытқы болуымен және тікелей басшылығымен бірнеше газет-журналдар шыққан. Ол эмиграцияға дейін-ақ саяси-күрескерлік жолда бұқаралық ақпарат құралдарының маңызын түсінді. Сондықтан ол “Бірлік туы” газетін шығаруға және оның бағытын айқындауға ат салысты. Өзінің журналистік-публицистік жолын “Бірлік туы”, “Улуғ Түркістан” басылымдарынан бастаған М.Шоқай “Иени Түркістан”, “Яш Түркістан”, “Түркістан” журналдарының негізін қалап, олардың қалыптасып, дамуына барынша еңбек сіңірді. Аталған журналдар бірнеше түркі тілдес және мұсылман мемлекеттеріне тарады. Публицист ретінде аталған басылымдарда және басқа да эмигранттық басылымдарда өзінің “Тұтас Түркістан” идеясына, ұлт азаттығына т.б. байланысты мақалаларын жариялап тұрды. Осындай публицистикалық мақалалары мен түрлі жиындарда сөйлеген сөздерінен басқа М.Шоқайдан қалған құнды мұраның бірі – оның естеліктері.

Естелік жазудағы басты мақсаты туралы М.Шоқай: “Естеліктердің негізгі мақсаты түркістандықтарға сол заманда кездестірген қиыншылықтарымызды көрсету еді. Түпкі мақсатымыз болған Түркістанның тәуелсіздігіне тек басымызға түскен қиыншылықтарды жадымызда тұтып, сол кезеңнің тәжірибелерін есепке алып, әрекет еткенде ғана қол жеткіземіз” [5, 8], – дейді. Сол кез үшін М.Шоқай естелігі басынан өткізген қиындықтар мен тәжірибелерді бөлісу үшін маңызды болса, қазіргі күн үшін тарихи дерек көзі

ретіндегі маңызы орасан зор. Бұған біз М.Шоқай естелігі мен XX ғасыр басындағы тарихты салыстыра отырып көз жеткізуімізге болады. Мәселен, “Түркістанның ұлттық мүддесіне қатты қауіп төндіретін қорқынышты ахуал Ташкентте қалыптасты. Асылында, өлкелік ұйым деген атқа ие болмағанымен Түркістан жұртшылығына рухани ықпалын тигізіп отырған “Шура-и Исламия” мен “Улема жамияти” атты екі топ бір-біріне қарсы аяусыз күрес жүргізіп отырған еді. Мүнәууар Қари басқаратын “Шура-и Исламия” жаңа заманның өмірлік талаптарын өлкеміздің жат жерліктердің қол астында болуына байланысты туындайтын шарттарды есепке ала отырып, реформа жоспарын алға тартты.

...Ал Серәлі Лапиннің жетекшілігіндегі “Улема жамияти” мәселеге басқа қырынан келетін” [6, 30-31]. М.Шоқай естелігіндегі осы жолдарды 2010 жылы шыққан бес томдық “Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін” ұжымдық еңбектегі осы саяси жағдайға байланысты айтылған үзіндімен салыстыруға болады. “Тұтастай еуропалықтардан тұратын және жергілікті (мұсылман) халықтардың өмірімен санаспайтын жұмысшы, солдат депутаттарының ташкенттік Кеңесіне қарама-қарсы өлкеде әрқайсысы өз алдына Түркістанның жергілікті халықтарының мүдделерін қорғайтын екі саяси партия құрылды. Олардың алғашқысы жәдиттердің, яғни ұлттық-демократиялық қозғалыстың күшімен құрылып, “Шура ислами” (“Ислам кеңесі”) деп аталды.

“...Екінші бір партия – өзін “Шура-улема” (“Діни қауым кеңесі”) деп атап, Серәлі Лапиннің жетекшілігімен 1917 жылы маусымда “Шура-исламидің” құрамынан шыққан мұсылмандардың топтасуымен құралды. Бұл әлсіз әрі мүшелерінің саны аз ұйым іс жүзінде Оңтүстік Қазақстан тұрғындарының өміріне айтарлықтай ықпалын тигізе алған жоқ” (Қазақстан тарихы, 2010: 98). Мәселе 1917 жылғы ақпан төңкерісінен кейінгі Түркістандағы жағдай туралы болып отыр. М.Шоқай естелігіндегі Түркістанда құрылған екі саяси ұйым туралы деректермен “Қазақстан тарихының” (4-том) XX ғасыр басындағы Қазақстан тарихына байланысты келтірілген деректер бір-бірін жоққа шығармайды. Дегенмен, елеусіз болса да ерекшеліктердің бар екендігін аңғаруға болады. М.Шоқай аталған екі саяси ұйым туралы: “өлкелік ұйым деген атқа ие болмағанымен” десе, екінші зерттеу еңбекте аталған саяси құрылымды: “екі саяси партия құрылды” деп, саяси партия ретінде бағалайды. Сол сияқты М.Шоқай С.Лапин басқарған ұйым атауын: “Улема жамияти” деп атаса, қазіргі тарихшылар “Шура-улема” деп атайды.

Ал түркиялық шоқайтанушы ғалым Ә.Қара осы жайға байланысты түрлі дерек көздерін негізге ала отырып: “Маусым айында Жұмысшы және әскер өкілдері кеңесінің одан әрі күшеюіне және Ұлттық орталықтың әлсіреуіне жол ашқан және бір оқиға болды. Ол “Шураи ислами” ұйымының бөлшектенуі еді. “Шураи ислами” ұйымдарында ескішілдер мен жаңашылдар (қадимшілер мен жадитшілдер) арасындағы қырқысу маусым айының орталарында ескішілдердің бөлініп, “Шураи улема” деген ұйым құруына себеп болды. Серәлі Лапин төрағалығында құрылған жаңа ұйымда Әбдүлмәлік Қажы, Әбдүлқадыр Хожа, Молда Ташболат Қари, Молда Пірмұхаммед Альям секілді ескішіл діни қызметкерлер орын алды”, - дейді [7, 60].

Нәтижелер. Естелік жанрында жазылған еңбектердегі мәліметтердің шынайылығы мен нақтылығы автор жадының, есте сақтау қабілетінің мықтылығына байланысты. Көп жағдайда естелік авторлары оқиғаларды не олардың болған уақыты мен оған қатысты тұлғаларды жобалап айтады. Ал М.Шоқай естелігіндегі оқиғалардың шынайылығы, дәлдігі оның есте сақтау қабілетінің мықтылығын көрсетеді.

Естелікке тән қасиеттің бірі – ғұмырбаяндық сипат. Естелік авторы не жазса да өзі көрген-білген, басынан өткізген оқиғаларының куәгері ретінде баяндайды. Сондықтан басқа жанрларға қарағанда естелікте уақыт пен кеңістік мәселесіне ерекше назар аударылады. Осы тұрғыдан қарар болсақ, М.Шоқай естелігіндегі әрбір деректің өмірлік шындыққа барынша жақын екендігін көреміз. Естелік өмірбаяндық жазба болғанымен ол естелік жазушының жеке өмірімен тұйықталып қоймайтындығын жоғарыда айттық. Егер естелік авторы қоғамдағы болып жатқан ірі оқиғалар мен белгілі өзгерістердің бел ортасында жүрген қайраткер тұлға болатын болса, естеліктің тарихилық мәні арта түседі. М.Шоқай естеліктерінің басты құндылығы да осында. Ол ұлт азаттығы жолындағы күресте өзі бел ортасында жүрген әрбір оқиғаны баяндай отырып, оқырманға өзі айтып отырған оқиғаның себептері мен салдарларын түсіндіруді ұмытпайды.

Екінші дүниежүзілік соғыстағы әскери тұтқындардың тағдыры әлемдік тарихтың қасіретті беттерінің бірі. Тек 1942 жылдың ақпанына дейін немістерге тұтқынға түскен Кеңес әскерлерінің саны 3.9 млн. адамға жетті, солардың 2.8 млн. қырылып қалды. Бұл сұмдық факті көпке дейін бүркемеленіп келді.

Соғыс кезіндегі тұтқындар жөнінде Гаага (1899 ж., 1907 ж.) мен Женевада (1929 ж.) әскери тұтқындар туралы конвенция қабылданған болатын. Бұл конвенциялар шарты бойынша соғысушы мемлекеттер өз тараптарынан соған орай бірінші, екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында соғыс тұтқындарына адамгершілікпен қарады. Бірақта Кеңес өкіметінің тарапынан ұстанған қағида бойынша, яғни “Бізге әскери тұтқындар жоқ, сатқындар бар”, - деген ұстаным миллиондаған тұтқындардың тағдырына сұмдық ауыр зардабын

тигізді. “Бүкіл соғыс барысында тұтқынға түскендердің саны 5 миллионнан асты, олардың 57 пайызы қаза тапты. 1943-1947 жж. 5,5 миллионға жуық соғыс тұтқындары мен Германияға жұмысқа айдалған азаматтар елге оралды. Олардың 20% ату жазасына немесе 25 жыл лагерде жазасын өтеуге кесілді, 15-20% 5-10 жылға лагерге жіберілді” [8, 30-31].

Соғыс тұтқындарына деген осындай көзқарас, елге оралған тұтқындардың көрген азабы мен қасіретті тағдырынан қорыққан көптеген тұтқындар өз Отанына оралмай қалды. Шетелдердегі қазақ эмигранттарының бір бөлігін құрайтын да Ұлы Отан соғысы кезінде тұтқынға түсіп, елге оралмай қалғандар. Осындай қиын тағдырлы адамның бірі – қазақтан шыққан алғашқы скрипкашы Әлім Алмат.

Ол 1917 жылы Ақтөбе облысы Ырғыз ауданына қарасты Аққұм жайлауында дүниеге келген. Ақтөбеде жетінші класты бітіргеннен кейін оқуын Ташкенттегі музыка мектебінде жалғатырады. Сол кездегі Өзбекстанның халық-ағарту комиссары, әкесі жағынан түп нағашысы Темірбек Жүргеновтің қолында оқиды [9, 201].

1939 жылы әскер қатарына Алматы әскери комиссариатынан шақырылып, музыкалық взводтың скрипкашысы болған және 84-атқыштар полкінің 6-атқыштар дивизиясына түсіп, Брест-Литовскіде тұтқындалған. Екі жылдан кейін тұтқындағы түркістандықтарды “Түркістан легионына”, яғни “ерікті әскерге” алады. Онда тек Әлім Алмат қана емес, көптеген қазақ жігіттері болады. Олардың арасында Мағжан Жұмабаевтың шәкірті Хамза Абдуллин, Хакім Тыныбеков, Мәжит Айтбаев, Мәулікеш Қайболдин сияқты өнер адамдары да бар. Мәселен, Хамза Абдуллин 1942 жылы екінші дүниежүзілік соғыс тұтқындарының көрген азаптары туралы “Тұтқын жыры” деген шығарма жазады. Ал Мәжит Айтбаев пен Мәулікеш Қайболдин кейін “Азаттық радиосында” қызмет атқарады. Еуропада қалған қазақ эмигранттарының арасында Әлім Алматтың естеліктері арқылы біз тек соғыс тұтқындарының азапты өмірі туралы ғана емес, Мұстафа Шоқай, Мария Шоқай, “Түркістан легионы” т.б. туралы көптеген мәліметтері ала аламыз. Әрине, Әлім Алмат өзі арнайы естелік жазып, ол кітап болып басылған емес. Бірақ оның көптеген әңгімелері, естелік-сұқбаттары бізге мерзімді басылымдар және шоқайтанушылардың зерттеу еңбектері арқылы жетіп отыр.

Қазақ тарихшылары мен шоқайтанушылардың зерттеу еңбектерінде Түркістан легионының құрылу тарихы туралы көптеген деректерді кездестіруімізге болады. Бақыт Садықова, Гүлнар Меңдіқұлова, Амантай Кәкен т.б. ғалымдар Түркістан легионы, оның құрылуы мен ұйымдастырушылары туралы көптеген тың деректерді ұсынды. Осындай зерделі зерттеулердің нәтижесінде Түркістан легионына М.Шоқайдың қатысы жоқ екеніне көзіміз жетті. Аталған ғалымдардың еңбектерінде тарихи деректермен қоса Әлім Алмат естеліктері де негізге алынғандығын айта кетуіміз керек.

“...Екі жыл тұтқында жатқаннан соң, түркістандықтарды бір жерге жинады. Олар – қазақ өзбек, тәжік, түрікмен еді. “Біз сендердің Отандарың Түркістанды қорғаймыз” дейтін олар. Бізді қайтадан әскерге, яғни Түркістан легионына алды. Мұны “ерікті әскер” деп атады. Егер көңің келмесе қайтадан тұтқынға алып, лагерге жіберіп, өлтіреді. Амалсыз көндік. Бұл 1942 жыл еді. Біз легионның алғашқы мүшелері еді. Түркістандықтардың ішінен 75 кісіні бөліп алып, әуе әскеріне жіберді. Осы 75 адамды жансыз болуға дайындады. Ішімізде Мәулікеш (Асан қайғы) деген ақын болды. Біраз күн дайындағаннан кейін ұшақ арқылы қайтадан өз елімізге апарып түсіруді жоспарлапты” [9., 203]. Бұл “Мұстафа Шоқай жолымен” деп аталатын экспедицияның бастамашысы Қасымхан Бегмановтың Әлім Алматпен сұқбатынан алынып отыр. Үзіндіден легионның құрылу тарихы мен мақсатынан толық хабардар боламыз. Бұдан әрі естелік-сұқбат: “...Бұған Мұстафа Шоқай түбегейлі қарсы болады. Өйткені ол шын мәнінде кеменгер еді. Келешекте немістердің жеңіске жете алмайтынын, мұның бәрі саясат екенін түсінді. Ал Вали Қажомхан болса, Мұстафа өлгеннен кейін немістердің бұл талабын қабылдады. Олар не айтса да, жанын салып орындады”, - деп жалғасады [9, 204].

Қорытынды. Кеңес үкіметі алғаш орнаған күннен бастап М.Шоқай саясатын қолдаған жоқ. Қолдауы мүмкін де емес еді. Өйткені М.Шоқайдың ең басты мақсаты бүкіл түркі халықтарының азаттығы еді. Сондықтан коммунистік идеология Мұстафа Шоқай мұратын қайтсе де теріс түсіндіруді мақсат етті. Мұстафа Шоқайды фашистік Германияның басшыларымен сыбайласып, “Ұлттық Түркістан комитеті” мен “Түркістан легионының” негізін қалады” деген жалған жала арқылы “Отанын сатқан опасыз” ретінде көрсетті. Негізгі құрал ретінде жазушы-чекист Серік Шәкібаевтың “Үлкен Түркістанның күйреуі” атты кітабын пайдаланды. Ұлт азаттығы жолындағы жалынды күрескер М.Шоқайға байланысты тағылған осындай айыптаулар еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін жүргізілген зерттеулердің, сонымен бірге шетел-

дегі қазақ эмигранттарының берген шынайы деректерінің негізінде алына бастады. Соның бірі М.Шоқай, оның эмигранттық өмірі туралы көп мәлімет білетін Алматы Әлімнің естеліктері еді.

Алматы Әлім естеліктерінен М.Шоқай өміріне байланысты басқа да тың деректерді ала аламыз. Өйткені Алматы Әлім 1946 жылдан бастап Мұстафа Шоқайдың жары Мария Шоқаймен жақсы таныс болған. Ұлы Отан соғысы жылдары тұтқынға түсіп елге оралмай қалған қазақ эмигранты, “Азаттық радиосының” тілшісі Қарыс Қанатбайдан Мария Шоқайдың Париждегі мекен-жайын алып, оған хат жазады. Алматы Әлім Мария Шоқаймен алғашқы таныстығы туралы: “Бір күні Мария Шоқайға хат жаздым. Ол кісі де музыкант екен. “Мен оркестрде жұмыс істеймін. Егер қолыңыздан келсе, Парижге алдырыңыз. Білімді жалғастырығым келеді”, - дедім. Мария былай деп жауап жазды: “Мұстафаның рухы үшін саған көмектесемін. Қалайда осында алдырамын. Маған керексің”. Шешеміз мені “Мұстафаның жиені” деп француздарды сендіріпті. Қазір Германияда жұмыс істеп жүр. Қалайда алдыруым керек. Маған қолғабыс жасайды”, - деп бір жыл бойы жүгіріп жүріп, рұқсат қағазын алады. 1948 жылы Парижге келдім. Мария Шоқай вокзалдан өзі қарсы алды. Жаны да, тәні де сұлу, керемет жан екен”, - деп еске алады [9, 208].

Қорыта айтқанда эмигрант естеліктері тек ғылыми зерттеу үшін ғана емес, кез келген оқырман өз халқының жүріп өткен жолынан, тарихи тұлғаларының өмірі мен қызметінен, шығармашылық процестен хабардар ететін жанр ретінде де құнды. Естелікте тек тарихи деректер ғана емес, автордың өзі өмір сүрген қоғамы, уақыты туралы ой-пікірі, ұстаным-көзқарасы, сол кезеңдегі саяси-әлеуметтік жағдайлар анық көрінеді. Сондықтан қазіргі кезде бұл мемуарлық жанр тек әдебиеттану ғылымы үшін ғана емес, тарих, саясаттану, әлеуметтану, психология т.б. ғылым салаларының зерттеу нысанына айналууда.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Блуднова Е.Ю. Мемуары Н.П.Игнатъева как исторический источник // Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Москва, 2007 г. – 180 с.
2. Павловская С.В. Воспоминания и дневники отечественных историков как исторический источник изучение общественно-политической и научно-педагогической жизни России конца XIX – начала XX веков. // Автореферат на соисканий кандидат исторических наук. 2006 г. Россия. – Нижний Новгород. – 50 с.
3. Болатхан Ә. Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің хабаршысы. // 2017 ж., №2 (85). – 30-38 б.
4. Мырзатаева З. “Ана тілі” газеті // 11-шілде, 2013 ж. – 5 б.
5. Такенов Ә., Қойгелдиев М. Мұстафа Шоқай-Мария Шоқай: Естеліктер. *Turk dunyasi arastirmalari vakfi*. – Istanbul, 1997. – 271 б.
6. Қазақстан тарихы. 4-том. – Алматы: Атамұра, 2010. – 752 б.
7. Қара Ә. Шоқай М. Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. /Түрік тілінен аударған Шадиева Г. – Алматы: Арыс, 2004 ж. – 320 б.
8. Илясова К. Әлім Алматы: гасырлық гұмыр (зерттеулер, аудармалар, естеліктер, сұхбаттар). 2-басылым. – Ақтөбе, 2018. – 204 б.
9. Бегманов Қ. Мұстафа Шоқай жолымен. Тарихи-деректі сапарнама. – Алматы: Дәстүр. 2011 ж. – 352 б.

МРНТИ 16.01.09

Ж.К. Ибраева¹, Г.С. Нәбиева¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

БИЛИНГВТЕР СӨЙЛЕУİNДЕГІ УЗУАЛДЫ ҚҰБЫЛЫСТАР

Аңдатпа

Еліміздің бүгінгі тілдік саясаты қазақстандықтарға мемлекеттік тілді меңгеруді жүктеп отыр. Бұндай міндеттер көптеген қазақстандықтардың жаппай қазақ тілін үйренуіне алып келді. Қазақ тілі екінші болып табылатын қазақстандықтар сөйлеуінде нормативті қазақ тілінің ережелеріне бағынбайтын кейбір формалар пайда бола бастады. Мақалада еліміздегі тілдік саясат сипаттала, қазақ тілі екінші тіл болып табылатын кәсіптік қазақтардың тілдік ерекшеліктері талданады. Авторлар норма және узус терминдерінің мағыналарын ажыратуға тырысып, аталмыш құбылыстарға қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың тұжырымдарын талдайды. Узустық құбылыстардың орын алуын анықтау мақсатында арнайы тәжірибелік зерттеу жүргізілді. Тәжірибеге бірінші тілі орыс тілі, екінші тілі қазақ тілі болып табылатын педагогикалық қызметтегі билингв қазақтар қатысты. Жүргізілген тәжірибе нәтижесінде билингв қазақтар тіліндегі узустық құбылыстар анықталып, талданды.

Кілт сөздер: тілдік саясат, тілдік жағдаят, билингвизм, норма, узус.

Zh.K. Ibrayeva¹, G.S. Nabyeva¹

¹*Al-Farabi Kazakh National university, Almaty, Kazakhstan*

USUAL PHENOMENA IN THE SPEECH OF BILINGUALS

Abstract

The modern language policy of Kazakhstan implies the possession of the Kazakh language by the Kazakhstanis, which led to a more active study of the Kazakh language. As a result, in the speech of Kazakh-bilinguals with the Kazakh language as the second language phenomena began to be recorded, which differ from the rules for using the normative Kazakh language. This article describes the language policy of the country and presents an analysis of the linguistic features of the speech behavior of bilingual Kazakhs. The authors give an overview of the views and points of view of domestic and foreign scientists on the problem of the norm and usus. The article proposes the preliminary results of experimental studies of the usual phenomena in the language and speech of the Kazakh bilinguals. The experiment was done among Kazakhs-bilinguals who work in the sphere of education, with the Kazakh language as the second.

Keywords: language policy, language situation, bilingualism, norm, usus.

Ж.К. Ибраева¹, Г.С. Нәбиева¹

¹*Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан*

УЗУАЛЬНЫЕ ЯВЛЕНИЯ В РЕЧИ БИЛИНГВОВ

Аннотация

Современная языковая политика Казахстана предполагает владение казахским языком казахстанцев, что привело к более активному изучению казахского языка. В следствии чего в речи казахов-билингвов с казахским языком как вторым стали фиксироваться языковые явления, которые отличаются от правил употребления нормативного казахского языка. В данной статье описывается языковая политика страны и представлен анализ лингвистических особенностей речевого поведения двуязычных казахов. Авторами дан обзор взглядов и точек зрения отечественных и зарубежных ученых на проблему нормы и узуса. В статье предлагаются предварительные результаты экспериментальных исследований узуальных явлений в языке и речи казахов-билингвов. В эксперименте приняли участие казахи-билингвы, служащие в педагогической сфере, с казахским языком как вторым.

Ключевые слова: языковая политика, языковая ситуация, билингвизм, норма, узус.

Кіріспе. Қазақстан Республикасының тілдік саясаты мемлекеттік тілді дамытуға және республикада қолданылатын өзге де тілдер үшін жағдай жасауға бағытталған.

Бүгінде елбасының Қазақстан халқына жолдауында белгіленген басым бағыттардың бірі – барлық қазақстандықтарды біріктірудің басты факторы ретінде мемлекеттік тілді жан-жақты дамытуға басты назар аударылып отыр. Сондықтан, қоғамда қазақ тілінің мемлекеттік дәрежесін нығайту және оның әлеуметтік-коммуникативтік міндеттерін кеңейту еліміздің негізгі стратегиялық басымдығы болып қала береді.

Мемлекеттік тілді дамыту Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының мақсаттарына сәйкес жүзеге асырылып келеді. Аталмыш бағдарлама мақсаты Қазақстанда тұратын барлық этностардың тілдерін сақтай отырып, қазақстандық біртектілік пен бірлікті нығайтудың аса маңызды факторы ретінде мемлекеттік тілдің кең ауқымды қолданысын қамтамасыз ететін үйлесімді тіл саясатын қамтамасыз ету болып табылады. Бағдарлама келесі міндеттерді орындауды көздейді:

- мемлекеттік тілді оқытудың әдіснамасын жетілдіру және стандарттау;
- мемлекеттік тілді оқытудың инфрақұрылымын дамыту;
- мемлекеттік тілді оқыту процесін ынталандыру;
- мемлекеттік тілді қолданудың мәртебесін арттыру;
- мемлекеттік тілге сұранысты арттыру;
- қазақ тілінің лексикалық қорын жетілдіру және жүйелеу;
- тіл мәдениетін жетілдіру;
- коммуникативтік-тілдік кеңістіктегі орыс тілінің қызмет етуі;
- Қазақстандағы тілдік әралуандықты сақтау;
- ағылшын және басқа да шет тілдерін оқып-үйрену.

Бағдарламаның нысаналы индикаторлары келесілерді:

1) мемлекеттік тілді меңгерген тұрғындардың үлесін (2017 жылға қарай – 80%, 2020 жылға қарай – 90%);

2) мемлекеттік тілді В1 деңгейінде меңгерген мектеп түлектерінің үлесін (2017 жылға қарай – 70%, 2020 жылға қарай – 100%);

3) мемлекеттік бұқаралық ақпарат құралдарындағы қазақ тіліндегі контенттің үлесін (2014 жылға қарай – 53%, 2017 жылға қарай – 62%, 2020 жылға қарай – 72%);

4) тұрғындардың ономастикалық комиссиялардың жұмысындағы шешім қабылдау процесін талқылау кезінде қоғамдық қолжетімділік пен ашықтық қағидаттарының сақталуына қанағаттанушылық дәрежесін (2014 жылға қарай – 60%, 2017 жылға қарай – 75%, 2020 жылға қарай – 90%);

5) қазақ тілінің реттелген терминологиялық қорының үлесін (2014 жылға қарай – 20%, 2017 жылға қарай – 60%, 2020 жылға қарай – 100%);

6) республикадағы орыс тілін меңгерген тұрғындардың үлесін (2020 жылға қарай – 90%);

7) этномәдени бірлестіктер жанындағы қазақ және ана тілдерін оқытатын курстармен қамтылған этностардың үлесін (2014 жылға қарай – 60%, 2017 жылға қарай – 70%, 2020 жылға қарай – 80%);

8) республикадағы ағылшын тілін меңгерген тұрғындардың үлесін (2014 жылға қарай – 10%, 2017 жылға қарай – 22%, 2020 жылға қарай – 25%);

9) республикадағы үш тілді (мемлекеттік, орыс және ағылшын) меңгерген тұрғындардың үлесін (2014 жылға қарай – 10%, 2017 жылға қарай – 17%, 2020 жылға қарай – 20%) ұлғайту болып табылады. Іске асырылуы он жылға есептелген Бағдарлама елімізде қалыптасқан тіл құрылысын талдауға негізделген, тіл мәселелерімен айналысатын сарапшылар қауымының пікірлері мен ұсыныстары ескеріле отырып әзірленген. Бұл құжат қоғамдық өмірдің барлық саласында тілдерді дамыту мен қолдану және мемлекеттік тілді кең ауқымды қолдану үшін жағдай жасауға байланысты өзекті проблемаларды шешудің нормативтік-ұйымдастырушылық негізі болып табылады [1].

Елбасы Н.Ә. Назарбаев: “Біз барша қазақстандықтарды біріктірудің басты факторы болып табылатын қазақ тілінің одан әрі дамуы үшін барлық күш-жігерімізді салуымыз керек. Сонымен бірге елімізде тұратын барлық халықтардың өкілдері ана тілдерінде еркін сөйлей, оқи алуына, оны дамытуға қолайлы жағдай тудыру қажет” деп атап көрсеткен болатын.

Ел бірлігі доктринасында мемлекеттік тіл жалпыұлттық және рухани бірліктің басты факторы, негізгі басымдығы ретінде айқындалған. Оны меңгеру әрбір Қазақстан азаматының парызы мен міндеті саналып, жеке өзінің бәсекеге қабілеттілігі мен қоғамдық өмірге араласуының белсенділігін айқындайтын ынталандырушы тетік болуға тиіс.

Тәуелсіздік жылдарында қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесі белсенді түрде жоғарылай бастады. Бір тілді сақтауға немесе дамытуға бағытталған кез келген тілдік саясат елдегі басқа да тілдердің мәртебесіне әсер етері сөзсіз. Қандай да бір мемлекеттегі тілдік саясат нақты тілдердің өзіне және белгілі бір тілдік қауымдастық өкілдерінің тіліне әсер етеді. Тілдік саясат талап етіп тұрғандықтан, өзге ұлт өкілдері де қазақ тілін үйрене бастады. Бұл үдеріс лингвистикалық тұрғыда қызығушылық туғызды. Алайда, біздің зерттеудің назарында өзге ұлт өкілдерінің емес, қазақ тілін меңгеруге бағытталған тілдік саясат ерекше әсер еткен әлеуметтік топтың бірі билингв қазақтардың сөйлеу ерекшеліктері болып тұр. Кез келген билингв тұлғада екі тіл үнемі қатынасқа түсіп отырады. Аталмыш тілдік қатынастар салдарынан екі тілдік жүйе араласа бастайды. Біздің жағдайымызда қатынасқа бірінші тіл ретіндегі орыс тілі мен мақсатты түрде меңгерілген екінші тіл қазақ тілі түсіп тұр. Билингв қазақтардың сөйлеу ерекшеліктерін зерттеу барысында қазақ тіліне орыс тілінің әсер ететіні байқалады. Қазақ және орыс тілдері екі түрлі тіл типінің өкілі болғандықтан, бұл әсерлер тілші ғалымдардың назарын талап етеді. Билингв қазақтар тілінде орыс тілінің әсерінен пайда болған узуалды құбылыстар төменде сипатталады.

Нәтижелер.

1.1. Норма және узус терминдерінің айырмашылықтары. Еліміздің бүгінгі тілдік саясаты қазақстандықтарға мемлекеттік тілді меңгеруді жүктеп отыр. Бұндай міндеттер көптеген қазақстандықтардың жаппай қазақ тілін үйренуіне алып келді. Қазақ тілінде сөйлеу бұқаралық сипатқа ие бола бастағанымен, қазақ тілі екінші болып табылатын қазақстандықтар сөйлеуінде нормативті қазақ тілінің ережелеріне бағынбайтын кейбір формалар пайда бола бастады. Оларды нормадан ауытқушылық деп тануға болмайды, ол формалар көпшілік тілінде орын алғандықтан узустық сипатқа ие. Жалпы норма мен узус мәселесі қашан да тығыз байланыста қарастырылады. Екеуінің шекарасы алшақ емес. Академик Р. Сыздықованың «Тілдік норма және оның қалыптануы» атты еңбегінде: Тіл мәдениеті, норма дегендерге қатысы бар терминдердің және бірі – узус. Орыс тіл білімінде бұған көбінесе «узус – қолданылып кеткен тілдік бірліктер» деген түсініктеме береді, узустың қарама-қарсысында окказионалдық бірліктер, яғни әдеттегі (нормадағы) мағынадан бөлек, тек сол контексте келтірілген мағынада жұмсалған сөздер тұрады. Узус пен окказионализмдер – оппозитивтік (қарама-қарсы тұрған) дүниелер. Сірә, дұрыс қолданыстағы бірлікті (сөзді, тіркесті, сөйлемді) «узус» дейтін болсақ, оның «нормативтік бірлік» дегеннен қандай айырмасы болады? Сондықтан біз узус деп тілдік жүйеге қайшы келгенмен, тілдік дағдыға айналған қолданысты атағанды дұрыс деп санаймыз. Тегінде, норма мен узусты айырып таныған жөн. Нормативтік бірліктер де – қолданылып кеткендер, олай болса узус дегеніміз – әдеттегі тілдік жүйеге негізделген норма емес, тілдік дағды, тіпті узустың бір айырым белгісі – оның тілдік жүйеге қайшы келетіндігі деп танымыз – делінген [2, 10]. Узус – әдеби тілдегідей норма емес, бір тілде сөйлейтін адамдардың басым көпшілігі қабылдаған сөйлеу үлгісі, сөз қолданудағы әдет, дағды. Әдеби нормалар әр дәуір талабына сай үрдіс ретінде өзгеріп отыруы мүмкін, ал узус тұрақты, оны халық үнемі қолданады. Узус тілдік дәстүрмен ұштасып жатыр [3, 381]. Қазіргі лингвистика кез келген тілдің узусын Э.Косериуге тиесілі «жүйе – норма – узус» триадасының шеңберінде қарастырады. Узус тілдік жүйені нығайта отырып, сан түрлі жаңа құбылыстар арқылы оның өзгеріске ұшырауына себепкер болып отырады. Тілдің грамматикасы узус тарапынан оның барлық деңгейінде кездесуі мүмкін түзетулерге ұшырайды. Әдеби тілдің функционалдық тұрғыдағы әртүрлілігіне стилистикалық узус та тән. Тілдің өзі секілді узус та халықтық сипатқа ие. Узус аумақтық және әлеуметтік лингвистикалық факторларға тәуелді. Әдеби тіл сипаттары қалыптасатын база ретінде узуста уақыт өте келе әдеби нормаға айналатын тілдік бірліктер пайда болады. Функционалдық түсінік болғандықтан, норма тұрақты, дәстүрлі, қоғам қабылдаған және оның тарапынан дұрыс және міндетті болып есептелетін бірліктерден тұрады. Сондықтан, норма кез келген тілдің өмір сүру формасын сипаттатын жалғыз түсінік бола алмайды. Тілдің функционалдығын көрсететін келесі бір түсінік узус болып табылады. Узустың нормадан ерекшелігі ол кездейсоқ, дәстүрлі емес, кейде тіпті қате тілдік құбылыстардан тұруы мүмкін [4, 147].

1.2. Тәжірибе нәтижелері. Мемлекеттік тілді меңгеруге бағытталған тілдік саясат әсер еткен әлеуметтік топтың бірі 40 жастан асқан қазақ тілі екінші тіл болып табылатын билингв қазақтар. Әсіресе, педагогикалық, медициналық және мемлекеттік қызметтегі қазақстандықтар мақсатты түрде қазақ тілін үйрене бастады. Бала кезден бастап бірінші тілі орыс тілі болған тұлғаларға қазақ тілінде сөйлеп кету оңай болмағаны түсінікті жағдай. Экономикалық, мәдени, саяси, әлеуметтік және т.б. экстралингвистикалық факторларға байланысты тілді меңгеру үлкен жылдамдықпен жүзеге асты деуге болады. Сол себептен екінші тілі қазақ тілі болып табылатын билингв қазақтар тілінде ерекше узустық құбылыстар қалыптаса бастады.

Аталмыш құбылыстардың орын алуын анықтау мақсатында арнайы тәжірибе жүргізілді. Тәжірибеге 40 жастан асқан қазақ тілі екінші тіл болып табылатын жоғары оқу орындарында қызмет жасайтын педагогикалық қызметкерлер қатысты. Педагогикалық қызметкерлердің таңдалауы олардың қоғамның ең белсенді және жауапты тобы екендігімен түсіндіріледі. Тәжірибе нәтижесінде барлығы 630 минут тілдік

материал талданды. Талдау барысында сөйлеушілер тілдерінде жиі кездесетін көптеген узустық құбылыстар анықталды.

Бүгінгі таңда сөйлеушілердің көпшілік аудиторияға бағыттап «Сіз білесіз» сөйленісін қолданғанын жиі кезіктіруге болады. Әрине, дұрысында «Сіздер білесіздер» болуы тиіс. Бұл сөйленістің қате құрылуы орыс тіліндегі «Вь» жіктеу есімдігінің II жақ көпше түрде және «ты», яғни «сен» есімдігінің сыпайы немесе ресми формасы ретінде қатар қолданылуымен байланыстырылады. Сонымен қатар, берілген сөйленістің «Сіз білесіңіз» деген нұсқасы да кездесті. Бұл қатені қалай түсіндіруге болады?! Сөйлеуші көптік мағынада «Сіздер білесіздер» орнына қате қолданып тұрған «Сіз білесіз»-дің жекеше түрдегі нұсқасы «Сен білесің» екені белгілі. Сөйлеуші көпшілікке бағытталған сөйлеуінде берілген жекеше түрдегі нұсқадағы *сен* есімдігін *сіздер*-ге емес *сіз*-ге алмастырып, II жақ жекеше түрдегі *білесің* етістігінің орнына II жақ көпше түрінің сыпайы формасы *білесіздер* деп қолданбай, II жақ жекеше түрдегі *білесің* етістігіне *-із* қосымшасын жалғап тұр.

Қазақ тілі екінші тіл болып табылатын билингв оқытушылардың тілінен орфоэпиялық ауытқушылықтарды да жиі кезіктіруге болады. Жинақталған тілдік материалдар арасынан Ақерке, Жанболат сияқты қазақша есімдерді айту барысында орфоэпиялық заңдылықтарды сақтамай, дәл сол қалпында қолданғандарды да көруге болады. Дұрысы, Ақерке, Жамболат. Айтылу кезінде қосымша жалғағанда *Ақеркеге* немесе *Жамболатқа* деп айту дұрыс. Алайда, *Ақеркеге*, *Жанболатқа* деп қолдану орын алғанын байқап отырмыз.

Қазіргі таңда көптеген сөйлеушілер тілінде өз пікірін білдіруді «мен ойлаймын» сөйленісінен бастайтынын байқауға болады. Екінші тілі қазақ тілі болып табылатын 40 жастан жоғары педагогикалық қызметкерлер тілінде бұл формада жоғары жиілікпен қолданылады. Сөйлем басында бастауыш пен баяндауыштың, яғни тұрлаулы мүшелердің қатар келіп, тұрлаусыз мүшелердің олардан кейін қолданылуына орыс тілінің әсер етіп тұрғаны анық. Орыс тілінде сөйлем мүшелерінің грамматикалық тұрғыда қатал тәртібі жоқ. Коммуникативтік жағдаяттағы сөйлеушінің мақсатына орай сөйлем мүшелерінің орны өзгере алады. Сөйлемдегі сөздер реті синтаксистік, мағыналық және стилистикалық сипатқа ие. Ал, қазақ тілінде сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі, жалпы алғанда, тұрақты, орыс тіліндегідей еркін емес, жалпы ереже бойынша – баяндауыш сөйлемнің ең соңында, бастауыш одан бұрын, анықтауыш, пысықтауыш, толықтауыш өздері қатысты сөздерден бұрын тұрады. Бүгінде сөйлем мүшелерінің бұл орын тәртібі, әрдайым жоғарыда айтқандай болып келе бермейді, инверсия жасалып (орын ауысып) та орналаса береді [5, 104].

Жинақталған тілдік материалдар арасында *балдарымға*, *үйімге* деген формалар кездесті. Үндестік заңының ережелеріне сәйкес, *бала* сөзіне көптік ұғымды білдіру үшін *-лар* жалғауы жалғануы тиіс. Алайда, еліміздің кейбір өңірлерінде *-дар* көптік жалғауының қолданылатынын да естіп жүрміз. Сондықтан, *балдар* формасы қате емес, узустық құбылыс. Дегенмен, берілген мысалда *бала* сөзіне *-дар* көптік жалғауы мен *-ым* тәуелдік жалғауынан кейін барыс септігінің *-ға* жалғауы жалғанып тұрғаны назар аудартады. Дұрысы, *балдарыма* немесе *балаларыма* екені мәлім. *Балдарымға*, *үйімге* сөздеріндегі қате барыс септігінің кең тараған *-ға*, *-ге* формаларын *-а*, *-е* формаларының орнына қолдануында болып тұр.

Қорытынды. Жалпы алғанда бұндай узустық құбылыстар қазіргі қазақ тіліне тән. Кез келген мемлекет ұстанатын тілдік саясат елдегі тілдік жағдаятқа әсер ететіні белгілі. Біздің еліміздегі тілдік саясат қазақ, орыс және ағылшын тілдерін қатар меңгертуге бағытталғанымен, басымдық қазақ тілін меңгертуге беріледі. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстан-2050: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты халыққа жолдауында «Біз ел иесі ретінде биік бола білсек, өзгелерге сыйлы боламыз» дей келе: «Қазақ тілі – біздің рухани негізіміз. Біздің міндетіміз – оны барлық салада белсенді пайдалана отырып дамыту. Біз ұрпақтарымызға бабаларымыздың сандаған буынының тәжірибесінен өтіп, біздің де үйлесімді үлесімізбен толығымен түсетін қазіргі тілді мұраға қалдыруға тиіспіз. Бұл – өзін қадірлейтін әрбір адам дербес шешуге тиіс міндет. Мемлекет өз тарапынан мемлекеттік тілдің позициясын нығайту үшін көп жұмыс атқарып келеді. Қазақ тілін кеңінен қолдану жөніндегі кешенді шараларды жүзеге асыруды жалғастыру керек. Тіл туралы жауапкершілігі жоғары саясат біздің қоғамымызды одан әрі ұйыстыра түсетін басты фактор болуға тиіс. Біз алдағы уақытта да мемлекеттік тілді дамыту жөніндегі кешенді шараларды жүзеге асыруды табандылықпен жалғастыра береміз» делінген. Сондықтан, қазақ тілін дамыту еліміздің басты стратегиялық бағыты болып табылады. Қазақстан Республикасының «Тіл туралы заңы» және «Тілдерді қолдану мен дамыту туралы мемлекеттік бағдарламаларында» қазақ тілі еліміздің бүкіл аймағында, қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін жүргізу және іс қағаздарын жүргізу тілі болуы тиіс деп көрсетіледі. Тілдерді дамыту жөніндегі мемлекеттік бағдарламаның басты мақсаты – мемлекеттік тілді мемлекеттік қызмет және қоғамдық-саяси, әлеуметтік кәсіпкерлік саласының барлығында да батыл қолданысқа енгізіп, қазақстандықтардың өмірлік қажетіне айналдыру.

Мемлекет тарапынан қазақ тілін жетік меңгеру бірінші орынға қойылғандықтан, оны меңгеру барша қазақстандықтардың басты міндетіне айналды. Қоғамның ең жауапты тобы ретінде педагогикалық қызметкерлер қандай болмасын саяси өзгерістерге икемді болып келеді. Тәуелсіздік жылдарынан бастап қазақ тілін

менгеруде аса үлкен белсенділік танытқан да педагог қызметкерлер. Тілді меңгеру арнайы орталықтарда да, әлеуметтік ортада немесе әркімнің өз бетінше жүзеге асты. Екінші тілі қазақ тілі болып табылатын билингв педагогтар сөйлеуінде нормативтік қазақ тілінің ережелеріне бағынбайтын формалар пайда бола бастады. Бастапқыда нормадан ауытқушылық деп танылған тілдік құбылыстар бүгінде көптеген қазақстандықтар тілдерінде орын алып отырған узустық құбылыстарға айналды. Педагог қызметкерлердің мамандығының ерекшелігіне орай тілді меңгеруде оларға үлкен жауапкершілік артылады. Себебі, кез келген педагог сөйлеуіндегі тілдік бірліктердің дұрыс не бұрыс қолданылуы ол білім беретін аудиториядағы ондаған білім алушының тілдік қорына әсер етеді. Сол себепті педагог қызметкерлердің сөйлеу ерекшеліктерін зерттеу қай кезде болмасын өзекті деп есептейміз.

Жалпы алғанда, тілді өз қалауымен немесе өз еркіменешкім өзгерте алмайды. Өйткені, тіл өз-өзін реттейтін мүмкіндікке ие ерекше құбылыс болып табылады. Сөйлеу өзгереді, норма да өзгеруі мүмкін, сәйкесінше бұл жағдайлар тілдік жүйенің өзгеруіне алып келуі ықтимал. Бұл өзгерістердің орын алуында қоғамның алатын орны маңызды. Тілдік жүйеге қолайлы жағдай жасайтын да, немесе керісінше, тілдік норманың әртүрлілігі мен кейде оның жойылуына себепкер болатын да қоғам. Аталған өзгерістер қалай жүзеге асатындығын болжау мүмкін емес, алайда қоғамдағы өзгерістерге сай тілдік жүйеде әртүрлі ауытқушылықтар орын алуы мүмкін екендігі анық. Мақалада сөз болған узустық құбылыстар қазақ тілінде орнығып қалады ма, аталған құбылыстар әдеби нормаға айналуы мүмкінбе, әлде уақыт өте келе нормативті қазақ тілінің ережелеріне сай келетін формалармен алмастырылуы мүмкін бе деген мәселе қашан да тілші ғалымдар назарында болуы тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының электронды заңнамалар ресурсы. [Электрон.ресурс]. – 2015. – URL: <http://adilet.zan.kz> (Қаралған күні: 23.03.2019).
- 2 Р. Сыздықова Тілдік норма және оның қалыптануы: көптомдық шығармалар жинағы. – 8-том. - Алматы.: Елшежіре, 2014. - 384 б.
- 3 Ғ. Қалиев Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы.: Сөздік-Словарь, 2005. – 439 б.
- 4 Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. Проблема языкового изменения: учебное пособие - М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 204 с.
- 5 Балақаев М., Томанов М., Е. Жанпейісов, Б. Манасбаев Қазақтілінің стилистикасы. – Алматы, 1966. – 226 б.

МРНТИ 17.07.31

Н.Ә. Ильясова¹, А.В. Таңжарықова¹

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан*

ХУ–ХУІІІ ҒАСЫР ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ГУМАНИСТІК АНТРОПОЦЕНТРИЗМ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Ғылыми мақалада ХУ–ХУІІІ ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі гуманистік антропоцентризм аспекті-сінде талданады. Бұл кезеңдегі қазақ поэзиясы гуманистік-философиялық еңбек ретінде бағаланады. Поэзия тілін талдау барысында оның мынадай қызмет атқаратыны анықталады: адамның еркіндігіне жол көрсету, еркін тұлға мен қоғамның қызығушылығын біріктіру, қоршаған орта мен адамзатты бірлікте қарау.

Авторлардың ақын емес, «жырау» деп аталу себептері талданады. Біріншіден, жыраулар табиғатқа сырын айту арқылы шындықты, ақиқатты, тазалықты табиғаттан іздейтін тұлғалар ретінде танылады. Бұл атакты философ Иммануил Канттың тұжырымдарымен үндесетіні дәлелденеді. Қоршаған ортадағы тау, тас, жер, су, т.б. сияқты «өлі» дүниені адам кейіпінде танып, оларды ақиқаттың, шындықтың, тазалықтың куәсі ретінде тану *антропизациялық фактор* деп аталады. Екіншіден, жыраулар мен Аристотельдің т.б. тұжырымдары үндес екені дәлелденеді. Олар да өсімдік, жануар, адамзатты тірі жан ретінде танығанына талдау жасалады. Жер мен су олардың өмір сүруіне, дамуына мүмкіндік беретін тіршілік иесі екенін айтқан. Бұл құбылыс *антропогендік фактор* деп аталады. Үшіншіден, жыраулар еркіндік заңдарымен өмір сүрудің, Ерлік, Ақиқат, Әдемілік, Кемелдік т.б. бағытында өзін-өзі танытудың мотивін көрсеткен гуманист психологтар ретінде танылады. Бұл американдық психолог А.Маслоудың тұжырымдарымен үндес екені дәлел-

денеді. Төртіншіден, жыраулар адамгершілік борышпен өмір сүрудің пайдасын, қажеттілігін түсіндіретін, гуманистік идеяға қарама-қайшы әрекеттерді әшкерелейтін демократтар және гуманистік идеологтар ретінде танылады. Бұл да атақты философ Иммануил Канттың идеясымен үндес екені көрсетіледі. Бесіншіден, жыраулар гуманистік бағыттағы діни таным-түсініктерді насихаттаушылар және дінді мистикалық ілім емес, адалдық пен арамдықтың, ізгілік пен зұлымдықтың айырмасын танытатын гуманистік ілім ретінде танушылар екені дәлелденеді. ХУ-ХУІІІ ғасырдағы қазақ поэзиясы гуманистік идеяға толы болған. Сондықтан ауызша формада ғасырдан-ғасырға сақталған. ХУ-ХУІІІ ғасырдағы қазақ поэзиясын қазақ қоғамының гуманистік базасы деп, ал жырауларды мәдени қаһармандар, элитарлы тұлғалар деп тануға болады.

Кілт сөздер: гуманистік антропоцентризм, гуманистік психология, гуманистік философия, гуманистік идеология, гуманистік дінтаным, антропизациялық фактор, антропогендік фактор, мәдени қаһарман, жоғары мағыналық мотивтер, өзін-өзі таныту, адамгершілік борыш.

N.A. Ilyassova¹, A.V. Tanzharykova¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

PROBLEMS OF HUMANISTIC ANTHROPOCENTRISM IN THE KAZAKH POETRY OF THE 15-18TH CENTURIES

Abstract

The article analyzes the language of the Kazakh poetry of 15-18 centuries in the aspect of humanistic anthropocentrism. The Kazakh poetry of that period is estimated as a humanist-philosophical work. When analyzing the language of poetry, it is determined that it performs the following functions: to point the way towards human freedom, to integrate interests of a free individual and society, to appeal to the environment and humanity in unity.

The reasons why the authors are called "Zhyrau" and not a poet are analyzed. First, Zhyrau, is recognized as a person looking for truth, reality, purity in nature. This proves that it is complied with the conclusions of the famous philosopher Immanuel Kant. The perception of the dead "world" such as: mountains, stone, earth, water, etc. in human form in the environment and recognition of them as witnesses of truth, reality, purity is called *factor of anthropization*. Secondly, the similarity of opinions of Zhyrau and Aristotle and others is confirmed. The fact that they also recognized the plant, animal, humanity as a living soul will be analyzed too. They said that the Earth and water are the inhabitants that allow them to live and develop. This phenomenon is called the *anthropogenic factor*. Thirdly, Zhyrau is recognized as a humanist psychologist who showed how to live according to the laws of Freedom, who displayed the motive of self-expression, Courage, Truth, Beauty, Perfection, etc. This is evidenced by the findings of the American psychologist A. Maslow. Fourth, Zhyrau is recognized as democrats and humanistic ideologist explaining the benefits, the need for the existence of moral duty, exposing the contradictory humanistic actions This is also reflected in the idea of the famous philosopher Immanuel Kant. Fifth, it was confirmed that Zhyrau is a propagandist of religious knowledge of the humanistic direction, they know that religion is not a mystical doctrine, but a humanistic doctrine that shows the difference between loyalty and dishonesty, good and evil. The Kazakh poetry of the 15-18th centuries was filled with humanistic ideas. Therefore, orally it has been preserved from century to century. The Kazakh poetry of the 15-18th centuries can be recognized as a humanistic base of the Kazakh society, and Zhyrau is the cultural hero, elite personality.

Keywords: humanistic anthropocentrism, humanistic psychology, humanistic philosophy, humanistic ideology, humanistic religion, factor of anthropization, anthropogenous factor, cultural hero, highly significant motives, self-expression, moral duty.

Н.А. Ильясова¹, А.В. Таңжарықова¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ГУМАНИСТИЧЕСКОГО АНТРОПОЦЕНТРИЗМА В ХУ-ХУІІІ ВЕКАХ В КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ

Аннотация

В научной статье анализируется язык казахской поэзии ХУ-ХУІІІ веков в аспекте гуманистического антропоцентризма. На данном этапе казахская поэзия рассматривается как гуманистически-философское произведение. Анализ поэтического языка определяет его функцию следующим образом: руководить свободой человека, объединять интересы свободного человека и общества, видеть среду и человечество в единстве.

Анализируются причины, по которым авторов называют «жырау», а не поэтов.

Во-первых, жырауов признаны человеком, который ищет истину, правду и чистоту от природы. Это подтверждают выводы известного философа И.Канта. Признание «мертвого» мира такими как гора, камень, земля, вода людьми и признание его свидетелем реальности, истины и чистоты называется факторам антропизации. Во-вторых, доказано, что выводы жырауов и Аристотеля находятся в гармонии. Они также анализируют тот факт, что растения, животные и люди признаются живыми существами. Они изложили, что земля и вода - существа, которые позволяют им жить и развиваться. Это явление называется антропогенным фактором. В-третьих, жырауов признаны психолог-гуманистом который проявивший мотив закон свободы, смелости, истины, красоты, совершенства и т.д. Это доказывает, что выводы известного психолога А.Маслоу и казахского жырауов находятся в гармонии. В-четвертых, жырауов признаны демократами и гуманистическими идеологами, которые разоблачают противоположность гуманитарным идеалам, объясняя преимущества и потребности жизни с моральным долгом. Это также отражено в идее известного философа И.Канта. В-пятых, жырауов признаны пропагандистом гуманистических религий, а также познователи религию не мистической, а гуманистической учением которые показывающей различие между верностью и нечестностью, добром и злом.

Казахская поэзия XV-XVIII веков полна гуманистических идей. Поэтому сохранился в устной форме на протяжении веков.

Казахская поэзия XV-XVIII веков считается гуманистической базой казахского общества, а жырауов можно считать культурными героями.

Ключевые слова: гуманистический антропоцентризм, гуманистическая психология, гуманистическая психология, гуманистическая идеология, гуманистическая религия, фактор антропизации, антропогенный фактор, герои культуры, мотивы высокого смысла, самовыражение, моральный долг.

Кіріспе. ХУ-ХУІІІ ғасырлардағы қазақ поэзиясы – поэтикалық тіл арқылы қазақтың ұлттық санасын, дүниетанымын, психологиясын, мәдениетін, рухани жан-дүниесін, жалпы ұлттық болмысын, өмірін көрсететін тілтанымдық мәтін ретінде ерекшелікке ие. Сонымен қатар, «барлық заттардың өлшемін іздеу» ұстанымы басшылыққа алынған, гуманистік антропоцентризмге негізделген философиялық еңбек ретінде де бағалауға болады. Бұл кездегі қазақ поэзиясы қоғам – табиғат – адам қарым-қатынасын бірлікте қарастыру, адамның еркіндігіне жол көрсету, еркін тұлға мен қоғамның қызығушылығын біріктіру мақсатындағы гуманистік бағытты басшылыққа алған. Сондықтан қазақ қоғамының **гуманистік базасы** деп нық сеніммен айтуға болады.

Қазақ халқы қоғамдық-әлеуметтік маңызы зор осындай поэзиялық еңбектің авторларын «жырау» деп атаған. Жыраулар – өз еңбектерінде қоршаған ортаны адамдандыру позициясын басшылыққа ала отырып, Адам мен Әлемді біртұтас құбылыс ретінде таныған. Қоршаған ортадағы барлық жаратылыстар «игілік үшін пайда болғанын» айтады. Мұны жаратылыстану ғылымындағы антропизация, антропогенизация ұғымына пара-пар құбылыс деп тануға болады. Антропизация, антропогенизация жаратылыстану ғылымында адам әрекеттері арқылы қошаған ортаның өзгеруі болса, жыраулар тілінде жалпы сананың толысуын көрсететін іргелі сатыдағы гуманистік философияның көрсеткіші ретінде көрініс табады. Жыраулар қоғам – табиғат – адамдар арасындағы қарым-қатынастың барлығы антропизация, антропогенизациялық ландшафтардан туындайтынын халқының ұлттық психологиясына сай етіп, поэтикалық тілмен тамаша жеткізе білген. Оған төмендегі тілтанымдық факторлар дәлел.

Талқылау. Гуманистік антропоцентризмнің жыраулар тіліндегі репрезентациясы тіл мен философияның сабақтастығынан туындайтын тілтанымдық факторлар арқылы талқыланады. Философиядағы антропизациялық, антропогендік, еркіндік заңдарымен өмір сүру, адамгершілік борышта өмір сүру факторларының тілдегі көрінісі жыраулар поэзиясында кенінен орын алады. **Біріншіден**, жыраулар жер, су, жан-жануарларды адам кейіпінде танып, оларға тіл қатып, қоғам – табиғат – адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттеуге қызмет атқаратын, оның куәсі болатын жан ретінде таниды. Мысалы:

*Айналайын, Ақжайық!
Ат салмай өтер күн қайда?
Еңсесі биік боз орда
Еңкеймей кірер күн қайда? (Доспамбет жырау)*

немесе

*Қайран менің Еділім,
Мен салдым да, Сен салдың (Қазтуған жырау)* дегенде жыраулар Ақжайық өзеніне, Еділ өзеніне сырын айту арқылы оларды адамдандырған. Бұл жыраулардың табиғатқа деген

адалдығын, туған жерге деген құрметін сүйіспеншілігін көрсетеді. Классикалық философияның негізін қалаған, философия тарихында «коперниктік төңкеріс» жасаған, ойшыл-гуманист ретінде әлемге әйгілі неміс ғалымы Иммануил Кант өркениетті адам болудың басты шарты табиғатқа адалдық екенін баса айтады. Табиғатты жасандылыққа, бақытсыздыққа икемдемеуге, қоғамдық өмірдегі байлықтан ләззат алуға, бір қарым-қатынасты бұзып, екінші қарым-қатынасқа түсуге негіз болатын күш ретінде таниды [1]. И.Канттың философиялық тұжырымдары мен жыраулардың дүниетанымы өзара сабақтастықта жатыр.

«Айналайын, Ақжайық!»

«Ат салмай өтер күн қайда?» дегенде жырау адаммен қарым-қатынасты бұзып, табиғатқа сырын айту арқылы шындықты, ақиқатты, тазалықты табиғаттан іздейді. Бұл құбылысты антропизациялық фактор деп атауға болады. Ендеше, **антропизациялық фактор** – қоршаған ортадағы, табиғаттағы тау, тас, жер, су, т.б. сияқты «өлі» дүниені адам кейіпінде танып, оларды ақиқаттың, шындықтың, тазалықтың куәсі ретінде тану. **Екіншіден**, жыраулар поэзиясында гуманистік антропоцентризмді айқындайтын антропогендік факторлар да жиі кездеседі. Антропогендік фактор жануар, өсімдік, адамзатты тегі жағынан пара-пар құбылыстар, сондықтан оларды жан иесі ретінде тану деп түсінуге болады. Мысалы:

*Жабағылы жас тайлақ
Жардай атан болған жер.
Жатып қалған бір тоқты
Жайылып мың қой болған жер.
Жарлысы мен байы тең,
Жабысы мен тайы тең,
Жары менен сайы тең.
Боташығы бұзаудай,
Боз сазаны тоқтыдай,
Балығы тайдай тулаған,
Бақасы қойдай шулаған,
Шырмауығы шөккен түйе таптырмас,
Балығы көлге жылқы жаптырмас,
Бақасы мен шаяны
Кежідегі адамға
Түн ұйқысын таптырмас,
Қайран менің Еділім,
Мен салмадым, сен салдың,
Қайырлы болсын сіздерге
Менен қалған мынау Еділ жұрт!.. деген*

Қазтуған жырау **біріншіден**, Еділ өзеніне сырын айтып тұрса (антропизациялық фактор), **екіншіден**, өсімдік, жан-жануар, адамзатты табиғаттың меншігіндегі пара-пар құбылыстар ретінде көрсетіп, оларды жан иесі ретінде таниды. Аристотель өсімдік, жануар, адам үшеуінің ортақ белгісін жанды заттар ретінде анықтап, өсімдікті өсіп-өнетін, жануарларды сезінетін, адамдарды ойлайтын жан түрінде талдап, айырмашылықтарын көрсетеді [2]. Жыраулар тілінде де өсімдік, жан-жануар, адамды жан ретінде бірлікте қарастырғанын көруге болады. Өсімдік, жануар, жәндік, адамзат сияқты жанды заттардың өсіп-өнуіне, дамуына, жетілуіне жер, су, жел (ауа), күн (от) негіз болатынын жырлаған. Олар бірінсіз-бірі өмір сүре алмайтын біртұтас Әлем ретінде танылған; **үшіншіден**, гуманистік философиядағы ең негізгі шарттардың бірі **еркіндік заңдарымен өмір сүру** факторы айқын көрініс табады. Мысалы:

*Менің ерлігімді сұрасаң,
Жолбарыс пен аюдай.
Өрлігімді сұрасаң,
Жылқыдағы асау тайындай.
Зорлығымды сұрасаң,
Бекіре мен жсайындай.
Беріктігімді сұрасаң,
Қарағай мен қайыңдай деген*

Жиембет жыраудың тілінде де жануар, өсімдік, адам жай жан ретінде ғана танылып қоймай, олар еркіндік заңдарымен өмір сүретін жан ретінде көрініс табады. Гуманистік психологияда қарастырылатын өзін-өзі

таныту, өзін тану мәселесі адамның өміріндегі жоғары мағыналық мотивтерді білдіреді. А.Маслоудың өзін-өзі таныту адамның кім болуға қабілетті екенін білуі; адам өз борышын орындауда өзіне қойған қажеттіліктерін жүзеге асыруға міндетті. Өзін-өзі танытуға деген қажеттілік адам қажеттіліктерінің қатарындағы жоғарғы саты деген тұжырымын ескерсек [3, 15], бұл мәселені ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы қазақ поэзиясында Ақиқатқа, Әдемілікке, Кемелдікке т.б. бағытталған тілдік қолданыстардан көруге болады. Жыраулар тіліндегі өзін-өзі танытуға деген жоғары қажеттіліктерден туындаған, **еркіндік заңдарымен өмір сүрудің** үлгісін көрсететін тілдік қолданыстар жиі кездеседі. Бір ғана мысал келтірсек:

Мұнар болған күнді ашқан,

Бұлт болған айды ашқан,

Сүйініш ұлы Қазтуған! дегенде Қазтуған жырау өзіндік МЕН-ді танытатын Ерлік, Батырлық, Өрлік т.б. мотивтерін басшылыққа алған. Бұл мотивте жырау өзінің жеке тұлғалық қасиетін жырлау арқылы, басқа адамдардың өмірге деген моральдық көзқарасына ықпал етуді көздейді; **төртіншіден**, жыраулар тілінен **адамгершілік борышта өмір сүру факторын** да айқын көреміз. Гуманистік идеология, гуманистік дүниетанымды зерттеушілердің айтуынша, адам өзін сүюі, өзінің бақытты сезінуі, өзіне-өзі қанағаттануы арқылы, яғни жеке бақыты үшін өмір сүрмеуі керек. Мұндай сезіммен өмір сүру гуманистік идеяға қарама-қайшы келеді. Адам адамгершілік борышта өмір сүруі керек. И.Канттың “Поступай так, чтобы максима твоей воли всегда могла иметь так же силу принципа всеобщего законодательства.” [1., 64] деген тұжырымын ескерсек, расында, әр адам өзін бақытты сезіну үшін өмір сүрсе, адам – табиғат – қоғам арасындағы қарым-қатынас бұзылып, дағдарыс орнайды. Осыны жақсы түсінген жыраулар адамгершілік борышпен өмір сүру қажеттілігін баса назарда ұстаған. Халық пен биліктің арасындағы қарым-қатынасты реттеу қызметін атқарып, демократиялық ұстанымды басшылыққа алған. Олар жаугершілік заманды, азаттық жолындағы күресті, хан мен халықтың арасындағы жай-күйді, халқының әлеуметтік жағдайын жыр арқылы жеткізіп, оларды реттеуге атсалысады. Оған Асан қайғының, Жиембет жыраудың, Марғасқа жыраудың өз тұсындағы ханға арнап айтқан сөздері дәлел. Асанқайғы жырау:

*«Жемде кеңес қылмадың
Жемнен елді көшірдің
Ойыл деген ойынды
Ойыл көздің жасы еді
Ойылда кеңес қылмадың
Ойылдан елді көшірдің.
Елбең-елбең жүгірген
Ебелекотқа семірген
Екі семіз қолға алып
Ерлер жортып күн көрген.
Еді деген қиянға.
Еңкейіп келдің тар жерге,
Мұнда кеңес қылмадың,
Кеңестің түбі нараду...
Көңілді жаман қалдырдың
Ақылды белден алдырдың,
Нәлет біздің жүріске!»*

дегенде ханның қылығы, іс-әрекеті өз шешімімен, өз сезімімен жүзеге асқаны, оның кеңес құрып, көпшілікпен санаспағаны анық айтылып тұр. Жырау бұл әрекеттің гуманистік тұрғыда дұрыс болмағанын дәлелдейді.

Жиембет жыраудың “Еңсегей бойлы ер Есім” жыр-толғауындағы:

*Қалмақтың Бөрі ханы келгенде,
Қаланың қасы бүлгенде
Хандар қалаға құлаған,
Сұлтандар суға сұлаған,
Қаз мойынды ханыша
Қалада тұрып жылаған...
Тал шарбаққа мал сақтап,*

*Тас қалаға жан сақтап,
Тасқан екен мына хан!
Қайрылып хайыр қылуға
Қылығың жоқ ұнаған.
Қайратым қанша қайтса да,
Мұныға, ханым, шыдаман!
Арқаға қарай көшермін,
Алашыма ұран десермін,
Ат құйрығын кесермін,
Ат саурысын берермін,
Алыста дәурен сүрермін,
Қарамасаң, ханым, қарама,
Сенсіз де күнімді көрермін!*

деген сөздерінде жырау ханның адамгершілік борышпен емес, жеке бақыт принципіне сай жасаған қылығын әшкерелейді.

Марғасқа жыраудың:

*«Ей, Қатағанның хан Тұрсын,
Кім арамды ант ұрсын,
Жазықсыз елді еңіретіп,
Жер тәңірсіп жатырсың.
Хан емессің, қасқырсың,
Қара албасты басқырсың,
Алтын тақта жатсаң да
Ажалы жеткен пақырсың!
Еңсегей бойлы Ер Есім
Есігіңде келіп тұр:
Алғалы тұр жаныңды,
Шаиқалы тұр қаныңды»*

деген сөздерінен де борышын өтемеген ханның қылығына наразылығын көреміз.

Жыраулардың қайсысына қарасақ та, хандарды борыш арқылы анықталатын адамгершілік заңдарға бағынбағанын, оның салдары неге әкелетінін ханына да, халқына да жеткізіп отыр. Бұл жыраулардың тіл арқылы жасаған ерлік істері; **бесіншіден**, жыраулар тілінен адамзатқа құпия заңдардың ақиқатын ашатын гуманистік бағыттағы діни таным-түсініктерді де көруге болады. Қазтуған жыраудың “Мадақ жырындағы”:

*Мұсылман мен кәуірдің
Арасын бұзып дінді ашқан*

Сүйінішұлы Қазтуған!!!» - деген сөзіндегі діни танымды Ы.Ожайұлының мына тұжырымы негізінде түсіндіруге болады: “Бұл жерде ұлы жырау қолданылып тұрған **кәуір** сөзі (мұсылманнан бөлек өзге дін өкілдері жайында болып отырған жоқ) адамның ішкі ақуалының жауы мен дұшпаны турасында болып отыр. Өлеңнен түсінгеніміз мұсылмандықтың дұшпаны кәуірлікте жатыр. Шын мұсылманшылықтың саф көңілі мен таза иманы кәуірлік құрсауынан құтылғанда ғана салтанат құрады дейді. Ұлы жыраудың бар айтқысы келген пәлсапасы осы ғана. Аңдаған адамға Қазтуған осы екеуінің «арасын бұзып» ажырата білдім деп айтып отыр” [5]. Бұдан мұсылман адам тар пейілден, арамдықтан, қулық-сұмдықтан таза болса ғана дін жолындағы адам ретінде танылады деген пайымдауды көреміз. Дәл осындай ізгілікке, адамгершілікке тәрбиелейтін гуманистік бағыттағы діни танымды Бұқар жыраудың жыр-толғаулары арқылы да көрсетуге болады. Бұқар жыраудың:

*...Алла деген ар болмас,
Ақтың жолы тар болмас,
Тар пейілді кеңімес,
Кең пейілді кемімес,
Берем деген құтылмас,
Берік байлаған шешілмес,
Қазулы жолдар көмілмес,*

*Қартайсаң қарт бабаңды сыйлай бер,
Күндердің күні болғанда,
Кімдердің де кімнің дейсің белі бүгілмес...*

немесе

*...Айтар болсаң Алланы айт,
Таңертең азан шақырған.
Дауыс салу молданы айт*

немесе

*Кісі ақысын көп жеген
Арам емей немене
Иштегі сыр Аллаға мәлім,
Сыртыңдағы қулығың
Амал емей немене*

немесе

*Құдайдың бергеніне тоймасаң,
Көрсің сонда теперіш*

деген ой-толғауларында дін мистикалық ілім емес, гуманистік антропоцентризмнің өзегі ретінде көрініс тапқан. Алла өмірде ақ жолға бағыт беретін, адамзаттың жаратылысына тән заңдылықтарды саналы түрде мойындататын, адалдық пен арамдықтың жігін ашатын құдіретті күш ретінде танылған. Алланың ісі ізгілікке толы екені дәлелденген.

Жыраулар қоғамдық өмірдегі аса маңызды мәселе адам жанын ізгілендіруді мақсат еткен және оны көркем образды тіл арқылы жеткізген. Сондықтан жыраулар поэзияның прагматикалық рөлі аса жоғары болып отыр. Жыраулар тілінің прагматикасын таңба мен оны қолданушы адам арасындағы қатынастарды реттейтін ілім ретінде ғылымға ең алғаш енгізген Ч.Мористің [6, 25] теориясы бойынша саралайтын болсақ, біріншіден, жыраулар шындық болмыстағы ақиқат деректерді қолданды; екіншіден, айтпақ ойына қажетті тілдік бірліктерді суретті сөзге айналдырып, қабылдаушының сезіміне ерекше әсер етудің жолдарын көрсетті.

Қорытынды. ХУ-ХУІІІ ғасыр қазақ поэзиясындағы тілтанымдық факторлар гуманистік антропоцентризмге негізделеді. Поэзияның хатқа түспей-ақ, ауыздан ауызға тарап, ғасырдан ғасырға жетуіне де осы гуманистік идеялар мен ұстанымдар арқау болған деп танымыз. Гуманистік дүниетаным мен гуманистік идеологияға толы жырлармен сусындап өскен қазақ халқының танымында ізгілік, адамгершілік, борыш, сүйіспеншілік, ерлік т.б. сияқты сезім мен қабылдау, байқау, түйсіну, саралау, салыстыру т.б. сияқты қабілет берік орын алған. Оған поэзияны дүниеге әкелген жыраулар өлшеусіз күш жұмсады. Жыраулар гуманистік ілімді әсерлі, түсінікті, қабылдауға жеңіл болатындай етіп өрнекті тіл арқылы жеткізді. Жер, су, тау, тас, өсімдік, жан-жануарды бөліп-жармай оларға адал болудың, жақсы көрудің үлгісін көрсетеді. Өсімдік, жан-жануар, адам жанды заттар екенін, олар жер, су, күн, жел (ауа) арқылы өсіп-өнетінін жырлай отырып, оларды біртұтас Әлем деп таныған. Біртұтас Әлемді құрайтын барлық заттар мен құбылыстар табиғаттың меншігі екенін, олардың барлығы да еркіндікте өмір сүруі қажет екенін жеткізеді. Жыраулар адамдардың қоғамдасуына ықпал ететін әлеуметтік маңызды мәселелерді ерекше назарға алған. Оны адамгершілік борышпен өмір сүру факторы арқылы түсіндірген. Адамгершілік борыш билік пен халық арасындағы қарым-қатынасты реттеуші құрал ретінде көрініс табады. Әсіресе, билік басына өзін бақытты сезіну үшін отырудың аса қауіпті екенін жеткізеді. Осындай ұстаныммен ел басқарған хандарға ой-пікірлерін ашық жеткізіп, оларды жөнге салуға қызмет жасаған. Бұдан 15-18 ғасырлардағы қазақ қоғамы демократиялық бағытта өмір сүргенін көруге және қазақ жырауларын халқына, гуманистік қоғамға қызмет еткен «мәдени қаһармандар» мен «элитарлы тұлғалар» деп санауға болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Кант И. *Наблюдения над чувством прекрасного и возвышенного* // соч. в 6 т. – М.: Мысль, 1964. – Т.2. – 510 с.

2. Аристотель. *Метафизика*. Перевод с греческого П.Д. Первова и В.В. Розанова – М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2006. – 232 с.

3. Маслоу А. *Новые рубежи человеческой природы*. – М., 2010. – 250 с.
4. Кант И. *Критика практического разума* // соч. в 6 т. – М.: Мысль, 1964. – Т.3. – 799 стр.
5. Ожайұлы Ы. *Кәпір мен кәуір*. [электрон.ресурс] – 2015, URL: <https://abai.kz/post/45005> (қаралған күн: 24.12.2018).
6. Морис Ч.У. *Основания теории знаков* // *Семантика*. – М.: Радуга, 1983. – С. 37-90.

МРНТИ 16.21.33

Г.И. Иса¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ МОДАЛЬНЫХ ГЛАГОЛОВ В ТЕКСТАХ НОРМАТИВОВ В ОБЛАСТИ АРХИТЕКТУРЫ И СТРОИТЕЛЬСТВА

Аннотация

Модальность в предложениях как особое явление обращает внимание многих исследователей-лингвистов. С помощью модальных слов и словосочетаний выражается отношение пользователя к тому, что составляет содержание высказывания. Техническая литература, в частности нормативные правовые акты и нормативные технические документы в области архитектуры и строительства не имеют эмоционально-экспрессивной окраски. Однако, в текстах документов, контролирующей архитектурную, градостроительную и строительную деятельность, регулирующих правовые отношения субъектов деятельности и содержащих нормативные требования при проектировании и строительстве строительных объектов, часто применяются модальные слова и словосочетания для обозначения статуса процессов и процедур. В настоящей статье сделана попытка показать модальность научно-технических и профессиональных текстов, для чего были рассмотрены и проанализированы государственные нормативы.

Ключевые слова: модальность, профессиональный язык, архитектура и строительство, государственный норматив, научно-технический текст.

G.Issa¹

¹Al-Farabi Kazakh National University Almaty, Kazakhstan

FUNCTIONING OF VERB MODALS IN TEXTS OF REGULATORY DOCUMENTS IN THE FIELD OF ARCHITECTURE AND CONSTRUCTION

Abstract

The modality in sentences as a special phenomenon draws the attention of many linguistic researchers. By dint of modal words and phrases is expressed the attitude of the utterance, its prepositive basis to reality, which is determined by the dominant criteria. Technical literature, in particular, normative legal acts and normative technical documents in the field of architecture and construction do not have emotionally expressive coloring. However, modal words and phrases are often used to denote the status of processes and procedures in the texts of documents controlling architectural, city-planning and construction activities that regulate the legal relations of stakeholders containing regulatory requirements in the design and construction of construction objects. This article attempts to show the modality of scientific, technical and professional texts, for which state regulations were reviewed and analyzed.

Keywords: modality, professional language, architecture and construction, state normative document, scientific and technical text.

Г.И. Иса¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

СӘУЛЕТ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫС САЛАСЫНДАҒЫ НОРМАТИВТЕР МӘТІНІНДЕГІ МОДАЛЬ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Сөйлемдердегі модальдылық ерекше құбылыс ретінде көптеген ғалымдардың зерттеу жұмыстарына арқау болып жүргені көпке белгілі. Модаль сөздер мен сөз тіркестері айтушының сөйленім мазмұнының, оның препозитив негізінің шынайылыққа, нақтылыққа қарым-қатынасын білдіретіні белгілі, ал модальдылықты анықтау оның басым белгілеріне қарай жүргізіледі. Қарастырылып отырған нормативтік құжаттардың эмоционалдық-экспрессивтік реңкі жоқ. Дегенмен, сәулет және құрылыс қызметін қадағалап, субъектілердің құқықтық қарым-қатынастарын реттейтін, құрылыс объектілерін жобалау және салу барысында нормалардың сақталуын бақылайтын құжаттардың мәтінінде де процестер мен басқа шаралардың мәртебесін белгілеу үшін модаль сөздер мен сөз тіркестері жиі қолданылады. Осы мақалада ғылыми-техникалық және кәсіби мәтіндердегі модальдылықты ашып көрсетуге талпыныс жасалды, ол үшін мемлекеттік нормативтер қарастырылып, оларға талдау жүргізілді.

Кілт сөздер: модальдылық, кәсіби тіл, сәулет және құрылыс, мемлекеттік норматив, ғылыми-техникалық мәтін.

Введение. Модальность – функционально-семантическая категория, выражающая взгляды, предположения, сомнения или намерения говорящего или пишущего (в случае текстов). Данная категория, являющаяся темой данной статьи, будет определяться в научно-технических текстах, а именно в нормативных документах архитектурной и строительной сферы. Способность определения модальности в контекстах отмечает и Е.Жанпеисов, который указывал на тот факт, что модальность некоторых слов явная, а функции некоторых лексико-грамматических способов определяются только в предложениях [1], “...сложные по модальному строению высказывания определяются в зависимости от контекста, ситуации и интонации” [2]. Модальные или “оценочные” слова составляют “отдельную группу, промежуточную между знаменательными и служебными словами” [3]. Данный факт определил основную цель настоящей статьи – рассмотрение модальности научно-технических текстов в контексте, а именно в текстах государственных нормативов.

Государственные нормативы (государственные нормативные документы) нормативной базы в области архитектуры, градостроительства и строительства – это система нормативных и правовых актов, градостроительных и технических регламентов, нормативно-технических документов, иных обязательных требований, условий и ограничений, обеспечивающих благоприятные, безопасные и другие необходимые условия обитания и жизнедеятельности человека [4]. В настоящей статье будут рассматриваться два вида государственных нормативов: нормативные правовые акты (далее – НПА) и нормативные технические документы (далее – НТД). Нормативные правовые акты устанавливают “обязательные требования к организации деятельности” и регулируют “взаимоотношения субъектов в области архитектуры, градостроительства и строительства” [5], а нормативные технические документы – нормативный документ, содержащий технические и технологические нормы [4].

Методика. Для достижения целей настоящей статьи использованы методы SEO-анализа текстов и количественно-сравнительный анализ модальных слов. Для анализа представлены тексты НПА (Закон Республики Казахстан “Об архитектурной, градостроительной и строительной деятельности в Республике Казахстан” от 16 июля 2001 года № 242, Технический регламент “Требования к безопасности зданий и сооружений, строительных материалов и изделий”, утвержденный постановлением Правительства Республики Казахстан от 17 ноября 2010 года № 1202, Санитарные правила Санитарно-эпидемиологические требования к содержанию и эксплуатации жилых и других помещений, общественных зданий, утвержденные приказом МНЭ РК от 24.02.2015 № 125 с 28.05.2015) и НТД (ГОСТ 32498-2013 “Здания жилые и общественные. Параметры микроклимата в помещениях”, СТ РК ISO 15686-6-2012 “Здания и встроенные объекты. Планирование срока службы. Часть 6. Порядок рассмотрения воздействий на окружающую среду”, СН РК 3.02-07-2014 “Общественные здания и сооружения”, СП РК 3.02-107-2014 “Общественные здания и сооружения”). По результатам SEO анализа определено общее количество слов по всем текстам: НПА – 58 526 слов, НТД – 57 258 слов, и для целей настоящей статьи отобраны 10 модальных слов частотностью 329 повторов в НПА и 1272 повторов – в НТД.

Также для анализа условий функционирования данных языковых элементов в научно-технических текстах были изучены стандартные требования, предъявляемые к содержанию текстов и строго соблюдаемые при разработке нормативов. Разработка государственных нормативов содержит свои правила и требования, в частности, требования к оформлению и составлению текста имеют важную роль в данном процессе, поэтому они регулируются правилами и стандартами. Например, СТ РК 1.5-2013 “Общие требования к построению, изложению, оформлению и содержанию стандартов” устанавливает стандартные требования по применению модальных слов в текстах нормативных документов: “при изложении обязательных нормативных требований и положений в тексте ...применяют слова: “должен”, “следует”, “подлежит”, “необходимо”, “требуется”, “разрешается только”, “не допускается”, “запрещается”, “не должен”, “не следует”, “не подлежит”, “не могут быть” и т.п.”. Вместе с требованиями в текстах нормативных документов приводятся положения, допускающие “отступления от требований и положений”, при таких случаях применяются слова: “могут быть”, “как правило”, “при необходимости”, “допускается”, “разрешается” и т.п. При изложении в стандарте рекомендаций применяют слова: “рекомендуется”, “не рекомендуется”, “целесообразно”, “нецелесообразно” и т. п. [6].

Обсуждения и результаты. “Модальность научного текста включает три компонента: отношение говорящего к действительности, отношение говорящего к участникам общения (включая себя), отношение говорящего к действию” [7, 8]. Говорящим в данных компонентах является автор, вернее коллектив авторов-разработчиков государственных нормативов, а участниками – субъекты архитектурной, градостроительной и строительной деятельности. Первый компонент отражает отношение авторов документов к архитектурно-строительной сфере, системе нормирования и регулирования этой сферы. Второй компонент представляет отношение авторов-разработчиков к пользователям нормативов в части убеждения корректности положений, предписываемых им. Третий компонент подразумевает требования и рекомендации по осуществимости, необходимости и потенциальной возможности выполнения различных процессов и процедур в строительстве. А по значениям передающих эти отношения модальных слов существуют три вида модальности: дебитивная, потенциальная и предположительная.

По требованиям разработки нормативных документов “положения государственных нормативов являются обязательными и (или) рекомендуемыми” [5]. Обязательный и рекомендательный характеры текстов раскрываются модальными глаголами в значении долженствования (дебитивная модальность), желательности (потенциальная модальность), рекомендации (предположительная модальность). Данные модальные глаголы приведены в таблице 6.

Таблица 6. Модальные глаголы нормативных документов

Модальные глаголы	Количество частотности в:	
	НПА	НТД
дебитивная модальность		
должно	118	430
обязано	16	6
следует	23	405
необходимо	48	99
запрещается	7	4
потенциальная модальность		
может	57	108
возможно	2	16
как правило	8	28
при необходимости	15	3
предположительная (гипотетическая) модальность		
допускается	35	173

Количественная разница показателей частотности применения модальных слов в разных видах нормативных документов объясняется различными целями и задачами рассматриваемых нормативов: НПА устанавливают всеобщие правила и положения, а НТД регулируют нормы, применяемые в обязательном и добровольном порядке. В связи с тем, что в текстах НТД преобладают меры измерений, нормы с конкретными математическими, физическими и химическими показателями и точными чертежами, применение их

требует строгого соблюдения обязательности. Вместе с тем своды правил, относящиеся к НТД, предназначены для применения в добровольном порядке, поэтому во второй группе преимущественные показатели имеют модальные глаголы с прогнозирующим, предположительным значением.

I. Дебитивная модальность или модальность долженствования выражает обусловленность ситуации “теми или иными (объективными или субъективными) факторами, которые, с точки зрения некоего лица (субъекта модальной оценки), требуют неизменного “превращения потенциального в актуальное” (Теория функциональной грамматики, 1990). В текстах эти факторы имеют технологический, технический и экономический характеры и раскрывают свое значение в пропозициональной структуре: НЕКТО (агенс) – ДОЛЖЕН/ОБЯЗАН СДЕЛАТЬ (предикат) – ЧТО-ТО (объект-фактор): *...заказчик и подрядчик **обязаны обеспечить** безопасность производства строительно-монтажных работ и **исключить** возможность причинения вреда жизни и здоровью человека, окружающей среде; Физические лица и аккредитованные юридические лица **...обязаны иметь** ...средства измерений и контроля, нормативную документацию и аккредитованную лабораторию (привлеченную); Баланс развития территории и населенного пункта **должен обеспечиваться** градостроительными регламентами...; Комплексные схемы **должны содержать** предложения по установлению границ населенных пунктов в данном регионе... Запрет в текстах нормативных документов выступает как способ правового регулирования деятельности, ограничивающий какие-либо действия в силу их не соответствия общепринятым правилам: **Запрещается** устанавливать в качестве межквартирных перегородок гипсокартонные перегородки. При производстве работ **запрещаются** проезд и стоянка машин, работа механизмов ближе 1 м от границы кроны деревьев.*

II. Потенциальная модальность выражает целенаправленность действия “намерение - результат”, неизвестность/неуверенность исхода действия и предположение совершения действия. Передающие потенциальную модальность слова *может* и *возможно, как правило, при необходимости* выражают выбор и альтернативу действий, благодаря которым можно добиться определенных результатов. Отношения “намерение - результат” формируются в предложениях рассматриваемых текстов с противопоставлением условий или отрицательным условием:

Субъект	Предположительное действие	Отрицательное условие
<i>...монтаж мобильных комплексов контейнерного и блочного исполнения на этих участках</i>	<i>может осуществляться без согласования с местными органами архитектуры и градостроительства</i>	<i>если указанные объекты не затрагивают интересы других лиц или государства.</i>
<i>Проектная (проектно-сметная) документация, по которой ...не начато строительство, считается устаревшей</i>	<i>и может быть использована для реализации</i>	<i>только после проведения новой экспертизы и переутверждения в установленном законодательством порядке.</i>

Т.е. если в первом предложении выражено явное отрицательное условие, то во втором – наречие *только* ограничивает действие, предлагая одно условие, при выполнении которого можно получить положительный результат.

Одной из основных целей нормативных документов является прогнозирование и предупреждение возможных рисков при осуществлении разных процессов и процедур, в том числе при проектировании, строительстве и эксплуатации зданий и сооружений. В рассматриваемых текстах одна трети частотности модального глагола *может* использована в значении предупреждения рисков и опасных последствий. Например, *На первом, втором этажах жилых зданий **запрещается размещать** ...специализированные магазины, строительных, москательных-химических и других товаров, эксплуатация которых **может** привести к загрязнению территории и воздуха жилой застройки; Объектами механической опасности являются строительные изделия и конструкции (сборные), от которых **может исходить** опасность ударного воздействия для субъектов опасности; объекты, снижающие свои прочностные характеристики под воздействием огня или высокой температуры, что **может** привести к их обрушениям и ударным воздействиям на субъект опасности; Улучшение одного рассматриваемого аспекта **может** привести к снижению эффективности другого.* Если модальный глагол *может* имеет значение потенциальности свершения каких-либо действий и неизвестность/неуверенность в их положительном исходе, то тот же модальный глагол с отрицательным значением *не может* запрещает действие, заранее указывая на нарушение правил при его невыполнении. Например, *Если авторский надзор осуществляет юридическое или физическое лицо, не принимавшее участие в разработке проекта, то оно **не может** вносить какие-*

либо изменения в него без согласования с автором проекта; По договорам, выполняемым в рамках государственных закупок, стоимость экспертных работ не может быть ниже стоимости, устанавливаемой в соответствии с правилами определения стоимости работ по проведению комплексной вневедомственной экспертизы проектов строительства объектов....

Применение как правило, при необходимости ограничивает обязательность требований в документах используются “при изложении в стандарте положений, допускающих отступления от требований и положений” [6]: При необходимости заказчик привлекает на договорных началах лицо, осуществляющее инженеринговые услуги по управлению проектом. Конструкции теневых навесов, как правило, проектируются на южных фасадах.

III. Предположительная модальность. Экспликаторами модального значения в рассматриваемых текстах могут выступить и глаголы *допускать/допускаться*. Они составляют группу предположительной (гипотетической) модальности и в текстах нормативных документов выражают заранее учитываемые действия с положительным результатом: *продукции и услуги подлежат обязательной сертификации или их соответствие допускается подтвердить декларацией о соответствии; шахты лифтов допускается размещать смежно с жилыми комнатами; варочные и отопительные печи (плиты) на твердом топливе допускается устраивать в квартирных домах, общежитиях квартирного типа.*

Некоторые конструкции с модальными глаголами являются для текстов технического характера устойчивыми и частотность их применения показана в таблице 7.

Таблица 7. Устойчивые конструкции с модальными глаголами и их частотность в текстах НПА И НТД

Сочетания глаголов		Частотность
допускается	принимать	7
	проектировать	12
	предусматривать	27
	газифицировать	2
	установка	4
	устанавливать	1
не допускается		48
следует	выполнять	22
	измерять	6
	определять	15
	принимать	78
	учитывать	12
	отделять	7
	размещать	7
	проектировать	14
	предусматривать	86
	принимать	78
включать	7	
необходимо	учитывать	15
	выполнять	4
	предусматривать	15
	производить	4
может	быть	40
	получить	6
	иметь	3
должно	иметь	48
	быть	233
	обеспечивать	14
	быть предусмотрено	17
не должно	превышать	32

Т.к. “нормативный статус действия обычно выражается понятиями “обязательно”, “разрешено”, “запрещено”, “нормативно” и т.д., используемыми в нормативном высказывании” [9, 12], предписывающий характер текстов переданы в конструкциях с модальными словами *в обязательном порядке, в установленном порядке, в порядке, установленном настоящим Законом и другими законодательными актами Республики Казахстан* и т.д., явно выражающими обязательность исполнения указаний вышестоящих инстанций.

Таким образом, анализ показывает, что основной функциональной особенностью модальных слов в технических текстах, в частности государственных нормативах в области архитектуры, градостроительства и строительства являются стандартизованность их применения. Применение определенного модального слова в конкретном значении, а не в других смысловых вариантах, утверждается положениями соответствующих документов – стандартов (ГОСТ 2.105-95 ЕСКД “Общие требования к текстовым документам”, СТ РК 1.5-2013 “Общие требования к построению, изложению, оформлению и содержанию стандартов”, СТ РК 1.12-2015 “Документы текстовые. Требования к оформлению”).

Выводы. Информативная часть дискурса содержит факты и сведения, которые составляют коммуникативные цели текста, для достижения которых применяются модальные глаголы. Модальные глаголы в текстах НПА и НТД преимущественно имеют предписывающий и рекомендательный характер и уточняют обязательность (девитивная модальность), желательность (потенциальная модальность) и прогнозируемую необходимость (предположительная модальность) совершения определенных действий, выраженных смысловыми глаголами. Имеющие обязательный характер требования и указания формулируются при помощи модальных глаголов *должен, обязан, нужно, необходимо*, а при изложении условий выполнения процессов обнаруживается высокий уровень частотности модальных глаголов *может, следует, предусматривает, допускается*.

В заключении хотим обратить внимание на особенность функционирования модальности в текстах научно-технического содержания, которая указывает на важность действий и процессов, участие в них субъектов деятельности данной области, их сроки выполнения и обязательности осуществления. Преимущественное количество частотности модальных слов и словосочетаний в рассматриваемых текстах показывает условия долженствования, потенциальности и предполагаемости процессов, излагаемых в нормативных правовых актах и нормативных технических документах в области архитектуры, градостроительства и строительства. Также следует отметить стандартизованность значений и места применения данных языковых единиц в технических документах, в частности рассмотренных текстах государственных нормативов, в которых не допускаются различные толкования и разночтения содержания текста.

Список использованной литературы

1. Жанпейсов Е. Модальные слова в современном казахском языке. – Алма-Ата: Казахстан, 1958. – 236 с.
2. Тургамбаева А.С. Функциональные типы восклицательных высказываний кыргызского языка // Вестник КазНПУ. Сер. филол. – 2015. – №2 (52). – С. 72-75.
3. Маслов В.С. Введение в языкознание. 2-ое изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 1987. – 272 с.
4. Правила разработки, согласования, утверждения, регистрации и введения в действие (приостановления действия, отмены) государственных нормативов, утвержденных приказом Министра инвестиций и развития РК от 22.12.2017 г. № 890.
5. Закон РК “Об архитектурной, градостроительной и строительной деятельности в Республике Казахстан” от 16.07.2001 г. № 242.
6. СТ РК 1.5-2013 Общие требования к построению, изложению, оформлению и содержанию стандартов, утвержденный приказом Председателя Комитета технического регулирования и метрологии Министерства индустрии и новых технологий Республики Казахстан от 28.11.2013 г. № 548-од.
7. Антипов И.В. Модальность научного текста как лингво-педагогическая проблема//Вестник ТГУ. Сер. филол. – 2008. – № 10 (66). – С.32-36
8. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / Под ред. А.В. Бондарко. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1990. – 262 с.
9. Замятина Е.Ю. Функционально-семантический аспект высказываний с предикатами долженствования: На материале русского и английского языков. – Россия: Тверь, 2003. – 285 с.

МРНТИ 811.512.12

Қ.И. Исаханова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Аңдатпа

Бұл мақалада қазіргі таңдағы лингвистикадағы прагмалингвистикалық зерттеулердегі тілдік бірліктердің прагматикалық аспектілері бойынша тіл біліміндегі лингвисттердің ілімдерін қарастырады. Тіл біліміндегі прагматика терминнің пайда болуы және прагматикалық зерттеулер жан-жақты баяндалады. Прагматиканың күрделі көп аспектілі сала екендігіне ғалымдар о бастан-ақ назар аудара бастаған. Қазіргі қазақ лингвистикада әр түрлі саланы қамтитын прагмалингвистикалық зерттеулер біраз бар. Қазіргі тіл біліміндегі ғалымдардың тілдік бірліктерді прагматикалық тұрғыдан қараған көзқарастары баяндалады. Прагматика деңгейі көп қабатты, жүйелі құрылымнан тұрады. Тілдік құралдарды таңдауды анықтайтын сөйлеу актілерінің мақсаты, мақсаттың сөйлеу жағдайын талдаудағы прагматикалық зерттеу әдісі негізделген. Сонымен қатар қазақ тіл біліміндегі прагматикаға қатысты ғалымдардың берген анықтамаларында: прагматика – тіл білімінің тілдік таңбаларды зерттейтін саласы. Лингвистикалық прагматика өзінің табиғаты жағынан белгілі шектеулі контуры жоқ, сондықтан ол көптеген мәселелерді қамтиды.

Кілт сөздер: прагматика, тілдік бірліктер, интерпретация, коммуникативтік, семантика, синтаксис, прагмалингвистика, риторика, стилистика, лингвистика.

K.I. Isahanova¹

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

PRAGMATIC RESEARCH IN LINGUISTICS

Abstract

In this article, the linguists are regarded as pragmatic aspects of the language texts in the pragmalinguistic research of contemporary linguistics. Pragmatic language proficiency and pragmatic research are described in detail. Scientists have begun to pay attention to the fact that pragmatics are a complex multifaceted area. Modern Kazakh linguistics has a few pragmalinguistic researches covering various fields. The pragmatic view of the linguistic units of modern linguistic scientists is illustrated. The pragmatic level consists of a multi-layered, systematic structure. The purpose of the speech acts that determine the choice of linguistic means is based on the pragmatic study method of the target language. Also, in the references given by scientists on pragmatics in Kazakh linguistics: pragmatics - the language studying linguistic symbols. Linguistic pragmatics do not have a definite boundary contour, so it covers many issues.

Keywords: pragmatics, language units, interpretation, communicative, semantics, syntactics, pragmalinguistics, rhetoric, style, linguistics.

К.И. Исаханова¹

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается учение лингвистов о прагматических аспектах языковых единиц в прагмалингвистических исследованиях современной лингвистики. Прагматика языкового знания и прагматизм описаны подробно. Ученые начали обращать внимание на тот факт, что прагматика представляет собой сложную многогранную область. Современная казахская лингвистика имеет несколько прагмалингвистических исследований, охватывающих различные области. Представлен прагматический взгляд на лингвистические единицы современных лингвистов. Прагматический уровень состоит из многослойной, систематической структуры. Цель речевых актов, определяющих выбор языковых средств,

основана на прагматическом методе изучения целевого языка. Также в ссылках, данных учеными по прагматике в казахской лингвистике: прагматика – язык изучения языковых символов. Лингвистическая прагматика не имеет определенного граничного контура, поэтому она охватывает много вопросов. Взгляды ученых в отношении рассмотрении прагматических языковых единиц в языкознании: прагматика речевых актов.

Ключевые слова: прагматика, языковых единиц, интерпретация, коммуникативной, семантика, синтактика, прагмалингвистика, риторика, стилистика, лингвистика.

Кіріспе. Төл тарихымызға, бабаларымыздың өмір салтын бір сәт үніліп көрсек, шынайы прагматизмнің талай жарқын үлгілерін табуға болады. Ұлттық салт-дәстүріміз, тіліміз бен әдебиетіміз, музыкамыз, бәрі ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі сақталу керек. Ата-бабаларымыздың ғасырлар қойнауынан бізге жеткен жыр-дастандары, ертегілері, аңыз әңгімелері, бабалар үні – біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана. Қазіргі кезеңде әлемде қалыптасып отырған геосаяси жағдайда халықаралық қауымдастық тарапынан елімізге, оның өткен тарихы мен мәдениетіне, тіліне деген қызығушылық артып отыр. Тілде көрніс тапқан халықтың рухани құндылықтарын тану арқылы оның болмысын, табиғатын, өзін тануға жол ашады.

Тіл біліміндегі жаңа ғылыми бағыттардың қайнар көзі, шығу арнасы Еуропада В.Гумбольдтың лингвистикалық тұжырымдамаларынан, ал Америкада Ф.Боас, Э.Сепир, Б.Л. Уорфтардың көзқарасынан бастау алды. Ғалымдардың зерттеулерінде ақиқат шындық болмыс, халық тарихы, ел тарихы, дүниетаным, рухани ұлттық құндылықтар жүйесі тіл құрылымының танымдық астарымен, таңбалық сипатымен, тілдік бірліктердің ұлттық-мәдени семантикасымен тығыз байланыста сарапталынып ұсынылады.

Әдістеме. Қазіргі тіл біліміндегі прагмалингвистикалық зерттеулердің тарихына шолу жасалып, оның антропоцентрилік бағыттағы өзге салалармен байланысын анықтау, өзіндік ұғымдық шеңбері мен теориялық мәселелерін негіздеу. Қазақ тіліндегі этномәдени нормалар көрініс тапқан тілдік бірліктерге лингвистикалық, мәдениеттану, лингвокогнитивтік сипаты тұрғысынан талдау жасау барысында әлемдік тіл біліміндегі, қазақ тіл біліміндегі, түркітанудағы негізгі теориялық және методологиялық тұжырымдар мен концепциялар негізге алынады. Прагматиканың тіл біліміндегі зерттеулері ерекше көрініс тапқан. Ғалымдар прагматикаға жан-жақты анықтама берген. Алдымен прагматика терминінің қалыптасуына тоқталсақ. Прагматика – (іс, тәжірибе) – логикада пайдаланатын таңбалар жүйесін адамның қатынасын зерттейтін семиотиканың бөлімі. Берілген жүйенің байымдалған мәні нақтылы жағдайға байланысты түрліше түсініліп, іс жүзінде әр қилы пайдаланылуы мүмкін. Прагматика адамдардың әр түрлі тілдер жүйесін түсіну мәселесін қамтиды [1, 334]. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде: Прагматика – тіл құралдары мен тілді тұтынушы арасын, сөз бен оны айтушы, жазушы және тыңдаушы арасын зерттейтін тіл білімінің бір саласы. Лингвистикалық прагматиканың қызметі нақты емес, оған сөйлеуші субъект пен адресаттың өзара қарым-қатынасынан туатын мәселелердің бәрі кіреді [2, 390]. Ғалым Ғ.Қалиевтің түсіндірме сөздікте берген анықтамасында: Прагматика (іс, әрекет) – семантика мен тіл біліміндегі тілдік таңбалардың қызметін зерттейтін саласы. Алғаш «прагматика» термині 20 ғасырдың 30 жылдарында семиотиканың бір бөлімі түрінде Ч.У. Морисс енгізген. Ол семиотиканы таңбалардың объектіге қатынасын зерттейтін семантика, таңбалардың өзара қарым-қатынасын зерттейтін синтактика және сөйлеушілердің таңбаларға қатынасын зерттейтін прагматика деп бөліп қарастырған. Ч.С. Пирстің идеясымен байланысты сөйлеу актілері жайындағы логика-филологиялық және прагматикалық теориялардың ықпалымен 60-70 жылдары прагматиканың лингвистикалық зерттеу саласына айналуы басталды. Лингвистикалық прагматиканың қызметі нақты емес, оған сөйлеуші субъект пен адресаттың өзара қарым-қатынасынан туған мәселелердің бәрін қамтиды. Сөйлеушілердің қарым-қатынасы үстінде тілдің қолданылуы мен прагматикалық қызметін біріктіре отырып, прагматика риторика, стилистика, сөйлеу теориясы мен типологиясы, стильдердің қарым-қатынастық және функционалдық теориялары, социолингвистика, психолингвистика тағы да басқа көптеген салаларға қатысты мәселелерді қарастырады [3, 253].

Нәтижелер. Зерттеу нәтижесінде жасалған тұжырымдар жалпы тіл біліміндегі және қазақ тіл біліміндегі прагмалингвистика саласының әрі қарай дамуына септігін тигізеді анық. Сонымен қатар когнитивтік лингвистика, социолингвистика, психолингвистикаға да қатысты зерттеулерде өзіндік үлес қосады. Зерттеудің мақсаты прагматикалық сипаты фразеологиялық бірліктерде, ұлттық мәдени, рухани құндылықтарынан, адами ізгіліктерінен хабардар етіп, ұлттық мәдени сипатын таныстыру. Лингвистикалық прагматика өзінің табиғаты жағынан белгілі шектеулі контуры жоқ, сондықтан ол көптеген мәселелерді қамтиды. Прагмалингвистика бүгінде сөйлеу коммуникациясының (дауысталатын сөйлеу тілі) теориялық және тәжірибелі ауқымды материал жинаған, тіл білімінің перспективтік бағыты болып саналады. Қазіргі уақытта прагматиканың әртүрлі түсіндіру түрлері бар: біріншісі – Ч.Морис пен Ч.Пирстің зерттеу негізінде

синтезделген семантика, синтактика, прагматика үш тағаның элементі; екіншісі – радикалық прагматика, яғни лингвистика мен прагматиканы когнитивтік деңгейдің екі өзара байланысқан саласы ретінде қарастырған түрі. Прагматика кең мағынасында талдаудың бастау көзі ретінде адам, оның қажеттіліктері, уәждері, мақсаты тілегі мен талабы, оның іс жүзіндегі және коммуникативтік әрекеттерін негізге алды. Ч.Моррис алғаш рет қолданған «прагматика» терминінің өзі коммуникацияның шынайы процесіндегі таңбалардың тәртібін зерттеуді алға қойды. Прагматиканың пайда болуымен бірге «тіл ғана әлем бейнесін салмайды, сонымен бірге өмір де тіл мен сөйлеудің көптеген құбылыстарын түсінудің көзі болатын туралы жаңаша түсінік беріледі» [4, 5].

Прагматиканың күрделі көп аспектілі сала екендігіне ғалымдар о бастан-ақ назар аударып бастаған. Алғаш Ч.Моррис еңбегінде сөз болған прагматика мәселелері Ю.С. Степанов, Р.Карнап, А.Дейк, Д.Ф. Алиференко, Г.Г. Почепцов, С.А. Сухих, М.М. Молчанова т.б. ғалымдар мәтінді прагматикалық тұрғыда зерттейді. Олар автордың объективті болмыс пен оның мазмұндық материалына қатысын қарастырып, прагмалингвистикалық бағытты біршама дамытты. Соңғы сипаттағы зерттеулер функционалдық стиль түрлеріне арналып, көптеген ғылыми нәтижелерге қол жеткізілді.

Әлемдік және орыс тіл білімінде прагматикаға қатысты зерттеулердің көбі лингвистикалық талдаулардың өн бойында прагматикалық фактордың бар екенің көңіл аударды. Бұның басты себептері тілді зерттеудің жаңаша бағыттарымен байланысты болды. 20-ғасырдың соңғы ширегінде тіл білімінің антропологиялық парадигмаға көшуі тілді адам мен адамды тілмен бірге қарастыру мәселесін негізгі ұстаным етіп алды.

Талқылау. Тіл біліміндегі ғалымдардың еңбектерінде прагматика жан-жақты талданған. Қазақ тілінде арнайы прагматика деп аталмаса да, прагмалингвистиканың көп қырлы сипатын зерттеп, жалпы прагматикалық мәселелерге стилистиканың негізінде тоқталған ғалымдар бар. Атап айтсақ, А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, І.Кеңесбаев, Ә.Қайдар, М.Балақаев, Р.Сыздықова, Р.Әміров т.б. Соңғы уақытта қазақ тіл білімінде тілді прагматикалық тұрғыдан зерттеу өзекті мәселелердің біріне айналды. Тіл ғылымының дербес саласына айналған прагмалингвистиканың қазақ зерттеушілерінің еңбектерінде бастау алды. М.Оразов сөз семантикасының прагматикалық аспектісін қарастырса, А.Алдашева публицистикалық терминдердің прагматикалық ерекшеліктерін, Б.Момынова газеттік лексиканың прагматикалық аспектісін, Д.Әлкебаева қазақ тілі стилистикасының прагматикасын, С.Аташев бұқаралық ақпарат құралдарының прагматикасын, Б.Хасанов сөздің лексикалық мағынасы мен прагматикасын, Б.Райымбекова қазақ және орыс тілдеріндегі газет мәтінінің прагматикалық аспектісін, Ф.Жақсыбаева газет мәтінінің прагматикалық функциясын қарастырса, Г.К. Ихсанғалиева тақырыптарға прагматикалық талдау жасаған. Ал Р.А. Омарова неміс тіліндегі газеттер материалы бойынша баспасөз дискурсына прагмалингвистикалық талдау жүргізсе, Қ.Ө. Есенова қазіргі қазақ медиа-мәтіннің прагматикасын, С.Қ. Ережепова орыс және қазақ тілдеріндегі ресми-іскерлік стильдің прагмалингвистикалық аспектісін салыстыра зерттеді.

А.Салқынбай, Е.Абақанның лингвистикалық түсіндірме сөздікте берген анықтамасында: Прагматика (грек *pragma*, барыс септік, *pragmatos* - іс-әрекет) – семиотика мен лингвистиканың саласы. Прагматика тілдегі белгілер қызметін зерттейді. Прагматиканың нақты белгіленген шекарасы жоқ, оған сөйлеуші субъект пен адресаттың арақатынасынан туындайтын мәселелер кіреді. Субъектіге байланысты мынадай мәселелер қарастырылады: 1) айтылудың мақсаты (жасырын түрде не ашық түрде болатын), мысалы: бір хабардың, пікірдің, сұрақтың, бұйрықтың, кеңестің т.б. айтылуы; 2) сөйлеудің тактикасы мен түрлері; 3) әңгіме өткізу ережелері: бірге қызмет ету жағдайындағы шындықты айту, бұл ережелерді Грайс ұсынған. Оларды әңгіме жүргізу ережелері деп атайды; 4) сөйлеушінің ниеті немесе айтылған сөздің прагматикалық маңызы; сөздің жанама мағынасы, тұспалдар; 5) сөйлеушінің референциясы, яғни оның, ниетіне байланысты болмысты белгілеуі; 6) прагматикалық прессупозициялар: тыңдаушының жалпы біліміне, хабардар болуына, оның ықыласын, көзқарасын мен пікірін, психологиялық жағдайын, мінез-құлқын, түсіну қабілетін айтушы адамның бағалауы; 7) сөйлеушінің айтып тұрған хабарға көз-қарасын, хабар маңыздылығын бағалау.

Тыңдаушыға байланысты мәселелер: 1) айтылған сөзден тұжырым жасау; 2) сөздің тыңдаушыға әсері, прелюкотивті әсер: адресаттың хабардар болуы, эмоциялық күйі мен көзқарасының өзгеруі, эстетикалық әсері; 3) әсерге жауап ретіндегі әрекеттер.

Байланыс (коммуникация) жасаушылар арасындағы қатынастарға байланысты зерттелетін мәселелер: 1) тілдің қатынас түрлері: диалог, әңгіме, дау-жанжал т.б.; 2) сөйлеудің әлеуметтік-этикалық қыры, әңгіме құрау стилі; 3) сөйлеушілердің дәрежелік арақатынасы арыз және бұйрық т.б. [5, 165].

Қазақ тілі ұзақ жылдар бойы құрылымдық тұрғыдан, яғни жалаң лингвистика аясында оқытылып, тілдің адам танымына байланысы ескерілмеді. Тіл мен оны туғызған халықты, яғни тіл мен адам

факторын байланыстыруда осы өткен ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасырдың басында жалпы тіл білімінің негізін салушы В.Гумбольдт идеялары негізінде антропоцентристік парадигма пайда болды [6, 5]. «Тіл мен адам арасындағы қарым-қатынасты зерттейтін прагматика» тілдік емес факторлардың ішінде прагматикалық фактордың бар екенін толық дәлелдеп берді. Күнделікті өмір адамдар арасындағы сан-саналы байланыстар мен қарым-қатынастарға толы. Оны саралап ой елегінен өткізетін болсақ, адамдардың әртүрлі жағдайларда өзін-өзі ұстауы, мінез-құлқы, сыпайлық ережелеріне келіп тіреледі.

З.Ш. Ерназарованың зерттеуінде: «Сөйлеушінің парасаттылығы, оның сөзінен байқалған. Артық, көп, орынсыз сөйлеме, қарым-қатынасты бұзба, түсінуге тырыс, тындаушыны ескере отырып, сөйле деген жасырын ой берілгендей келіп, З.Ш. Ерназарова бұның талай ғылыми зерттеуге негіз болғандығын, сөйлесім түрлерін ғылыми тұрғыда талдауға нысан етіп алатын сөйлеу актісі теориясында жіктелетін қатысым қағидаларының ұлттық көрнісі екендігін баса айтты» [7, 20]. Д.А. Әлкебаева «қазақ тілі стилистикасының прагматикасы» еңбегінде: «Прагматика сөйлеу әрекеттеріндегі сөйлеушінің интенциясын (ниет-пиғылын) зерттейді. Интенция «ұмтылу» әңгіме барысында сөйлеушіге не хабарлау немесе одан не білу жайындағы сөйлеушінің коммуникативті ниеті. Прагматиканың анықтамасы мен стилистика ережесінің қағидалары арасында ұқсастық бар. Екеуі де «ықпал ету», «әсер ету» қызметін көрсетеді. Автор стилистикалық амал-тәсілдерді таңдап алғанда, адресатқа әсер ету мақсатын көздейді. Автордың тілдік бірліктерді таңдап алуы оның ақыл-ойы мен санасындағы белгілі прагматикалық мақсатты нәтижелі ұйымдастыра білуіне тікелей байланысты», - деп жазды [8, 22].

Қазақ тіліндегі көркем прозаның прагматикасын зерттеуші ғалым Г.М. Әзімжанова: «Прагматиканың басты мақсатының бірі, – сөздің қолданылу сипатын түсіндіру және қалай түсіндірілетінін анықтау. Тілді функционалды, коммуникативті, прагматикалық тұрғыдан сипаттау өзара тығыз байланысты бірін-бірі үнемі толықтырып отырады. Тіл арқылы қарым-қатынас жасау барысында адам прагматикалық, коммуникативті кеңістікті анықтайтын тілдік әрекеттердің субъектісі ретінде көрінеді. Тілдің прагматикалық кеңістігі дегеніміз – сөйлеушінің ақиқат шындыққа түрлі қатынасын бейнелейтін тілдік кең аймақ. Ол коммуникативтік қызмет барысында тілді тұтынып, осы қатынастарды атап көрсетіп білдіреді, ал адресат осы мағыналарды қабылдап, талқылайды» [9, 19].

Ғалым Қ.Ө. Есенова «Прагматика міндеті дегеніміз – тікелей адресатқа ықпал етуге бағытталған тілдік қатынас коммуникациясын қолдану заңдылықтарын реттеу, осы арқылы адамды иландыру болып табылады. Мәтіннің прагматикалық әлеуеті онда қамтылатын сөздердің санына емес, семантикалық аясының кеңдігіне, фразеологизмдер мен метафоралық қолданыстардың түрленуге, трансформациялануға бейімділігіне және экспрессивтік мәнінің жоғарлығына тікелей тәуелді», - деп көрсетеді [10, 6]. Прагматикаға қатысты басты тұжырым мынау: «Кез-келген сөйлеу қатынасы сөйлесімдік ықпал жасайды. Сөйлесімдік ықпал ету – сол адамның әрекетін сөйлеу арқылы басқа бір адамның реттеуі. Ықпал жасаушы тұлғаның қатынасқа белсенді қатысу процесінде ықпал етіп отырған субъектісін әрекетке итермелейді» [11, 211].

Ғалым Г.Қосымованың қазақ шешендік өнерінің негіздері еңбегінде: Жаңа білім – ғылымға үнемі құштар болу, өзіне өзі үнемі қанағаттанбау – шешенді табысқа жеткізетін құрал. Шешендік сөздердің ерекше қасиеті тындаушысын толғандыру, одан соң иландыру, кейін еліктіріп әкету, ақырында дәлелді уәжге бас қойғызу болады. Цицерон шешеннің үш түрі бар екендігін айтады:

- 1) айтылмақ ойын қатаң тәртіппен, байыпты талдаумен, «салқын қандылықпен» ұсынатын шешен;
- 2) аудиторияның сезіміне әсер етуді мақсат етіп, белгілі бір ассоциациялар тудыратын көркемдеуіш-бейнелеуіш элементтерді көбірек пайдаланатын қызуқанды шешен;
- 3) ретіне қарай жоғарыдағы екі стильдің де элементтерін шебер қолданатын шешен. Шешен тындаушыларға әр түрлі жолмен әсер ете алады. Кейбір шешендер тындаушыларын дауыс күшімен, айқындылықпен, ой тереңділігімен, дәлелдеу шеберлігімен, эмоциональдылық, экспрессивтік қасиеттермен, образды, көркем сөйлеумен ерекшеленеді [12, 216]. «Прагматиканың негізгі нысаны – сөйлеу әрекеті, ол сөйлеу актісінің негізінде анықталады. Сөйлеу әрекетінің негізіне әрекет ұғымы, оның мақсаты, содан туындайтын ықпал етуші қызметі (иллюкуция) жатады» [4, 152].

Қорытынды. Тілді мәдениетпен, халықтың сан ғасырлық әдеп-ғұрпымен, салт-дәстүрімен зерттеу ХХ ғасырдың 20-70 жылдарында орын ала бастады. Кез келген халықтың дүниетанымдық жүйесі, өзіндік салт-санасы, халықтық рухы ең алдымен оның тілінде көрініс табады. Адам өзінің әлемге деген көзқарасын, дүниетанымын тілдің қызметі арқылы бейнелейді. Әрбір тілдің өзінің ішкі, ұлттық өзгешеліктері бар болғандықтан, кез келген тіл әлемді өзінше суреттейді. Қазақ халқы – сөйлеуге, сөз арқылы ықпал етуге, мақсатына жетуге ерекше көңіл бөлген, сөйлеу өнерін жоғары бағалаған халық. Қазақ тіл білімінде прагматикалық бағыттың дамуы кездейсоқ емес. Прагматиканың ең басты үлесі сөйлеумен байланысты, сөйлеуші өз мақсатына жету үшін белгілі бір стиль түрін таңдайды. Ол коммуникацияда прагматикалық

салмаққа ие болады. Жалпы зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – қазақ халқының ертеден қалыптасқан жыр-дастандар, ертегілердегі образды сөз, яғни «бабалар сөзіндегі» теңеулерді прагматикалық тұрғыдан қарастыру.

Сонымен, қазіргі тіл біліміндегі ғалымдардың тілдік бірліктерді прагматикалық тұрғыдан қараған көз-қарастары мынандай: прагматика сөйлеу актілері мен олардың жүзеге асу контексін; прагматикалық лингвистика коммуниканттардың сөйлеу әрекетін; тілдік қатысымның заңдылықтарын; сөйлесімнің мақсаттық бағасын, сөйлеушінің коммуникативтік интенциясын, тыңдаушының айтылған ой мен берген бағаны дұрыс түсінуін анықтайтын нақты қатысым жағдайларды зерттейді. Ал лингвистикалық прагматика коммуниканттардың қатысым актісі тілді қолдану шарттарын зерттейтін ғылым болып табылады. Прагматиканың нақты белгіленген шекарасы жоқ, адресанттан алынған ақпараттан кейінгі адресаттың белгілі пікірге келіп, қандай әрекет жасайтынын прагматика қарастырады. Прагматика деңгейі көп қабатты, жүйелі құрылымнан тұрады. Прагматика саласына сөйлеушінің қалай сөйлесетіндігі және не айтатындығы әділдік, шынайылығы мен шынайы еместігі, әлеуметтік ортаға және тыңдаушының әлеуметтік дәрежесіне бейімділігі, сөйлеудің объективті немесе жалған мәселелерді қарастыруы жатады. Тілдің қарым-қатынас қызметі әр түрлі аспектіде жүзеге асырылатындықтан, прагматика тілдің жалпы коммуникативтік қызметімен байланысты болады, сондықтан да қолданыстағы тілдік мән мен мазмұнының айырмашылығын ажыратуда прагматикалық бағыт негізгі ұстаным болады. Қазақ тіліндегі сөйлеу әрекеті сөйлеу тілін, соның ішінде жыр-дастандардағы кейіпкерлерінің тілін прагмалингвистикалық тұрғысынан зерттеудің қажеттілігі коммуникативтік қызметтің артуына байланысты қалыптасып отыр. Қазіргі қазақ лингвистикада әр түрлі саланы қамтитын прагмалингвистикалық зерттеулер біраз бар. Лингвистикалық бірліктердің прагматикалық аспектілері бойынша заманауи лингвисттердің ілімдерін басшылыққа алу, тілдік құралдарды орнымен жұмсауды талап ететін сөйлеу актілерінің мақсатын айқындау, мақсаттың сөйлеу жағдайына сай болуы прагматиканың негізін құрайды. Сөйлеушінің тілді қолдануы сияқты мәселені қарастыра отырып, прагматика өзіндік зерттеу тарихы бар әр түрлі тақырыптармен байланысады. Бұл мәселелер риторика, стилистика, синтаксис, коммуникация, әлеуметтік лингвистика, психоллингвистика – салаларында қарастырылатыны сөзсіз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақ Совет энциклопедиясы (Ө-С). – Алматы, 1976. – 334 б.
2. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 12 том. – Алматы, 2011. – 390-391 бб.
3. Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы. «Сөздік – Словарь», 2005 ж. – 254 б.
4. Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики. //ИЗЛ. Вып. XVI. Лингвическая прагматика. – Москва:Прогресс, 1985. – 501 с.
5. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 1998. – 166 б.
6. Хасанұлы Б. Мемлекеттік тіл мамандарын оқу өзге тілде жүретін қала мектебі ерекшеліктерін ескере дайындаудың социоллингвистикалық, психоллингвистикалық негіздері (бағдарлама). – Алматы. 2007. – 14 б.
7. Ерназарова З.Ш. Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері. Ғыл.докт.дисс. – Алматы. 2001. – 246 б.
8. Әлкебаева Д. Қазақ тілі стилистикасының прагматикасы: Ғыл.докт.дисс. авторефераты. – Алматы, 2006. – 43 б.
9. Әзімжанова Г.М. Қазақ көркем проза мәтінінің прагматикалық әлеуеті: Ғыл.докт.дисс.. – Алматы, 2007. – 265 б.
10. Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы: Ғыл.докт.дисс... – Алматы, 2007. – 345 б.
11. «Стратегии исследования языковых единиц». // Материалы Международной научно-практической конференции. – Тверь, 16-17 аперля, 2010. – 295 с.
12. Қосымова Г. Қазақ шешендік өнерінің негіздері. – Алматы, 2003. – 219 б.

МРНТИ 81.13.00

С.И. Кадикова¹, Г.Е. Надирова¹, А.Огихара²

¹Казахский национальный университет имени Аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан

²Университет Васеда, г. Сайтама, Япония

ФЕНОМЕН ДИСКУРСА-ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ И КЛАССИФИКАЦИИ В ЯПОНСКОМ КОНТЕКСТЕ

Аннотация

Понятие дискурса, термина, который вошел в научный обиход отечественных филологов во второй половине прошлого века, так же расплывчато, как понятия языка, общества, идеологии, что с очевидностью свидетельствует, во-первых, о многогранности и широте содержания этого понятия, а с другой стороны, о все еще продолжающемся процессе его оформления и попыток установить определенные границы и рамки, вмещающие это многообразное явление. Основной целью данной работы является выявление наиболее подходящего варианта среди существующих на сегодняшний день определений функционального дискурса в сфере японского языка и методов его анализа. В связи с намеченной целью в статье представлен обзор определений термина «дискурс», рассмотрены несколько трактовок, предлагаемых отечественными и зарубежными лингвистами. Приведены результаты исследования дискурс-анализа казахстанских лингвистов. Рассматривается краткая история возникновения и развития дискурс-анализа, сравниваются основные типологии и подходы, разрабатываемые в рамках анализа дискурса. В статье также предлагаются подходы к имплементации дискурс-анализа в сфере японского языка.

Ключевые слова: дискурс, анализ, японский язык, переводческая стратегия.

S.Kadikova¹, G.Nadirova¹, A.Ogihara²

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

²*Waseda University, Saitama, Japan*

DISCOURSE PHENOMENON-BASIC CHARACTERISTICS AND CLASSIFICATION IN JAPANESE CONTEXT

Abstract

The concept of discourse is a term that entered the scientific use of domestic philologists in the second half of the last century. It is as vague as the concepts of language, society, and ideology, which clearly indicates the versatility and breadth of the content of this concept. On the other hand, about the still ongoing process of its design and attempts to establish certain boundaries and frameworks that contain this diverse phenomenon. The main goal of this work is to identify the most appropriate option among the currently existing definitions of functional discourse in the field of the Japanese language and methods of its analysis. In connection with the intended purpose, the article provides an overview of the definitions of the term «discourse», considered several interpretations offered by domestic and foreign linguists. The article also proposes approaches to the implementation of discourse analysis in the field of the Japanese language.

Keywords: discourse, analysis, Japanese language, translation strategies.

С.И. Кадикова¹, Г.Е. Надирова, А.Огихара²

¹*Ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан.*

²*Васеда университеті, Сайтама қаласы, Жапония*

ДИСКУРСФЕНОМЕНИ-НЕГІЗГІ СИПАТТАМАЛАРЫ ЖӘНЕ ЖАПОН ТІЛІ КОНТЕКСТІНДЕГІ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Аңдатпа

Өткен ғасырдың екінші жартысында отандық филологтардың ғылыми қолданысына енген дискурстың тұжырымдамасы тіл, қоғам, идеология ұғымдары сияқты анық емес. Бұл оның біріншіден мазмұнының көп қырлылығы мен кең ауқымдылығын, ал екіншіден әлі күнге дейін жалғасып жатқан әртүрлі құбылыстарды қамтитын бұл ұғымның белгілі бір шекаралары мен шеңберін анықтауға бағытталған ғылыми ізденістерді

дәлелдейді. Бұл жұмыстың негізгі мақсаты – жапон тіліндегі функционалдық дискурстың қазіргі кездегі қолданыстағы анықтамалары мен оның талдау әдістерінің арасынан ең лайықты нұсқасын анықтау. Мақалада қойылған мақсатқа байланысты «дискурс» терминінің анықтамаларына шолу жасалып, отандық және шетелдік лингвистер ұсынған бірнеше интерпретациялар қарастырылған. Қазақстанның бірнеше тіл маманының дискурс талдауындағы зерттеу жұмыстарының нәтижелері келтірілген. Дискурс талдауының пайда болуы мен дамуының қысқаша тарихы жайында айтылып, дискурс анализіндегі кейбір типологиялар мен тәсілдер салыстырылады. Сондай-ақ, мақалада жапон тілінде дискурс талдауын жүргізудің тәсілдері ұсынылады.

Кілт сөздер: дискурс, анализ, жапон тілі, аударма стратегиясы

Введение. Исследования дискурса уже давно занимают важное место в зарубежной лингвистике. Однако XXI век отличается своеобразным исследовательским «бумом», связанным с активным изучением феномена дискурса. В этой связи стоит отметить, что исследованием и анализом различных типов дискурса активно занимаются и казахстанские ученые. Примерами таких исследований можно назвать работы профессора Сулейменовой Э.Д., которая, анализируя дискурс в казахстанской лингвистике, отмечает актуальность изучения языка во взаимодействии с развивающимися новыми технологиями, что приводит к появлению новых и, в некой степени, к обновлению прежних жанров, типов и стилей текста [1, 64]. Изучением своеобразной языковой картины мира в художественном дискурсе занимается также профессор Туманова А.Б. В научных трудах исследователя поднимается тема семиотики и поэтики, и особенно глубоко рассматривается проблема взаимной зависимости языка и культуры. Рассматривая в качестве примера взаимосвязь казахского и русского языков, автор отмечает, что именно в результате взаимовлияния языков перед двуязычным писателем формируется не русская, не казахская, а некая третья, называемая автором «контаминированная языковая картина мира». Теоретическая и методологическая база исследований политического дискурса широко освещается в работах Ахатова Б.А., который изучает выражения языкового сознания реципиентов с помощью языковых средств. Буркитбаева Г.Г. в своей докторской диссертации, описав схему комплексного анализа делового дискурса, даёт онтологическое обоснование политическому дискурсу.

Все перечисленные исследования подтверждают тот факт, что дискурс является предметом междисциплинарного исследования. В настоящее время исследования дискурса активно развиваются в разных ветвях лингвистики, таких как теория языка, социолингвистика, этнолингвистика, политическая лингвистика. Дискурсом также занимаются многие смежные социально-гуманитарные науки, такие как: философия, этнография, история, психология, литературоведение, переводоведение, педагогика, что соответствует тенденции системного использования методологических средств познания в современной научной модели. Более того, у каждой из вышеперечисленных дисциплин есть свое понимание значения термина «дискурс» и соответственно свой подход к изучению. В этой статье мы рассмотрим основные принципы лингвистического дискурс анализа.

Методы исследования: Целью данной работы является выбор оптимального определения термина «дискурс», наиболее приемлемого в рамках современной лингвистической парадигмы японского языка, а также описать основные типологии и подходы к анализу дискурса.

В соответствии с намеченной целью исследования нами были определены следующие методы: анализ – для изучения основных принципов определения дискурса через характеристику частных положений; метод абстрагирования, который позволит выделить из большого количества подходов к классификации дискурса только необходимое для осуществления дальнейшего исследования; сравнение – метод, который даёт возможность сопоставить взгляды и хронологические изменения в вопросах определения дискурса представителями разных стран и лингвистических школ; и, наконец, анализ литературы в данной сфере для понимания степени изученности тех или иных аспектов исследования, объема и разнообразия научных трудов, их значимости для нашего исследования.

Обсуждение. Перед тем как начать разговор о типологии дискурса и подходах к дискурс-анализу, следует определиться со значением терминов «дискурс» и «дискурс-анализ». Значение термина «дискурс» в лингвистике трактуется иностранными и отечественными лингвистами по-разному, каждый лингвист включает в определение данного явления свое понимание и видение. Первоначальное значение и форма термина «дискурс» (*discursus* – рассуждение, довод, аргумент) берет своё начало из французского языка. В лингвистическую науку, судя по изданному во Франции энциклопедическому словарю, данный термин вошел со значением «некая публичная речь на конкретно заданную тему, которую произносит оратор с целью поучения или убеждения» [2, 118].

Современный лингвистический энциклопедический словарь русского языка, рассматривая дискурс несколько в ином измерении, определяет его иначе, называя его связным текстом, который содержит в себе экстралингвистические, прагматические и социокультурные факторы. Более того, это текст-компонент, участвующий во взаимодействии людей и механизмах их сознания в событийном аспекте. Таким образом, дискурс является речью, погруженной в жизнь (Лингвистический энциклопедический словарь).

Одним из основоположников современного лингвистического дискурс-анализа главным редактором журнала «Discourse and Society» является нидерландский лингвист Тён Адрианусван Дейк. Он внес весомый вклад в развитие теории дискурс-анализа. К сожалению, на сегодняшний день большая часть его работ еще не переведена на русский язык, поэтому, возможно, научные идеи этого исследователя всё еще широко не освещены в постсоветском научном пространстве.

Ван Дейк Т.А. в своих трудах, отмечая многогранность термина дискурс, рассматривая его в широком и узком измерениях, предлагает следующие два варианта определения этого феномена: 1) в первом случае он рассматривает дискурс не просто как текст, но целое устное или письменное коммуникативное событие, которое может происходить не только в определенном временном, но и пространственном контексте между говорящим и слушающим. Это может быть, например, разговор ученика с учителем, диалог между врачом и пациентом, чтение газеты и т.д.; 2) во втором случае он рассматривает дискурс как интерпретируемый реципиентами письменный или речевой результат этого коммуникативного события [4]. В этой связи можно сказать, что дискурс, как правило, связан с познанием, потому что, когда люди понимают сообщение, произнесенное или написанное, мозг создает различные формы когнитивных представлений, которые ссылаются на разного рода семиотические коды, характеристики и значения, чтобы интерпретировать полученное сообщение. Кроме этого, в своих работах Т.Ван Дейк отмечает, что каждый вид использования языка имеет свои особенности, например, сообщение может быть пассивным (когда человек просто читает газету), более активным (как при общении по электронной почте) или полностью активным (как при общении лицом к лицу) [5, 34]. Подобные характеристики сообщений также играют немаловажную роль при осуществлении дискурс-анализа.

Как стало очевидно из вышесказанного, интерпретации дискурса у ученых различны в зависимости от того, какое определение брать за основу исследования, методы исследования также будут отличаться друг от друга. Таким образом, наиболее распространенное определение этого явления можно описать следующим образом: «дискурс – это языковая единица, связный текст между говорящим и слушающим больше чем предложение как, например параграф, диалог, интервью, газетная статья, телефонный разговор и т.п.».

Что касается «дискурс-анализа», то впервые этот термин в 1952 году в своей работе «Discourse analysis: a Sample Text», положившей начало современной лингвистике текста, упомянул Зеллиг Харрис. Основным объектом анализа в его работе является последовательность высказываний в отрезке текста, большего, чем предложение [6, 474].

После этого в 1957 году британский лингвист Т.Ф. Митчелл (последователь лондонской лингвистической школы, сформированной в Великобритании в середине XX века), круг научных интересов которого заключался в изучении особенностей арабского и берберского языков, в результате анализа наблюдений за процессами купли-продажи в области Киренаики строил порядок коммерческой сделки, который заложил начальные предпосылки дискурс-анализа. Порядок сделки выглядел следующим образом:

- 1) Приветствие;
- 2) наведение справки касательно приобретаемого товара;
- 3) тщательная проверка товара;
- 4) ведение переговоров о сделке;
- 5) подведение итогов сделки.

Данное исследование Митчелла в какой-то степени напоминает современные многосторонние методы анализа, изучающие структурные элементы дискурса.

С началом 1970-х годов Сакс (H.Sacks), Щеглов (E.A. Schegloff), Джефферсон (G.Jefferson), описав и проанализировав дискурс в повседневной жизни, заложили начало новой академической области под названием «конверсационный анализ (анализ разговоров)». Основная цель этого вида анализа – это описание социальных ситуаций, на основе которых собеседники выстраивают собственное поведение, а также могут истолковывать поведение собеседника. Анализ главным образом базируется на наблюдениях в естественных условиях, по возможности без привлечения заранее придуманных гипотез, в качестве

аналитического ресурса рассматриваются мельчайшие детали текста, а также особое внимание обращается на порядок в организации отдельных фрагментов речи, так как это важно не только для исследователя, но и для людей, участвующих в конструировании речи.

Стоит отметить, что в последние годы широко практикуется критический дискурс-анализ связи языка и идеологии, новых религиозных движений. Традиционно критический дискурс-анализ представляет собой теорию и метод комплексного эмпирического исследования отношений между дискурсом, с одной стороны, и социокультурными явлениями, с другой стороны.

По мнению одного из основоположников критического дискурс-анализа Н.Фэркло [7, 265], следует выделять три измерения анализа дискурса:

1. Объект анализа (вербальный, визуальный или смешанный текст).
2. Процессы, с помощью которых субъектом был создан и воспроизведен текст (чтение/говорение/планирование и чтение/слушание/рассматривание).
3. Социо-исторические условия.

Каждое из этих измерений должно изучаться отдельно и собственными средствами. Для первого из них подходит анализ самого текста. Для второго – анализ процессов (интерпретация), т. е. каким образом был создан текст и насколько это влияет на его истолкование и описание. А для третьего – социальный анализ, т.е. какие социальные факторы способствовали зарождению текста, что позволит объяснить результаты, полученные на предыдущих этапах.

Далее мы обсудим, что представляет из себя типология дискурса. При изучении дискурса, как и любого другого естественного феномена, встаёт вопрос о классификации – какие могут быть типы дискурса и по каким критериям можно определять вид дискурса? В первую очередь основными и противостоящими видами дискурса являются письменный и устный дискурс. Главная разница между ними заключается, прежде всего, в способе передачи информации, то есть при устном через акустический и при письменном через визуальный канал. На другие более конкретные классификации влияют разного рода факторы, такие как вовлеченность говорящего и слушающего в ситуацию, сфера функционирования, принадлежность субъекта к индивиду или коллективу, смысловое содержание текста, паралингвистическая информация и многое другое. Одной из основных особенностей дискурса, как правило, является то, что он всегда диалогичен, всегда присутствует адресат, к которому обращена речь. В зависимости от вышеуказанных критериев адресат может быть реальным или гипотетическим. Исходя из сферы, в которой может функционировать дискурс, можно выделить следующие разновидности дискурса: педагогический, религиозный, политический, научный, этический, юридический, военный.

Важно обратить внимание, что большинство работ, посвященных практическому анализу дискурса, рассматривают два основных подхода к понятию «дискурс». К первому из них относится исследовательская традиция, восходящая к идеям Мишеля Фуко, согласно которому дискурсы понимаются как широкие социальные практики. Именно эти представления о дискурсе, как отмечалось выше, позволяют говорить о разновидностях дискурса, как, например, «медицинский дискурс», «религиозный дискурс», «политический дискурс», «медийный дискурс» и т.д., позиционируя их как самостоятельные совокупности форм и способов высказываний на каждую из приведенных тем. Придерживаясь подобных идей в интерпретации дискурса, исследователь, как правило, сужает область своего исследования в рамках заданной темы. Второй подход включает в себе прежде всего лингвистическое понимание дискурса, начало которому положил З.Харрис в вышеупомянутой статье «Discourse analysis: a Sample Text». Исследователи, придерживающиеся идеи Харриса, воспринимают дискурс как отдельный текст или отдельный разговор.

Результаты. Далее попробуем применить вышеизложенный дискурс-анализ в пространстве японского языка. Будем опираться на определение, что дискурс – это группа языковой информации, соединенная между собой контекстуально. Синтаксис подобной информации как правило выходит за рамки предложения и используется для общения говорящего и слушателя. На японском языке его называют заимствованным словом *ディスコース* (Discourse) или *談話* (Danwa). «Дискурс» отличается от «предложения» своими составными элементами функциональности, структуры и практического применения. По типологии дискурс японского языка можно подразделить на письменный и устный, мужской и женский, вежливый и простой, разговор среди своих (*内-uchi*) и чужих (*外-soto*). Глубокое исследование всех этих элементов и является целью анализа японского дискурса.

Можно вывести две основные тенденции в исследованиях японского дискурса. Одной из них является подход, сосредоточенный на информационной структуре дискурса, т.е., анализ языковой, грамматической структуры текста, порядка высказываний и способов объединения слов и предложений, которые являются

его составными элементами. Другой подход направлен на внимание к языковой операции межличностных отношений относительно того, какое коммуникационное поведение человек использует при практическом применении тех или иных слов и выражений. Следует также отметить, что это тесно связано с областью прагматики. С точки зрения информационной структуры предметом исследования могут послужить, например, огромное количество частиц или указательных местоимений японского языка. Или использование таких слов, как «すみません», которое в зависимости от контекста в речи может обозначать «извините», «будьте любезны» или «спасибо». Что касается межличностных отношений, межличностная функция высказывания может послужить предметом исследования. Например, предложение на японском языке «一緒に宿題をしませんか – не сделать ли нам вместе домашнее задание?» является отрицательным вопросом, но в дискурсе оно будет выполнять функцию вежливого «уговаривания» или «привлечения» сделать что-либо. Или, например, сказанное после собеседования выражение: «後でまたご連絡します – мы перезвоним Вам позднее» будет выполнять функцию вежливого отказа. Так же выражения 敬語 (Keigo) – вежливой речи могут послужить отличным примером межличностных отношений, которые в зависимости от ситуации не всегда используются для выражения вежливости, а чаще для соблюдения субординации. Таким образом, мы можем анализировать назначение слов в предложении как предмет межличностных функций дискурса. Однако, как правило, эти два направления исследований не разделены четкими границами, они всегда параллельны и изучаются комплексно. Примечательно и то, что общим для этих двух подходов являются ориентация и учёт социального явления в языке и экстралингвистических факторов.

В ходе анализа дискурса, например, можно изучить, какие слова эффективнее использовать для достижения цели при убеждении или призыве сделать что-либо; каковы наиболее подходящие пути дальнейшего развития и поддержания беседы, выстраивая высказывания в правильной последовательности. Можно обратить внимание на механизмы согласования времен, сокращения слов, перехода к другой теме, пауз и многое другое, неговоря уже об изучении с помощью дискурс-анализа переводческих стратегий и методики преподавания иностранного языка в том числе. Таким образом, для людей, вовлеченных в лингвистику, анализ дискурса можно рассматривать как область исследования, которая предоставляет ценные данные для научных обоснований практического применения языка.

По поводу способов и предмета анализа дискурса можно добавить, что зачастую в дискурсивных исследованиях как в письменном, так и в устном дискурсе используется метод индуктивного анализа на основании «необработанных данных – RawData». Это метод анализа дискурса, который осуществляется путем исследования не вымышленных, а фактически использованных слов и выражений, тем самым выявляя тенденции и нормы встречающиеся в них. Особенно при анализе беседы, мы в точности записываем естественный разговор собеседников и в максимально возможной степени воспроизводим его, пытаемся обнаружить стратегию, которая в нем неоднократно повторяется. При этом важно записывать всё, не только языковое взаимодействие, но и интонацию, позу, жесты, очередность говорящих, совпадение слов в речи говорящих и т.д. Кроме этого, в настоящее время в японском дискурсе хорошо изучены функционально классифицированные дискурсы. К их числу можно отнести «Просьба-Request», «Отказ-Refusal», «Извинение-Apology», «Приглашение-Invitation», «Утверждение-Assertion» и т.д. Дискурсы, классифицируемые как средства передачи информации, также являются предметом многочисленных исследований. Иными словами, это такие виды письменного дискурса, как письмо, газетные статьи, отчеты, рекламные объявления и прочее. Примерами устного дискурса служат разговор по телефону, беседа, дискуссия, рассказы, речь политиков и т.д. Ситуации, происходящие в повседневной жизни, такие как университетская лекция, речь на конференции, беседа между матерью и ребенком, беседа между врачом и пациентом, женская и мужская речь в японском языке так же могут стать хорошим предметом изучения дискурса.

Далее приведем несколько примеров, описывающих характерные черты японского дискурса. Благодаря анализу письменного и устного дискурса особенности японского дискурса постепенно становятся яснее. Исследователь в области лингвистики дискурса Сенко К.Майнард [9, 34] в своей работе, приводя в качестве примера характерные для разговорного японского языка многократные «поддакивания» и частицы, применяемые в конце предложений, выражающих согласие с мнением собеседника, отмечает легкость так называемой «самоконтекстуализации». Стратегия, названная Сенко К.Майнард «самоконтекстуализация», позволяет избегать сильного позиционирования только себя по отношению к происходящим вокруг обстоятельствам. Ранее в работах Джон Хайндс [9, 128] это явление было проанализировано как тенденция избегания нежелательных столкновений в диалоге на японском языке. Сзатровски Полли [8, 56] в своих работах по структурному анализу дискурса в японском языке путем анализа телефонного разговора на японском

языке идентифицирует существование «внимательного высказывания», которое позволяет, предположив реакцию собеседника по телефону, отвечать соответственно. Все эти результаты исследований служат материалами для объяснения особенностей японского дискурса и выстраивания предпосылок для осуществления анализа разного рода дискурсов, о которых было упомянуто выше на примере японского языка.

Заключение. Таким образом, подводя итоги, следует отметить, что проанализированные нами работы дают основания для выбора наиболее приемлемой формулировки определения, а именно, что дискурс – это не просто текст, а широкая социальная практика, комплексное коммуникативное событие, участниками которого являются говорящий и слушающий. Анализ подобного дискурса может быть междисциплинарным, и очень важно проводить его, основываясь на материалах, разработанных в естественных условиях, по возможности без привлечения придуманных или добавленных от себя гипотез. При анализе японского дискурса важна каждая деталь, вплоть до интонации и жестов участников. Критериев для классификации дискурса очень много, для дальнейшего исследования мы находим соответствующими критериями те, которые основаны на сферах функционирования, принадлежности индивидуальному или коллективному субъекту, функциях деятельности и понятиям «свой»/«чужой» в японской культуре, а так же устного (oral) или письменного (writing) типологий. Траектория нашей дальнейшей работы – это анализ медицинского дискурса на примере японского языка, который будет осуществляться через описания принципов и целей коммуникации, выявляемых в медицинских дискурсивных практиках определенного типа (письменный, устный), что позволит определить специфику функционирования и реализации этих практик в той или иной ситуации. На основании полученных результатов можно будет, как мы предполагаем, разработать наиболее эффективные методики преподавания японского языка и коммуникативные стратегии практического перевода.

Список использованной литературы

1. Сулейменова Э.Д. Дискурс в дискурсе казахстанской лингвистики // *Современные проблемы дискурса: теория и практика. Сб. науч. трудов Межд. научно-практ. конф. Центр-Азиатской Ассоц. по Деловому Общению и КазУМОиМЯ им. Абылайхана.* – Алматы, 2006. – С.64.
2. *Librarie Larousse. Grand, Larousse Encyclopedique T.4.* – Paris, 1960. – P., 118. [электрон.ресурс] URL: <http://lingvisticheskiy-slovar.ru/description/diskurs> (Дата просмотра: 04.01.2019)
4. Ван Дейк Т.А. (1998). *К определению дискурса.* [WWW-документ] URL <http://www.nsu.ru/psych/internet/bits/vandijk> (Дата просмотра: 05.01.2019)
5. Van Dijk. *The study of discourse.* In T.A. van Diik (Ed.), *Discourse studies: A multidisciplinary introduction: vol. L Discourse as structure and process,* 1197. – PP. 1-34.
6. Harris, Z. (1952). *Discourse Analysis: A sample text* // *Language* 28:4. – P. 474-494.
7. Fairclough N. (1995). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language.* – London, p. 265
8. メイナード・泉子・K (1993) 『会話分析』くろしお出版, p.34
9. Hinds, John. *Aspects of Japanese Discourse Structure,* 開拓社, 1976, - p.128
10. ザトラウスキー・ポリー. 『日本語の談話の構造分析—勧誘のストラテジーの考察—』くろしお出版, 1993. – P.56.

МРНТИ 16.31.31

Т.С. Керімбеков¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ ТІЛІНІҢ СӨЗ БЕДЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ БАҚ-ғы сөз қолданысы және сөз бедері жайлы мәлімет берілген. Мақалада сөздің айтылуы мен жазылуының ерекшелігі және БАҚ-тағы қолданыс аясы туралы айтылған. Бұл мақаладан сөз бедерінің маңыздылығы айқындалып оны қолданудағы ескеретін дүниелер көрсетілген және сөздің прагматикалық қыры туралы айтылған. Патетикалық мазмұндағы кітаби элементтер сөз мәнін салтанатты, мерекелік жиынға ұқсатып жіберсе, сөйлеу тілінің элементтері қатынастың ресми түрімен үйлеспей, сөзді үй ішіндегі, үй арасындағы сөзге ұқсатып жібереді. Сөз бедері, нақышы дәл түспегендіктен, саяси-публицистикалық дискурстың адресатқа тигізер ықпалы пәлендей әсерлі болып шықпайды. Бұқарамен коммуникация біржақты күйде қалады, жауап реакцияның деңгейі төмен болады. Аталған мәселелер осы мақалада толық зерттеліп, ғалымдардың көзқарастары қарастырылған.

Кілт сөздер: сөз, БАҚ, әлеуметтік желі, журналист, сөз мәдениеті

T.Kerimbekov¹

¹Abai Kazakh national pedagogical university, Almaty, Kazakhstan

WORDPRESS IN KAZAKH MEDIA

Abstract

This article provides information about the usage of word in Kazakh mass media. The article describes the peculiarity of the saying and writing of the word and its scope of use in the media. This article highlights the significance of the word implication and gives an indication of the use of the word and pragmatic aspect of the word. When the elements of a book with a pathetic content are solemn, like a celebration, the elements of the speech language do not coincide with the formal form of the relationship, and the word resembles the word between home and home. Because of a lack of understanding of the subject matter, the influence of political-publicist discourse on the addressee is not as impressive. These issues are fully studied in this article and the views of scientists are discussed.

Keywords: word, media, social networking, journalist, word culture

T.С. Керімбеков¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ РЕЧИ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

Аннотация

В данной статье представлена информация об использовании слова в казахстанских СМИ. В статье рассказывается об особенностях произнесения и написания слова и сфере его использования в средствах массовой информации. В этой статье подчеркиваются особенности слова «значение» и дается указание на использование слова и прагматический аспект слова. Книжные элементы патетического содержания придают значение слова как торжественному, праздничному собранию, элементы речевого языка несовместимы с официальной формой общения, напоминая слово внутри дома, между домами. Из-за непонимания предмета влияние политико-публицистического дискурса на адресата не столь впечатляюще. Эти вопросы полностью изучены в этой статье, и обсуждаются мнения ученых.

Ключевые слова: слово, медиа, социальные сети, журналист, культура слова

Кіріспе. Сөз мәдениеті деген терминдік ұғым тек сөз дұрыстығымен шектеліп қоймайды, яғни, сөзді дұрыс айтсақ, жазсақ, мәдениеттің биігіне көтеріліп, шыңына шықтық деуге болмайды, себебі сөз мәдениеті «дұрыстық» қана емес, сөзді бедерлі жұмсау деген ұғымды да қамтиды. Сөзді дұрыс жұмсағанымызбен, нақыш-бедерін дәл тауып, ақтан тигізіп айта алмасақ, дйттеген межеден көріндік деуге болмайды. Өйткені БАҚ әр түрлі хабарды «құрғақ» ақпарат түрінде беріп қоймайды. Радио,-телеешеннің тыңдарман мен көрермендерге ықпал етіп, олардың қоғамдық пікір туралы белсенділігін де көтеруге тырысады [1, 36].

Микрофон ұстаған, я болмаса жұртшылық алдына шығып, мінбеге көтерілген адам сөйлемес бұрын алдымен тілдік қарым-қатынастың түрін, мақсатын айқындап алуға тиіс.

- Тілдік қатынас ресми ме, бейресми ме?
- Сөздің адресаты кім? Жеке адам ба, көпшілік пе?
- Аудиторияның әлеуметтік құрамы, білім, мәдени деңгейі қандай? Бірыңғай ма, әлде әр алуан ба?
- Тілдік қатынас біржақты ма, әлде екіжақты ма?
- Тілдік қатынастың мақсаты не? Жай ғана хабарлау ма, ықпал ету ме?

Міне, осы айтылған тілдік емес жайттарға көңіл бөлінсе, мындаған сөздің, ондаған тілдік амал-тәсілдің ішінен қарым-қатынастың мақсатына, жағдаятына, түріне сай келетін ең лайықтысын талғап ала білудің мүмкіндігі арта түседі. Коммуниканттың дйттеген мақсаты айқын болуға тиіс. Атап айтсақ, адресаттың сезіміне әсер ету, ой-пікіріне түрткі болу, белгілі бір әрекетке жұмылдыру, ой салу; өтіну, алап ету, иландыру тәрізді жайттар тілдік құралдардың мақсатқа сай болуын талап етеді. Осы мақсаттың үдесінен шыға білу сөз бедері деп аталады [1, 37].

Әдістеме. Біз бұл ғылыми зерттеу жұмысымызда талдау және жинақтау әдістерін қолдана отырып, мысалдармен негіздедік. Публицистикалық мәтінде радио-телепублицист коммуникатқа ықпал ету үшін сөз иесі тілдегі эмоционалдық, бағалауыш мәнді сөздерге, фразеологизмдер мен паралеологизмдерге яғни мақал-мәтелдерге, тағы да басқа стильдік нышаны бар бірліктерге иек артады. Бұлар перлокутивтік яғни ықпал ету қызметі бар тілдік таңбалар. Тілдегі өзінен-өзі дайын тұрған мұндай бірліктердің түр-түрін әдетте ұзына бойы, екі сөздің бірінде талғаусыз жұмсау сөздің бедеріне нұқсан келтіреді. Ал тыңнан табылған теңеу, қиыннан қиыстырылған сөз орамдарының ықпалы, әсер ету қуаты әлдеқайда күшті [3, 256].

Сөз бедеріне байланысты бұл айтылғандар негізінен БАҚ-қа, публицистика тіліне көбірек қатысты. Ғылыми мәтін, көркем мәтін, ресми ісқағаз мәтіннің арнайы тілдік құралдармен, тілдік тәсілдермен берілетін өзді-өзіне тән бедері болады. Мысалы, ғылыми мәтінде атаулар, терминдер, жекелеген сөздер:

- Логикалық айқындылыққа.
- Заттың, құбылыстың, оқиғаның мәнін ашуға.
- Белгілі бір қисынды дәлелдеуге қызмет етеді.
- Логикалық айқындылықты көрсетеді, сөз құбылыстың, заттың, оқиғаның мәнін ашуға, дәлелдеуге қызмет етеді.

- Сөз ғылыми мәтінде белгілі бір ұғымның «үәкілі» түрінде қызмет етеді.

Көркем мәтінде сөз:

- Ақиқаттағы заттың, нәрсенің, оқиғаның «образы» түрінде қызмет етеді;
- Метафора, теңеу, бейнелі сөз орамдарын жасауға қатысады;
- Ауыспалы мағынада көркем мәтіннің бедерін жасауда белсенді жұмсалады.

Ресми мәтіннің өзіндік бедерін жасайтын тілдік құралдар болады. Оларға, мысалы:

- Стандарттар.
- Штамптар жатады.
- Сөз екі ұшты мағынада қолданылмайды, логикалық айқындылыққа қызмет етеді [2,35].

Жалпы, БАҚ-тың сөз бедері, тіл нақышы ең алдымен ой-сезімге әсер ететіндей эмоционалды, экспрессивті, бағалауыш сөздерден өрнектеледі.

Стильдік нышаны бар мұндай сөздер ең алдымен автордың, шығармашылық ұжымның (редакцияның), әлеуметтік жіктің, саяси партияның бір нәрсеге, құбылысқа, оқиғаға бағасын, көзқарасын (қоштау, терістеу, ұнату, ұнатпау сияқты көзқарастарын) білдіре отырып, олар жайында қоғамдық пікір қалыптастыру үшін аса қажет. Осындай стильдік нышаны бар тілдік құралдар арқылы коммуникант адресаттың эмоциясына әсер, ықпал етіп, қоғамдық пікір туғызады [4,35].

Алайда, әсіресе 60-80жылдары адресатқа әсер етудің құралы ретінде БАҚ тілінде дала аруы – жүгері; тәтті тамыр – қызылша; ақ халатты абзал жан – дәрігер; көгілдір отын – газ; қара алтын – көмір, мұнай; болат жол – темір жол; болат жолдың батырлары – теміржолшылар; екінші тың – қой шаруашылығы; екінші нан – картоп; көгілдір экран – теледидар тәрізді жасанды сөз әшекейлері шектен тыс жиі қолданы-

латын. Олардың көптігінен құлақ сарсылып көз сүрінетін. Ол кезде өмірді боямалап көрсету дағдыға айналып, эфирдегі, газет бағаналарындағы сөзге жұртшылық құлай сенбейтін. Тіпті қазақтың майталман тәрізді мазмұнды, эмоционалды-бағалауыш сөзінің «бағасы» кетіп, шошқа бағушы да майталман, аула сыпырушы да майталман болып кетті. Мұндай жағымсыз құбылысты бағалауыш сөздің құнсыздануы, яғни девальвацияға ұшырауы дейміз [5, 62].

Майталман домбырашы, майталман шешен, майталман күйші тәрізді сөздермен таңдап, талғап тіркесетін бағалауыш сөз құнсызданып, жасанды «әшекейге» айналды.

Қазіргі кезде БАҚ тілі мұндай жасанды әшекейлерден арыла бастады. Бұл, әрине, ұнамды жайт.

Нәтижелер және талқылау. Қазіргі БАҚ тіліндегі сөз бедеріне байланысты жағымды//жағымсыз көріністер айқын аңғару үшін, сөйлеу тілі, қарапайым сөйлеу тілі (бейәдеби сөйлеу тілі), әдеби сөйлеу тілі, кітаби тіл (жазбаша және ауызша), әлеуметтік желі тілі (facebook, vk.com, Instagram т.б.) деген құбылыстардың мән-мағынасынан хабардар болуымыз керек. Ауызша сөз болсын, сөзді саралап алу қажет, себебі, БАҚ тіліндегі жағымды көріністер де, жағымсыз жайттар да осы айтылған сөздің түрлеріне байланысты. Сөздің аталмыш түрлерін ажыратып, саралап қолданғанда, эфирден естілер сөз болсын, газет бағаналарындағы сөз болсын, бедер, өрнегі келісті болып, сөздің мазмұны ашыла түседі. Ал оларға мән берілмеген жағдайда бедері, нақышы теріс түсіп жатады.

Қарапайым сөйлеу тілі – әдеби тіл кеңістігінен тысқары жатқын, жалпыхалықтық тілдің бір түріне жататын ерекше феномен [7, 21].

Әдеби сөйлеу мен қарапайым сөйлеу тілінің ортақ тұстары бар: екеуі де бейресми қатынас жағдайында (үй-іші, туыс, дос жарандар тағы басқа) қолданылады; екеуі де алдын-ала дайындалмаған, ой елегінен өткізілмеген сөз типіне, яғни машықты сөз түріне жатады. Әдеби сөйлеу тілі мен қарапайым сөйлеу тілі әлеуметтік жағынан да өзгешеленіп тұрады. Қарапайым сөйлеу тілінің элементтері шаруа баққан әсіресе жасы үлкен, ауыл тұрғындарының тілінде жиі кездеседі [6, 41].

Қарапайым сөйлеу тілі жүйесінде диалектизмдер, варваризмдер, фонетикалық ерекшеліктер, әсіресе мазмұны пәс бағалауыш, эмоционалды сөздер жиі кездеседі, бірақ эмоционалды, бейәдеби сөздердің қолданылуы шектеулі болады. Мысалы: не боп қапты? не бәле екен? – не болып қалыпты? – көзі бар болғыр көруден қалып барады, – көз шіркін көруден қалып барады, көз дегенің көруден қалып барады [8,21].

Кітаби тіл ресми қатынас жағдаятында қолданылады. Ғылыми мәтін, ісқағаз мәтіні, публицистикалық мәтін, сондай-ақ шаршы топ алдындағы сөз, микрофон алдындағы сөз, лекция, діни уағыз кітаби сөзге жатады.

Теле-радиопублицист әдетте ауызша сөйлегенде, сөз арасына уәжді, мақсатты түрде белгілі бір мөлшерде әдеби сөйлеу тілінің элементтерін қосып отыруы ықтимал. Егер сөйлеу тілінің элементтері басым болып кетсе, эфирдегі сөздің мазмұны төмендеп, ресмилік мәнінен айырылып, отбасында, үй арасындағы сөздің мазмұнына ұқсап келеді.

Кітаби сөзге көбіне ресми мазмұндағы, ресми реңі бар тілдік бірліктер, сондай-ақ салтанатты, көтеріңкі мазмұнды білдіретін сөздер жатады: білім беру саласы, жол жүру тәртібі, бәсекелестікті дамыту, жастар тиянақты білім алуда; ғылыми табыс, ту тіккен жер, тарих сахнасына шықты; бостандық туын желбіретіп және тағы басқалары. Әсіресе көтеріңкі үн, асқақ патетикамен айтылатын сөздерді газет, микрофон материалдарында тым жиі, қолдану, мөлшерін білмей жұмсау сөзді жасандылау көрсетеді. Адресатқа ондай сөздің тигізер әсері, ықпалы шамалы болады.

Бұлар БАҚ-тың визуалды түріне ғана емес, аудиалды (радиохабарлар), аудиовизуалды (телевизия хабарлары) түрлеріне де қатысты.

Бұқаралық қатысымда сөздің сөйлеу тіліне, қарапайым сөйлеу тіліне тән бедерлеріне, қарапайым сөйлеу тілінің мән-мағынасына жете көңіл бөлмегендіктен, елеп ескермегендіктен, сөз арасы бейәдеби сөздермен араласып, ала-құлалық көбейіп бара жатқаны байқалады. Тіпті сындарлы салықалы деген республикалық телеарналарда бейәдеби элементтерді уәжсіз жұмсау етек алып бара жатқан тәрізді.

Сонымен, әдеби тілдің стильдік тармақтар жүйесінде кітаби элементтер мен сөйлеу тілі элементтері – полярлық қарама-қарсылықтағы бедері айқын тілдік бірліктер. Бейтарап сөздердің аясында қолданылған бедері айқын, бояуы қанық, кітаби//сөйлеу тілі элементтерін мақсатты, уәжді немесе коммуникациялық ділгерлікке орай қолданудың стильдік тиімділігі әлдеқайда жоғары.

Сөйлеу тілі элементтерін радио, телехабарлар тілінде қолданудың өзіндік ерекшеліктері бар. Жазба сөзге қарағанда эфирдегі сөздің сөйлеу тіліне біртабан жақындығы болады. Сөйлемдердің аса күрделі емес түрлері басым түсіп жабады. Тиісті ақпаратты тыңдарманның мүмкіндігінше толық қабылдау үшін сөйлемдегі сөздердің орташа саны 6-8-ден аспағаны жөн көрінеді [11, 53].

Қорытынды. Пікіріміздің қорытындыласақ, стильдік мақсатта жұмсалып, мәтіннің публицистикалық бедерін салудағы стильдік құралдардың бірі ретінде жұмсалатын сөйлеу тілі, қарапайым сөйлеу тілі элементтерін эфирдегі сөзде жұмсаудың өзіндік ерекшеліктері бар. Әсіресе қарапайым сөйлеу тілі элементтерінің эмоционалдық жағымсыз/жағымды мағыналары дыбысталған сөзде тым күшейіп кетеді. Мәтіннің мазмұнына қарай эмоционалдық лексиканың интонациялық бояуын реттеп отыру радиотелепублицист шеберлігіне байланысты.

Микрофон алдындағы сөз формасы жағынан екі түрлі болуы мүмкін:

- а) монологтік сөз;
- ә) диалогтік сөз;

Алайда сөздің формасы, мазмұны монолог болғанмен, микрофон ұстаған шешен диалогқа тән, яғни сөйлеу тілінің болмысына тән элементтерді пайдалану мүмкін [9, 312]. Ондағы мақсат – адресатты өзіне жақын тарту, екеуара пікірлесіп отырғандай әсер қалдыру. Мысалы, өздеріңіз байқағандай, сіздіңше қалай? осы айтылған пікірді ойланып көріңіз; тым ертелеу емес пе тағы басқа. Шын мәнінде сөздің монологтік сипаты өзгерген жоқ. Ал жанағыдай «ішарту» элементтері адресатқа сөйлеушіні көріп отырғандай, онымен бетпе-бет отырғандай әсер етеді. Монологтің әуезі де бір сарынды болмай, интонациялық реңк әлгі әсерді күшейте түседі. Сөйтіп, сөйлеу тілінің интонациялық элементтерін сөз бедерлеуге пайдалануды ұтымды стильдік амалдардың бірі деуге болады.

Сонымен, телекамера, микрофон алдында айтылатын сөз бедеріне байланысты ерекшеліктерге, сөз бедерлеумен нақыштаудың тілдік құралдары мен стильдік амалдары мыналар:

- Мақал-мәтелдерді орынды және мөлшерін біліп қолдану.
- Фразеологизмді орынды және мөлшерін біліп қолдану.
- Эмоционалды лексиканы орынды және мөлшерін біліп қолдану.
- Кітаби тіл элементтерін уәжді қолдану.
- Сөйлеу тілі элементтерін уәжді қолдану.
- Кітаби және сөйлеу тілі элементтерін стиль тезіне салу [10, 12].

Қазақ БАҚ-дағы сөз бедерін сауатты қолданайық, мейлі ол теледидарда немесе радиода болсын, тіпті әлеуметтік желілердегі блоктарда да болсын біз қазақ тілінің тазалығын сақтауға міндеттіміз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтіннің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде): фил.ғыл.док. – Алматы, 2007. – Б.36-37.
2. Арутюнова Н.Д. Лингвистический-энциклопедический словарь / Под редакцией В.Н. Ярцевой. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 35 с.
3. Чудинов А.П. Политическая лингвистика: учебное пособие. – М.: Флинта, Наука, 2007. – 256 с.
4. Ахатова Б.А. Проблемы словестного оскорбления личности в современной политической сфере // Вестник КазУМОиМЯ, Серия «Филология». – № 1 (6). – 2006. – Б. 32-35.
5. Жақсыбаева Ф.З. Газет мәтінің прагматикалық функциясы (қазақ тілінде шығатын газет материалдары бойынша): фил.ғыл.канд. ... дисс. – Алматы, 2000. – Б. 62-63.
6. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – Б. 41-44.
7. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь, 2005. – Б. 21.
8. Әмірбекова А.Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М.Мақатаев поэзиясы бойынша): фил.ғыл.канд.дисс. – Алматы: ҚазҰУ, 2006.
9. Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989. – 312 с.
10. Даулеткереева Н.Ж. Қазақ баспасөзіндегі қайталамалардың прагматикалық мәні: фил.ғыл.канд. ... диссертация. – Алматы, 2010. – Б. 12-13.
11. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: фил.ғыл.док. ... дисс. – Алматы, 2007. – Б. 53-55.

МРНТИ 11.25.41

Қ.С. Қалыбаева¹, Қ.О. Сейталиева¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ЛАТЫН НЕГІЗДІ ЖАҢА ҚАЗАҚ ЖАЗУЫ ЕМЛЕ ЕРЕЖЕСІ «ҚОСАМЖАРЛЫҚТАН» АРЫЛДЫ МА?

Аңдатпа

Бүгінгі таңда қазақ елінің латын негізді қазақ жазуын қалыптастырудың алғашқы кезеңіне жоспарланған іс-шаралар жүйесі толығымен іске асырылды десек те болғандай. Ұзақ талқыға түскен қазақ әліпбиінің соңғы нұсқасы да бекітіліп, соған орай жаңа қазақ емлесінің ережелерінің жобасы да жалпыхалықтық талқылауға ұсынылды. Соның барысында қазақ жазуының тарихы қайта сараланып, кем-кетігі санадан қайта саралана түскендей болды. Мұның өзі қазақ қоғамына әлемдік жазу тарихында болмаған сана серпілісін алып келгені айқын аңғартады. Дегенмен, әліпби ауысқанымен, тіліміздің негізгі заңдылықтары ауысқан жоқ. Соған қарамастан, емле ережесінде әлі де ойланатын жайттар баршылық. Ұсынылып отырған мақалада жаңа қабылданғалы отырған қазақ латын негізді қазақ жазуының осындай күрделі проблемалары сөз болмақ.

Кілт сөздер: латын, жазу, әріп, әліпби, емле ережесі, реформа.

K.S. Kalybaeva¹, K.O. Seytalieva¹
Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

HAS KAZAKH GRAPHICS GOT RID OF AMBIGUITY?

Abstract

To date, a number of activities, planned at the first stage of the formation of the Kazakh writing based on Latin graphics has been fully implemented. As well as the last version of the Kazakh alphabet, which had been discussed for a long time was approved, in accordance with that a draft of new rules of the Kazakh spelling was proposed for national discussion. It seemed that during that process the history of the Kazakh writing was re-examined, and some of its shortcomings were re-analyzed in the conscious. This indicates that an unprecedented conscious breakthrough appeared for the Kazakh society, which had not existed before in the history of world writing. However, despite the change of the alphabet, the basic laws of our language have not changed. Despite this, there are still enough questions in the spelling rules to think about. The article deals with the complex problems of the Kazakh writing based on Latin graphics.

Keywords: latin, writing, letter, alphabet, spelling rules, reform.

K.S. Kalybaeva¹, K.O. Seytalieva¹
¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

ИЗБАВИЛАСЬ ЛИ КАЗАХСКАЯ ГРАФИКА ОТ ДВУСМЫСЛЕННОСТИ?

Аннотация

На сегодняшний день, можно сказать, ряд мероприятий, запланированных на первом этапе формирования казахской письменности на латинской основе, были полностью реализованы. Был утвержден окончательный вариант казахского алфавита, которого рассматривали в течение долгого времени, в связи с чем был предложен проект новых правил казахского правописания для общенародного обсуждения. Казалось бы, что в ходе этого процесса история казахской письменности была пересмотрена, а некоторые ее недостатки были повторно проанализированы в сознании. Это свидетельствует о том, что появился небывалый прорыв сознания для казахского общества, который до этого не существовал в истории мировой письменности. Однако, несмотря на смену алфавита, основные закономерности нашего языка не изменились. Но, до сих пор существуют некоторые вопросы в правилах правописания, о которых стоит

поразмьшлять. В предлагаемой статье будут затронуты сложные проблемы казахской письменности, основанной на латинице.

Ключевые слова: Латиница, письменность, буква, алфавит, правила правописания, реформа.

Кіріспе. Сонымен, бүгінгі таңда қазақ елінің латын негізді қазақ жазуын қалыптастырудың алғашқы кезеңіне жоспарланған іс-шаралар жүйесі толығымен іске асырылды десек те болғандай. Ұзақ талқыға түскен қазақ әліпбиінің соңғы нұсқасы да бекітіліп, соған орай жаңа қазақ емлесінің ережелерінің жобасы да жалпыхалықтық талқылауға ұсынылды. Соның барысында қазақ жазуының тарихы қайта сараланып, кем-кетігі санадан қайта саралана түскендей болды. Мұның өзі қазақ қоғамына әлемдік жазу тарихында болмаған сана серпілісін алып келгені айқын аңғартады. Сана жаңғыруының бір көрінісі – жоғары оқу орындарына «Латыннегізді қазақ жазуы» пәнінің енгізілуі болып отыр. Мысалы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде айтулы пән барлық мамандықтар бойынша таңдау компоненті ретінде енгізіліп, білім алушы қауымның сүйіктісіне айналып отыр. Бұл пәннің енгізілуі студенттер санасына жазудың тарихына ғана емес, жалпы қазақ тіл білімінің теориялық базасының қалыптасуындағы ақтаңдақтарды қайта саралауға, сол арқылы білім алушылардың өтіп жатқан үрдістерге деген жанды көзқарастарын қалыптастыруға зор үлес болып қосылуда. Нәтижеде студенттер қауымы қазіргі латыннегізді қазақ жазуына өту қажеттіліктерін өз тараптарынан қортындалай алып отыр. Мұның өзі келешек сапалы филолог мамандардың қалыптасуына зор үлес боп қосылып отырғаны даусыз. Дегенмен, жаңа қазақ емлесінің ережесін әлі де саралай түсу қажеттілігі күн тәртібінен түскен жоқ. Әсіресе, «Латыннегізді қазақ жазуы» пәні бойынша студенттермен ой бөлісу барысында жаңа қазақ емлесінің ережелеріндегі байқалған біраз түйткілді тұстарға назар аударсақ дегіміз келеді.

Әдістеме. Мақалада Абай атындағы ҚазҰПУ-дың 2-курс студенттеріне жүргізілген «Латыннегізді қазақ жазуы» пәнінің негізінде оқытылған Қазақ жазуы емле ережесінің жобасын талқылау барысында айтылған өзекті ой пікірлердің нәтижесі қамтылды. Яғни, мақалада негізінен анализ, синтез әдістерімен қатар сипаттау, салыстыру әдісінің элементтері қамтылды.

Нәтижелер. Бүгінгі ірі фонетист-ғалымдарымыздың бірі Ә.Жүнісбек «Реформа бір ғана әліпби ауыстырумен шектелмейді. Реформа үш мәселені – дыбыс, әліпби және емле-ереже – бәрін бірдей қамтиды: дыбыс – өзге тілдерден бөлектеп тұратын тілдің тұрпат-тұрқы; әліпби – сол дыбыстың қауызы, басқаша айтқанда, қорғаны мен оққағары; емле-ереже – дыбыстардың басын біріктіріп, сөз құрап тұратын дәнекері. Осы үш мәселе бір-бірімен байланысты және қатар шешілмей төл жазу қалыптаспайды» – деген ойын жиі айтып жүр [1]. Ия, шынында бұл үш мәселе бір-бірімен тығыз байланыстағы дүниелер. Қазақстан қауымына жаңа ұсынылып отырған емле ережесінде орфографияны «қосаржарлық» сипатынан айыру деген мәселеге үлкен көңіл бөлінген. Қалай дегенмен де, жазу тілі сөйлеу тілін толықтай көшіріп бере алмайтындықтан емле ережесінің бойында шартты түрдегі ескертулер кездесіп отырады. Мысалы, латыннегізді жаңа емле ережесінің 20-параграфында. Түбір сөздің соңындағы **k, q, p** дауыссыздары тәуелдік жалғауындағы сөзге және түбір сөзге етістіктің **-a, -e, -i** көсемше жұрнағы жалғанғанда, **g, ġ, b** немесе **y** болып өзгерген түрінде жазылады:

• *júrek – júregi, síuek – síuegi, kúrek – kúregi; qazaq – qazaǵy, bairaq – bairaǵy, taraq – taraǵy; kitap – kitaby, aspap – aspaby, lep – lebi; tik – tigatedi, ek – egedi, tók – tógedi; taq – taǵady, jaq – jaǵady, baq – baǵady; kep – kebedi, keýip, jap – jabady, jaýyp, tap – tabady, taýyp* [2, 10].

Бірақ *sap – sapu, sapynnda, sapymyzǵa, tarap – tarapynnda, tarapymyzdan, shah – shahy, qazaq – qazaqu* тәрізді сөздердің түбір тұлғасы сақталып жазылады делінгенмен ескерту ретінде **-p, -h** әріптеріне аяқталған терминдік мәндегі шеттілдік сөздерге тәуелдік жалғауы жалғанғанда ұяңданбайды:

• *arhetip - arhetipi, stereotip - stereotipi*, бірақ: **ketshyp – ketshyby; sheih - sheihy, shtrih - shtrihy**. деген секілді мысалдар келтірілген.

Тағы бір назар аударатын тұс жаңа емле ережесінде *енді -лық* қосымшасымен келгенде бірге жазылады:

• *urdajyqtuq, astatóktik*

күрделі сөздері қосымшасыз келгенде бөлек жазылады: Мысалы:

• *as ta tók, ur da jyq*; [2, 11].

Айта кетуіміз керек бұрынғы сөздіктерде бұл сөз бірде *ұрда-жық деп қос сөз түрінде, бірде біріккен сөз ретінде беріліп жүргені сынға ұшыраған еді: «Ұр да жық* фразеологизмі бірде *ұрдажық* деп біріккен сөз ретінде алынса, екінші жерде ол *ұрда-жық* деп, қос сөз ретінде жазылыпты» (3). Ал, жаңа емле ережемінде біз осы екіұштылықты бір жүйеге келтіре алмаған секілді көңілге түйткіл қалдырып отыр.

Сол сияқты жаңа емле ережесінде көмекші есімдермен тіркесіп, атаулық мағынаға ие болған сөздер бірге жазылады:

- *sailayaldy nayqan, mektepaldy top, tilarty dybysy, sózaldy syñary, tisarty dayyssyzy, jerústi jumystary, jerasty sylary.*

Алайда, негізгі сөзге тіркескен алды, арты, асты, үсті, қасы, маңы, жаны, іші, сырты, басы, тұсы, шеті, бойы сияқты көмекші есімдер бөлек жазылады:

- *esik aldy, úi arty, kópir asty, mektep qasynda, qala mañy, bazar janynda, ayla ishi, qora syrty, qystyn basy, júrek tusy, aýyl sheti, ózen boiy, tula boiy* сияқты сөздер бөлек жазылады [2,12].

Айтайын дегеніміз, айтулы емле ережесі студенттер тарапынан талданғанда біржақты қабылдана қоймады. Олардың көпшілігі бұл емле ережесі керісінше жазуда екіұдайылық, яғни «қосамжарлық» сипат қалыптастыруы мүмкін деген қауіптерін жасырмады.

Жаңа емле ережесінде студенттер тарапынан үлкен пікірталас туғызған тағы бір мәселе *Еш, әр, кей, бір, қай, әлде* сөздерінің бірде бірге, бірде бөлек жазылуы болды. Емле ережесінде [2,12]. «*Еш, әр, кей, бір, қай, әлде* сөздері зат есімдермен тіркескенде, бөлек жазылады:

- *esh adam; ár el, ár ata-ana; kei bal* деп көрсетілгенменмен, негізгі ережеде: «*Еш, әр, кей, бір, қай, қайсы, әлде* сөздерімен келген есімдіктер, сын есімдер, үстеулер түбір тұлғалары өзгертілмей, бірге жазылады:

- *eshkim, eshbir, eshqanda; árkim, árbir, árdaym; keibir, keibirey; birdeñe, birmeshe, birtalai; qaibir, qaisybir, qaisybirey; áldeqalai, áldeqaida, áldeqashan, ártúrlı, árqily* [2,12].

Ал, енді студенттер арасында үлкен дау туғызған емле ережесіндегі жаңа заңдылық болып еніп отырған кейбір кирилл әріптері мен шеттілдік сөздердің емлесіне арналған тарау болып отыр. Бұл арада білім алушылардың пікірі қақ жарылды. Бұл арада бүгінгі сөйлеу тіліміздің бір кездегі кирилл жүйесіне негізделген емле ережелерінің жазуға енгізілуінің нәтижесінде қалыптасқан бүгінгі қазақтың дыбыстау органдарында қалыптасқан акустикалы-артикуляциялық ерекшеліктеріміздің әбден тілімізге сіңісті болып, қазіргі сөйлеу тілін нормаландырып үлгергендігін ескеруіміз қажет деген ойдан туындайды. Мәселе, ендігі жаңа емле ережесінде енгізілген «қазақыландыра» жазу тілі сөйлеу тілін 20-ғасыр басындағы қалпына қайта айландырып келтіре алады ма, жоқ па? Бір топ студенттер: «Қазақ әліпбиіне енгізілген в, ь, ь, ц, щ ... тәрізді әріптер алдымен халықаралық терминдерді, советизмдерді, онимдерді (жалқы есімдерді) орыс орфографиясымен жазу үшін енгізілген. Сөйтіп, советизмдерді, интернационализмдерді, онимдерді Орталық орыс орфографиясымен бұлжытпай жазу үшін ч, ц, ю, я, ь, ь, ц ... тәрізді әріптерді енгізуге тіл мамандарын мәжбүрледі» – деген Нұргелді Уәлидің пікірін жақтап, тіліміздегі ол дыбыстардың қолданыстан шығарылуын қуана құптайды. Кирилл әліпбиінің қазақ нұсқасында я, ю, ё графемалары әдетте дыбыстардың қосындысын білдіретіндігі, оларды қазақ тілінде екі вариантта яғни *йа – йә, йу – йю* түрінде беріп, я, ю, ё әріптерін әліпби құрамынан мүлде алып тастауға боладтындығы соңғы жылдары жиі айтылып жүрді. Өйткені қазақ орфографиясында *йа – йә* тәрізді әріптік тіркестермен беруге болатын прецедент бар» делінген еді. Ендігі жаңа емле ережемінде бұл айтылған ойлар толығымен ескеріліп, жаңа әліпбиден шығартылды. Алайда, жазу санамызға әбден сіңісті болып кеткен кірме сөздерді жаңаша жазуда бірқатар қиындықтар қайта алдымыздан шығып отыр. Ендігі жаңа емле ережемінде енді **Ё** әрпі жоқ болғандықтан кірме сөздерде кездесетін **Ё таңбасы** еәрпімен таңбаланады. Мысалы:

- *manevr brýselez, monter.*

Бұны дұрыс делік. Алайда, Ц әрпінің жаңа әліпбиімізде қабылданбауымен байланысты да бірқатар дау туып отыр. Мысалы, емле ережесінде бұл дыбыс бірде **ts, бірде s түрінде таңбаланғалы отыр:**

- *ts (pitsa, Nitsa)*

- *s (konstitýsia, korporasia)*

Міне, емледе осылайша екі түрлі болып жазылуын қоғам келешекте қалай қабылдар екен деген сұрақ күн тәртібінде қала бермек.

Сол секілді жаңа әліпбиіміздегі Ю және Я әріптерінің алынып тасталуымен бірге де жаңа емле ережемінде бірқатар қиындықтар туындағалы тұрғанын ашып айтуымыз керек. Мысалы **Ю** әрпі төл сөздерде және шеттілдік сөздің басында **й** әріп тіркесімен: (2,19).

- *ayú, oyú, Iýpiter, Iýrmala*

түрінде таңбаланса, ал шеттілдік сөздердің ортасында **й** арқылы таңбаланады:

- *parashýt, absalyt, glykoza, debýt, prodýser, lyks, salýt, valýta, býdjet, býrokratia, syjet, býleten.*

Дәл сол сияқты Я әрпі де төл сөздерде және шеттілдік сөздердің басында **я** әріп тіркесі арқылы:

- *iaǵni, qoian, Ialta, Iashin,* ал шеттілдік сөздердің екінші және одан кейінгі буынында **a**

әрпі арқылы таңбаланады:

- *akútylator, múlaj*; [2,19].

Дж әріп тіркесі бар сөздерде **д** әрпі түсіріліп, қосымшалар үндестік заңы бойынша жазылады:

- *menejer, jinsy, jentilmen*;

Осы тұста ескерту ретінде сөздің мағынасы өзгеретін жағдайда **дж** сақталып жазылады деп көрсетілген:

- *býdjet, lodju*. [2,19].

Енді осы кірме сөздердегі сөз ортасындағы қайталама **сс, мм, лл, тт, фф, нн, бб, рр, пп, гг, дд, кк, уу** дыбыстарды білдіретін әріптердің бірі түсіріліп жазылады деген ережеге назар аударайық:

- *patison, komisar, aksesýar, rejisor, resor, profesor, prosesor, klasifikator, asonans, disonans, renesans, pasat, disident; gramatika, komýna, komentari, komýnizm* [2,19].

Бұл арада айтарымыз-тағы да қосамжарлыққа апартаын екіұштылық туындап тұрған сияқты. Себебі, сөз мағынасы өзгеретін жағдайда **сс, мм, лл, тт, нн, бб, рр, пп, дд, кк** әріптері сақталып жазылады:

- *assamblea, kassa, missia, pressa, esse, mass-media, massa, vassal; sammit, ellinizm, allo, dollar, ballada, million, milligram; getto, netto; tonna, vanna; hobbi, lobbi, sýrrealizm, irrasional, irreal; trýppa; býdda, býddism; ekker*.

Себебі, кірме сөз ретінде кең қолданысқа түскен *tonna, vanna, dollar, ballada* сияқты сөздердің мағынасы өзгеріп кетуі мүмкін екенін қалың көпшілік білуі м.мкін болғанмен, жиі қолданыла бермейтін *sýrrealizm, irrasional, irreal; trýppa* секілді кең қолданыста жоқ сөздердің мағынасы ауысар ауыспасын біреу білсе, біреу біле бермейді. Ал, мұның өзі жазуда үлкен қиындықтар туғызуы мүмкін.

Талқылау. Орыс тілі орфографиясында кірме сөздерге қатысты транслитерациялық немесе транскрипциялық, цитаталық жазу принципі деген ұғым қолданылып жүр. Бұл жазу принципі шеттен келген сөздерді өз тілімізде қалай таңбалаудың оңтайлы жолын табуға құрылған: «Цитатный принцип чаще всего используется в том случае, когда в заимствующем языке не хватает нужных графических средств, чтобы передать буквенный или звуковой состав заимствованного слова. Иначе говоря, к цитатному принципу прибегают в случае невозможности применения транслитерационного и транскрипционного принципов. В современной русскоязычной прессе, особенно в электронных версиях печатных изданий, широко используется цитатный принцип для написания американизмов и англицизмов: PR, online, а также иностранных торговых марок: BMW, D @ G и т.п.» [4]. Жаңа емле ережесінде де біз осы ұстанымдарды қолдануды мақұл тапқан жерлеріміз бар. Айталық, қысқарған сөздердің емле ережесіне байланысты бөлімде Ағылшын тіліндегі атауы бойынша қысқарған халықаралық ұйым атаулары түпнұсқа тілдегідей жазылады деп көрсетілген.

- *UNESCO, USAID, NATO, KAF* (2,18);

Бұл қысқарған сөздерді таңбалаудағы ең бір дұрыс шешім деп ойлаймыз. Себебі, орфография түзу тәжірибесінде кейбір «механикаландыру» жүйесін қолданбауымыз мүмкін емес. Жалпы, жаңа емле ережесінде мұндай тәсілге барынша аз орын берілген.

Қорытынды. Дегенмен, емле ережесінде әлі де біржүйеге бағынбайтын заңдылықтар мен «ескертулер» келешекте жазуға біраз қолайсыздықтар әкелуі мүмкін болып отыр. «Көш жүре түзеледі» демекші, емле ережесі әлі түпкілікті бекітілген жоқ. Жалпыхалықтық талдаулар жер-жерлерде әлі жалғасын табууда. Қалай да, жаңа әліпби қабылданған соң, оның емле ережесі сол әліпбиге орай қайта түзілетіні белгілі. Алайда, әліпби ауысқанымен, тіліміздің негізгі заңдылықтары ешбір ауысқан жоқ. Сондықтан, мұндағы де аздаған өзгерістерге қарамастан, жаңа емле ережесінде тіліміздің негізгі заңдылықтары бұрынғы емле ережесінен көп ауытқымауы да заңды деп білеміз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Жүнісбек Ә. Әліпби мәселесі. [Электрон.ресурс]. – 04.01.2013. – URL: <https://abai.kz/post/15699> (Қаралған күні: 23.03.2019)
2. Қазақ емлесінің негізгі ережелері. Жоба. – Алматы - [Электрон.ресурс] – 2018. – URL: <https://tbi.kz> (Қаралған күні: 23.03.2019)
3. Қалиев Б. Қазақ тілі орфографиялық сөздігінің 6-шы басылымы жөнінде [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL: <http://emle.kz/articles/get/82> (Қаралған күні: 23.03.2019)
4. Овчинникова И. Характеристика принципов в русской орфографии с позиций речевой деятельности/ Выпуск № 4 [Электрон.ресурс]. – 2004. – URL: <http://philolog.pspu.ru> (Қаралған күні: 23.03.2019)

МРНТИ 16.41.57

G.T. Kortabayeva¹, M.B. Moldakul¹

¹Al-Farabi Kazakh national Universit, Almaty, Kazakhstan

THE INFLUENCE OF THE OLD TURKIC CIVILIZATION ON THE CHINESE CULTURE

Abstract

This article discusses the history of the appearance of Turkic words in Chinese. The structure of the appearance of words, as the geographical location of the people influenced the language of the people, the structure of the word in world languages, their meaning and the influence of the Turkic civilization on Chinese culture. The language of the people is not only a means of communicating and transmitting information, expressing thoughts, feelings and desires, a tool and mirror of world perception, a repository of vast experience in cognizing the surrounding reality of successive generations, but also a witness to many historical processes. Thus, the ancient relations of the northern nomadic tribes and nationalities with the agricultural population of China not only reflected in the chronicle reports, but time has retained material evidence in the form of archaeological finds

Keywords: Turkism, Chinese, loanwords, nomads, tradition, mythology, culture.

G.T. Қортабаева¹, М.Б. Молдақұл¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

КӨНЕ ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІНІҢ ҚЫТАЙ МӘДЕНИЕТІНЕ ЫҚПАЛЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада түрік тілінің қытай тілінде пайда болу тарихы талқыланып, халықтың географиялық орналасуы халық тілінің өзгерілуі, әлемдік тілдегі сөздердің құрылымына, олардың мәні мен түрік өркениетінің қытай мәдениетіне әсері қарастырылады.

Тілі тек ақпарат беру құралы ғана емес, ойларды, сезімдер мен тілектерді білдіретін, дүниені қабылдаудың құралы мен айнасы, дәйекті ұрпақтың айналасындағы шындықты танудың үлкен тәжірибесі, сондай-ақ көптеген тарихи үдерістерге куә. Осылайша солтүстік көшпенді тайпалар мен ұлттардың Қытайдың ауыл халқымен ежелгі қарым-қатынастары тек жазба есептерінде ғана емес, сонымен бірге уақыт археологиялық табылулар түрінде елеулі дәлелдерді сақтап қалды

Түйінді сөздер: түркілік, қытай, зайырлы сөздер, көшпенділер, дәстүр, мифология, мәдениет.

G.T. Кортабаева¹, М.Б. Молдакул¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

ВЛИЯНИЕ СТАРОЙ ТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ НА КИТАЙСКУЮ КУЛЬТУРУ

Аннотация

В данной статье рассматривается история появления Тюркских слов в китайском языке. История появления слов, как географическое местоположение народа повлияло на язык народа, структуру слова в мировых языках их значение и влияние тюркской цивилизации на китайскую культуру. Язык народа является не только средством общения и передачи информации, выражения мыслей, чувств и желаний, орудием и зеркалом мировосприятия, хранилищем огромного опыта познания окружающей действительности сменяющимися друг друга поколениями, но и свидетелем многих исторических процессов. Так, древние связи северных кочевых племен и народностей с земледельческим населением Китая не только отразились в летописных сообщениях, а время сохранило материальные свидетельства в виде археологических находок.

Ключевые слова: тюркизм, китайский язык, заимствованные слова, кочевники, традиция, мифология, культура.

Abstract. Lexicon of the Chinese language, as well as any other functioning language, consists of original and loan words. Loan words of the Turkic source form a considerable layer of the Russian lexicon.

Studying of the reasons and ways of penetration of Turkism to Chinese and also their phonetic-morphological and lexical-semantic adaptation are one of the main issues which solution has both practical, and theoretical value. Besides, the conducted research is closely connected with an investigating a number of questions which are concerned to the various aspects of engagement such different and the diverse languages as Chinese and Turkic languages are. Studying of lexicon of any language including Chinese, has not only linguistic, but also historical and ethnographic interests because obviously, many processes happening in society are reflected in language. The main purpose of the current research is about the description of Turkism with unclear bases in terms of the component of Chinese lexical system. According to the research purpose, the following tasks have been set:

1) to define the reasons, the ways and, as far as possible, the time of penetration of Turkism with not clear bases into Chinese, to provide the historic facts demonstrating engagement of carriers of Chinese and Turkic languages in the territory of China;

2) to reveal and analyze the main regularities of phonetic changes of Turkic lexemes with unclear bases;

3) to study the main ways of semantic development of Turkism of unclear origin in Chinese, including changes of meanings, appearing of phraseological expressions, the phenomenon of a synonym, a homonymy, etc.;

4) to specify the volume of Turkic loans of unclear origin in Chinese and to give its thematic classification.

Introduction. Among the ancient languages, Turkic it is the only language which in a greater or lesser degree has affected on all Eurasian languages, beginning from Japanese islands to the British ones. Turkology also finds Turkism in languages of North American Indians including the ancient Mayan languages. The Swedish linguist Vikander has pointed out it for the first time in the scientific publication. Turkism appears at such ancient languages as Sumerian, Etruscan, the Mayan languages, etc. Through the Sumerian language, they have been borrowed by the Semitic languages and included in the Old Testament. Linguists accept that borrowing of the new words and terms happens when there is a need of use of the new, not existed in the language yet, words and terms which are not able to be expressed by means of the language.

According to scientists, the research of traces of ancient Turkic language contacts with representatives of other language families is essential to localize the historical ancestral home of ancient Turkic people. It is considered that traces of such contacts are possible on condition of only close of these people. Besides, the fact that the more similar words appear in the language, the longer period of language contacts, is very important too. It is quite possible that the first prototurkic people in China were the ethnos left to the east in the chief of family where the Xia government creators were from. According to the Chinese mythology and historical tradition, the founder of the Chinese statehood was the Yellow Emperor – Juan-di who in the 27th century BC after difficult fights, has been able to subordinate the leaders of the certain tribes and to create the state in Mountains Kunlun, far away from the river basin of Huang to the west. The Modern Chinese scientists are inclined to identify the archaeological culture of a bronze age of Erlitou-3 in the valley of the river Lokhe dated the XVII-XVI centuries BC with the Xia dynasty.

The first historical data on spreading of art of dance and music of the people of Central Asia in China occur in the historical documents "Zhou's Comments. Palace of spring". That is, it is possible to understand that during the Zhou empire existing three thousand years ago B.C. (XI century to BC – 256 BC), dances and music of Turkic tribes entirely took root in the territory of internal China. At the beginning of existence of the western empire of Han (206 to BC – 25 of AD), songs of the Turkic-speaking people "udun" have been spreaded across internal China. There are even the data that songs of the people "udun" have been often playing in the palace of the emperor" [12, 324].

Research methods.

The main methods are structurally functional and comparative approaches of the scientific analysis of Turkism of unclear origin in Chinese, and also the methodology of a complex research, including interlingual contacts. In the article, the methods of both empirical, and theoretical level are used too. The descriptive, comparative, typological and comparative-historical methods are applied as well. The research is focused on theories of borrowing and translating with an usage of the famous theorists and historians' works.

Why are there so much Turkism in Chinese?

Afterwards, as Kusen the khan Sanben got married Dechy, a daughter of a kunbi Uysin, the Zhiye-Yu dynasty empress, by our calculations in the 65th years many musical instruments of the western edges were brought in the capital of China at that time - Chanan. At this point, we can draw a conclusion that dances and music of the western regions have played an important role in the development of musical art in the Chinese country.

During the second considerable wave of migration of prototurkic nomads to China, there was the Zhou dynasty governing for a long time: since 1122 BC until 249 AD. The Zhou dynasty overthrew the Shang dynasty and stopped its existence after the Qin dynasty's victory. Despite an assimilation of newcomers among the local agricultural population, the Zhou's tribes transferred their cultural achievements to the ancient Chinese, and thereby made an impact on their language. With the beginning of the feudal dissociation, after falling of the Han dynasty (III c. BC - III c.AD), the impact of nomad tribes has amplified. In 316, a northern part of China got under the power of conquerors nomads. Many of them created their own states, and assimilated with the local population in the result of the long cohabitation, having transferred them some cultural features (horse riding skills; new attire types such as the closed dressing gown and trousers; some elements of a wedding ceremony, etc.).

The image of a dragon occupies one of the central places in the Chinese mythology and is widely used in culture. The image of a winged dragon has been used on banners of imperial troops against which the people have been fighting through many centuries. Genetic linkage of Turkic *ulung ~ uluğ ~ uluw and Chinese *long - 'dragon' (Middle Mongolian - *luw, Kalmyk - *lun) is obvious not only in aspect of semantics, but also taking into account the phonetic alternations which are significant to many Turkic languages.

It is well-known that ancient Turkic people, contacting with the neighbor-people, have been sharing with them with the experience of domestication of animals and also cultivations of plants. Old Turkic words in modern Finno-Ugric, East Slavic, Iranian, Caucasian and Mongolian languages prove and demonstrate that. In the article "About the Volga Chuvash Bulgarians", I.N. Smirnov, the famous Russian scientist of the beginning of the 20th century, was saying: "Consideration of Chuvash words borrowed by the Cheremis (Mari-) shows that cultural influence of the Turkic people on the Cheremis was enormous. Under the Turkic influence, the Cheremis have got a transition from hunting life to a cattle breeding and agriculture".

History of development of Chinese-Turkic contacts

Turkism is the word borrowed from the Turkic languages. In the East Slavic languages, Turkism goes back to the centuries-old contacts of the Slavic tribes with the Turkic people and their governments: the Huns state, the Avariankhaganate, the Bulgarian khaganate, the Khazarkhaganate, the Kipchak khanate, and the Golden Horde as well. A number of the East Slavic Turkism has an ancient character and is available in dialects of the Russian, Ukrainian and Belarusian languages. The row is borrowed only in separate languages. Turkism in the Ukrainian language is especially numerous (to 30% of all lexical fund); at the same time, Turkism practically does not meet in the North Russian adverbs.

The history of development of Chinese-Turkic contacts is very rich and various. A studying of processes of development of the Turkic lexicon has showed that Turkism is actively used in Chinese. These words can be met both in informal conversation, and in fiction. In the description of Turkism in Russian, it is not enough to be limited to a certain chronological framework. It is very important to consider the existence of words at all levels of language, at all stages of its development in order to observe what semantic and external "coloring" they got in Russian at the turn of the century [5, 99].

The research of Turkism gives a new material for interpretation of the relations between units of a lexicon-semantic system of language, for example, the relations of the words which form the synonymic, word-formation and other groups of words.

In general, there was a merge of the Turkic people with the people of Han (ethnic Chinese). However, in history there was more than one merge between these people. We should also point out several facts about a similarity of the Chinese culture with the Turkic civilization, art, education which at various times were taking root into the Chinese civilization, and about the magnificent works of public figures which made a great contribution to the development of the Chinese culture. When we mention "the magnificent works", we are not talking about a total number of works, not about their broad coverage; we mean by that "the Turkic characteristics" which are brought in the Chinese culture.

More precisely, these are such famous artists as Sau-Jundah, Dikharmashyn, UayzhraUazeken, SeksenAnda, UayzhrKuysha; such well-known singers-composers as Uayzhrakhan, Himanza, Peycheen, Hyto, Peyshynfu, Suzhup, UayzhraKelte and many other poets, writers, public people who has not only extolled the culture of China, but gave a fresh impulse to the art and the culture of the Chinese settled people too. Such tendency has been proceeding till the Yuan era (1206 AD – 1368 AD).

The Chinese scientist, professor Su-Beikhan mentioned that in his book "History of the Kazakh Culture" where he highly appreciated the works of such Turkic-speaking scientists–historians as Toktay, Tashtemir, Taybuka, poets as kanlaBukum, karlukNairang and many other artists who has undoubtedly made an invaluable contribution to the development of the Chinese culture. Especially his remarks: "After capturing of the Kazakh land by Shyngyskhan, many Kazakh people have been called up in ranks of army, and some of them have been even forced to be engaged

in the Chinese culture. At this point, many of them, absorbing the Chinese culture, have gained attitude of each field of activity. It is especially necessary to mark out such scientists as Toto, Temirtas, Taybuka who made a noticeable contribution to the Chinese historiography. Their magnificent works about history of three empires: Lyau, Zin, Sung - set a special value" – open the new directions in the history for us [14, 6].

Besides, as we have already mentioned above, the significant contribution in the development of the ancient Chinese musical art and dance had been made by Turkic-speaking tribes. The scientist and researcher of culture of the ancient Silk way, professor Uan-Run indicated it the next way: "During the Han era (206 BC – 220 AD), especially, during the Tan era (618 AD - 907 AD), the political and economic relations have been getting increased between the western countries (i.e. Central Asia – D.M.) and the internal Chinese empires. In addition, the cultural exchange especially in the music and art aspects has been developing at the top level. In particular, the art of music and dances of the western people such as Kusen, Udun, Koktan has got spreading directly across internal China, and even through palaces and steppe". Thus, the new sight of culture has turned to the East..

As a result, China has got a cultural revolution which for sure became a reason for promoting a new course of development. At the same time, the dancing and musical cultures managed to gain the surprising importance in the Chinese culture. By that time, the sublime music and dances of the western regions have been deeply taking root to internal China. On the one hand, one should admit that the Chinese culture was not afraid of collaboration with other cultures, that is, it was not isolated. While on the other hand, the art of music and dance of the western regions was able to capture the Chinese culture by the magic attracting power" [12, 324].

Concept of the nomad in Chinese knowledge

Nomads are the ethnoses, the people and the tribes which historically developed in the nomadic ethnocultural conditions. Nowadays, these are the people who permanently or temporarily locate in the corresponding cultural conditions, and conduct a nomadic way of life, and ethnically belong to the traditional nomadic culture and type of economy.

To sum up, being a "nomad" was relevant for the Chinese society at that time. When the emperor Zhou got married Ashina, the Turkish sultaness, each Turkish tribe in terms of a gift arranged the concert in the capital of Chanan. The local citizens enjoyed it so much so they were admiring the show all several times. Afterwards, the emperor U-Di has issued the decree that this Turkish ensemble would get a promotion of the "Orchestra of the Horde". Moreover, during the empire of Sui, Tan (581 AD - 907 AD), the dance and music influence of the Turkic-speaking countries of the western regions on the Chinese culture has got own peak. Especially, after the Tan-Gauz order about claiming Chanan as the capital, the demand for the western music and dances has increased more.

One must admit that during the Tan's era, the number of national songs (Kui of a horde) also increased from nine to ten. At this point, we should point out that seven Kui were from the western regions. These are "KuiKusen", "Ankok Melodies", "KuiKanlov", "Shalyk People tunes", "KuiKoktang", "Si-Myan People tunes" and "The Indian tunes". One more circumstance which should be taken into account is that at that time, not only the art works, but also their authors, i.e. many artists from the Turkic-language countries such as composers, Kui-performers, singers and dancers have been arriving to China and promoting their culture and art.

Particularly, the famous KusenSatbay musician - Bamda; the well-known dancer - Peshengkong, the popular singer - Pedenem, the Udun musicians - Guysheken and Guyshezhan; and many others who made a powerful contribution to the cultural development of China. The Chinese scientist and the researcher of the art of the people of Central Asia, professor Uan-Run confirms the above-mentioned: "The theory of music, composer art, notes and musical instruments of the western regions (i.e. Middle East – D.M.) have run into the art of the Chinese people, revived the art of dance and music and forced it to sound even more loudly, more melodious" [12, 324].

Day by day, it is getting obvious that nomads were the founders of ancient culture of all mankind. The famous American scientist, the researcher of the history of Central Asia, professor W.McGovern in "The Early Empires of Central Asia" mentions: "In the modern society there is such opinion that ancient inhabitants of Central Asia were wild and unadjusted. However, the last archeological excavations prove the way around – the art and the culture of ancient residents of Central Asia were developed on the top-level". Besides, W. McGovern adds in his book that since ancient times Central Asia is a link, kind of the gold bridge between the culture of IndoChina and the Western regions. He provides the reasonable facts and proves that the culture of mankind has developed and enriched thanks to nomads of Central Asia.

According to other researchers of cultural history, the steppe nomads were not only distributors, founders and successors, but they were also both the authors and desperate propagandists of the ancient culture. Therefore, by time-passing the examples of material and spiritual cultures created by nomads have been gaining different character in settled life. It has been getting more prospering and more developing. Thus, tens and hundreds of centuries later, these samples have turned into own culture of the settled people.

In the book of the tribe of Isu inhabiting the southern part of China "About 18 thousand Universes", the creation of the Universe is described next way: "The dense cloud which captured the sky was from the seven layers of the earth. The snow-storm which captured the earth came from the three layers of the sky" [2, 55]. It was accepted as the matter divided by the earth and the sky. It has engendered an opinion that the earth consists of seven layers, and the sky - of three. Whereas in the Kazakh myth "Creation of the Universe by God", it is said that at the beginning "the earth consisted of three layers, and the sky - of three, but over time, both of them reached seven layers". Meanwhile, we clearly understand that in myths of both people, there are two motives similar to each other. First of all, in both myths the earth and the sky are divided and described as two concepts, two matters separated from each other. Secondly, in both myths, the earth and the sky are unary, are not single-layer, consist of several (three, seven) layers. At the same time, the interesting fact considers the similarity of the sacred and esteemed numbers (three and seven) of two people.

Influence of the art of dance and music of the Old Turkic tribes on the ethnic Chinese music and dances is a point of another research. The Chinese written sources contain many facts that the music and dance of the Kanla tribe were perfectly developed and even had an invaluable impact on the Chinese art. The Xinjiang professor AmantayAseyinula points out it in the scientific article "Roots of the Kazakh national instruments". On the basis of the ancient Chinese data, he in detail argues on how the art of dance and music of the Turkic tribes got into the Chinese culture. He also mentions that "there were the specially ordered musical instruments from the Kanla and Kashan people for a holiday of the Zhou's emperor". In "Memoirs of the Tan era", he also writes that "Zhdou-Udi got married the Turkic girl. The guests come to the ceremony presented the couple the musical instruments of the Kanla and Kashan and Suluk people as a gift".

In due time the musical art of Huns was developed on top-level. That is, the musical art of Huns has been affecting not only the neighboring tribes, but also had an impact on the musical art of the Chinese people. For example, the famous musician Cai-Ion (蔡邕) from the last era of Han emperor of East state, accustomed his daughter Cai-Uynri (蔡文姬) to play music.

However, when she grew up, and when people just began to admire her talent, the Huns soldiers kidnapped her during the barant time. So she spends 12 years on the Huns' land. She becomes Solbilge's wife, Kagan of Huns, and gives birth to two children. Later, the Chinese people, having presented expensive gifts to the Hun people, returned her back. After coming back to her mother-land, she composed a Kui of "Motive of Huzhia" (胡笳十八拍). As a result, her creation has got a love of people, and it has been extended across all China. It was transferring from generation to generation, and it has reached our days. The main secret of this creation is certainly in novelty of the motive. One must accept that the Chinese musical instruments such as "pipa" and "arkh" and some musical terms as "Kui" (in Chinese - "qu" - 曲) and "fat" (in Chinese - "ger" - 歌儿) came from the Turkic people. Thus, we can draw a conclusion that the Turkic civilization has very strongly influenced on the cultural development of the Chinese music.

Language is no only means of communication and information exchange, no only an expression of thoughts, feelings and desires, no only a tool and a mirror of human attitude, no only a storage of experience of knowledge of surrounding reality. Language is also a witness of many historical processes and events. So, the ancient connections of the northern nomad tribes with the nationalities with the agricultural population of China were reflected in annalistic messages, and the time has kept the material sources in the form of the archeological finds. Besides, their centuries-old interaction has influenced on the languages of the nearby people too. For example, in Chinese, there is a word-historicism – "du" which means "the banner from feathers or tails strengthened on a crossbeam of the imperial chariot". In our opinion, this word was borrowed in the I millennium BC from the Old Turkic language during the war and peace period with Huns. In Kazakh, a lexeme "tuw" has kept the original direct meaning of 'hair of a horse tail' (tuw < *tuğ<tük - 'hair') and the figurative one – 'banner'.

Traces of the Turkic civilization in the Chinese culture

One more fact which gives the chance to define traces of the Turkic civilization in the Chinese culture are myths. So we should compare the Chinese myths with the Turkic ones.

In general, nomads of those days were apparently the founders of musical art. Having a nomadic way of life, they were supposed to merge with the nature in a whole. So, they have been deriving an infinite inspiration thanks to it. The nature endowed them with a surprising imagination. As a result of such inspiration and imagination, the musical art has been getting a magic power of sounding. The scientist and art critic, professor A.Seydimbek explains it next way: "Nomads were able to present to the world a unique magnificent art. With the deep feeling of art and the highest spirit, nomads were dreaming of a flatness of humanity with God-being. Among the arts of the highest spirit, the most sacred and even equated to God's language, art was a music. The ancient Turkic people called Kui as "Kuk". They considered the music as the intermediary between God and humans. So, new laudatory Kui for kagan were being composed every day because they equated kagans to God. The Chinese emperors loved

this Turkic tradition. They considered it as an honor to invite a musician and a singer to the palaces decorated with gold in order to admire their talent".

In myths of two people, it is said about the origin of the world, the sky and the earth that "at the beginning, the world consisted of the spread sea". Then the great Creator (in Chinese "Pangu") "having divided it into 2 parts, created the sky and the earth". Then "the world step by step spreading around began to increase". Obviously, it is legitimate that the creators of two people were called differently. However, the most important thing is that there is no a huge differences between the main idea and story about creation of the Universe. At this point, there are some similarities in the Chinese and Kazakh myths about the revival of mankind as well. That is, both people have the Great Creator who "at first creates the Universe, and then molds a human from a clay and endues him with a soul". Of course, we do not suppress that fact that "the Creator molds the first human from a clay". This opinion exists in many myths of people all over the world. However, it is surprising that the Turkic and Chinese people who have absolutely different language system, religion, mentality, existence form and other spheres of life, despite this fact, there are the similar motives in their myths. Moreover, in the Kazakh myth, it is said about the origin of the first human that "the Blue mother" has created the boy and the girl and spared them a life, while in the Chinese myth it is also said that the Creator - Nuyuan is also a female. These things are need to be taken into account too.

Conclusion.

The influence of the Old Turkic tribes on the traditional culture of the Chinese tribes has absolutely changed by today. It has become so "Chinese" that these changes are not even superficially noticeable. It is a well-known fact that the influence of the Turkic civilization on the ancient culture of China was unusual. First, the homeland of ancestors of Turkic peoples who were moving across the valleys of the spacious Eurasian steppe, was the Mongolian height, the vicinities of Altai Mountains, the boundless steppe around the modern Chinese wall. Secondly, it is well-known that when "God was ruling over the sky, and the Turkic peoples were running the earth", the Tabgash people during the hundreds of years were obeyed by the Turkic people. Thirdly, it is not a secret that with the big movement of the history, many Turkic tribes removed to China. Thus, during such a huge congestion of exchange of civilizations and continuous process of merge, proceeding several centuries in a row, it was not possible to prevent the influence of the Turkic civilization on the Chinese culture.

Speaking the traces of the Turkic civilization in the traditional Chinese culture, they are noticeable in language changes. There is a certain amount of Turkism in the Chinese language. The Xinjiang scientist-turcologist, Yassin Kumaruly in detail explains it in his book "Communication of Turkic and Chinese Languages". In his extensive research work, he also does the detailed analysis over the hundred separate words which entered from the Turkic language into ancient Chinese, and also the words which are used in modern Chinese and remained in different dialects of this language. In his opinion, there are several hundreds of words in Chinese which have the same phonetical and lexical features with the Turkic language. Besides, truth to be told, in most cases the origin of these words comes from the nomadic way of life which makes us believe that these words came to the ancient Chinese language from Turkic, for sure.

References:

1. Abdiluly M. *Hanzo and Kazakh language interactions of the first*. // *Urumqi* – 2001. №7. – 12 p.
2. Aseyinuly A. *The roots of the Kazakh musical instruments*. // *Shyngzhanskaya Urumqi* – 1998. №4. – 70-81 pp.
3. Ahanov K. *Til biliminin negizderi. Yniversitetter men pedagogika institytarynyn filologiya fakultetterine arnalqan oqylyq. Torstinshi basylym*. – Almaty, 2002. – 455 p.
4. Baskakov N.A. *A word about the regiment of Igor*. – Moskva, 1985. – 236 p.
5. Bulekbaev S.B. *Turkic contribution to world culture and civilization: monograph*. – Almaty: BAVIS Systems, 2016. – 316 p.
6. Dosymbekov R. *Chinese texts* // *Urumqi* – 2002. – 14-15 pp.
7. Kozhevnikov I. P. *The Dictionary of Habitual Expressions of Modern Chinese*. // *Politekhnnauka* – 2005. – 9-12 pp.
8. Kumaruly I. *The legacy of distant lands*. Beijing: Nations, 2003. – 43 p.
9. Klyashtorny S.G., Sultanov T.I. *Chronicle of three thousand years*. – Almaty, 1992. – 376 p.
10. Maulitkanuly A. *Kazakh myths about the revival and philosophical views* // *Shyngzhanskaya social science*. – 2005. №2. – 38-55 pp.
11. McGovern W.M. "中亚古国". *The Early Empires of Central Asia*. – Beijing: Shuzuy, 2004. – 364 p.
12. Sayram A.M. *Love, in the morning sultanate*. – Beijing: Millets, 1993. – 324 p.
13. Seidymbek A. *Kazakh state art*. – Astana: Kultegyn, 2002 - 18 -21 pp.
14. Su Beihai. *History of Kazakh culture*. – Urumqi: Publishing house of Shynzhan University. 1989. – 555 p.

МРНТИ 16.21.45

Н.Б. Мамадиярова¹, Б.Қасым¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МЕНТАЛДЫ ЕТІСТІКТЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа

Мақалада етістік – сөз таптарының ішінде ең көлемді де күрделісі болып саналады және ұлттық болмыстың ерекшелігін көрсететін ең үлкен категория екені, семантикалық табиғаты сөз болады. Барлық етістікті мағыналық ерекшелігіне, коммуникативтік қолданысына, өзіндік белгілеріне сүйене отырып, семантикалық жағынан топтастырылады және өз ішінде менталды етістіктерді семантикалық өрісіне, мағынасына қарай топқа бөлінеді. Етістік сөздің сапалық белгісін анықтай отырып, оның қимылын, әрекетін, семантикалық өрісінің кеңдігімен, сонымен қатар функционалды-семантикалық қызметінің жан-жақтылығымен өлшенеді. Бұл ерекшелік тілдік категория ретінде оның мағыналық, функционалдық мүмкіндігін күшейте түседі. Осы тұрғыдан етістіктің жеке семантикалық топтарының менталды етістіктердің семантикалық, когнитивті табиғатын мүмкіндігін зерттеу, қарастыру маңызды болып саналады.

Кілт сөздер: етістік, мағына, сөздің ішкі мағыналық құрылымы, лексика-семантикалық топ, менталды етістіктер.

N.V. Mamadiyarova¹, B.Kasym¹.

¹Abai Kazakh national pedagogical university, Almaty, Kazakhstan

SEMANTIC CHARACTERISTIC OF MENTAL VERBS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract

The article discusses the semantic nature, expressing mental values, mental lexemes are few in number and are characterized by an extensive semantic structure and ambiguity. The processes of semantic evolution in the lexical system of language come from the ideological, spiritual and cultural experience of the people and are due to the cognitive and discursive activities of the nation. Verb, as the most extensive and complex part of speech, which characterizes the signs and attitudes of the objects of the world. The multifaceted interaction of language, thinking and reality is provided by the functional-semantic approach to the description of the verbal system, which enables the systematization of all types of knowledge related to the cognitive and communicative human activity and embedded in the semantics of the verbal units. Mental verbs (nominations) in the Turkic languages and in the Kazakh language have a complex semantic structure containing conceptual and figurative components, the implementation of which reflects models describing fragments of human mental and emotional activity.

Keywords: verb, meaning, inner words, semantic structure of a word, lexico-semantic group, mental verbs.

Н.Б. Мамадиярова¹, Б.Қасым¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА МЕНТАЛЬНЫХ ГЛАГОЛОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье рассматриваются о семантической природе, выражающие ментальные значения, ментальные лексемы малочисленны и характеризуются разветвлённой семантической структурой и многозначностью. Процессы семантической эволюции в лексической системе языка исходят от мировоззренческого, духовно-культурного опыта народа и обусловлены когнитивной и дискурсивной деятельностью нации. Глагол, как на самую обширную и сложную часть речи, которая характеризует признаки и отношения объектов мира. Многогранное взаимодействие языка, мышления и действительности обеспечивается функционально-семантическим подходом к описанию глагольной системы, которая дает возможность систематизации всех типов знаний, связанных с познавательной и коммуникативной деятельностью человека и заложенных в

семантике глагольных единиц. Ментальные глаголы (номинации) в тюркских языках и в казахском языке имеют сложную семантическую структуру, содержащую понятийные и образные компоненты, реализация которых отражает модели описания фрагментов мыслительной и эмоциональной деятельности человека.

Ключевые слова: глагол, значение, внутренняя слова, смысловое строение слова, лексико-семантическая группа, ментальные глаголы.

Кіріспе. Етістік – сөз таптарының ішінде ең көлемді де күрделісі болып саналады. Етістіктің ең күрделі сөз табы екендігі оның лексика-семантикалық ерекшелігінен, түбір тұлғасы мен оған үстелетін грамматикалық формалардың көпқабаттылығынан, грамматикалық категориялардың әр-түрлілігінен, сөзжасам жүйесінен, қолданылу аясынан, функционалдық қызметінен, т.б. лексика-грамматикалық қасиеттерінен байқалады. Етістік зат есім секілді көне (сөз табы), басқа сөз таптарын жасауға негіз болған сөз табы. Етістік семантикалық жағынан тілде қимылды, іс-әрекетті, процесті, әр-түрлі өзгеріс, құбылысты білдіретін сөздер болып табылады. Кейбір еңбектерде етістікке «қимылдың немесе қимыл түрінде өтетін түрлі процестердің атын білдіретін сөз табы» [1, 8] деген анықтама беріледі. Шын мәнненде, «етістік қимылдың атын емес, нақ өзін білдіреді, қимылдың атын етістіктің кейбір тұлғалары ғана (қимыл атауы немесе тұйық етістік) білдіреді. Етістіктің семантикалық өрісі кең. «Оның себебі, - дейді А.Ысқақов, – ол семантика тек субъектінің іс-әрекетін ғана емес, табиғат ауқымында, қоғам өмірінде ұшырасатын, адамның абстракты ойы мен санасы арқасында туатын неше алуан амал, әрекет, іс-қимыл, қозғалыс, жай, күй, сияқты процестерге қатысты ұғымдарды түгел қамтиды. Етістіктің осы бай семантикасы, оның түр-түрі, қашан да болсын, мезгіл я шақ ұғымымен ұштас болады» [2, 233]. Етістіктерді іштей мағыналық, функциялық сипатына қарай бірнеше топтарға бөлуге болады. Мысалы: А.Ысқақов оларды: амал-әрекет етістіктері, қимыл-қозғалыс етістіктері (*ауна, аудар, жылжы*), қалып-сапа етістіктері (*жат, тұр*), ойлау-сөйлеу етістіктері (*айт, жатты*), өсу-өну етістіктері (*балала, гүлде*), бағыт-бағдар етістіктері (*бар, кет, әкет*), көру-есту етістіктері, мінез-құлық етістіктері деген сияқты топтарға бөлсе [2, 235] академиялық грамматикада:

Объектімен тікелей байланысты іс-әрекетті білдіретін етістіктер: (*же, иш, майла, жүр, көр, оқы*), т.б. сабақты етістіктер.

2. Субъект қозғалысын, беталыс, бағытын болатын етістіктер: (*кел, кет, тұс, шық, жина, тара, тарқа*).

3. Субъектінің қалпы, сапалық өзгеру процесімен байланысты айтылатын етістіктер: (*ұйықта, оян, азай, көбей*).

4. Бейнелеу етістіктері: (*едірей, жымы, ырсылда, қызараңда, сайра*)

5. Ішкі объектілі салт етістіктер: (*құлында, гүлде*), (Қазақ тілінің грамматикасы [3, 128].

Зерттеу мақсаты: Қазақ тіл білімінде етістіктерді семантикалық жағынан іштей топтап саралау бірізге толық түспегендіктен, етістіктерді жіктеп, семантикалық жағынан топтауда көптеген қиындықтар бар. Бұл тақырыпты зерттеу нысаны етіп алғандықтан, негізгі мақсат етістіктердің семантикалық өрісін, мағынасын ашу.

Нәтиже және талқылау. Тілдік бірліктердің екі жағы болады. Бірі – *тұлғалық* (дыбыстық жамылғышы) жағы, екіншісі – *ішкі мазмұны, мағыналық* жағы. Сөз бен оның мағынасы бір нәрсенің екі жағы. Бұл екеуі бірінсіз бірі болмайтын, бір-бірімен тығыз байланыста. Бұл жерде жетекші, негізгі қызметті атқарады. Себебі мағынасыз – сөз, сөзсіз – мағына болмайды. Тіл білімінде сөздің мағыналық жағын – *семасиология* саласы зерттейді. Сөздің мағынасын, оның түрлерін, құрылымын, қалыптасу, даму заңдылықтарын, себептерін, сөз мағынасына анықтама беру тәсілдерін зерттейді.

Зерттеу әдісі. Етістік мағынасының құрылымы. Тіл білімінде «эмоционалдылық – (лат. *emovere* – еліктіру, толқыту) фр. *emation* – қоршаған болмасқа деген адамның әртүрлі көңіл-күйі, сезімі, әсері [4, 432]. Эмоциялық өң берілген лексика ұнату мен ұялту, үрей мен қуаныш, масаттану мен жек көру, қорқыныш пен батылдық, сенім мен сенімсіздік, қайғы уайым, зарығу т.б. көптеген мағыналардың қолданылуы деп түсіндірсе, *экспрессивтілік* – тіл бірліктерінің семантикалық стилистикалық белгілерінің жинақталған түрі. Ол сөйлеп тұрған адамның сөз мазмұнына немесе ол сөз арналған *адресатқа* (адамға) деген өзіндік көзқарасы мен қатынасын көрсететін тілдік құрал ретінде қолданылады. Оның фонетикалық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік құралдары бар. Осы құралдар арқылы сөз сөйлеушінің психикалық, эмоционалдылық күйін көрсете алатын қабілетке ие болады. *Эмоция* айтылған сөзді эмоционалды (сезімдік) *айшықты* (аффекті) сөз ретінде жеткізеді. Эмоция құралдарын фонетика, грамматика, лексикология, стилистика және семантика зерттейді [4, 432] деп көрсетілген.

Саха (якут) тілінің маманы Л.Н. Харитонов лексика-семантикалық табиғатына, грамматикалық құрылысындағы ерекшеліктеріне орай, етістіктерді үш топқа саралаған: 1) қалып-күй етістіктері, 2) еліктеуіш

етістіктер және 3) бейнелі етістіктер [5, 15]. Г.К. Кулиев өз еңбегінде азербайжан етістіктерді 12 топқа жіктесе, С.А. Рзаев «Семантические разряды глагола в современном азербайджанском литературном языке» - деген диссертациясында етістіктерді 8 топқа бөлген [6].

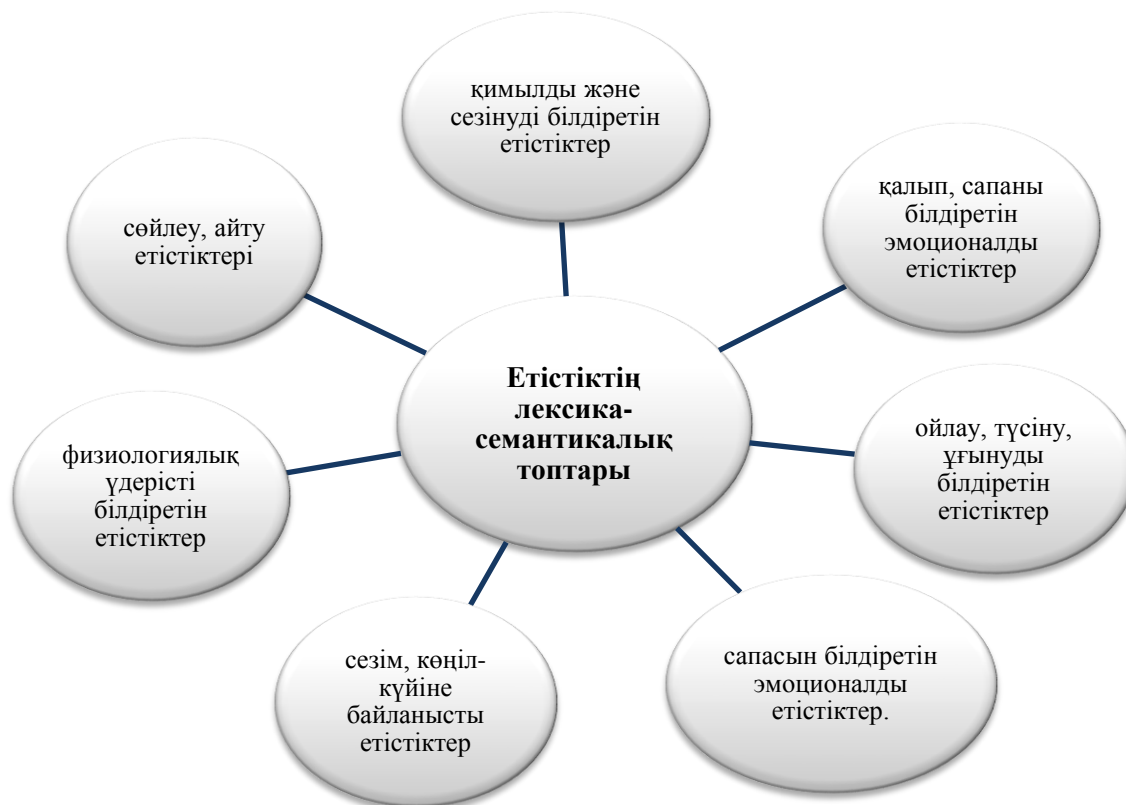
Барлық етістікті мағыналық ерекшелігіне, қолданысына, өзіндік белгілеріне сүйене отырып, семантикалық жағынан топтастыруға болатыны сияқты, іштей мәндес етістіктерді *семантикалық өрісіне, мағынасына* қарай топтауға болады. Өйткені сөздің мағынасы бір-бірімен байланысты болуларымен бірге алуан түрлі сөздердің әрқайсысы контексте ауыспалы мағынаға ие болатыны аян. Сөз – қоғам мен табиғат құбылыстарын, адамның рухани өмірін білдіретін маңызды тілдік бірлік. Сөз қандай күрделі құбылыс болса, сөз мағынасы, семантикасы да сондай күрделі категория. Мағынасы мәндес жақын сөздердің мағынасын ашып, оларды айырып топтастыру әрі күрделі, әрі қиын. Осымен байланысты мәндес сөздер туралы түсінік, анықтаманы ғалымдардың тұжырымдамасынан анықтап алған жөн. І.Кеңесбаев «Цельность языка, его национальная самобытность выступают в органической связи смысловой стороны слова, с одной стороны, и самого слова (т.е. звучания) – с другой. И поэтому ясно, что лексическое богатство конкретного языка измеряется как кодичеством сов, так и их семантическими функциями» деп сөздің көпшілігі семантикалық бір-біріне мағына жағынан сай келе бермейтінін, олардың арасында аздап болса да семантикалық айырма болатындығын атайды [7, 277].

Сөздерді лексика-семантикалық топтарға бөлуде бұрын лингвистикада қалыптасқан, негізге алынатын бірнеше ұстанымдар бар. Мысалы, бір лексика-семантикалық топқа енетін сөздер: а) *өзара белгілі бір мағыналық бірліктері* (семалары) арқылы байланысуы. ә) *белгілі бір парадигмалық қатар жасай алатын біртекті, бір сөз табынан болуы; ЛСГ-нің* (лексика семантикалық группа) бірлігі болып саналатын сөздер өздерінің дербестігін сақтай отырып, басқа сөздермен байланысуы; бірін-бірі мағына жағынан толықтырып, ұштасып жатулары т.б. Осы тұрғыдан, мәндес, яғни синоним туралы, оның анықтамасы жайында айтылған ойлар мен пікірлер баршылық. Қазақ тілінің табиғатына лайық проф. Ә.Болғанбаевтың берген анықтамасы: «Синонимдер – әр түрлі айтылғанымен, мағынасы жақын, бірақ әрқайсысының өздеріне тән не мағыналық, не стильдік, не эмоциялық сәл ерекшеліктері бар бір сөз табынан болған сөздер» деп [8] берген тұжырымдамасы *семантикалық өріске жақындайды*.

М.Д. Чертыкова хакас тіліндегі менталды етістіктерді өз ішінде кіші семантикалық жіктелімдерге (ЛСГ) бөледі:

- 1) глаголы знания (піл «знать»);
- 2) глаголы мышления (сағын «думать»);
- 3) глаголы понимания (оңна «понимать»);
- 4) глаголы веры (киртін «верить»);
- 5) глаголы сомнения (ікінчіле «сомневаться»);
- 6) глаголы мнения (сана «считать»);
- 7) глаголы ментальных способностей (үтрен «учиться», хығыр «читать» и т. п.);
- 8) глаголы оценки (паала «оценивать»);
- 9) одиночные ментальные глаголы [9].

Түркі тілдеріндегі сөздердің лексико-семантикалық жүйесін, оның ерекшеліктерін ескере отырып, ең алғаш семантикалық топтарға топтастырып, пікір айтқан Н.К. Дмитриев болатын [10, 570-599]. Ол татар тілінің материалы негізінде, *ойлау, сөйлеу, қозғалыс* етістіктерін жеке-жеке топ ретінде зерттеп, мақала жазған. Ғалымның үлгісінен кейін бірқатар ғылыми еңбектер жарық көрді. Сол еңбектерде етістіктер мағынасына қарай мынадай топқа бөлінген: қозғалыс етістіктері, іс-әрекет етістіктері, сөйлеу етістіктері, қабылдау, сезіну етістіктері, қалып-күй етістіктері [12, 322-460].

Сөздердің (етістіктің) семантикасы, мағынасы жағынан топтастырғанда, ең негізгі ұстанымы – әрбір сөздің өзіндік ерекшелігі, белгілері, контекстегі мағынасы, қызметі, функционалдық қолданысы. Ал тілдегі етістік семантикасының негізгі белгілерін анықтауда шешуші белгі ретінде мағынасын алынды. Себебі етістіктің негізгі ерекшеліктері семантикасынан анық байқалады. Етістіктерді мағыналық бірлестігіне қарай топтастыруда оның семантикасын білудің әрі теориялық, әрі практикалық маңызы зор. Мәселен, Т.В. Бульгина «Ментальные глаголы могут обозначать то или иное ментальное состояние (*знать, верить, помнить*), мыслительную деятельность, обычно направленную на получение знания (*размышлять, обдумывать*), или же указывать на возникновение определенного ментального состояния в результате предшествующей деятельности или внезапного озарения (*узнать, догадаться, понять*)» деген тұжырымында (Т.В. Бульгина, 1989:31) ойлау әрекеті арқылымен талды көңіл-күйін білуге болады.

Тәжірибе. Қазақ тіл білімінде етістіктерді семантикалық жағынан іштей топтап саралау бірізге толық түспегендіктен, етістіктерді жіктеп бөлшектеуде көптеген қиындықтар бар. Бұл тақырыпты зерттеу нысаны етіп алғандықтан, негізгі мақсат етістіктердің семантикалық өрісін, мағынасын ашу, шартты түрде оларды іштей мағына жағынан топ-топқа бөліп қарастыру көзделді. Осы мақсатпен тіл біліміндегі және түркологиядағы *қабылданып, ұстаным* ретінде танылып жүрген *жүйелерге сүйене* отырып, қазақ тілінің тілдік деректеріне сүйене отырып және негізге алып, қазақ тілінің өзіндік ерекшелігінің негізінде, қазақ әдеби тілі сөздігіндегі мен синонимдік сөздіктердегі етістіктерді мағына жағынан саралап, талдап, қолданылу ерекшелігіне, семантикалық белгілеріне қарай жіктей келе, оларды шартты түрде төмендегідей **етістіктердің семантикалық өріс аясына** бөлінді:

1. Әрекет және қозғалыс амалын білдіретін етістіктер: *алысу – жұлысу – күресу, амандасу – сәлемдесу – қол алысу – сәлем беру, құтқару – босату – азат ету, секіру – қарғу- ырғу.*

2. Сезімді, көңіл-күйді білдіретін етістіктер: *көру – қарау – байқау – бағдарлау – барлау, нану – сену, сезу – білу, жылау – еңіреу – боздау – өкіру – өксу, сағыну – зарығу – аңсау – көксеу, шошу – үрку.*

3. Жай-күй я қалыпты білдіретін етістіктер: *тосу – күту, үдеу – өршу – ұлғаю – күшею.*

4. Бейнені білдіретін етістіктер: *сығыраю – сықсию – бітию, ыңқылдау – ыңырану – ыңырсу, дүрсілдеу – гүрсілдеу – тарсылдау – тырсылдау, көку – мылжыңдау – оттау, ұялту – қызарту, арсылдау – ырылдау.*

5. Сапа, я белгі үдерісін білдіретін етістіктер: *ұзау – алыстау – қашықтау, ескіру – көнеру – тозу, көгеру – көктеу.*

6. **Ойлауға қатысты етістіктер:** *түсіну – ұғыну – көкейге қондыру, ойлау – еске алу – еске түсіру;*

7. Субъективті реңкті етістіктер: *кісімсу – адамсу, азырқану – азсыну – қомсыну – місе тұтпау, қамқорсу – жаны ашығансу.*

8. Сөйлеуге қатысты етістіктер: *айту – сөйлеу – деу, сөйлесу – әңгімелесу – кеңесу, күңкілдеу – міңгірлеу.*

Ойлауға қатысты менталды етістік. Бұл топтағы етістіктердің беретін мағынасы ойлаумен яғни адам миының әрекетімен тығыз байланысты. Сондықтан да бұл топқа жататын етістіктерді шартты түрде, логика-психологиялық деп те атауға болады. Шындық болмыта тікелей біле алмайтын заттар мен құбылыстарды тек ойлау арқылы ғана білуге болады. Ойлау – сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының арақатынастарының мида, санада жалпылай және жанама түрде сөз арқылы бейнеленуі. Ойлауға қатысты етістіктер мағынасы жағынан етістіктің өзге топтарынан айрықша әрі сан жағынан аз. Бұл етістіктер дүние танумен, *қабылдау, түсіну, ұғыну, сезу, білу* сөздерімен байланысты келіп, ойлауға мағыналас ой арқылы өтетін үдерісті білдіреді. Адамның ой-әрекеті, түрлі мәселелерді бір-біріне ыңғайластыра отырып, шешуде білінеді. Ойлауға қатысты етістіктер сан жағынан аз болғанымен, мағынасы жағынан кең болып келеді. Ойлау етістіктерін түркітануда алғаш зерттеп, ғылыми пікір айтқан проф. Н.К. Дмитриев [10, 570-599]. Осы кезеңнен бастап етістіктерді лексика-семантикалық топтарға бөлген тілшілердің барлығы да жеке топ ретінде қарастырып келеді. Жаңа бағытта ұлттық дүниетаныммен, семантикалық өріспен байланыстырып зерттеу соңғы кезеңдерде тілшілердің назарына алынып, түркітанымда етістіктердің жеке семантикалық топтарын зерттеу қолға алына бастады. Әлі де болса бұл етістіктерді жан-жақты зерттеу нысаны толыққанды қарастырылмаған. Орыс тіл білімінде менталды етістіктер семантикалық топ ретінде бірнеше зерттеу нысаны болып, жаңа бағытта зерттеле бастады. Жалпы сөздерді лексика-семантикалық топтарға бөлу принциптері бар тілдерде бірдей болғанмен, әр тілдің өзіндік ұлттық ерекшелігі болатындығы анық [13, 13]. Ол **менталдыойлау** етістіктері ойлау үдерістерімен тікелей байланысты ойлау үдерісін білдіреді. Сөйтіп, мағынасы жағынан қалып-сапа етістіктерімен байланысып жатады. Тілдегі **ойлау** етістігіне **семантикалық өріс** ретінде **ойлану, толғану, білу, сезіну, түсіну, ұғыну, тану** сияқты етістіктер қолданылады. Мысалы, Абай бірнеше күн қатты *толғанып*, жапа-жалғыз *ойланып жүрді* (Абай жолы II, 10 б.). ...өз көңілінің ауыр бір уайымын *сездіреді* (Абай жолы, II, 9 б.).

Әзербайжан тіліндегі етістіктік семантикасын зерттеуші Г.К. Кулиев ойлау етістіктерін адамның ойлау үдерісімен байланысты екенін айта келе: «Глаголы мышления. Эта ЛСГ глаголов обозначает мыслительные процессы человека. Она делится на две ЛСП:

а) ЛСП глаголов мышления со значением мыслительного процесса: азерб. дигун-; гаг. душун-; **ойлан-** "мыслить, размышлять, думать"; азерб. выдумать, измышлять". в таком значении в туркменской языке употребляется глагол тосла-

б) ЛСП глаголов мышления со значением, результата мыслительного акта: азерб., турки., гаг. **сан-**; тур.осм – «полагать, предполагать, думать, считать» деп (Г.К. Кулиев 1992:42) ойлау етістігінің өзін екі кіші топқа бөледі. Бұл менталды етістіктер *дүниені танумен, қабылдау, түсіну, ұғыну, сезу, білу* семантикалық қатарларымен тығыз байланыста болып **ойлауға** мағыналас ой арқылы өтетін үдерісті білдіреді. Мәселен, акад. Ә.Қайдар: *Ой, түс, біл-* сөздерінің бірнеше мағынасын береді: **1. Ой** [oj] I *дума, мысль, помысел* (Г.К. Кулиев 1992:265)

2. Түс[tüs] IV: *түсін*-<*түс*+*ін*-понимать, осмысливать. Ср. *түй*>*түйсік* [290].

3. Біл-[bil-] II 1) *знать, понимать, узнать*; 2) *проведасть*; 3) *освоить, усвоить* [199 б.]. Осы келтірген мағыналардың ішінен **I, IV, II** қатардағы мағыналар сәйкес келеді (А.Т. Қайдаров 1986:275).

Біл= ет. 1. *Бір нәрсе жайында хабардар болу.* Мысалы, ...Зарықтым ғой, жан-жарымды көре алмай, осы күнде алтын сәулем неғып жүр, қандай күйде, қайда екенін *біле алмай* (М.Жұмабаев). 2. *Есіңде болсын (сақта) ұмытпа деген мағынада.* Сен аттын жөнсіз оқ, Тәңірі – қазы, Тас – таразы, тентекті сұрамас деп қалма. Серт бұзғанның, *біл*, орны шоқ (Абай). Шығ. Жин.). 3, -а,-е,-й формалы негізгі етістікке тіркесіп, қолынан келу, дайын болу, істей алу мағынасын білдіреді. 4. *Шешімін табу, әдіс-тәсілін меңгеру.* Түйеге салды қазқыр ауыздығын, *Білмейді* қай жерінен бауыздарын. (К.Әзірбаев. Таңшығ.). 5. *Түсіну, ұғыну.* Қиын екен өмірдің сұраулары, Ойланды балаң-жігіт, *біле алмады*... (М.Мақатаев. жырлайды жүрек). 6. *Анықтау, айқындау, тергеп-тексеру, көзін жеткізу.* ... *Біліп* берқызға жақын болған жанды, Айттайын өлгенімше, ана, құлдық (Ө.Наушабаев. Шығ.). 7. *Байқау, сезу, аңғару, аңдау.* Қарақат Тұрсынға айтып түсіндірді, Ниетін әкесінің ойлап *біліп* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). 8. *Тану, түстеу.* ...осында келе жатқан жаңа директорды көптен бері *білетін* (Лен.Жас). 9. *Бағалау, қадірлеу, айыру, ажырату.* 10. *Таңдау жасау, бір шешімге келу.* Сонда шал мына сөзге аң-таң қылды, не қыларын *біле* алмай, аз ойланды. (Абай, Шығ. жин.), [ҚӘТС].

Білгендік зат. 1. *Мән-жайды түсінгендік, оқығандық, білімділік.* Меніңше, көзді жұмып жіберіп, көпіртіп міндеттеме ала беруді іскерлік, *білгендік* деп санауға болмайды (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). 2. *Ақылдылық, парасаттылық, тәрбиелілік.* «*Білгендігің* қайсы, білмегенді көшірмесен» деген емес пе, өз семьямда болған бір жағдайды айта кетейін («Лен.Жас»).

Білгенсі = ет. Экспр. *Білген болғансу, білгірсу*. Өзінше Сарыбаладан көп *білгенсіп*, ақыл айтқансып барады. Айтқанының бәрі өзінікі емес (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

«Біл» сөзінің сөзжасамдық ұядағы көрінісі:

1–Кесте

	1-саты	2-саты	3-саты	4-саты
БІЛ-	Біл-ген Біл-гіз Біл-іңкі-ре Біл-гір Біл-гіш Білу	Біл-ген-дік Біл-ген-сі Біл-гіз-у Біл-іңкі-ре-у Біл-гір-лік Біл-гір-сін Біл-гіш-сі Біл-гіш-те-у Біл-гіш-тік Білу-ші	Біл-гір-сін-у Біл-гіш-сін Білу-шілік	Біл-гіш-сін-у
Барлығы: 20	6	10	31	

Қорытынды. Сонымен талданған менталды етістіктер туралы ғалымдардың ой-пікірлерне сүйене отырып, семантикасына, жалпы мағыналық бірлестігіне қарай топқа бөліп қарастырылды. Бірақ жалпы қазақ тілі бойынша менталды етістіктердің семантикасына қарай жоғарыда аталған түрі ғана бар деген ұғым тұмауға керек. Себебі менталді етістіктердің мағыналарын жіктеу қиын болса, оның мәнін анықтап, мағынасына қарай топтастыру да сондай күрделі тілдік құбылыс. Әрбір сөздің мағынасы, қолданылу, жұмсалы аясы кең әрі алуан түрлі. Сондықтан осы жіктелім менталді етістіктерді топтау мәселесі осымен шектелмейді. Бұлардың әлі де алуан түрлерімен мағыналары ашылып, оларды анықтап топтастыру бірте-бірте жетіле бермек. Тілдегі менталді етістіктер ғана емес, жалпы етістіктерді семантикасына қарап топтастыру мәселесінде әлі де болса бірізділік алыптаспаған, сондықтан жоғарыдағы жіктелім шартты түрде ғалымдардың топтастыруы негізге алынған нұсқа ретінде қабылдануға тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Маманов Б. *Қазіргі қазақ тілі. Етістік*. – Алматы: Мектеп, 1966. – 156 б.
2. Ысқақов А. *Қазіргі қазақ тілі. Морфология*. – Алматы, 1974. – 407 б.
3. *Қазақ тілінің грамматикасы. Морфология. 1 т.* – Алматы: Ғылым, 1967. – 235 б.
4. Қалиев Ғ. *Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі*. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 440 б.
5. Харитонов Л.Н. *Типы глагольной основы в якутском языке*. – М.-Л., 1951.
6. Рзаев С.А. *Семантические разряды глагола в современном азербайджанском литературном языке. Автореферат дис. ...канд. филол. наук*. – Баку, 1970. – 31 б.
7. Кеңесбаев І. *Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания*. – Алматы: Арыс, 2008. – 608 б.
8. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. *Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы*. – Алматы: Санат, 1997. – 256 б.
9. Чертыкоав М.Д. *Глаголы со значением психической деятельности в хакасском языке(системно-семантический аспект): Рукопись дисс. ... док. филол. наук*. – Абакан, 2016. – 500 с.
10. Дмитриев Н.К. *Строй тюркских языков*. – М., 1962. – 570-599.
11. Тенишев Э.Р. *Глаголы движения в тюркских языках*. – М., 1962. – 232-293 с.
12. Гаджиева Н.З., Коклянова А.А. *Глаголы речи в тюркских языках. // Историческое развитие лексики тюркских языков*. – М., 1961. – 322-460 с.
13. Булыгина, Т.В. *Ментальные предикаты в аспекте аспектологии [Текст] / Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных прагматических контекстов*. – М., 1989. – 31-54 с.
14. Қасым Б., Қасымбекова А. *Сөзжасамдық ұядағы қозғалыс етістіктерінің мағыналық құрылымы. // «Актуальные проблемы диалектологии языков народов России» Материалы XVIII Всероссийской научной конференции (с международным участием). посвященной 120-летию известного языковеда-тюрколога, док.филол. наук, члена-корреспондента АН СССР Н. К. Дмитриева, академика Академии педагогических наук РСФСР Н.К. Дмитриева (Уфа, 24-26 мая, 2018 год)*. – Уфа, 2018. – 248 с. – 179-187 б.

Кулиев Г.К. Семантика глаголов в тюркских языках. Автореферат дис... док. филол. наук. – Баку, 1992. – 47 с.

Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1986. – 328 с.

МРНТИ 17.01.33

А.Ж. Машимбаева¹, Г.С. Сулева¹, С.С. Джансеитова¹

¹Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы
Алматы қ., Қазақстан

БАТА ТІЛЕКТЕРІ МЕН ҚАРҒЫС ҰҒЫМДАРЫНЫҢ КОНТЕКСТЕГІ ҚАТЫСЫМДЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа

Сөз құдіретіне сену қазақ халқының тарихында болған. Мысалы, жақсы сөз – жарым ырыс, батаменен ел көгереді деген аталы түсініктер сол сөздердің сиқырлы құдіретіне сеніп, сөз арқылы пәлені, қырсықты айдауға, сөз арқылы жақсылықты шақыруға болады деген сенімнен туған. Қазақ халқында тілек, қарғыс ұғымдарын мәтіндерден, қазақ тілі тарихынан табуға болады. Ал тілек пен қарғысқа сену сана мен мақсатты бірлесе туғызатын психиканың жұмбақ аймағы. Сананың ойда болмаған, бәріне жұмбақ, тіпті кейде өмір сүрудің соңына дейін көрініс таппайтын өзгеше бөлігі бар. Ол суггестия, сөз мифологиясы. Мысалы, кез келген адам сол тілдің тілдік элементтерін, оның беретін ұғымын түсіндіріп бере алады. Бірақ дәл сол тілдік бірлік қалай құралды, неге солай құралды, ол тілдің, сананың ашылмаған құпиясы болып қала береді. Аталған мақала алғыс пен қарғыс ұғымдарының контекстегі сипатын ашуға арналады.

Түйін сөздер: сөз мифологиясы, алғыс, қарғыс, шешендік сөздер, бейвербалды амалдар.

A.Zh. Mashimbaeva¹, G.S. Suleeva¹, S.S. Dzhanseitova¹

¹Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy

RELATIVE CHARACTERISTICS OF STATEMENTS WITH MEANINGS OF THANKSGIVING AND CURSES IN THE CONTEST

Abstract

In the history of the Kazakh people there was always a belief in the magical power of the word. For example, such popular understandings as “A good word is half of wealth”, “Through blessing a people thrives” came from belief in the magic meanings of those words and people believed that through them it was possible to take away all that was bad from a person, to call him to all good. Statements of the Kazakh people with the meanings of wishes and curses can be found in texts from the history of the Kazakh language. Belief in desire and a curse is a mysterious area of the human psyche, which creates the consciousness and purpose of a person together. This is a special part of the consciousness that does not come into mind, is a complete mystery, sometimes it never even opens up to the end of human life. This is suggestion, the mythology of the word. For example, each person is able to explain the language elements, their meanings of a particular language. However, the questions of how and why those language units were used, remain to the end of the undisclosed mystery of human consciousness. This article is dedicated to revealing the characteristics of statements with meanings of thanksgiving and curses in context.

Key words: word mythology, thanksgiving, curse, eloquent words, non-verbal actions.

А.Ж. Машимбаева¹, Г.С. Сулева¹, С.С. Джансеитова¹

¹Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, Алматы, Казахстан

ОТНОСИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВЫСКАЗЫВАНИЙ СО ЗНАЧЕНИЯМИ БЛАГОДАРЕНИЯ И ПРОКЛЯТИЯ В КОНТЕСТЕ

Аннотация

В истории казахского народа всегда существовала вера в магическую силу слова. Например, такие народные понимания как «Хорошее слово – половина богатства», «Через благословение процветает народ»

исходили из веры в волшебные значения тех слов и люди верили, что через них можно было увести от человека все плохое, призывать его к всему хорошему. Высказывания казахского народа со значениями пожелания и проклятия можно находить в текстах из истории казахского языка. Вера в пожелание и проклятие является загадочной областью психики человека, которая создает вместе сознание и цель человека. Это является особенной частью сознания, которая не приходит в мясли, является всем загадкой, иногда даже так и не раскрывается до конца человеческой жизни. Это – суггестия, мифология слова. Например, каждый человек в состоянии объяснить языковые элементы, их значения того или иного языка. Однако, вопросы, как и почему были использованы именно те языковые единицы, остается до конца нераскрываемой тайной человеческого сознания. Данная статья посвящается к раскрытию характеристики высказываний со значениями благодарения и проклятия в контексте.

Ключевые слова: мифология слова, благодарение, проклятие, красноречивые слова, невербальные действия.

Кіріспе. Мақаланың зерттеу әдістері. Мақала жазуда тілі біліміндегі сипаттау, салыстыру, талдау, прагматикалық әдістер қолданылды.

Мақаланың әдістанымдық негізі. Мақала жазу барысында бата тілектері мен қарғыс сөздерінің сөйлеу мәдениетіне қатысы, әсер ету бағытында қолданылатын амал-тәсілдері Байтұрсынұлы, Ш.Уәлиханов, Қ.Жұбанов, О.С. Пасельник, С.Аленикова, Т.М. Николаева, С.Аманжолов ғалымдар мен зерттеушілердің ғылыми еңбектеріне сүйене отырып қарастырылды.

Ежелден қолданыла келіп қалыптасқан алғыс мәнді тілек-бата сөздері мен қарғыс сөздерінің эмоциялық бояуы өте күшті. Алғыс айтып, ақ тілеуін білдіргендер: *«Көп жаса», «Көсегең көгерсін», «Жағың түспей жамандық көрме», «Алдыңнан ақ күн тусын», «Жорытқанда жолың болсын», «Тәңірінің нұры жаусын», «Құдайым қайғылы күннен, ұйқысыз түннен сақтасын», «Көйлегің көрік, жаның берік болсын»* деген сияқты алғыстар білдіреді. Бұлардың күші көркем шығармаларда ашыла түседі. Өйткені қарғыстар көркем шығармаларда адам мінезінің толып жатқан қыр-сырын, сыртқы тұлғасын, ішкі жан дүниесінің жағымсыз әрекетін бейнелеу үшін қолданылады, прагматикалық сипатқа ие болады. – *Ой, бетің тілінгір! Ақбала құсап бедіреюін қарашы! (Ә.Нұрпейісов)* – деген мысалда қазақ ғұрпында оң жақта отырған қызға айтылмайтын қарғыс сөзін айтқызумен танытады. Бұл қарғыстың прагматикалық бағыты – жақтырмау, кею. Қазақ менталитетіндегі ұлттық тәрбиеден аттаған қыз балаға деген күйініш сезімі бар.

Талдау. Бата-тілек айту жағдайындағы сөйлеу актісінде суггестор суггерендтен басым түсе отырып, белгілі бір мақсатқа сай әрекет етеді. Суггестиялау арқылы прагматикалық дәрежеге жету қатысымға қатысушылардың коммуникативтік жағдаятты психологиялық қабылдай алумен қатар, олардың арасында өзара түсінушілік, коммуникативті және лингвистикалық күзіреті мен тілдік қатынас ұғымдарын ұға алатын қазақ ұлт өкілі болуы қажет. Бұл тілек-батаның әрекет уақытында пайда болатын сөйлеу түрі емес, ситуация кезінде тек дайын түрде қолданысқа түсетін сөйлеу түрі екендігін танытады. Мысалы, *«балағыңнан бала сауласын»* (әйелдерге арналып балаң көп болсын деген мағынада айтылады), *«балаңның мұсылман болғаны құтты болсын»* (ұл баланы діни дәстүр бойынша сүндетке отырғызғанда айтылады), *«байлар көбейсін»* (бие байлағанда айтылатын тілек, байланатын биенің саны көп болсын), *«басар көбейсін»* (киіз, сырмақ, текемет басқанда айтылатын тілек), *«Бибібатима пірімнің аруағы қолдай гөр»* (діни. Бибатима Мұхаммед пайғамбардың қызы. Ол елге сыйлы, қасиетті кісі болған. Сондықтан әйелдер іс бастамас бұрын осы кісінің аруағына сиынады), *«дихан дарысын»* (егінің өнімді болсын, береке әкелсін деген мағынада егіншілерге, жер айдаушыларға айтылатын тілек. («Дихан» – парсы сөзі: о бастағы мифологиялық мағынасы – «жер атасы»). Орта Азия халықтарында ертеде жерге бай ақсүйек, алпауытты «дихан» деген, бертінде бұл сөз «қара шаруа» мағынасына ие болған), *«жайлауың кенен болсын»* (жайлауың жайлы, ырыздығы мол болсын), *«жайлауың байсалды, айғырың байталды болсын»* (жаңа жайлауға шыққанда айтылады, мал-басың көбейсін деген мағынада) деген тілектердің қай кезде айтылу орны мен семантикасын түсінбеу суггестиялау прагматикасына ие бола алмайды.

Бата-тілектер тыңдаушыға түрлі ситуативтік оқиғалар арқылы әсер етеді. Қазақтар қонақжай халық болғандықтан қонақтарды ерекше жағдайда күтетін болған. Қонақтың түріне қарай табақ тартып, келген қонақтың бірін Қыдыр санап ризашылығын алып отырған. Дұрыс мүшелі қонағасы берілмесе, шешен, өткір тілді адамдар бата арасына сол үй иесінің сараңдығын да қосып айтып жіберетін болған. Сондай-ақ адам бойындағы жат мінезді сынап, мінеу түрінде өз ойларын жеткізген. Шағырай дейтін ақын ел аралап жүріп, бір үйге келіп, ат шалдырып алайын десе, үй иесі әйел бұған көңілсіз қарап: *«Шайға май әкел», – деген ерине: «Оңайда май жоқ еді, қарын басталған жоқ еді», – дейді. Күйеуі: «Ет ас», – десе, «бұзылған ет бітіп еді», – деп отырған орнынан қозғалмайды. Мұны сезген Шағырай бір-екі шыны шай ішіп, кесені көңілсіз төңкере салады. Дастарқан жиярда ол қолын жайып, бата қылады:*

Иә, Құдай!

Осы үйдің қара биесін тайынан айыр.

Әйелін байынан айыр!

Бұзылмаған майынан айыр!

Дүниеде көретіні азап болсын,

О дүниеде жатар жері тозақ болсын!

Алла әкбар, – дейді.

Шағырайдың батасынан қорыққан әйел көршілерін шақырып, өзінің бір бәлеге ұшырағанын айтып, жалынып-жалбарынады. Бұл мысалдың астарында амбивалентті бағалау жатыр. Жалпы амбиваленттілік дегеніміз – сезімдік әсерленушіліктің екі жақтылығы, яғни қандай да бір объект бір мезетте адамда қарама-қарсы сезімдерді туғызады, мәселен, сүйіспеншілік пен жеккөрушілік, рақаттылық пен наразылық, қанағаттанушылық пен қанағаттанбаушылық, ұнату мен жақтырмау. Бұл арада сөйлеуші тарапынан берілген амбивалентті бағалау – бата беріп отырған адамына деген қанағаттанбаушылық сезімін байқатуында. О.С. Пасельниковтың тұжырымдағанындай, амбивалентті бағалау прагматикалық бағыттылықпен сипатталады [1, 44]. Мұнда берген асына ризашылығын бермеумен қатар бата аталуға негіз болып тұрған «*иә, Құдай*» және «*Алла әкбар*» сөздері мен бұйрық рай формасы.

Бата-тілек сөздерінде шешендік сөздер сияқты адами интеллектуалдық пен тіл мәдениеті қатар көрініс тапқан. Бата берушінің ой-өрісі, қоршаған ортамен байланысы, ақыл-парасатын бейнелеу сияқты ұстанымдар бар. Ал тілек сөздер мұндай талаптарды қажет етпейді. Өйткені тілек сөздерді үлкен де, кіші де, ер адамдар да, әйел адамдар да қажетіне қарай ситуацияға байланысты қолдана алады. Және тілектер жалпы халыққа ортақ сөз тіркестеріне жатады. «*Бағың ашылсын*», «*құт қонсын*», «*тілеуіңді берсін*» сияқты тілектер белгілі бір авторы жоқ, ұлт тілінде бар кез келген адам қолдана алатын сөз тіркестеріне жатады.

Тілек сөздердің айтылу мәнерінде бірыңғайлық, біркелкі интонация басым болса, баталарда дауыс ырғағы мен сезімін аңғартатын ерекше мәнер бар. Алғыс баталардың көпшілігі: «*я, Құдай бас бер*», «*я, Алла хақ*», «*я, Құдайым оңдасын*», «*я, тәңірім сақта*», «*бір Құдайым жарылқа*», «*е, келін қарағым*» деген сияқты қаратпалардан басталып, бата берушінің шынайы ниетін танытса, қарғыстарда наразы көңілі, тіпті жаулық әрекетінің бастамасын да ұғындырады. Мысалы, Құнанбайдың «менен туған арам қан» деп басталатын қарғысы туған баласынан безінудің соңғы белгісін көрсеткен прагматикалық фактор еді.

Алғыс, бата, қарғыстардың негізгі әсер ету бағыты вербалды амалдармен (сөйлеу) көрініс тапса, бейвербалды амалдар да бата беру уақытында қолданылады. Алғыс айту амалы да, теріс бата беріп кемсіту, нәлет жаудырып, қорлау жағдайы да бейвербалды амалдарға жүгінеді. Бата бергенде қол жаю айтқан тілегіне қосымша күш ретінде қолданылады. Айтқан сөздің жүзеге асуы қол жайып, Алладан сұрау белгісі сияқты.

Әдістеме. Бейвербалды амалдар туралы көптеген ғалымдар пікір білдірген. Өйткені бейвербалды амалдар ауызекі сөйлеу тілінің ажырамас бөлігі. Қарым-қатынас кезінде бейвербалды амалдар тілдік амалдармен қатар қолданылып, сөйлесім әрекетін жеңілдетеді. Зерттеуші С.Аленикова: «Біз ишарасыз, ымсыз сөйлей аламыз ба? Күмәнданамыз. Өйткені ымсыз, ишарасыз біздің қарым-қатынасымыз қиындай түседі. Ым-ишара сөйлесім әрекетіне қосымша мағына беріп, толықтырып отырады» – деп тұжырымдайды [2, 125]. М.Николаеваның «Любая речь не сводится только к вербальному языку, без специфических невербальных средств (мимики, жеста) речь неестественна, мертвенна», – деген ойынан бейвербалды амалдардың сөйлеудегі атқаратын қызметін аңғаруға болады [3, 35].

Бата сөзінде тілдік қарым-қатынасқа көмекші құрал ретінде қызмет атқаратын қол жаю ишарасы бар. Бұл қосымша прагматикалық мән үстейді. Сол сияқты барлық ішкі сезімін ыммен білдіретін бет құбылыстарының түрлі қалыпқа түсу көрінісі де ерекше маңызды. Бата айтқанда батагөйдің жүзі жылтылық, ризалық кейіп танытса, қарғыстарда көңіл күйінің өзгерісіне дейін бет жүзінде, дауыс ырғағында байқалады. Бұл ғылым тілінде просадика деп аталады.

Бата бергенде қол жайылып, біткеннен кейін бет сипайды. Екі алақанын алға қарай жайып тұрып, ақ тілегін, адал ниетін айтып, қос қолымен бетін сипайды. «*Құдай қолдасын*», «*Алла тілегімді қабыл ет*», «*бір Құдайым қолдасын*», «*бір Аллаға тапсырдым*» деген тілектер осының дәлелі болса керек. Ал қатты жек көріп, көңілі әбден қалған адамға қарсы «*қарауды қара тас қалсын*», «*қараң батсын*», «*қараң өшісін*», «*тәңірім қара таспен батырсын*» деген қарсы әрекет көрсетіп, қарғыс қимылын жасап, артынан топырақ шашады. Бұл – бітіспес жаулықтың белгісі.

«Ашуы, күлкісі, сұрауы, жауабы, қуанышы... тағы сондай психикалық жағдайлар да сөйлемге әсерін тигізеді. Олар сөйлемнен көрінеді. Неше түрлі ойлардың құбылыстары неше түрлі сөйлем түрлерін тудырады. Ашуланып айтқан сөз жайшылықта айтқандай болмайды, қуанып айтқан сөз ренжігендей болмайды.

Көңілдің күйімен парлап айтқан сөз кестеленіп, дестеленіп кетеді де, оның ішкі құрылысы сол кестелі сөзбен сәйкестеніп отырады» [4, 48].

Тілек сөзі тек ақ сын есімімен ғана тіркесіп, ақ тілек мағынасында қолданылады, бірақ «қара тілек» деген ұғым кездеспейді, тек «қарғыс», «теріс бата» деп айтылады. Өйткені қарғыс атауының өзі қара тілектің толық мәнін ашады. Ал ақ ұғымы тазалық, мейірбандық, бейкүнәлік, пәктік, адал ниет, «ағынан жарылу» ұғымдарын аңғартады. Сондай-ақ істің дұрысын, шындығын білдіреді. Мысалы, «*ақ пейіл*», «*ақ көңіл*», «*ақ жүрек*», «*ақ тілек*», «*ақ бата*» [5, 124]. Бата жолдарында ақ эпитетімен келетін тілектер бар. Өйткені ежелден-ақ оң пейілі мен ниетін, сезімін ақ сөзімен тіркесетін ұғымдар арқылы білдірген. Қазақ дүниетанымындағы жарық дүние, көк аспан, жарық ай, мөлдірлік, пәктік, адам жанының таза кіршіксіздігі сияқтылар сүттің ақтығымен салыстырылады. Ақ түс ізгі тілекке, жақсылыққа, игілікті іске, бақытты, баянды өмірге қатысты сипаттаманы білдіреді. Тіліміздегі ақ жол, ақ босаға, ақ отау, ақ неке сияқты тіркестердің барлығы жақсылықтың нышаны ретінде танылған. Үшкірген балаға айтылатын «*Ақ қас, мұңсыз бол*» деген тілеу ұзақ жаса, қайғы көрме дегенді аңғартады. «*Ақ жол*», «*алдыңнан ақ күн тұсын*», «*ақ жарылқасын*», «*ақ мол болсын*», «*ақ май ақсын аузыңнан, үзілмей қорың қысы-жазы*», «*ақ дастарқан жайылып, ағарған мен бас тұрсын*» деген бата-тілектер осы пікірдің дәлелі. Қазақ ұғымында бармақтай ғана бақ адамның өмір бойы бақытты болуына жеткілікті. Сондықтан «*таудай талап бергенше, бармақтай бақ берсін*», «*бап шаппайды, бақ шабады*» деген тілектер айтылады. Бақ жаратушы адамның белгілі бір іс-әрекетіне немесе күтпеген жерден беріледі деген түсінік бар. Адам жаратушыдан бақ сұрайтыны да сондықтан. Халық арасында ең мәнді бата-тілек: «*бағың ашылсын!*». Әсіресе бақ көбінесе қыз балаға, әйелге бағышталады. Оның прагматикалық интенциясы әйел бағының тұрмыс құруымен, бала сүюімен айқындалады.

Қазақтардың батасы қашан да адамды адамгершілікке, имандылыққа, сабыр мен парасаттылыққа, ақыл мен білімпаздыққа, шешендікке баулыған. Ақ батаның белгісі кез келген жерде айтыла бермейтін рухани ұғымды танытады. Мысалы, *Сырым Бөкен биден бата сұрап барғанда*:

– «*Мінезің қара жердей ауыр болсын (беріден ойлама, әріден ойла, салмақты бол, жеңіл болма. Өкпең жоқ бауыр болсын – не болса соған өкпелеп, инені жіпке тізіп, өкпешіл болма). Құлағыңнан сыбыр кетпесін, ел арасында дау-жанжал көп болады, сол мәселені өзің шешіп, ақ-қарасын айырып, дұрыс-терісін бере біл. Алты бәледен аулақ бол дегенім – бақытты бол*» деген екен. Бұл ерлік пен өнерге, өмір жолының ұзақ сапарына аттанар алдында әдейі барып алатын бата. Болашағынан үміт күттірген жастардың немесе белгілі істі бастар алдында арнайы барып алатын батаның мұндай түрлері көптеп кездеседі. Бұл сөз құдіретіне сеніп, бата алу жолды ашады деген игі тілектің ықпалынан жасалады.

Тілек ұғымы тілеу етістігінен зат есімге айналған. Яғни тілеу біреудің басынан өтетін, немесе басталатын, болатын іс-әрекетіне өз ықыласын, ниетін, тіпті көзқарасын білдіру. Адамның адамдығы жеке-дара өмір сүрумен емес, көпшіліктің пікірімен, олармен қарым-қатынас арқылы анықталса, алғыс жолын ашады немесе қарғыс алу жолын кеседі деп есептелген. Сонымен қатар бата-тіліктер ұрпақты әдепті, сабырлы, зерделі болып өсуге баулиды, жерін, елін қорғауға талапты тастүлек болып ержетуге талпынтады деген үлкен сенім қалыптасқан. Халық баталарының жинағын қарастыра келе байқағанымыз, бата түрлерінің әртүрлілігіне байланысты дастарқанға, салт-дәстүр жоралғыларына берілетін баталардан басқа тікелей адамға қатысты берілетін баталар тек жастарға арналған. Үлкен қарияларға арналып берілген баталар кездеспейді. Жастардың бір жағымды ісін көргенде немесе болашағынан үміт күттірер өнерлерін байқағанда оларға міндетті түрде бата жасаған. Оның дәлелі Құрманғазының Динаға, Сүйінбайдың Жамбылға, Жамбылдың Бауыржанға т.б. баталарды айта аламыз. Бұл батаның өткен іс емес, болашаққа, яғни алдағы уақыттан үлкен үміт күтіп, жақсылық пен адамгершілікті, сабыр мен парасатты, шешендікті ұрпақ бойына бата арқылы дарытқысы келген әрі үміті, әрі сенімі, әрі тәрбиесі болған арман-аңсары. Сөз қадірін білген қазақтар өмірінде алғыстың да, қарғыстың да берер мәні айрықша.

Нәтиже. Тілек-бата сөзін қолдану – адам эмоциясының сыртқа шығуына тікелей әсер етеді: Олар көңілі толу, қанағаттану, сабырлық таныту, жақтыру, қуану, риза болу, сүйсіну сияқты күйлерді білдіріп, сөйлеу жағдаятына негіз болады. Мұндай көңіл күйлер, көбінесе, тілек сөздердің айтылуына қатысты. Өйткені бата сөздері тілек мәндерінің бірігуі және психологиялық тұрғыда қызығушылық тудырған жағдайда немесе нақты ритуалдық салт-дәстүрге және жағдаятқа байланысты айтылады. Сонымен тілек болатын сөз тіркестерінің психологиялық қолданысын төмендегідей бөлуге болады:

– қанағаттану тілектері: «*алғаның ас болсын*», «*дәтке қуат берсін*», «*жәрекімалла*», «*Құдай түбін берсін*»;

– сүйсіну тілектері: «*Айналып кетейін*» – бұл тілек, әсіресе, үлкен қариялардың тілінде жиі қолданылады. Емірену, сүйсіну мағынасында айтылады;

– көңілі толу тілектері: «*Аз болса да, саз болсын*» – көп болмаса да, мағыналы нәтижелі болсын, «*дегеніңе жет*» – мақсаттың орындалсын;

– қуану, риза болу тілектері: «*аузыңа май, астыңа тай*», «*құсың құтты болсын*», «*жасың құтты болсын*», «*жақсылығың алдыңнан шықсын*» – өзгеге істеген жақсылық істерің өзіңе біреуден қайтсын, «*жақсылығың Алладан қайтсын*» – біреуге жасаған жақсы істеріңді Алла қайтарсын, «*мың болғыр*», «*мың жаса*» – ұзақ өмір сүр деген мағынада;

– мақұлдау тілектері: «*айтқаның ақ болсын!* Сөйлеген сөзің шындық болсын, тек әділін айт, *айтқаның келсін!* Бір істің орындалар немесе орындалу сәтінде жүзеге ассын, мақсатыңа жет мағынасында қайтарылатын жауап тілегі; «*айтқандарың періштенің құлағына шалынсын*» – діни тілек; *айтқаның болып, дегенің келсін*» – сөзің жүзеге ассын, «*айтқаның келсін*», «*айтқаның ақ болсын*» – дегенің болсын, айтқаның келсін;

– демеу, колпаштау тілектері: «*талабың таудай болсын*», «*талабыңа нұр жаусын*», «*жүрекке медет, дәтке қуат берсін*», «*тасың өрге домаласын*», «*қуанышың қойныңа сыймасын*», «*қуанышың қайырлы болсын*».

Сол сияқты қарғыс мағынасында жұмсалатын сөздерде де екі түрлі мағынада көрініс табады. Алғашқысы көне салт-санаға қатысты ұғымды білдірген, олардың пайда болуы өткен дәуірдегі адамдардың ескі әдет-ғұрыптарына, салт-санасына және өздері ұстаған діндерінің жол-жоралғыларына тікелей байланысты. Адамның ой-санасымен бірге сезіміне, қиялына, ерігіне әсер ету үшін жұмсалып, ұлттық мінезді бейнелейді. Екінші бір қарғыстар күнделікті тұрмыста еш магиялық астары жоқ, ренішін ғана білдіреді. Бұл қарғыстар адамдардың не әлеуметтік топтардың бір-біріне қарым-қатынасын танытады.

Мысалы: – *Е, Құнанбай, аруақ қаны қарғыс атсын! Көріңде өкіргір!*

– *Тәкежанды Құдай атсын, Құдай атқырды!*

Кейбір қарғыс мәнді сөз тіркестерінің жеке адамға бағышталған мәнінен гөрі әлеуметтік мәні айқын айқындалады: «*қырғын келгір*», «*жау шапқыр*», «*атың арып тулақ болғыр*», «*ерің арып аруақ болғыр*», «*жау қуғанда жалғыз қалғыр*», «*қызың жауға, ұлың дауға кеткір*» т.т.

Бір адамның екінші адамға істеген қызметі адал болмағанда істеген еңбегіне алған ақысы сай келмегенде «*дегеніңе жетпегір*», «*тілеуіңді бермегір*», «*өркенің өспегір*», «*көсегең көгермегір*», «*жолың болмағыр*», «*қара тастай қатып қал*».

Төлеген ақысына сай ішіп-жегеніне қарай еңбек етпегенде: «*алғаның ас болмағыр*», «*жегенің желкеңнен шыққыр*», «*тамағыңа тас тығылғыр*», «*ішкенің ас болмағыр*», «*дәм-тұз атсын*», «*дәм-тұз ұрсын*» т.б.

Тойымсыздыққа, қанағатсыздыққа байланысты: «*араның ашылғыр*», «*ындының құрғыр*», «*құлқының құрғыр*», «*атау керемді ішкір*», «*аузыңа құм құйылғыр*», «*зәр ішкір*», «*жемесең жеусіз қал*», «*ішпесең ішусіз қал*».

Ретсіз жалған өсек тасуға байланысты: «*ауыздың азабын тартқыр*», «*қызыл тілің қырқылсын*», «*тіліңе шоқ түскір*», «*тілің кесілгір*», «*тіліңе күйдіргі шыққыр*», «*ішің жарылсын*», т.б.

Екінші біреуді ретсіз ренжітуге байланысты: «*бағың ашылмасын*», «*бала-шағанның игілігін көрме*», «*қызығын көрме*», «*басың жазылмай қалғыр*», «*кебін кигір*».

Тіл алмағанда: «*қағынғыр*», «*көктемегір*», «*көктей солғыр*», «*қыришыныңнан қиылғыр*», «*жүгірмек келгір*», «*бармасаң барусыз қал*», «*қағазда басың қалғыр*», «*көк шешек келгір*».

Сарандыққа байланысты: «*бермесең берусіз қал*», «*қатып қал*».

Малға байланысты: «*шытыр тигір*», «*бықырт тигір*», «*шиекшек келгір*».

Орынсыз жылап-сықтап маза кетіргенде: «*қақсап қалғыр*», «*қақылдап қалғыр*», «*қара басыңа көрінгір*», «*қара басыңды жұтқыр*», «*көзің ойылғыр*», «*көзің аққыр*», «*зарлап қалғыр*», «*жағың қарысқыр*», «*көзің шыққыр*», «*жағыңнан алғыр*», «*басыңмен кеткір*», «*тәлімің құрғыр*», т.б.

Жалғаншыл, өтірікші, қиянатшыл қылыққа: «*жүзі құрысын*», «*жүзің күйгір*», «*жолыңа жуа біткір*», «*жуадай солғыр*», «*өтірігің бұйырмағыр*», «*жаның шыққыр*», «*жағыңа жылан жұмыртқалағыр*», «*есіктен төрге жетпе*», «*естімесең естусіз қал*», «*басқан жеріңе шөп шықпағыр*», «*аяғың аспаннан келгір*», «*отың өшсін*».

Қорытынды. Қорыта келе, алғыс, қарғыс ұғымдарының мәні, ұғымдық аясы автордың контексте қолдануы бойынша көрініс табады. Мағынасы тереңдігі, қолданыс дәлдігі сол арқылы айқындалады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Пасельник О.С. Амбивалентно-оценочное образования как единицы разных уровней системы языка: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.03. – Алматы, 1997. – 150 б.
2. Аленикова С. Язык жестов // Наука и жизнь. – 1985. – №7. – 125-130 бб.
3. Николаева Т.М. Анализ текста. – М.: Мысль, 1989. – 254 б.
4. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі. – Алматы, 1985, – 156 б.
5. Ақ бата: Бата сөздер / құраст. С. Негимов, Т. Қазіұлы. – Алматы, 1985. – 150 б.

МРНТИ 17.81.31

M.Zh. Myrzakhmet¹, Y.Tsay¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

LINGUACULTURAL PECULIARITIES OF THE CONCEPT «LOVE»

Abstract

This article is devoted to the study of the semantic content of the concept «love» and the ways of its lexical representation as a reflection of the language worldview. Based on the analysis of the main approaches to the definition of a notion of «concept» in modern linguistics, the dominant meanings of the concept 'love' are identified by means of methods of lexical and graphic and contextual analyses and interpretation of the text. The study showed that the conceptual aspect of the notion is broader than its linguistic meaning. The main distinction between concept and meaning is core and periphery. Peripherals have fixed phrases and proverbs, symbols and standards based on traditions and beliefs. The linguacultural nature of the concept «love» is provided by these structures.

Keywords: cultural linguistics, linguistic representations, concept, sphere of concept, love.

М.Ж. Мырзахмет¹, Е.Цай¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

«МАХАББАТ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ЛИНГВОКУЛЬТУРАЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада әлемнің концептуалдық бейнесі қазақ және ағылшын тілдерінің «махаббат» концептісін талқылайды, бұл әлемнің тілдік бейнесін суреттеуде лингвистикалық шындықтың бір ерекшелігін және оның ерекшеліктерін бейнелейтін «әлемнің тілдік бейнесі». Концепт ұғымына берілген түрлі тілші ғалымдардың анықтамаларын егжей-тегжейлі қарастыра келе, оның ұғымнан аясы әлдеқайда кең екенін, сәйкесінше дүниенің тілдік бейнесіне қарағанда концептуалдық бейненің анағұрлым маңызды екені байқалды. Сонымен қатар кез-келген сөз белгілі бір ұғымға ие болғанмен, концепт бола алмайды. Концепті ұғымнан айыратын басты белгі-оған ядро мен периферия тән. Белгілі бір лингвомәдени қауымдастық мүшелеріне тән ұлттық мәдени ерекшеліктер перифериядан көрінеді. Периферияда тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер, символдар мен эталондар, салт-дәстүр мен наным-сенімдер орналасады. Осы аталған құрылымдар беретін ақпараттар, мағлұматтар негізінде концептің лингвомәдени сипаты айқындалады.

Түйін сөздер: Концепт, «махаббат» концептісі, лингвокультурология, ұлттық-мәдени репрезентации.

М.Ж. Мырзахмет¹, Е.Цай¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТА «ЛЮБОВЬ»

Аннотация

Данная статья посвящена изучению смыслового наполнения концепта «любовь» и способов его лексической репрезентации как отражения языковой картины мира. На основе анализа основных подходов к определению понятия «концепт» в современной лингвистике, определены доминантные смыслы концепта «любовь» с использованием методов лексикографического, контекстуального анализа и интерпретации текста. Исследование показало, что концептуальный аспект понятия является более широким, чем его лингвистическое значение. Основным признаком различия концепта от лингвистического значения является ядро и периферия. Периферийные устройства имеют фиксированные фразы и пословицы, символы и стандарты, традиции и верования. Лингвокультурный характер концепта «любовь» основан на информации, предоставленной этими структурами.

Ключевые слова: лингвокультурология, языковые представления, концепт, сфера концептов, любовь

Introduction. Investigation of the notion of concept is one of the promising areas in linguistic science. The notion of concept in linguistics, cultural linguistics, philosophy and other fields of science are aspects of differentiation and classification of research. Many works of scientists are devoted to the problems of studying the nature of concept (Von Humboldt, E.Sapir, B.Whorf, J.Lakoff, M.H. Fillmore, E.S. Kubryakova, A.Vezhbitskaya,

Yu.Stepanov). Concept is considered by researchers in terms of a national unity, psychic resources, information structure, accumulated through human knowledge and experiences, mental lexicon, conceptual system of all worldwide image, depicting human psychiatry. Concept studies are of interest in the context of cognitive linguistics, psycholinguistics and traditional linguistics. In any of these areas, the concept functions as a means of disclosing language laws. Language is a cultural translator, living in collective and linguistic consciousness. According to E.S. Kubryakova, the term 'concept' is an umbrella term, which deals with issues of thought and cognition, covering the subject matter of several scientific disciplines that store and process information [1, 34].

Today, the term 'concept' in linguistic science is linked to the strengthening of the interaction between linguistics and philosophy. In logic, the term 'concept' is equivalent to the term 'notion'. The notion of concept conforms to the content of human activity, reflecting experience and recognition of the world. The process of forming of conceptual sphere has two main stages: the selection of important characteristics and the establishing a logical connection between them.

Concept is a value that is perceived in the minds of human beings as environment, religion, culture, i.e. picture of the world. Arutyunova N.D. claims, that every word is composed of its own laws –comprehensibility, lexicon, phraseology, rhetoric and templates, and by analyzing the language we open the access to the corresponding notion [2, 896]. Investigating the notion of a cultural concept V.Kolesov wrote, 'concept is the starting point and the last point of the development of the meaning of the word' [3, 4]. They correspond to the semasiological term «semantics of possible worlds», where the main unit is the concept word – the name of a certain semantic field and that verbal and cognitive epicentrum where the discourse epicentrum [4, 133]. The concept must be 'assigned' in terms of culture and nationality and must stand out as the most common, extremely abstract, but precisely represented idea of the "object combining all valence bonds, which bear national and cultural marking. In terms of communication, the concept is a cognitive model, which determines in which way the speaker should use a certain language unit; in other words, it is a structured fragment of the experience of a language community of perceiving its lifeworld that is symbolized by that language unit [5, 352].

Analyzing semantic aspects of cultural concepts, one can identify the peculiarities, depending on social groups, historical development, individuals' thoughts, feelings, emotions and worldviews. At the same time, cultural concepts are keys to understanding particular people, their mentality and perception of the world. Processes of knowledge of the surrounding world dominate linguistic structures, but by establishing links between elements of the language knowledge, the man produces new meanings, concepts and frames [6, 136]. O. Ahmanova asserts that concept is not equal to meaning. The lexical meaning represents a sphere, in which the main processes of formation of concepts, such as subject, thinking and language structure occur [7, 571].

Love occupies a central position in the system of dominant human values. The study of the concept 'love' as a linguacultural phenomenon, reflecting the national picture of the world of people and the individual picture of the world of an individual language personality, is quite urgent research task. Investigation of the concept of love through its linguistic representations, opens, in its turn, new dimensions in the structure of the latter and its components.

Methods. This paper is a descriptive research aiming to determine the linguacultural features of the concept 'love'. The study of the concept of love was carried out in two ways: discription and contextual analysis. In order to define the key notions used in our research, we followed the review of the literature in question, which was critically evaluated, selected and interpreted. The method of contextual analysis was used in the study of discursive realization of semantics by phrases in the context of texts of different styles. Dictionary sources such as Kazak makal matelderinin Altyn kitabi, Hofton Mifflin's Dictionary of English, Webster's Kernerman's Dictionary made it possible to identify phraseological units, representing the concept of 'love'. The methods of contextual interpretation of Kazakh and English original texts enabled to analyze and highlight the main semantic plans of the concept 'love', which constitute its conceptual sphere. The revealed conceptual sphere that integrate lexical items related to the linguistic representations of the concept 'love' was classified to several conceptual plans.

Results. The linguacultural aspect of any study deals with culture as a combination of concepts and relations between them. Based on philosophical, linguistic and cognitive and linguistic and cultural approaches to considering the notion of concept, it has been revealed that the concept structure includes everything that makes it a culture fact: the original form (etymology), modern associations, assessments etc. Within this framework, concepts are often interpreted as a certain cultural layer between the person and the world as a notion of practical philosophy being the result of interaction of such factors as national tradition, folklore, religion, ideology, life experience, artistic images, feelings and the value system. It is notable, that 'concept' and 'meaning' equally constitute a reflection of objective and subjective reality. Both of these phenomena are cognitive in nature. However, meaning and concept represent products activities of different kinds: concept is a product of semantics and language respectively.

The contextual text analysis helped to identify the main semantic plans of the concept 'love', which constitute its conceptual sphere:

- 1) an inspired feeling to God;
- 2) a feeling of hot inclination towards friends;
- 3) a feeling of hot heart inclination, attraction to the beloved;
- 4) a strong and deep feeling that cannot be rationally explained and controlled, which can change a lot in the attitude and behavior of a person, make him perform noble and unseemly deeds. It can be the greatest good, pleasure, but also to be evil.

Emotional, cognitive and volitional aspects are necessarily presented in conceptual sphere of love.

Therefore, 'love' is considered not only as the basic element of the language of an individual but also as a manifestation of cultural traits of the whole nation, having much in common in the perception of love by representatives of other linguistic cultures.

Discussion. Love has been the subject of consideration for many philosophers since the end of the nineteenth century. The main logical model of the concept of 'love' is infinite love of soul, to be ready to sacrifice in the name of love. Love also serves as a philosophic part of the mind, when a mysterious aspect of the concept of love is a part of heart and intuition. It has an unconscious nature, being the essence of the universe creation when the intellectual purpose of man's spiritual exploration has an ability to recognize the truth. In this regard, love is the basis of the teleological cause of the universe, humanity, its spiritual maturity, aesthetic pleasure and ethical celibacy [8].

Love is the essence of human life, a mysterious world, which does not keep people indifferent. This is the reason why everyone has a personal attitude, self-esteem, understanding and variety of feelings. Love is a complex emotion of attachment and obsession.

Love and attraction in the Western world is seen as foundational to the formation and continuation of family, the basic bond between families [9, 1]. An ideology common to Western society is 'Love at first sight' [10, 537]. However, love cannot be described so easily though; it cannot be inserted into a social concept and left there.

J.Szramaik suggests that love has many different shades of meanings to many different people: it can be tossed aside like a dirty rag, unimportant and forgotten, or cherished and cared for like a priceless gemstone. He sees love as the binding thread between the hearts and minds of two people. This feeling of trust and integrity, the feeling that in the eyes of another person you cannot do wrong. Love requires constant upkeep. All the films and books that illustrate 'easy' relationship, where everything just fell into place and two lovers never have to deal with any hatred are a lie. Love is not easy and simple, but hard. Though being complicated, love is also rewarding. If you take care of love, it can last for a very long time. This can be seen in older couples who can claim to have been together for over sixty years. These couples were able to overcome their differences, and they were rewarded with each other. Their love is still burning with the intensity and passion of those who have just found this wonderful anomaly of affection [11, 237].

For centuries, the feeling of love was different for men and women. For women love was romance but for men it was logic and sincere acceptance. The main honor values of men were faith and homeland. (English interpersonal love: love is not attraction). Diane Ackerman in her book 'The Natural History of Love' tells us about the difference between the concepts of love from the Roman times to today. D.Ackerman found the rules for men and women varied widely. The fairy tale 'Beauty and the Beast' is a striking example of a romantic, silent love and Platonic love story. In this fairy tale, the Christian love is exhibited. The Beast is physically repulsive and frightening; but somehow Beauty manages not to see his physical exterior, but noble soul. Someone who has been indoctrinated with the ideology of Christianity would be able to accept a monstrous creature as the Beast. Christianity teaches its followers to love the afflicted, sick and the ugly. Christianity instills in its followers to love everyone for their spiritual interior and not their physical exterior. In other words, love at first sight does not exist in reality. It may be a euphorically awesome experience, but it is not love. That is not to say that such this feeling should be avoided. Conversely, what else is life for if not to enjoy in such a magical way. Unfortunately, many people's lives are seriously damaged when they label the overwhelmingly pleasurable feelings that they are experiencing to such a strong affection as love. When this happens, goals and values are changed since love is based on a feeling and emotion. Most often, the emotion fades rather quickly, or is not reciprocated and the person feels the other emotional spectrum. It may be admiration, affection, desire, it may even be desperation, but attraction is certainly not love [12, 358].

A great poet Abai wrote,

Өлсем орным – кара жер сыз болмай ма?
Өткір тіл – бір ұялшақ қыз болмай ма?
Махаббат ғадауатпен майдандасқан,
Қайран менің жүрегім мұз болмай ма?

Abai believed that, 'махаббат' refers to love in a global sense, while 'ғадаят' acquires the meaning of hatred, cruelty, hostility. Love is always opposed to evil. He claimed, that Allah created the man with love. So, then, 'Does this not testify to God's love for man? But, if someone loves you, are you not obliged to reply in kind? Do good unto people, for Allah loves those who do good. Only a love born of a clear understanding, infinite faith and a sense of gratitude to Allah for creating human beings with much love and endowing them, in turn, with the capacity to love and feel pity - only this can be called the true love for the Most High' [13, 224].

As well as Abai, Middle Eastern poets also imagined love as a powerful love, the glorious love of the universe, the creator of the universe, the glorious love of Rumi, Hafiz, Jemi, Sagadi. The greatest poet and philosopher Ahmed Yasawi in 'Diwani Hikmat' wrote:

In spacious gardens of love to the Almighty
I want to be a nightingale, who at dawn sings its mournful songs.
In those hours I want to see the radiant appearance
Of my God with the eyes of my own heart.
Let the heart feed on love
The clothing of happiness tame the body
I want the power of love to rise
And the bird to descend on the stem of consciousness

Yasawi calls to the spiritual way of life based on love for God, kindness, tenderness, devotion, condemnation of greed and hypocrisy. Divine love is pure light, and it is the basis of all life in the universe. Love for Allah is what pushes for spiritual feats, eases trials, nurtures the heart and intentions, and serves as a reason for approaching the Creator and achieving reciprocity on His part. However, this is not achieved by desire alone, but takes time, effort and sincerity.

Various shades of emotional coloring concerning love experiences can be found in the Kazakh and English phraseological units. Love in the English language is a powerful spirit. In this regard, love is viewed with human vigorous activities. It can be clearly seen in the semantics of idioms: love conquers all; love laughs at locksmiths; love makes the world go round; love rules the country without a sword; love will creep where it may not go. These metaphorical characteristics testify to the emotional attitude of the English people to love and affection. Moreover, love could not be forced: forced love does not last; love could not be ruled out. Love is an active mover that influences the environment, expanding boundaries, talents and opportunities: love makes men orators, love makes all hard hearts gentle, love makes a wit of the fool. Along with it, when in love people often lose the ability to take a right decision: the first sight of love is the last of wisdom; love puts reason away. He/she, who is in love looks at the object of love and does not see or, on the contrary, see any defect: love is blind; faults are thick, where love is thin [14].

Love for Kazakh people is a very fragile feeling and at the same time powerful and deep one. The mandatory conditions of its existence are sincerity and truthfulness. Love makes people happy and motivates them for new endeavors. Loving hearts feel each other without any words: ғашықтың тілі – тілсіз тіл, көзбен көрде, ішпен біл. It is not possible to live without love and run away from it. Without love there is no sense to live, the world becomes cold and grey. Happiness, passion, support, friendship, sadness, difficulties, responsibility, beauty, impatience accompany love. Love goes along with life and life cannot exist without love: махаббатсыз дүние бос – хайуанға оны қосыңдар; бұл өмірдің қызығы махаббатпен. Love cannot be without difficulties and sufferings. The more trials love passes the more valuable it becomes: Азапсыз махаббат – Арзан махаббат. Махаббат бар жерде-машақат бар. Those who are in love cannot be cruel or hostile: Махаббатта ашу – кек жоқ [15, 632].

The analysis of linguistic representations of the concept 'love' in Kazakh and English languages revealed the following semantic plans:

- tender and passionate affection for another person;
- deep and strong affection for a friend or relative
- a person, activity or object for which one has intense affection or strong liking;
- a deep, spiritual feeling;
- a sacrificial commitment, especially in religious experience;
- sufferings and patience;
- love can not be changed by someone else's will, it is a subtle human emotion;
- the choice of an object of love is a phenomenon that is beyond human capability.

Thus, love is an important cognitive attribute that allows each person to determine an individual's place in the world, society, and family, to recognize the truth and a true nature of creation. That is why love is different. For

example, love of a man and a woman, a teacher and a disciple, a parent and a child or a relative, love for the country, to a place of birth and people. Love and attraction, fear and hope, happiness and sufferings in the context of emotional affection are general characteristics of all kinds of love, which express a passionate feeling of a human being in the form of a flaming imagination, spontaneous gentleness, and kindness. That is, whatever love may be, it is kindness, honesty and patience.

Conclusion. To conclude, love is viewed as the eternal cultural value and language is one of the fundamental factors of human relationships in the conceptualization of love. Love is a universal concept, having peculiar language features due to unique perception of the picture of the world by a personality. The concept 'love' intersects with other important concepts of the language like 'friendship', 'kinship', 'family', 'sacrifice', 'pity', 'passion', 'hate', etc.

Love as the linguacultural emotional concept is universal and is found in all ethnic linguistic cultures. In the emotional sphere of people, the concept 'love' is recognized as the primary one. Therefore, its study is of paramount importance for the knowledge of the national mentality of peoples as a whole. Like any emotional concept, love is multifaceted, subjective, especially in the peripheral zone, and its description is inexhaustible from any point of view.

Further studies of the concept 'love', carried out in comparative aspects, will make it possible to identify common and distinctive characteristics in the perception of love by representatives of different linguistic cultures. That research will testify to the peculiarities of the language picture of the world of different nations, having regular contacts with each other due to historical, cultural, political and other circumstances. In this respect, it is also very important to enhance methodological development on the conceptual sphere of 'love' of the Kazakh people.

References:

1. Kubryakova E. *Nachalniye etapi stanovleniya kognitivizma. Lingvistika –psihologiya –kognitivnaya nauka // Voprosi yazykoznaniiya. – Moskva.: Nauka, 1994. – № 4. – S. 34-37.*
2. Arutyunova N.D. *Yazik i mir cheloveka. – Moskva.: Yaziki ruskoj kulturi, 1998. – S.896.*
3. Kolesov V.V. *Koncept kulturi: obraz – ponyatie – simbol // Vestnik Sankt Peterburgskogo universiteta. – Seriya lit. i yaz. – 1992. – №2 (3) – S. 4-5.*
4. Yu.S. Stepanov. – M. : Raduga, 1983. – S. 133–136.
5. Krasnykh V.V. *Virtual Reality or Real Virtuality. Man. Consciousness. Communication. – Moscow, 1998. –352 p.*
6. Karaulov Yu.N. *Lingvisticheskoe konstruirovaniye i tezaurus literaturnogo yazyka / Karaulov Yu.N. – M., 1981. – 160 s.*
7. Akhmanova O.S. *Linguistic dictionary. – 2nd ed. – M.: Editorial URSS, 2004. – 571 p.*
8. Norman Wirzba & Bruce Ellis Benson. *Transforming Philosophy and Religion Love's Wisdom, [Электрон.ресурс]. - 2015. – URL: <https://normanwirzbacom.files.wordpress.com> (дата обращения: 25.05.2019)*
9. Braxton Davis, Princess. *The Social Psychology of Love and Attraction// McNair Scholars Journal: Vol. 14, 2010 – Issue 1, Article 2. – Pp. 1-9.*
10. Neumann, E. *Love at first sight. Naperville, IL: Sourcebooks, 2001. Inc.32, 537-544.*
11. Szramaik J. *The concept of Love // Teen Ink. – 2011, December 10. – 237 p.*
12. Ackerman D.A. *Natural History of Love. New York: Random House, 1994. –358 p.*
13. Kunanbaev A. *The book of words. – Almaty kitap, 2015. – 224 p.*
14. *Love sayings and quotes. [Электрон.ресурс]. - 2015. – URL: <http://www.wiseoldsayings.com/love-quotes>, (дата обращения: 25.05.2019)*
15. *Kazak makal matelderinin Altyn kitabi (8675 makal-matel) / Kurast. Keikin Zh. – Almaty: Aruna, 2016. – 632 b.*

МРНТИ 164129; 162107

Ш.Нагиева¹

¹Бакинский государственный университет,
г. Баку, Азербайджан

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ, СФОРМИРОВАННЫХ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье рассматриваются структурные особенности паремологических единиц в форме сложных предложений на азербайджанском языке. Здесь рассказывается об особенностях паремий со структурой предложения, обсуждаются логико-грамматические отношения между формой и содержанием этих единиц. Отмечено, что паремии в форме сложного предложения были сформированы в виде конструкции сложно-сочиненных и сложноподчиненных предложений. В исследовании были упомянуты особенности паремий, сформированных в форме сложного предложения, и были показаны паремии проявлявшиеся в различных формах сложносочиненных предложений. Объясняя характеристические аспекты паремических единиц, соответствующих стандартам сложноподчиненных предложений, были проанализированы примеры различных типов сложных предложений. Также, в статье было проинформировано автором, паремии, сформированные различными сложно структурными предложениями смешанного типа. Происхождения эллипса в сложных семантических параметрических единицах, а также некоторые аспекты паремии, состоящие из ономастических единиц, также затрагиваются.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, фразеологизмы, пословицы, паремические единицы, предложение, в форме сложных предложений

Sh.Nagieva¹

¹Baku State University, Baku, Azerbaijan

STRUCTURAL PECULIARITIES OF PAREMIOLOGICAL UNITS OF DIFFICULT SUBJECTED PROPOSALS FORMED IN THE AZERBAIJAN LANGUAGE

Abstract

The article discusses the structural features of paremiological units in the form of complex sentences in the Azerbaijani language. Here it is told about the peculiarities of paroimies with the structure of the sentence, the logical-grammatical relations between the form and the content of these units are discussed. It is noted that paroimies in the form of a complex sentence were formed in the form of a construction of complex and complex sentences. The study referred to the peculiarities of the paroimies formed in the form of a complex sentence, and paroimies that manifested themselves in various forms of complex sentences were shown. Explaining the characteristic aspects of paroimic units that meet the standards of complex sentences, examples of various types of complex sentences were analyzed. Also, the article was informed by the author, the paroimies formed by various complex structural sentences of mixed type. The origin of the ellipse in complex semantic parametric units, as well as some aspects of the paraemia, consisting of onomastic units, are also affected.

Key words: Azerbaijani language, phraseological units, proverbs, paremic units, sentence, in the form of complex sentences.

Ш.Нагиева¹

¹Баку мемлекеттік университеті, Баку қ., Әзірбайжан

ӘЗІРБАЙЖАН ТІЛІНДЕ САБАҚТАС ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМДЕРДЕГІ ПАРМИОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада пара-аймақтық бірліктердің құрылымдық ерекшеліктері азербайджан тілінде күрделі сөйлем түрінде талқыланады. Мұнда паромейлердің сөйлемнің құрылымымен ерекшеліктері туралы айтылады, осы бірліктердің формасы мен мазмұны арасындағы логикалық-грамматикалық қатынастар талқыланады.

Кешенді және күрделі сөйлемдерді құрастыру түрінде күрделі сөйлем түріндегі параграфтар құрылды. Зерттеу барысында күрделі сөйлем түрінде қалыптасқан паромдардың ерекшеліктері және күрделі сөйлемдердің әртүрлі формаларында көрінетін параремиялар көрсетілді. Кешенді сөйлемдер стандарттарына сәйкес келетін паремдік қондырғылардың сипаттамалық аспектілерін түсіндіруге, түрлі комплекстік ұсыныстардың мысалдарына талдау жасалды. Сондай-ақ, мақала авторға, аралас типтегі түрлі күрделі құрылымдық сөйлемдерден құралған паремиялар туралы хабардар болды. Сондай-ақ, эллипстің шығу тегі кешенді семантикалық параметрлік бірліктерде, сондай-ақ ономастикалық бірліктерден тұратын паремияның кейбір аспектілеріне де әсер етеді.

Кілт сөздер: Әзербайжан тілі, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, паремдік бірліктер, сөйлем, күрделі сөйлемдер.

Введение: Язык напоминает священную традицию в форме ястреба. Современные языковые единицы также включают в себя большое количество исторических фактов, которые открывают дорогу на обучения данных о богатстве национально-этнической мысли. По этому поводу В.А. Звегинцев заявляет: “Язык – являясь памятником разных этапов развития человечества, известный эпохи, социального формирования, локального диалекта, литературным направлением разных писателей и так далее стоит в одном ряду с другими культурными, литературными и историческими памятниками” [1, 20]. В этом смысле фразеологические единицы азербайджанского языка, а также парамические единицы, с точки зрения выявления важных фактов в нашем языке и в истории нашего народа имеют особую важность.

Паремииология азербайджанского языка исторически развивалась как паремииография, в результате чего в конце XIX века на страницах известного сборника “Сборник материалов об описании кавказских племен” были опубликованы пословицы на азербайджанском и русском языке. Развитие теории паремииологии нашего языка началось в середине 20-го века и широко изучалось в исследованиях А.Гусейнзаде, Г.Зейналлы, а затем З.Ализаде.

О важности изучения грамматических форм и исследований происшествий, связанных с паремиями заявил выдающийся паремолог В.Д. Далю: “В пословицах можно различить внутреннюю и внешнюю форму, первая относится к- риторике, а вторая - грамматике и прозе. Грамматика, кроме того, что она многому научилась от пословиц, также могла бы, перелистована из-за них заново [2, 23]. Часть паремииологических единиц в азербайджанском языке используется как предложение. В целом ряд ученых-лингвистов, которые говорили о фразеологии азербайджанского языка, подробно рассказывая о фразеологизмах со структурой предложения, также анализировали факты этого языка.

Профессор Г.Байрамов пишет: “Некоторые грамматически сформулированные фразеологические единицы в азербайджанском языке выражают конкретную идею, которая, на первый взгляд смотрится как предложение” [3, 121]. В азербайджанской лингвистике С.Муртузаев такие конструкции называл фразеологическими предложениями, а Э.Демирчизаде идиоматическими предложениями [4, 122]. Х.Байрамов, не воспринимавший паремии (имеется в виду пословицы) как объектом фразеологических единиц, не обсуждал их.

Лингвистический характер паремии широко изучался в работе “Жизнь азербайджанских пословиц” написанный З.Ализаде, который изучал фразеологические единицы со структурой предложения то есть паремии как синтаксическое целое. В этой работе широко обсуждалась лексико-семантические свойства паремии предусматривающие особое место в системе фразеологии (см. 7).

Обсуждение: В.Сланский, сыгравший важную роль в изучении синтаксиса паремических единиц, в своей великой работе представил две основные идеи о структурной и семантической целостности сложных предложений: а)придаточное предложение эквивалентно члену главного предложения, а сложно-подчиненное предложение является распространенным простым предложением, широко используемым в речи; в) логико-диалектические отношения и отношения семантической основы сложного предложения: “условие-результат”, “причина-результат”, противостояние двух событий и т.д. состоящих из взаимодополняющих элементов.

Последний подход заключается в самоэффективности, когда диалектическая модель объединения совести применяется для дифференциации канонических (двухчастных) и многокомпонентных сложных структур в различном объеме и составе (В.Сланский, 1987: 190). Ключевым фактором существования фразеологических единиц в Уровне предложения является их синтаксическое устойчивость, коммуникативная функция и много компонентность.

По словам Ж.Османовой, которая исследует фразеологические единицы кыргызского языка, фразеологические единицы уровня предложений включают в себя выражения с подлежащими и

сказуемыми [13, 19]. Как отмечает Махмудова, встречающиеся в форме сложного предложения фразеологические единицы, – это в основном пословицы и поговорки [9, 267]. Естественно, пословицы и поговорки нельзя считать абсолютными паремическими единицами. Так как не все народные поговорки на азербайджанском означают, наставление, (главной суть сообщать наставление относится только пословицам).

Многие народные поговорки в зависимости от контекста выражают отношение к некоторому мнению, идею, означая иногда утверждения или отрицания. В этом смысле когда речь идет о парематических единицах необходимо упоминать именно эту группу поговорок. Как уже отмечалось, часть паремий представляет собой сложное предложение. Общий член предложения отражает в себе различные структурные и грамматические элементы, которые содержат двух компонентность сложности паремии.

Однородность (в особенности однородность сказуемого) разных структур в форме компонентов паремии и явления общим членом предложений – это две стороны одного и того же явления, – которое можно охарактеризовать как систематическое корреляция “сложных целых” компонентов. Таким образом, сложно структурные паремии только в их синтаксической регуляции могут быть аналогичными со сложными предложениями. Оба они содержат по крайней мере два предикативные компонента, построенных в соответствии с простейшей моделью предложений, и эти предикативные единицы связаны друг с другом посредством союза (сложносочиненное или сложноподчиненное предложение) или посредством интонации (без союзов). Некоторые паремии имеют структуру сложноподчиненного предложения а некоторые из них структуру сложносочиненное предложения. Естественно, мы принимаем это несколько условно (только по структуре).

Поскольку если даже компоненты паремических единиц имеют структуру предложений, они являются фразеологическими единицами языка. Если относится им как составной части системы фразеологических единиц, то надо подчеркнуть что они развивались, сформировываясь в сложных отношениях языка и мышления. Подобно фразеологическим единицам, они представляют собой не просто номинативную, информативную, но и индивидуально-эмоциональную позицию, на происшествя и факты точнее, “демонстрирующую фонд образных средств языка” (Азербайджано-русский словарь по фразеологии, 1976:15). Однако связанные между собой различными грамматическими средствами языковые единицы, составляющие паремии, (и, конечно, с учетом дифференциации языковых единиц), позволяет им определять этот стандарт в своей структуре: Сам себе хозяин; Не уходи от меня не могу жить без тебя; Ворота мечети открыты, не сожжешь и не украдешь; Мир состоит из пяти дней и все они черные; Видел верблюда, помета не видел и т.д.

Компоненты сложносочиненного предложения связаны между собой различными с мысленными союзами и грамматическими средствами. Как известно, между компонентами сложносочиненных предложений существует шесть с мысленных союзов в зависимости от характера соединителя, интонации и структурных характеристик (Г.Казимов, 2007:288). Из проведенных исследований можно сделать вывод о том, что большинство паремий в этой структуре соответствуют стандартам сложносочиненных предложений времени и противительной отношении. В сложносочиненных предложениях с соединительным отношением перечисляются однородные события, которые происходят одновременно или последовательно.

С этой точки зрения, два грамматических значения в этих предложениях подчеркиваются: одновременное соединение и последовательное соединение. Многие из паремий по их содержанию соответствуют этим стандартам. В паремиях со структурой сложноподчиненных предложениях одновременной соединенной связью перечисленные события и факты происходят в одно и то же время.

Как отмечал профессор Г.Казимов, эти слова чаще встречаются в пословицах и поговорках [8, 290]: Черного кобеля не отмоешь добела; Лбом красится, а затылком вши едят.

Идея или процесс, описанные в этом типе паремической единицы, выражают одновременное содержание.

Например: Одним глазом на реку смотрит другим на луну; Мой внешний вид заставляет страдать других, моя внутренняя сущность – меня самого; Моя хата с краю; Как хочу, так и ворочу; Свекровь дочку бранит, невестке науку дает; Всяк сам себе хорош; Одной ногой в могиле стоит и т.д. Как видно, «события» в предложениях, которые составляют компоненты этих паремий с фразеологическим смыслом, происходят одновременно. Иногда в паремических единицах этой структуры в одном из ее компонентов сказуемый подвергается эллипсу: надулся как мышь на крупу; Не видя бревна в своем глазу, видит волос в чужом глазу; Нежданный гость, хуже татарина; На товарища надеешься – сам его выручай; и т.д.

Наряду с паремиями со структурой сложносочиненных предложений с соединительным отношением встречаются также примеры с последовательной слиянием компонентов по грамматическому содержа-

нию: Глупому и в поле не давай воли; Все стадо ушло, а он теленка ищет; Выгоняешь за дверь, входит в окно и т.д.

Как мы уже отмечали, часть паремий соответствуют стандартам сложносочиненных предложений с противительными отношениями. По сути, идеи или события, которые выражены в компонентах сложносочиненных предложений с противительными отношениями закрытого типа, противоречат друг другу: либо просто сравниваются идеи, либо, противопоставляя, сравниваются. Идеи в компонентах такого типа паремий выражает сравнительно противостоятельное отношения: На чужой каравай, рот не зевай; Ашугу счастье, когда свадьба, а мулле – когда несчастье; Патоку купил – мед оказался; Дурак дураком любит, а мулла – поминальной халвой; Отец сыну сад отдал, а сын для отца гроздь винограда пожалел.

Компоненты паремий в форме сложносочиненных предложений с противостоятельными отношениями могут быть в разных типах простых предложений. Например: Пришел на запах шашлыка, видит казнят осла; посеяли “но” выросло “ничего”. В перечисленных паремиях вторая компонента в первом и первая компонента во втором представляют неопределенное личное предложение. Содержание глагольного сказуемого в паремиях с этой структурой может быть в разных временах: На небе искал, на земле нашел; принял без слов, без возражений (прошедшее время); звучит хорошо, если и в правду это истина (в настоящее время); Как аукнется, так и откликнется; Поручи дело лентяю – он тебя же учить станет.

Иногда сказуемая форма подвергается эллипсу в компонентах паремийных единиц, адаптированных к этим сложным стандартам предложений: Правда имеет хорошие лицо, но плохие одежды; Приехал я из Мекки, а новости разносит он; Кто о чем, а лысый о расческе.

На Азербайджанском языке также встречаются паремии сложносочиненных предложений, выражающие причинно-следственные отношения. В основном первая составная часть в сложносочиненных предложениях причинно-следственным отношением замкнутым рядом, выражает причину, а вторая часть – результат этой причины. В некоторых паремиях можно ясно увидеть это грамматическое содержание: Новая метла чисто метет; Увидев свадьбу забыл про все; Мулла увидев плов, забыл про Коран; С ягненком не расстаться – без шашлыка остаться. В некоторых паремиях с этой структурой сказуемое в отдельности может быть одновременным: Без kota мышам масленица. Иногда сказуемое (одно или оба) в компонентах подвергается эллипсу: У меня одно граната, сорок половинок.

Некоторые из парематических единиц в нашем языке по структуре соответствуют стандарту сложносочиненных предложений с отношениями присоединения. В этом виде сложносочиненного предложения после выражения идеи в первой части предложения, во второй части наминается идея, которая будет выражена, и присоединяться первой компонент.

В конце первого компонента звуковой тон опускается, и с перерывом оба компонента связываются. Это грамматическое содержание наблюдается в некоторых паремиях: Новый парикмахер по новому стрижет; За свой грош везде хорош. В подобных паремиях не смотря на то что, в первой части идея высказано, но кажется, что оно незакончена, и второй компонент служит его завершению.

В азербайджанском языке также встречаются паремии со структурой сложноподчиненного предложения. Конечно, хотя они не охватывают все типы сложноподчиненных предложений, но соответствующие этим стандартам паремии часто используются в нашем языке. В этих концепциях компоненты – главное и придаточное предложение выражают обобщенное фразеологическое значение, отходя от своего истинного значения. Паремии со структурой сложноподчиненного предложения в зависимости от грамматических отношений имеют различную структуру. Проведенные исследования показывают, что такие паремические единицы соответствуют сложноподчиненными предложению со структурой придаточного наречие.

В нашем языке чаще всего встречаются паремии в виде придаточного условия; Если крикнешь в лес, так из леса отзовется; Выжмет камен, вода капнет; Пройдя из мельницы мертвым, выйдет, живым и т.д. По-видимому, в структурах таких предложений главное предложение идет после придаточного предложения, что и является одним из основных характеристик придаточного условного предложения. В некоторых паремиях со структурой придаточного условного предложения время выражается более ярко: Без петуха и утро не настанет? Кто плюет, против ветра попадает себе в лицо. Эти поговорки можно написать и по другому: Если нету петуха, не наступит ли утро? Когда плюешь в лицо поворачивает другую. Как видно придаточное предложение в простом предложении выражается, в форме глагольного соединителя отражая в себя смысл времени.

Некоторые паремии, имеющие структуры придаточной условленного предложения употребляются как риторические вопросы. Эти вопросы не требуют ответа, независимо от противительный или подтверждающей формы глагола. Двери храма открыты, а где совесть верующих? Не ел лук, зачем горишь с внутри? Без петуха и утро не настанет?

Некоторые паремии относятся к другим стандартам придаточной наречии: Не ест рис с Ханом, чтобы не испачкать усы; Без бороды нет уважения; Куда дует ветер в ту сторону и уносит и т.д.

Также встречаются паремии в других стандартов сложноподчиненное предложение *Məsələn*: Например: придаточное дополнительное предложение: Что играют, то танцует; Мастер на все руки. Как видно из примера, в этих паремиях образованных при наличии соединительных слов, не используются корреляты, и придаточное предложение идет первым.

В форме предложении придаточного определителя: Так, словно одно яблоко пополам. С использованием местоимения так и союз что можно определить тип придаточного предложения, где для соединения компонентов используется интонация.

Обычные многокомпонентные предложения практически бесконечна и развиваясь адаптируются гармонике речи. Сложно структурные паремии не имеют таких возможностей: они встроены в соответствии с естественной речью в зависимости от восприятия слушателя. Это является для крупно масштабных паремий лингвистической и психологической основой для их синтаксических формирований и ограничений. С этой точки зрения в нашем языке можно найти паремии в виде смешанных сложных предложений. Компоненты такого типа паремических единиц в основном взаимосвязаны интонацией.

Не смотря на то, что в выше – упомянутых примерах компоненты смешанных сложных предложений в форме сложноподчиненных предложений, общая структура паремий соответствует сложносочиненному предложению: Нет денег для имущества, нет веры для черта; Скажу, убьют, не скажу умру; Плюну на верх усы, вниз - борода; Получится мацони, не получится айран; Я о чем, она о чем? Эти паремии в основном соответствуют структуре смешанных сложносочинённых предложений. Можно предположить, что сложные предложения, состоящие из двух частей и имеющие - паремии семантическую, формально-грамматическую, лингво-психологическую и также логико-психологическую оригинальность, относятся к особой степени синтаксических единиц. Первоначальное формирование ономастической концепции - коллективное и индивидуальное мышление. Именно это отражает общие и специфические представления о реальных объектах, типизированные в сознании человека и выраженные в семантических моделях. С этой точки зрения, одним из ключевых моментов в сложных структурных паремических единицах являются ономастические единицы, используемые в компонентах, которые скрывают за собой различные понятия. В паремиях относящимся ономастическим единицам, больше всего используются слова такие как личность, место, вода и т.д. Например; антропонимы: Стал мельником, позови Кероглы, Дурен всех Дираками считает, гидронимы: Ему море по коленам; топонимы: Как аукнется, так и откликнется; приехал я из Мекки, а новости разносит он. Многие паремии в структуре сложного предложения используются в форме эллиптического предложения или же с окончанием глаголов подвергших эллипсу.

Выводы: Для лаконичности в общении происходит *Сокращения* лексических и грамматических единиц в часто употребляемых паремиях: На лицо красиво, а на язычок крапива; А воз и ныне там, ничего не изменилось; Бог дал, бог взял и т.д. Несмотря на все это, паремии с простыми сложные предложения и с сложными предложения не имеют одинакового характера.

Причина неспособности идентифицировать паремологические единицы с обычными предложениями заключается в том, что: а) Семантические структуры обычных предложений не идентичны с предиктивно-структурными паремическими единицами; б) Структурные модели в общих предложениях не всегда одинаковы, но паремии имеют одинаковую структуру; в) обычные предложения имеют синтаксически аномальные отношения с паремическими единицами, в том смысле, что паремии, не имеющие оригинальные стандарты, формируются в стандартах обычных предложений; г) паремические единицы и простые предложения несовместимы по семантическим и структурным конструкциям и различны по сравнению синтаксиса логичности этих единиц.

Список использованной литературы

1. *Пословицы. Составление: Ж. Бейдили. – Баку: Ондер, 2004. – 125 с.*
2. *Азербайджано-русский словарь по фразеологии. – Баку: Наука, 1976. – 524 с.*
3. *Байрамов Х. Основы азербайджанской языковой фразеологии. – Баку: Маариф, 1987.– 385 с.*
4. *Бехбудов С. Словарь фразеологии азербайджанского языка. – Баку: наука и образование, 2011. – 450 с.*
5. *Даль В.И. Пословицы русского народа (напутное). – Москва: Учпедгиз, 1957. – 136 с.*
6. *Ализаде З. Лексико-семантические особенности пословиц и идиомы. – Баку: АЯУ, 1980. – 245 с.*
7. *Ализаде З. Жизнь Азербайджанских пословиц. – Баку, 1985. – 230 с.*
8. *Казимов Г. Современный азербайджанский язык (синтаксис). – Баку: Образование, 2007. – 320 с.*

9. Махмудова Г. Фразеология тюркских языков. – Баку: Нурлан, 2009. – 219 с.
10. Магеррамли Г., Исмаилов Р. Словарь фразеологии азербайджанского языка. – Баку: Книга Алтун, 2015. – 288 с.
11. Меликова И. Пословицы и поговорки, народов живущих в Азербайджане. – Баку: Экопринт, 2016. – 269 с.
12. Мирзалиева М. Фразеология тюркских языков. I том. – Баку: Нурлан, 2009. – 320 с.
13. Османова Ж. Идиомы в киргизском языке. – Фрунзе, 1969. – 22 с.
14. Сейдалиев Н. Фразеология языка азербайджанской эпосы и сказок. – Баку: Араз, 2006.
15. Сланский В. Грамматика – как она есть и как должна быть. – СПб., 1887. – 192 с.

МРНТИ 16.21.37

Ұ.Н. Ноғай¹

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ҚЖҰБАНОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ ДЫБЫСТАРЫНЫҢ Артикуляциялық талданымы

Аңдатпа

Мақалада Қ.Жұбановтың зерттеу еңбектері бойынша қазақ тілі дыбыстарының жасалым, артикуляциялық белгілері қарастырылған. Ғалымның қазақ тілі дыбыстарының дауысты, дауыссыз және сонор болып бөлінуін және олардың жасалымын артикуляциялық негізде қазақ фонетикасына енгізгені жайлы баяндалады. Дауыс шымылдығы деген атаудың алғаш пайдаланылғаны ескеріліп, оның тіл дыбыстарының жасалуы үшін аса маңызды сөйлеу мүшесі екендігі көрсетіледі. Қазақ тілінің оқулықтары мен әліпби құрамында дауысты дыбыс болып саналып жүрген таңбалардың дыбыс құрамы айқындалып, олардың қандай дыбыстардың тіркесімінен тұратындығы таратылып беріледі. Сондай-ақ сонор дауыссыздардың анықтамасы мен жіктелімі таза артикуляциялық тұрғыдан жүргізілген. Дауыссыздардың белгілері аталып, бұл теориялық тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да қажет атау екенін зерттеулер нәтижесі көрсетеді. Қазақ тілінің дауысты және дауыссыз дыбыстарының бірігуінің нәтижесінде айырым белгілерінің өзара сабақтастығы арқасында қазақ тілінің толық жүйесі құралатындығы қорытындыланады.

Кілт сөздер: артикуляция, дауысты, дауыссыз, сонор, перцепция, үнді, тербеліссіз, фонема, фонетика, зерттелім.

U.N. Nogay¹

¹Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

ARTICULATION ANALYSIS OF THE SOUNDS OF THE KAZAKH LANGUAGE IN K.ZHUBANOV'S RESEARCH

Abstract

The article provides for the development of sounds of the Kazakh language, signs of articulation according to K.Zhubanov research. The scientist describes the division of Kazakh sounds into vocal, consonant and sonorous, as well as their creation on the basis of articulation into Kazakh phonetics. It takes into account the fact that the vocal cords are an important speech element for the sounds of the language. In the textbooks and the alphabet of the Kazakh language, the sound content of the symbols, which are a vowel sound, is determined. Their composition is shown, from which combination they are formed. In addition, the definition and classification of sonorous consonants were clearly articulated from the point of articulation. The results of the study are presented, which show that the characteristics of consonant sounds are necessary from the theoretical and even from the practical side. At the end it is concluded that the complete system of the Kazakh language was formed due to the interrelation of distinctive features as a result of a combination of vowels and consonants of the Kazakh language.

Key words: articulation, vowel, consonant, sonorous, perception, without vibration, phoneme, phonetics, research.

У.Н. Ногай¹

¹Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан

Артикуляционный анализ звуков казахского языка в научных исследованиях К.Жубанова

Аннотация

В статье рассмотрены научные труды К.Жубанова, посвященные анализу структуры звуков казахского языка, отличительные особенности артикуляции. Основное положение, вынесенное в трудах ученого заключается в разделении звуков казахского языка на гласные, согласные и сонорные с точки зрения специфичности их произношения. Учитывается тот факт, что голосовые связки это важный речевой элемент для звуков языка. В учебниках и алфавите казахского языка определяется звуковое содержание символов, являющихся гласным звуком. Показано их состав, из каких сочетаний они образуются. Кроме того, определение и классификация сонорных согласных были четко сформулированы с точки зрения артикуляции. Приводятся результаты исследования, которые показывают что особенности согласных звуков необходимы с теоретической и даже с практической стороны. Делается вывод о том, что полная система казахского языка была сформирована благодаря взаимосвязи отличительных признаков в результате сочетания гласных и согласных звуков казахского языка.

Ключевые слова: артикуляция, гласные, согласные, сонорные, перцепция, звонкие согласные, без вибрации, фонема, фонетика, исследования.

Кіріспе. Фонетикалық зерттеулердің негізгі әдістерінің бірі ретінде қазақ тілі дыбыстарының артикуляциясының айырым-ортақ белгілерін пайдаланып модельдеу әдісі басталды. Мұндағы негізгі теориялық идея кез келген тіл дыбысының негізінде артикуляция жатады. Ендеше “фонетикалық зерттеулер дыбыс, дыбыс тіркесі, буын, сөз т.б. деңгейдегі бірліктердің артикуляциясын анықтаудан басталу керек” [1, 28].

Профессор Қ.Жұбановтың фонетика жайындағы ғылыми лекциялар жиынтығы ғалымның өз кезіндегі Ресейлік ғалымдардың еңбектерімен етене таныс болғандығын көрсетеді. “Бір тілде жұмсалатын дыбыстардың жалпы санының үш-қиыры жоқ, бірақ оның бәрінің бірдей сапасы әртүрлі бола бермейді. Сапасы әртүрлі болатын дыбыстар белгілі мөлшерде ғана болады да, көп болмайды” [2, 75] деп, Ресей ғалымдарының ғылыми жетістіктері тұрғысынан қорытынды жасайды. Бұдан біз қазақ тіліндегі дыбыстардың сөз мағынасы үшін маңызы бар және маңызы жоқ деген пайымдауды аңғарамыз. Бұл “фонема” және “аллофондар” жігін ажыратқандықтың белгісі болып табылады.

Талдау. Профессор Қ.Жұбановтың пікірінше қазақ тілінде сапасы әртүрлі 26 дыбыс бар, бірде жуан, бірде жіңішке (*e* дауысты дыбысынан басқасы) болып айтылады да, бас-аяғы 51 дыбыс болып шығады. Алайда олардың бәрін бірдей белгілеп жатпай, қазақ тілі дыбыстарының құрамын *a, б, ш, ж, д, e, z, s, й, к, л, м, н, ң, қ, р, п, o, c, т, ұ, у, Ұ, з, ы, ы, й* деп анықтайды.

“Дыбысталу түріне қарай” деген анықтаманың негізі артикуляциялық тұрғыдан «дауыс шымылдығының» қызметі болып табылады. Профессор Қ.Жұбанов “дауыс шымылдығы” деген атауды алғаш пайдаланып, оның тіл дыбыстарының жасалуы (артикуляциясы) үшін аса маңызды сөйлеу мүшесі екенін көрсетеді.

Сонда “дыбыстау түріне”, “дауыс қатысына”, “дауыс шымылдығының қатысын” дегеннің негізінде артикуляциялық анықтама жатқан атаулар тізбегін бағамдаймыз. Сол “дыбыстау түріне қарай” профессор Қ.Жұбанов қазақ тілі дыбыстарын *дауысты* дыбыстар, *дауыссыз* дыбыстар, *сонор* дыбыстар деп үш тапқа (*тап* – проф. Қ.Жұбанов қолданған атауды сол күйінде қалдырып отырмыз) жіктейді. Жоғарыда айтылғандай, жіктелімнің артикуляциялық негізі «дауыс шымылдығының» қатысы болып табылады [3].

Егер жоғарыдағы қазақ тілінің дыбыстары “бірде жуан, бірде жіңішке” болып айтылады деген ғалым пікірінің артикуляциялық дәйектемесі «тіл алды» дауыстылардың дыбыс құрамындағы орны болып табылады. Қазақ тілі дыбыстарының жалпы құрамы сөз болғанда тіл алды (жіңішке) дауыстылардың ескерілмеу дәстүрін Қ.Жұбанов еңбегінен де көреміз. Сондықтан да дауысты дыбыстар ретінде *a, e, o, у, ы, ұ, ый* дыбыстарын ғана атайды.

Дауысты дыбыстарды таңбалау (әріп белгілеу) ретіне келгенде оларды *жуан/жіңішке* деп екіге бөледі:

- жуаны – *a, o, ұ, ы;*
- жіңішкесі – *ә, e, ө, ү, і.*

Дауысты дыбыстардың *жуан/жіңішке* деп екіге бөлу дәстүрлі қазақ фонетикасындағы естілім (перцепциялық) жіктелім болып табылады. Өйткені *жуан/жіңішке* атауы естілім түйсінімнен туындайтын ұғымдар

болып табылады: дыбыс жуан естіледі; дыбыс жіңішке естіледі. Ғалым пайдаланған “дыбысталу түрі”, “дыбыстау түрі” деген негізгі атаулар да естілім түйсінімінің жіктелім белгісіне айналғанын көрсетеді.

Дауыстыларды іштей жіктеудің белгісі ретінде алдымен “дыбыстау түрін” алады. Алайда жіктелім белгісіне сөйлеу мүшелерінің қатысы мен қимылын артикуляциялық тұрғыдан байыптай қою қиын. Ғалым пайдаланған жіктелім атауларына қараса, дауыссыздардың созылыңқылығы (*толық/келте*) болып шығады, ал жіктелім сапасына қараса, онда жақ қатысы болып шығады.

Сонымен, “дыбыстау түріне” қарай дауыстылар үш тапқа бөлінеді:

- толық дауыстылар, яғни тауыстылығы толық, сапасын жоймай, сол күйінде айтылады;
- келте дауыстылар, яғни “өте мүкі” айтылады, толық дауыстылардың келтелеген түрі;
- қосынды дауыстылар, яғни бірде таза дауысты, бірде екі дыбыс болып кетеді.

Дауыстылардың алғашқы екі түрінің жіктелім белгісі жақ қатысынан гөрі, олардың созылымды /қысқарынды айтылымы болу керек. Өйткені толық (созылымды) белгісіне келтеленген (қысқарынды) белгісі қарсы қойылып отыр. Ал дауыстылардың толық/келте тобының құрамына қарасақ, олардың артикуляциялық жасалым белгісі ашық/қысаң болып шығады. Ондай болған жағдайда *e, o, ø* дыбыстары ашық дауыстылардың қатарына жатқызылғанын көреміз [4, 161].

Әдістеме. Қосынды дауыстыларды “таза дауысты” емес, “бір дауысты”, бір дауыссыз екі дыбыстан құралған: “*ұу – ұ + у, ый – ы + й*” деп қарағанын жөн көріп, дыбыс тіркесімдерінің артикуляциялық моделімен көрнекілеп отырамыз. Артикуляциялық модель “қосынды дауыстының” дербес дыбыстардың тіркесімі екенін айғақтайды.

“Қосынды дауыстылардың” артикуляциялық моделі қазақ тіліндегі *и, у* таңбаларының әртүрлі оқылымы мен айтылымын бір жөнге салудың жолын көрсетеді [5, 25]. Қазақ тілінің оқулықтары мен әліпби құрамында дауысты дыбыс болып саналып жүрген таңбалардың дыбыс құрамын проф. Қ.Жұбанов айқын көрсетіп, олардың қандай дыбыстардың тіркесімінен тұратынын таратып берген.

Алайда ғалымның *и, у* бірде таза дауысты, бірде қосынды дауысты болып айтылады деген екі түрлі пікірі бар.

“Қосынды дауыстылардың” артикуляциялық моделі ғалымның «қосынды дауысты» деген пікірін қостайды.

Проф. Қ.Жұбанов көрсеткен *ы+й* тіркесімінің артикуляциялық моделі дауысты *ы* +дауыссыз *й* дыбыстардың дербес-дербес тіркесі екенін көрсетеді. Артикуляциялық тіркес екенін көрсету үшін қоршауға алып, біріктіріп отырмыз .

Проф. Қ.Жұбанов “қосынды дауыстылардың” тек жуан айтылымын ғана көрсеткендіктен, сол жуан айтылымының ғана артикуляциялық моделін құрастырдық. Ал «қосынды дауыстылардың» жіңішке айтылымының артикуляциясын талдаған жоқпыз.

Дауыстылардың келесі жіктелімі “жасалу түріне”, яғни дауыстының таза артикуляциялық белгісіне қарай жүргізілгенін көреміз. Өйткені “жасалу” атауын артикуляциялық қолданым болып табылады .

Дауыстылардың “жасалу түріне” қарай жіктелімі ерін қатысына қарай жүргізілген:

- ерін дауыстылары;
- езу дауыстылары.

Ерін-езу дауыстыларының анықтамасы да таза артикуляциялық болып шыққан:

- ерін дауыстыларын айтқанда ерін сүйірленіп, езу жиылады;
- езу дауыстыларды айтқанда езу жиылмайды, ерін сүйірленбейді.

Ерін-езу (губной-негубной) атаулары дауыстылардың жасалу орнын көрсетіп тұр, сондықтан да дәстүрге айналып кеткен үндесімге қатысты *еріндік-езулік* (огубленный/неогубленный) атауларының мағынасын ажыратып алу үшін дәлел болғалы тұр. Проф. Қ.Жұбанов ерін/езу атауларын дауыстының жасалу орнын көрсету үшін артикуляциялық аталым ретінде өте дәл пайдаланып отыр. Ал еріндік/езулік атауы дауыстының жасалу орнын емес, дауыстының үстеме артикуляциясын көрсету үшін пайдаланылады. Ендеше *езу-ерін* атауы мен еріндік/езулік атауының өзіндік ерекшеліктері бар, сондықтан оларды орнымен пайдаланудың жолын проф. Қ.Жұбанов көрсетіп отыр.

Дегенмен дәстүрге айналып кеткен еріндік/езулік атаулары дауыстының жасалу орнын көрсету үшін де, үстеме артикуляциясын көрсету үшін де әлі күнге дейін аралас пайдаланылып келеді.

Проф. Қ.Жұбанов дауыссыз дыбыстардың анықтамасын “...салдыр болып, я салдыры басым болып шығатын дыбыстарды дауыссыз дыбыстар дейміз” деп береді. Естілім тұрғысынан берілген бұл анықтаманы артикуляциялық жүйеге салатын болсақ, онда дауыс шымылдығының толымсыз қатысы болып шығады. Басқаша айтқанда, ғалымның салдыр деп отырғаны дауыс шымылдығының бейтарап (тербеліссіз) қалпы, ал салдыры басым деп отырғаны дауыс шымылдығының тербелінкі қалпы болып табылады.

Дауыссыздардың салдыр түрін үнсіз деп, ал салдыры басым түрін үнді деп бөледі. Бұл жіктелім түрін перцепция (естілім) тұрғысынан қатан/ұяң, ал артикуляциялық тұрғыдан дауыс шымылдығының *тербеліссіз-тербеліңкі* қарпымен түсіндіруге болады.

Дауыс шымылдығының артикуляциясы тұрғысынан үнсіз/үнді дауысты болып екіге жіктеледі, яғни дауыс шымылдығының қатысына байланысты жіктелім.

Келесі жіктелім белгісі ретінде дауыссыздардың созымды/созымсыз айтылымын алып, оларды үздікті/үздіксіз деп атайды. Түсініктемесі ретінде үздіктілердің созып айтуға келмейтінін, ал үздіксіздердің созып айтуға келетінін келтіреді. Сонда созымсыз/үздікті, *созымды-үздіксіз* болып атаулар жұптасып тұр. Осы берілген атаулардың негізі артикуляциялық болып табылады, өйткені анықтамасы да, атауы да дауыссыздың жасалмынан туындап отыр.

Дауыссыздардың жіктелім белгісінің басты атауы айтылмайды, тек олардың түрлері ғана аталады. Мысалы, дауыссыздар *үнділер-үнсіздер*, *үздіктілер-үздіксіздер* деген атпен топтастырылады (таптастырылады). Ал осы топтастырудың алғашқысы артикуляциялық тұрғыдан дауыс шымылдығының қатысы болса, соңғысы жасалу тәсілі болып табылады. Мұны жіктелім белгілерге қатысты ұғымнан аңғаруға болады.

Жіктелім артикуляциялық болғанымен, жіктелім түрлерінің артикуляциясы аталмайды, бірақ дауыссыз топтарының жіктелім белгілері аталады.

Дауыссыздардың келесі жіктелім тобы жасалу орнына қатысты болады. Проф. Қ.Жұбанов “жасалу орны” деген артикуляциялық атауды пайдаланбаған, алайда “Қай дыбыс шыққанда ауыздың қай жері салдырласа, сол жерді сол дыбыстың шығатын жері дейміз” деген анықтамадан жіктелім белгісі ретінде жасалу орны сөз болып отырғандығын аңғарамыз.

Жасалу орнының жіктелім белгісі ретінде ерін, тіс және көмей белгісін алады. Дауыссыздар да осыған лайық ерін дауыссыздар, тіс дауыссыздар және көмей дауыссыздар деп үш топқа таратылады [6, 11].

Дауыссыздардың жасалу тәсіліне қатысты *жабысыңқы-жуысыңқы* деген артикуляциялық атауды пайдаланады: ауыздың екі жері бір-біріне жабысып ашылғаннан немесе жабыспай жуысқанынан пайда болады. Бұл атауларға ғалым ұсынған дауыссыздардың кестесінде арнайы бағана бөлінген.

Естілім тұрғысынан жуысыңқы дыбыстарды *сыбыр-сыбыс* деп бөледі, естілім атаулар болғандықтан олардың артикуляциясына тоқталған жоқпыз.

Дауыстыларға да, дауыссыздарға да қоспай, өз алдына сонор дыбыстарды топтайды. Оның негіздемесі ретінде “үн мен салдыр тең болады” дейді.

Қазіргі қалыптасқан дәстүр бойынша ғалымның сонор деп отырғаны – үнді дауыссыздар, ал үнді деп отырғаны – ұяң дауыссыздар.

Сонор дауыссыздардың анықтамасы мен жіктелімі таза артикуляциялық тұрғыдан жүргізілген. Мысалы, тура жолды/айналма жолды т.б.

Тура жолды сонорлар *й, у*, оларды айтқанда ауа ауыз қуысынан тура шығады дей келіп, олардың жасалу тәсілін ерін (тіл мен таңдай) бір-біріне жуысады деген анықтама береді.

Егер проф. Қ.Жұбанов берген жіктелім белгілерін жинақтай білсек, онда дауыссыздардың кешенді артикуляциялық сипаттамасын табамыз: *й* дауыссызы таңдай, тура жолды, жуысыңқы, созылымды, үздіксіз; *у* дауыссызы ерін, тура жолды, жуысыңқы, созылымды, үздіксіз. Айналма жолды дауыссыздарды екіге бөледі: мұрын жолды айналма, ауыз жолды айналма, яғни ауа не мұрын арқылы, не ауыз арқылы шығады. Талданымның негізгі артикуляциялық белгісі ретінде ауаның шығар жолы алынады.

Проф. Қ.Жұбанов сонорларды талдағанда дауыссыздардың жасалу орны мен жасалу тәсілін бірдей қамтып отырады, бірақ жеке атамай, біріктіріп “жасалу түр” деп атайды. Сондықтан да дыбыстың жасалу орны арнайы көрсетілмейді.

Мысалы, “*н* дыбысы тілдің үші үстіңгі күрек тіске жабысады” деген анықтамадан жасалу тәсілі ретінде тілдің үші мен күрек тістің жабысуы көрсетіледі. Жасалу орнын құрастырған кестеде ғана атайды. Кестеде «шығатын орны» (яғни жасалу орны) ретінде күрек тіс аталады. Өзге «айналма жолды» сонорлар да осы үлгімен сипатталады. Соның нәтижесінде күрек тіс, көмей, ерін, азу, қызыл иек дыбыстары болып жіктеледі.

Профессор Қ.Жұбанов *и, у* таңбаларының жасалымын (артикуляциясын) дауысты дыбыстармен тең деп қарастырады. Үнді-еуропа тілтанымның үлгісімен дауыссыздарды қатан/үнді деп жіктеп, үнділерді өз алдына сонор дауыссыздар деп бөліп қояды. Сонымен қатар, орыс тілінің дыбыс жіктелім үлгісін *сыбыр/сыбыс (шипящий/свистящий)* артикуляциялық тұрғыдан қазақ фонетикасына ендіргені көрінеді.

Қорытынды. Профессор Қ.Жұбановтың артикуляциялық талданымы бойынша қазақ тілі дыбыстары дауысты/дауыссыз/сонор болып үлкен үш топқа жіктеледі. А.Байтұрсынұлының шала дауыстылар дегені тәрізді, үнді дауыстылар сонор деп аталады. Отыздан аса артикуляциялық атау пайдаланылған. Сонордан басқасының бәрі төл атаулар.

Дауыстылардың жасалу орнын жуан/жіңішке деп естілім (перцепциялық) атаумен көрсеткен. Дауыстылардың жіктеліміне алғаш рет дыбыстың созылымдылық белгісін пайдаланады: толық/келте/қосынды. Қ.Жұбанов ендірген қосынды атауы кейінгі кезде дифтонг/дифтонгоид болып жалғасып келеді (қазіргі кездегі оқулықтарда монофтонгқа айналып кетті). Ерін қатысы еріншіл/езушіл деп жаңаша аталды. Қ.Жұбанов жіктелімінде дауыстылардың жасалуына жақ қатысы қалыс қалған.

Таза дауыссыз деп үнсіз/үнді тобын, яғни қатан/ұяң дауыссыздарды атайды. Бұл жерде үнді атауының қазіргі ұғымнан алшақ жатқанын көреміз. Дегенмен дауыссыздарға қатысты негізгі артикуляциялық белгілер түгел қамтылған: дауыс қатысы (үнсіз/үнді), жасалу тәсілі (үздікті/үздіксіз), жасалу орны (ерін, тіс, көмей). Сонор дауыссыздардың жіктелімі күрделі шыққан [7, 115].

Кезінде Ресей ғалымдарынан дәріс алғандықтан болу керек, дауыссыздардың сыбыр/сыбыс белгілерін атап көрсетеді. Бұл теориялық тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да қажет атау екенін бүгінгі зерттеулер нәтижесі көрсетіп отыр.

Қорытындылай келе, қарсы айырым белгілерінің арқасында қазақ тілінің дауысты – дауыссыз дыбыстарының біріккен жүйесі құралады. Егер қазақ тілінде дауысты дыбыс болмаса, онда дауыссыз дыбыс та болмайтын еді. Ендеше қазақ тілі дыбыстарын артикуляциялық талданымында айырым белгілерінің өзара сабақтастығы арқасында қазақ тілінің толық жүйесі қалыптасқан.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс, 2008. – 75 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1975. – 169 б.
3. Ермекова Ж.Т. Генетическая интерпретация казахского языка // Вестник КазГосЖенПУ, - 2015, №2. С. 185-190.
4. Бектуров Ш., Бектурова А. Қазақ тілі для начинающих. – Алматы, 2001. – 181 б.
5. Джусупов М. Звуковые системы русского и казахского языка. Слог. Интерференция. Обучение произношению. Фан., переизд. 2012. – 235 с.
6. Сулейменова Э.Д. Казахский и русский языки. Основы контрастной лингвистики. – Алматы: Демей, 2011. – 180 с.
7. Беркімбаев К.М., Талдыбаева М.Д. Қазақ тілі дыбыстарының дифференциалды айырымы белгілерін оқыту. // Қарағанды университетінің хабаршысы, 2015, №3. – С. 15-19.

МРНТИ 14.35.07

А.М. Нурбаева¹, Л.А. Бугенова²

¹ Казахский национальный педагогический университет имени Абая
г. Алматы, Казахстан

² Казахская Академия транспорта и коммуникации имени М.Тынышпаева
г. Алматы, Казахстан

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК В СФЕРЕ РЕКЛАМНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы функционирования государственного языка в рекламных текстах, как социального явления, оказывающего влияние на развитие языка, формирующего нравственные и духовные ценности среди подрастающего поколения. Отмечается проникновение рекламных слоганов в речь реципиентов, что подтверждает роль влияния рекламы на развитие и функционирование языка. Казахский язык как государственный имеет тенденцию к расширению границ функционирования, так как с принятием закона «О рекламе» установилась тенденция роста вещания рекламы на телевизионных каналах, по радио, на билбордах, в объявлениях на казахском языке. Реклама, несет в себе эстетическое и культурное содержание, а также является показателем развития языка, средством внедрения новых слов и выражений, путем апробации их жизнеспособности в обыденной жизни. Ученые-лингвисты отмечают наличие лексических, фонетических, грамматических и синтаксических ошибок в рекламных текстах на казахском языке. Авторами предлагаются рекомендации частного характера с целью избежания ошибок в рекламе на казахском языке, а также повышения уровня рекламных текстов: усилить контроль; создание единого координационного центра; введение специального курса; привлечение к ответственности нарушителей.

Ключевые слова: государственный язык, рекламный текст, реклама, реципиент.

A.M. Nurbayeva¹, L.A. Bugenova²

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

² Kazakh Academy of Transport and Communications named after M. Tynyshpaev, Almaty, Kazakhstan

THE OFFICIAL LANGUAGE IN THE ADVERTISING SECTOR OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article deals with the problems of functioning of the state language in advertising texts as a social phenomenon that affects the development of language, forming moral and spiritual values among the younger generation. The penetration of advertising slogans into the speech of recipients is noted, which confirms the role of advertising influence on the development and functioning of the language. The Kazakh language as a state language tends to expand the boundaries of functioning, as with the adoption of the law "on advertising" there was a tendency of growth of broadcasting of advertising on television channels, on radio, on billboards, in ads in the Kazakh language. Advertising carries aesthetic and cultural content, and is an indicator of the development of language, a means of introducing new words and expressions, by testing their viability in everyday life. Linguists note the presence of lexical, phonetic, grammatical and syntactic errors in advertising texts in the Kazakh language. The authors offer recommendations of a private nature in order to avoid mistakes in advertising in the Kazakh language, as well as to increase the level of advertising texts: to strengthen control; to create a single coordination center; to introduce a special course; to bring violators to justice.

Key words: state language, advertising text, advertising, recipient.

A.M. Нурбаева¹, Л.А. Бугенова²

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

М.Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖАРНАМА ҚЫЗМЕТІ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІҢ ОРНЫ

Аңдатпа

Мақалада тілді дамытудағы, өскелең ұрпақ арасында рухани және моральдік құндылықтарды қалыптастырушы әлеуметтік құбылыс ретіндегі жарнама мәтіндер арқылы мемлекеттік тілдің даму мәселесі қарастырылған. Жарнама мәтіндеріндегі сөздердің және сөйлемдердің қарапайым адамдармен сөйлесу барысында көрініс табуы, және осы арқылы жарнама мәтіндерінің тілдің дамуына және оның өзгеруіне әсері көрсетіледі. «Жарнама туралы» заңның қабылдануымен қазақ тілінің теледидар, радио арқылы жариялану, билбордтарда және хабарландыруларда мемлекеттік тілі ретінде кеңінен жарнама саласында қолданысқа енуі көрсетілді. Жарнама өзінің мазмұнында эстетикалық және мәдени құндылықтарға ие болады, сонымен қатар ол тілдің қаншалықты қолданылысқа түсіп отырғанының калькасы болады. Жарнама жаңа сөздердің тұрмыста қолданысқа енуіне, өміршеңдігінің көрсеткіші. Лингвист ғалымдар қазақ тілінде құрастырылған жарнама мәтіндерінде бүгінгі күнде де лексикалық, фонетикалық, грамматикалық және синтаксистік қателердің көптігін аңғартады. Авторлар ұжымы қазақ тіліндегі жарнама мәтіндерде қателерді болдырмау, сонымен қатар жарнаманың жалпы деңгейін көтеру мақсатында келесідей ұсыныстарды береді: қадағалауды күшейту; бірыңғай координациялық орталықты құру; арнайы курстарды жоғары оқу орындарда енгізу; жарнама мәтіндерінде қателерді болдырған тұлғаларды жауапгершілікке тарту.

Кілт сөздер: Мемлекеттік тіл, жарнама мәтіні, жарнама, реципиент.

Введение. Общеизвестно, что речь явление живое, изменяющееся под воздействием многочисленных факторов: экономических, исторических, социальных, политических и т.д. Реклама неотъемлемая часть нашей жизни, всеобъемлющее и всепроникающее явление (С.А. Асанбаева, И.Я. Рожков, Е.Медведева). Придерживаясь данной точки зрения, постараемся раскрыть возможности рекламы как фактора развития и функционирования казахского языка. Реклама, несет в себе эстетическое и культурное содержание, а также является показателем развития языка, средством внедрения новых слов и выражений, путем апробации их жизнеспособности в обыденной жизни. Таким образом, реклама, являясь в первую очередь фактором экономического развития государства, в то же время активно влияет на человека, на его речевую деятель-

ность, «как средство коммуникации является подсистемой по отношению к социуму», и, как следствие, представляет собой форму функционирования, а затем и развития языка [1, 38].

Рассматривая вопрос функционирования государственного языка в рекламной деятельности, невозможно не отметить, что «казахский язык функционирует в 15 основных и 57 дополнительных сферах (подсферах) общества», а так как реклама одна из под сфер функционирования языка в обществе, и в большем проявлении своем социальное явление, назревает необходимость рассмотреть стадии развития и формы функционирования государственного языка в ней [2, 11].

Невозможно не согласиться с мнением С.А. Асанбаевой: «Жарнама тілі халық арасында кең тараған тіл болуы шарт, әйтпесе бейтаныс тілде жарияланған жарнама, әлеуметтік тұрғыдан танымал болмауына байланысты, иесін таппас жүйесіз сөз болып қалмақ» [2, 11]. Так, реклама в целом, закреплённая за сферой массовой коммуникации, вероятно, один из возможных путей улучшения положения в стране государственного языка как приоритетного в его софункционировании с русским языком.

В целом, реклама в Казахстане является фактором развития двух языков одновременно. Однако стоит отметить, что именно казахский язык как государственный имеет тенденцию к расширению границ функционирования, так как с принятием закона «О рекламе» установилась тенденция роста вещания рекламы на телевизионных каналах, по радио, на билбордах, в объявлениях на казахском языке.

Методы. Реклама трансформирует систему коммуникативных отношений в обществе. Это проявляется в повсеместном применении рекламных слоганов в речи. Самым важным элементом рекламной деятельности является потребитель, все вышеуказанные действия совершаются для того, чтобы удовлетворить его запросы. Спрос порождает предложение, в результате чего появляются новые виды услуг и товаров и соответственно их реклама.

– Не тормози, сникерсни! (разговор двух студентов). Также и на казахском языке среди казахоязычной аудитории:

– Қой, тежелме!

– Сникерстен! (при ответе студентов друг другу в коридоре).

Это обусловлено тем, что компания, распространяющая данную рекламу, направила всю воздействующую силу рекламы, в основном, на подрастающее поколение, на потенциального потребителя. Изначально появилось два варианта данной рекламы: «Тоқтама, сникерстен» и «Тежелме, сникерстен», из которых более верным оказался второй вариант, который стал основным слоганом данного продукта.

Это приводит к усилению интереса коренного населения страны и, следовательно, к использованию рекламных текстов в жизни:

– әй, әлгі «Долобене» ше, кемпірлер рекламировать етеді ғой (разговор двух пожилых женщин во дворе).

– Рэд булл окрыляет!!! (как напоминание в разговоре молодых людей) и т.д.

Из этого следует, что на современном этапе и в ближайшем будущем в функционировании и развитии казахского языка как государственного назревает этап понимания важности распространения социально, психологически, прагматически выверенной рекламы.

На современном этапе потребителю в Казахстане отведена роль пассивного наблюдателя. Пропагандируя европейский стандарт жизни, рекламодатели зачастую забывают о культурных ценностях народа, среди которого реализуется данный товар. При этом иногда нарушаются эстетические нормы, утрируется традиционное поведение, нарушается целостность культурного восприятия. Вместе с тем все более интригующе начинают использоваться национальные узоры, одежда, культурно обусловленные явления или предметы, традиционное поведение.

СМИ выступают основной составляющей базы информационного пространства Казахстана. Отражая процессы, происходящие во всех сферах общественной жизни Казахстана, СМИ вносят свои коррективы, повышают ценность одной идеи, обесценивают другую, и тем самым, поляризуют сознание общественности [3, 60]. В соответствии с данной мыслью, реклама, являющаяся составной частью СМИ, также опосредованно контролирует, вносит «свои коррективы» в развитие языка, в формирование сознания, прививания духовных ценностей.

Результаты. Многие ученые-лингвисты С.Асанбаева, Г.Солтанбекова, Т.Тілегенов, М.Қойшығұлов, Д.Қожамбетов, С.Асылбеков) указывают на наличие ошибок (лексических, фонетических, грамматических и синтаксических) в рекламных текстах на казахском языке, в результате чего появилось выражение «жарымжан жарнама», т.е. неполноценная реклама [4, 3]. К сожалению, ошибки в казахоязычных рекламных текстах встречаются до сих пор. Например,

Орфографические: «Пішін шаңында», вместо «шыңында»; «Сәттілік жанартуын оят!» - «жанартауын», «Қақпаның астыннан тап», вместо «қақпақтың»; «Әр қорапта қасық бар», вместо «қорапта қасық бар»;

Грамматические: «Сіздің талғам пішінің» – правильный вариант «пішініңіз»; «Рахатыңызға ішіңіз» – правильный вариант «Рахаттанып ішіңіз»; «Қайта түрлендіру өнері» – правильный вариант «Қайта түрлену өнері» и т.д.

Лексико-грамматические: «Өз күш-қуат көзін тап» - «күш-қуатыңның» и т.д.

Лексические: В тексте «Жеңіл **толқынды** жаппа шатыр – Легкий **волоknистый** кровельный лист»; использованное слово «толқын» имеет значение – «1. Желдің әсерінен теңіз, өзен (егіс, шөп, т.б.) бетінің жал-жал болып тербелісі, ерсілі-қарсылы шайқалысы; 2. Физикалық ортадағы ауа тербелісінің қозғалысы» [5, 640], тогда как слово «волоknистый» переводится на казахский язык «талшық» [6, 116], в результате правильный вариант: «Жеңіл **талшықты** жаппа шатыр».

«Шашты **коректендіреді**, қайраттандырады және қорғайды» в данном тексте слово «коректендіреді» использовано неуместно, в казахском языке такого употребления не существует, оно относится к питанию животных и растений, правильный вариант: «Шашты **нығайтады**, қайраттандырады және қорғайды». «Шаш түсуін 2 айда 50% **қысқартады**». В казахском языке слово «қысқартады» вызывает в сознании уменьшение длины самих волос, правильный вариант «шаш түсуін 2 айда 50%-ға **төмендетеді/ азайтады**».

В следующем тексте: «Толық және **сәнқой** әйелдерге арналған Германия мен Австриядан жаңа жиынтық» неверно выбран эквивалент слову «стильная», в казахском языке слово «сәнқой» имеет смысл «әдемілікке әуес, сән құғыш», а также «жылтырағанға құмарлық» [5, 563] с некоторой отрицательной окрашенностью – тогда как в этом тексте говорится о стиле. Данный текст был позднее видоизменен: «**Сәнді киінетін** толық әйелдерге арналған Германия мен Австриядан жиынтық»; «**Жас** нәрестелерге арналған жинақ», данном тексте употреблена лишняя единица «жас», так как не бывает ни молодых младенцев, ни старых, таким образом правильный вариант – «Нәрестелерге арналған жинақ».

Синтаксические: «**Кнауф құрғақ қоспалары жаңа дәрежедегі**» – «**Жаңа дәрежедегі Кнауф құрғақ қоспалары**», «**Карта төлемі мерзімінің шектеусіздігі**» – «**Төлем карта мерзімінің шектеусіздігі**», «**Есіктер дайын және жеке тапсырыстар**» – «**Дайын есіктер және жеке тапсырыстар**», «**Жөндеу – тоназытқыштарды айырбастау**» – «**Тоназытқыштарды жөндеу, айырбастау**».

Обсуждение. В ходе исследования проводилась беседа с потребителями рекламы разного возраста. Проведенное исследование показало, что на казахоязычного реципиента сильное влияние оказывает реклама, обладающая выразительностью, отражающая национальный колорит. Например, «**Машиқат** жүгінен құтыл» – *машиқат* обозначает: «адам басына түсетін бейнет, азап, қиыншылық» [5, 455]; «**Ментолдың мұнтаздығы**»: *мұнтаздай* – «тап-таза, кіршіксіз» [5, с. 468]; «**Зерігуге ерік берме**»: *зеррікендік* – «іші пісушілік, мезі болушылық, жалығушылық» [5, 273]; «**Саңлақ сыйлық, әрқашан!**»: саңлақ – «*ауыс*. елден ерекше, озат, шебер» [5, 553] (применение в данном тексте слова «саңлақ» обусловлено желанием рекламиста привлечь внимание); «**Ысталған кальмардың шығыры**» (на продукции), где слово «шығыр» использовано не в смысле «2. көне. Құдықтан су тартып шығару үшін жасалған, қолмен бұралатын қарапайым құрал» [5, 747], а по схожести данного предмета с кольцами. «**Жаңа Whiskas мысықтар соңғы қиқымына дейін жейді**».

Подобного эффекта можно достичь при употреблении известных слов в другом контексте: «**Бизнес сіздің қалауыңызша**»; «Сіздің эксклюзивтік ақпаратқа кіру **ұлықсатыңыз**».

Внимание реципиентов зачастую привлекают рекламные тексты с использованием фразеологизмов, пословиц, поговорок, крылатых слов и выражений: «**Біз болашағымыздың шаңырағын көтереміз!**» в этом тексте использовано идиоматическое выражение «шаңырақ көтерді», означающий «үй болды, отау тікті» [5, 720], в данном случае раскрывается мысль о начале новой жизни.

«**Тоғыз жолдың торабы**» – использование фразеологического оборота выделяет рекламную идею – о магазине мебели, привлекает внимание близостью речевого использования и вызываемых у казахоязычного реципиента ассоциаций.

«**Жақын жердегі сауда үйі**» – культурно обусловленное словосочетание, выявляющее пространственные отношения казахского народа.

«**Асыққан – шайтанның ісі!**» данный лозунг выражает также и отношение казахоязычного реципиента ко времени, протяженность времени в сознании казаха, сформировало такое же отношение ко времени, где спешка считалась делом неосмотрительным, в рекламном тексте использован новый смысл данного идиоматического выражения, который означает «скорость - убивает».

«Су жаңа АВТО» – использование культурно обусловленной единицы из разговорного стиля речи, обозначающей совершенно новую вещь, основано на восприятии слова «вода», всегда обновляющейся: «судай жаңа».

«Өзің туралы жар салудың жарқын әдісі» – использован фразеологизм *жар салу*, обозначающий «оповестить, объявить» [7, 78].

В рекламном тексте «сапаның алтын қалабы қолжетерлік бағамен» устойчивое выражение *қол жетпес* обозначает «орындалуы қиын, арман болған» обыгрывается в антонимичном значении [5, 401].

К таким текстам относятся также: «Ал сіз осындай шайдан *дам таттыңыз ба?*» «*Ақ көңілмен өмір сүр*».

«Арманыңды *тізгінде* – Управляй мечтой», где реалией является слово «*тізгінде*», в прямом смысле означающее «еркіне жібермеу, билік бермеу» - «держат в руках, не давать воли». Как видим, рекламный текст построен на общеизвестном сравнении машины с лошадиной силой, с сильным конем. В данном случае воздействие рекламного текста на казахоязычного реципиента весьма сильно, так как оседлать коня, быть на коне для джигита являлось самым высшим проявлением качеств, свидетельством его собственной силы и ловкости, необходимого для мужчины знания.

Интересна радиореклама магазина «SULPAK»: «Асығыңыздар, келіңіздер *сүйіншісі* бар! – Торопитесь, приходите! Для вас подарки!». Слово *сүйіншісі* относится к культурно обусловленным реалиям, издавна сопровождающим жизнь казаками, и обозначает подарок в качестве вознаграждения за хорошую весть тому, кто ее сообщил. «Сүйінші – жаңалықты, қуанышты хабарлаушыға берілетін сыйлық, жарылғы» [8, 414]. Переводчик использовал это слово для того, чтобы усилить воздействие рекламного текста на реципиента, так как у казахоязычного адресата данное слово вызовет положительную реакцию, и он будет стремиться купить именно эту продукцию.

«Қолың *қалт етсе* Кит-Кат жеп ал! – Есть перерыв - съешь Кит-Кат!» В этом рекламном слогане использована культурно обусловленная идиома «*қолың қалт етсе*», дословнообозначающая свободные от работы руки: «*қолың сәл босап қалса*» [8, 287]. Таким образом, именно устойчивое сочетание «*қолың қалт етсе*» ассоциативно соотносится с русским «перерыв» (ср.: с рекламным текстом на остановочных комплексах г. Алматы: «Автобус кешікті ме? Кит-Кат жеп ал! – Нет автобуса? Съешь Кит-Кат!», который делает текст для казахоязычного реципиента максимально приближенным к его ментальным представлениям и имеет большее воздействие, конкурируя с рекламным слоганом шоколада Twix «*Үзіліс жаса!*» – «Сделай паузу!»).

Межкультурным оттенком обладает реклама чая «Инди» «Үндістанмен жылы жүздесу – Теплое знакомство с Индией». В казахоязычном варианте использовано типичное слово «жүздесу», выражающее «встречаться; встреча; говорить с глазу на глаз» [8, 211] и отражает национально-культурную особенность ситуации встречи у казахов, корнем *жүз* («лицо, лик») актуализируя лицо, которое в большинстве случаев адекватно передает эмоции каждого из встретившихся. Неслучайно ситуация встречи имеет довольно много синонимичных названий (13), составляющих длинный синонимический ряд: «кездесу, жолығу, *жүздесу*, дидарласу, ұшырасу, душарласу, табысу, көрісу, кезігу, беттесу, көзігу, қауысу, жолғасу (жерг.). Бетпе-бет келіп қарсы кезболу, жүзбе-жүз әңгімелесу, бірін-бірі тауып алу, жол-жөнекей тап болу». Употребляя этот чай мы знакомимся с индийской культурой, в частности, с ее чайными традициями.

Рыночные отношения далеки от представлений национального менталитета казахского народа, реклама зачастую нарушает национальные принципы поведения. Создание оригинальных рекламных текстов на казахском языке будет способствовать развитию языка казахоязычной рекламы. Общеизвестно, что реклама – двигатель торговли, но в то же время, являясь одним из средств ежедневного воздействия на реципиента, она, как представляется ее исследователям, может положительно влиять на изучение казахского языка, вызывая практический интерес.

Представляет интерес прагматический перевод, основанный на воздействующей функции рекламной информации: «Дүниені таң қалдыр! – Взорви тишину!»; «Сұлуынан жылуы – Не просто кирпич», «Сыйға толы керемет – Упакован со вкусом», «Жақсы қасиеттердің бәрі бізде – Казкоммерцбанк! – Соединяй лучшее!»; «Асыққан – шайтанның ісі! – Скорость убивает!», «Жанға жайлы байлық – Роскошь, к которой быстро привыкаешь»; «Өмірге бейімдел! – Придай жизни форму!»; «Кереметті сезініңіз! – Встречайте нежность!»; «Ақша текке кетпесін – Не плати за воздух», «Бұрынғыдан да жақсы – Больше, чем когда либо»; «Аштық қатты қысқанда – При жестких приступах голода».

Уровень использования универсальных понятий в рекламных текстах и их переводах на казахский язык: в рекламном тексте «Өз Zuxel-інді жастайынан сақта – Храни свой Zuxel смолоду» используется пословица «Береги честь смолоду». На казахский язык данный фразеологизм был переведен с русского

языка в советский период и закреплён в сознании казахоязычного реципиента как наследие советской культуры. К такому же тексту относится фраза, используемая в рубричной рекламе при продаже или безвозмездной передаче животных (котят, собак и др.): «Тек жақсы қолға береміз – Отдадим в хорошие руки», «*Лучше поздно, чем никогда*. Бросай курить! – *Ештен кеш жақсы*. Темекі тартудан бас тарт», «Откір әсерлер – Острые ощущения», «Іш дүрбеленің тоқтағаны! – Революция отменяется!»; «Татымды несие – Непрестный кредит», где «Татымды» означает: «существенный, содержательный, весомый, вкусный».

Повсеместно тиражируется неправильная и непонятная для казахоязычного реципиента реклама, переведенная дословно, в которой не учитываются ни значение всего предложения, ни его возмездность. Например: «Өнер – бұл айдаладағы айғай – Искусство – это крик в пустыне»; «Бір жұтым жүрек жылуы – Один глоток сердечного тепла»; «Ақылмен таңда – Мудрый выбор»; «Қызанақ жұмағы – Томатный рай»; «Өзіндегі Ирбисті аш! – Открой в себе Ирбиса!»; «A modern piece of Art – Тұнып тұрған кемелдік» и др.

Заключение. Подводя итоги, следует отметить, что в современном Казахстане идет активное освоение данной стороны экономической деятельности – рекламного бизнеса. Рекламный текст, как и любые другие типы текстов, представляет интерес для исследования лингвистов и переводчиков, специалистов по межкультурному общению. Чтобы избежать ошибок при переводе текстов подобного типа, следует выработать как общие рекомендации, так и рекомендации частного характера, связанные с конкретными языками. Одним из способов борьбы с «неграмотной» рекламой С.А. Асанбаева считает: «Қазақстанда жарнама берушілерден қазақтың ұлттық салт-дәстүр ерекшеліктерін ескере отырып беруді талап ету (мәселен, көшелерде, теледидардан әдепсіз, дәрекі суреттермен безендірілген жарнамалар беруді тоқтату, тыйым салу)» [2, 106].

Для полноценного развития рекламного дела в республике, для повышения уровня рекламных текстов на казахском языке, предлагается:

1. Усилить контроль за качеством казахоязычной рекламы в СМИ;
2. Создать единый координационный центр рекламной деятельности и его филиалы по всей республике для контроля за соблюдением законов о языке, рекламе и ее размещении;
3. Вести целенаправленное обучение языку рекламы на соответствующих отделениях в высших учебных заведениях;
4. Отказываться в реализации рекламы, не соответствующей требованиям, неправильно оформленной, со стилистическими и другими ошибками; внедрить соответствующие дополнения в закон о рекламе (о возможности отказа рекламного агентства в публикации и распространении рекламы, нарушающей предъявляемые требования, о штрафных санкциях за реализацию неэтичной, неграмотной рекламы);
5. Привлекать к административной и уголовной ответственности за нарушение пунктов закона «О рекламе», особенно отражающихся на воспитании подрастающего поколения, формировании его мировоззрения.

Список использованной литературы

1. Волкова В.В. *Дизайн рекламы*. – М., 1999. – 144 с.
2. Асанбаева С.А. *Қазақ жарнамасының тілі: Оқу құралы*. – Алматы, 2006. – 127 б.
3. Жумагулова В.И. *Средства массовой информации и развитие межкультурной коммуникации в Казахстане // Межкультурная коммуникация и актуальные проблемы казахской, русской филологии: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной Году России в Казахстане и 60-летию Казахского государственного женского педагогического института*. – КазГосЖенПИ, 2004. – Т.1. – Алматы. – С. 58-63
4. Асанбаева С.А. *Жарнама саласында мемлекеттік тілді қолданудың өзекті социолингвистикалық мәселелері: оларды шешу жолдары: фил. ғыл. канд. диссертациясы*. 10.02.19. – Алматы: ал-Фараби ат. КазҰУ, 1999. – 150 б.
5. *Қазақ тілінің сөздігі / Жалпы ред. басқарған Т. Жанұзақов*. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 б.
6. *Русско-казахский словарь / Под ред. Н.Т. Сауранбаева, Г.Г. Мусабаяева, Ш.Ш. Сарыбаева*, – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1152 с.
7. Кожяхметова Х.К., Жайсакова Р.Е., Кожяхметова Ш.О. *Казахско-русский фразеологический словарь*. – Алма-Ата: Мектеп, 1988. – 224 с.
8. Бектаев К. *Большой казахско-русский русско-казахский словарь*. – Алматы: «Алтын Казына», 2001. – 701 с.

МРНТИ 16.31.51

Н.А. Таурова¹, Н.А. Алматова¹

¹Казахская национальная академия искусств имени Т.Жургенова
г. Алматы, Казахстан

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ В МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК РОДНОГО И ИНОСТРАННОГО

Аннотация

В настоящей статье изучена история формирования понятия «лингвокультурология». Через анализ трудов ученых раскрывается зависимость влияния языка на формирование и сохранение культуры народа, а также показан обратный процесс – приобретение языковых навыков посредством изучения культурных особенностей носителей языка. В статье раскрывается важная роль культурологии, лингвокультурологии в системе преподавания русского языка как его носителям, так и билингам (на примере групп с казахским языком обучения), а также инофонам. На примере русского языка анализируется возможность использования данной взаимосвязи в методике обучения для повышения эффективности изучения русского языка как родного и неродного, а также успешного формирования у обучаемых коммуникативной компетенции. Приводятся общие черты и отличия в методах обучения носителей русского языка, иностранцев и изучающих язык как второй неродной.

Ключевые слова: русский язык, методика преподавания русского языка, язык и культура, лингвокультурологический подход, лингвокультурология, лингвострановедение, коммуникативная компетенция, языковая личность

N.A. Tairova¹, N.A. Almatova¹

¹ T. Zhurgenov Kazakh national Art Academy, Almaty, Kazakhstan

LINGUOCULTUROLOGICAL ASPECT IN THE METHODOLOGY OF TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE AS A NATIVE AND FOREIGN

Abstract

This article explores the history of the formation of the concept of "linguoculturology". An analysis of the works of scientists reveals the dependence of the influence of language on the formation and preservation of the culture of the people, and also shows the reverse process - the acquisition of language skills through the study of cultural characteristics of native speakers. The article reveals the important role of cultural studies, linguistic cultural studies in the system of teaching Russian both to its speakers and bilinguals (by the example of groups with the Kazakh language of instruction), as well as foreign speakers. Using the example of the Russian language, we analyze the possibility of using this relationship in the teaching method to increase the efficiency of learning Russian as a native and non-native, as well as successfully developing communicative competence in students. The common features and differences in the methods of teaching the speakers of the Russian language, foreigners and language learners as the second non-native are given.

Keywords: Russian language, methods of teaching Russian language, language and culture, linguoculturological approach, linguoculturology, linguistic and cultural studies, communicative competence, language personality

Н.А. Таурова¹, Н.А. Алматова¹

Т.Жургенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Қазақстан

ОРЫС ТІЛІН АНА ТІЛІ ЖӘНЕ ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІСІ

Аңдатпа

Бұл мақалада «лингвомәдени» ұғымының қалыптасу тарихы туралы, әрі ғалымдардың еңбектерінің талдаулары негізінде халық мәдениетінің сақталуы мен оның қалыптасуындағы тілдің әсері, сонымен қатар тіл иесінен мәдени ерекшеліктерді үйрену арқылы тілдік дағдыны қалыптастырудағы кері байланыс

ашылып көрсетіледі. Мақалада тіл иесімен, билингвисттермен, инофондармен (оқу тілі қазақ тіліндегі топтардан алынған мысалдар) орыс тілін оқыту жүйесінде мәдениеттанудың, лингвомәдениеттанудың маңызды ролі ашылып көрсетіледі. Орыс тілін ана тілі және басқа тіл ретінде үйрету тиімділігін арттыруға арналған оқыту әдістемесінде, әрі үйренушілердің коммуникативтік құзіреттілігін нәтижелі қалыптастырудағы берілген өзара байланысты орыс тілі мысалдарын қолдану мүмкіндігінде талданады. Орыс тілін тіл иелерінің, шетелдіктер мен тілді екінші тіл ретінде үйренушілердің оқыту әдістемесіндегі ерекшеліктері мен жалпы қырлары келтіріледі.

Түйін сөздер: орыс тілі, орыс тілін оқыту методикасы, тіл және мәдениет, лингвомәдени тәсілімдеме, лингвомәдениеттану, лингвоелтаным, коммуникативті құзіреттілік, тілдік тұлға

Введение. Лингвокультурология – относительно молодая отрасль знания, возникшая на стыке этнографии, лингвистики и культурологии, в настоящее время активно развивается, обрывает терминологическим аппаратом, определяющим объекты изучения, имеет своих приверженцев и противников.

Методология. Существует несколько теорий происхождения языка. И.П. Зюсмилх настаивал на божественной первопричине, ведь если язык признак развития, человек, не обладающий языком, создать его не может. Э.Кондильяк считал, что язык стал следствием договоренности людей обозначать знакомые всем предметы и понятия определенными словами. Лейбниц придерживался теории звукоподражания, согласно которой первые слова были попыткой повторить звуки природы. Ж.Руссо считал первопричиной сильные эмоции, которые заставляли людей издавать звуки.

Согласно основоположнику историософии, ученому, мыслителю, а также прародителю уникальной исторической теории языка Иоганну Готфриду Гердеру наука культурология имеет тесную связь с языком. Эта теория детально выражена в его произведении «О происхождении языка». По мнению ученого, язык – это и есть признак культуры любой нации. Гердер пишет, что язык является сосудом, который накапливает, сохраняет в себе идеи, культурные знания нации. В случае, если народ имеет привязанность к своему языку, то и всю свою культуру он воспроизводит из языка [1, 56]. Следовательно, происхождение языка – это не Божий дар и не эмоциональный порыв, а именно выраженная необходимость взаимодействия друг с другом. Мыслитель в корне не поддерживает мнение Лейбница, на основании которого язык возник посредством имитации человеком звуков живой природы. Отрицает он и мнение Руссо, согласно которому первые звуки речи имеют общую связь с первыми эмоциями человека, страстью, различными положительными и негативными чувствами. Ученый полагает, что происхождение языка началось с возникновения первых глаголов, обозначающих действия, следовательно, развитие языка напрямую зависит от расширения сферы совместной деятельности людей. После глаголов произошли первые существительные, которые определяли вещи и предметы. Затем постепенно существительные начали обрастать местоимениями, причастиями и прилагательными, определяющими свойства вещей.

Язык предков, по мнению И.Г. Гердера, изначально имел стихотворную форму, что отразилось в религиозных псалмах, молитвах, народных былинах и сказаниях. Только через сотни лет люди начали изъясняться привычной сегодня прозой. Что касается математических символов, то они произошли значительно позднее.

Таким образом, возникновение языка – это свидетельство высокой культуры того или иного социума. Согласно теории Гердера язык – это способ проявления человеком своих ощущений. Благодаря языку открывается возможность передать эмоциональное состояние души человека, его переживания и другие чувства. По этим причинам во всех языках присутствует большое количество деэпричастий, синонимов, антонимов – чтобы более полно передать различные чувственные образы. Ученый считал, что утрата культуры напрямую ведет к исчезновению языка.

Следовательно, основной государственной задачей должно стать сохранение и постоянное развитие своего языка каждым народом. Многие ученые-исследователи – Э.Бенвенист, А.А. Потебня, В.Ф. Гумбольдт и другие [2] придерживались такого же мнения.

Вторую половину 20 века можно охарактеризовать, прежде всего, формированием научной парадигмы, первостепенное значение в которой занимает личность. Это стимулировало развитие научных дисциплин, которые напрямую были направлены на личность человека. В частности, в науке лингвистике были сформированы новые определения языковой картины мира, языковой личности, также стали интенсивно развиваться лингвокультурологическая и когнитивная сферы.

Подчеркнем, что в настоящее время языковая личность определяется как обобщенный образ носителя языка, выражающий себя через письменную и устную речь [3].

На границе 60-х начале 70-х годов сформировалась научная дисциплина лингвокультурология в современном понимании. Объектом изучения данной науки является исследование взаимной связи и взаимовлияния культуры и языка.

Согласно мнению В.В. Воробьева, научная дисциплина лингвокультурология исследует преимущественно активные процессы общения «с синхронно действующим менталитетом народа» [4]. Создание системы научных представлений послужило причиной для введения культурологического подхода в учебные планы и программы изучения русского языка. Благодаря взаимодействию научных дисциплин культурологии, культуроведения и лингвистики, начались преобразования в методико-прикладной части науки. Введение данных о культуре в системы изучения языка помогло развить научное направление в самостоятельную дисциплину. Таким образом, появились возможности для создания новых подходов в обучении иностранным языкам.

Наука лингвокультурология за счет комплексного системного практического применения лингвокультурных, а также этнокультурных свойств имеет возможность более органично, нежели другие филологические дисциплины, исследующие взаимную связь между языком и культурой, войти не только в процесс обучения, но и воспитания. Процесс формирования языковой личности рассматривается в аспекте олицетворения нравственных принципов, норм, социально поощряемых моделей поведения и т.д.

Практическая взаимосвязь культуры и языка была выявлена в начале 70-х годов 20 века. Это мнение было отражено в методическом курсе лингвострановедения. Данный курс предназначался для инофонов, изучающих чужой язык. Изначально это был метод исследования приемов и методов знакомства иностранных обучаемых с объективной реальностью общества, являющегося носителем изучаемого языка. С начала 90-х гг. этот учебный курс стал претендовать на статус научного направления, изучающего информацию о культурной самобытности и особенностях коммуникативной деятельности языковой личности в целях обеспечения речевой компетенции иностранных обучаемых.

Методология обучения русскому языку иностранных учащихся, формируясь, в 20-21 вв., также затронула вопросы использования в своих целях дисциплины лингвокультурологию и лингвострановедение. Тогда как объектом лингвострановедения считается познание культуры посредством языка, то объект лингвокультурологии – это воссоздание взаимного влияния друг на друга языка и культуры, что являет собой более обширное поле для исследований, чем лингвострановедение. На основе анализа сущности лингвокультурологии и лингвострановедения можно прийти к выводу, что для этих наук оптимальным решением было бы объединение их в одну новую дисциплину – лингвокультурология. Основываясь на этом, мы изучили пути введения в образовательный процесс более эффективного лингвокультурологического подхода в изучении языков. Этот подход на сегодняшний день в методике обучения русского языка иностранными студентами считается одним из наиболее действенных, сконцентрированных на восприятии и накоплении запаса слов, реализации коммуникации между людьми, принадлежащих к различным межкультурным сообществам.

Что касается подходов в изучении родного языка, то здесь оптимальным условием является реализация языковой личности обучаемого. Таким образом, обосновывается необходимость введения культурологического подхода в обучение русского языка и для его носителей. Если рассматривать проблему обучения русскому языку с точки зрения культурного феномена, то здесь следует сосредоточиться на особенностях социума, его культуре, при этом учесть национальные особенности различных регионов. Следовательно, необходимо выявление культурных ценностей, определение доминирующих ментальностей, а также определение необходимого для изучения языка минимума культуроведческих знаний.

Подытоживая рассмотренные проблемы, целесообразным решением станет введение в методику обучения языкам не только языкового материала, но и культуры нации и страны. Благодаря введению лингвокультурологического подхода в освоении русского языка формируется языковая личность. Этот подход проявляет взаимную связь языка с культурой на всех этапах образовательного процесса. Изучение культурных особенностей народа в процессе изучения языка помогает студентам более глубоко воспринимать новые для них языковые понятия [5].

Результаты. В своих ранних работах мы уже поднимали вопрос о необходимости развития коммуникативно-речевой компетенции студентов в процессе их обучения и профессиональной подготовки [6]. Мы знакомили с результатами анкетирования, проведенного среди студентов нескольких вузов города Алматы, в котором отследили основные тенденции в языковых предпочтениях казахстанских студентов. В ходе анкетирования мы пришли к выводу, что языковая ситуация демонстрирует усиление позиции казахского языка как языка подготовки студентов в вузе, а русский язык является предпочтительным средством получения дополнительной информации и коммуникации. При этом студенты в целом понимают

необходимость овладения коммуникативно-речевыми компетенциями и готовы к межкультурной диалоговой форме общения в будущей профессиональной деятельности.

Основываясь на вышеизложенном, мы начали разрабатывать специальную систему заданий, которая позволила бы осуществить лингвокультурологический подход в освоении казахскими студентами русского языка. Эта система реализуется путем ознакомления студентов с тезаурусом, фразеологизмами, пословицами, поговорками, прецедентными текстами [7], которые тщательно отбираются исходя из реалий традиционной и современной культурной жизни русского народа. При помощи специальных упражнений студенты могут сравнить казахскую культуру с русской, исходя из этого, определить родственные и различающиеся звенья в языках.

Обсуждение. Стоит отметить, что лингвокультурологический подход в разработке адаптированных систем заданий для носителей языка, билингвов и инофонов в настоящее время является актуальной задачей, попытки решения которой мы видим в некоторых современных методиках обучения русскому языку. К примеру, группа казахстанских авторов, изучая интенсивные и интерактивные методики обучения русскому языку как иностранному [8] также вводят в методики и приемы преподавания культурный контекст, по нашему мнению, подходящий как к практике преподавания языка его носителям, так и иноязычным студентам. Мы исходим из того, что во всех случаях преследуется общая цель – формирование языковой личности обучаемого, которая осуществляется посредством погружения в культуру и характерные для нее коммуникации в практике изучения языка.

Исходя из общности целей, мы делаем вывод, что лингвокультурологический подход универсален для построения методики обучения языку иностранных обучаемых, билингвов и носителей языка. Единственная разница заключается в направленности обучения. В обучении русскому языку иностранцев претворение в жизнь лингвокультурологического подхода требует интерпретации межэтнической коммуникации, широкого ряда сравнительных характеристик. Что касается обучения русскому носителей языка, то здесь основной целью является развитие языковой личности в ходе глубокого анализа контекста родной культуры. И, наконец, в ходе освоении русского двуязычными студентами, относительно свободно владеющими неродным для себя русским языком, обе задачи объединяются.

Внедрение лингвокультурологического подхода в обучении русскому языку осуществляет образовательные, педагогические, мыслительные и воспитательные задачи обучения. Следует отметить, что это помогает студентам усваивать язык в полном объеме, знакомясь одновременно с духовным наследием другого народа. Также указанный подход способствует взаимопроникновению культур русской нации и, в нашем случае, казахской.

При обучении иностранцев русскому языку необходимо учитывать различные культурные особенности. Следует осознавать, что это носитель другой культуры, представитель конкретного этноса, который обладает иным этническим сознанием, имеет отличный от русского человека менталитет, свои особенности и отличия. Следовательно, педагогу необходимо приобщать студента к новой культуре постепенно, закрепляя новые образы с посредством формулировки равенств и различий.

В большинстве случаев преградой в овладении иностранным языком является интерферирующее воздействие родного языка. При употреблении иностранных слов студенты отталкиваются от родного национального и культурного смыслового содержания. Также возникают проблемы, когда при изложении мысли на русском обучаемые используют категории и речевые конструкции своей культуры. Таким образом, интерференция национальной культуры и национального языка оказывается тормозящим элементом в коммуникации. Педагогу и обучаемому для преодоления указанного тормозящего фактора следует со вниманием к нему отнестись, путем постоянных сравнений вывести отличия на осознаваемый уровень. Понимание отличий позволяет быстрее достигать заданных результатов в изучении языка.

Как уже было отмечено в начале статьи, язык является отражением культуры любой нации, сосудом, который накапливает, сохраняет в себе идеи, культурные знания. Для сохранения культуры необходимо глубокое изучение языка, его сохранение носителями, а в идеале – распространение в иностранной среде. По этим причинам преподаватель при обучении языку как иностранному должен приложить максимум усилий для развития у студентов мотивации, интереса, осознанию социальной значимости овладения русским языком как способа коммуникации. Для этого на занятиях можно применять:

- упражнения, выполнение которых требует задействования различных видов памяти, творческих способностей, личного опыта обучаемых. При этом процесс и результат выполнения упражнений должен вызывать положительные эмоции;

- инструменты контроля и самоконтроля речевой деятельности – для постоянной проверки уровня словарного запаса, выявления пробелов в знании грамматики. Студенты должны испытывать удовлетворение своими темпами продвижения и показателями уровня владения языком;

- оригинальные методики преподавания, широкое разнообразие методов – новизна позволяет привлечь внимание, вызвать заинтересованность, которая затем может перерасти в постоянный интерес, увлечение, устойчивую мотивацию;

- разнообразные технические средства обучения, экранно-звуковые носители образовательной информации: обучающие фильмы, презентации, интерактивные компьютерные программы, аудио записи, видео ролики из интернета и так далее – все это помогает не только полностью задействовать аудиовизуальные каналы восприятия информации в процессе обучения, но и более глубоко погрузиться в лингвокультурологические особенности предмета изучения.

Обучаемый должен прийти к осознанию того факта, что без хорошего знания русского языка ему будет сложнее реализовать себя в русскоговорящем пространстве – а это территория СНГ и часть западных стран. Также одним из важных условий эффективного овладения языком является положительный эмоциональный настрой и благоприятный климат в учебном коллективе.

Применение предложенных средств, методов и техник в обучении русскому языку оказывает благоприятное эмоциональное воздействие на обучаемых, помогает направить и скоординировать восприятие, расширить мировоззрение, рассказать больше о культурной жизни, традициях и обычаях русского народа и, как следствие, дает положительную динамику эффективности обучения. Кроме того, использование перечисленных приемов на занятиях является стимулом для углубления знаний в области языка не только для студентов, но и преподавателей, так как запускается постоянный процесс пополнения методической копилки новой информацией.

В процессе обучения русскому языку как неродному в группе обучаемых, уже в какой-то мере владеющих этим языком, преподаватель сталкивается еще с одной проблемой – различная степень знаний студентов. При этом преподавателю рекомендуется комбинировать направленность заданий, предлагая углубленный аналитический лингвокультурологический материал студентам, более свободно владеющим русским языком, и упражнения, позволяющие делать межязыковые и межкультурные сопоставления студентам, изучающим язык «с нуля».

Следует отметить, что в способах подачи речевого материала для носителей и не носителей имеются отличия, на которые следует обращать внимание при выборе обучающего материала. Русскоговорящие обучаемые при изучении грамматики опираются на имеющийся языковой опыт, осмысление языковой системы происходит посредством раскладывания и разъяснения нераздельно воспринимаемых слов, предложений и фраз. В технике преподавания в этом случае применяется дедуктивный метод познания, то есть от общего к частному, коммуникативная компетенция осуществляется при помощи осмысления всевозможных вариаций языка и разнообразных жанров речи. При развитии коммуникативной компетенции у не говорящих на русском языке студентов, необходимо подходить к изучению языка путем переосмысливания грамматических правил русского языка. Главным принципом обучения инофонов является индуктивный метод. Необходимо чтобы преподаватель при подборе учебных материалов и упражнений учитывал индивидуальный уровень владения языком, а также все особенности полиэтнической группы студентов.

Заключение. Подытожив вышесказанное, нельзя не отметить что для лингвокультурологического подхода в обучении студентов русскому языку как неродному, необходимо присутствие в методике обучения общих языковых понятий и коммуникативных умений, без помощи которых нет возможности использовать любой язык в общении. Следовательно, изучение русского языка в аспекте лингвокультурологии способно положительно влиять на стиль общения в межкультурной коммуникации студентов с казахско-русским билингвизмом. Для осуществления данной задачи преподавателю необходимо:

- Проводить выборку лингвокультурных единиц лексической системы в образовательных целях.
- Толковать тексты, разъяснять факты и события, неизвестные студентам.
- Применять в качестве средств обучения художественную литературу.
- Проработать результативную систему диалоговых упражнений с богатым содержанием национально-культурной лексики.

- Подавать материал лингвокультурологического аспекта в ходе обучения в виде текстов для пересказа и заданий, направленных на улучшение речевых умений, отождествляемых с национальной культурой.

• Применение аудиовизуальных материалов лингвокультурологического аспекта, отражающих реальные особенности русской культуры – живопись отечественных художников, изображения памятников архитектуры, музыка, кинематография, драматургия и др.

В заключении хотелось бы отметить, что в практике изучения русского языка в группах студентов, обучающихся на казахском языке, самым подходящим оказалось использование наглядных средств обучения, упражнений на подбор синонимов и антонимов, сравнительный и описательный методы с лингвокультурологическими комментариями. Указанные методы применялись в комплексе, дополняя и подкрепляя друг друга.

Список использованной литературы

1. Бенхабиб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру / пер. с англ.; под ред. В. И. Иноземцева. – М.: Логос, 2003. – 350 с.
2. Шефатов О.И. Социальная природа языка и его роль в современном обществе: автореферат дис. ... кандидата философских наук: 09.00.11 / Сев.-Кавказ. гос. техн. ун-т. – Ставрополь, 2005. – 29 с.
3. Туранский И.И. Языковая личность: тезаурус или культура речи как составляющая культуры нации (к уточнению понятия "языковая личность") // Юридическая техника. 2009. – № 3. – С. 330-335.
4. Алишнбаева Ж.К. Когнитивный лингвокультурологический аспект изучения фразеологизмов // Материалы международной научно-практической конференции «Инновационные технологии в теории и практике преподавания языка и литературы: проблемы и пути решения» ЧАСТЬ II (г. Астана, 24-26 ноября 2009 года). – Астана. – Т. 2. – С. 9-11.
5. Хисамова Г.Г. Художественный текст как средство формирования билингвальной личности // Уральский филологический вестник. Серия: Язык. Система. Личность: Лингвистика креатива. 2018. – № 2. – С. 471-476.
6. Джубанова Г.Д., Таирова Н.А. К вопросу о полиязычии и коммуникативно-речевой компетенции в студенческой среде Казахстана // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Филологические науки», №3(61), 2017. – С.212-220.
7. Таирова Н.А. Прецедентные тексты как предмет межкультурной коммуникации // Вестник Алматинского технологического университета. – №3(92)- 2012. – С.101-104.
8. Аркабаева Г.С., Кокенова З.К., Бердалиева Т.К. Интенсивная и интерактивная методики обучения РКИ // Вестник Казахского Национального медицинского университета. 2014. – №4. – С. 325-329.

МРНТИ 16.31.02

Zh.A. Tatyuyeva¹

¹Kazakh National University of International Relations and Word Languages named after Abylay khan
Almaty, Kazakhstan

HIGHER EDUCATION ORGANIZATIONS IDENTITY DISCOURSE: STUDY OF KAZAKHSTANI AND INTERNATIONAL UNIVERSITIES VALUE ATTRIBUTES

Abstract

The study is a comparative analysis of the value attributes Kazakhstani and international universities presented in their identity discourse. Currently the information about the universities is obtained mainly through the websites, where the organisation can present itself for future 'consumers'. As the competition of universities for the best minds are becoming global, it is essential to analyse lingua-cultural differences universities over the world. The study discovers linguacultural peculiarities of Kazakhstani and international higher educational organizations identities presented on the websites of the universities. We assume that identity discourse takes place on the websites, namely "About us", "About university" pages, where key value features of four universities, two Kazakhstani and two international universities, were revealed. The results of the study might contribute to extend the understanding lingua-cultural differences of universities and countries. The results showed that Kazakhstani and international universities share some similar values as well as differentiate some other values.

Keywords: organizational identity, discourse analysis, universities, value attributes

Ж.А. Татыева¹

¹Абылай хан атындағы халықаралық қатынастар және әлем тілдер Қазақстан университет
Алматы қ., Қазақстан

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ ДИСКУРСЫ: ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТТЕРІНІҢ ҚҰНДЫЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІНІҢ АНАЛИЗИ

Аңдатпа

Зерттеу қазақстандық және халықаралық жоғары оқу орындарының құндылықтары дискурсының салыстырмалы талдауы болып табылады. Қазіргі уақытта университеттер туралы ақпарат негізінен веб-сайттар арқылы алынады, сайт арқылы білім беру ұйымы болашақ «тұтынушыларға» өз ерекшеліктерін көрсетеді. ЖОО-дарының ең үздік ақыл-ой үшін жарыс жаһандық сипатқа ие болғандықтан, университеттердің лингвомәдени айырмашылықтарды талдау қажеттілігі туып отыр. Зерттеу жоғары оқу орындарының веб-сайттарында ұсынылған қазақстандық және халықаралық жоғары оқу орындарының өзіндік құндылықтарының ерекшеліктерін зерделейді. Құндылық дискур веб-сайттарда, яғни «Біз туралы», «ЖОО туралы» беттерінде орын алады деген қағидамен, төрт университет: екі қазақстандық және екі халықаралық университеттері көрсеткен құндылықтар алданды. Зерттеудің нәтижелері университеттермен елдердің лингвомәдени айырмашылықтарын түсінуге ықпал етеді деген сенімдеміз. Жұмыс нәтижесінде қазақстандық және халықаралық ЖОО-дары бірнеше ұқсас құндылықтарымен қатар, ерекшеліктері бар екені айқындалды.

Кілт сөздер: ұйымдық ерекшелік, дискурс талдау, университеттер, құндылық белгілері

Ж.А. Татыева¹

¹Казахстанский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
г. Алматы, Казахстан

ДИСКУРСИДЕНТИЧНОСТИ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ: АНАЛИЗ ЦЕННОСТНЫХ ОТСЫЛОК КАЗАХСТАНСКИХ И ЗАРУБЕЖНЫХ УНИВЕРСИТЕТОВ

Аннотация

Исследование представляет собой лингвокультурный анализ ценностных атрибутов казахстанских и международных университетов, представленных в их дискурсе идентичности. В настоящее время информация об университетах представляется на веб-сайтах организации, на которых образовательное учреждение может презентовать себя будущим «потребителям». В связи с повышением конкуренции среди университетов за лучшие умы, которая становится глобальным трендом, возрастает необходимость исследования лингвокультурных различия университетов по всему миру. Исследование раскрывает ценностные особенности идентичности казахстанских и международных высших учебных заведений, представленных на сайтах университетов. Были проанализированы веб-сайты университетов, в частности страницы «О нас», «Об университетах», где предполагаем происходит дискурс идентичности. В ходе анализа были раскрыты ключевые ценностные особенности четырех университетов: двух казахстанских и двух международных университетов. Результаты исследования могут способствовать расширению понимания лингвокультурных различий между университетами и странами. Результаты показали, что казахстанские и международные университеты разделяют некоторые схожие ценности, а также имеют отличительные ценности.

Ключевые слова: организационная идентичность, дискурс-анализ, университеты, ценностные атрибуты.

Introduction. The important role of education is undeniable and emphasized both on world and countries level. The more and more people are enrolling in higher education. The last decade over the world tertiary education enrollment ration increased from 20% up to 35% according to World Bank (2018). Growing demand for higher education creates new challenges to old universities, emerging new universities – to stand out and to show its distinctive features, to have idiosyncratic traits – organizational identity.

Latest research of Kazakhstan higher educational organizations [1] showed that majority use website to get information about universities (57.8%) and author emphasized the poor use of marketing instruments by universities in their websites. The websites are the first source where university can present themselves to future

“customers”. This study is a comparative analysis of value attributes of Kazakhstani and other international universities. The importance of this work is grounded by getting popular trend - universities internationalization over the world. This paper discusses about general view of scholar towards organizational identity through the lens of value attributes and presents some examples of discourse analysis of organizational text existing in the field of research.

Literature review. Notion of organizational identity. The research of presented topic requires concept grounding of “organizational identity” term. Thus, it is important to clarify how ‘organizational identity’ is defined as a term and what are the representations of organizational identity. Conceptual description of a notion ‘organizational identity’ is considerably not clear, and can be interchanged by other related conceptual notions, like organizational culture, organizational image and corporate identity. Various authors view these concepts differently depending on the field and perspective of the study, and in turn, present their own view of these concepts. If some authors view them as interchangeable notions and analyze them as one concept, while some authors clearly identify distinct each term assigning each specific feature. Mainly the argument takes place among marketing, social and organizational researchers. One of the first authors who mentioned this term were Albert and Whetten, who “defined organizational identity (OI) as the central, distinctive and enduring characteristics of an organization” [2]. Hatch and Schultz’s [3, 361] approach of defining these terms “the relationships between culture, image and identity form circular processes involving mutual interdependence”. Authors argue that organizational identity, which is created internally, influences on organizational image which is defined as external vision of an organization, that they are interdependent and present basically one. Because, “as organizational members interact with “outsiders”, there will be an influence of both organizational culture and identity on image beyond that carried by top management and other corporate spokespersons” [3, 362]. Therefore, in this research we consider these notions together, identity as definition of an organization “who we are”, as the main focus of this research is to compare value attributes presented in those texts.

Organizational identity in the text. The identity representation in language is expressed through the texts, and the texts are the part of organizational discourse. The texts that produced by organizations also serve the function of legitimacy establishment. There are three ways how organizations can set its legitimacy according to Dowling and Pfeffer (1975). They are practices within the organization are aligned with social values and norms; social values and norms are altered by persuading; and organizational norms are linked with social values. Feldner and Fyke (2016) in their case study identified that all three methods to gain legitimacy exist in organizational texts of researched company. The authors come to the conclusion that “the ways the organizations construct distinct identities through their language choices not only represent strategic discourses at the organization level, but they also represent the makings of a macro level discourse” (ibid, p. 108). It means the identity position proposed by organizations form discourse on the level of organization as well as on broader level of discourse.

It is essential for organizations to effectively communicate their identity to attain own spot in a market place, to be distinctive among other organizations. As “an organizational identity captures their values, principles, management philosophy, and motivations as well as their historical pledges of quality processes, productions, and deliveries”, all these should be clearly and repeatedly communicated overtime to the audience [4, 213]. The study based on an assumption that value attributes communicated through marketing texts can be representation of organizational identity.

There are various researches conducted on how organizational identity is represented in the text products. Starting from business, organizational research till theological research. For example, Siglera and Rennerb (2018) analyze how organizational identity is constructed in Catholic Hymns. Another scholars Feldner and Fyke(2016) analyze “organizational identity” concept as main tool for a strategic communication. They did a case study of three social entrepreneurs: Ashoka, the Sokol Foundation, Ecoing Green. They discuss how social entrepreneurs identity is created and communicated by the organizations. For organizations the importance of identity is undeniable to stand out in market space, it was presented by many scholars [Heath, 2009 & Sha, 2009). In order present organization’s values, mission and aims and to be able to communicate with various stakeholders to get support on different levels the identity of the organization helps to develop strategic communication (Feldner, 2016). Identity construction as a means of strategic communication represented on micro level discourse (organizational discourse) and on macro level of discourse (marketing discourse). “When these organizations speak, they are simultaneously carving out an identity for themselves as change agents, but also shaping social and cultural agendas” [6, 16]. Authors based their analysis on two leveled discourse [11, 20]: macro level discourse and micro level of discourse. Micro level of discourse is presented by everyday talk and texts, and macro level of discourse is presented in historical, overacting and enduring texts.

Organizational identity as a strategic communication. There are authors, who consider rhetoric as strategic dimension of a discourse [12]. They identify the rhetoric as a process to create and develop identity, in turns identity is defining features of an organization that distinct it from the others. “Our position is that identity work is a key strategic communication effort because an organization’s identity emerges out of an understanding of the organization’s core mission, strategic vision, and direction” [7, 102]. The authors claim that there are two levels of identity, one is self-identity, organizations own position of itself, while the second is how it is viewed from society perspective. Social view is considered as collective identity. This collective identity refers not only for one distinct organization but also to similar organizations. Rhetoric of an organization serves on the one hand as a way to stand out from other organization, on the other hand as a way to integrate to social community. The authors explain it if identity of one organization becomes discourse of broader set of organizations, i.e. “an identity of the industry or sector in which it operates.”

The result of the study [6] revealed that Social Entrepreneurships identify themselves as business-like by using market-based model; nevertheless, they have some ideas and views like nonprofit organization and governmental organizations towards social issues but still profit oriented. The identities created by these organizations simultaneously help them to stand out from others and also contribute to social change in terms of macro discourse, that’s why it is considered as strategic communication [13, 211].

After analysis it was clear that the lump of researches on organizational identity are mainly focused on entrepreneurial organizations, however there are lack of information about educational organization, their strategic communication tactics. Therefore, the study has following opportunities for research. The study will help us to identify how changing paradigm in education is reflected by educational organizations on the level of macro discourse. Also, it can give an opportunity to discover how educational organizations articulate their values in their text products on micro level of discourse. By the results of the research it is expected to create a model of strategic communication to present organizational identity for effective relations with public.

Methods. The discourse analysis of the organizational text products is implied. The discourse analysis on two levels: micro level - discourse as verbal structure and macro level -discourse as an action and interaction with society according to Teun A.Djik (1997). Due to the scope of the study only micro level of discourse was implied in this study. Another method of analysis was chosen Neryshev’s (2015) methodology - *Text centric* model of discourse, which consists provides us with linguistic explanation of discourse. Difference between discourse and text is highly discussed issue among scholars. This study frames these concepts based on Artunova (1) and Kubryakova’s (3) explanation of text and discourse. Text is a final product of a discourse, while discourse is text in a social, cultural, political, etc. context.

Negryshev (2015) identifies two parameters of text centric model of discourse: institutional and immanent-verbal. Despite institutional parameter is interest of other fields of study, they still influence on immanent-verbal parameter of a text. Immanent-verbal parameter includes intentional, referential, cognitive and linguistic parameter of the text. They are considered as linguistics approach of the discursive text analysis. Intentional dimension refers to the requirements to the text from social institution, group or organization, text and author relationship. Next, cognitive dimension is defined by a recipient and the text. The level of text adaptation according to ‘information consumers’ need and ability to access the information. Then, language dimension, lingua-stylistic peculiarities of the text. Last referential dimension presents the relationship between action and the text, i.e. how the text can be a reference of real actions. There are might be various types of referential relationship: representation, interpretation, deconstruction, performance, etc. This dimension according to the author is the main aim of a text-product, to reflect the reality. The author [16, 122] presents this, text centric model of text as four-dimensions of a text in a discourse.

This study is a small-scale comparative analysis of identity discourse of Kazakhstani and international universities. Material of study are texts taken from “About us”, “About university” sections on official websites of 4 universities: Kazakhstan University of International Relations and World Languages (thereafter KazUoIRaWL), University of International Business (UIB) in Kazakhstan, Massachusetts Institute of Technology (MIT), London School of Business (LSB). Overall there are 16 paragraphs text with about 1385 words. The analysis is based on Negryshev’s and T.Djik’s discourse analysis models.

Results & Discussion. During the study the texts of official websites of 4 higher educational organizations were analyzed. The texts were taken from “About us” sections of universities official websites. Following from the literature review about identity it can be assumed that organizations self-present themselves and show their identity this section of the website, in particular our goal is to pay attention to value attributes represented in that section. The comparative study of values in identity discourse of Kazakhstani university and international

universities was conducted. The selected Kazakhstani universities are Kazakh University of International Relationships and World Languages and University of International Business both located in Almaty, Kazakhstan. These universities are selected as they are somehow related to international context, if the first is prepare specialists of international languages, the latter is oriented to have graduates who work in international business context. Two international universities are selected: London Business School in the UK, Massachusetts Institute Technology, the USA. These are leading international universities that are also oriented working in global market.

The “About us” section of the Kazakh International University of International Relationships and World Languages consists of 7 paragraphs, 3-5 sentences in each. The first paragraph tells the history of the university. The second paragraph highlights main principles, which it is follow. The third one is about different schools of the university and the seventh include what facilities the university possesses. The distinctive features of the university, which is highly demanded graduates are described in the 4th paragraph. Fifth and sixth ones are international relationships.

The second university is University of International Business in Almaty, Kazakhstan. There is only one paragraph for “About us” section, and it consists of three sentences. Also, “the mission” and “strategic view” of the university are posted on the website. “About us” section includes the information about the year of establishment, the key distinctive feature of the university and other peculiarities. Mission is to foster demanded and successful specialists.

London Business School has 4 paragraphs with headings. First, they present who they are and the second to forth are about the features of the university. Massachusetts Institute Technology’s “about us” section consists of two paragraphs, where the first paragraph is written with bigger font, and three key words are underlined: education, research and innovation. In addition, there is a photo with the university logo.

During the comparative analysis the following similarities between the Kazakhstani and international universities were found. Intentionally all texts can be considered as marketing text, because the key mission is to ‘sell’ the university by showing the best qualities to future ‘clients’. This section of the university webpage is visited mostly by new ‘clients’, who are considering to apply to university. Thus, in terms of intention all texts are quite similar, emphasizes distinctive features of the universities and highlights achievements and values. Analyzing thereferential dimension of the texts, they are also similar, as the all have the purpose of representation. There is no argument, there is no discussion, only description to self-represent the identity of the university. In order to make all information cognitively accessible texts are short in lengths, from 2 till 4 paragraphs (except KazUoIRaWL), not exceeded with complex sentences. All of them tries to highlight the uniqueness of the organization. Concerning language dimensions, which is considered as stylistic settings of the text. All of them are public oriented speeches, therefore no linguistic inflection, standardized and formal style of speech.

Next analysis concerns, value attributes represented in their texts. The similar value among all analyzed universities that was identified is the presence of reference to national identity of the organization. All universities mention about nation, i.e. there are country-based features of universities. It worth to be noted that national identity in Kazakhstani universities is more about reference to the location: “The university was founded in Kazakhstan...”, “the university is established in Kazakhstan”, while international universities make it cultural background “MIT is profoundly American”, “London spirit: our multicultural community”. Nevertheless, the international universities still emphasize that they are globally oriented universities: “We are global school”, “At the same time MIT is profoundly global”. In turn, Kazakhstani universities write about international relations more like proof of the quality of education, rather than welcoming the global world.

Another difference of values, that international universities have more personal approach, which is indicated by the following phrases “find your voice”, “welcoming talented people”, where they give a sense of attracting of already talented people, while Kazakhstani universities sound that they are making them “highly demanded graduates”. The next international universities have clearly defined value expression, they visually highlight their values. For example, in MIT there were three key values, that they stand for, are underlined: education, research and innovation, and London Business School has expressive headings with their values: *Find your voice*, *Academic excellence*, *London spirit*, *Global mindset*. Kazakhstani universities do not have such visual expression of their values and position their values in a very weak way.

Conclusion. Due to globalization in higher education, universities are becoming more global. Therefore, the most popular and accessible way to introduce the university to the world is the official website. The universities identify themselves as organization and try to show their uniqueness in the website. In this study selected two Kazakhstani and two international universities’ “About us” and “About universities” sections were analyzed, with

a particular attention to value attributes expressed by researched universities. The used research method was text-centric model described by Negryshev (2015). Concluding the research, it needs to be mentioned that it is small-scale research, which has limitation in number of universities that were analyzed, thus deeper and wider ranged research with a greater number of universities is necessary for further research. Still based on the obtained results it can be concluded that international universities can more effectively present the value attributes both visually and in the text context with comparison Kazakhstani universities.

References

1. World Bank, *School enrollment, tertiary (% gross)*. [Электрон. ресурс] URL: <https://data.worldbank.org>, - 2018, (дата обращения: 23.04.2019)
2. Serikbayev M. *Konkurentosposobnost' vuzov Kazakhstana v usloviyakh global'noy integratsii*. – Astana: KazGUU, 2017. – 128p.
3. Mujib H. *Organizational Identity: An Ambiguous Concept in Practical Terms // Administrative Science*, 2017. – P.15-21
4. Hatch J.M., Schultz M. *Relations between organizational culture, identity and image// European Journal of Marketing*. 1997. #31. – P. 356-365.
5. Dowling J., Pfeffer, J. *Organizational legitimacy: Social values and organizational behavior // The Pacific Sociological Review*. – 1975 - #18. –p.122–136 – doi:10.2307/1388226
6. Feldner S. B., Fyke P. J. *Rhetorically Constructing an Identity at Multiple Levels: A Case Study of Social Entrepreneurship Umbrella Organizations// International Journal of Strategic Communication*. – 2016. – #10(2). – P. 101–114.
7. Molleda J.K., Jain R. *Identity, Perceived Authenticity, and Reputation: A Dynamic Association in Strategic Communications// In C. E. Carroll (eds.)// The Handbook of Communication and Corporate Reputation*. Edited by. John Wiley & Sons, Inc. – 2013. – P. 201-214.
8. Siglera J.E., Rennerb M.M. *Lex Cantandi, Lex Credendi: A Content Analysis of Organizational Identity-Constructing Pronouns in Pre- and Post-Vatican II Catholic Hymns. Journal of Media and Religion*. – 2018. – #17 (1). – P.12-27 [Электрон. ресурс] URL: <https://data.worldbank.org>, - 2018, (дата обращения: 23.04.2019)
9. Heath R.L. *The rhetorical tradition: Wrangle in the marketplace// In R. L. Heath, E. L. Toth, & D.Waymer (Eds.)// Rhetorical and critical approaches to public relations II. New York, NY – Routledge – 2009. – P. 17-47.*
10. Sha, B. *Exploring the connection between organizational identity and public relations behaviors: How symmetry trumps conservatism in engendering organizational identification// Journal of Public Relations Research*. – 2009. – #21(3). – P. 295-317.
11. Alvesson M., Kärreman D. *Varieties of discourse: On the study of organizations through discourse analysis// Human Relations*. – 2000. – #53. – P. 1125-1149.
12. Grant D., Hardy C., Oswick C., Putnam L. *Organizational discourse: Exploring the field// In D. Grant, C.Hardy, C. Oswick, & L. Putnam (Eds.)// Handbook of organizational discourse – London, UK: Sage, 2004. – P. 1–36.*
13. Doyle J. *Mediating climate change// Farnham, UK: Ashgate Publishing – 2011. – 365 p.*
14. Sison M. D. *Creative strategic communications: A case study of Earth Hour// International Journal of Strategic Communication*. – 2013. - [Электрон. ресурс] URL: <https://data.worldbank.org>, - 2018, (дата обращения: 23.04.2019)
15. Teun A. Djik. *Applied discourse studies// Sage journal: Discourse and Society*. – 1997. – P. 125-149.
16. Negryshev A.A. *K metodologii lingvisticheskogo opisaniya diskursa: tekstotsentricheskaya model// Vladimirskeyi gosudarstvennyi universitet – 2015. – P. 25-32.*

МРНТИ 17.07.61

Д.А. Сабирова¹, С.Д. Абишева²

¹Казахский государственный женский педагогический
г. Алматы Казахстан

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая
г.Алматы, Казахстан

ПРОЦЕСС ЧТЕНИЯ В СИСТЕМЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Важнейшим фактором, влияющим на успеваемость учащихся, является навык чтения. Внимание к процессу чтения обусловлена культурными и социальными задачами, стоящими сегодня перед цивилизованным миром. Разработка методики и практики сформированности навыков чтения учащихся начальной школы. На это направлено формирование модели информационно-педагогической поддержки мотивации чтения школьников, включающей программы родительских лекториев, методические материалы для родителей, программы детского развивающего чтения, рекомендательные библиографические списки и т.д. В век развития Интернета и социальных сетей, проблема приобщения детей к чтению, актуальны не только для педагогической среды, но и для общества в целом. Овладение навыками чтения становится одним из основных, базисных моментов образования, т.к. является частью процесса речевого развития.

Ключевые слова: чтение, внимание, начальная школа, развитие, информация

D.A.Sabirova¹, S.D. Abisheva²

¹Kazakh State Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

²Kazakh National Pedagogical University after Abai, Almaty, Kazakhstan

THE PROCESS OF READING IN THE SYSTEM OF LITERARY EDUCATION

Abstract

The most important factor affecting student performance is reading skill. Attention to the reading process is due to the cultural and social challenges facing the civilized world today. Development of methods and practices for the development of reading skills of primary school students. This is aimed at forming a model of informational and pedagogical support for the reading motivation of schoolchildren, including parental lecture programs, teaching materials for parents, children's educational reading programs, recommendatory bibliographic lists, etc. In the age of development of the Internet and social networks, the problem of introducing children to reading is relevant not only for the educational environment, but also for society as a whole. The mastering of reading skills becomes one of the basic, basic moments of education, since is part of the speech development process.

Keywords: reading, attention, primary school, development, information

Д.А.Сабирова¹, С.Д.Абишева²

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

ӘДЕБИЕТТІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ОҚУ ТӘРТІБІ

Аңдатпа

Оқушылардың үлгеріміне әсер ететін маңызды фактор оқу дағдысы болып табылады. Оқу үрдісіне назар аудару бүгінгі күні өркениетті әлем алдында тұрған мәдени және әлеуметтік міндеттерге байланысты. Бастауыш мектеп оқушыларының оқу дағдыларын қалыптастыру әдістемесі мен практикасын әзірлеу. Оған ата-аналар лекторийі бағдарламасын, ата-аналарға арналған әдістемелік материалдарды, балаларды дамыту оқу бағдарламаларын, ұсынымдық библиографиялық тізімдермен т.б. қамтитын мектеп оқушыларын оқу уәждемесін ақпараттық-педагогикалық қолдау

моделін қалыптастыру бағытталған. Ғаламтормен әлеуметтік желілерді дамыған кезеңінде балаларды оқуға тарту мәселесі педагогикалық орта үшін ғана емес, жалпы қоғам үшін де өзекті. Оқу дағдыларын меңгеру білім берудің негізгі, базистік сәттерінің бірі, өйткені сөйлеу дамуының бір бөлігі болып табылады.

Кілт сөздер: оқу, назар, бастауыш мектеп, даму, ақпарат

Введение. В период интенсивного развития Интернет и социальных сетей, все меньше внимания уделяется чтению. Оставляя процесс овладения навыками чтения на первые годы школьной жизни, взрослые ставят ребенка в сложную ситуацию: поток информации, необходимый для усвоения, резко возрастает со вступлением в школьную жизнь. Кроме того, возникает необходимость приспособления детей к новым внешним условиям школы, к изменению режимных моментов, адаптации в новом школьном коллективе. Если к этому добавляются трудности освоения навыков первоначального чтения, то увеличивается опасность, что какой-либо из компонентов новой школьной жизни не будет освоен. Таким образом, необходимость более раннего, чем в школьные годы, обучения детей чтению, продиктована потребностями общественного развития и формирования личности ребенка [1, 25].

Методы. В настоящее время чтение рассматривается как одна из высших интеллектуальных функций, как целенаправленная деятельность, которая может изменять взгляды, углублять понимание, воссоздавать опыт, влиять на поведение, совершенствовать личность. Письмо, как и устное высказывание, особыми средствами превращает свернутую мысль в развернутую речь. Начинается письмо с мотива, заставляющего субъекта формулировать высказывание в письменной речи, продолжается в возникновении общей схемы, плана высказывания, или замысла, который формируется во внутренней речи и еще не имеет выраженного вербального характера. Осуществляя генеративную функцию, внутренняя речь и превращает свернутый замысел в систему письменной речи. В то же время письмо имеет много общего с процессом чтения. Как и письмо, чтение является аналитикосинтетическим процессом, включающим звуковой анализ и синтез элементов речи, хотя этот элемент чтения во многих случаях может устраняться. Особенно отчетливо аналитикосинтетическое чтение проявляется на ранних этапах развития его у ребенка, который анализирует буквы, переводит их в звуки, объединяет их в слоги, а из слогов синтезирует слово. На поздних же этапах формирования чтения этот процесс носит иной, более сложный характер. Опытный чтец, как показали исследования движения глаз, не подвергает анализу и синтезу все элементы слова, он лишь схватывает ограниченный комплекс букв, несущих основную информацию (чаще всего корневую часть слова), и по этому комплексу звуко-букв восстанавливает значение целого слова. Для того чтобы достигнуть правильного понимания воспринимаемого при чтении слова, читающий нередко возвращается к написанному слову и сверяет возникшую «гипотезу» с реальным словом. При чтении достаточно знакомых слов, наиболее упроченных в прошлом опыте (фамилия, имя, город, в котором живет человек, распространенные названия предметов и т.д.), такой процесс сличения гипотезы с реально написанным словом, т.е. возвращение к побуквенному анализу, становится излишним, и читающий узнает слово сразу. Здесь, по всей вероятности, сукцессивное восприятие замещает симультанное. Если написанное слово более сложно по своему строению (например, кораблекрушение, предзнаменование и др.), или уже выделенный комплекс букв еще не дает основания для однозначного прочтения слова (ср.: распоряжение может быть прочитано как расположение и др.), то читающий возвращается к прочитанному слову, сверяет первоначально возникшую гипотезу с реальным написанием и только тогда декодирует значение слова. Такая стратегия чтения, заключающаяся в забегании вперед (антиципация) и в возвращении назад (сличение, контроль), обеспечивается сложным актом движения глаз.

Результаты. Известно, что ограничение свободы движения глаз назад и вперед по тексту нарушает процесс чтения на всех этапах его развития (Т.Г. Егоров, 1952 и др.). Движения глаз как необходимый компонент процесса чтения исследовались уже в работах авторов раннего периода (А.В. Трошин, К.Миллер и др.). Ученые установили, что во время чтения происходит закономерная смена пауз и движений глаз и что оптическое восприятие читаемых знаков происходит в момент фиксации глаза, а не его движения. Ими же было установлено, что единицей чтения является слово, а не буква. Это направление получило дальнейшее развитие в работах Т.Г. Егорова, Л.И. Румянцевой (1953) и др., которые подробно изучили движение глаз при чтении и особое внимание уделили изучению регрессивных движений глаз и их значению для чтения. Было установлено, что отсутствие

возможности у глаза возвращения назад по строке значительно замедляет процесс чтения, увеличивает количество ошибок, но еще большие затруднения возникают при торможении движения глаз вперед по строке, поскольку эти движения обеспечивают так называемое «антиципирующее чтение» или «зону прогноза». Эти авторы также считают, что чтение происходит в момент фиксации глаза («зона опознания») и что единицей чтения является слово, а буквы выполняют роль ориентиров в нем. Глаз воспринимает в процессе быстрого чтения не все буквы, а лишь некоторые из них, несущие наибольшую информацию о слове. Эти буквы получили название доминирующих.

Таким образом, эти авторы приходят к выводу, что движения глаз являются одним из необходимых условий осуществления чтения, но лишь условием. Что же касается непосредственного строения процесса чтения, то оно характеризуется взаимодействием по крайней мере двух уровней – сенсомоторного и семантического, находящихся в сложном единстве. Сенсомоторный уровень состоит, в свою очередь, из нескольких тесно взаимосвязанных звеньев: а) звуко-буквенный анализ, б) удержание получаемой информации, в) смысловые догадки, возникающие на основе этой информации, г) сличение, т.е. контроль возникающих гипотез с данным материалом. Сенсомоторный уровень обеспечивает как бы «технику» чтения – скорость восприятия и его точность. Семантический уровень на основе данных сенсомоторного уровня ведет к пониманию значения и смысла информации. Сложное взаимодействие, единство этих уровней и обеспечивает чтение как со стороны быстроты и точности восприятия знаков, так и со стороны адекватного понимания значения, которое несут эти знаки. При формировании чтения у детей зрительное восприятие буквенных знаков – отдельно или в слове – обязательно сопровождается проговариванием вслух, т.е. переводом зрительной лексемы в ее звуковую и кинестетический аналог. Точное, безошибочное восприятие – основное условие правильного понимания читаемого.

Обсуждение. Чтение с самого начала подчинено его основной задаче – пониманию письменного сообщения. Поэтому развитие понимания читаемого в процессе формирования чтения у детей идет в тесной связи с развитием процесса восприятия. В самом начале формирования чтения понимание идет не совместно, а вслед за восприятием; оно возможно лишь на основе длительного анализа и синтеза читаемых слов. Постепенно, по мере развития и автоматизации навыка чтения, понимание начинает опережать процесс восприятия, и проявляется оно в возникновении смысловых догадок, угадываний смысла в пределах отдельных слов. На поздних этапах формирования чтения задача понимания читаемых сообщений решается уже путем схватывания смысла целых слов и предложений. Здесь чтение опирается на предвосхищение дальнейшей мысли, относящейся уже не к слову или фразе, а к целому абзацу или даже ко всему тексту. У взрослого человека антиципирующее чтение достигает полного совершенства. Акт чтения здесь протекает в полном и неразрывном единстве процессов восприятия и понимания читаемого. Процесс восприятия к этому времени автоматизируется и обеспечивает условия для быстрого и правильного понимания читаемого. Понимание, в свою очередь, начинает сильно влиять на восприятие, воздействуя на его скорость и точность. Понимание слова, фразы при чтении обеспечивается не только точностью восприятия, но и влиянием контекста. Об этом условии, играющем известную роль в чтении, указывалось в работах некоторых авторов (А.В. Трошин, Т.Г. Егоров и др.). Изучался этот вопрос и в исследованиях А.Н. Соколова, в которых экспериментально была показана значительная роль контекста в понимании слова, фразы, абзаца при чтении. Исследования же, прямо направленные на изучение вопроса о влиянии контекста слова на процесс чтения, его скорость и точность, были проведены Дж. Мортоном. На основе большого экспериментального материала автор делает выводы о том, что быстрое и адекватное понимание в процессе чтения наступает благодаря более высокой степени контекста слов.

Высокая степень контекста слов и полное использование контекстных догадок приводят, в свою очередь, к увеличению скорости чтения, уменьшению количества фиксаций (т.е. объем и угол охвата материала глазом увеличиваются), к увеличению точности восприятия, что находит свое выражение в уменьшении регрессивных движений глаз. Дж. Мортон предполагает, что существует потенциал чтения, который не полностью используется неопытными чтецами и который связан со знанием статистических свойств языка, с вероятностью слова. Увеличение вероятности слова-стимула может сделать его более доступным для восприятия, а это приведет к увеличению скорости чтения без потери понимания.

В современной психологической литературе принято различие «внешнего» и «внутреннего» контекстов. «Внешний» строится на основе влияния всего прочитанного текста, а «внутренний» – на

основе читаемого абзаца, предложения. Такой сложный психический процесс не может осуществляться на основе работы какой-либо одной зоны мозга, или так называемого центра чтения, как считали раньше. Современная нейропсихология рассматривает в качестве мозговой основы реализации процесса чтения совместную работу нескольких участков мозга (заднелобных, нижнетеменных, височных, затылочных отделов коры левого полушария), каждый из которых вносит свой специфический вклад. Для осуществления процесса чтения необходима сохранность и взаимодействие зрительного, акустического и кинестетического анализаторов, совместная работа которых и является психофизиологической основой процесса чтения [2,74].

Уже этот краткий анализ позволяет сделать вывод о чрезвычайной сложности психологической структуры процесса чтения и его связи с мозгом. Нормальный процесс чтения включает по крайней мере четыре взаимодействующих компонента: звукобуквенный анализ и синтез, удержание информации, смысловые догадки и процесс сличения возникающих при чтении «гипотез» с написанными словами. Все эти процессы, однако, могут быть осуществлены лишь при наличии сложного движения глаз, с одной стороны, и при сохранности мотивов деятельности – с другой. На основе качественного анализа нарушения чтения при алексии (у взрослых и детей), разработанного А.Р. Лурией и его учениками, выделено и описано несколько форм речевых и неречевых (гностических) алексии. В основе каждой формы алексии лежит фактор, нарушение которого и ведет к дефектам чтения. Алексии и делятся на разные формы в зависимости от разных факторов, лежащих в их основе. В клинике алексии имеется несколько форм неречевых нарушений чтения:

1. Оптическая алексия, возникающая при поражении теменно-затылочных и затылочных отделов левого полушария мозга; известны два типа оптической алексии – литеральная и вербальная.
2. Оптико-мнестическая алексия, отдаленно связанная и с нарушениями речи.
3. Оптико-пространственная алексия, в основе которой лежат дефекты пространственного восприятия [3, 189]

Под грамотностью чтения понимается способность учащихся к осмыслению письменных текстов и рефлексии на них, использования их содержания для достижения собственных целей, развития знаний и возможностей для активного участия в жизни общества. Оценивается не техника чтения и буквальное понимание текста, а понимание и рефлексия на текст, использование прочитанного для осуществления жизненных целей. [4, 16]

Раздел "Чтение" включает следующие подразделы:

- 1) понимание содержания текста;
- 2) определение стилей и типов речи;
- 3) формулирование вопросов и ответов;
- 4) владение разными видами чтения;
- 5) составление плана;
- 6) анализ художественных произведений;
- 7) извлечение информации из различных ресурсов;
- 8) сравнительный анализ текстов [5, 189]

Заключение. Слово «рефлексия» определяется как «форма психической деятельности, которая проявляется в постоянном анализе своих мыслей, действий, переживаний».

Отражением сути технологии рефлексивного чтения (ТРЧ) являются слова Ж.Ж. Руссо: «Если вы мне расскажете, я это быстро забуду, если вы мне напишите, я прочитаю, но тоже забуду, а если вы вовлечете меня в дело, я буду это знать и запомню».

Структура технологии рефлексивного чтения

Применять стратегию рефлексивного чтения при работе с текстом можно на разных этапах.

На начальном этапе ТРЧ включает механизмы мотивации. Личная заинтересованность делает процесс познания целенаправленным.

На смысловой стадии совершается непосредственно чтение. Его качество будет зависеть от способа организации учебного процесса. Для осуществления осознанного чтения в технологии используются методические приемы, которые дают возможность воспринимать информацию активно.

На стадии рефлексии происходит овладение новыми знаниями. В этот момент ученик решает, удовлетворены ли его познавательные запросы и в каком направлении стоит двигаться дальше.

Методика Ривина. Александр Григорьевич Ривин преподавал в первой половине XX века на Украине. Публикаций его собственных работ нет, но о формах работы, которые он использовал,

написали его ученики и современники, поэтому в разных источниках описание его методов обучения разнятся.

Суть методики заключается в том, что ученик получает свою тему и прорабатывает ее по очереди с несколькими одноклассниками. Методика учит читать абзацами, выделять основную мысль и передавать одним предложением.

Одновременно в классе изучается несколько тем. По каждой из них подбираются рассказы, которые раздаются ученикам.

Прием «Лови ошибку». Эффективен на этапе актуализации знаний перед прохождением нового материала.

Учащимся предлагается текст, в котором есть ложная информация. Задача учеников – найти допущенные ошибки.

Ошибки в тексте должны быть разного уровня: простые и сложные (скрытые). Ученики находят ошибки и аргументируют ответ.

После усвоения нового материала учитель возвращается к тексту, предложенному в начале урока, обсуждаются ошибки, которые не нашли.

Стратегия «Условные значки» (INSERT)

Во время работы над текстом ученики делают на полях пометки условными знаками:

«+» новая информация, «v» известная информация, «-» противоречивые данные (я ошибался), «?» недостаточно данных (не понятно).

Закрепить осмысление текста эффективно с помощью рефлексивного письма. Учащиеся заполняют маркированные таблицы.

Учитывая всю сложность структуры процесса чтения и необходимых условий легко представить себе все разнообразие картин нарушения чтения при заболеваниях мозга. Клиника давно выделила некоторые разновидности алексии. Одни из них связаны с афазическими расстройствами, включающими затруднения в перекодировании букв в звуки, другие вызваны некоторыми расстройствами высших форм восприятия и поведения. Поэтому процесс чтения может нарушаться в разных звеньях, и психологическая структура нарушений чтения при разных по локализации поражениях может быть глубоко различной.

Список использованной литературы

1. Красильникова И.В. *Обучение чтению детей среднего дошкольного возраста.* – Пермь, 2002. – 541 с.
2. *Основы теории речевой деятельности* / Под. ред Л А Леонтьева. – М., 1974. – 458 с.
3. Цветкова Л.С. *Нейропсихология счета, письма и чтения: нарушения и восстановление.* – М.: «Юристъ», 1997. – 256 с
4. *Об особенностях организации образовательного процесса в общеобразовательных школах Республики Казахстан в 2016-2017 учебном году.* – Астана, 2016. – 227 с.
5. Приказ МОН РК № 545 от 25 октября 2017 г. - [Электрон.ресурс]. – URL: <http://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/9923/2/02Fedyunina2.pdf>. (дата обращения: 20.01.19)

МРНТИ 811.512.122

Г.Х. Тулекова¹

¹«Тұран» университеті, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІКТІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫДАРЫ ТУРАСЫНДА

Аңдатпа

Етістіктер – қабыса, меңгеріле байланысатын сөз тіркесі құрамына ұйытқы болатын тұлға. Басыңқы қызметте етістіктерге тән тұлғалардың қайсысы да сөйлемнің соңында емес, ішінде қолданыла алады. Бағыныңқы сыңары зат есімнен болған етістікті сөз тіркестерінің құрамында зат есімдер көп жағдайда септік жалғаулары негізінде байланысып келеді. Бірсыпыра етістіктердің бойындағы параллельділік «көне қасиеттердің» қалдығы тілдің дамуы барысында құрылысы жағынан да, мағынасы жағынан да талай өзгеріске түскендігі тілдің қолданылу шеңберінің кеңеюіне белгілі дәрежеде орыс тілінің, шет тілдердің ықпалы да әсер бар екендігін дәлелдейді. Бірінші объектілік, яғни, толықтауыштық және екіншісі пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесінің зерттеу тәжірбиесінде қолданыс тауып жүр.

Кілт сөздер: қабысу, меңгеру, басыңқы сыңар, көне нұсқа, көсемшелі етістік, толық мағыналы сөз

G.H. Tulekova¹

¹«Turan» University, Almaty, Kazakhstan

IN GRAMMATICAL STRUCTURES OF THE MODERN PHRASE IN THE MODERN KAZAKH LANGUAGE

Abstract

Verbs – a person whose composition comes from the verb being studied, the contact word. At the root, words can be used not at the end of a sentence, but within those persons that are peculiar to verbs. In the composition of verb phrases caused by nouns, nouns are often associated on the basis of case endings. The parallelism between the multiple verbs "ancient properties" suggests that in the process of language development, both in structure and in meaning, the expansion of the range of language use is influenced to some extent by the influence of the Russian language and foreign languages. The first object, that is, fullness and the second is in the process of learning phrases.

In the article is considered the structure of the grammatical structure of the texts, used in the natural sense of the text, with the use of names and glaciers.

Keywords: overlapping, mastering, pronounced, ancient variant, primitive verb, full meaning word

Г.Х. Тулекова¹

¹Университет «Туран», г. Алматы, Казахстан

О ГРАММАТИЧЕСКИХ СТРУКТУРАХ СЛОВЕСНЫХ ФРАЗ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Глаголы – это лицо, в состав которого исходит от глагола, изучаемого, контактного слова. В корне слова могут употребляться не в конце предложения, а внутри тех лиц, которые свойственны глаголам. В составе глагольных словосочетаний, вызванных существительным, существительные часто связываются на основе падежных окончаний. Параллельность между множественными глаголами» древние свойства " свидетельствует о том, что в процессе развития языка, как в строении, так и в значении, на расширение круга применения языка, в определенной степени влияет влияние русского языка, иностранных языков. Первый объект, то есть полнота, а второй-в процессе изучения словосочетания. В статье рассматривается структура грамматических структур словесных фраз, используемых в текстах на естественном языке, с особенностями использования имен и глаголов.

Ключевые слова: прилагательные, способности, местоимения, древние версии, примитивные глаголы, слово полного значения

Кіріспе. Бағыныңқы сыңары зат есімнен болған етістікті сөз тіркестерінің құрылымы турасында сөз еткенде, зат есімді етістікті сөз тіркестерінің құрамында зат есімдер көп жағдайда септік жалғаулары негізінде байланысып келеді. Көне түркі жазба ескерткіштерінде барыс септікті етістік сөз тіркестері шығыс септікті сөз тіркестерінің қызметі атқарғандығы туралы М.Балақаев «Қазіргі қазақ тілі» [1, 82]. Еңбегінде көрсетеді. Сол семантикада қолданылған: *қары оқуз балдұқа қорқмас /Қашқари/ қәрі өгіз балтадан қорықты, Ол аны ашқа тыды* (Қашқари) – *Ол оны астан тыйды*. Ал қазіргі қазақ тілінде «қорық», «тый», етістіктері негізінен шығыс жалғауындағы сөзді меңгереді. Дегенмен, осы етістіктің жетегінде кейде барыс жалғаулы сөздер де кездесіп отырады: «айқайлағанға қорықпа – айқайлағаннан қорықпа», «алысқа көз сал – алыстан көз сал», «оған абай бол – одан абай бол» т.б. осы сияқты бірсыпыра етістіктердің бойындағы параллельділік «көне қасиеттердің» қалдығы екендігін өз кезінде профессор Ә.Аблақов «Қазақ тіліндегі барыс жалғаулы сөз тіркестері» атты еңбектерінде нақты көрсетеді [1, 29].

Талдау. Қазіргі қазақ тіліндегі барыс септігінің жалғаулары арқылы қалыптасқан сөз тіркестері өздерінің тамырын тым әріден бастайды. Алайда, бұлар тілдің дамуы барысында құрылысы жағынан да, мағынасы жағынан да талай өзгеріске түскен. Оны мынадан аңғаруға болады:

1. Қазіргі қазақ тілінде барыс септігінің *-қа/ -қе, -ға, -ге/* жалғауы тәуелдік жалғауынан соң жалғанбайтын болса, ал Орхон-Енисей, әсіресе, Енисей ескерткіштерінде тәуелдік жалғауынан соң да жалғанатындығы кездеседі. Бұл тілдің дамуы барысында белгілі бір жүйеге түскендігін көрсетеді.

2. Барыс жалғаулы сөз тіркестері табиғатында қимыл-әрекеттің бағытын кімге, неге бағытталғандығын білдіреді. Әйтсе де, ескерткіштер тіліне назар салсақ, барыс жалғаулы сөз тіркестері өз қызметінен тыс жатыс және шығыс жалғаулы сөз тіркестерінің қызметін атқарған және қимыл-әрекеттің болған орнын, мезгілін, басталар жерін, себебін білдірген. Алайда, тілдің дамуы барысында барыс жалғаулы сөз тіркесі өзіне тән төл мағынасын атқарумен шектеледі. Мұның себебін біз септік жалғауларының іштей саралануы барысында қимыл-әрекеттің орнын, мезгілін білдіру жатыс септігінің, ал қимыл-әрекеттің басталар орны мен себебін білдіру шығыс септігінің әсерінің нәтижесі екендігін дәлелдейді;

3. Ерте уақытта барыс жалғаулы сөз тіркестері қимыл-әрекеттің бағытын, кімге, неге бағытталғандығын білдірсе, кейіннен тілдің дамуы барысында осы көрсетілген мағыналардың негізінде мұндай тіркестер қимыл-әрекеттің мақсатын, себебін, мезгілін т.б. білдіретіндей болып қалыптасты.

4. Күрделенген сөз тіркестері құрамдарынан шылаулардың түсіп қалып ықшамдалуы да барыс жалғаулы сөз тіркестерінің қалыптасуына ықпал жасайды [2, 38]. Мысалы: алғандығы туралы куәлік беру – алғандығына куәлік беру, ренжітпейтіндігі туралы ант беру – ренжітпейтіндігіне ант беру, оқу үшін бару – оқуға бару, көру үшін келу – көруге келу т.б. Кейде осы типтес сөз

тіркестері құрамдарынан тек шылаулар ғана емес, қимыл есімдер мен шылаулардың бірлескен тобы түсіп қалып, барыс жалғаулы сөз тіркестері қалыптасады. Мысалы, қонақ болу үшін барды – қонаққа барды, кино көру үшін барды – киноға барды т.б.

5. Қарсылық мәнді құрмалас сөйлемдер құрамынан сөздердің түсіп қалып ықшамдалуы да барыс жалғаулы сөз тіркестері қалыптасуының бір жолы. Мысалы: үйіне шақырып еді, бірақ біздер бармадық; үйіне шақырғанымен, біздер бармадық; шақырғанмен бармадық; біздер бармадық; шақырғанмен бармадық; шақырғанға бармадық т.б.

6. Барыс жалғаулы сөз тіркестерінің қолданылу шеңберінің кеңейіп, жетіле түсуі басыңқы сыңарлар мен бағыныңқы сыңарлардың мағыналық жағынан дамуына, қосымша жаңа мағыналарға ие болуына тікелей байланысты. Мәселен, *түс* деген етістікті алатын болсақ, бұл өзінің төл мағынасы жағынан барыс және шығыс жалғаулы сөздерді меңгереді (төменге қару, аттан түс). Алайда, *түс* етістігі мағынасы жағынан орайлас жатқан сөздермен тіркесіп, жаңа қосымша мағынаға ие болады. Соған орай бұл етістік барыс жалғаулы сөз тіркестерінің өзге түрлерін құрайды. Мысалы; суға түсу, институтқа түсу, оқуға түсу, сабаңа түс – сабаға түсу, киноға түсу, клипке түсу, фотоға түсу, т.б.

7. Барыс жалғаулы сөз тіркестерінің қолданылу шеңберінің кеңеюіне белгілі дәрежеде орыс тілінің, шет тілдердің ықпалы да әсер бар екендігін дәлелдейді [3, 49]. Мысалы: емтиханға дайындалу, фирмаға кіру, партияға мүше болу, интернетке кіру, компьютерге қарау, сайда енгізу т.б.

Әдістеме. Түркі тілдерінің бірі қазақ тілінде табыс септікті сөз тіркестері жалғаулы түрде де, жалғаусыз түрінде де қолданыла береді. Осы мәселеге назар аударған кейбір ғалымдар табыс септікті сөз тіркестерінің жалғаусыз түрі жалғаулы түрінен бұрын қалыптасқан. Бұл пікірді толығынан қуаттауға болады, өйткені, біріншіден, тым ертедегі дәуірде сөздерді өзара байланысқа түсіретін қосымшалар (септік жалғау-

лары) жоқ кезде олар бірімен-бірі мағыналық жақындықтарына қарай іргелес тұрып байланысқан. Демек, тура мәніндегі жалпы есімдер сабақты етістіктер мен мағыналық жағынан байланыста, органикалық бірлікте тұратындықтан қосымшасыз, іргелес тұрып байланысып, объектілік қатынастағы сөз тіркестерін құраған болса, екіншіден, ертедегі Орхон-Енисей ескерткіштер тілінде табыс септікті сөз тіркестерінің жалғаусыз түрі жалғаулы түрі мен салыстырғанда әлдеқайда жиі кездесетіндігі байқалады. Мысалы: *Үч отуз балық сыды* (Т., 19) – *Олар отыз үш қаланы қиратты. Қырық йыл ел тұтдым бодун башладым* (Е., 45, 4) – *Қырық жыл ел билеп, халық басқардым. Иеті бері өлтүдүм* (Е., 33) – *Мен жеті қасқыр өлтірдім* т.б. [3, 28-31].

Қазақ тілінде табыс септігінің *-ны, -ні, -ды, -ді, -ты, -ті* және тәуелдік жағынан соң жалғанатын *-н* жалғаулары бар. Қазақ тілінде қалыптасқан *-н* тұлғалы сөз тіркестерінің моделі өзінің негізін ертедегі ескерткіштер тілінен бастайды.

Сөздердің тіркесу қабілетінің артуы, біріншіден, тілдің ішкі даму мүмкіншіліктеріне негізделсе, екіншіден, өзге тілдердің, әсіресе, орыс тілінің ықпал, әсеріне негізделеді. Себебі тілдік құрамдағы қолданыста жүрген сөздеріміз кірме сөздермен толығып отырады. Демек, сөздердің мағыналық жағынан дамып жетілуі, жаңа сөздердің пайда болуы, сөйлемнің ықшамдала қолданылуы т.б. жаңа сөз тіркестерінің қалыптасуына негіз болады. Тілдің даму 11барысында тұйық етістік алдынан табыс жалғаулы сөздерді тіркестіре отырып, табыс жалғаулы сөз тіркестерін қалыптастырады. Мысалы, *қаланы көгалдандыру, алаңды безендіру, шөл даланы суландыру* т.б. Сондай-ақ Үшеуің ала болсаң, мен *жүректі жақтадым* (Абай. Он жетінші қарасөзі). Сол естілерден естіп білген жақсы *нәрселерін ескерсе*, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, соны адам десе болады (Абай. Он тоғызыншы қарасөзі).

Көлемдік қатынасты білдіретін етістікті сөз тіркестерінің бағыныңқы компоненті қызметінде жатыс септігіндегі сөздер қолданылады. V-VII ғасыр көне жазбалар тілінде жатыс септігі жалғаулы етістік сөз тіркестері мағыналық жағынан да, морфологиялық құрамы жағынан да саралаған топ ретінде көрінеді.

Ал қазіргі кезеңде жатыс септігінің мезгілдік және мекендік мағыналары кейін сараланған, кейін қалыптасқан, көмекші есімдер де көне түркі дәуіріндегі бірен-саран тіркестерде болмаса, айқын лексика-грамматикалық топ ретінде көріне қоймайды. Жаңа пайда болған грамматикалық семантика, белгілі бір негіздің, бұрын бар семантиканың дамуының нәтижесінен пайда болады. Мәселен: *Аязда жүруге болмайды, бейуақытта ұйықтауға болмайды* тіркестеріндегі *аязда, бейуақытта* сөздерінің мезгілдік мағынасы солай болған. Алдымен олар мезгілдік ұғымды білдіретін жатыс септігіндегі сөзді анықтап, сол арқылы күрделі етістік сөз тіркесі құрамына енген, келе-келе сол өздері анықтайтын сөздердің орнына жүру арқылы солардың грамматикалық мағынасын да, синтаксистік қызметін де қабылдаған.

Шығыс септігінің қалыптасуы тарихы жайында түркі тілінде әр түрлі көзқарастар бар. Алайда, шығыс септігін жатыс септігінің негізінде қалыптасты дейтін пікір басым. Г.Рамстедтің пікірі бойынша, *оғыз-да* сөзі жатыс және шығыс септігінің мағынасын берді [4, 43]. Ал Қ.Жұбановтың пікірінде: «Мұнда шығыс септігінің жатыс септік мағынасынан ажырату үшін, *оғызда* сөзіне *йан* формасы» деп қараудан екендігін айтады [4, 43].

Зерттеуші М.Томанов «Основные вопросы исторической морфологии казахского языка» атты еңбегінде: «ертедегі ескерткіштер тіліндегі *берідениен, өндениен, йырдантайан* тәрізді сөздер құрамынан *-йан* тұлғасын қоспай-ақ *-дан* аффиксін айқын байқауға болады» [4, 65], – дейді. Ал ғалым Б.А. Серебренников «О некоторых проблемах исторической морфологии тюрских языков» деген еңбегінде: *-дан* жалғауын жатыс септігінің *-да* аффиксі негізінде қалыптасты, *-дан* құрамындағы *-да* тұлғасы мекен мағынасын білдіреді де, ал *-н* тұлғасы бағыт мағынасын білдіреді, – деп өз топшылауын білдіреді [5, 78].

А.М. Шербактың пікірі бойынша, шығыс септігінің *-дан* жалғауы – жатыс септігінің негізінде қалыптасқан кейінгі көрсеткіш емес, тым әріден келе жатқан көне аффикс. Ертедегі ескерткіштер тіліндегі жатыс септігінің шығыс септігінің мағынасында қолданылуы *-дан* тұлғасынан *-н* элементінің түсіп қалуымен байланысты. Өйткені қазіргі түркі тілдерінде жатыс септігімен шығыс септігінің мағыналық жағынан тең келіп, бірінің орнына екіншісінің қолданылуы кездеспейтін құбылыс және барлық түркі тілдерінде шығыс септігі фонетикалық ерекшеліктерін ескермегенде бір ғана тұлғада қолданылады деген ой айтады [6, 10]. Профессор Ә.Аблақов: «Шығыс жалғаулы сөз тіркестері» еңбегінде осы мәселелер туралы сөз қозғай келіп, шығыс септігінің қалыптасу тарихы жайында мәселе осы күнге дейін шешімін тапқан емес, – деген ойды ескертіп отырады [7, 75].

Бүгінгі күні де шығыс жалғаулы сөздер сөз тіркестерінің құрамында өте жиі қолданылады. Етістіктермен тіркесетін жатыс жалғаулы есімдер мынадай қатынастарда жұмсалады: бірінші объектілік, яғни, толықтауыштық және екіншісі пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі.

Объективтік мәндегі шығыс септікті зат есімдер етістікті тіркестің бағыныңқы қызметінде жиі қолданылады.

Төртінші – ой кеселді *нәрселерден қашық болу керек* (Абайдың отыз бірінші қара сөзі). Адам *ата-анадан туғанда* есті болып тумайды (Абайдың он тоғызыншы қара сөзі).

Жас күнімде ерінтіп,

Шала қалдым ғылымнан (Шәкәрім. «Ашу мен ынсап»).

Ермегім жоқ, *елімнен үмітім жоқ*,

Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі: Айдос *сабақтан шығып*, тіке үйге тартты («Алтын босаға» газ.). Ол *ауылдан шыққалы* жанына ертіп шыққандары өзіне жау болды (Ғ.Мүсірепов «Көк үйдегі көршілер»).

-мен (-бен, -пен) тұлғалы синтаксистік құрылыс тек қазақ тіліне ғана тән. Қазақ тіліндегі мұндай синтаксистік құрылыс қимыл-әрекетті білдіреді.

Профессор С.Исаевтың зерттеу еңбектерінде көрсетілгендей, қазақ тіліндегі көмектес септік (-мен) жалғауының мағынасы – сол тәрізді өзге түркі тілдеріндегі *біле* шылауының мағынасы. Орхон-Енисей ескерткіштер тілінде түркологияда *құралдық септік* деп аталып жүрген -н, (-ын, -ін, -ун, -үн) тұлғасы арқылы берілген [7, 131-133]. Ғалымның пікірінше, қазіргі тіл білімінде бұл тұлғаны *құралдық септік* дегеннен басқа пікір бар. Өйткені бұл қосымшалар жалғанып, құралдық мағынамен бірге қимылдың амалын, сынын, кейде бағытын мезгілін білдіріп, есім түбірге ғана емес, етістік түбірге де жалғанып жұмсалады.

Ал көмектес жалғаулы сөз тіркестері сабақты және кейбір салт етістік-тердің көмектес жалғаулы есімдерді меңгеруі арқылы жасалады. Бұл көмектес жалғаулы сөз тіркестері де объектілік және пысықтауыштық қатынастарда болады. Қазақ тіліндегі -мен, (-бен, -пен) тұлғалы сөз тіркестері қимыл-әрекеттің құралын, іске асу тәсілін және бірлескен әрекетті білдіреді. Мысалы, Ерлан бір *танысымен кездесіп қалды* (ауызекі тіл қолданысы). Арам *оймен ар сатып*, үзіп-жұлмақ,

Міне, пайда қылдым деп мақтанылмақ (Шәкәрім «Анық пен танық»).

Намыс сол – өзін қорлан кемдігіңе,

Құрбыңмен ұмтылып бақ теңдігіңе (Шәкәрім. «Талап пен ақыл»).

Екінші – ғылымды үйренгенде, ақиқат *мақсатпен білмек үшін* үйренбек керек (Абайдың отыз екінші қара сөзі).

Бағыныңқы сыңары сын есімнен болған етістікті сөз тіркестері. Тіліміздің дамуының жемісі болған сапалық сын есімдердің етістіктермен тіркесі кездеседі. Қатыстық сын есіммен -сыз, -сіз, -дай, -дей, -лы, -лі, -ың, -ің, -қ жұрнақты түрлері болмаса басқа түрлері кездесе бермейді. Сын есімдер етістікті сөз тіркестерінде тек бағыныңқы сыңарда ғана жұмсалады. Ондай тіркесте олардың дара және күрделі түрі де кездеседі.

Демек, сын есімдер етістікпен тіркесінде үш түрлі жағдайда:

1. Таза күрделі сын есімдер;

2. Қосарлы сын есімдер;

3. Кейбір қатыстық сын есімдер арқылы күрделі сөз тіркестерін құрайды және күшейткіш буын арқылы келген қосарлы түрімен де тіркесі кездеседі. Сын есім мен етістік бір-бірімен қабыса байланыса отырып, етістікті сөз тіркесін құрағанда, бағыныңқы қызметте жұмсалған сын есім өзінің негізгі анықтауыштық қызметінен ауытқып, пысықтауыш мүшеге айналады. Ол *жақсы киініп*, тоя тамақ ішіп, қыдырғанды ұнататын («Жас қазақ» газ.). Адам баласына *жырттықсыз, кірсіз, сыпайы киініп*, һәм ол киімін былғап, былжыратып кимей, таза кимек – дұрыс іс (Абай. Он тоғызыншы қарасөзі).

Етістікті басыңқы сыңарлы сөз тіркесі қабыса және меңгеріле байланысады. Объектілік мәндегі шығыс септікті зат есімдер етістікті тіркестің бағыныңқы қызметінде жиі қолданылады. Төртінші – ой кеселді *нәрселерден қашық болу керек* (Абай. Отыз бірінші қарасөзі). Адам *ата-анадан туғанда* есті болып тумайды (Абай. Он тоғызыншы қарасөзі).

Жас күнімде ерінтіп,

Шала қалдым ғылымнан. (Шәкәрім. «Ашу мен ынсап»).

Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі: Айла менен амалды, Меруерттей тізіппін, *Жалмауыздай жалаңдап*, Ар, ұяттан күсіппін, Қулық пенен сұмдыққа, *Құлындайдай ұшыптын.* (Абай. «Жылы белгісіз өлеңдерден»). Биені байлап болып, *желінің басында отырғанда*, түнеугі ысқа берген теріні қанжығасына байлаған (Шәкәрім. «Әділ – Мария»). ... *бақайыңнан келмей түк көрмегендей-ақ маңқиып тұра бересің-ау!* (Шәкәрім. «Әділ – Мария»).

Қазақ тіліндегі -мен, (-бен, -пен) тұлғалы сөз тіркестері қимыл-әрекеттің құралын, іске асу тәсілін және бірлескен әрекетті білдіреді. Мысалы, Алла тағаланың көрмегі, естімегі, *біз секілді көзбенен, құлақпенен емес*, көргендей естігендей білетұғын ғылымның бір сипаты (Абай. Отыз сегізінші қарасөзі).

Арам оймен ар сатып, үзіп-жұлмақ,
«Міне, пайда қылдым» – деп мақтан қылмақ (Шәкәрім. «Анық пен танық»);
Намыс сол – өзін қорлан кемдігіңе,
Құрбыңмен ұмтылып бақ теңдігіңе (Шәкәрім. «Талап пен ақыл»);

Екінші – ғылымды үйренгенде, ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек (Абай. Отыз екінші қарасөзі).

Сілтеу есімдікті етістік басыңқы тіркес Мысалы: Хан қайғырды: Ел жайы бұл екен деп, Әншейін босәуіре боп жүр екем деп. (Шәкәрім. «Алты әңгіме»).

Түсті білдіретін сын есімдер етістіктермен тіркесе алмайды. Тіркесе қалған жағдайда олар субстантивтеніп сөйлемнің пысықтауыш қызметін атқарады. Қабыса байланысқан сөз тіркесін құрай алмайды.

Адамның қандай күйде екендігін білдіретін сын есімдер етістіктермен тіркесе береді. *Ашулы сөйледі, байыпты қарады, ақ жарқын жүреді, қатулы қарайды.* Ал түлкі тымақты, ұзын бойлы, қаралы киімді т.б. тіркестері етістіктермен тіркесе алмайды. Бұдан дара, яғни сапалық, қатыстық сын есімдерге қарағанда күрделі сын есімдердің етістіктермен тіркесуі шектеулі деуге болады.

Бағыныңқы сыңары сан есімнен болған етістікті сөз тіркестері. Сан есімдердің басыңқы сыңарлы етістікпен тіркесіне назар аударсақ мына ерекшеліктерді байқауға болады.

Нәтиже. Сан есімдер де сын есімдер сияқты етістіктермен тіркеседі және үнемі қабыса байланыса бермейді, меңгеріле де байланысып келеді. Олардың ішінде етістікті сөз тіркестерінде есептік, реттік, сан есімдері ғана жұмалады да, басқалары ондай тіркесте жұмсалмайды. Сан есімдер құрылысы жағынан дара және күрделі болып келсе, сол екі түрінің де басыңқы сыңары етістікте келеді. Олай болса, дара сан есімдермен етістіктің байланысы күрделі түрінен саны жағынан басымырақ түрде кездеседі. Күрделі сан есімдердің тіркесі сирек қолданылады. Етістікпен тіркесі ерекше. Мысалы, бес есе артып кетті, 6 гектардан ғана келеді, үш-төрт қадам басты, отыз екінші жылдары жазықсыз атылып кетті бұл жерде бағыныңқы сыңар екі сөзден қосақталып келеді. Бұл туралы таза сан есімдердің қабыса байланысып келіп, соның ішінде күрделі сан есімдер мен қосарлы сан есімдердің тіркесінен қарастырған зерттеуші Т.Сайрамбаев таза сан есімді күрделі етістіктермен тіркесінде көбіне есептік сан есім жұмсалатындығын ескере отырып, Үйірін бөрте айғырдың бөліп алып, Құлынды жиырма екі байлап алды деген мысалдарды арқау етеді [3, 162]. Бұл жерде сан есім етістікпен қабыса байланысып, қимыл әрекетінің мағыналық қасиетін аша түскендігі көрінеді. Тулап жатқан жыланды Ақбілек табандап тағы да екі ұрды да, жөніне жүре берді (М.Жұмабаев «Ақбілек»). Бәйбіше бүгін қонақты екі дүркін жөнелтіп, жана ғана жантайып еді, дабырлаған дауысқа көзін ашып алды. (Ғ.Мүсірепов). Жиырма түйемен құм тасығанда бес шақырым жерден күніне алты ораламыз (Ғ.Мүсірепов) [3, 162].

Екіншіден, сан есімдердің қосарлы түрі етістікпен тіркесіп, күрделі басыңқы сыңарды құрайды. Сан есімдердің қосарланып келуі қимылдың шамамен істелу мөлшерін көрсетеді. Айталық, ол әріден *бір-бір санады, жүргіншілер тоқтаусыз екі-үш кетті, қолынан да бес-алты тістеді* (Д.Исабеков) [3, 162].

Бағыныңқы сыңары есімдіктен болған етістікті сөз тіркестері. Есімдіктер, әдетте, өздерінің мағына өзгешеліктеріне және грамматикалық ерекшеліктеріне қарай ерекше сөз табы болып саналады. Олардың мағынасы сан алуан. Есімдіктердің жалпылау, белгісіздік, сұрау мәнді түрлері етістіктерге жиі тіркеседі.

Сұрау есімдікті етістікті басыңқылы тіркес: Шешендігіне сап қанша маймаңдағанмен, бір сөзі де көкейіме қонған жоқ (С.Мұқанов). Адам баласы бір терінің ішінде неше толып, неше солады (Қ.Жұмаділов).

Жалпылау есімдікті етістік басыңқы тіркес: Бағанағы Абаймен келген жақтақтар да тегіс осында жүр (М.Әуезов). Нағашымның бұл жөнінде ұрсып айтқан сөздерін түгел тыңдадым (С.Мұқанов).

Белгісіздік есімдікті етістік басыңқы тіркес: Әсіресе, күн батар алдында балықшы жігіт сыртқа алденеше шығып, үйінің бет алдындағы биік жар басынан теңіз жаққа көз салды (Ә.Нұрпейісов). Сол жайында тіл қатқысы келіп бірнеше оқталып еді, неге екені белгісіз өзінен-өзі қысылып, батылы жетпеді (Т.Дәуренбеков).

Қорытынды. *Бағыныңқы сыңары көсемшеден болған етістікті сөз тіркестері.* Көсемшелердің етістікпен тіркесіп келуі туралы сөз қозғасақ, көсемшелердің бағыныңқы сыңарда жұмсалып, етістікті тіркес құрауы мына жағдайларға байланысты:

1. Көсемше мен көсемшенің тіркесі арқылы күделі, басыңқы сыңарлы түрі жасалады. Кем дегенде екі немесе одан да көп көсемшелермен өзара тығыз байланыста түйдектеліп келіп, мағыналық жағынан бір топ жасап қолданылады. Дара көсемше өздігінен ерекшеленіп тұрады, *ашулана жаздады, қыса жаздады, баса жаздады, т.б.* Ал күрделі түрінде *құлап жатып барып түрегелді, екпіндеп келіп тұрып қалды. Құлап, екпіндеп* сөздері негізгі мағына береді, *жатып, келіп* сөздері көмекшілік қызмет атқарады. *Барып түрегелді, тұрып қалды* баяндауыш болса, *құлап жатып, екпіндеп келіп* пысықтауыш мағынасын

білдіреді. Бұлар жеке басыңқылармен тіркеспейді, бөлуге келмейді, бірінің мағынасын бірі толықтырып сол тобымен бір синтаксистік қызметте жұмсала алады.

2. Көсемшелі етістік үнемі толық мағыналы сөздермен тіркесіп қана қоймай, *де, бол, е* көмекші етістіктерімен де тіркес құрай алады. Көмекші етістіктері арқылы көсемшелі сөз тіркестері жасалып отырады.

Бағыныңқы сыңары үстеуден болған етістікті сөз тіркестері. Етістікті сөз тіркесінде көп қолданылатын түрі – үстеу. Үстеу қимылдың орындалу қасиеттерін жан-жақты көрсетеді. Ол – үстеудің табиғи қасиеті. Үстеу сөз табы да етістікпен тіркесе келіп, мезгілдік, мекендік, сан-мөлшерлік және тағы басқа мағыналарды білдіріп тұрады. Мысалы, Ақан бастықты *таңертеңнен күтіп*, ұзақ отырып қалды («Жас қазақ» газ.). Күні бойы жұмыстан шаршап келген ол денесін *әрең қимылдатып*, жазды (С.Мұқанов).

Сонымен етістікті сөз тіркестері жайлы ойларды жинақтай келе, мынадай қорытындыға жасауға болады: етістікті сөз тіркестерінің басыңқы сыңары аты айтып тұрғандай етістік сөз табынан болады; етістікті сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарлары қызметінде зат есім, сын есім, сан есім, үстеу, көсемше қолданылады; етістікті сөз тіркестерінің негізгі байланысу формалары – менгеру, қабысу болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения //Сб. «Вопросы грамм. строя». – М.: 1955. – С.412-416.
2. Аханов К. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1992. – 494 б.
3. Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері. – Алматы: Мектеп. 1981. – 198 б.
4. Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. – М.: Наука, 1953. – 240 с.
5. Баскаков Н.А. Словоисчисления в азербайджанском языке. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. III синтаксис. – М., 1961. – 250 с.
6. Балақаев М. Қазақ әдеби тілі. – Алматы, 1978. – 145 б.
7. Аblaқов А. Қазақ тіліндегі барыс жалғаулы сөз тіркестері. – Алматы: Мектеп, 1973. – 159 б.

МРНТИ 811.512.122.42

А.Халел¹

¹Аблай хан Қазақ халықаралық қатынастар және элем тілдері университеті
Алматы қ., Қазақстан

ДИСКУРСТЫҢ ОҚУ ТҮРІНДЕГІ СУБЪЕКТІНІҢ НОМИНАЦИЯЛАРЫН ТАЛДАУ

Аңдатпа

Дискурстық талдау әдісін сонда да қолданбалы әлеуметтану ғылымына (Гонконгтағы ағылшын тілінде кәсіби қарым-қатынас жасау әдістерін үйретеді, жиналыс, кездесулер, сұхбат сияқты практикалар қолданылады) жатқызуға болады. Практикалық негізі этнография әдіснамасына негізделген (далалық әдіс, қатысушыларды бақылау, байқау және контрастты бақылау).

Лингводискурсивтік бөлігінде биліктің айырмашылығын және сөйлеушілер арасындағы қашықтықты дәлелдейді, сөйлеу дискурсын түсіндіруде кедергі түрлері ерекшеленеді.

Өртүрлі қызмет салалары субъектілерінің номинацияларын зерттеу әдістері «ядро-перифериялық» қағидаты бойынша атап айтқанда, нөлдік сипаттау әдісін жүзеге асыруда олардың тиімділігін дәлелдеп отыр. Оларға лингвистикалық құрылымдық бірліктерді пайдалану жиілігін талдау да қосылады. Осылайша, МК субъектісі параметрінің концептуалдық құрылымын талдау тұлғаның МКҚ туралы өзара әрекеттесу күрделілігінің өсуіне қарай дәйекті күрделенуші ретінде көрсетіледі.

Кілт сөздер: дискурс, мәдениет, мәдениетаралық терминология, номинация, термин, емле сөздер.

А. Khalel¹

¹Kazakh University of International Relations and World Languages after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan

SUBJECT NOMINATIONS ANALYSIS IN THE TRAINING TYPE OF DISCOURSE

Abstract

This article is devoted to the analysis of the conceptual structure and parameter of the subject of inter-cultural communication speaks as well, also to the intercultural competence of the personality as being consistently complicated as the complexity of interaction increases.

The results of quantitative analysis between the types of discourse of intercultural communication and the parameter place of intercultural competence shows the greatest dynamics in the structure of this parameter, which observed in the ratio of nominations classes abstract place and specific place, nature, human body, technology, institutions.

Time parameter in inter-type comparison, the data obtained allow us to conclude that the classes past and present / future, result, date, year conflict with the past-future scale and but objective calendar-chronological time division.

The method of discursive analysis, could be attributed to applied sociolinguistics (the field method examines professional English-language communication in Hong Kong; practices such as meetings, conversations, interviews are involved). The practical basis is based on the ethnographic methodology (field of method, observation of participants, included observation and contrastive observation).

In the linguistic discursive part of the study, the difference in power and the distance between the speakers is proved; the types of interference are distinguished when interpreting the spoken discourse.

Keywords: diplomatic terminology, nominations, intercultural, discursive, model words.

А.Халел¹

*¹Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Аблай-хана
г. Алматы, Казахстан*

АНАЛИЗ НОМИНАЦИЙ СУБЪЕКТА В ОБУЧАЮЩЕМ ТИПЕ ДИСКУРСА

Аннотация

Метод дискурсивного анализа, тем не менее, можно отнести к прикладной социолингвистике (полевым методом изучается профессиональная англоязычная коммуникация в Гонконге; задействованы такие практики, как совещания, беседы, интервью). Практический базис опирается на методологию этнографии (полевой метод, наблюдение участников, включенное наблюдение и контрастивное наблюдение).

В лингводискурсивной части исследования доказывается разница во власти и дистанция между говорящими, выделяются виды интерференции при интерпретации разговорного дискурса.

Тем самым анализ концептуальной структуры параметра Субъекта МК говорит о МКК личности как последовательно усложняющейся по мере роста сложности взаимодействия.

Как показывают результаты количественного анализа между типами дискурса МК по параметру Место МК, наибольшая динамика в структуре данного параметра наблюдается в соотношении классов номинаций абстрактное место и конкретное место, природа, тело человека, технология, учреждения.

В отношении структуры параметра Время МК в межтиповом сравнении, полученные данные позволяют заключить, что классы прошлое и настоящее/будущее, результат, дата, год вступают в противоречие по шкале «прошлое-будущее» и но объективному календарно-хронологическом делению времени.

Ключевые слова: дипломатическая терминология, номинаций, межкультурная, дискурсивная, модельные слова.

Кіріспе. Ғылым ретінде МК эволюциясы лингвомәдениет, әлеуметтік антропология, социология, психология, коммуникатология, тілді оқыту әдістері сияқты ғылымдармен пәнаралық байланыстардың артуымен зерттеу объектінің күрделілігіне байланысты негізделді. Бүгінде МК саласында күрделі интеграцияланған объектілерге қатысты жоғары эвристикалық әлеуеті бар зерттеулер басымдыққа ие болып отыр. Өзінің пәнаралық мәртебесінде интегралды ғылым ретінде, үшінші мыңжылдықта МК интеграцияланатын объект ретінде дискурса ауысты.

Дискурс түрі әр параметрдің нақты санатын анықтайтындығын: МК оқиғасының себеп-салдарлық шарттары, субъектісі, уақыты және орны көрсетілді.

МК Субъектісінің номинациясы мынадай әр түрлі тәсілдермен ең көп таралғаны анықталды: ұлттық атауы бойынша субъектісінің атауы}, тұлғалардың мамандығы /лауазымы /дәрежесі /жасы /отбасылық жағдайы/ тұлғалардың әлеуметтік мәртебесі атауын, адамдардың ұжымын /тобын белгілеудің жинақтау формасы, жалқы есімдерді пайдалану, адамдарға көзқарасын білдіру тәсілдері, елдердің аттары, есімдік формаларын, парафрастикалық, субъектілерін белгілеу үшін, метафоралық нысандарын пайдалану, ұйымдардың /институттардың атаулары, аббревиатуралар мен қысқартулар.

Әдістеме. Практикалық материалға жүгінеміз. Бірінші шартты түрде бөлінген МК дискурсының түрінде қатынас субъектісінің номинациясы бойынша бірліктерін төмендегідей жіктеуге болады:

а) есімдік, жақты және белгісіз-жақты, өзіндік, түрі және саны әртүрлі болған жағдайда, пайдалану контексіне байланысты септіктер, сондай-ақ есімдік (мысалы, сандық пайдалану) сияқты сілтеме басқа барлық түрлері;

б) субъект жасын көрсететін лексемалар («жынысы» санаты бөлек бөлінген, түріне қарамастан лексемалар қаралғанын нақтылаймыз);

в) субъектінің отбасылық жағдайын білдіретін лексемалар, сондай-ақ жынысына және жасына қарамастан қатынасқа қатысушылар;

г) жеке тұлғаның атауы (ұйымдардың, мекемелердің, басқа да объектілердің атауларынан өзгеше);

д) кәсіптер атауы, мамандықтар, лауазымдар түрі, қоғамдық (жеке емес) және немесе жеке индивидтердің ресми мәртебесі;

е) байланыс тақырыбына эмоционалдық қатынастарды жеткізетін лексемалар мен лексикалық комбинациялар;

л) онда, нашар субъектілерінің номинациялар немесе қоғамның құрылымдарымен байланысты құра-лымдарды оқшауланған және лексика болады;

е) қатынас субъектісіне деген эмоциялық қатынасын беруші лексемалар мен лексикалық тіркестер;

ж) жиынтық, ұжымдық, дерексіз ұғымдардың лексикалық белгілері;

з) ел тұрғындарының номинациясының лексикалық қабаты жеке сынып ретінде әрекет етеді;

и) кәсіптер лексемалары мен тиісті атау есімдерін пайдалану процесіне параллель ұйымдар мен мекемелердің номинациялары пайдаланылады;

к) коммуниканттардың жынысын белгілейтін лексемалар (бөлек жағдайларда бөлінген, жынысының санаты басқа да көптеген сынып - отбасылық мәртбесі, кәсіби лексемалары, атау есімдері, жасы және т.б. қиылысып болғанына қарамастан элеуметтік және/немесе жеке рөлдерін белгілеудің басқа ешқандай белгілері жоқ);

л) субъектілерінің қызметі орындалатын субъектілер номинациясымен әлсіз қауымдасқан, біз номинациясын мәдени артефактілер деп белгілеген мәдени қойылымдары, нысандары болып табылады;

м) ең соңында, ғылыми-зерттеу тақырыбына байланысты, осы лексикалық қабаттары, елдер мен әлем қалалары, орындар, аймақтардың атаулары, құрлықтың, бөлшектердің атаулары, соның ішінде басқа да географиялық атаулары теориялық, бірінші кезекте тұрар еді.

Осы номинациялар кластарының сандық қатынасы 1 кестеде келтірілген.

1-Кесте.

Субьктінің номинацияларының сандық қатынасы
МК дискурсын оқу түрінде (I типті)

Номинациялар	Бастап бөлім.	Мысалдар
Есімдік	0,27	ол, олар, мен, оған, сіз, бәрі, өзіңіз, екеуіңіз де, мыңдаған (адамдар), ондаған, миллиондаған адамдар
Жасы	0,13	Үлкендер, балалар, 12-жастағы жасөспірімдер, 8-жастағы қыз, сәби, Ересектер, балалар, 12 жасар балалар, 8 жасар қызы, сәби бұрынғы әйелі, шешесі, әкесі, туысқан ағайындары мен
Жалқы есім	0,12	Лора Палмер, Лолита, Майкл Джексон, Вуди, Джим Картер, Николай, Джейн, Шекспир
Мамандықтар	0,09	Дәрігер, адвокаттар, дипломаттар, бұрынғы ғылыми қызметкер, автор, гид, жазушы, бизнесмен, президент, қызметші, режиссер, оқушылар, доктор, турист
Субьектіге қатынасы	0,07	Жақсы қыз, сүйкімді ағылшын қызы, тәкаппар идеалистер, ақымақ жан, тамаша серіктес қыз, аты үлкен әйелдер
Жинақау түсініктері	0,04	Әлем, адамзат, жалаң жүгірушілер, медициналық
Ел тұрғындары	0,04	Шетелдіктер, американдықтар, ағылшындар, үнділіктер, париждықар
Ұйымдар	0,04	Мемкино, газеттер, арнайы қызметер
Жынысы	0,03	Еркек, әйелдер
Артефакттар	0,02	Скрипка, жауынгерлік заң, сыздауыққа арналған құрал, супермен үшін шикізат

Ел атаулары	0,01	Батыс, Еуропа, Штат, Англия, Франция, Америка

Келтірілген кестеден барлық лексика ядролық - жоғары жиілікті және семантикалық өзекті (оған жасы, отбасылық жағдайы, жалқы есім, есімдікті белгілеу, кәсіптер атауы сияқы атауларды қамтиды) және перифериялық төмен жиілікті (барлық қалған кластары) салыстырмалы көрсеткіші 10% төмен түрлерге бөлінеді деген қорытынды жасауға оңай.

Талдау. Айтарлықтай қарым-қатынастарын сипаттайтын, әр кластарды нақтырақ қарастырайық.

Есімдіктерге қатысты (оларға жақындау анықтамалық құралдар), бізге белгілі және қолданылып жүрген бірқатар есімдік нысандарынан көбінесе тұлғааралық ретіндегі және МК дискурсының осы түрін сипаттайтын «Сіз» және «Сен» тікелей адресациялық есімдіктері бөлінген деген тұжырым жасауға болады.

Мысалы: 1. Сіз иттердің адамдардың тамағын жеуге болмайтынын білмейсіз бе? – деп ол қатты ашуланды. 2. Сен қорықпа, – оны Николай жаңсақ түсінді, мен балалық шақтан бері саңырауқұлақтарды жақсы білемін, уланбайсың.

Бұл тұжырымдама сілтемелік жалпылау құралдарының (мысалы, сандық) жоғары емес пропорциясына қатысты расталуы мүмкін, ал жинақтау түсініктері мен субъектілердің басқа да жеке анықталатын топтары шеткі өрістегі жиілік критерийі бойынша табылады.

Субъектінің жасын көрсететін лексема тобында, ересек жасқа дейінгі адамдар жасын таңбалаушы жас балалар (*нәресте, сәби*) семантикалы лексемалар басым түседі. Бұл тұжырым сондай-ақ жас/балалар жасының номинациясының тұрақты таралуы байқалатын, бұдан әрі сипатталатын лексикалық топтардың (мысалы, отбасы жағдайы және жынысы) деректерін жалпылаумен сәйкестендірілген. Мұндай семантикалық үстем байланыс заңды, өйткені білім алушы МКҚ тұлғааралық дискурс түрі тұлғаның дамуында негізгі орынға ие болады және мәдениаралық күзiреттi қалыптастыратын (отбасы институтымен бірге) шын мәнінде алғашқы әлеуметтік мекеме болып табылады. Мысалы: Американдық бала өзін бірінші жұмыс күнінен бастап емес, ... көзі қитар, тістері қисық, беті безеу екенін және ол мәңгілік екенін түсінген сәттен бастап тағдырдың кезеңінен жасөспірім екенін сезінеді. 2. Кішкентай жасөспірім қыз өте жақсы қыз болуды армандайды [1, 20].

Сонымен, МК қызметіндегі субъектінің номинация ядросында келесі маңызды санаты субъектінің отбасылық мәртебесін білдіретін лексемалардың класы болып табылады. Бұдан басқа, отбасылық қарым-қатынаста (аналар, әжелер, қыздар) әйелдердің жынысын белгілейтін номинациялар ең қарқынды болып табылады, олар берілген ымыралы лексемалардың жалпы санының 80% құрайды. Сонымен қатар, лексемалардың осы санаты субъектінің құрылымындағы басқа таңдалған санаттарымен тығыз қарым-қатынаста екенін көрсетеді. Осылайша, әйелдің отбасылық мәртебесі жасына (жас анаға) байланысты (әдемі әйелі) субъектіге деген көзқараспен байланысты және адамның отбасылық мәртебесі кәсіби қызметпен байланысты (кәсіпкер әке).

Мысалы: 1. Әкесі барған соң, бала қайғылы, агрессивті, зейіні жоқ болуы мүмкін және оны анасы әкесінің келуімен болғанын түсіндіруге асығады [1, 17]. 2. Қысқасы, бауырынан қармақты қарызға сұрап алды да Николай балық аулауға барды.

Жалқы есім тұлғааралық қарым-қатынастың түрін ықтимал және шын мәнінде жиі сипаттайды; белгілі бір тұлғалардың номинациясы осы топтың жартысын құрайды. Сонда да, бұл жағдайда, МК дискурстың ерекшелігі, шетелдік жалқы есімдерде, әсіресе танымал адам (осы санаттағы адам санатынан 60% астам) есімдерімен берілген. Бұл фактіні, ұлттық және мәдени таңбалаланған жалқы есімнің жоғары әлеуеті, біздің жағдайда орыс жалқы есімі орыс әлемдік сурет ішінде «ішкі» пайдалану үшін игерілуімен түсіндіруге болады.

Сонымен қатар, Басқа тұжырымдамасымен кездесу кезіндегі мәдениаралық қарым-қатынас барысында Өзге жалқы есімінің байланыс жиілігі белсенді дұрыс атауын беріп отырады. Жалқы есімдер атауларының айналым салалары Саясат, тарих, танымал мәдениет, әдебиет. Жалқы есімдер нақты тұжырымдамалық саласын (мысалы, Шекспир - ағылшын әдебиеті) сипаттамайды, ұлттық/мәдени белгісін, сондай-ақ, адамның күнделікті қызметін, тұрмысын (мысалы, тамақтану, ұйқышылдық, мектеп, отбасылық өмірге қатысты белгілі философтың айтқаны). Мысалы: Тұрмыстық салақтығы мен өзін-өзі жақсы көрулері (шығармашылық адам) шетелдіктерге Чехов пен Достоевскийді жақсы түсінуге көмектеседі [2]. 2. Батыс жасөспірімнің ұнамды типтік ерекшеліктеріне ағылшын прозасының атақты персонажы – Сью Таунсенд романындағы Адриан Моул айналған болатын [3, 15].

Мамандық, кәсіп, қызмет, жеке тұлғаның қоғамдық (жақсыз) және/немесе ресми мәртебесін көрсететін лексемалар тобы жағдайдың мәнмәтін тұрғысынан тығыз байланысты. Заңдар туралы айтатын болсақ,

заңгер мамандары (адвокаттар, прокурорлар, судьялар) атаулары пайда болады; әдебиеттерді талқылаған жағдайда, (автор, баспагер, оқырман) сәйкесінше лексемалар жиі шығады. Шамасы, әрбір жағдайдың фреймі жеткілікті түрде әрбір сала субъектілерінің атаулары атынан берілгендіктен, бұл сала концентрлік болып табылады. Бұл лексика класы құбылыстың ядросына жататындықтан, пайдалану жиілігінің тығыздығы мен құрайтын элементтерінің өзара байланыстары жоғары есімдіктер және жалқы есімдермен салыстырғанда қолданылуы сирек кездеседі.

Мысалы: 1. Жергілікті адвокаттар бүкіл ажырасу процесі 15 минуттан аспайтын уақытты алады деп тұжырымдайды [1, 14].

Студенттер мен оқытушыларға арналған. Содан кейін, оқыту дискурсының пәндік параметрінің периферия жағдайын қарастырамыз. Лексикалық жетондар біріктіру және Қатынас субъектісінің эмоциялық қатынасын беретін лексемалар мен лексикалық тіркестер коммуникация субъектісінің әйел жынысына және коммуниканттардың көптік санына жатады да осылайша әйел жынысын басым түрде осы дискурс түрін коммуникация субъектісінің қабылдау үстемдігін растайды.

Мысалы: Феньк пен хайратниктегі бұл сезімтал бүлікшілер, болашағы жоғалған ұрпақ идеалдарын айқын және анық көреді.

Бірлескен, жинақтау абстрактілік ұғымдардың лексикалық белгілеуі бастапқыда ұсынылғандай, заттанған сын есіммен, есімшенің абсолютті формасымен немесе жинақтау мәніндегі зат есіммен (семантикалық жасамдардың нормативтік грамматикалық түрлері) сирек берілген. Бұл кластың көпшілігі дерексіз зат есімімен, ал дәстүрлі және метафоралық формациялармен жиі берілген.

Мысалы: ғалымдар ашқарақтықты жоятын, семіздікке қарсы қауіпсіз және қолданыстағы дәріні ойлап табатындығына, орнықтылықтың филососфиялық салмағы екендігіне болашақта сенеді [1, 27].

2. Американдықтардың көпшілігі «гедонизм» сөзінің нені білдіретіндігін білмейді де, бірақ жанқиярлықпен оған бағынады.

Ел/географиялық атауының класына ұқсас ел тұрғындарының жалқы есім класын заңды айтуға болады, орыс тілді коммуникаторлар қабылдауындағы шетелдік танымдық образын* сипаттайды. Кейбір брондау, сондай-ақ, бұл ұқсас кластар атауы [3, 687].

Осылайша, шетелдік ең алдымен түркиялық, ағылшындық, американдық, Лнгло-Саксония еуропа-лық мәдениетінің тұтастай өкілі, сонымен қатар, жақын шетелдік (армян, эзирбайжан) ел мәдениетіне тиесілі азамат ретінде беріледі. Славяндық туысқан мәдениеттердің өкілдері (ең болмағанда, тұрмыстық деңгейде) шетелдіктер ретінде саналмайтындығы туралы айғақ та тура. Мұндай қорытынды семантикалық және лингвомәдени зерттеулердің қорытындыларымен тығыз байланысты [6, 687].

Қорытынды. Дискурстың осы түріне арналған ұйымдары мен мекемелері номинацияларын пайдалану ерекшелігі, ең алдымен, басқа мәдениетті (кітаптар, фильмдер, теледидар, газеттер) тарату арналарымен, сондай-ақ іс-шаралары бұқаралық ақпарат құралдарында қамтылған қоғамдық мемлекетаралық мекемелермен байланысты, Мүмкін, қарапайым деңгейде МКҚ қалыптастыру түрлі мәдениет тұлғаларымен тікелей байланыс құрушылардан айналып өтіп, басым түрде жанама болып келеді.

Жоғарыда коммуниканттардың жынысын таңбалаушы лексемалар санатының басқа да – жалқы есім, мамандық лексемалары, отбасылық жағдайы, жасы сияқты көптеген кластармен қарым-қатынастары сипатталған болатын.

Мұндай мәдени қойылымдар, объектілер, біз қызмет субъектілерімен әлсіз мүдделі байланысқан мәдени артефактілер деп тағайындаған номинациясын, осылайша қызмет саласына жатқызамыз (скрипка - музыка/өнер; *кока-кола* - тамақ; секс - физиология, организм). Бұл класс тұрмыстық, тұлғалық қарым-қатынас саласын өте дәл сипаттайды; абстрактылы, интеллектуалды, күрделі адам қызметіне және/немесе осы қызметтің өнімдеріне арналған лексемалар жоқ.

Мысалы: 1. Ақыры, өзінің Монбланд сияқты ашкөздіктің шыңы ретінде, Эверест жоқ - «Фарук патшасының диетасы» [7, 20]. 2. Балаларды қатыгездіктен қорғау Ресей ұлттық қоғамы «өзіне өзің көмектес» жанрындағы бірқатар кітаптарды шығаруға дайындап отыр. Көп ұзамай жасөспірімдерге арналған «ата-аналар ажырасуы: мен қайдамын?» атты жұмыс дәптері жарыққа шығады [1, 202].

Жерлердің, өңірлердің, континенттердің, қалалардың, басқа да географиялық атауларын қоса алғанда, елдердің атаулары ел тұрғындарының деректерімен, яғни ел мен тұрғындардың аттарына сәйкес келеді. Қалалар, жерлердің атауларымен елдердің географиялық атаулары сәйкес келеді (Нью-Йорк - АҚШ, Париж - Франция).

Яғни «Дискурс» термині оның бірыңғай анықтамасының жоқтығына қарамастан, тіл қызметін зерттеу объектісі ретінде қарастырылатын гуманитарлық ғылымдар (лингвистика, семиотика, психология, философия, әлеуметтану, әдебиеттану) сияқты бірқатар салалардың қарамағына енген болатын. Дискурс теориясының кең таралуы көптеген бағыттарда алынған ғылыми нәтижелерді синтездеуге, пәндерді

біріктіруге деген ұмтылыспен байланысты.

«Дискурс» тұжырымдамасының құрылымындағы белгіленетін және белгілеуші арасындағы айырмашылықтар, шарттылықтың жоғары дәрежесі, мақсатты бағыттаған қызмет нәтижесінде жаңа мағыналарды енгізген терминдерді пайдаланушылардың шеңберлерінің өзгеруіне байланысты болып отыр. Өзгерістер метафораландыру үрдістері мен лингвистикадағы және оның шегінен тыс «дискурс» терминін кеңінен қолдануға байланысты болды [8].

Бұл тұжырымдама анықтамасының көп мағыналылығы және нақтылығы жеткіліксіз болуы осы зерттеудің мақсаттары тұрғысынан бірқатар аралас тұжырымдамалар қатарында «дискурс» терминін түсіндірудің қажеттілігімен негізделеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение: учеб, пособие / В. Н. Комиссаров. – М.: ЭТС., 2002. – 424 с.
2. Шмелев А.Д. Ключевые идеи русской - языковой картины мира и межкультурная коммуникация Коммуникация: концептуальные и прикладные аспекты. – Ростов н/д: ИЭУП, 2004. – С. 40
3. Тер-Минасова С.Г. Война и мир языков и культур: вопросы теории и практики / С.Г. Тер-Минасова. – М.: АСТ: Астрель: Хранитель, 2007. – 286 с.
4. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация С.Г. Тер-Минасова. – М.: Изд-во Моек, ун-та, 2000. – 261 с.
6. Садохин. – М.: ЮНИТИ. 2002. – 687 с.
7. Сеирал Китчен Основы стилистики английского языка // Скребнев. – М.: Высшая школа, 1994. – 240 с.
8. Белозерова Н.Н. Парадоксы дискурса / Н.Н. Белозерова // Language 2002. –16 с.

МРНТИ 811.161.1

А.М. Шинтемирова¹

¹*Казахский Национальный педагогический университет имени Абая
г. Алматы, Казахстан*

СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С ЧИСЛОВЫМ КОМПОНЕНТОМ

Аннотация

В данной статье рассматриваются стилистические особенности фразеологических единиц с числовым компонентом. Работа затрагивает актуальную тему, связанную с возрастающим в современной лингвистике интересом к фразеологизмам русского языка, имеющим в своем составе числовой компонент. Здесь проведен детальный разбор фразеологических единиц, где числа являются предметом семантизации, символизации и оценки. В работе выигрышно использован материал, который дает исчерпывающую информацию о сакральном значении чисел в жизни человека. В исследовании проведен многоаспектный анализ структурных, стилистических и семантических особенностей ФЕ, также выполнена работа по выявлению как общего, сходного, так и национально-специфического, различного с точки зрения фразеологической образности. Большинство магических образов и символов перешли в основу символики числительных, которые стали составной частью фразеологизмов. В статье делается акцент на таких проблемах, как реализация концепта “число” в русских фразеологизмах с числовым компонентом, также рассматривается частотность употребления числовых компонентов в фразеологических единицах русского языка.

Ключевые слова: лингвистическая дифференциация, фразеологические единицы, стилевая принадлежность, экспрессивная окраска.

А.М. Shintemirova¹

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

STYLISTIC CHARACTERISTICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH NUMBER COMPONENT

Abstract

In the statue of the stylistic equilibrium, the phraseological units are regarded as a single component. The work touches the actual topic related to the growing interest in Russian linguistic idioms in modern linguistics, which has a numerical component. Here, a detailed analysis of phraseological units, where the numbers are the subject of semantization, symbolization and evaluation. The paper advantageously used material that gives exhaustive information about the sacred meaning of numbers in human life. The study conducted a multidimensional analysis of the structural and semantic peculiarities of phraseological units, also performed work to identify both the general, the similar, and the national-specific, which is different in terms of phraseological figurativeness. Most of the magical images and symbols became the basis of the symbolism of the numerals, which became part of the phraseological units. The article focuses on such problems as the implementation of the concept “number” in Russian phraseological units with a numerical component, it also considers the frequency of using numerical components in phraseological units of the Russian language.

Key words: linguistic differentiation, phraseological units, style belonging, expressive coloring.

А.М. Шынтемірова¹

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан*

**САНДЫҚ КОМПОНЕНТТЕРІ БАР ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ
СТИЛИСТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ**

Аңдатпа

Мақалада орыс тіліндегі фразеологиялық бірліктердің стилистикалық ерекшеліктері қарастырылған. Бұл жерде сандық құрамы бар фразеологизмдерге деген көпшіліктің аса қызығушылығы бар екені айтылады. Мұнда фразеологиялық бірліктеріне семантикалық, символдық тұсынан толық талдау жасалынған. Мақалада адам өміріндегі сандардың қасиетті мағынасы туралы толық мағлұматтарды ұтымды пайдаланды.

Зерттеу барысында фразеологиялық бірліктердің құрылымдық және семантикалық, стилистикалық ерекшеліктеріне көп өлшемді талдау жасалды. Фразеологиялық суреттер тұрғысынан жалпы, ұқсас және ұлттық ерекшеліктерін анықтау үшін жұмыс жүргізілді. Сиқырлы суреттер мен рәміздердің көпшілігі фразеологизмдердің бір бөлігі болып, символдың негізі болып қалыптасты.

Кілт сөздер: лингвистикалық саралау, фразеологиялық бірліктер, экспрессиялық бояу.

Введение. Фразеологический состав языка представляет собой многомерную комплексную систему, части которой обладают определенными структурно-семантическими свойствами и имеют свои особенности. Одной из составляющих является группа фразеологических единиц [ФЕ] с числовым компонентом. В настоящей работе даётся всестороннее описание ФЕ с числовым компонентом с точки зрения их места и роли во фразеологии русского языка, их системных и функциональных характеров.

Методика. Мы разделяем мнение лингвистов, считающих, что сущность языка, в той мере, в какой она вообще может быть постигнута, может открыться с учетом культурно-философского подхода к языку как дому бытия духа данного народа. Это означает, что «язык – этоместилище души, духа народа, это коллективный продукт национального творчества, которым можно пользоваться не только для конкретных нужд общения, сообщения и хранения информации, оформления логических операций, но и для того, чтобы просто наслаждаться им, созерцать его богатство и неповторимость [1, 140]. Каждый язык необходимо рассматривать как неотъемлемую часть культуры народа, отражение многовековой работы коллективного этнического сознания над осмыслением и категоризацией бытия человека. Этим объясняется особая важность проблемы интеллектуального освоения мировосприятия, выработанного другим народом, в других условиях и под воздействием иных факторов.

Рассматривая фразеологические единицы русского языка на основе многоаспектного анализа их структурных и семантических особенностей, мы также стремимся выявить как общее, сходное, так и национально-специфическое, различное с точки зрения фразеологической образности. Логика образности языка не является единственно возможной, а существует наряду с множеством других логик, каждая из которых сформирована под воздействием конкретных природных, исторических и даже физиологических факторов. Изучение фразеологизмов как неповторимых образцов национальной логики и мирооценки в полной мере способствует проникновению в образ мыслей и характер народа.

Объективная и строго лингвистическая дифференциация фразеологических оборотов является важнейшей задачей фразеологии как науки, и очевидной становится необходимость ее дальнейшего рассмотрения. Новым представляется подход к числовому компоненту фразеологизма как языковой форме отражения числа, являющегося универсальным концептом и константой культуры. В работе представлена и проиллюстрирована примерами из исследуемого материала языковая картина мира русского народа на основе его фразеологической системы.

Метафорическое и символическое смыслообразование во фразеологизмах с числовым компонентом в языке базируется на системе культурных и образных ассоциаций и отражает своеобразный, исторически сложившийся способ интерпретации мира человеком русской культуры. Определение фразеологизма как самостоятельной лингвистической единицы остается одной из ее сложнейших проблем. В современной науке это определение не является однозначным. Оно зависит от той научной точки зрения на фразеологизм, которая принимается исследователем. Поэтому нам необходимо начать с рассмотрения основных концепций фразеологизма.

По определению Солодуба Ю.П., «Стиль – это способ использования общепринятого языка, его лексико-фразеологической, синтаксической, морфологической, фонетической систем как отдельными лицами [идиостиль = идиолект], так и группами лиц, объединенных общностью их интересов, деятельности, образования, спецификой коммуникации с другими членами общества» [2, 150].

Коммуникация – это, безусловно, важнейшая функция любого языка. Но будучи наиболее общей функцией, она может быть реализована в функциях более конкретных по своей сущности: 1] речевое общение в узком понимании: обмен информацией; беседа [диалог или полилог]; 2] сообщение, информация - рассказ в устной или письменной форме; 3] эмоционально-оценочное или эстетическое воздействие на слушателей или читателей в процессе передачи информации. Эти три вида речевой деятельности и составляют основу для выделения двух функциональных стилей современного русского литературного языка: разговорного и книжного.

Различия ФЕ по стилевой принадлежности и экспрессивной окраске объясняются тем, что каждому из стилей языка присущи особые языковые средства и приемы, выбираемые говорящими из общенародного запаса для выражения определенного содержания. Преимущественное употребление той или иной ФЕ в каком - либо стиле языка и связанные с этим ее экспрессивные свойства составляют сущность этих различий.

Результаты. Анализ русского фразеологического материала с числовым компонентом убедительно доказывает утверждение А.И. Молоткова о том, что «в массе своей фразеологизмы – явление разговорной речи» [3, 201]. Разговорные ФЕ с числовым компонентом исследуемого материала составляют абсолютное большинство: *первый встречный* – случайный, любой человек; *с первого гвоздя* - с самого начала чего-либо; *одним глазом*; *хоть бы одним глазком [глазом] взглянуть [посмотреть]* - хоть немного, недолго; *дело десятое* - не важное, не существенное; *девять грамм* - пуля; *знать как свои пять пальцев*; *изучить, как свои пять пальцев* - очень хорошо, обстоятельно знать; *с пятого на десятое* - 1] непоследовательно, бессвязно 2] беспорядочно, небрежно.

Книжных фразеологических оборотов с числовым компонентом сравнительно мало: *девятый вал* - наиболее сильная и опасная волна во время морской бури от мифологического представления о девяти как священном числе; *пятая колонна* - тайные пособники врага, шпионы и диверсанты; *книга за семью печатями* - о чем-либо совершенно недоступном пониманию, разумению; *иному талант, иному два* — способности у всех разные.

Отметим также ФЕ книжного характера, пришедшие из библейских сказаний: *ни одна йота, ни на одну йоту, ни одной йоты [не знать, не понимать, не уступить]* несколько, ни в малой степени; *первозданный хаос* - о полном хаосе, беспорядке, царящем где-либо [первоначально: всеобщий хаос, существовавший, по Библии, до сотворения мира; *первородный грех* – изначальная, главная ошибка в чем-либо [первоначально: грехопадение Адама и Евы в библейском сказании].

Термин современное русское просторечие Ю.П. Солодуб трактует как «особенности речи людей, не имеющих достаточно высокого образования и поэтому не владеющих нормами современного русского языка» [5, 157]. Отметим интенсивную эмоционально- экспрессивную окраску просторечных ФЕ в изучаемом материале: *хоть бы в одном глазу [глазе]* – ничуть, несколько не пьян; *в одном кармане блоха на аркане, а в другом – вошь на цепи* – о бедном человеке [груб.]; *засыпать в одно время с курами* – очень рано [шутл.]; *ни одна собака* – никто [груб.]; *одному черту известно* – никому не известно [груб.]; *в два счета* – очень быстро, без промедления; *комбинация из трех пальцев* – кукиш [шутл.]; *спустить семь шкур [с кого]* – сильно высечь, избить [груб.]; *ноль без палочки* [ирон., пренебр.] – о ком-либо не

представляющем ценности, имеющем небольшое значение; *валить* [*сваливать, свалить*] *все в одну кучу* [неодобр.] – не различать однородные предметы и явления, смешивать их.

Наше исследование очевидным образом подтверждает, что многие фразеологические обороты не только называют то или иное явление объективной действительности, но и указывают на определенное отношение говорящего к этому явлению. Поэтому, касаясь стилистической дифференциации фразеологизмов, следует говорить «о тех или иных оценочно-эмоционально-экспрессивных особенностях, которые приобретаются ими вследствие их предпочтительного и даже исключительного употребления в тех, а не в других сферах и областях человеческого общения» [4, 242].

Приведем примеры фразеологических оборотов, помимо просторечия, также имеющих оценочно-экспрессивный характер: *под одну масть* [разг., неодобр.] - о ком-либо, чем-либо одинаковом, сходном, близком в каком – либо отношении; *первой марки* [разг., неодобр.] - о высшей степени чего-либо [обычно отрицательном]; *тридевятое царство* [фолькл., шутл.] - очень далекая земля, страна; *абсолютный ноль* [пренебр., лит.] - что-то или кто-то, не имеющие решительно никакого значения; *пить чай до седьмого пота* [разг., шутл.] – пить много горячего чая; *полтора человека* [разг., шутл.] - очень мало людей, почти никого.

Н.М. Шанский в добавление к разговорным и книжным ФЕ выделяет межстилевые фразеологизмы и определяет их как «устойчивые сочетания слов, известные и употребляемые во всех стилях языка» [6, 141]. По его мнению, такие фразеологизмы являются «простыми наименованиями явлений объективной действительности без какой-либо их оценки» [там же]. Они экспрессивно не окрашены и общеупотребительны: *одно время* – в течение некоторого времени; *с первого знакомства* - сразу, при первой же встрече; *один за другим* - следуя друг за другом, вереницей; *одно к одному* – о целом ряде событий, неприятностей и т.п., следующих друг за другом; *два-три, две-три* - несколько, немного [употребляется для приблизительного обозначения небольшого количества]. Межстилевые ФЕ немногочисленны, т.к. большинство фразеологизмов имеют какую-либо экспрессивно-стилистическую окраску.

Главные направления исследовательской работы в области стилистической характеристики фразеологических единиц впервые изложены в статье А.В. Кунина «Основные понятия фразеологической стилистики» [2, 71-75]. В ней подчеркивается важность изучения узуальных и окказиональных стилистических свойств фразеологизмов, выделяются типы ФЕ в зависимости от выполняемых ими нормативных стилистических функций, а также производится классификация выразительных фразеологических средств при использовании их в тексте. Эти направления исследования получили дальнейшее развитие в работах А.В. Кунина [2, 122-130] и в трудах других лингвистов [4, 1-13].

Экспрессивность – это способность ФЕ выражать понятия ярко, наглядно, красочно, передавать интенсивность ее смыслового содержания, наивысшую степень признака, напряженность действия, создавать «особое восприятие» [6, 21]. Н.А. Лукьянова определяет экспрессивность, как «компонент значения ФЕ, указывающий на качественно-количественную степень проявления того или иного признака» [3, 81].

С точки зрения наличия или отсутствия экспрессивности и эмоциональности А.В. Кунин выделяет три класса ФЕ: нейтральные, экспрессивные и экспрессивно-эмотивные, которые встречаются в двух стилистических пластах: в книжной и в разговорной речи [2, 123].

К ФЕ нейтрального стиля относятся обороты, лишенные экспрессивности и эмотивности. Примерами экспрессивных ФЕ, не обозначающих отношения к референту, можно отнести такие фразеологизмы, как глагольные ФЕ, выражающие интенсивность действия, что подтверждается их дефинициями: 1] разбросать повсюду, “направо и налево”; разлететься на все четыре стороны; 2] разбить, разгромить, нанести сокрушительное поражение; 1] хорошенько подумать 2] раздумывать, размышлять; — говорить без умолку, без конца, трещать.

Экспрессивность тесным образом связана с эмотивностью. Многим ФЕ с числовым компонентом свойственен эмотивный компонент. А.В. Кунин приводит следующее определение эмотивности: это эмоциональность в языковом преломлении, т.е. чувственная оценка объекта, выражение языковыми или речевыми средствами чувств, настроений, переживаний человека [8, 178].

ФЕ, которым, помимо экспрессии присуща та или иная эмотивная окраска: положительная, отрицательная, ироническая, торжественная, шутливая, юмористическая и т.д., называются экспрессивно-эмотивными оборотами.

Обсуждение. Согласно данному исследованию, наиболее распространенной эмотивной окраской среди анализируемых ФЕ является отрицательная, эмотивная окраска, а, следовательно, и оценка, т.к. с эмотивностью теснейшим образом связана оценочность. “Явное преобладание слов с отрицательной оценоч-

ностью связано, по-видимому, с тем, что положительность воспринимается как нечто само собой разумеющееся. Человеку постоянно приходится сталкиваться с преодолением недостатков, ошибок... Потому-то это для него столь значительно и так стойко отражено в языке". К ФЕ с отрицательной эмотивной окраской относятся обороты типа: между двух огней, в безвыходном положении; [букв, не стоит трех соломинок,] - никчемный, никудышный, ничего не стоящий, бесполезный, гроша медного [ломаного] не стоит; [букв, десять за пеньки] - дешевый; хоть пруд пруди; как собак нерезаных; некуда девать; дешевле пареной репы; по копейке в базарный день, полным-полно; сидеть между двух стульев, попасть впросак, оказаться в затруднительном положении;- палка о двух концах; [букв, двойной голландский] - тарабарщина, галиматья, китайская грамота, [букв, шесть и полдюжины] – это одно и то же, разница только в названии; что в лоб, что по лбу; хрен редьки не слаще; один другого стоит; [букв, показать чистые пятки] - убраться, улизнуть, бежать без оглядки, улепетывать, дать стрекача, дать тягу, наострить лыжи, пуститься наутек.

Примером положительной эмотивной окраски могут послужить следующие ФЕ:дражайшая половина – жена; [амер.] - оратор, произносивший короткие; но зажигательные речи [особенно во время Первой мировой войны]; [букв. ни на полпенни- хуже,] - ничуть не хуже; - [ирон.] жить припеваючи на земле, надеясь не хуже жить на том свете; [букв, взять храбрость в обе руки] – набраться храбрости отважиться, собраться с духом, призвать всю свою храбрость.

Положительная или отрицательная оценка в вышеприведенных фразеологизмах может быть видна из компонентов дефиниций в зависимости от степени семантической слитности.

Подводя итоги этой части исследования, можно отметить, что функционально-стилевая характеристика фразеологизмов любого компонентного состава [в том числе и с числовым компонентом] в первую очередь определяется их оценочными и эмоционально-экспрессивными особенностями, причем степень экспрессивности может быть различной: чем дальше от условно нейтральной черты отстоит ФЕ, тем более она экспрессивна.

Заключение. Таким образом, если говорить о стилистических особенностях ФЕ с числовым компонентом, то наибольшую группу составляют общеупотребительные ФЕ с достаточно ярко выраженной образностью и экспрессивностью. Количество книжных ФЕ [с повышенной стилистической характеристикой] незначительно, гораздо больше отмечены ФЕ со стилистически сниженной характеристикой, которые могут входить в активный литературный язык или выходить за его пределы.

Функционально-стилевая принадлежность фразеологизма тесно связана с эмоционально-оценочной и экспрессивной характеристикой ФЕ. Сдвиг в сторону отрицательных оценок, который был выявлен при анализе значений фразеологизмов русского языка, является показателем его фразеологической системы.

Разумеется в объемах одной статьи невозможно полностью рассмотреть вопрос стилистической характеристики ФЕ с числовым компонентом. Считаем, продолжение этой интересной темы получим уже в других публикациях.

Список использованной литературы

1. Радбиль Т.Б. Основы изучения языкового менталитета. – М.: Флинта: Наука, 2010. – 328 с.
2. Кунин А.В. Основные понятия фразеологической стилистики. // Проблемы лингвистической стилистики. – М., 1969. – 250 с.
3. Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления. – Новосибирск: Наука, сиб. отд-е, 1989. – 230 с.
4. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. – Л.: Наука, 1977. – 389 с.
5. Солодуб Ю.П., Альбрехт Ф.Б. Современный русский язык. Лексика и фразеология [сопоставительный аспект]. – М.: Флинта. Наука, 2002. – 264 с.
6. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка: учеб. пособие для вузов по спец. «Русский язык и литература». – М.: Высшая школа, 1985. – 160 с.
7. Шанский Н.М., Иванов В.В. «Краткий этимологический словарь русского языка». - Просвещение, 1975. – 543 с.
8. Берлизон С.Б. Экспрессивность и эмоциональность - доминирующие элементы смысловой структуры фразеологических единиц // Тезисы докладов на научно-теоретической конференции в г. Новгороде 6 июня. – Новгород, 1972. – 295 с.

МРНТИ 16.31.02

Г.Б. Шойбекова¹, Г. Қ. Абдирасилова¹, Т.Н. Ермекова¹

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ КӨШУ ЖӘНЕ ОНЫ ТҰРАҚТАНДЫРУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Аңдатпа

Қазіргі таңда тіл біліміндегі көптеген зерттеу жұмыстарының жаңа бағыттары қарқынды даму үрдісін бастан кешіруде. Негізгі зерттеу бағыттары латын әліпбиіне көшу, оны тұрақтандыру мәселелері болып отыр. Тілдің қоғамдық қызметі, оның адамзат қоғамындағы рөлін әлеуметтік лингвистика ғылымы зерттейтіндігі белгілі. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында латын графикасына негізделген қазақ әліпбиіне көшіру – әлеуметтік-қоғамдық маңызы зор мәселе. Осыған орай, қазіргі кезде оның әлеуметтік-лингвистикалық мәні мен қоғамдық қызметін анықтап, латын графикасына жүйелі көшу тетіктерін әлеуметтік лингвистика ғылымы тұрғысынан қарастырудың алғышарттарын жасау қажет. Мемлекеттік тіліміз өз деңгейінде мәңгілік әрі баянды болу үшін қазақ тілінің қолданылу аясын кеңітіп, қоғамдық өмірдің барлық саласында еркін жұмсалуды мен өміршеңдігін насихаттау – маңызды мәселе. Мақалада мемлекеттік тілдің қолданылуы, қоғамдық мәні мен қызметі, орыс тілінің және өзге тілдердің әлеуметтік коммуникативтік жүйедегі орны, үштілділік, тіл дамытуды саналы басқару мен реттеу, тіл саясаты, т.б. мәселелер жан-жақты қарастырылады.

Кілт сөздер: әлеуметтік лингвистика, тілдік жағдаят, тіл саясаты, латын графикасы, лингво-мәдениеттану.

G.B. Shoibekova¹, G.K. Abdirasilova¹, T.N. Ermekova¹
¹Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

SOCIAL AND LINGUISTIC BACKGROUND OF THE TRANSITION TO LATIN ALPHABET AND ITS STABILIZATION

Abstract

Nowadays, new trends in many linguistic studies continue to develop dynamically. The social activity of a language, its role in human society, is studied by social linguistic science. Social linguistics in linguistics studies the social function of language, its role in human society. Moving the Kazakh alphabet to the Latin alphabet is a major social and public problem. In this regard, we consider the change in writing, its socio-linguistic meaning and its social function. In addition, the goal is to expand the sphere of application of our native language and apply it in all spheres of life in order to make our state language infinite and sustainable.

Key words: social linguistics, language situation, language policy, Latin graphics, linguoculturology.

Г.Б. Шойбекова¹, Г.К. Абдирасилова¹, Т.Н. Ермекова¹
¹Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан

СОЦИАЛЬНЫЕ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ПЕРЕХОДА НА ЛАТИНСКИЙ АЛФАВИТ И ЕГО СТАБИЛИЗАЦИИ

Аннотация

В наши дни новые тенденции во многих лингвистических исследованиях продолжают динамично развиваться. Социальная деятельность языка, его роль в человеческом обществе изучается социальной лингвистической наукой. Социальная лингвистика в языкознании изучает социально функцию языка, его роль в человеческом обществе. Перемещение казахского алфавита на латинский алфавит – большая социально-общественная проблема. В связи с этим мы рассматриваем изменение письменности, ее социально-лингвистический смысл и его общественную функцию. Кроме того, цель состоит в том, чтобы расширить сферу применения нашего родного языка и применить его во всех сферах жизни, чтобы сделать наш государственный язык бесконечным и устойчивым.

Ключевые слова: социальная лингвистика, языковая ситуация, языковая политика, латинская графика, лингвокультурология.

Кіріспе. «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылы 26 қазандағы №569 Жарлығына сәйкес еліміз біртіндеп, ұлттық әліпби мәселесін шешіп келеді. Қазақстанда мемлекеттік тілдің мәртебесі күн санап артып келеді. Қазақ тілінің қолдану аясының кеңеюіне мемлекет тарапынан жасалған бағдарламалар, лингвистикалық зерттеулер мен қоғамдық сананың өсуі әсер етті. Қалалық жерлерде қазақ тілінің қолданысқа енуі, өзге ұлт өкілдерінің де қазақша сөйлей бастауы, халықаралық жиындардың қазақ тілінде жүргізілуі, баспасөз беттерінде қазақ тіліндегі басылымдар қазақ тілінің ахуалын біршама жақсартты.

Қазіргі таңда тіл біліміндегі көптеген зерттеу жұмыстарының жаңа бағыттары қарқынды даму үрдісін бастан кешіруде. Тіл ғылымында әлеуметтік лингвистика тілдің қоғамдық қызметін, оның адамзат ұжымындағы рөлін зерттейді. Әлеуметтік лингвистиканың нысаны – қолданыстағы тіл. Тілдік жағдаят нақты аумақтық әлеуметтік, идеологиялық және саяси жағдайлар негізінде туындайды. Қазақстандағы әлеуметтік лингвистиканың қалыптасып, дамуы барысында белгілі ғалымдарымыз: Б.Хасанов, Э.Д. Сүлейменова, А.Е. Карлинский, М.К. Исаев, З.К. Ахметжанова, С.Баяндина, А.Құмарова, С.Асанбаева, А.Абасилов т.б. зерттеулері маңызды болып саналады. Ал енді қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу мәселесіне байланысты қазіргі кезеңде қазақ филологтары түгелдей дерлік өз пікірлерін зерттеу мақала түрінде, публицистикалық туынды ретінде де ғылыми басылымдарда, БАҚ-да, әлеуметтік желілерде өте қарқынды жарияланып келеді. Атап айтар болсақ, Е.З. Қажыбек, Ә.Жүнісбек, А.Салқынбай, Е.Тілешов, А.Фазылжанова, Т.Ермекова, Б.Қапалбекұлы, т.б. Бұл мәселе, әрине, бүгін-ертең тоқтамақ емес. Латын қарпіне көшуге байланысты мәселелер көбірек көтерілген сайын, жаңа әліпби, жаңа емле қырланып, пыси түсері анық. Сондықтан бұл мәселеге қалыпты қараған жөн деп ойлаймыз.

Белгілі ғалым ф.ғ.д., профессор Бақытжан Хасанұлы қазақтың ана тілін дүниежүзілік лингвистикалық ағымының деңгейінде қарастырып, ана тілімізді әлеуметтік лингвистика ғылымы тұрғысынан жан-жақты зерттеген ғалым. Бақытжан Хасанұлы ана тіліне мынадай анықтама береді: «Ана тілі дегеніміз – күллі тіл атаулыдан ішкі құрылыс ерекшеліктерімен дараланатын, белгілі бір халықпен нақты кеңістікте тарихи бірге жасап, оның төл мәдениетін ұрпақтан-ұрпаққа ұластырушы, сол халық адамдарына (жас, жынысына, сенім, кәсіп, әлеуметтік жағдай айырмасына қарамай) түгелдей және жан-жақты қызмет ететін ұлттішілік қатынас құралы» [1, 25]. Ана тілі жеке адамның ойдан шығарған туындысы емес, белгілі бір қауымдастықтың ішіндегі адамдардың өзара қарым-қатынасқа түсу қажеттілігінен туындаған. Тіл мен ұлттың байланысы әр жақты және барынша берік болуымен сипатталады. Әрбір ұлт өзінің төл тілінен айрылып қалғысы келмейді. Кез-келген тілдің даму деңгейі, ең алдымен, олардың қоғамдық қызметінен көрінеді.

Қазақтың санасына серпіліс алып келген Алашорда өкілдері қазақ тілінің сақталып қалуына айрықша қызмет етті. Ахмет Байтұрсынұлы ұсынған төте жазу көп ұзамай саяси жағдайларға орай тежелді. Қазақ тілінің бірте-бірте қоғамдық салалардан ығыстырылып қалуы да саяси жағдайлардың күшімен жүзеге асты.

Профессор Б.Хасанұлы: «Тіл екі түрлі жолмен дамиды да, құриды да: оның бірі – өзінен-өзі, арнайы ұйымдастырылмаған (стихиялы) түрде дамиды, не қолданыстан шығып құриды. Екіншісі – қоғам мен мемлекет тарапынан керекті бағытта жоспарлы түрде арнайы дамыту, не құрту» дейді [1, 15]. Біз латын графикасына көшуде мемлекеттік тілге қоғам мен мемлекет тарапынан қолдау көрсетіліп отыр деп санаймыз. Себебі арнайы жоспар бойынша жүзеге асырылып отыр. Мәселен, Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Ұлттық кодты сақтаудың негізгі жолдарының маңыздысы – қазақ әліпбиіне реформа жасау керек» - деген еді. Соған орай, 2017 жылдың 26 қазан айында Н.Ә. Назарбаевтың жарлығымен латын графикасына негізделген қазақ әліпбиі бекітілді. Кейін 2018 жылы Президенттің №637 Жарлығымен жаңа әліпбиге өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Латын әліпбиіне негізделген қазақ әліпбиіне қазақ тілі әліпбиін үйрету бойынша Үкімет арнайы кесте дайындады. 2020 жылы - 0, 1-сыныптар, 2021 жылы – 0, 1, 2-сыныптар, 2022 жылы – 0, 1, 2, 3-сыныптар, 2023 жылы – 0, 1, 2, 3, 4-сыныптар, 2024 жылы – 0, 1, 2, 3, 4, 5-9-сыныптар, ал 2025 жылы – 0,

1, 2, 3, 4, 5, 6, 7,8, 9, 10, 11-сыныптар көшеді. Осылайша Қазақстанның жаңа, жас буыны толықтай латын әліпбиіне көшеді деп жоспарланған. Қазақ жазуын латын графикасына көшіру арқылы ұлттық тілімізді халықаралық деңгейге көтеріледі, қазақ тілі техника тілінде еркін қолданысқа ие болады, түркі халықтарымен ортақ графикамыз болады. ана тілі ұлттың дамуына септігін тигізетін негізгі фактор болып табылады. Ұлттық кодтың сақталуы ана тілінің негізінде жатыр. Ана тілдегі сөздерді жазудың емлесі де бүгінде дайындалып бітті. Сонымен қатар қазіргі жаңа емледе нақты тілің ерекшеліктерін көрсететін ұтымды жақтары баршылық. Бірақ кей кемшіліктері де жоқ емес. Біздің ойымызша, жаңа емледе жазуға болатын сөздер ғана берілген сияқты.

«Ереже түзуде ұлттық тілдің ерекшеліктері мен заңдылықтарына сәйкес болуы, дәстүрге айналған базалық нормалардың сақталуы, техникалық жақтан қолдануға оңтайлы, жинақы болуы, халық тілінің дыбыстық қор әлеуетінің кеңірек қамтылуы, жаһандану үрдісінде жазу-сызудың ұлттық сипатының сақталуы ерекше назарға алынды» делінген [Емле ережелері (жоба)]. Сондықтан жаңа емле ержелеріндегі кей кірме сөздердің жазылуындағы ұлттық ерекшелікті құптаймыз. Мәселен, ведомость деген сөздің – *vedimis, roiyuz, siez, slesir* деген сөздердің емлесі таза тілдің заңдылығына сәйкес келіп тұр. Ал енді *arhetip, stereotip* деген сөздердің де дұрыс жазылуын қарастырған жөн еді.

Талқылау. Сондай-ақ жазуда қиналатын қиын мәселелер талқыланып, шешімін таппаған секілді. Мәселен, *асхана, Асхат, схоластика* секілді сөздерді қалай жазамыз? *Ashana, Ashat, sholastika* деген сөздерді жаздық делік, бірақ қалай оқимыз? Оқуда бұл сөздер *Ашат, Ашана, шоластика* болып шықпай ма? Осыған қарап, бұл мәселенің шешімін қарастыру керек деп ойлаймыз. Біздің ойымызша, *-хана* деген қосымшаны *q* арқылы жазып, *asqana, dáriqana, ájetqana, dárisqana* деп жазып, *Asqat* деп, ал *sholastika* сөзін Немесе екі дауыссыз қатар келген өлшем бірліктерінің өзге сөздерден айырмасы қандай? Әлде миллиметр десек, грам десек, өлшем бірліктері атауын айтуда қиындық болмайтын секілді.

Көпұлттылық жағдайында тілдің мәртебесі тұрғысынан ең маңыздысы мемлекеттік тіл екендігі белгілі. Тілдің әлеуметтік мәртебесін көтеру үшін оның қиындықтарын айтпай-ақ қойсақ та болады. Оның болашағына сеніп, сөз мағынасының тереңдігін, қолданыс аясының кеңдігін айтуымыз керек. Қазақстандағы өзге ұлт өкілдерінің мемлекеттік тілді оқып-үйренуі ұлтаралық қатынастағы қоғамдық қызметін дамыта түседі. Қазіргі күнде Қазақстанда мемлекеттік тілді дамытуға бағытталған бағдарламалар кезеңдік жоспар бойынша жүзеге асырылып келеді.

Тіл саясатының сипаты қандай болса, ана тілінің жай-күйі сол үрдісте көрінеді. Ата-бабамыздан қалған тілді жаңа заманда өзінің құндылығын жоғалтпай қолдану ұлттық бірегейлікті білдіреді. Бір қоғамда ғалымдар, білікті мамандар, академиктер, зиялы қауым өкілдері болады. Бірақ онда жалпыхалықтың тілге деген жанашырлығы болмаса, тілдің дамуы азғантай адамдардың ұранымен шешілмейді. Көпұлтты қоғамда өмір сүргенімізге қарамастан ана тіліміз ұрпақтан-ұрпаққа таза күйінде, бұзылмаған қалпында дамып келе жатыр.

Мемлекет үшін игі бастамалар қоғам тарапынан қолдау тауып келеді. Тіл – этностың ең тұрақты, ең бір басы ашық негізгі көрсеткіші болғандықтан, тіл тағдыры мен этнос тағдыры қашанда бір-бірімен тығыз байланысты. Тіл мен этнос арасындағы осы тығыз байланыс лингвомәдениеттанумен қатар этнолингвистика ғылымы аясында зерттеледі. Этнолингвистика және лингвомәдениеттау ғылымдары тікелей этносқа қатысты, әрі этностық ерекшелікті сипаттайды. Этнос бұлардың «түйісу нүктесі» болып табылады. Филология ғылымының кандидаты Анар Фазылжанова **мемлекеттік тілді оқытудың тұжырымдамасында:** «Тілді мәдениетті игерту құралы ретінде оқыту, басқаша айтқанда, тіл арқылы мәдениетті таныту, тіл арқылы ділді таныту, сөйтіп, оқушы санасында өз халқының немесе өзі тұрып жатқан елдегі – Отанының мәдени кеңістігінде ғасырлар бойы дамып, тарихтың өзімен беріктігі тексерілген жоғары рухани білімдер жүйесін қалыптастыру, оларды бойына сіңіртіп, мәдениленген тұлға тәрбиелеу. Нені оқытамыз дегенде тілдік бірліктердің ішінде басқаларымен бірге әсіресе лингво-мәдени семиотикалық жүйелерді (лингвокультуремаларды, этномаркерлерді лексикалық бірліктерді, ұлттық лингвоконцептілерді) білім мазмұнына енгізіп, толықтыруға басымдылық берілуі керек» дейді ол [2, 11]. Дәл осы ойды іліп алып, біз де латын әліпбиін оқыту кезінде мәдениетті сақтап, жүйелі оқытуымыз керек деп ойлаймыз.

Әрбір адамды өз ана тілінің жай-күйі бейжай қалдырмаса керек. Осы ана тіліміз арқылы ұлттық құндылықтарды бойымызға сіндіреміз, әрі өзге тілдерді де меңгеруге септігін тигізетін түпқазық – ана тілі. Ана тілін ардақтай білмеген адам басқа тілдерді құрметтейді дегенге сену қиын. Қоғамдағы тілдің әлеуметтік сипатына баса назар аударатын әлеуметтік лингвистиканың ауқымды мәселелерді қарастырады. Тіл саясатқа ішкі факторлар, сыртқы факторлар әсер етпей қоймайды. Ана тілімізді дамыта түсу тек ғана тіл

мамандарының еншісінде деп түсінбеуіміз керек. Өз тіліміздің қамқоршысы болу әрбіреуіміздің азаматтық борышымыз деп түсінгеніміз жөн. Қазақстандағы қазіргі тілдік жағдаят, тілдік ахуалды жақсарту, күрделі тілдік проблемаларды шешу маңызды мәселе. Егер белгілі бір тіл тұрмыста, білім беруде, саяси-қоғамдық өмірде қолданылатын болса, сол тілдің аман сақталуына да кепіл бар.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың 2017 жылы 12 сәуірде «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Латыншаға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі замандық технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ, ХХІ ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты. 2017 жылдың аяғына дейін ғалымдардың көмегімен, барша қоғам өкілдерімен ақылдаса отырып, қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдау керек. 2018 жылдан бастап жаңа әліпбиді үйрететін оқулықтарды дайындауға кірісуіміз қажет» деген болатын [3, 2]. Жаңа әліпбиге жоба дайындау ісі тіл мамандары мен әдіскерлердің қатысумен жүзеге асты. Мұндай ғылыми негізде жасалған жұмыс мұғалімдер, ғалымдар, білікті мамандар тарапынан сарапқа салынды. Латын жазуына көшуде жаңа әліпбиге арналған жобалар жасаушы тіл мамандары мен әдіскерлердің біліктілігі, БАҚ атқаратын міндеті, грамматология мамандарының міндеттері жауапты.

Түркі тектес халықтардың латын әліпбиіне өту үдерісі әр түрлі жағдайда жүзеге асырылған екен. Атап айтсақ, Түркияның латынға өту үдерісі 8-9 ай аралығында жүзеге асырылды. Ал Өзбекстанда латын әліпбиіне көшу 20 жылға созылған екен. Әзербайжан мемлекетінде латын әліпбиіне көшу біршама жеңіл болған. Түркияда латын әліпбиіне өту мемлекет басындағы басшының ықпалы басым болса, Әзербайжанда керісінше жалпыхалық латын әліпбиіне өтуге мүдделі болатын [4, 9]. Аталмыш елдердің латын қарпіне өткенге дейінгі тілдік жағдаятына келер болсақ, Ел басының нұсқауымен 2007 жылы Түркия, Әзербайжан және Өзбекстан елдеріне ғылыми іссапар ұйымдастырылған болатын. Түркітектес елдерді латын графикасына көшу барысындағы тәжірибесімен алмасу мемлекеттік тілдің дамуына бағытталған зерттеу болды. Түркия, Әзербайжан және Өзбекстан елдерінің латын графикасына көшуге дейінгі тілдік жағдаяты және одан кейінгі тілдік жағдаяты назардан тыс қалмады.

Нәтиже. Қазақ әліпбиін латын латын графикасына негізделген әліпбиге көшіру – мемлекеттік тілдің дамытуда зор маңызға ие. Мемлекеттік тіл өз дәрежесінде көтерілу үшін қоғамдық өмірдің барлық саласында қолданыс табуы керек. Осы орайда Әлімхан Жүнісбектің сөзін келтіре кету артық етпейді: «Қазіргі әліпбиімізді «қазақ әліпбиі» деп атаудың еш реті жоқ. Өйткені, ол «қазақ әліпбиі» емес, «қазақ-орыс әліпбиі» десе де болады. Тіптен ақиқатын айтсақ, «орыс-қазақ әліпбиі» десе де болады. Өйткені, әліпбиіміз бір тілдің, әлдеқашан қос тілдің әліпбиі болып орнығып алды» деген болатын [5, 5]. Қазақ тілінің кірме әріптері мен тіл бұзар емле-ережелері қазақ тілінің ішкі айтылым заңдылықтарына кері әсер етеді. Латын жазуына өту тек таңбалардың өзгеруі емес, емле-ережелер де қайтадан қаралады. Жаңа латын әліпбиіне лайықтап жоба дайындалғанда грамматология ғылымының мамандары шет қалмауы тиіс. Өйткені, дыбыс пен әріптің қатынасын грамматология ғылым саласы зерттейді.

Қазақ елі өз елінде тұратын халықтардың Кез келген тілді жалпыадамзаттық құндылық ретінде қабылдап, барлық тілдерге дерлік қамқорлық жасап келеді. Латын жазуына көшу барысында мынаны естен шығармау қажет: «Қазақстандағы орыстар да латынға көшу керек дейді. Олай болмайды. Бүкіл дүниежүзінде қазақтың тілін, жазу мәселесін шешетін – Қазақстан болса, орыс тілінің әліпбиін, оның емле ережелерін өзгерту анау – Ресейдің құзіреттілігіндегі мәселе [6, 4].

Осыған дейін жазуға байланысты латын әліпбиіне көшу, араб әліпбиін қолдану, көне түрік жазуын жаңғырту, кирилл әліпбиін қолдана беру туралы баспасөз беттерінде сан түрлі пікірлер айтылып келді. латын графикасына негізделген қазақ әліпбиіне көшуге бет бұрдық. Латын әліпбиі дүние жүзіндегі елдермен ақпарат алмасуды ілгерілетіп ғана қоймай өзара байланысты жүйеге келтіреді. Әлемнің дамушы елдерінің барлығы осы латын тілімен дамып келеді. Жазудың ауысуы дәл қазіргі уақытта бір жағынан көңкөрістің деңгейін көтеру, латын арқылы әлеми ақпарат кеңістігіне өту де ескерілген. Латын жазуына көшу жаһандану жағдайында әлемдік ғылыми, технологиялық, инновациялық үдерістерден тыс қалмай, ғылым мен білімнің дамуын жеделдетеді деген сенім білдіріп отырмыз. Латын жазуына көшу ең алдымен қазақ тілін жаңғырту негізінде жүзеге асырылғаны абзал. Кірме әріптерден арылып, тіл бұзар емле-ережелерден құтыламыз деп жүргенде ағылшын тілінің ықпалында кетеміз деп қорықпау керек, өйткені әрбір тілдің өз емле-ережесі балады. Латын жазуына көшу тек жазуды өзгерту ғана емес, әліпби құрамын, таңба және емле-ережелері де өзгеріске енеді.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан–2050» стратегиясында: «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде. Қазақ тілі 2025 жылға қарай өмірдің барлық саласында үстемдік етіп, кез келген ортада күнделікті қатынас тіліне айналады» деген болатын [7, 57]. Мемлекет басшысы

айтқандай, мемлекеттік тілдің аясын кеңітіп, өмірдің барлық саласында пайдалану керек. Мемлекеттік тілді үйрету үшін мектеп табалдырығынан бастап оқушыларға оның қажеттілігін түсіндіріп, мемлекеттік тілді жақсы үйренбеген маман жұмысқа бірден алына қоймайтының дұрыстап тісіндіргеніміз мақұл болар еді. Білім беру жүйесін дұрыс ұйымдастырудың нәтижесінде бәсекеге қабілетті, сапалы ұрпақ тәрбиелейміз.

Қазақ тілінің қолданыс мәдениетін күшейтуде тіл тазалығын сақтау зор маңызға ие. Тілді дамыту, тілді ары қарай таза күйінде жалғастыра беруге көңіл бөліну керек. Латын жазуына көшу ана тіліміздің тазалығы, қазақы айтылым мен жазылым талаптарын жүйеге келтіреді. Тілдің қолданысындағы мәдениеті, дұрыстық, нормалықты сақтап, әдеби тілде таза сөйлеуге дағдыланғанымыз жөн.

Қорытынды. Тіл – қарым-қатынас құралы, әрі аса маңызды әлеуметтік-мәдени құндылықтардың бірі. Тіл тек қарым-қатынас құралы емес, өткен мен бүгінгіні, әрі болашақты байланыстырушы. ХХІ ғасыр ғылым мен білімнің заманы болғандықтан, ғылым тілінің дамуын жеделдетуіміз қажет. Ғылым тілінің қазіргі жағдайы, қоғамтану, техникатану, жаратылыстанудың ішінде қоғамтану ғылымының дамуы басымдыққа ие. Терминологиялық жүйесінің жасалуы, ғылыми стильдің басқа стильдермен ара-жігін ажырату, ғылыми жұмыстардың қазақ тілінде жариялануы ғылым тілін дамытады. Жазудың алмасуы ғылыми тілдің дамуын тежейтпегені де жасырын емес. Ата-бабамыздан қалған бай тілді жаңа заманда өзінің құндылығын жоғалтпай қолдану жарқын болашақтың кепілі. Қазақ әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшірудің маңыздылығы лингвистикалық, ақпараттық, әлеуметтік, мәдени, философиялық және тарихи зеттеулер, латын әліпбиінің жаһандық коммуникациялық кеңістіктегі орны жан-жақты қарастырылып келеді. Ана тілдің болашағын латын әліпбиімен байланыстырып отырғандықтан, қазақ тілінің мемлекеттік тіл өз дәрежесінде дами түседі деген үміттеміз. Алдағы уақытта мемлекеттік тіл деңгейінде жалпыхалықтық қолдау тауып отырса еліміз өркендей бермек. Үштілді, көптілді қоғамда өмір сүргенімізге қарамастан тілдің дінгегі мықты болса, ана тіліміз ұрпақтан-ұрпаққа таза күйінде, бұзылмаған қалпында жетеді деген сенім білдіре аламыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Хасанұлы Б. Ана тілі – ата мұра. – Алматы: «Жазушы», 1992. – 125 б.
2. Мемлекеттік тілді оқытудың жаңы тұжырымдамасы туралы. Фазылжанова Анар, Қазақстан мектебі, №6, 2009 маусым. – 25-30 б.
3. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» / Егемен Қазақстан. 2017 ж., 12-сәуір. – 3 б.
4. Фазылжанова А. Латын әліпбиіне көшу, Ана тілі 2013. 24-30 қаңтар (№4) – 3,9 б. – 5 б.
5. Жүнісбек Ә. Латын жазуына көшкен жөн. Президент және Халық, 2013. – 15 қараша (№47). – 5 б.
6. Жүнісбек Ә. Түбінде Ресейдің өзі латын әліпбиіне көшеді. Түркістан 2007. 9 мамыр (N 19). – 2-3 б.
7. «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты//Қазақстан Республикасының Президенті Қазақстан халқына жолдауы 14 желтоқсан 2012 жыл. – 2-7 б.
8. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 230 б.
9. Рабиға Сыздық. Өзіңді-өзің қорғай алмасаң, ешкім сені қорғамайды. Ана тілі, №37, 2008. – 3 б.

ӘДЕБИЕТТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ LITERATURE

МРНТИ 17.07.61

С.В. Ананьева¹, А.Н. Карлюкевич²

¹Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,

²Министерство информации Республики Беларусь, г. Минск, Беларусь

КАЗАХСКО-БЕЛОРУССКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ: ТРАДИЦИИ И ДАЛЬНЕЙШЕЕ РАЗВИТИЕ

Аннотация

Устремленность к новому, жизненные коллизии объединяют в судьбах писателей и поэтов, переводчиков и публицистов разные города и страны. В сознание художника слова приходят новые сюжеты, новые символы и образы. Прозаики, публицисты, литературоведы Казахстана и Беларуси выступают культурными и литературными дипломатами. Переводчики одинаково внимательны и к своей литературе, и к своим приоритетам. В то же время они отчетливо осознают, что знакомство с чужим национальным миром, другим по языку художественным словом обогащает, открывает новые горизонты, привносит в собственное развитие новое содержание. А самое главное – помогает понять друг друга, помогает быть ближе, осознавать разные особенности и схожести. Современные авторы Казахстана и Беларуси модернизируют художественные тексты, наполняя их философскими откровениями, размышлениями о действительности и влиянии глобализации на страны, культуры, литературы. Общие темы, концепты, тренды, идеи в национальных литературах мира каждый писатель и поэт раскрывает по-своему. Художественная литература становится важнейшим фактором нашего гуманитарного сотрудничества.

Ключевые слова: авторская позиция, картина мира, национальная литература, межлитературные связи, художественный перевод, традиции

S.V. Ananyeva¹, A.N. Karlukevich²

¹ Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

² Ministerstvo of Information of the Republic of Belarus, Minsk, Belarus

KAZAKH-BELARUSIAN CULTURAL RELATIONS: TRADITIONS AND FUTURE DEVELOPMENT

Abstract

Aspiration to the new, life conflicts unite in the destinies of writers and poets, translators and publicists of different cities and countries. New stories, new characters and images come to the artist's mind. Prose writers, publicists, literary scholars of Kazakhstan and Belarus act as cultural and literary ambassadors. Translators are equally attentive both to their literature and to their priorities. At the same time, they clearly realize that their acquaintance with the different national world, different language, enriches the art word, opens new horizons, introduces new content into their own development. And most importantly - it helps to understand each other, to be closer, to understand differences and similarities. Contemporary authors of Kazakhstan and Belarus are modernizing artistic texts, filling them with philosophical revelations, reflections on reality and the impact of

globalization on countries, cultures and literatures. Each writer and poet reveals common themes, concepts, trends, ideas in the national literatures of the world in his own way. Fiction is becoming a major factor in our humanitarian cooperation.

Keywords: author's positionality, worldview, national literature, inter-literary relations, literary translation, traditions

С.В. Ананьева¹, А.Н. Карлюкевич²

¹*М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, Алматы қ., Қазақстан*

²*Беларусь Республикасының ақпарат министрлігі, Минск қ., Беларусь*

ҚАЗАҚ-БЕЛАРУСЬ МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАРЫ: АЛДАҒЫ ДАМУ ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛЕР

Аңдатпа

Жанашылдыққа ұмтылу, өмірлік соқтығыстар түрлі мемлекеттер мен қалалардың жазушылары мен ақындары, көсемсөзшілері мен аудармашыларының тағдырын байланыстырады. Суреткер танымына сөздер жаңа сюжетте, жаңа символ және жаңа кейіпте келеді. Қазақстан мен Белорусияның жазушылары, көсемсөзшілері, әдебиеттанушылары әдеби және мәдени дипломаттықта сөз қозғап жүр. Аудармашылар өз әдебиеттеріне де, өз басымдылықтарына да аса мән береді. Сондай-ақ олар өзге елдің ұлттық өмірімен танысып, өзге тілдің көркем сөздерімен сусындап, жаңа белестер ашып, өзіндік дамуларына жаңа мазмұн ұялатады. Ең бастысы – бір-бірін көтеруге, жақындықта болуға, әртүрлі ерекшеліктер мен ұқсастықтарды түсінуге көмектеседі. Қазақстан мен Белорусияның қазіргі авторлары көркем текстерді жаһандандудың мемлекеттерге, мәдениеттерге, әдебиеттерге әсері туралы философиялық ашулармен, байламдармен толықтырып жаңғыртуда. Әлемдегі ұлттық әдебиеттерде ортақ тақырыптарды, концептілерді, үрдістермен идеяларды әр жазушы мен ақын өзінше ашып көрсетеді. Біздің гуманитарлық байланысымызда көркем әдебиет маңызды факторлардың бірі болып қалыптасып келеді.

Кілт сөздер: авторлық позиция, әлемдік сурет, ұлттық әдебиет, әдебиетаралық байланыс, көркем аударма, дәстүрлер.

Введение. Казахское и белорусское художественное слово широко известно в мировом пространстве. С 90-х годов XX столетия начался новый этап в укреплении казахско-белорусского литературного сотрудничества. Возводились и восстанавливались новые мосты взаимосвязей, возникали новые формы сотрудничества. Активизировались совместные издательские проекты.

Впервые в коллективной монографии Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова КН МОН РК опубликован раздел С.Ананьевой “Казахско-белорусские литературные связи”, в котором систематизированы факты нашего сотрудничества и сделан вывод о том, что в отличие от переводных и издательских контактов “научные контакты не отличаются разнообразием и разносторонностью” [1, 370].

Научное гуманитарное сотрудничество за 2008-2018 годы опровергло данное мнение. Ставшие традиционными форумы ученых Казахстана и Беларуси способствовали установлению международного сотрудничества в новом формате. Изданные Посольством Республики Казахстан в Республике Беларусь и Белорусским государственным университетом культуры и искусств материалы форумов писателей и культурологов “Культурное наследие в диалоге традиций” (Минск, 2009) и материалы II Казахстанско-Белорусского форума культурологов “Казахстан – Беларусь: опыт гуманитарного сотрудничества и сохранения межнациональной стабильности” (Минск, 2010), проведение Международного форума “Мировые религии и общечеловеческие ценности” (Минск, 2012) подтверждают нарастающую динамику сотрудничества. Форумы “внесли вклад в развитие теоретических исследований современного культурного процесса и в то же время расширили область практического взаимодействия наших культур” [2, 12].

Новым импульсом наполнения межкультурных контактов современным контентом стали Международные круглые столы «Художественная литература как путь друг к другу», проходящие вот уже более десяти лет в рамках ежегодного Дня белорусской письменности. С 2015 года активно способствует нашему сотрудничеству Международный симпозиум литераторов “Писатель и время”, в проведении которого казахстанские литературоведы, переводчики, издатели – постоянные участники.

Методология. Диалог, сравнение, сопоставление применяются в данной статье как общие принципы сравнительного литературоведения, способствующие раскрытию своеобразия казахско-белорусских культурных взаимоотношений. Сравнительно-исторический метод, концепция типологической преемствен-

ности позволяют авторам статьи выявить общее, параллельное и несинхронное в развитии современных казахской и белорусской литератур, аспекты современной переводческой “географии”, основные принципы перевода, проблемы формирования переводческих школ, вопросы развития книжной культуры и тенденции в издательской политике

Результаты. В развитии современных казахско-белорусских культурных взаимоотношений сохраняется преемственность традиций, а основным фактором гуманитарного сотрудничества в XXI веке является стремление наших национальных литератур к межкультурному диалогу и взаимодействию.

В год 220-летия со дня рождения А.С. Пушкина особо актуально высказывание белорусского поэта, переводчика Ю. Сапожкова: “Мы все вышли из Пушкина, как бы кто себя ни называл: реалистом, романтиком, символистом, модернистом, постмодернистом или постконцептуалистом. Пушкин способен примирить самых непримиримых поэтов, самые различные литературные направления свести к одному, в основе которого лежат такие принципы искусства как ясность изображения, красота, мысль. А в первую очередь – жизнь” [3, 78]. Такое символическое подчеркивание традиций характерно для белорусского литературоведения и критики.

Традиции многообразных культурных и литературных связей выходят, безусловно, на современном этапе на новый уровень, становясь разнообразнее и разновекторнее. В контекст расширяющегося пространства диалога включаются литературоведы, издатели, переводчики, любители и ценители изящной словесности и художественного слова.

Обсуждение. В разные годы в Алматы, Астане, Караганде, других уголках бескрайнего целинного, степного края побывали белорусские поэты, прозаики, драматурги, литературоведы Микола Алехнович, Наталья Арсеньева, Степан Барковский, Петро Битель, Сергей Зайцев, Станислав Судник, Андрей Мрый, Змитрок Бедуля, Евгений Василёнок, Микола Калинкович, Цодик Долгопольский, Валентин Зуб, Микола Лупсяков, Янка Мавр, Фёдор Кулешов, Степан Лиходиевский, Апанас Политыко, Ядвига Машинская-Гельтман, Юрий Фатнев, Вера Хоружая, Алесь Якимович, Олег Ждан, Славомир Адамович...

Перечисление этих имён, за каждым из которых личностная и творческая судьба, далеко не полное. И всё же такой обзорный очерк представляется нам “основанием”, “платформой” для написания подробной биографии белорусско-казахских литературных отношений.

В новой книге из серии “Адреса Беларуси в мире” – “З Бацькаўшчынай у сэрцы” “казахстанский раздел” повествования открывает подробный, детализированный очерк «Белорусские писатели в Казахстане» [4, 9].

Отдельный рассказ в новом белорусском издании – о сопричастности с Казахстаном народного поэта Беларуси Рыгора Бородулина (“Вечары над Таболам: Рыгор Барадулін і Казахстан”), первая поэтическая книга которого фактически “выросла” из студенческой поездки на целину. Адам Сузин, Адольф Янушкевич – пожалуй, первые из белорусов, которые соприкоснулись с историей, культурой Казахстана, казахов. Об этих славных соотечественниках и рассказывает в своих очерках лауреат Государственной премии Республики Беларусь Алесь Мартинович.

Поэтическая сопричастность Беларуси с Казахстаном – в стихотворениях Рыгора Бородулина, Юлии Алейченко, Геннадия Авласенко, Микола Метлицкого.

Произведения Ю. Алейченко и Г. Авласенко – на одну тему. Авторы делятся своими впечатлениями от знакомства с судьбой казахского литературоведа, прозаика и переводчика Немата Келимбетова, судьба которого в части сражения за жизнь и проявленного при этом мужества очень похожа на судьбу легендарного писателя Николая Островского, автора романа “Как закалялась сталь”.

Эти стихотворения современных белорусских поэтов далеко не случайные: совсем недавно в Беларуси были изданы в переводе на белорусский язык три книги Немата Келимбетова.

Интересным покажется в книге и путешествие по белорусским адресам в Кыргызстане, Таджикистане, Туркменистане. С Каракумским краем, городами и аулами Туркменистана, в частности, сопричастны белорусы, уроженцы Беларуси, которые и в XIX, и в XX столетиях оставили свой след в этих местах: Александр Ходзько, Александр Поцелуевский, Аркадий Мартинович, Михась Карпенко, Борис Микулич, Микола Калинкович, Василь Ткачев...

А сколько книг белорусских авторов увидело свет в Ашхабаде на туркменском языке... Проза и поэзия Янки Купалы, Якуба Коласа, Янки Брыля, Петруся Бровки, Ивана Чигринова, Валентина Лукши и других белорусских писателей. За каждой из книг – не только переводческие усилия, но и проникновение в историю и культуру страны и народа. В “туркменском разделе” свой поэтический портрет богатого на историю края, легендарного туркменского народа создают белорусские поэты Максим Танк, Эди Огнецвет, Казимир Камейша.

Читая “узбекские страницы” издания, открываешь для себя сопричастность с Ташкентом, Самаркандом, их окрестностями народного песняра Беларуси Якуба Коласа, известного специалиста в области французской литературы, белорусского поэта и переводчика Степана Лиходиевского, лингвиста Аркадия Мордвилко, которого судьба связала с Узбекистаном навеки, сопричастность других исторических личностей.

Лейтмотивом всего сборника, посвященного литературным связям Беларуси, являются восхищение, влюбленность в Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан как героев книги, так и авторов документальных и художественных повествований, собранных под одной обложкой.

В минском издательстве “Белорусская Энциклопедия имени Петруся Бровки” увидела свет книга одного стихотворения народного песняра Беларуси Янки Купалы “А кто там идет?” на языках народов мира [5].

100 переводов и один оригинальный текст представлены в богато иллюстрированном издании.

А кто там идет по болотам и лесам
Огромной такую толпой?
– Белорусы.
А что они несут на худых плечах,
Что подняли они на худых руках?
– Свою кривду...

Написание этого стихотворения датируется 1905-1907 годами. В пяти строфах Янка Купала нарисовал образ белорусского народа дореволюционного времени.

Максим Горький в одном из своих писем назвал это произведение чем-то вроде белорусского гимна. Написанное в ритме шагов миллионов ног, стихотворение Купалы привлекло Горького и как переводчика.

В письме А.Черемному 21 ноября 1910 года Буревестник революции писал о том, что здорово было бы перевести на великорусский язык небольшую поэму Купалы “Адвечная песня”. Вскоре русский писатель перевел стихотворение “А кто там идет?”.

Спустя многие годы, Янка Купала отозвался о проявлении внимания к своему творчеству: “... Кто меня замечал до революции, кто обо мне заботился? В этот радостный день XX века я должен заявить, что храню на протяжении многих лет чистейшую и безграничную любовь в своем сердце к великому русскому писателю А.М. Горькому, который был единственным человеком, что заметил мою песню. До слез расчувствовал тогда меня теплый отзыв Алексея Максимовича и его перевод стихотворения “А кто там идет?” [5, 44].

А чего ж теперь захотелось им,
Угнетенным века, им, слепым и глухим?
– Людьми зваться.

Существует как минимум четыре перевода стихотворения на русский язык.

В антологии одного произведения на языках народов мира помещены, кроме русского, переводы на языки народов России: абазинский, аварский, агульский, алтайский, ахвахский, балкарский, башкирский, вепский, даргинский, дунганский, ингушский, кабардинский, калмыцкий, каратинский, карачаевский, коми, кумыкский, курдский, лакский, лезгинский, манси, мордовский-мокша, мордовский-эрзя, марийский, нанайский, ненецкий, табасаранский, татарский, тувинский, удмуртский, хантыйский, цахурский, черкесский, чеченский, чувашский, эвенкийский, эвенский, якутский.

Существует много интересных историй, связанных с обстоятельствами перевода стихотворения, к примеру, на языки народов России. Случалось, что национальные поэты вместо белорусов вставляли в стихотворение о драматических испытаниях имя своего народа. Всем хотелось и хочется “людьми зваться”.

Среди именитых переводчиков легендарного стихотворения Янки Купалы – Расул Гамзатов, Кайсын Кулиев, Михаил Хонинов, Юван Шесталов, Гай Сабитов...

Народные поэты, Герои Социалистического Труда, лауреаты Государственной премии СССР, РСФСР, автономных республик Российской Федерации...

И в советские годы, и сегодня они любимы и читаемы. А значит – вместе со всем их творческим наследием на родных языках во многих уголках России и всего мира читают и белоруса Янку Купалу.

На казахский язык стихотворения Я.Купалы перевел Сагингали Сеитов. Казахский поэт, литературовед, критик, переводчик. Кандидат филологических наук. Творчество Купалы открыл для себя еще в 1935 году. Сагингали Сеитов перевел три стихотворения белорусского классика (среди них – и “Кто

там идет?») для газеты “Социалистік Қазақстан” (публикация от 6 июля 1962 года).

В этот же день “Қазақ әдебиеті” опубликовала еще два стихотворения Купалы в переводе С. Сеитова – “Солнцу” и “За всё...”. Широко известен С. Сеитов как литературовед, изучавший казахско-туркменские литературные связи. Он активно применял термин “рецепция”, вкладывая в него смысл не только как усвоение и сохранение чужого, инационального наследия, но и его творческого развития.

Ярким фактом дружбы и сотрудничества доктора филологических наук, заведующего кафедрой теории литературы Белорусского государственного университета Вячеслава Рагойши и Сагингали Сеитова является включение в новую книгу профессора В. Рагойши “Глаза в глаза, мысль в мысль...” раздела “Из казахской поэзии”. На белорусском языке опубликованы стихотворения поэта-фронтовика С. Сеитова “Моя анкета”, “Брест”, “Минск”, “Константин Заслонов” и др. Книга подарена одному из авторов данной статьи в дни работы XV Международного съезда славистов: “Светлане Ананьевой – как доказательство того, что я не раз был “глаза в глаза, мысль в мысль” с казахскими литераторами. Особенно – с Сагингали Сеитовым. В. Рагойша. Минск. 32.08.2013” [7, 3].

С. Сеитов является автором многих статей, посвященных белорусскому песняру, опубликованных в казахской периодике. Да и в других статьях – “Литература белорусского народа”, “Друг поет о друге”, “Связи братских литератур” казахский литературовед много места уделяет творчеству Я. Купалы.

О С. Сеитове есть отдельная статья в энциклопедическом справочнике “Янка Купала”, вышедшем в Минске в 1986 году. В Минске начато издание трехтомной энциклопедии «Янка Купала», уже увидел свет первый том. В одном из последующих будет и отдельная статья о С. Сеитове.

Среди переводчиков стихотворения Янки Купалы «А кто там идет?» на казахский известно и еще одно имя – Ильяса Джунсугурова. Его перевод в газете “Қазақ әдебиеті” был опубликован 17 мая 1935 года. Кстати, вместе с другими стихотворениями Купалы – «Солнцу» и «Сосны» (но эти два произведения перевел Ж. Сыздықов). Ильяс Джунсугуров (1894-1937) участвовал в работе Третьего Пленума правления ССП СССР в Минске 10-16 февраля 1936 года, где встречался с Я. Купалой.

Кто знает, сложилась судьба Джунсугурова по-другому, не будь злосчастного 1937 года, возможно, он не раз бы еще соприкоснулся с творчеством Янки Купалы как переводчик.

В уникальном издании одного стихотворения Я. Купалы на языках народов мира, выпущенном в Минске, представлены и переводы на языки других народов Центральной Азии – киргизский (переводчик – Аалы Токомбаев), таджикский (Лоик Шерали), узбекский (Зульфия), туркменский (Тоушан Эсенова).

Имена этих поэтов хорошо знакомы на постсоветском пространстве.

На наш взгляд, тема перевода стихотворения Я. Купалы на языки народов Центральной Азии требует отдельного исследования. За каждым переводом – история литературных отношений, история сопричастности с Беларусью и белорусской литературой, с творчеством Янки Купалы многих настоящих лидеров художественного слова в разных национальных пространствах.

В Минске 6-8 февраля 2019 года в рамках XXIV Минской книжной выставки-ярмарки состоялся V Международный симпозиум литераторов “Писатель и время”, организованный министерством информации Республики Беларусь, Союзом писателей, РИУ “Издательский дом “Звезда”. В его работе приняли участие писатели, поэты, критики, переводчики, литературоведы, издатели Азербайджана, Беларуси, Великобритании, Венгрии, Италии, Казахстана, Латвии, Литвы, Молдовы, США, России, Таджикистана, Узбекистана, Украины, Франции. XXIV Минская книжная выставка-ярмарка проходила под девизом «Больше чем книги».

Казахстан на V Международном симпозиуме литераторов “Писатель и время” представляли директор Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова КН МОН РК, Заслуженный деятель культуры РК, доктор филологических наук Кенжехан Матыжанов; главный научный сотрудник Института, член Правления Союза писателей Казахстана, доктор филологических наук, писатель Нурдаулет Акыш; заведующая отделом аналитики и внешних литературных связей Института, член Правления Союза писателей Казахстана Светлана Ананьева; секретарь СП Казахстана по литературным связям, поэт, переводчик, директор Издательского дома «Жибек жолы» Бахытжан Канапьянов и заместитель главного редактора журнала “Простор”, заместитель Председателя Совета по русской литературе и литературным связям, член Правления СП Казахстана Любовь Шашкова.

Директор Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова Кенжехан Матыжанов в своем выступлении обратил внимание на то, что 2019 год объявлен в странах СНГ Годом книги. Популяризация чтения и развитие национальных литератур станут ключевыми темами многих научных конференций, форумов, встреч, “круглых столов”, семинаров по художественному переводу, а старт всем последующим мероприятиям начался в Беларуси. “Читая литературу другой страны, мы лучше понимаем ее народ.

Обогащение национальных литератур мировым опытом идет через художественный перевод, актуальность и значимость которого в XXI веке возрастают”, – подчеркнул известный ученый.

В центре внимания участников симпозиума – состояние современного литературного процесса, художественный перевод, литературная критика, книгоиздание.

Насколько писатель должен выражать свое время? Вокруг данного вопроса выстроил выступление поэт Гоффредо Муратджа (Италия), предложив выработать общую концепцию понятия “писатель и время”. Сохранять национальные культуры и языки, формировать школы художественного перевода призвали с трибуны симпозиума председатель Союза писателей Республики Башкортостан Заки Алибаев и руководитель аппарата Центра переводов при Кабинете Министров Азербайджана Яшар Алиев.

Ярко и образно о современном литературном процессе своих стран, новых формах самовыражения автора говорили прозаик Виктория Кинг (США), публицист, переводчик, писатель Серватка Мариан (Словакия), главный редактор журнала “Радуга” Юрий Ковальский (Киев) и филолог, публицист Глеб Кудряшов (Полтава). Взаимообогащению и взаимопроникновению литератур и культур посвятил выступление поэт, переводчик, председатель Астраханского регионального отделения Союза писателей России Юрий Щербаков

Впервые в Минске в средней школе имени М.О. Ауэзова, расположенной на улице имени М.О. Ауэзова, 8 февраля 2019 года прошёл Казахско-Белорусский литературный форум “Литературный диалог в пространстве и времени”, ставший, безусловно, большим вкладом в развитие белорусско-казахских культурных и литературных отношений.

Открыл работу форума приветственным словом директор средней школы №143 имени М.О. Ауэзова Дмитрий Бочаров. Старшеклассники во главе с директором школы посетили Астану, Усть-Каменогорск и Семей. Встречи с интересными людьми и знакомство с уникальной природой Казахстана оставили у них неизгладимое впечатление.

Директор Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова Кенжехан Матыжанов подчеркнул особо тот факт, что школа в Минске – единственное учреждение среднего образования за пределами Казахстана, которой присвоено имя М.О. Ауэзова. В XIX веке Казахстан посетили уроженцы белорусской земли – член Русского географического общества Зигмунд Сераковский; издатель, художник, журналист Бронислав Залеский, родившийся в Минской губернии, и поэт, этнограф Адольф Янушкевич, родина которого – Несвиж. И сегодня мы развиваем наше сотрудничество по многим направлениям: участие в симпозиумах, “круглых столах” и Днях белорусской письменности; публикации ставшей традиционной рубрики “Ученые Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова о национальном своеобразии в мировом контексте” на страницах журнала “Нёман”, статей казахстанских литературоведов в журналах “Польмя” и “Белорусская думка”; издание научных монографий и публикация раздела “Литература Беларуси” А.Карлюкевича и С.Ананьевой в коллективной монографии «Мировой литературный процесс XXI века» и т.д.

В дни V Международном симпозиума литераторов “Писатель и время” в Минске была презентована книга одного стихотворения лауреата Нобелевской премии в области литературы за 1913 год Рабиндраната Тагора “Моя золотая Бенгалия”.

Многие переводы осуществлялись не только по русскому тексту, но и по подстрочнику, который сделал бенгалец Ислам Музахидул, почти год живущий в Минске Предисловие “Верю, что мир объединяет Слово” к сборнику написал Рашед Мустафа Сарвар, Представитель ЮНИСЕФ в Республике Беларусь: “Настоящее, искреннее, лучезарное, солнечное Слово. Верю, что такой диалог, который выстроен в книге, представлять которую мне выпала большая честь, станет и частью белорусско-бангладешского диалога дружбы. Рад, что у книги одного стихотворения Рабиндраната Тагора на языках народов мира два составителя – бенгалец и белорус. Спасибо всем, кто создавал этот творческий проект! Спасибо всем, кто откроет страницы этого запоминающегося издания!...” [8, 5].

Стихотворение **Р.Тагора “Моя золотая Бенгалия” на казахский язык перевел известный поэт, лауреат Международной литературной премии имени Франца Кафки, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова КН МОН РК Шомишбай Сариев, что стало еще одним ярким примером казахско-белорусского литературного сотрудничества.**

Заключение. Обогащение народов Казахстана и Беларуси происходит, в первую очередь, через знакомство с литературой, искусством, традициями, культурой проживающих в республиках этносов. Опыт и перспективы сотрудничества в области гуманитарных наук, международного сотрудничества, переводной и издательской политики Казахстана и Беларуси в первые десятилетия XXI века могут быть, безусловно, распространены на все страны СНГ, поскольку демонстрируют успешную динамику восстановления и укрепления литературных и творческих связей, широкой популяризации классической

и современной литератур, элитарной и массовой беллетристики. Новые переводные антологии, литературно-художественные журналы также выполняют функцию сближения национальных литератур.

Актуальность изучения современных культурных контактов обусловлена углублением и расширением этнокультурных и языковых контактов, что меняет языковую ситуацию XXI века. Художественное слово в контексте единения, консолидации выполняет особую миссию. Художественная литература Казахстана и Беларуси адресована интеллектуальному читателю, на первый план выходит проблема смысла и значения, формирования би- и полилингвальной картины мира с сохранением традиций и преемственности.

Список использованной литературы

1. Ананьева С. *Международные связи казахской литературы в период независимости*. – Алматы: Издательский дом “Жибек жолы”, 2008. – С. 322-373.
2. Ананьева С., Карлюкевич А. *Беларусь в творчестве и судьбе. Литературный диалог в пространстве и времени*. – Минск: Издательский дом “Звезда”, 2018. – 112 с.
3. Сапожков Ю. *На просторе слова. Критические статьи, эссе, диалоги*. – Минск: Литература и искусство, 2008. – 192 с.
4. Мартинович А., Карлюкевич А.З. *Бацькаўшчынай у сэрцы: знаёмствы, адкрыцці, дыялогі*. – Минск: Звезда, 2018. – 280 с.
5. Купала Янка “А хто там ідет?” на языках народов мира. – Минск: Белорусская энциклопедия имени Петруся Бровки, 2018. – 120 с.
6. Купала Янка. *Энциклопедический справочник*. – Минск: Белорусская советская энциклопедия имени Петруся Бровки, 1986. – 728 с.
7. Рагойша В. “Глаза в глаза, мысль в мысль...” – Минск: Кнігазбор, 2013. – 296 с.
8. Тагор Р. “Моя золотая Бенгалия” на языках народов мира. – Минск: Мастацкая літаратура, 2018. – 120 с.

МРНТИ 17.07.61

С.Асылбекұлы¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ПОВЕСІНІҢ АРХЕТИПТЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада өзінің бастауларын сонау есте жоқ ескі замандардағы мифтерден, аңыздардан, ертегілерден, ауызекі әңгімелерден, бір сөзбен айтқанда, халық прозасынан алатын қазақ повесінің кейін бірте-бірте ұлттық жазба прозамыздың жетекші бір жанрына қалай айналғандығы талданады. Сондай-ақ аталған еңбекте прозаның басқа жанрлары секілді қазақ повесінің де көркем шығарманың фабуласын, композициясын мінсіз етіп құра білуді, монолог, диалог, полилог секілді кейіпкерлердің сөз саптастарын қиыннан қиыстыруды, әдеби шығармалардың мәтінін эпитет, теңеу, метафора секілді көркемдеуіш құралдар арқылы айшықтауды, оқиғаларды қызықты, көркем етіп баяндай білуді ең алдымен осы халық прозасының үлгілерінен үйренгендігі де нақтылы мысалдармен дәлелденеді.

Кілт сөздер: проза, миф, повест, архетип, монолог, диалог, полилог

S.Asylbekuly¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

ARCHETYPES OF THE KAZAKH STORY

Abstract

This article analyzes how the Kazakh story, which are origins from ancient myths, legends, fairy tales, oral stories, briefly, folk prose, gradually turned into one of the leading genres of national written prose. Furthermore, this work is narrated that the Kazakh story, like other genres of prose, is able to create an impeccable plot, composition of a work of art, to cross the lines of the characters' phrases, as a monologue, dialogue, polylogue, to

reveal the text of literary works using means of artistic expression, such as epithet, comparison, metaphor, with accurate examples. First of all, it is proved that a sample of the same folk prose is learned to narrate the ability of interesting, colourful events.

Keywords: prose, myth, break, archetype, monologue, dialogue, polylogue

С. Асылбекұлы¹

¹*Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан*

АРХЕТИПЫ КАЗАХСКОЙ ПОВЕСТИ

Аннотация

В этой статье анализируется казахская повесть, берущее свое начало от древних мифов, легенд, сказок, устных рассказов, одним словом, народной прозы, постепенно превратившись в один из ведущих жанров национальной письменной прозы. Также в данном произведении повествуется о том, что казахская повесть, как и другие жанры прозы, умеет создавать безупречную фабулу, композицию художественного произведения, скрещивать строчки словосочетаний героев, как монолог, диалог, полилог, раскрыть текст литературных произведений с помощью средств художественной выразительности, таких как эпитет, сравнение, метафора, с точными примерами доказываются, умение повествовать интересные, красочные события образцом народной прозы.

Ключевые слова: проза, миф, повесть, архетип, монолог, диалог, полилог

Кіріспе. Қазақ повесінің прозаның жетекші бір жанры ретінде ұлттық әдебиетімізде қалай пайда болғанын түсіну үшін әуелі оның архетиптеріне, яғни алғашқы үлгілеріне тоқталуымыз керек. Сөз жоқ, жазба әдебиетіміздің басқа түрлері секілді повесть жанрының да алғашқы бастаулары фольклорымызда, ауыз әдебиетінде жатыр. Фольклор – жазба әдебиетіміздің ақ сүт берген анасы.

Кез келген ұлттың жазба әдебиеті секілді қазақтың жазба әдебиеті де, соның бір жанры болып табылатын қазақ повесі де ұлттық фольклорымыздың құрсағында жатып жетілді. Оның жеке жанр болып жетілуіне өте ұзақ уақыт қажет болды.

Осы арада басын ашып айта кететін бір жағдай бар, қазақ әдебиеттану ғылымында көп уақытқа дейін қазақ фольклоры мен оның жазба әдебиетін екі жүйе ретінде қарастырып келдік. Бұл екеуінің көркем әдебиет деп аталатын бір бүтіннің компоненттері екендігіне онша мән берілмеді. Сондықтан бейне бұл екеуінің арасын алынбас қамал, ерекше бір шекара бөліп тұрғандай әсер қалдыратын. Осы тұрғыдан келгенде белгілі әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы А.Исмакованың төмендегі пайымдаулары әлемдік әдебиеттану ғылымының бүгінгі деңгейге сай келеді. Ол былай дейді: «Литература и фольклор образуют единую эстетическую общность – словесное творчество народа: устная и письменная (по способам изображения действительности) литературы существуют как единая метасистема, которая находится в непрерывном развитии. Фольклор и литература – это два различных способа интерпретации действительности, два вида ее познания. Тот факт, что к фольклору восходят жанровые и сюжетные особенности казахской прозы, свидетельствует о непрерывности устно поэтической традиции. Впервые эту точку зрения на исследование литературы применил М.М. Бахтин (1895-1975)» [1, 8-9].

А.Исмакова жоғарыда фольклор мен жазба әдебиетінің бір эстетикалық жүйе екенін, олардың арасындағы айырмашылығы бар болғаны ақиқатты танудың екі түрі болып табылатындығын орынды атап көрсеткен. Бұндай методологиялық пайым, сөз жоқ, бізге жалпы әдебиеттің даму үрдісін дұрыс, жан-жақты түсінуге көмектеседі. Адамзатта әуелі фольклорлық сана қалыптасты. Фольклорлық сана да шындықты танып білудің бір түрі, яғни мәдениеттің бір түрі еді. Осы сана бірте-бірте күрделене түсті, жазудың пайда болуына байланысты ол ғылыми негізге түсе бастады. Осыған байланысты адамзаттың жан дүниесін бейнелеудің жаңа формаларының қажеттілігі пайда болды. Ең алғашқы бастауын қазақ мифтері, аңыздары мен ертегілерінен алатын қазақ повесі де осындай рухани ізденістердің негізінде туды.

Сөз жоқ, қазақ әңгімесі мен романдары секілді қазақ повесі ең алдымен халық прозасының үлгілерінің жалғасы, солардың жазу өнерінің пайда болуына байланысты жетілген түрі. Ал халық прозасы өз кезегінде аңыздық проза, ертегілік проза болып екіге бөлінеді. Осы терминдерді өз зерттеулері арқылы қазақ әдебиеттану ғылымында тұрақтандырған академик С.Қасқабасов бұл жөнінде: «...бүкіл совет фольклортану ғылымының фольклорлық жанрлар теориясын зерттеудегі табыстарына сүйене отырып, біз қазақ халық прозасын екі үлкен топқа бөлдік. Бірі – аңыздық проза, екіншісі – ертегілік проза. Бұлардың әрқайсысы ішкі арналарға жіктеледі. Аңыздық проза миф, хикая (быличка), аңыз (предание), эпсана-хикаят (легенда)

жанрларын қамтиды. Ертегілік прозаға жануарлар жайындағы, қиял-ғажайып, батырлық, новеллалық және сатиралық ертегілер жатады» [2, 57-58] дейді.

Сонымен қатар С.Қасқабасов ертегі жанрының аңыздарға, мифтерге қарағанда кейінірек пайда болғанын айтады. Зерттеушінің пайымдауынша, ертегі өзінің қалыптасу үрдісі кезінде миф, аңыздардың қасиеттерін бойына молынан сіңірген (2, 180).

Ертегілерге келетін болсақ, олардың ішіндегі ең көнесі, ескісі – мергендер жайлы ертегілер. Мысалы, оларға «Еділ-Жайық», «Құла мерген», «Жерден шыққан Желім батыр», «Аламан мен Жоламан» секілді ертегілер жатады. Адамзат баласы өзінің ұзақ даму тарихында ең алдымен терімшілік, сонан соң аңшылық, одан кейін бақташылық, егіншілік секілді дәуірлерді бастан кешіргені тарихтан аян. Осылардың ішінде терімшілік заманын бейнелейтін фольклорлық нұсқалар біздің әдебиетімізде кездеспейді, ендеше жоғарыда атап көрсеткеніміздей, біздің ең көне ертегілеріміз аңшылық дәуірін бейнелейтін ертегілер болып табылады.

Талқылау. Бәріміз жақсы білетіндей, аңыздар ертеде болған оқиғалардың негізінде туады. Әдетте аңыздың кейіпкерлері тарихта болған, белгілі бір дәуірде өмір сүрген тарихи адамдар, тұлғалар. Мысалы, Асанқайғы, Алдаркөсе, Жиренше, Қарашаш туралы аңыздар – осы сөзіміздің куәсі. Ал мифтер аңыздар мен ертегілерден де көнерек. Миф дегеніміз – адамзаттың алғаш тәй-тәй баса бастаған кездегі сәби санасының табиғат, көк, аспан, қара жер денелерінің қалай жаратылғандары туралы түсінігінен туған ауызша әңгімелер. Осы тұрғыдан келгенде, мифтер де, аңыздар да ең алдымен адамдардың сана-сезімдерінің жемісі. Сондықтан да ертедегі адамдар біздердің қазіргі замандық жазушылардың қаламынан шыққан әңгімелер мен повестердің, романдардың мәтіндеріне шын көңілден иланатынымыз секілді өздері шығарған мифтер мен аңыздарға құлай сенген. Осы пікірді белгілі бір дәрежеде ертегілерге қатысты да айтуға болады. Қазіргі заманғы адамдардың түсінігімен қарағанда бұл жанрдың туындылары негізінен таза адам қиялы мен фантазиясының жемісі секілді ұғынылғанымен сол дәуірдің тыңдармандары үшін ертегілердің оқиғалары өте сенімді көрінген. Мысалы, әйгілі «Ер Төстік» ертегісінде тіршілік үш қабатты өмір сүру кеңістігі ретінде сипатталады, яғни жер астындағы өмір, жер үстіндегі өмір, көктегі өмір. Қазіргі адамдар үшін бұл көркемдік қиял жемісі болып көрінгенмен, ертедегі адамдардың түсінігі шын мәнінде адамзат өмір сүретін кеңістікті үш қабаттан тұратын әлем ретінде қабылдаған. Сондықтан да фольклор шығармаларын тек шығармашылық қиялдың туындысы ретінде ғана қарастырғанымыз абзал. Осы орайдан келгенде, С.Қасқабасовтың: «Прозалық фольклордың құрамында сондай-ақ әр дәуірдің танбасы бар. Әртүрлі заманда туған сюжеттер мен мотивтерде әр дәуір болмысының көріністері сәулеленеді» [2, 51] деген пікірді - қолдауға тұрарлық пікір.

Бір айта кететін жағдай, халық прозасы деген термин біздің әдебиеттану ғылымымызда соңғы жылдары ғана пайда болды. «Өйткені «халық прозасы» деген ұғым әлемдік фольклортану ғылымының өзінде бергін (1950-60 жылдардан бастап), яғни «Халық прозасын зерттеушілердің халықаралық қоғамы» құрылғаннан кейін қолданыла бастады. Дүние жүзі фольклортануында қалыптасқан түсінік бойынша, халық прозасына фольклордың қарасөзбен айтылатын барлық түрі кіреді» [3, 9].

Сөз жоқ «халық прозасы» деген терминнің орнығуы жазба әдебиеттегі әңгіме, повесть, роман секілді көркем проза жанларының түп-төркінін, яғни архетиптерін тануды бұрынғыдан гөрі жеңілдетті. Қазіргі көркем прозаның архетиптері мифтер мен аңыздар, ертегілер секілді жанрлардан тұратын халық прозасы болып табылатынын бұрынғыдан гөрі түсініктірек ете түсті. Осы тұрғыдан келгенде, бұрынғы заманғы ертегішілер, әңгімешілер ең алғашқы халық прозашылары еді, олардың қазіргі әріптестерінен басты айырмашылықтары өз туындыларын ауызша шығаратындықтарында және сол туындылардың ұрпақтан ұрпаққа ауызша жеткізілетіндігінде болатын. Шынында да, жазба прозаның басқа да жанрлары секілді повесть жанры көркем шығарманың фабуласын, композициясын мінсіз етіп құра білуді, диалог, полилог секілді кейіпкерлердің сөз саптастарын қиыннан қиыстыруды, әдеби шығарманың мәнін эпигет, метафора секілді көркемдеуіш құралдармен айшықтауды, оқиғаны қызықты етіп баяндауды ең алдымен осы халық прозасының үлгілері болып табылатын мифтерден, аңыздардан, ертегілерден үйренді. Әсіресе бұлардың ішінде ертегілер жазба көркем прозаға бәрінен де гөрі жақындау тұр, өйткені бұл жанр халық прозасының кейінірек пайда болған ең келісті, ең көркем түрі болып табылады. Сондықтан да ол халық прозасының өзіне дейінгі жанрларының бай көркемдік тәжірибесін бойына жинақтап, оны әрі қарай дамытты.

Қорытынды. Жазба прозаның, оның ішінде біз сөз етіп отырған повесть жанрының пайда болуына, дамуына жоғарыда біз атап өткен мифтер, аңыздар, ертегілермен қатар шешендік сөздердің, шежірелердің де белгілі дәрежеде ықпалы болғанын атай кеткеніміз жөн. Рас, шешендік сөздер мен шежірелердің көркемдік құрылысы тым қарапайым, онда ертегілер мен оның жазба әдебиеттегі аналогы болып табылатын әңгіме, повесть жанрларындағыдай пролог, экспозиция, оқиғаның шиеленісуі, шиеленісудің шарықтау шегі (кульминациясы), шешімі, эпилогы сияқты көркем проза композициясының барлық компоненттері ұшырас-

пайды. Шежірелер негізінен айтушының, не жазушының баяндауына құрылады және ол қатаң хронологиялық жүйеге бағынады. Ол сөз өнерінің көркемдік құралдарын өте сараң қолданады, сондықтан онда нақты мәліметтер мен фактілердің рөлі өте күшті. Ал шешендік сөздерде эпитет, метафора, гипербола, литота, инверсия сияқты көркемдеуіш құралдар молынан пайдаланылса да, онда көркем прозаға тән композициялық компоненттердің толық үйлесімі болмайды. Осыған қарамастан халықтың әдеби тілінің қалыптасуына бұл жанрлардың белгілі бір дәрежеде ықпалы болды. Ал әдеби, көркем тіл, жазба прозаның, оның ішінде повесть жанрының ең бірінші элементі, өзегі болып табылады. Осы орайдан келгенде, шежірелердің де, шешендік сөздердің де қазақтың жазба әдебиетінің қалыптасып, дамуына тигізген әсері айтарлықтай. Міне, сондықтан да академик М.Қаратаевтың: «... проза саласы ауыз әдебиетінде тек ертегі, аңыз түрінде ғана жасайды» [4, 127] деген пікіріне толықтай қосылу қиындау.

Қазақтың жазба прозасына ең жақын тұрған жанр ертегілер дедік. Сол ертегілердің өзі о баста халықтың күнделікті ауызекі әңгімелерінен бастау алады. Яғни «ертегі жанрының түп төркіні – алғашқы қауымда пайда болған көне миф, аңшылар туралы әңгіме, хикая және әр түрлі кәде-ырымдар мен аңыздар. Басқаша айтқанда, ертегі жанры өзінің қалыптасу процесінде осы жанрлардың қасиеттерін бойына сіңірген, олардың кейбіреуін молырақ, бағзыларын азырақ пайдаланған» [2, 180].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Исмакова А. *Казахская художественная проза*. – Алматы: Ғылым, 1998. – 394 с.
2. Қасқабасов С. *Қазақтың халық прозасы*. – Алматы. 1984. – 308 б.
3. Қасқабасов С. *Жаназық*. – Астана: Аударма, 2002, – 584 б.
4. Қаратаев М. *Социалистік реализмнің қазақ прозасында қалыптасуы*. – Алматы: Ғылым, 1965. – 406 б.

МРНТИ 17.07

А.М. Ахметова¹

*¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан*

ӘДЕБИЕТТАНУДА КӨРКЕМ КОНЦЕПТІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақалада көркем концепт терминін әдебиеттануда зерттеудің өзектілігі мен маңыздығы айқындалған. Отандық әдебиеттану тарихында көркем концепт арнайы туындыларда мақала деңгейінде қарастырылғанымен, теориялық тұрғыда зерттелмеген. Мақаладағы зерттеу тұжырымдар осы қырынан жаңалығын танытады. Көркем концептті категория ретінде зерттеген шетелдік зерттеулерге шолу жасалып, маңызды ой-толғамдар, түсіндірмелі, аударма сөздіктер негізге алынған. Көркем концепттің басқа концептілерден айырмашылығы түсіндірілген және оны қазақ әдебиеті туындыларынан қарастырудың өзектілігі көрсетілген. Көркем концепт туралы П.Абельяр, С.А. Аскольдов, Ю.С. Степанов, Л.В. Миллер, В.Зусман, т.б. ғалымдардың айтқан тұжырымдары негізінде мақала авторының жеке теориялық пікірі ұсынылған.

Кілт сөздер: көркем концепт, әдебиеттану, пәнаралық зерттеулер, антропоцентристік парадигма.

А.М. Akhmetova¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

HISTORY OF ARTISTIC CONCEPT RESEARCH IN LITERARY STUDIES

Abstract

The article identifies the relevance and significance of the study of the term artistic concept in literary criticism. Although in the history of domestic literary criticism, artistic concept was considered in special works at the level of an article, but from a theoretical point of view it has not been studied. Research formulations in this article from this perspective are new. A review of foreign studies that have studied the art concept as a category has been made; important ideas and concepts, translation dictionaries with comments have been taken as a basis.

The distinction of the artistic concept from other concepts is explained and the relevance of its consideration in the works of Kazakh literature is demonstrated. On the basis of the formulations expressed about the artistic concept by such scholars as P. Abelyar, S.A. Askoldov, Yu.S. Stepanov, L.V. Miller, V. Zusman, etc., presented a personal theoretical opinion of the author of the article.

Keywords: artistic concept, literary studies, interdisciplinary research, anthropocentric paradigm.

А.М. Ахметова¹

¹*Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан*

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО КОНЦЕПТА В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Аннотация

В статье определены актуальность и значимость исследования термина художественный концепт в литературоведении. Хотя в истории отечественного литературоведения художественный концепт рассматривался в специальных произведениях на уровне статьи, но с теоретической точки зрения не изучен. Исследовательские формулировки в статье с данного ракурса представляют новизну. Сделан обзор зарубежных исследований, изучавших художественный концепт в качестве категории, взяты за основу важные идеи и концепции, переводческие словари с комментариями. Разъяснено различие художественного концепта от других концептов и продемонстрирована актуальность рассмотрения его в произведениях казахской литературы. На основе формулировок, высказанных о художественном концепте такими учеными, как П.Абеляр, С.А. Аскольдов, Ю.С. Степанов, Л.В. Миллер, В.Зусман и т.д., представлено личное теоретическое мнение автора статьи.

Ключевые слова: художественный концепт, литературоведение, междисциплинарные исследования, антропоцентрическая парадигма.

Кіріспе. Адам танымы мен сана-сезімін, ақыл-ой жүйесін зерттеп, қарастырумен ескі замандардан бері философия, әдебиеттану, психология, лингвистика, логика, т.б. қоғамдық-гуманитарлық ғылымдардың айналысып келе жатқаны мәлім. Алайда өткен ғасырдың соңынан бастап адам когнитивиясы, интеллектуалдық деңгейі когнитология ғылымы тұрғысынан саналуан қырынан қарастырыла бастады. Филологияда көркем мәтін бұрын дәстүрлі-құрылымдық талдау аспектіде зерттеліп келсе, осы кездерден бастап адамның танымдық әрекеттерін тілі арқылы түсіндіру үрдісі белең алды. Бұл тұрғыда, бастапқыда когнитивтік лингвистика (филология ғылымында) саласы қарқынды жұмыс атқарғанын атап өткеніміз жөн. Әлемнің тілдік бейнесін танытатын когнитивті лингвистиканың когнитивия, ойлау, концепт, концептуалдылық, таным, концептосфера, т.б. пәндік ұғымдары айқындалды. Концептіні когнитивтік лингвистикада зерттеу қарқын алғанымен, П.Абеляр, А.С. Аскольдов, Дж.Лакофф, Д.С. Лихачев, С.Степанов, А.Г. Бабушкин, В.В. Красных, В.Г. Зусман, П.Стоквелл, Р.М. Фрумкина, В.З. Демьянков, Е.С. Кубрякова, С.Г. Воркачев, Л.В. Миллер, И.Г. Паршина, Т.А. Ван Дейк, И.А. Тарасова, Е.В. Лозинская, Л.В. Витковская, т.б. ғалымдардың зерттеулері когнитология қанат жайған қоғамдық-әлеуметтік ғылымдар арасындағы межені көмескілендіре бастады. Яғни, қазіргі уақытта көркем мәтін табиғатын адам танымымен, адамның ішкі қабылдау, ойлау жүйесімен байланыстыра зерттеу когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану, когнитивтік әдебиеттану салаларының ортақ нысанына айналды.

Әдістеме. Қазіргі кезеңде әдеби шығармадан көркем концептті қарастыратын метаологиялық аспектілердің нақты үлгілері, түрлері қалыптасып бітпегенін, ғылыми айналымға енгенін айтқымыз келеді. Зерттеушілер көркем мәтіндегі тілдік тұлға концептін айқындау барысында интерпретациялық, герменевтикалық, типологиялық, компаративистік, эксперименттік, т.б. жалпы көркем шығарманы талдауға тән әдіс-тәсілдердің қолданылатынын айтады. Бұдан бөлек концептінің мазмұндық қабаттарын құрайтын басты детальдерін анықтау арқылы да көркем дискурста концептуалдық талдау жүргізе аламыз. Сонымен бірге, белгілі бір халыққа, этноста тән идеялар мен әлеуметтік түсініктердің, ұғымдардың, т.б. көркем туындыдағы концептіні қарастыратын болсақ, оны құрылымдайтын туындыгердің көркем-эстетикалық, поэтикалық айшықтау құралдарын талдау негізінде концептіні жүйелей аламыз. Яғни, "... Концептінің табиғатын сипаттауға тек оның репрезенттелетін тілдік құралдарын талдау арқылы қол жеткізуге болады" [1, 11]. Концептінің қалыптасуына түрткі алғашқы тарихи, мәдени, әлеуметтік, т.б. себептерін айқындап, көркем туындыдағы репрезенттік қабаттары авторлық идиостиль негізінде көрсетілуі тиіс. Концептіні зерттеудің осы кезеңге дейін зерттеу әдіснамасының тұрақты қалыптаса қоймағандығының себебін осы саланың әлі де толығу, даму, өзгеру үстіндегі үдерісімен байланыстыруға болады.

Концептуалдық зерттеу еңбектерде концептіні зерттеуде қолданылатын жоғарыдағы әдіс-тәсілдермен бірге концептінің өзегін, мазмұндық қабаттарын, перифериясын, ассоциативтік өрісін нақтылау міндеттілігі қойылады. Қ.Рысберген, А.Әмірбекова, Б.Нұрдаулетова, Ш.Ниятова, М.Күштаева концептуалдық талдаулар жүргізу барысында макро-микро концептілер, тірек концептілер (кілт сөздер) белгілі бір мәдениетті түсінуге көмектеседі деп есептейді. Концепт деңгейіне көтерілуге негіз болған бастапқы сөзді (түсінік) түсіндіру барысында түсіндірмелі, этимологиялық, лингвистикалық, т.б. сөздіктер мен энциклопедия, анықтамалық материалдар қолданылады.

Көркем туындыдағы концепті ұғымы арқылы жеке туындыгерден бастап, тұтас халықтың көркем әдебиеті, мәдениеті, тілі арқылы қалыптасатын дүниетанымдық ерекшеліктері көрінеді. Әдебиеттанудағы поэтикалық, көркем концептілер жиынтығын туындыгер когнициясы жарататыны белгілі. Яғни, әдеби өнімдегі адамның әлем, қоршаған ғалам туралы мәдени, тарихи түсініктерінің көркем бедерленуі концептіні құрайды. Осы тұста концептіні отандық әдебиеттануда зерттеудің маңыздылығы жоғары деп ойлаймыз. Өйткені көркем сөз мәтінін тұтастай зерттеу әу бастан-ақ әдебиеттанудың объекті болғандығы белгілі. Бүгінде көркем туындыны түрлі қырынан зерттеу филологиялық бағыттарға ортақ нысанға айналып келеді.

Нәтижелер. Көптеген зерттеулерде концепті мен ұғым, сөз мағынасы терминдерінің аражігін ажыратуға ден қояды. Ұғым, көп жағдайда, сөздегі анықтамамен ғана шектеледі. Ал, концепт “жеке-дара сөз аясында емес, белгілі бір танымды айқындайтын тірек сөздер, кейде үлкенді-кішілі мәтіндер көлемінде танылады” [1]; “Концептіде энциклопедиялық ақпарат беріледі, яғни ол кең мағынаға ие. “Ұғым” ғылыми білімнің нәтижесін білдірсе, “концепт” сөздің сөздіктегі мағынасымен қатар, “алғашқы формасы (этимологиясы), басты тарихи белгілерін ғана қалдырып, өте ықшам формасын” жинақтаған көпқабатты құрылым” [2, 212]. Ұғымға белгілі бір аядағы мағына мен атаулар тән болса, концептіге (белгілі бір концептіге байланысты) ұлт жадында сақталып, ұрпақтан ұрпаққа берілетін және сол концепті туралы түрлі салада қалыптасқан білім қоры, көзқарастар кешені тән болып келеді. Ұғымның өзі концепті аясын кеңейтетін категориялар санатына кіреді.

Бірнеше зерттеушілердің концепті түрлерін ажыратуға байланысты айтқан пікірлерінен көркем концептіге қатысты ойымызды келесідей тұжырымдаймыз. Көркем концепт дегеніміз – саналуан көркем-әдеби, эстетикалық-шартты амал, әдіс-тәсілдер арқылы жасалатын субъективті күрделі мән. Индивидуалды-авторлық көркем мәнді өнер туындысының тұтас табиғатынан, яғни, шығарманың мәнмәтініне концептуалды талдау нәтижесінде ғана анықтай аламыз. Бұл концепті өзге концептілерден дара (индивидуальды), көмескі (мәтін мәнмәтінінде), психологиялық-эстетикалық тұрғыда күрделі және жеке тұлғаға тән болуымен ерекшеленеді. Жеке туындыгердің шығармашылық тәжірибесі толысқан, шеберлігі жетік болса туындысындағы концептілер мазмұны да бай, ауқымды келеді.

Байқасақ, өткен ғасырларда филология ғылымының іргесін қалаған әдебиеттану мен лингвистика әу баста синкретті өмір сүріп, кейіннен зерттеу методологиясының, пәндік ұғымдарының түрліше қалыптасуына байланысты жекелей даму жолына түскен-ді. Алайда ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап гуманитария саласында антропоцентристік парадигма салтанат құрғандықтан екі ғылым да көркем туындыдағы адам феноменін зерттеуге келгенде бір-біріне арқа сүйеп, жетістіктерін мойындай бастады.

Көркем туындыгердің тілдік поэтикасын, идиостилін, автор бейнесін, кейіпкерлердің танымдық когнициясын, концепт, концептосферасы, әлемнің тілдік бейнесі категорияларын қарастырған А.Смайловтың “Әйел” концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердің лингвомәдени сипаты”, А.Әмірбекованың “Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М.Мақатаев поэзиясы бойынша)”, Ж.Қошанованың “Қазақ тіліндегі “байлық-кедейлік” концептісі: танымдық сипаты мен қызметі”, Ж.Жампейсованың “Ақ-қара” концепті: оппозициясы мен қызметі”, М.Күштаеваның “Тары” концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны”, М.Әбдірахманованың “Көз” концепті лингвомәдени және танымдық парадигмасы”, А.Байғұтованың “Қазақ әйелі” концептісінің этномәдени сипаты”, Ә.Бияздықованың “Қазақ тіліндегі “бақыт” концептісінің танымдық сипаты мен қызметі”, Ж.Сүлейменованың “Көне түркі мәдени жәдігерлеріндегі адам және адам модельдері”, С.Айтқазының “Түр-түс” концептілерінің лингвомәдени табиғаты (қазақ, ағылшын, қытай материалдары негізінде) т.б. диссертациялық еңбектері қорғалған. Аталған отандық тіл білімі саласында Н.Уәли, Э.Сүлейменова, Ж.Манкеева, Б.Сүйерқұл, т.б. көркем концепт жайында зерттеулері жарық көрген.

Отандық лингвистикада концептуалдық зерттеулер осындай қарқынмен дамуды бетке алғанда қазақ әдебиеттануында да концептіні көркемдік тұрғыда зерттеп, туындылардан арнайы қарастыруды қолға алған ғалымдар зерттеулері жарық көрді. Атап айтар болсақ, Х.Мұхамедиевтің “Қазақстанның қазіргі әдебиетінің көркем дискурсындағы концептілер”, К.Ахмедьяровтың “Бақыт Қайырбеков дискурсындағы “шөп” концепті”, “Абай экспликациясындағы “Құдай (Аллаһ) концепті”, “Б.Қанапияновтың лирикалық дискурсындағы “алма” концепті”, Э.Қоғайдың “Қазақ халқының әлем бейнесіндегі “ағаш (терек)” концепті”, А.Абдулинаның “Оралхан Бөкей шығармашылығындағы “жол” концепті”, “Әбіш Кекілбаев шығарма-

шылығындағы “жол” концепті”, т.б. қазақстандық авторлардың туындыларындағы “Қазақстан”, “Отан”, “үміт”, “жылқы” көркем концептілерін мақала жанры аясында қарастырып жүрген авторлар жетерлік.

Қазіргі әдебиеттануда «көркем концепт» түсінігі мен әдіснамасын қалыптастыру, көркем мәтінге концептуалдық талдау жүргізу маңызды әрі жемісті саналады. Осындай зерттеулер нәтижесі мәдениеттің қат-қабаттарына жасырынған ұлттық код пен этноқұбылыстарды, әлемдік, ұлттық әдебиеттегі халық танымын түсінуге көмектесетін базалық, макро және микро концептілерді (кілт сөздерді) тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, автордың көркем туындыдағы әлемсезіну, сезімдік, дүниетанымдық көзқарастары, когнициясы сынды суреткерге тән психологиялық-шығармашылық үдерістерді, әсіресе, әдебиеттегі ұлттық көркем концептосфера аясын қарастыру ХХІ ғасырдың ғылыми дискурсында жемісті әрі ұтымды саналады.

Талқылау. Концептінің пайда болу тарихы схоластикалық философия бағытының бірі концептуализмнің қалыптасу уақытынан басталады. Осы бағыттың басты өкілдері (П.Абеляр) ақиқат құбылысты танып білетін ұғымдар адамның ақыл-ойында *концепт формасында* өмір сүретінін алға тартты. *Универсалияның* өмір сүруі туралы номиналистер мен реалистердің айтысы концептуализм бағытын өмірге әкелді. Схоластикалық реализм бағытының ұстанған пікірлерін өткір сынаған Пьер Абеляр (1079-1142) концепт туралы алғашқы пікірлерді орнықтырушы саналады. Концептіні зерттеу нысаны еткен ғылым салаларына концептінің калькалау жолымен жасалған аудармасының еніп кеткенін де айтып өткен жөн. Көркем концептіні зерттеушілердің түсіндіруінше, П.Абеляр еңбектеріндегі концепт *мәнге* (смысл) ие [3, 56].

Көркем концепт туралы жазылған, талданған еңбектерде С.А. Аскольдовтің “Концепт и слово” деп аталатын мақаласына жиі сілтеме жасалады. Аталған зерттеуде автор концептке тән тұжырымдарын ұсына отырып, оны танымдық және көркем концептілер деп екі түрге жіктейді. ХХ ғасырдың алғашқы жартысында концептіні білім саласынан тыс көркем сөз саласында да зерттеудің өзектілігін әрі маңыздылығын көрсетеді. “Суреткер қабылдаушының ақыл-ой танымында көбінесе ұғымды емес, эмоционалды әсер ететін образ (яғни, ойдағы көріністердің қайта жаңғыруы) тудырады” [4, 97] деп концептінің жеке авторлық санада қалыптаса бастауының алғашқы әрекеттерін сипаттайды.

Зерттеуші концептінің маңызды әрі басты қызметі – “орын алмастырушылық” функциясы екендігін алға тарта отырып, келесідей анықтаманы ұсынады: “*Концепті ойлау барысында адамға бір-біріне жақын көптеген заттардың орнын алмастыратын ойлау құрылымы*” [4, 102]. Мыңқырлы концепті жүзеге асырылатын сансыз көптеген индивидуалды мыңқырлы әртүрліліктің орнын алмастырушы болып танылады. Алайда, орын алмастырушылық қандай да бір жеке образдар арқылы емес, тұтас ойша есептеу әрекеттері негізінде іске асады. Жалпы алғанда, концептінің орын алмастырушылық қызметі ойша есептеу пішінінің элементтері, бұрыштары мен сызықтарының ұзақ уақыттық синтезделуі болып саналады [4, 135]. Осы тұста “Мәңгілік Ел” концептінің орын алмастырушылық қызметі жөнінде келесідей ой өрбітуге болады. “Мәңгілік Ел” атауын ауызға алғанда немесе естігенде ойымызға бірден оның мәнін түсінуге көмек-тесетін түрлі ұғым атаулары оралады. Яғни, “Мәңгілік Ел” болуға бет алған халықтың заңмен қорғалатын мекендейтін территориясы, басқару жүйесі, әкімшілік-аумақтық бірлестіктері, заң жүйесі т.б. мемлекеттік негіздерімен қоса, тәуелсіздігі, халқы, халқының ұлттық салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, діні, тілі, тарихы, әдебиеті, мәдениеті, т.б. материалдық, рухани құндылықтары ойға оралады. Көркем туындылардан “Мәңгілік Ел” концептін қарастырғанда мәтін аясынан осы концептінің *орнын алмастыратын аталған ұғымдардың түрлі көркем образдарына концептуалды талдау* жасаймыз.

Мақала авторы концептінің орын алмастырушылық қызметіне *символдылық* тән екендігін атап өтеді. “... Концептіні жүзеге асыратын *суретті символ*, кейде *алдын ала білдіру* (предварение) белгілі бір нәрсені орындауға қабілетті” [4].

С.А. Аскольдовтің “Концепт и слово” мақаласында танымдық концептілерге жалпылық, көркемөнер концептілеріне индивидуалдылық тән екендігін [4] алға тартады. Танымдық пен көркем концептілердің өзара айырмашылықтарын көрсете отырып, ондағы *психологиялық күрделілікті* басты ерекшелігі ретінде көрсетеді. Сезім, ынтызарлық, қалау, бақылау, елестету, еске түсіру, эмоция сынды жекеге тән иррационалды құбылыстар көркем концептке, ал ақыл-ой табиғатын танытатын сипаттар танымдық концептке тән екендігін айтады. С.А. Аскольдовтің ойынша, *таным концептілері нақты логикалық заңдылыққа, ақиқат шындыққа негізделсе, көркем концепт жеке-авторлық көркем ой-тұжырымдарға, фиксация, қиял, ойдан өру, яғни мәндік ұғымға бейнелі сипат дарыту* сынды *шығармашылық үдерістерге* бағытталады. Кейде екі концептінің де өзара байланысатын, араласатын тұстары кездеседі. Туындыгер көркем концепт элементтері арқылы ақиқат әлемнен тысқары, көркем бедерленген дүниенің моделін жасайды. А.С. Аскольдов көркем концептілер образды, символды келетіндіктен оны көркем ассоциативтілікпен байланыстырады. “Ассоциативті шексіздік” концептке көркем құндылық дарытып, “... (белгілі бір нәрсенің – ред.) мазмұнынан және шегінен тыс нәрселерді де қамтиды” [4].

“Литература и методы ее изучения. Системно-синергетический подход” оқулығының “Концепт в литературе” тарауында зерттеушілер (В.Зусман) “көркем коммуникациядағы концептіні таңбаның (таңбалар байланысының) мағынасы емес, мәні деп анықтайды. “Мағынаға қарағанда мән тұтастыққа, яғни ақиқат, сұлулық сынды құндылықтарға ие”. Мәнді әрқашан біреу ашады, табады және танып, байқайды” [3, 85]. В.Зусман А.С. Аскольдовтың “концептінің орын алмастырушылық функциясына символдылық тән деген” пікірін негізге ала отырып, “концептінің орын алмастыратын салаға қатысты потенциалды және динамикалық тұрғыда бағытталған алдын ала білдірілген кескін (проекция), символ, белгі, “айқындалмаған мүмкіндік” деп анықтайды. Динамикалық пен символизм концептінің потенциалды табиғатын білдіреді” деп түйіндейді тарау авторы [3, 98].

Аталған оқулықтың “Концепт в литературе» тарауында «концептінің жаратылуы мен қабылдануы екіжақты коммуникативті үдеріс» [3, 145] ретінде бағаланады. Авторлар бұл ретте туындыгер өнімі тікелей оқырманға бағытталатындығын алға тартады. “Коммуникация барысында концептінің жаратушы мен тұтынушы орындары ұдайы ауысып отырады” [3, 117]. Яғни, автормен қатар, оқырманның да концептінің тудыруда белгілі бір деңгейде рөл атқарады.

В.Г. Зусман А.С. Аскольдовтың “концептке ассоциативті шексіздік тән” деген пікірінің негізінде “бөгденің” ой-сезімі, басқа біреудің ой-санасы жататынын алға тартады. Сондай-ақ “Концепт и слово” еңбегіне сүйене отырып, “концептке символдылық, динамикалық, потенциалдылық түрленушілікпен бірге және оны қабылдау барысында ұлғаю, даму, бөлектену, бұрмалану” тән екендігін алға тартады [3, 152].

Осы тұста шетел сөздіктеріндегі концепт терминіне берілген анықтамаларға ден қойған жөн. В.К. Мюллердің “Ағылшын-орыс және орыс-ағылшын” сөздігінде “concept” “ұғым, идея; жалпы түсінік; концепция” [10, 278] деп аударылған. Сондай-ақ, концепт (лат. conceptum) план, шығарма нобайы (набросок сочинения), келісімшарт жобасы (проект договора), ұғым, очерк (Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка, 1910); концепт (лат. conceptum – ұғым, түсінік) 1) түпкі ой (замысел), жоспар, ой, ниет (проект), түпкі идея (изначальная идея); 2) белгілі бір ғылыми бағыттардағы логикалық немесе лексикалық ұғым [7]. Сонымен қатар, қазіргі орыс тіл біліміндегі концепт туралы зерттеулерде латын тіліндегі conceptum сөзінің “ұғым” деп дәлме-дәл аударылған нұсқасы жиі көзге шалынады. Сөздіктердегі аудармасы бойынша концепт пен ұғымның бір-біріне өте жақын келетінін байқаймыз.

В.Г. Зусман концептінің “Longman Dictionary of Contemporary English” сөздігіндегі: “Someone’s idea of how something is, or should be done (бірдеңеден жасалатын немесе белгілі бір жолмен жасалуы тиіс әлдебіреудің идеясы)” [3] анықтамаға арқа сүйей отырып, “күтпеген тұста белгілі бір идея және көзқарас иесінің, ойланушы тұлғаның, қайраткердің мәлімдемесі пайда болады” [3] деп түйіндейді. Концепт терминінің этимологиясы мен әр кезеңдегі қолданыс аясына назар сала отырып, “Концепт – жеке түсінік әрі тұтастық. Концептінің осылайша тұжырымдау оны жалпылама және нақты-сезімдік сәттерді қамтитын көркем образбен (символ) жақындастырады” [3] деген пікірді ұсынады.

Сондай-ақ В.Г. Зусман вербалды концептінің құрылымына ішкі форма, ядро және актуалды қабаттары кіретінін айтып өтеді. Орыс мәдениетіндегі «талан» концептіне қатысты қабаттық талдау жасай отырып, концепт құрылымдарын анықтаудың жолын ұсынады. Концептінің ішкі формасы оның этимологиясы арқылы, ядросы түсіндірме сөздіктердегі мағыналары негізінде анықталса, ал актуалды қабатын белгілі бір тарихи кезеңдерде сөз мағынасының елеулі өзгеріске ұшырауы негізінде синонимдік қатар құрайтын мәндес сөздер арқылы, яғни қабылдаушы санасындағы мағынасына орай айқындауға болады.

В.Зусман келесі бір еңбегінде: “Әдеби концепт – көркем туындыдан тысқары жатқан геосаяси, тарихи, этнопсихологиялық кезеңдерге “жол ашатын” образ, символ немесе мотив” [8, 213] деген анықтаманы ұсынады. Зерттеуші В.С. Адамова “Художественный концепт как единица творческого процесса в литературоведческом осмыслении” аталатын шағын мақаласында лингвистика объекті болып танылатын тілдік (мәдени) концептінің әдебиеттану саласына ауысуының этаптарын ұсынады [9]. А.Адамованың пікірінше, “туындыгер белгілі бір тіл мен мәдениеттің қолданушысы әрі өкілі ретінде тілдік концептке кодталған ақпараттарды тұтыну арқылы санасында өзіне ең маңызды, өзекті деген ақиқат мәселелері пайда болады. Шығармашылық өкілінің көркем санасында тілдік концепт сапалық өзгерістерге ұшырап, оның көркем философиясының бірлігіне айналады. Тілдік, мәдени концепт осы тұста индивидуалды-авторлық концепт қатарына ауысып, жаңа концепт мәнін тудырушы тұлға (автор – зерттеуші) статусына ие болады. Концепт көркем мәтінде ғана көркемдік сапасын арттырады” [9].

Көркем концептті лингвистикамен қоса, әдебиеттану саласында зерттеудің өзектілігі осы тұста айқындала түседі. Көркем мәтін – автордың түпкі ойының вербалды көрінісі болумен бірге ұлттық мәдениеттегі таңбалар жүйесі екендігі мәлім.

Көркем концептті мәдени концепт ретінде нақты жүзеге асыру туралы пікірлердің бірі Л.В. Миллердің жұмыстарында кездеседі. Көркем концептті “индивидуалды таныммен қатар, (эстетикалық тәжірибені құраушы ретінде) белгілі бір этномәдени қоғамдастықтың психоменталды саласына енетін”, және “мәдени

жадта сақталған әмбебап көркемдік тәжірибе әрі жаңа көркемдік мағыналардың қалыптасуы барысында “құрылыс материалы, фермент” ретінде жүзеге асыруға қабілетті менталды құрылым” (Л.Миллер, 2000). Көркем мәтінді ұлт мәдениетін танытатын, мәдени доминант ұғымдарды, таңба, универсалий, басқа да этномаркерлерді мәтіндік контекстіне жасырған когнитивтік, жалпыадамдық тұтас жүйе ретінде танымыз. Осы тұста “Мәңгілік Ел” концептінің де қазақ халқының бірнеше ғасырлар бойы мәдени, діни-философиялық, әлеуметтік, әдеби-көркем түсініктерін жинақтаған мәдениеттің базалық доминанты деп топшылаймыз.

Сондай-ақ, Л.В. Миллер көркем концептінің төрт түрін атап көрсетеді: “бірінші типке этномәдени-шартты идеалды мазмұнға, тұтастыққа ие маңызды “сезім” (мұң, сенім) концептілері; екінші типтегі концептілердің мағыналық кешені социумның (үй, тарихи тұлға) регламентациялық жүйесімен анықталады. Үшінші түрі аксиологиялық көркем-эмотивті (осы түр А.С. Аскольдов мақаласында да кездеседі) концептілер; төртінші типке стандартталған этномәдени-шартты интерпретациялар (“лишний человек”, “маленький человек”, “тургеневская девушка”) концептілері [10] кіреді. Ю.Степановтың анықтауынша, концепт дегеніміз – “мәдениеттің адам санасында ұйысуы”. Ұйысу немесе шоғырлану арқылы мәдениет адамның ментальды (ойлау, сана-сезім әрекетіне жатады) әлеміне енуі. Концептіні санадағы белгілі бір сөзге қатысты түсініктердің, білім жүйесінің, ұғымдар мен ассоциациялардың шоғырлануы деп түсінген жөн. Зерттеуші концептінің қалыпты және өзекті ұғымдар аталатын екі түрін атайды [11]. А.Вежицкая концептіні адамның ақиқат әлем туралы шартты мәдени көзқарас жиынтығын бейнелейтін “идеалды” әлемнің нысаны ретінде сипаттайды [12].

В.В. Красныхтың “От концепта к тексту и обратно” еңбегінде концептінің танымдық түпнегізі, мәтіндегі авторлық қызметтің танымдық сипаты туралы айтылады. “Мазмұн тұрғысынан алып қарағанда концепт автор интенциясын жүзеге асыратын мәтін құрылымының түпкі мәні, ықшамдалған мағынасы ретінде түсіндіріледі” [13, 98]. Мәтінде концептінің көрінуі жайында зерттеуші былай деп жазады: “Концепт мәтіннің тууына түрткі болады. Мәтінді тудырумен бірге оның семантикалық құрылымдарын анықтайды, мағыналық құрылымдарын анықтау арқылы логикалық құрылымын да болжайды... Мәтінді қабылдаған реципиент кері, яғни мәтіннен (оның ауызша вербалды формасы) концептіге қарай бағытталады белгілі” [13]. Мәтін тудырған кезде концепт (концепт В.Красных терминологиясы бойынша “түпкі мән”) мәтіннің семантикалық, когнитивтік және композициялық құрылымына байланысты негізгі болып танылады. Атап айтқанда, концепт автор интенциясын білдірумен бірге, “әлемнің тілдік бейнесі” ретінде белгілі бір дәуірдің тілдік талғамын, сол кезеңнің хал-ахуалын, жағдайын, тынысын нақты концептуалды түрде бейнелей отырып, мәтіннің когнитивтік-коммуникативтік бағытын белгілейді. Әрбір тіл әлемді концептуализациялаудың (қабылдау мен ұйымдастырудың) белгілі бір тәсілін қамтып көрсетеді.

Қазақ тілінде жарық көрген концептуалдық зерттеулерде концептіні құрайтын бөлшектерге берілген анықтамалар бірізділікті құрамайды. Ғалымдардың көркем мәтін мәнмәтініндегі концептілердің қолданылуына назар аударуы әлемнің когнитивтік-тілдік, концептуалдық бейнесін зерттеуге мүмкіндік береді. Көркем ойлау концептілерін жүйелеу және талдау ақындар мен жазушылардың идиостилине кеңірек көңіл бөлуді қажет етеді.

Қорытынды. Қазіргі гуманитарлық ғылыми парадигмада көркем феноменді сан қырынан қарастыру үшін дара ғылымның зерттеу әлеуеті қауқарсыздық танытуда. Сондықтан лингвистика, мәдениеттану, философия, дін, әдебиеттану, психология, когнитология, әлеуметтану, т.б. қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар тоғысында пәнаралық салалар пайда болды. Тоғыспалы зерттеулер нәтижесінде әлемдік және қазақстандық лингвистиканың ғылыми жемісі жұртшылыққа белгілі. Осы ретте лингвистика, логика, лингво-мәдениеттанудағы “көркем концепт” термині әдебиеттануға да ортақ болуы қажет деген зерттеушілер пікірі кездеседі [15]. Зерттеу нәтижесінде көркем мәтін аясынан көркем концептілерді қарастырудың әлі күнге дейін нақты методологиясы қалыптаспағандығын ескергеніміз жөн. “... Концептіні талдау мен анықтаудың нақты өлшемдері қалыптаса қоймағандықтан, зерттеушілер түрлі әдістерді қолдануда” [16, 41]. Бұны концептінің шекара межесінің айқын болмауы, потенциалды, динамикалы, символды, образды, т.б. құндылықтық сипаттарымен қоса, концепт ақыл-ой қызметінің жемісі – шексіз болғандығы себебінен нақты анықтама, тұжырымдарға ие бола алмай келеді деп тұжырымдаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Нұрдәулетова Б.И. *Когнитивтік лингвистика. Оқулық.* – Алматы: Қазақстан Республикасы жоғары оқу орындарының қауымдастығы, 2011. – 312 б.

2 Бияздықова Ә. *Бата-тілектердегі «бақыт» концептісінің танымдық сипаты // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология» сериясы. 2012. – №3 (41). – 16-19 б.*

3 Зиченко В.Г. *Литература и методы ее изучения. Системно-синергетический подход: учеб. Пособие / В.Г. Зиченко, В.Г. Зусман, З.И. Курнозе.* – М.: Флинта: Наука, 2017. – 280 с.

- 4 Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология / Под общей редакцией д-ра филол. наук проф. В.П. Нерознака. – М.: Academia, 1997. – С. 267-279.
- 5 Мюллер В.К. Англо-русский и русско-английский словарь: 150 000 слов и выражений. – М.: Эксмо, 2010. – 1200 с.
- 6 Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка. Сост.: Чудинов А.Н., 1910. – 676 с.
- 7 Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. – М., 2006. – 669 с.
- 8 Зусман В.Г. Диалог и концепт в литературе. Литература и музыка. – Нижний Новгород, 2001. – 168 с.
- 9 Адамова В.С. Художественный концепт как единица творческого процесса в литературоведческом осмыслении [Электронный ресурс]. – 2017. – URL: <http://www.philol.msu.ru/~smu/work/science-day/2011/29.pdf> (дата обращения: 25.09.2017).
- 10 Миллер Л.В. Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория // Мир русского слова. Научно-методический иллюстрированный журнал. 2000. – №4. – С. 39-45
- 11 Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М., 1997. – 825 с.
- 12 Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1997. – 416 с.
- 13 Красных В.В. От концепта к тексту и обратно // Вестник МГУ. Серия «Филология». – 1998. – №1. – С. 53-70
- 14 Рысберген, Қ.Қ. Ұлттық ономастиканың лингвокогнитивтік негіздері. – Алматы: Дайк-Пресс, 2011. – 328 б.
- 15 Тарасова И.А. Художественный концепт: диалог лингвистики и литературоведения // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2010. – №4 (2). – С. 742-745
- 16 Асратян З.Д. Концепт в художественном произведении // Культура и цивилизация. 2017. – Т.7. – №3. – С. 35-42.

МРНТИ 17.82.32

Г.М. Ахметова¹, Ж.С. Рақыш²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ. Қазақстан,

²М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ. Қазақстан,

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МОТИВТЕРДІҢ БЕЙНЕЛЕНУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада автор ХХІ ғасырда (2000-2017 жж.) жарық көрген қазақ әңгімелеріндегі фольклорлық мотивтерге әдебиеттанулық әдіс-тәсілдер арқылы теориялық тұжырымдар келтірген. Қазіргі қазақ жазушыларының әңгімелеріндегі автордың образ жасаудағы өзіндік ой-суреттерін, көркемдік суреттеулерін, тың формаларын, этнофольклорлық мотивтер мен ертегілік образдардың көркемдік қызметін жан-жақты қарастыруға тырысқан. Әдебиет пен фольклордың байланысын, аражігін айқындау үшін зерттеушілер еңбектерін негізге алған. Автор қазақ туындыларындағы бөрі, ағаш, су перісі, т.б. фольклорлық сарындардың көркемдік қызметін айқындауға күш салған. Қазақстанның тәуелсіздік алуына байланысты ұлттық әдебиетте қазақы мүдде мен таным, рух қажет еткен фольклорлық және мифологиялық көркем бейнелер өзгеше, жаңарған формамен қолданылатыны пайымдалды. Қазіргі қазақ қаламгерлері халықтың байырғы өмір салты, дағдысы мен мәдениетіндегі рухани, материалдық құндылықтарын көрсететін фольклорлық сарындардың қазіргі қазақ әңгімелерінде жаңа замандық оқиғалар үдерісіне орай түрлі авторлық көзқарас тұрғысынан жүзеге асырылатыны анықталды.

Кілт сөздер: фольклорлық мотив, қазақ әңгімелері, автор, бөрі бейнесі, ағаш культі.

¹G.M. Akhmetova, ²Zh.S. Rakysh

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²M.O. Auevov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

THE SPECIFICITY OF THE IMAGE OF FOLKLORE MOTIVES IN MODERN KAZAKH STORIES

Abstract

In the article, the author in folklore motives of Kazakh stories published in the twenty-first century (2000-2017 years), provides theoretical formulations through literary methods and techniques. The author tried to comprehensively consider the artistic function of the author's creation of original thought forms, artistic images, original forms, ethno-folklore motives and fabulous images in modern Kazakh stories. To identify the relationship of literature and folklore, to clarify the differences between them, he took as a basis the works of researchers. The author makes efforts to determine the artistic function of folk motives, like a wolf, a tree, naiad, etc. Due to the fact that Kazakhstan gained its independence in folk literature, folklore and mythological images are used in a new form. It is proved that modern writers in their works in comparative degree take and old motives.

Key words: folklore motive, Kazakh stories, the author, the image of a wolf, the cult of the tree.

Г.М. Ахметова¹, Ж.С. Рақыш²

¹Казахский Национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

²Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, г. Алматы, Казахстан

СПЕЦИФИКА ИЗОБРАЖЕНИЯ ФОЛЬКЛОРНЫХ МОТИВОВ В СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСКИХ РАССКАЗАХ

Аннотация

В статье автор в фольклорные мотивы казахских рассказов, опубликованных в XXI веке (2000-2017 гг.), посредством литературоведческих методов и приемов приводит теоретические формулировки. Автор старался всесторонне рассматривать художественную функцию создания автором своеобразных мыслеформ, художественных изображений, оригинальных форм, этнофольклорных мотивов и сказочных образов в современных казахских рассказах. Для выявления связи литературы и фольклора, для уточнения различия между ними взял за основу труды исследователей. Автор прилагает усилия для определения художественной функции фольклорных мотивов, как волк, дерево, водяная нечистая сила и т.д. В связи с тем, что Казахстан получил свою независимость в народной литературе фольклорные и мифологические образы используются в новой форме. Доказано, что современные писатели в своих произведениях в сравнительной степени берут и старые мотивы.

Ключевые слова: фольклорный мотив, казахские рассказы, автор, образ волка, культ дерева.

Кіріспе. Өркениет дәуірінде әлем елдері өзінің ұлттық бет-бейнесін, болмысын сақтап қалудың жолдарын ғылымда, басқа да мемлекеттік салаларда мәселе етіп көтеріп жатқаны белгілі. Елімізде де отандық гуманитарлық ғылымдардың алға жылжуына сеп болған “Қазақстанның үшінші жаңғыруы”, “Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру”, “Ұлы даланың жеті қыры” т.б. бағдарламалық жобаларды атап өтуге болады. Біздің мақсатымыз да қазақтың руханиятына белгілі деңгейде ықпал ететін әлемдік үдерістермен санасудан туғандықтан, қазіргі фольклорлық сарында жазылған қазақ әңгімелерін зерттеуді қолға алғандығымызбен айқындалады.

Осы уақытқа дейінгі қазақ әдебиеті тарихында М.Әуезовтің “Абай жолы”, Ә.Кекілбаевтің “Аңыздың ақыры”, “Үркер”, “Елең-алаң”, “Күй”, О.Бөкейдің “Қар қызы”, “Сайтан көпір”, “Айпара ана”, Т.Әлімқұловтың “Телқоңыр”, І.Есенберлиннің “Көшпенділер”, “Алтын Орда”, Д.Досжанның “Көкпар”, С.Елубайдың “Ақбоз үй”, Т.Нұрмағамбетовтің “Кене”, Қ.Түменбайдың “Бейкүнә қулық”, Т.Әсемқұловтың “Бекторының қазынасы”, тағы басқа қаламгерлер шығармашылығында аңыздық, мифтік, фольклорлық, этнографиялық үлгілер негізінде үлкен жетістіктерге қол жеткізді. Бұлар қазақ прозасының XX ғасырдағы және XXI ғасырдың алғашқы ширегінде жазылған туындылар қатарына кіреді. Ал, Қазақстан халқы Тәуелсіздік алғаннан бері де үлкенді-кішілі жанрда шығармалар дүниеге келді, әлі де жазылу үстінде. Олардың бәрін зерттеу нысанына айналдыру мүмкін емес болғандықтан, мақаламызда қазіргі кезеңдегі әдеби процесте ерекше орын алатын шағын жанрдың қатарынан жазушы М.Мағауиннің “Қасқыр – бөрі”, Д.Рамазанның “Жын”, “Бақсы мен пері”, А.Алтайдың “Салбурын”, “Қызбейіт”, С.Сағынтайдың “Қарға”, Б.Сарыбайдың “Перінің қызы Бекторы”, М.Мәліктің “Бассыз бөрі” әңгімелерін зерттеу нысанымызға айналдырып отыр-

мыз. Аталған әңгімелердің көркем мәтін контексіндегі фольклорлық сарындарды замана шындығын, оқиғалық құбыстарды, кейіпкерлердің ішкі әлемін, жан дүниесін, жалпыадамдық және ұлттық құндылықтарды танытушы көркемдік таңба ретіндегі ғылыми маңызына тоқталамыз.

Әдістеме. Кез келген елдің рухани саласының дамуына көз жіберсек, әдебиеті мен мәдениеті, тарихы өзінің бастауын халық ауыз әдебиетінен, этнофольклорлық үлгілерінен алғанына куә боламыз. Әлем халықтарында сөз өнері пайда болған уақыттан бастап күні бүгінге дейін фольклорға арқа сүйеп келеді. Әдебиет пен фольклордың даму процесі әр уақытта түрлі дамуды бастан өткізетіні белгілі. Танымал ресейлік әдебиеттанушы әрі фольклорист Д.Н. Медриш: “Әрбір ұлттық мәдениетте фольклор мен әдебиет арасында жалпы заңдылықтар өзіндік дамуға ие болып, қарым-қатынас жүйесі қалыптасады” [1, 23] деп жазса, зерттеуші А.Таңжарықова: “Кез-келген халық өз жазба әдебиеті мен мәдениетін ежелден келе жатқан алтын арқау, өнер атаулының алғашқы тұғыры фольклордан алатыны даусыз”; “Әдебиеттің даму тарихының әрбір кезеңінде этно-фольклор біте қайнасып, бірге тыныс тіршілік еткен және шығармаларда белгілі бір сюжеттік оқиғаны құруға, кейіпкердің образын ашуда, көркемдік тәсілдердің берілуінде, оқиға түйінін шешуде, аяқталуында, яғни, шығарманың өн бойында белгілі бір қызмет етіп отырған” [2, 54] деген пікірді алға тартады. Яғни, әр халық өзінің көркем әдебиетінің дамуы барысында фольклорлық образдардың алар орнын, тигізген ықпалын анықтап, түрлі ғылыми-теориялық, практикалық зерттеулер жүргізіп келеді. Әдебиет пен фольклордың арақатынасын зерттеуге славян халықтарының ғалымдары, атап айтқанда, М.К. Азадовский, Д.Н. Медриш, У.Б. Далгат, А.И. Лазарев, А.А. Горелов, Т.М. Акимова, О.С. Кирилук, В.А. Михнюкевич, Н.С. Пластун, Г.А. Левинтон, т.б. үлес қосты. Сондай-ақ, осы бағытта “Проблемы типологии литературного фольклоризма”, “Фольклорная традиция в русской литературе”, т.б. ғылыми монографиялар жарық көрді.

Отандық әдеби туындылардағы фольклорлық сарындарды қарастырған көлемді зерттеулер жазылу үстінде. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғалымдарының “Қазіргі әдебиет және фольклор”, “Қазіргі қазақ прозасындағы фольклорлық сарындар” атты ұжымдық монографиялары жазылса, жекелеген зерттеушілердің, атап айтқанда, Ж.Ибрагимованың “Ә.Кекілбаевтың “Аңыздың ақыры” романының поэтикасы”, А.Нұрпейісованың “Қазақ прозасындағы дәстүрлі мәдениет үлгілерінің бейнеленуі”, Ж.Дүйсенбаеваның “Ә.Кекілбаев прозасы: халықтық аңыздар және көркемдік шешім”, А.Мәуленовтің “Қазіргі қазақ прозасындағы аңыздар мен мифтердің көркемдік қызметі”, Ж.Айтмұхамедованың “Оралхан Бөкей прозасындағы мифологизм мәселесі”, А.Таңжарықованың “Қазақ прозасындағы этнографиялық және фольклорлық сарындар” және Г.Балтабаеваның “Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасы” сынды еңбектері жарияланды. Ал, әдебиеттану мен фольклор жанрларының өзара байланысы мен аражігін қарастырған ғалымдар қатарында отандық фольклортануда С.Қасқабасов зерттеулерінің ғылыми-теориялық маңызы жоғары.

Қазіргі қазақ туындыларынан екі бағытты байқауға болады. Бірқатар қазақ қаламгерлері шығармаларында жалпыадамзаттық құндылықтарды, ғаламдық мәселелерді, оқиғаларды, т.б. бейнелеп, әлем әдебиетінің соқпағымен жүруге ұмтылса, келесі бір парасы қазақ қоғамындағы құбылыстарды, шындық деп таныған оқиғаларды көркем әлемге ендіріп, ұлттық құндылықтарды әдебиет арқылы насихаттауға көшкен. Екі бағытты бір арнаға тоғыстырып, жалпыадамдық және ұлттық мәселелерді бір туындыда көтеріп жүрген авторлар да бар. Әлемдік және ұлттық әдебиеттану қалыптастырған бағыт-бағдарларға тиесілі қазіргі қазақ туындыларында айрықша атап айтарлық көркем тың үдерістер мен жаңаша ой-тұжырымдар кездеседі. Соның бірі, қазіргі қазақ прозасының әңгіме жанрында есте жоқ ықылым замандағы мифтік ой-жүйелері, фольклорлық мотивтер, сюжеттер мен этнографиялық үлгілер көркемдік таңба ретінде бейнеленуде. Біз нысанға алған әңгімелерді осы тұрғыдан қарастыратын боламыз.

Нәтижелер. Фольклортану ғылымы ерте заманда туып, ұрпақтан-ұрпаққа аманат ретінде жалғасын тауып келе жатқан мұра болса, этнографиялық үлгілер де фольклормен үндесіп, халықтың тұрмыс-тіршілігінен ақпарат, дерек беретін этно-мәдени құбылыс. Фольклорлық, мифтік, этнографиялық сарындардың ХХІ ғасырдағы қазақ әңгімелерінен көрінуі ескі халықтық сана мен жаңа заманғы елдің ақыл-ой, танымында ұқсас белгілердің бар екендігін көрсетеді. Демек, қазіргі өмір сүру дағдымызда да фольклорлық, мифтік ой заңдылықтары өмір сүріп жатыр деп топшылауға болады. Өмірлік құбылыстарды жіті аңғаратын жазушы қауымы бұл заңдылықты көркем өнерде көрсетуге тырысуда. “Фольклорлық-генетикалық байланыс жасау көркем әдебиеттің қалыптасу кезеңіне тән, ал бүгінгі қазақ әдебиетінің дамуы үндестік байланыстың кең қолданылғанын айғақтайды” [3, 47], “... күрделі прозалық шығармалардан да ертегілік образдардың бүгінгі шығармадағы өзіндік қолданысын айқындауға болады” [3, 86].

Қазіргі прозада кездесетін фольклорлық образдардың басты ерекшелігі – таза қалпында, ел арасындағы таралған күйінде алынбай, трансформацияға ұшыраған күйінде қолданылуы. Жазушылардың туынды-

ларында мифтік тотемдерді, фольклорлық сюжеттерді шартты түрде жіктейтін болсақ, төмендегідей мақсатта:

- өз заманының қарама-қайшылы құбылыстарын баса көрсету үшін;
- заманауи кейіпкердің психологиясын беру мақсатында;

– жаңаша амал-тәсіл іздеп, прозада жаңа форма қалыптастырып, өзгеше эксперименттерге бару үшін қолданып жүргенін айтуға болады.

Зерттеуші А.Танжарықованың пікірінше көркем шығармадағы фольклор мен этнографиялық сарындар белгілі бір сюжет құру мен кейіпкердің образын ашуда көркемдік тәсіл ретінде қолданылып келеді [4, 37]. Фольклорлық поэтикалық сюжеттерді, мотивтер мен мифтік тотемдерді жаңаша сипатта шығармаға арқау етудің ұтымды тәжірибесі кейінгі жылдары жарық көрген біршама прозалық дүниелерден де бой көрсетеді.

Фольклорлық және этнографиялық үлгілерге, халықтық тәжірибеге сүйенсек, бөріні киелі деп санайтын түсінік бізде әлі күнге дейін сақталған. Әсіресе, бұл түркітөктес халықтардың, оның ішінде, қазақ халқының әдебиеті мен мәдениетінен кең көрініс тапқан. Бөрі культінің қазақ әдебиетіндегі көрінісі ретінде М.Мағауиннің “Қасқыр – бөрі” әңгімесін қарастыруға болады.

Талқылау. М.Мағауиннің “Қасқыр – бөрі” әңгімесі түркі халықтарының заманынан келе жатқан фольклорлық аңыздарды еске салады. “Бөрінің орнына қасқыр келді, бірақ шын мәнісінде екеуі бір ғана аң: бөрі деген – қасқыр, қасқыр деген – бөрі. Сырттай қарағанда атауы ғана өзгерген болып көрінеді. Ал, шын мәнісінде бөрі өзгерді. Кейінгі қасқыр бұрынғы бөрідей бола алмады” [5, 156] – деп баяндауынан автордың қазіргі заманға көңілі толмайтындығын аңғаруға болады. Жазушы тегінен айырылып, өлексе үшін жұлысып, қасқырға айналып бара жатқан бүгінгі жас ұрпағының тірлігіне налиды. Еркіндікті аңсап, бұрынғы бөрі кейпіндегі ата-бабаларымыздың рухын қайта жаңғыртуды қалайды. Байқап қарасак, баяғы құрт пен шенеден, кешегі бөріден қайтқан бақ, көшкен рух қасқырға қонбапты деген өкінішін білдіреді. Аталмыш әңгімесі арқылы қайсар рухты көкбөрі ұғымын көркем сөз әлемінде жаңғыртып қана қоймай, бүгінгі қазақ қоғамында қазақы ұлттық рухтың әлсіздігіне налиды.

Әңгіменің поэтикалық формасы ерекше назар аудартады. Қазіргі прозаның дамуындағы жаңа пішіндік ізденістердің бірі деп тұжырымдауға болады. Шығарманы шағын төрт бөлікке бөлу арқылы бүгінгі қазақ бойындағы рухсыздықты, қорқақтық, жеңіл мінезділік сынды мінездерді мінейді, қазақ батырларының қайсарлығының жоғалғандығына ашынады. Шығарманың кейбір тұстарында қазақ халқы әлі күнге дейін бұрынғы рухани санадан ажырамағандығын да тұспалдап жеткізеді. Жазушының бөрі образын негізгі сюжет желісі етіп алуының өзі халық арасында фольклорлық сананың жоғала қоймағандығын білдіреді. Жаһандану үдерісін бастан кешіп жатқан қазақ ұлтының кеңестік дәуірде солақай саясаттың әсерінен ұлтқа, тілге үлкен қауіп төнсе де, елдік рухтың үзілмей, осы күнге жалғасып жатқанын дәлелдейді.

Әңгіме мазмұнынан байқағанымыздай, қалай болғанда да, тотемдік сана осы күнге дейін адаммен бірге өмір сүріп келеді, сондықтан оның көркем әдебиетте жүруі табиғи заңдылық. Жалпы, фольклор – ескірмейтін рухани құндылық. Сол себепті қаламгер, өз уақытын, қоғамның, адамның жай-күйін, психологиясын, ішкі жан әлемін көрсету үшін, өзінің дәуіріне, қоғамына, ондағы түрлі саяси, әлеуметтік, рухани құбылыстарға баға беру үшін аңыздық бөрі тотемін образ ретінде қолданған.

Қазіргі жас қаламгерлердің арасында М.Мәліктің “Бассыз бөрі” әңгімесіндегі бөрі персонажын фольклорлық сананың жаңа типтегі көрінісі ретінде алып қарауға болады. Бір қарағанда түсінуге қиындау болғанымен, астарына тереңірек үңілсек, біздің қоғамымызда басынан айырылған бөрі типтес адамдар образы көз алдымызға келеді. Белгілі мәдениеттанушы Әуезхан Қодардың: “Мақсат Мәліков прозасынан мистицизм мен сыни реализмнің нышандарын тауып отырмыз, ал осының бәрін бір бірімен қабыстырып және еркін пайдаланып, оң мен түс арасындағы жұмбақ картина қылып көрсете алатын жанр фэнтези деп аталмайтын ба еді?” [6] – деп пікір білдірген. Мақсаттың шығармашылығында бөрі бейнесі постмодерн қоғамындағы өзінің түптегінен, ұлттық рухынан ажырауға айналған адамдардың сұлбасын танытуға қызмет етеді. «Бассыз бөрідегі» оқиғалар жиыны бүгінгі күннің өмір сүру қалпы сияқты қабылданатын «бассыздардың» (ақылсыз, білімсіздердің) халыққа басшылық етумен бірге, Тәңірін де ұмытқан дегенді астарлап жеткізеді.

А.Алтайдың “Салбурын” әңгімесінде де көкбөрі тотемінің образын жан-жақты көркемдеп беруге қызмет етеді. Өмір мен өлім қатар арбасқан жантәсілім сәтіндегі бөрі басына келген ойларды айқындап көрсетуде психологиялық элементтерді сәтті қолданады. Автордың аңшылардың көкбөрі жайын сөз ету сәтін суреттеуі Елмұрат үйіне қонақ болған сәттен бастау алады. Салбурыншылар кешкілік отбасында бас қосып, әңгіме-дүкен құру барысында аң аулау кезінде болған қызықты жайттарды, кім не істеді, қандай ыңғайлы, ұтымды әрекет жасады, кім өз ісінде босаңдық танытты, сонымен қоса, бөрінің алғырлығы мен ақылды-

лығы жайында шүйіркелесіп, шер тарқатысады. Мұндай кеңес ұйымдастыру нағыз салбурыншыларға тән қасиет екендігін автор да назардан тыс қалдырмаған. Оқырманын қызықтыру үшін жазушы салыстыру әдісі мен диалогты өте тиімді пайдаланады. Оны төмендегі мысалдардан анық байқауға болады.

– Қасқыр да нағыз аңшы емес пе?! Оған төбесінен оқ жаудыру – әділетсіз. Ол да жекпе-жекте сүйеді. Ең кереметі – «Джиппен» қуып жүріп ату ғой, – деп Жарқын өзінің аңкөстігінен хабар берді.

– Жарқын, дұрыс айтасың, бөрі мен бөріктіңің намысы – бір... Бөрі өлсе – намыстан өледі, – Елмұрат отағасы әріден қозғады.

– Жалған дүниеде тәңірісін танытын – бөрі, – деді Уәлихан әңгімені қыздырғысы келіп. – Елаға, қасқыр көкке қарап тегін ұлымайды ғой. Ол – тәңірісін тілсіз түйсікпен таныған керемет жаратылыс. Тәңіріні тануда бөрімен адам ғана теңдесе алады.

– Ол тәңірімен ұлып тілдеседі, – деп Жарқын да араласып қалды.

– Иә, «Иттің иесі болса, бөрінің тәңірісі бар». Сондықтан ол басқа аң-құс секілді адамға табынбайды. Ешкімге еңкеймейді... иілмейді. Құс патшасы – қыран да қолға үйренеді, аң патшасы – арыстан да аяғыңа бас ұрады. Тау басындағы тағы барыс та адам алдында маймылша маймаң қағады. Тек бөрі ғана бөрі қалпын сақтайды.

– Бөрі – бұла құбылыс, – деді Уәлихан, – бабаларымыз бөрі басты туды тегін көтермеген. Біздің тотем – барыс емес, бөрі...

– Оған дау жоқ, – деді Жарқын да [7, 113].

Үзінді мысалдан ұққанымыздай, автор бұл теңеулер мен салыстырулар арқылы қазақтың шығу тегін бөрі тотемімен байланыстыра қарағанын аңғарамыз. Осы диалогтардың мәніне үңілсек, қасқыр бейнесі архетип ретінде алынып отыр. Ежелгі батыр, қағандарымыздың өзі де ататегін мәңгі есте қалдыру үшін орда ауласына көкбөрінің басы бейнеленген байрақ іліп қойғандарын оқырман жадына тағы бір салып өтеді. Сонымен қоса, көк аспан мен жер бетіндегі тіршілікті Тәңірімен жақындастырушы ғана емес, басқа аң атаулымен салыстырғанда өзіндік тектілігімен дараланатынын алға тартады. Автор бөріні адамға дос, қамқоршы бейне ретінде суреттейді.

А.Алтайдың аңыздық желіні негізге ала отырып жазған туындысы “Қызбейіт” деп аталады. Бұл көркем шығарманың дүниеге келуіне жазушының бала кезіндегі естіген аңыз әңгімелері себепші болған. Аңызбен желілес әңгімеде аңшы, қоңыр аю және Қызжан арасында орбитін шытырман оқиғалар туралы баян етіледі. Адам мен жыртқыш аң арасындағы жекпе-жек, тайталас өз оқырманының қызығушылығы мен шабытын оятады.

Шығармада аңшымен қатар, қоңыр аю образының көркемдік мәні жоғары. Автор қиялынан туған, көркемдік қызметі жоғары әрі әсерлі тотемдік образ. Қоңыр аюдың осы құмарлық сезімі ақыр соңында ажал құштырады. Әңгімеде көңіл аудартатын тағы бір жайт белгілі австриялық психолог Зигмунд Фрейд негізін қалаған бейсаналылық категориясының белгілері бар екендігін айтуға болады. Бейсаналылық дегеніміз – адам баласының немесе жануардың сана ағымына бағынбай бейсаналы түрде келеңсіз әрекеттерге баруы. Психолог бейсаналылықтың төменгі сатысы ретінде адам бойында кездесетін құмарлық сезімді атайды. Бұл шығармада жазушы оны қоңыр аю бейнесімен береді. “Кебіннің дал-далын шығарып алып тастағанда сүйек жас қыз денесі болып шыға келеді. Кебінді жырттып жүргенде мәйіттің қолаң шашы тарқатыла түсті де, одан жалбыз араласқан сүйкімді иіс аюдың мұрнын жарды. Тағы болса бар дүниені ұмытып, суық мәйітті қабырғаға сүйей құшағына қысып тұрды. Ыңыранып басын мәйіттің мойнына, қос анарын жаба жартылай құлаған қолаң шашына тыға гүрілдеп қояды. Өлі денемен сөйлескендей әр түрлі түсініксіз дыбыстар да шығарады. Аялай қысып аймалап, мәйітті азаптауда. Жансыз дене бәріне көнген...” [7, 115]. Байқағанымыздай, адам бойындағы кей кездердегі нәпсіқұмарлықтың шексіздігі жан-жануарлардың әрекетінен айырмасы жоқтай көрінеді. Яғни, жыртқыш аң мұндай опасыз әрекетке жалпы тіршілік иелеріне тән бейсаналы әрекет түрінде барды деп айтамыз.

Фольклорлық сарындардың бірі – ертегілік мотивтер ХХІ ғасырдағы қазіргі қазақ әңгімелері мазмұнында жаңаша сипатта көрініс табууда. Мәселен, қаламгер Бейбіт Сарыбайдың «Перінің қызы Бекторы» әңгімесін осы бағытта қарастырсақ болады. Шығарма сюжетіне жаңа заманда өмір кешіп жатқан қазақ қыздарының болмыс-бітіміндегі, табиғатындағы сан түрлі әлеуметтік, психологиялық өзгерістер сеп болған. Әңгімені оқи отырып, бас кейіпкері Назымның бойындағы трансформацияға ұшыраған теріс әрекеттерге қаныққанда ойымызға халық жазушысы Әзілхан Нұршайықовтың қыз баланың тәрбиесі жөнінде айтқан мына сөзі ойға оралады: “Қазіргі қыздардың түр-түсі бұрынғы ғасыр қыздарына ұқсағанымен бұлар ұлттық үлгіден ауытқып бара жатыр. Көптеген қыздар ана тілінен алыстап, ұлттық дәстүр, салт-санадан мақұрым болып барады. Олар үйде де, түзде де қазақша сөйлемейді. Қазақ кітаптарын оқымайды. Қазақтың тамаша салт-дәстүрінен мүлде хабарсыз. Қазіргі қыздар тарқылдап күледі, қайқандап жүреді. Үлкендерге ізет

жасауды білмейді, ұлттық сыпайылық жоқ. Қыздың бәрі бақытты болғысы келеді. Бақытты болу үшін ұрпақ өсір. Ұлттыңды көбейт. Сөйтіп, артыңда алтын із қалдыр. Бақыт деген осы!” [8, 114]. Ал Бейбіт Сарыбай әңгімесінде де қыз баланы сайтан кейпінде суреттеп, жігітті періге теңейді. Бұрынғы қазақ қыздарының бойында болмаған сүренсіз жағдайлар (шарап ішу, темекі шегу, т.б. теріс әрекеттер) бас кейіпкер – Назымның бойынан табылуы қазіргі уақыттағы қыз баланың шынайы бейнесін көрсете алады. Тән сұлулығы алдыңғы орынға шығып, жан сұлулығы бүкпеленген заманның шынайы бейнесін жазушы осы Назым бейнесіне сыйдырған. Шығармадағы сайтан атанған қазақ аруының әрекетін ақтап алуға келмейді, себебі ар-намыс, ұят, адалдық деген қазақ қызына тән қасиеттерден аттап отыр. Жазушы оқырманға жақсы таныс “Ер Төстік” ертегісіндегі Бекторы кейіпкердің бейнесін қазақ аруының айқын келбетін ашып көрсетуде сәтті қолдана білген. Өйткені үйде бала тәрбиесімен айналысатын өз әйелін нағыз қазақ аруына теңейді. Оны әңгімедегі мына детальдардан көруге болады: “Ғали перінің қызы Бекторының шырмауынан шығып, үйіне таң ата келді. Бұрымы беліне түскен жары есік ашты да: «Аяғыңды ақырын бас. Балалар ұйықтап жатыр, ертең сөйлесеміз”, – деп жетіайлық перзентінің бесігіне таяу салынған төсегіне барып жатты да, аз ғана уақыттан кейін пысылдап ұйықтап кетті. Ғали әйелінен «Сен Ақжүністі білесің бе?» – деп сұрағысы келді. Бірақ білетініне сенді. Өйткені оның әйелі ертегілер мен жыр-дастандардың барлығын тауысқан адам. Ол – нағыз қазақ аруы” [9, 118]. Осыған ұқсас сарын жазушы Т.Әсемқұловтың “Бекторының қазынасы” повесінде Бекторы жағымды образ ретінде алынып, уақыттың талабына сай және лирикалық кейіпкердің жан толқынысына байланысты іштей өзгеріске ұшыраған күйінде қолданылған еді.

Этнография мен фольклорға ортақ мотив – жерлеу дәстүрі, марқұмды үлкен құрметпен о дүниеге аттандыру. Мұндай ортақ сарынды негіз етіп алған шығармалар қатарына Серік Сағынтайдың “Қарға” әңгімесін атауға болады. Бұл әңгімеде этно-фольклорлық үрдісті пайдаланудағы автордың мақсаты, біріншіден, қазақ халқының наным-сенімінде бөрі, бүркіт, ағаш, т.б. секілді қарғаның да тотемдік мәнге ие екенін өз оқырманына ұғындыру болса, екіншіден адамзаттың ең алғаш мәйітті жерлеп, аруақты қастерлеуіне себеп болған құс – қарға жөнінде білім қалыптастырғысы келген. Бабалар аруағын құрметтеуге байланысты ғалым Ш.Уәлиханов: “Өлген адамның о дүниедегі хал-ахуалы жерленгендегі, жерленгеннен соңғы ырым-жоралардың салт-санаға тән бұзылмай орындалуына байланысты еді. Егер өлген сәттегі ырым-жоралғылар дұрыс болса, өлген адам рухы жайбарақат күйге түсіп, өз үрім-бұтақтары мен туған-туыстарына шапағатын тигізіп, жебеп жүреді, ал олай болмаған жағдайда жауығып, аруағы қарғап-сілеп жүреді” [10, 285].

Шығармадағы басты образ – қарға. Автор қарға образын екі дүниенің арасын жақындатып, фольклорлық, этнографиялық үлгілерді халыққа таратып жеткізуші дәнекер ретінде көрсеткен. Қайтыс болған ата-баба аруағын еске салатын да осы қарға екенін аңғартып, мынадай баяндаулармен көркем ақпаратты ұсынады. “Қарға туралы, осы заманғы кез келген құзғын туралы айтқым келсе, аталарым еске түседі. Үш жүз жыл жасап келе жатқан кәрі қарға атамның атасын көрген шығар?! Көктемде жасыл шалғынды жапырып, жазға қадам басқанда, қытымыр қыста, жайлауы қырқылған күзде қарқ-қарқ етіп, құрығынан үркіп ұшқан шығар?! Ей, құзғын, атам жайлы айтшы маған! Айтшы маған, әжелерім жайлы, әкелерім туралы. Ей, қарғалар, аталарым туралы айтыңдаршы маған...” [11, 118].

Әңгіме сюжетінде көркем шарттылыққа құрылған оқиғалар жетерлік, ол шығарманың әр тұсында көрінеді. Бұл шарттылық этно-фольклорлық қайнардан алынғаны белгілі. Бірақ, жазушы оны фольклор деп түсіндірмеген, өйткені фольклор материалына жүгінбеген, алайда санасының түкпірінде жатқан этно-фольклорлық ұғымдар мен түсініктерді өз жадынан алыс қарамағандығын аңғаруға болады.

Қазақ халқының фольклортану ғылымында діни сенімге байланысты туындаған образдардың ішінде ерекше функцияны атқаратын образ – жын образы. Жалпы жын атаулы шаманизм ілімінде де, мұсылман дінінде де белгілі бір маңызды сипатқа ие. Шаман ілімінде қазақ бақсылары өз көмекшілерін жын деп атап, олармен арнайы тілдесіп отырған.

Діни сенім бойынша жын-шайтан тәрзіді кейіпкерлер адамзат қауымымен бір ортада өмір сүріп, көзге көрінбейтін тылсым бір күшке ие тіршілік иелері. Жындар да басқа рухани әлемнің кейіпкерлері секілді мұсылман және кәпір деп бөлінеді. Ғалымдардың есебі бойынша кейбір деректерде жындар адам атаулыдан бұрын пайда болып, төрт мың жыл өмір сүру мүмкіндігіне ие деп көрсетілген. Көптеген шығармаларда жындар адам, шыбын, жылан кейпінде кездеседі. Сонымен қатар, оларды имани білімі терең әулие кісілер, бақсылар ғана көре алады. Ал, қарапайым адамдар жындарды көрмегенімен, жын атаулы пенделерді толық көру қабілетіне ие. Шаман ілімінде барлық ауруларды туғызушы жын-перілер немесе аруақтар қаһары деп көрсеткен. Халық танымында олардың жақсы-жаман екендігі мұсылманшылықты қабылдау-қабылдамауымен анықталған. Осындай жынның екіжақты қасиеттерін тілге тиек ететін Д.Рамазанның “Жын” әңгімесін алып қарар болсақ, мұсылманшылықты қабылдаған жындар бейнесін көруге болады. Ата-бабаларымыздың танымында барлық жын ауруын аруақты адамдар – бақсылар ғана емдейтін, сондай-ақ жын-шайтандар

шамандармен бірге атақ-абыройы бар, мейірімді, діни сауаты жоғары адамдардан сескенеді, ондай адамдарды тірі әулие деп атаған. Талдау нысанымызға алған әңгімедегі «тірі әулие» деген атқа ие болушы – Талғардағы орталық мешіт имамы. Әңгімеде автор қиялынан қарағанда шынайы, өз көзімен көрген оқиғалар желісі барынша көркемдік қызметті атқарушы поэтикалық әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып, оқырман жүрегіне сенім ұялатады. Жазушыны алаңдатқан бір мәселе – бүгінгі таңда адамдар бойында жын ауруының белең алып, дінге деген оң көзқарастың азаюы. Бұл мәселенің шешімін автор пенделерінің дұрыс жолды таңдамай, ібілістің соңынан еруі деп көрсетеді. Мұның дәлелі ретінде бас кейіпкер Болатбектің соңғы уақытта шайтан суға әуесқойлығы артып, шарифат жолынан алыстағанын айтуға болады.

Автор адамзатқа азық боларлықтай, ғибадаты мол әңгімені дүниеге әкелу арқылы жаратушы Алла-ның әміріне қарсы келмей, оның берген өмірі мен ризық несібісіне шүкіршілік ете білетін, тура жолдан таймайтын қоғам қалыптастыруды өзіне міндет етіп алады. Сонымен қатар, шығармадағы бір байқалатын жайт, автордың қазіргі кездегі дін ахуалына көңілі толмаушылығы байқалады. Халқымыз ислам дініне қанша бет бұрғанымен, қазіргі таңда да емшілерді, бақсыларды, имамдарды ерекше жандар деп санайды. Шығармада мұсылмандық пен бақсылық өнердегі ғибадат пен бір Алланы мадақтаудың түрлі тәсілдері байқалады.

“Егер Алла пендесіне бір тауқымет жазса, оны өзінен басқа ешкім жеңілдете алмайды. Иман айтқан, ізгі істер жасаған, намаз оқыған және зекет берген адамдарды Алла әрқашан қолдайды, олар үшін қорқыныш та, қам-қасірет те жоқ. Бәрі бір Алланың қолында. Қалаған адамына патшалық береді, қаласа одан қайтып тартып алады. Алланың рахымы мол. Адамға шипа беріп, ем дарытатын да – бір Алла” [12, 265]. Бұл детальдар арқылы жақсылық пен жамандықтың бір-біріне қарама-қарсы ұғымдар екендігін түсіндіре келіп, ақ пен қараның айырмашылығын бөліп көрсететін жалғыз Жаратушы екендігін көрсетпек болған. Қамшының сабындай қысқа ғұмырын пендешілікпен өткізген Болатбектің басына тек иманға бет бұрып, Алла әмірін толық орындағанда ғана бақыт құсы қонарын өз танымы арқылы ортаға салады.

Сондай-ақ жазушының кейіпкері Алланың алдында жауап беріп тұрып, ішімдікке әуесқойлығынан арыла алмаған пенденің тартар азабы да мол екендігін айқындап береді. Автордың сюжет желісіне арқау етіп алған жын, перілері аңыздық, мифологиялық танымға байланысты туындап отыр. Екі дүние ортасында есі кіріп-шығып, есеңгіреп жатқан кейіпкерінің бойындағы жынның шыққысы келмей, молданың олармен ұзақ уақыт тайталасып, түбінде діттеген мақсатына жеткендігін психологиялық шыншдықпен берген. Жазушы осындай діни көзқарастары арқылы нәпсіқұмарлықтан сақтану қажеттігі кез келген пенденің міндеті екенін ескерткен. Естіп, біліп жүрген жындар әлемі турасында аңыз-әңгіменің рас екендігіне кейіпкер көзін жеткізу арқылы өз оқырманын терең ойға батырады.

Осындай салмақты ой таразылаудың нәтижесінде әңгіме жақсылықпен, яғни Болатбектің жалғыздықтан арылып, ел қатарына қосылып, иманды ұрпақ сүюімен аяқталады. Қаламгер жынды көркемдік деталь ретінде алып, осы жынның қазіргі уақытта адам бойында мекендеуінің көбейіп келе жатқанын және оның адамзат үшін өте қауіпті екенін ескертеді. Думан Рамазанның бақсылық сарынның терең табиғатын ашатын шығармасы – “Бақсы мен пері” әңгімесі.

Әңгіме автордың Қызылорда қаласы, Қазалы ауданындағы көнекөз қария Бекеннің басынан өткен оқиғасын өз аузынан естуге барған тұсынан өрбиді. Автордың мұндай туындыны дүниеге әкелуінің басты себебі – ежелгі қазақы дүниетанымдағы бақсылық өнердің халық тұрмысында қазіргі күнде де үлкен мәнге ие болып, өз жалғасын тауып келе жатқанын оқырман есіне салу және бақсылықтың көркемдік табиғатын, көркемдік шешім табудағы нақтылы тарихи деректілігін саралау. Бірақ бүгінгі күні “бақсы” атауын “балгер”, “емші” ұғымдарымен алмастырған. Қазіргі халық болмысындағы балгерлердің емдеу әдісі біршама трансформацияға ұшыраған. Бұрынғы кездегі жылан уымен, қобыз зарымен, пышақ салып, кетпен жалап, шоқ басып емдеу тәсілі бүгінгі таңда жоқтың қасы. Себебі, бұрынғы бақсы бойында кездесетін дүлей күш бүгінгілердің бойында біркелкі кездеспейді. Әңгімеде бақсы – “рух” пен «сенім» иесі ретінде бейнеленеді. Автор екі дәуір бақсысының айырмашылығы ретінде Аллаға деген сенімді атайды. О баста бізге мұсылманшылықтың кең тараламағандығы себепті бақсылар табиғаттың тылсым күші мен рухтарға көп сенім білдірген болатын. Ал тәуелсіздік алған сәттен бастап халық толықтай ислам дінінің қағидаларын қабылдады және балгерлеріміздің жасаған шипасының дауасын да Жаратушы Жалғыздан деген түсінік қалыптасты. Бас кейіпкер Пауиддин бақсы өз ісінің білгірі ретінде танылып, сол кезеңдегі бақсылардың шынайы болмысын танытады. Автор осы әңгімесінде Алла тағалаға мінәжат ету, жалбарыну, өзіне емес өзгенің денсаулығына тілек тілеу сынды діни тіркестер арқылы Алланың ұлылығын көрсеткісі келген.

Бұл шығарманың ерекшелігі бақсыға деген адамдар сенімінің үлкендігі. Әңгімедегі фольклорлық мотив арқылы адамның рухы ұғымының өзі өлі мен тірінің жігін айыра білген сананың белгілі бір даму сатысына тәндігін де атап өткен. Ол барлық табиғатты жандандыратын сенімнен бөлек тылсым түсініктің

пайда болған кезі. Бір сөзбен саралағанда, адам жаны басқа жаннан бөлектеніп, рух жайлы түсінік қалыптаса бастаған фольклорлық сана дәуірі.

Жазушының суреткерлік стилі табиғат құбылыстарына жан бітіріп, кейіпкерінің жан дүниесімен астастыра білуімен де дараланып көрінеді. Шығармада бақсылықтың негізгі құралы ретінде қасиетті Құран кітаптың көркемдік сипаты ашылған. Әйгілі әулие деген атаққа ие болған Пауиддиннің әкесі Құран кітапты баласына аманат етіп қалдырады. Ол кітапты еш жанынан тастамауын талап етеді, бірақ пендешілікке салынған кейіпкер әке аманатына білместікпен қиянат етіп, кітапты өзенге шомылуға барғанда кеудесінен шығарып тастап, ұмыт қалдырады. Абайсызда ұйқыға бой алдырып, перілер елінен бір-ақ шығады. Перінің қызына үйленіп, перілер елінің құтты мекені – ғарышта өмір сүреді. Осындай рухтармен байланысты әлемде жүріп, бақсылықтың көптеген сырын терең меңгеріп, әрең дегенде жер бетіне оралады. Дәл осы кезеңнен бастап атақты Пауиддин бақсы атанады. Думан Рамазан шығармасына бас кейіпкер етіп алған бұл бақсының ерекшелігі – емшіліктің дереккөзі ретінде намаз бен құран аяттарын басшылыққа алып, Аллаға деген сүйіспеншілікті емделуге келген сырқаттанушыларының алдына негізгі мақсат етіп қоюы. Бақсының мұндай әрекеттерін Бекен ақсақалға берген жауабынан аңғаруға болады.

“Келінің ауруынан құлан-таза айығады. Бірақ, енді намазға жығылсын! Таза жүрсін! – деді байыппен тіл қатып. Сонда қайтып ауырмайды” [12, 105]. Жазушы белгілі бір уақыт пен кеңістік аясындағы өмір шындығын суреттеу үшін, бақсылық өнердің көркемдік рөлін барынша әдеби тәсілдер арқылы жетілдіре түскен. Фольклорлық мотивтер суреткердің стильдік әлемін құрайтын көркемдік компоненттер ретінде кірігіп, оның шығармадағы қызметі қаламгердің сөз қолдану әдісі мен әдеби материалды қорыту, пайдаға асыру, яғни оны қайта өңдеп, синтездеп, бүгінгі күн проблемасының өзектілігімен шебер қиюласып қолданылуы жазушының шеберлік қырына байланысты.

Қорытынды. Қорыта келгенде жазушы М.Мағауиннің “Қасқыр – бөрі”, Д.Рамазанның “Жын”, “Бақсы мен пері”, А.Алтайдың “Салбурын”, “Қызбейіт”, С.Сағынтайдың “Қарға”, Б.Сарыбайдың “Перінің қызы Бекторы”, М.Мәліктің “Бассыз бөрі” әңгімелеріндегі фольклорлық бейнелер мен көркем ойлардың, фольклор мен этнографияға ортақ үлгілердің көркемдік қызметін көрсетуге тырыстық. Фольклорлық, этнографиялық сарындарды замана шындығын, оқиғалық құбыстарды, кейіпкерлердің ішкі әлемін, жан дүниесін, жалпыадамдық және ұлттық құндылықтарды танытушы көркемдік таңба ретінде көрсеттік. Атап айтқанда, зерттеу нысанына алынған әңгімелерде бөрі образы ескі тотемдік сананы танытушы, еркіндік, бостандық, азаттықтың символы, постмодерн заман иелерінің адамдық болмысын, мінез-құлқын айқындайтын көркемдік бейне ретінде; ағаш бейнесі тотемдік мәнге ие әрі саяси келенсіз оқиғаларды астарлап жеткізетін әдеби образ әрі адамдық мінез-құлықты табиғат детальдарымен (бала тәрбиесі мен жас талшыбық) параллельді суреттеу арқылы айқындайтын әлеуетке ие; бақсы, су перісі мен Бекторы пері образы ырым-тыйымдардан сақтандырушы күш; сұлулық пен әдемілік символы; ғашықтық кейіпкер, т.б. негізінде бедерленген.

Түйіндеп айтқанда, халықтың ұлттық танымы, жады, тарихы, мәдениетімен тығыз байланысты фольклорлық мотивтерді сөз өнері аясынан қарастыру жоғары ғылыми-танымдық маңызға ие. Бұған қоса, мұндай зерттеулер өркениет кеңістігінде ұлттық реңкті сақтау мен халықтың болашағын мығым ету барысында белгілі бір деңгейде оң әсер ететіні мәлім.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Медриш Д.Н. Литература и фольклорная традиция. – Саратов: Саратовский университет, 1980. – 296 с.
2. Таңжарықова А. Көркем прозадағы этно-фольклорлық ұғым-нанымдар // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология» сериясы, 2013. – №3 (45). – 54-57 б.
3. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы, 1984. – 142 б.
4. Таңжарықова А. Қазақ прозасындағы этнографиялық және фольклорлық сарындар: филол. ғыл. докт. ғыл. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2010. – 44 б.
5. Мағауин М. Шығармалар жинағы: Он үш томдық. 1960-2002. – Алматы: Қазанат, 2002. – 7 Т. – 454 б.
6. Қодар Ә. Алаңға толы фэнтези. [Электрон.ресурс]. – 2015. – URL: http://www.azattyq.org/content/kazakhstan_auvezkhan_kodar_blog (жарияланған күні: 07.10.2015).
7. Алтай А. Киллер сауысқан. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Арда, 2013. – 400 б.
8. Нұршайықов Ә. Қазіргінің қыздары. [Электрон.ресурс]. – 2014. – URL: <http://www.qazaquni.kz/2016/02/23/47297.html> (жарияланған күні: 23.06.2014)

9. Сарыбай Б. Рауғаш ерте гүлдейді: Әңгімелер жинағы. – Алматы: Жалын, 2009. – 498 б.
10. Уәлиханов Ш. Бестомдық шығармалар жинағы. Т. 3. – Алматы, 1985. – 560 б.
11. Сағынтай С. Қарға: Әңгімелер. – Астана: Профи Медиа, 2011. – 144 б.
12. Рамазан Д. Жылап аққан тамшылар: Әңгімелер. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2011. – 320 б.

МРНТИ 17.09.91

А.Әділжан¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ЗЕЙНОЛЛА СӘНИКТИҢ ӘДЕБИ-ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Аңдатпа

Шығыс Түркістандағы диаспоралық қазақ әдебиетінің аса көрнекті өкілі, жазушы Зейнолла Сәнік есімін ауызымызға алғанда санамыздан сан тақырып сақылдап қоя берердей. Расында, тұтас бір ұлттың атауынан бастап мекендеген жерлерін, ұлттық асханасы мен салт-санасын, ұлттық болмысы мен ойындарын, бала тәрбиесі мен мал шаруашылығын, жер игеру ісі мен тармақ-тармақ шежіресін жік-жігімен жіліктеп, әліппенің басынан аяғына дейін жан-жақты зерттеп, өшпес із қалдырған арда азаматтың зерттеулері мен өзге де еңбектеріне көз жүгіртіп көрелік. Мақалада Шығыс Түркістандағы диаспоралық қазақ әдебиетінің аса көрнекті өкілі, жазушы Зейнолла Сәніктің әдеби-тарихи зерттеулері туралы баяндалады.

Кілт сөздер: Зейнолла Сәнік, диаспора, қазақ, әдебиет, жазушы

А.Адилжан¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

LITERATURE AND HISTORICAL RESEARCH OF ZEYNALLA SANIK

Abstract

The name of Zeynoll Snick, a prominent representative of Kazakh literature of the diaspora in East Turkestan, is the subject of a series of stories. Indeed, on behalf of the whole nation, we have a comprehensive study of the land, national cuisine and traditions, national identity and games, raising children and raising livestock, developing the land and aging industry, Let's look at the research and other work of a citizen who left an indelible mark. The article is devoted to literary and historical research of the outstanding representative of the diaspora of Kazakh literature in Eastern Turkestan, the writer Zeynoll Sannik.

Keywords: Zeynolla Sanik, Diaspora, Kazakh, literature, writer

А.Адилжан¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

ЛИТЕРАТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЗЕЙНАЛЛЫ САНИК

Аннотация

Имя Зейнолла Саник, видного представителя казахской литературы диаспоры в Восточном Туркестане, является предметом серии рассказов. Действительно, от имени целой нации мы имеем всестороннее изучение земли, национальной кухни и традиций, национальной самобытности и игр, воспитания детей и разведения скота, развития земли и старения отрасли, Давайте посмотрим на исследования и другие работы гражданина, который оставил неизгладимый след. Статья посвящена литературно-историческим исследованиям выдающегося представителя диаспоры казахской литературы Восточного Туркестана, писателя Зейнолла Санника.

Ключевые слова: Зейнолла Саник, диаспора, казах, литература, писатель

Кіріспе. Шығыс Түркістандағы диаспоралық қазақ әдебиетінің аса көрнекті өкілі, жазушы Зейнолла Сәнік есімін ауызымызға алғанда санамыздан сан тақырып сақылдап қоя берердей. Расында, тұтас бір ұлттың атауынан бастап мекендеген жерлерін, ұлттық асханасы мен салт-санасын, ұлттық болмысы мен ойындарын, бала тәрбиесі мен мал шаруашылығын, жер иг еру ісі мен тармақ-тармақ шежіресін жік-жігімен жіліктеп, әліппенің басынан аяғына дейін жан-жақты зерттеп, өшпес із қалдырған арда азаматтың зерттеулері мен өзге де еңбектеріне көз жүгіртіп көрелік.

Талдау. «Қазақ» сөзінің шығу тарихы туралы: – «ғасырлар бойы Орталық Азияның байтақ даласын мекендеп келген ежелгі этностық топтар сақ, үйсін, қаңлы, ғұн, алан, қарлық, Ұлы жүз, Кіші жүз, найман, керей, қоңырат, жалайыр, уақ сияқты рулар мен тайпалардан құралып барып, ұлт болып қалыптасқан халық тобы «қазақ» деп аталады» деп бір түріп тастайтын академик өзінің еңбегінде басқа да әлемдік деңгейдегі ғалымдардың еңбектерінен сүбелі мысалдар келтіріп, өзінің сөзін барынша нақтылай түседі.

«Қазақ» деген атау сонау VII ғасыр кезінде еліміздің тарихижазбаларына түскен, Таң патшалығының жаңа тарихында: Арал мен Хазар (Каспий теңізінің төңірегін мекендейтін елдер кезінде «хаса» (қазақ) деп аталғандығы айтылады. XIII ғасырдағы «Моңғолдың құпия шежіресі» мен «Алтыншежіреде» «қазақ арба» (хасак терген) деген сөз кездеседі: «Қыз өсірсек әдемі, ұмытпаймыз кәдені, қара бура жүргізіп, қазақ арба мінгізіп, сый етеміз қағанға...» деген өлең жолдары [1, 125] сол кездің өзінде қазақ күймесінің салтанатын әлемге әйгілеп тұр. Араб жазушысы Ал-Ауфий 1228 жылы Үндістанда жазған қарлұқтарға байланысты бір кітабында «олар тоғыз ұлысқа бөлінеді, оның ішінде үш ұлыс шығыл, үш ұлыс қазақ бар» делінген.

Соңғы кездері дүние тарихшылары «қазақ» сөзінің ежелгі «хас сақтарға» байланысты екендігін көп жазып жүр. «Қазақәдебиеті» газетінің 2006 жылғы № 30 санында Қазақстанның белгілі ғалымдары Мекемтас Мырзахметұлы мен Бахтияр Әбділдаұлының «Қазақстан – ежелгі хас сақ мемлекеттігінің мұрагері» деген көлемді мақаласы басылды. Мақалада жоғарыда аты аталған ғалымдар ежелгі тарихи жазба деректерде «хас сақ» сөзі «нағыз батыр», «хас сұлу», «сақман», «сақпан», «саққұлақ», «сақшы», «сан-саққа жүгіртті», т.б. өзіміздің тілімізге еніп, қалыптасып та үлгерген сол заманның кей белгілерін басты назарға ала отырып, бізден өзге халықтың ешбірінде байырғы хас сақтардың осындай белгілері жоқ екенін, тура осы себептен де хас сақтардың негізгі әрі табиғат мұрагері қазақтар екенін дәлелдеп те береді.

Тағы бір тарихи аңыздарда «қазақ», «алаш», «үш жүз» деген сөздердің шығу тегі туралы былай баяндалады: «Есте жоқ ерте заманда Сыр бойында 32 рулы елді билеген Қызыл Арыстан деген хан болады. Бұл ханның төңірегінде бес жүзтүтін төлеңгіті бар екен. Ол өзінің қол бастаған жорықтарында ылғи да жеңіспен оралып отырған екен. Бір жорықта тұтқын болған бір сұлу қызды хан өзі алады. Тұтқын қыз содан жүкті болып, тұла бойы түгел ала бір ұл туады. Мұны жаман ырымға жорыған ханның бәйбішесі жасауылдарына бұйрық беріп, «алабаланы» Сырдарияның суына тастатады. Дария бойында балықаулап жүрген бір кедей қария суға кеткен баланы құтқарып, өзі бала ғып асырайды. Күндер өте келе «ала бала» асқан ақылды, ержүрек азамат болып жетіледі. Содан барып «алаш» деген аты жұртқа жайылып, даңқы алысқа кетеді. Мұны естіген хан оны ордаға әкелмек болады. Ал хан ақылшылары Қотанбай мен Майқы би ала баланы ордаға әкелмей, қасына жүз жігіт қосып беріп, өз еркіне қоя беру керектігін айтып, кеңес береді. Мұныхан да мақұлдаса керек. Сонымен алғашқы жылы Қотанбайдың үлкен ұлы – Үйсін бастаған жүз жігіт, келер жылында Қотанбайдың ортаншы ұлы – Болат бастаған жүз жігіт, үшінші жылы Қотанбайдың кіші ұлы — Алшын бастаған жүз жігіт ілгерінді-кейінді Алашқа барып қосылады. Бұлардың бәрі де ержүрек, сайыпқыран жігіттер екен. Осы үш жүз жігіт ешкімге бағынбай, ержүрек батыр Алашқа еріп, еркін жүріп, ерлік жорықтарын жасайды. Сол Алаштың соңына ергендер қашан және қалай «Қазақ» атанарын да сол аңыз баяндайды.

Өз алдына бөлек топ болып, ол топтың қауым болып, сол қауымның ұлтқа айналарын тағы сол аңыздан кезіктіруге болады. Ендігі кезек қазақтың шежіресіне келгенде ғалым-академик байырғы шежірелерді қаз-қатар тізіп келе жатып: – «Қазақ арасында «жаттамалы шежіре» деген де шежіре болған. Мұндай шежіре атадан балаға ауызша жалғасып келген оны көбінде халық арасындағы «шежіреші қариялар» деп аталған үлкендер жағы ұрпаққа үлгі ретінде үйретіп отырған. Керей еліндегі «Сегіз сері» шежіресі, наймандағы «Ақтайлақ» шежіресі осындай жаттамалы шежіренің үлгісіне жатады. «Керей» шежіресін XVI ғасырдың соңы мен XVII ғасырдың басында өткен «Ашамайлының» «Көшебе» тарауынан Дәулет батыр Таузанұлы жинастырған» делінеді. Одан кейін баласы – Толыбай, немересі – Шәукер мырза, оның ұрпақтары Шақшақ би жалғастырып, оны 1854 жылы дүниеден өткен Әйгілі өнерпаз Сегізсері Бахрамұлы хатқа түсірген екен» [2, 201] деп тағы бір қайырып тастарын көзі қарақты оқырман талай аңғарған болуы керек.

Нәтиже. Зейнолла Сәнік еңбегінің арғысын – «Тоғыз таңбалы найман», «Жеті Көкжарлы» шежіресінің арғы тегі Тоқтамыс хан, Орманбет хандардан басталып, одан соқыр абыз (Қаракерей) Құттыбай би,

Ақтайлақ би арқылы Әйгілі шежіреші Бейсенғали Садықанұлының қолжазбасы арқылы баспа бетіне түсті» деп бір түйіндейді.

Қазақтың ата шежіресін қамтыған мазмұнына қарай «жалаңшежіре» және «Хикаялы шежіре» деп бөлуге болады. Жалаңшежіре көбінде атадан-атаға тараған ұрпақтарды жалаң тізімдік бойынша таратады. Ал хикаялы шежіре сол аталардың қалайдүниеге келгендігін, қандай тағдырға тап болғандығын, өзбастарынан қандай ерлік күрестерді, азап-тозақты өткізгендігін, әсіресе ұрпақ өсірген аналардың бастан кешкен қиын күндері шежіре арқылы кейінгі ұрпаққа жалғасып отырған. Бұлардың арасында Ұлы жүздегі Бәйдібек би мен Домалақ ананың бастан кешкен хикаясы, Абақ ананың өз ұрпағын қанаттандыру жолындағы қажырлы еңбегі, Қызай ана мен Мұрын ананың үлгі-өнегелері ұрпаққа шежірелі хикая ретінде жеткен.

Ұлттың қалыптасуының бірнеше нұсқасын келтіре отырып, тарихи фактілерге сүйеніп атауын ажыратып алып, сол ұлттың құрамын толықтай тарқатып, халықтың өткені мен өнегесі толықтай дерлік түсіндірілетін шежірені, шежіренің түрлерін және ерекшеліктерін түсіндіріп беретін зерттеу еңбектері Зейнолла Сәніктің елеулі еңбегінің бір төбесі ғана.

Ендігіде академиктің ұлттық ойындар туралы зерттеу еңбектеріне көз жүгіртіп көрелік.

«**Үлке дарбыз бен кішкене дарбыз**» кешкілікті отырыстарда ойналатын жаңылтпаштардың бір түрі. Бұл ойын бір шетінен бастап рет тәртібі бойынша ойналады. Ойын бастайтын адам: «Үлкен дарбыз», - деп қолымен дарбыздың формасын көрсеткенде, ойынға қатынас мүн керісіне көшіп: «Кішкене дарбыз», - деп кішкене дарбыздың формасын көрсетуі шарт. Егер бастаушы: «Кішкене дарбыз», – деп соның белгісін бітірсе ойынша қатынасушылар: «Үлкен дарбыз», – деп мұның керісіністеу керек. Дарбыздар осы жолмен алма-кезек ауыстырылып отырғанда кейбіреулер байқаусызда ойын бастаушыға еліктеп «үлкен» дегенде – «үлкен», «кішкене» дегенде «кішкене» деп қалуы мүмкін. Осылайша, жаңылған адам топ ортасында өнер көрсетуге борышты болады. Келесі жолғы ойынды борышын өтеген адам бастайды. Ойын осы тәртіп бойынша жалғасып отырады. Мұнда да «үлкен», «кішкене» деген сөздер тез айтылып, ал ойынға қатынасушылар оған дер кезінде тезәрі сәйкес жауап беруі талап етіледі.

«**Бір тал ши**» – кешкіліктердегі отырыста, жастардың бас қосқан жерлерінде өнер көрсетіп, қызықтайтын ойынның бір түрі. Бұл ойынды ойнаушылар тегіс отырады да, барлығына ортақ үкім жүргізетін бір адамды сайлап ортаға шығарады. Оладам ортаға отырып бір тал шиді алып шаншып қойып, басын жауады (бұрын шиді қоламтаға көсеп алып, от жағып шаншып қоятын. Қазір әр жолы бір тал сіріңке шиі жағылса да, болады). Ши жанып болған соң, өшкен шидің жанған жеріндегі шоғы күлге айналып, сол күл бір жағына қарай қисайып барып жығылады. Осы шидің басы ойынға қатынасушылардың ішінде кімге қарай жығылса, сол адам домбыра шертеді, ән айтады, би билейді, қалайда бір өнер көрсетеді. Егер ши басқарушының өзіне қарай жығылса, онда сол басқарушы өзі бас болып ойын көрсетеді.

Ұлттық болмыстың, құндылықтардың негізін қалаушы осындай ойындардың жастар тәліміне, тәрбиесіне берері аса көп. Осындай ойындарға қатысты қаншама сөздер қолданылды, қаншама дәстүр жалғасын тапты. Ойынның да ұлттық құндылықты дәріптеудегі өзіндік миссиясы болғаны аңғарылады осындайда. Ұмыт болған ойындардың тым құрығанда ережелері мен атаулары қағазға түсіп сақталып тұрғанының өзі әз жанға медеу. Бәлкім, кей жастар осыны оқып, қызықтап, бірнеше буын бойы аты да аталмай жүрген ұлттық ойынның кей үлгілері жастар арасында қайта жаңғырып, ойналып жатса оның несі мін?!

Кешкілік ауыл жастарының отырысында ойналатын ойын түрлерімен қатар, Зейнолла Сәнік ат үсті ойындарын да ерекшеліп жазып, бір топқа жинастырып, бүге-шүгесін түсіндіріп береді. Солардың бір парасынан мысал келтіре кеткенді жөн көрдім.

«**Қыз жарыс**» – қыздар арасында өткізілетін жарыстың түрі. Қыз жарысы тойда, мереке күндері, келіншектер ұйымдастырып, қайын сіңділерін, өздерінің сіңділерін жақын қашықтықта жарыстырып, озып келгендеріне сыйлық (орама, білезік, моншақ, т.б.) берген. Қыз жарысы жорға жарысында да өткізіледі. Жарыс тәртібі бойынша жорғаны қыздың өзі ерттейді. Ер-тұрманын, жабуын да өзі әшекейлейді. Төрешілер мұны да есепке алады.

«**Алтын табак**» – садақ тартқыш жігіттердің бәсеке сайысы. Ойын мақсаты – жебені тез және дәл тигізу. Бұл ойын үлкен той мен ас беру кезінде өткізіледі. «Алтын табактың» жаяу, не ат үстінен сырық басындағы теңгені, жоғары лақтырылған бөрікті ату немесе шауып келе жатып нысанаға тигізу сияқты бірнеше түрі бар. Бұл спорт ойыны жастарды мергендік пен шапшаңдыққа баулиды.

«**Сықырлы таяқ**». Бұл ойында ойыншылар қол ұстасып, шеңбер бойына дөңгелене тұрады. Қолына таяқ ұстаған ойын жүргізуші шеңбер ортасына шығып, ойын шартын жариялайды. Ойыншыларды нөмірлеп шығады. Содан кейін кез-келген бір нөмірді атайды да, жерге тіреп тұрған таяқты жібере салады. Нөмірі аталған ойыншы таяқты жерге құлатпай ұстай алса, өз орнына барады. Ал таяқты құлатып алса, айыбын тартады. Ойыншылардың ұйғарымымен ортаға шығып өнер көрсетеді. Ойын шарты бойынша әр ойыншы ең аз дегенде бір реттен ортаға шығарылады.

Жамбы ату – қазақ халқының арасында ертеден кең тараған спорт ойыны. Мұнда биік бағанаға ілінген күміс жамбыны ат мінген жігіттер сапта тұрып, не шауып келе жатып белгілі бір қашықтықтан (спорттық мылтықпен немесе садақпен) атады. Жамбыға, не ол ілінген жіпке тигізіп, оны атып түсірген адам жеңген болып есептеледі. Ертеде жамбы ату қазақ жауынгерлерін мергендікке, ел қорғауға дайындайтын тәрбие түрінің бірі болған. Бұл ойынды жеке адамдар немесе топ құрып өткізуге болады.

Ұлттық ойынның, соның ішінде ат үсті ойындардың қаншама түрі бар. Сол қалың тізімнен таңдап тұрып төрт ойынды ғана назарларыңызға ұсынып отырмын. Байқасаңыздар әр ойынның өзіне ғана тән бір арнайы мақсаты бар. Қыз жарыстан жеңген қызға ұйымдастырушылар бір бұйым сыйлайды. Жеңімпазды құттықтаушылар сол жүлдені үлестірген адамның бір жақсы «қасиеті саған да дарысын» деп тілек білдіреді.

Жамбы ату мен алтын қабақ дүйімге мергендерді мәлімдейді. Жастарды ату өнеріне баулиды. Сикырлы таяқ ширақтықпен өнерді қоса жаниды. Бұның бәрінің түбінде бір үлкен пәлсапа бары хақ. Зейнолла Сәніктің тарихи зерттеулерін осылайша аз сөзбен пайымдап, әдеби еңбектеріне зер салсақ: «Әдебиет — қоғам тарихы, адам. Әдебиетті мансұқ көру – қоғамды тәркілеу» – дейді зерттеуші Асқар Егеубаев. Олай болса «ұлттың рухани тәжірибесін зерттеп» алмай белгілі тұлғаның өмірі туралы бірдеңе жазудың өзі сол тақырыпқа қалам тартқан адамның беделін түсіріп, өресінің деңгейін көпшілікке жария ететін қауіпті құбылыс. Жалпы тарихи шығармалардың барлығы да ұзақ ізденудің, жалықпай тәжірибе жинақтаудың нәтижесінде дүниеге келеді екен. Ол шығарманың кез келген адамның тарихи тұлға болуына ғана қатысты емес, оның өмірлік материалдар негізінде жазылуына да байланысты болады.

Белгілі әдебиеттанушы, ғалым Рахманқұл Бердібаев өзінің тарихи романдар туралы зерттеу еңбегінде мынадай пікір айтады: «Байқап отырсақ, кейінгі жылдардағы ең дәмді, ең әрлі шығармалардың біразы тарихта болған тамаша адамдар өміріне, ғұмырнамалық мағлұмат негізіне құрылғанын көреміз. Мұның өзі шығарма өмірден туады дейтін көне де болса мәңгі ескірмейтін қағиданың ақиқаттығын тағы да аңғартса керек. Қанша айтқанмен, қиялдан құралған, шамамен қиоласқан шытырман оқиғалар, мінездер оқырманды онша нандыра бермейді. Бұдан, әрине, тек қана өмірде болған оқиғаның ізінен екі елі қалмай жүріп отыру керек деген шарт шықпайды. Бірақ айтқым келгені – адам өмірінде, қоғам тарихында анық ізі қалған әлеуметтік астарлы терең оқиғаларды, шын мәнінде келешегі зор қызмет атқарған адамдардың ісі мен еңбегін нысанаға ала отырып, көркемдік жинақтау жасаудың табысқа жеткізіп жүрген тәжірибесін ғана аңғарту» дейді.

Яки шығармашылық еңбек тек қана талмай жаттығуды, ізденуді, өзін ылғи да шыңдауды қажет етеді десек, кез-келген шығарма сол жиналған мол тәжірибенің арқысында ғана дүниеге келетін өнер туындысы екен. Мәселен, ұлы МӘуезовтің «Абай жолына» жиырма жыл дайындықпен келуі немесе З.Қабдоловтың «Әуезов» туралы отыз жыл толғанып жүруі соның айғағы. Ал біз сөз етіп отырған Зейнолла Сәніктің нешежыл ел мен жер кезіп бір ауыз сөздің растығына көз жеткізу үшін қаншама адамдармен сөйлескенін оның кітаптарын оқи отырып-ақ байқауға болады.

Шығармада автор нақты фактілерге, деректерге баса назараударып, ой еркіндігі, туындының көркемдік болмыс-бітіміне де көңіл бөліп отырған. «Сергелден» тарихи романы бір қарағанда жазушы аталған романы арқылы қазақ әдебиетіне жаңа бір ой, соны леп әкелгені рас. Бірақ, қалай десек те автор өз шығармасын жазу барысында қазақ әдебиетінде қалыптасқан дәстүрден аттап кете алмаған. Олай болуы заңдылық та. Өйткені З.Сәніктің бірінші үйренген мектебі – ол қазақ әдебиетінің өзіне дейінгі жазылған классикалық үлгілері деп сеніммен айта аламыз.

Жалпы әдеби дәстүр туралы көрнекті ғалым Ж.Дәдебаев: «Дәстүр және оның жалғасу заңдылықтары бір әдебиет тарихы көлемінде де, бір аймақ, тіпті әлемдік әдебиет аясында да көрініс таба алады. Сондай-ақ жеке әдеби құбылыстар аясында ғана емес, түрлі кезеңдер, ол кезеңдердегі шығармашылық әдістер мен тәсіл, стильдер, бағыттар арасында да жалғастық бар. Уақыт жағынан алып қарағанда, бір-бірінен алшақ тұрған, тіпті қатар жүрген қаламгерлердің шығармаларынан да осындай ішкі жақындықты аңғаруға болады. Сөйтіп бұл мәселеде мезгіл жағынан, белгілі бір ұлт әдебиетіндегі жекелеген көркемдік құбылыстардан бастап, дүниежүзілік әдеби процестердің өз ара әсері, ықпалы түгел қамтылады.

Және де мұның өзі барлық жағдайда да мейлінше көп қырымен көрініс береді. Бұл секілді әдеби-көркемдік ықпал-әсер қазақ әдебиетінің тарихында аса мол», – деген болатын.

Қорытынды. Ел азаматтары ретінде қазақтың атын басқа жұртқа да танытқан. Ал ол адамдардың көпшілігін автор жақсы таныған, олардың бастарынан өткен шет жердегі талай теперішті оқиғалар Зейнолла Сәніктің де басынан өткен. Олармен туыстық жақындықтары дабар. «Суреткердің өнері өмірімен, яки өз басынан кешкен ғұмыр, тіршілігімен тығыз байланысты. Ол өмірде нені жете таныса, соған сенетіні арқылы жұртқа да соны танытады», – дейді академик-жазушы Зейнолла Қабдолов. Яки, қаламгер өзі өмірде көріп-білген, жете таныған тақырыптарға ғана қалам тартқан.

Роман экспозициясы кейбір шығармалардағыдай оқиға өтетін ортаны, яки кеңістікті, оқиғаның өткен кезеңін, яки уақытты сипаттаудан басталмайды. Шығарма Бәшке мен кішкентай екі баланың елден қашуынан басталады. Бұл жазушының өзі таңдап алған әдісі болса керек. Бұл әдісті М.Мағауиннің «Бүгін кинотеатрға кіре алмадық» деп басталатын әңгімелерінің бірінен де аңғаруға болады. Шығарма сюжетінің бұлайша шиыршық ата басталуы оқырман көңілінде бұл үш адам кім, олар неге қашып келеді деген сұрақтарды тудыруы заңдылық. Оларды елден безуге себеп болған сырттан келген жау емес сол қазақтың өз ішіндегі алауыздығы екенін шығарманың алғашқы екі-үш бетін оқығанда-ақ ұға бастаймыз. Үшеуі де күллі қазаққауран болған атақты Қабанбай ұрпағы. Кезінде әділ төрелігімен қара қылды қақ жарған Отыншы бидің туыстары. Жасы қырыққа келседе үйлене алмай жүрген Бәшке Төлеубай мен Әлкембайдың әкелерінің інісі. Бірақ тумысынан әлжуаз, момын Бәшкенің аты еркекдемесең, сөзге де, іске де жоқ жүрген бір бозым.

Оқиғаның шиеленісуі өздерінің жамағайыны Қырбектің қойшы болып жүрген Бәшкеге бір серкеш әкеліп қостым деген жаласынан басталады. Мұның бәрін арамдықпен ұйымдастырып жүрген Жұмахан нақ зәңгінің өзі. Мақсаты жетім қалған екі баланың бірін өзіне қолғанат етіп алып, жұмсау болатын. Бірақ оның бұл Тілегін Нарынбай орындай қоймайды. Сонан қойыңа серкеш қостым деген сылтауды ойлап тауып Бәшкені ұры атандырып айыбына түйе төлеуді міндеттейді. Нарынбайға да ат-шапан айып төлеттіреді, онымен қоймай Бәшкеге отыз қамшы дүре соқтырады. Ал бірі он үштегі енді бірі ондағы екі баланы аяқ-қолдарын байлап өзінің үйіне апаруды бұйырады. Бұл сол кезең үшін өздеріне жерге тамақ таппай отырған жетімдер үшін құндыққа түскенмен бірдей еді. Олардың елден қашу себебін жазушы осылай шанақты баяндап береді.

Романтикалық сарынға толы оқыс оқиғалармен байытылған шығарма туралы, шығармадағы образдар туралы біршама әңгімелеуге болады. Сол екі кішкентай баланың арасындағы тартысты суреттей отырып, сол кездегі екі түтіннің бірінде болған жетімдердің күнін суреттеген жазушының шеберлігіне тәнті болып, шытырман оқиғалар желісіне еліп кете берердейсің.

Жазушы, тарихшы Зейнолла Сәніктің тарихи зерттеу еңбектерін, әдеби шығармалар таныған адам, солармен танысып, сол айтылғандарды бойына сіңірген адам толысқан, толған адам болары сөзсіз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Зейнолла Сәнік. *Көптомдық шығармалар жинағы. 7-том.* – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2017. – 376 б.
2. Мәмбетов Ж. *Зейнолла Сәніктің шығармашылық мұрасы: монография.* – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 266 б.

МРНТИ 17.07.61

Б.С. Бегманова¹

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

Ұ. ДОСПАНБЕТОВ «КӨНЕ ҚОБЫЗ КҮЙІ» ПОВЕСІ: САРЫН, ҰЛТТЫҚ МІНЕЗ

Аңдатпа

Мақалада көптеген көркем туындысымен қазақ прозасына үлкен үлес қосқан қаламгер Ұзақбай Доспанбетовтің «Көне қобыз күйі» атты повесі талданады. Қазақ әдебиеті кең арналы, сан-салалы руханият құндылығы деп айта аламыз. Бүгінгі таңда осы руханият құндылығы адамзат мүддесі үшін қызмет етуге бағытталған. Қазақ проза жанрының арналы саласының бірі – қазіргі қазақ повесі сапалық ерекшелігімен, тақырыптық маңыздылығымен мағыналы мәнге ие. Осындай сұранысқа ие шығарманың бірі жазушының «Көне қобыз күйі» атты повесі.

Повестке қазақ халқының басынан өткерген бай мен кедей өмірі, байлар арасындағы алауыздық, көре алмаушылық, тартыс, тартыстан туындағын рулар арасындағы шайқас нанымды суреттелген. Қазақ даласындағы тыныс-тіршілік, сол кезеңдегі қазақы ұғым-түсінік, салт-дәстүр де повесть тақырыбының негізі идеясын ашуда үлкен рөл атқарған. Өмірдің болмысын, ондағы ақиқат құбылыстардың көрінісін бейнелейтін адам өмірінің, қоғам өмірінің айнасы болып саналатын қазақ әдебиетінің ауқымы кең проблемалық ізденістері бүгінгі таңдағы өзекті мәселелермен үндес.

Кілт сөздер: қобыз, Ұзақбай Доспанбетов, повест, проза

B.S. Begmanova¹

¹ *Kazakh State Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

MOTIF AND NATIONAL CHARACTER IN U.DOSPANBETOV'S STORY "THE MELODY OF OLD COBUS"

Abstract

The article analyzes UzakbayDospanbetov's novel The Condition of the Old Kobyz, which made a great contribution to Kazakh prose by many works of art. It can be said that Kazakh literature is the value of versatile spirituality. Today the value of this spirituality is intended to serve the interests of mankind. One of the Kazakh hierarchical genres of the prose genre - modern Kazakh history has significant significance with its qualitative features and thematic significance. One of the most popular works is the novel "Ancient Kobyz".

The story tells the story of the rich and poor of the Kazakh people, the battle between the rich, the inability to see, conflict and conflict. Life in the Kazakh steppes played an important role in the discovery of the concept idea of the Kazakh concept of the time, as well as traditions and traditions. A wide range of Kazakh literature, reflecting human life, reflecting the nature of life and the phenomena in it, corresponds to contemporary problems.

Keywords: kobyz, Uzakbay Dospanbetov, break, prose

Б.С. Бегманова¹

¹*Казахский государственный женский педагогический, г. Алматы, Казахстан*

МОТИВ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР В ПОВЕСТИ У.ДОСПАНБЕТОВА «МЕЛОДИЯ СТАРОГО КОБУЗА»

Аннотация

В статье анализируется роман Узакбая Доспанбетова «Состояние старого кобыза», который внес большой вклад в казахскую прозу многими произведениями искусства. Можно сказать, что казахская литература – это ценность разносторонней духовности. Сегодня ценность этой духовности призвана служить интересам человечества. Один из казахских иерархических жанров прозаического жанра – современная казахская история имеет значимое значение с ее качественными признаками, тематической значимостью. Одним из самых востребованных произведений является роман "Древний кобыз".

История рассказывает историю богатых и бедных казахского народа, битву между богатыми, неспособность видеть, конфликт и конфликт. Жизнь в казахских степях сыграла важную роль в открытии идеи концепта казахской концепции того времени, а также традиций и традиций. Широкий спектр казахской литературы, отражающей жизнь человека, отражающей природу жизни и явления в ней, соответствует современным проблемам.

Ключевые слова: кобыз, Узакбай Доспанбетов, повест, проза

Кіріспе. Ұ.Доспанбетов «көне қобыз күйі» повесіндегі ұлттық мінез көрінісі. ХХ ғасырдың екінші жартысында қазақ әдебиетінің басқа жанрлары секілді қазақ прозасы да, оның ішінде қазақ повесі шарықтап, тақырыптық ауқымымен, ондағы көтерілген мәселелердің өткірлігімен ерекшеленеді. Бұл ерекшеліктер қазіргі қазақ повесінің даму бағыттарының бірден-бір көрінісін айғақтайды. Қазақ повесінің әр кезеңдегі даму ағымына белгілі зерттеуші-ғалым С.Асылбекұлы: «Заман уақыт ырғағының өзгеруі белгілі бір дәрежеде өнердің эстетикалық мұраттарының өзгеруіне әкелді, жаңа мазмұн, тың пішіндерді туғызды» [1, 206] деп баға береді.

Бұл кезеңде қазақ прозасына қадам басқан қаламгерлер өздерінің туындыларында өткір әлеуметтік мәселелерді көтерумен қатар, адам жанының ішкі иірімдеріне үңіліп, ішкі болмысының қат-қабат қырлары мен сырларына тереңдей бойлап, оқырман қауымды терең де сырлы сезімге бөлейтін психологиялық хикаяттардың қатарын көбейтті. Хикаяттардың қатары көбейіп қана қоймай, автордың тақырыпты ашу жолындағы ізденістері, шығармашылық әдіс-тәсілдері, кейіпкер характерін берудегі мүмкіндігі, олардың ішкі жан-дүниесінің көрінісі, тартысы, шиеленісі, психологиялық иірімдері сынды жан әлемінің мәселелері жазушылардың шығармашылық нысанына айналды. Бұл жайында төмендегі мына бір ғылыми мәні бар тұжырымның маңызы ерекше: «...қазіргі замандық таңдаулы қазақ повестерінің авторлары өздерінің рухани ұстаздары Б.Майлин, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, Ә.Нұрпейісов, Б.Сокпақбаев, Т.Ахтанов т.б. дүниежүзілік көркем әдебиет шеберлері салып беріп кеткен жолмен жүрді. Сондықтан да олар көркемдік идеяның

қаламгердің салқын ақыл-ойының абстракциялық ізденістерінен емес, өздері суреттеп отырған өмір шындығынан, әдеби образдардан, олардың арман-мұңдарынан, қам-қаракеттерінен, сол қам-қаракеттердің даму диалектикасынан іздеді. Өз кейіпкерлерінің қам-қаракеттерінің адами, пенделік бұралаң жолдарын сүйтіп бірте-бірте сол кейіпкерлердің дүниелік көзқарастарының өшу немесе өсу диалектикасына ұластыру арқылы мәңгілік қимыл, өзгеріс үстіндегі жан әлемін ашуға тырысты» [1, 206]. Қазақ повесінің қайраткерлері салған шығармашылық жол бүгінгі таңда олардың ізін жалғаған қаламгерлердің жан-жақты шығармашылық ізденістері мен жаңалықтары арқылы бұл жанрдың дамып, кемелденуіне игі ықпалын тигізіп келеді.

XX ғасырдың екінші жартысы және тәуелсіздіктен кейін де көптеген қаламгерлердің шығармаларына тарихи тақырып арқау болды. Сондай жазушылардың бірі Ұзақбай Доспанбетов. Қаламгердің тарихи тақырыпты арқау еткен шығармаларының қатарына төрт кітаптан құралған «Қызыл жолбарыс», «Абылайдың ақ туы» атты романдарымен бірге «Аяз бен аптап» кітабына енген «Көне қобыз күйі» повесін де атап айта аламыз.

Талқылау. Ұ.Доспанбетовтің Көне қобыз күйі» повесіндегі сюжеттік тартыс. Көне қобыз күйі» повесі қазақ халқының рушыл тартысын, әйел теңсіздігін суреттейтін туынды. Шығарма лирикалық шегініс арқылы баяндалады. «Бұл әңгіме әлдекімнен естіген емес, өз көкірегімнен оянған еді...» [2, 3] деп басталатын повестің алдыңғы сөйлемінен-ақ автор кейіпкердің өзіне баяндау тәсілі арқылы сөйлете отырып, шым шытырық оқиға желісін құра білген. Шығармадағы басты кейіпкер Сабанбай бүгінде қарт әңгімелеуші әрі оқиға ішінде жас, албырт, аңғал, қара күш иесі. Бүгінгі қарт пен басты кейіпкер өткен күн елесі мен бүгінгі тартысты қатар суреттеуі де қаламгер шеберлігі. «Негізі психологиялық шығарманың жанрлық, стильдік ерекшелігін ашатын көркемдік бейнелеу құралдары – ішкі монолог, монолог, ойлау, қиялдау, ойтүйсік, ес, еске алу, елес, елестеті, түс-сандырақ, өзін өзі бақылау мен талдау, жанама мінездеу, заттық әлем, көркемдік деталь т.б. сияқты психология ғылымына да тән категориялар. Алайда, көркем туындыдағы бұл категориялар әдеби тұрғыда көркемдік тәсілдер, адам жанын талдаудың таптырмас құралы ретінде қарастырылса, жантану ғылымында адамның жан жүйесінің заңдылықтарын зерттейтін категориялар болып табылады. Сондықтан да көркем шығармадағы өмір шындығының ең жоғарғы эстетикалық әлемі мен рухани құндылық деңгейі психология заңдылықтарымен сабақтас». [3, 14] Автор психологиялық бейнелеу тәсілдерін қаламгерлік шеберлікпен орынды қолдана білген.

Повестің «Көне қобыз күйі» аталуы да шығармаға арқау болған оқиға көне қобыз үнімен сарындас. Мұңға толы қобыз сарыны оқиғаның трагедиямен аяқталатынын танытатын психологиялық тәсілдердің бірі. Автор осы тәсілді шебер қолдана білген.

Ұ.Доспанбетов прозасындағы көркемдік-идеялық ізденістер оның прозалық шығармаларының тілі-нен, баяндау әдісі мен кейіпкерлер характерін ашуынан, образ жасау жолында пайдаланылған шығармашылық тәсілдерінен, кейіпкердің психологиялық-әлеуметтік портретін берудегі ерекшелігінен, бүкіл шығармашылық ойлау жүйесі мен өзіндік стилінен айқын көрінеді. Шығармада басты кейіпкер Сабанбай өзі қатарлас жастар арасында өзіне тең түсетін алып күш иесінің жоқтығына марқайып, байдың сойыл соғарына айналған, өзін «байдың алтын жамбысындай» көріп, соның буынан адамшылық қасиетті ұмытқан, жақсылық пен жамандық, ізгілік пен зұлымдықтың ара жігін ажырата білмейтін кейіпкер бейнесінде суреттелген. Шалықбек байдың мақтауына марқайған Сабанбайды байдың отымен кіріп, күлімен шығатын жалғыз шешесінің халі де ойландырмайды. «Бәйтеректі тамырымен жұлатын делқұлы» атанып, байдың қолшоқпарына айналған. Жазушы күшіне сеніп, мақтау сөзге марқайған Сабанбай образын бай үйінің күңіне айналған анасының бейнесі арқылы тереңдете түседі. Адам болмысын, оның мінез-құлқын ашудың мұндай тәсілі әдебиетке жат құбылыс емес. Жазушы осы дәстүрді дамыта отырып, Шалықбек бай мен Сабанбай ара қатынастарын таныта түседі. «Сөз өнері – өлі айна, өмірдің солғын сүлдесі емес. Көрген-білгенінді айнытпай сол күйінде түсіретін көшіріндіге жатпайды». [4, 206] Бұл тұрғыдан қаламгердің тақырыпты толықтай меңгергендігін және сол тақырыпты ашуда жазушылық қарымының тереңдігін повесть сюжетінің тартысқа құрылған шым-шытырық оқиға желісінен байқауға болады.

Шығармада басты кейіпкерлердің бірі Шалықбек байдың мінез-құлқы айналасына Сабанбай секілді жігіттерді жинап, барымташылыққа баулыған мақсатын оның кек қууымен байланыстыра шебер суреттейді. Шалықбек бай өзі қатарлас байлардан, руластарынан үнемі озбырлық көріп келген, оны ұзақ жылдар бойы кек тұтып, соның қарымтасын қайтарудың тәсілі «бұлшық еттерін ойнатқан» Сабанбайдың «күшімен» қайтаруды ойлайды. Жазушы байдың ішкі ойын ата-бабасынан бері «ұзында өшпi, қысқа да кегi» кетіп, тек кектің жолын ғана ұстанған жан екенін шығарма барысында шеберлікпен суреттейді.

Белгілі бір оқиғаны, кейіпкер мінезін, характерін, болмысын суреттеу мәселесі әрбір автордың суреткерлігіне байланысты көрінеді. Белгілі бір автордың шығармашылық мақсатқа жету жолында суреттеу мәселесі маңызды рөл атқарады. Қаламгердің суреткерлік шеберлігі арқылы жазып отырған немесе жазуға жоспарлап отырған туындысының оқырман қауымның жүрегінен орын алуы мен ала алмауы осы суреткерлікке де байланысты. Пікіріміз дәлелді болуы үшін мына бір төмендегі тұжырымға тоқталып өтейік:

«Жазушының жолының болу-болмауының басты себептерінің бірі оның өзі суреттеп отырған оқиғалардың сол кездің тарихи процестерімен қаншалықты терең байланыста екенін суреткерге тән зердемен, интуициямен айқын сезінуіне немесе керісінше сезіне алмауына байланысты» [1, 206]. Автордың өзі мақсат еткен тақырыпты ашу барысындағы шығармашылық идеясы, осы идеяны көрсете білу жолындағы шеберлігі суреткерлік қарым-қабілетіне байланысты болады. Бұл орайда жазушы Ұ.Доспанбетов шым-шытырық тартыс үстінде шығарманың негізгі идеясын айқын таныта білген.

Жазушы Шалықбектің «ата-баба кегін қуған» бейнесін, әсіресе Сабанбайды барымтаға жұмсар алдында айтар «мұнымен» айқындай түскен. Елін, жерін, ру намысын ойлаған, ата-баба кегін қуған болып, ішкі ойы бұрала бой жетіп келе жатқан Ақдидардай сұлуға көз тігуі Шалықбек байдың ішкі ойын аша түседі. Орасан зор күш иесі Сабанбайдың адамшылық қасиетін оятқан Ақдидардың сұлулығы мен нәзіктігі озбырлықтың жолын кесті. Қазақ прозасында махаббаттың да зұлымдықты тоқтатар ұлы күш ретінде қолданыс табатыны белгілі. Жазушы повесте осы тәсілді ұтымды қолданған. Ақдидардың ақ дидары арқылы қарақұш иесі Сабанбай санасында көмулі жатқан, өзі де түсінбейтін белгісіз бір нәзік сезімнің бой көтергендігін байқаймыз. Автор Сабанбайдың Ақдидарды көргеннен кейінгі көңіліндегі өзгерісті тартыс үстінде танытады. Көрнекті қаламгер повесте бір қарағанда қарапайым өмір тынысын баяндаумен шектелетіндей. Алайда, жазушы шығармасының әлеуметтік сипаты басым. Қарапайым тұрмыстық детальдар арқылы оқырманына ой салатын маңызды ой түйеді.

Жазушы шығарма сюжетіне фольклорлық мотивті де сәтті пайдаланған.

Аруақты батыр баласы ау,
Атаңның атын ел берген
Ерлігін оның ел көрген
Қалмаққа шапқан Сабанбай,
Қай дұшпан оған тең келген, - деп

Күңке кемпір айтқан зарлы әні де Сабанбайды тоқтата алмады.

Ауылда қалған әйел бала-шағаны шулатып, Ақдидарды атқа өңгеріп алып кеткен Сабанбай артынан Күңке кемпір тарапынан айтылған зарлай арнауды орынды қолдану арқылы ауыз әдебиетінің үлгілерін ұтымдылықпен пайдалана білгендігін көрсетеді.

Аруақты батыр баласы,
Көңіліне бір сөз түйетін,
Аспандағы сұңқар құс
Аққуды ұшып сүйетін... [2, 14]

Күңке кемпірдің жоқтауы тікелей Сабанбайға арналып отыр. Автор өлең жолдарына ертегідегі алып батырдың болмысын ашуда қолданылатын тәсілді шығарма мазмұнын тереңдетуде сәтті қолданған.

Жазушы өлең жолдарында Ақдидардай арудың Шалықбекке емес, өзіне тең екендігін айтып, тоқтатпақ болған Күңке әрекеті Сабанбайдың аруақты батырдың ұрпағы екендігін де тілге тиек етіп, батырды райынан қайтармақ ниеті халық ауыз әдебиеті сарындарындағы аналар бейнесін еске түсіреді.

Нәтиже. Қаламгер повесіндегі өлім мен өмір тартысы. Шығарма озбырлық атаулының қадамы бір-ақ қарыс екендігін паш еткендей оқыста жазатайым қайтыс болған Ақдидар өлімімен аяқталған. Жазушы Ақдидар болмысы арқылы зорлық-зомбылық пен қарақұштен биік тұратын ұлы сезім атты күштің бар екендігін танытқысы келгендей.

Қорыға айтқанда шығарма махаббат пен адамдық қасиеттің алдында зұлымдық пен қара ниеттің дәрменсіз екенін танытатын шығарма. Повестегі ұлттық салт-дәстүр, ұстаным, ұлттық характер тартыс үстінде кең ашылған. Сонымен қатар, қазақы тұрмыс-салт, тыныс-тіршілік бүгінгі қарт Сабанбай баяндауымен әдемі өрілген.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Асылбекұлы С. Қазақ повесі. (Генезис, эволюция, поэтика). – Алматы: Үш қиян, 2008. – 296 б.
2. Доспанбетов Ұ. Аяз бен аптап. Повестер мен хикаяттар. – Алматы: Жазушы, 2004. – 288 б.
3. Пірәлі Г. Қазақстан көркем прозасындағы психологизм және оның бейнелеу құралдары. – Алматы: Ғылым, 2000. – 250 б.
4. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 10 том. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2006. – 528 б.
5. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. – Алматы: Алматыкітап, 2004. – 284 б.

МРНТИ 18.45.91

З.У. Исламбаева¹, Г.Т. Жумасеитова²

¹Казахская национальная академия искусств имени Т.К. Жургенова
г. Алматы, Казахстан

²Казахская национальная академия хореографии
г. Нур-Султан, Казахстан

ТВОРЧЕСКОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ В КУЛЬТУРЕ ТЮРКСКОГО МИРА

Аннотация

На самых ранних этапах своего становления и развития казахский драматический театр наряду с работами западно-европейских и российских авторов, не забывал и драматургию народов Центральной Азии и тюркоязычных стран. В частности, тюркоязычные страны сыграли важную роль в развитии национального сценического искусства. В период независимости эта тенденция стала еще более динамично развиваться. Данное направление будет продолжать расти и в будущем, эстетически обогащая духовный мир казахского зрителя. В статье анализируются принципы постановки драматических произведений тюркских народов на казахской сцене. В процессе анализа выявлена идентичность идеи этих произведений, где поднимаются важные социально-общественные, общегражданские вопросы и проблемы личности. Автор подробно анализирует композиционный строй и художественно-стилевые особенности таких пьес на казахской сцене, как “Материнское поле”, “И дольше века длится день”, “Ночь лунного затмения” и др.

Ключевые слова: драматургия, спектакль, художественное произведение, казахский театр, инсценировка, пьеса, идея, актерское искусство.

Z.U. Islambayeva¹, G.T. Jumasseitova²

¹Kazakh national academy of art by T.K. Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan

²Kazakh national academy of choreography, Nur-Sultan, Kazakhstan

CREATIVE INTERACTION IN THE CULTURE OF THE TURKIC WORLD

Abstract

At the earliest stages of its development, the Kazakh Drama Theater along with the works of Western European and Russian authors did not forget the dramaturgy of the people of Central Asia and the Turkic-speaking countries. In particular, the Turkic-speaking countries played an important role in the development of national theatrical art. In the period of independence this trend has become even more dynamic. This trend will continue to grow in the future, aesthetically enriching the spiritual world of the Kazakh audience. The article analyzes the principles of staging dramatic works of Turkic people on Kazakh scene. In the process of analysis, the identity of the ideas of these works has been revealed, in which the important social and public issues, general civil and personality issues have been considered. The author provides a detailed analysis of compositional structure and artistic-stylistic features of such plays on Kazakh scene as “Farhad – Shirin”, “Mother's Field”, etc.

Keyword: dramaturgy, performance, piece of art, Kazakh theater, scene-setting, play, idea, acting process.

З.У. Исламбаева¹, Г.Т. Жумасеитова²

¹Т.К. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Қазақстан

²Қазақ ұлттық хореография академиясы, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

ТҮРКІ ӘЛЕМІ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС

Аңдатпа

Қазақ драма театры өзінің қалыптасуы мен дамуының алғашқы кезеңдерінен-ақ батыс, еуропа, орыс авторларының шығармаларымен бірге Орталық Азия халықтарының және түркітілдес елдердің драматургиясын сахналауды назардан тыс қалдырған жоқ. Соның ішінде түркітілдес елдер драматургиясының ұлттық сахна өнері үшін маңызы зор. Тәуелсіздік жылдарында бұл үрдіс белсенді түрде қарқын алды. Әлі

күнге дейін жалғасын тауып келе жатқан бұл үрдіс болашақта да ұлттық мәдениеттің өркендеуіне арқау болып, қазақ көрерменінің рухани әлемін эстетикалық тұрғыдан байыта түсері анық. Мақалада қазақ театрындағы түркітілдес халықтардың шығармалары бойынша қойылған спектакльдерді сахналау үрдісі сараланған. Талдау барысында аталған шығармаларда көрініс тапқан маңызды әлеуметтік-қоғамдық, жалпыазаматтық сұрақтар мен жеке тұлға мәселелерінің идеялық сәйкестілігі анықталады. Автор қазақ сахнасындағы “Фархад – Шырын”, “Ана – Жер ана”, т.б. пьесалардың композициялық құрылымы мен көркемдік-стильдік ерекшеліктерін жан-жақты талдаған.

Түйін сөздер: драматургия, спектакль, көркемдік шығарма, қазақ театры, инсценировка, пьеса, идея, актерлік өнер.

Введение. В истории казахской культуры особое место занимает литература и драматургия тюркоязычных стран. Это страны, у которых религия, менталитет и национальные черты взаимосвязаны друг с другом, и в своей творческой деятельности они поднимают общие для них проблемы. Трагические или драматические сюжеты, возникающие из-за конфликта в определении места человека в обществе, борьбы добра и зла, на национальной сцене составляют основу авторского замысла драматурга и художественного решения режиссера. Казахский драматический театр с первых же дней своего формирования и развития наряду с произведениями западноевропейских и русских произведений, не оставляет без внимания и драматургию народов Центральной Азии и других тюркоязычных стран. Прежде всего в развитии театра всех тюркоязычных народов большую роль сыграло эпическое наследие. Это традиция, продолжающаяся до настоящего времени, явится основой и для будущего развития национальной культуры, способствующего обогащению духовного мира казахских зрителей с эстетической точки зрения.

Казахский театр, являющийся одним из источников в познании жизни и духовно-эстетических проблем других народов, в процессе своего творческого развития достиг определенных успехов в постановке тюркоязычной драматургии. Фольклорист, академик Сеит Каскабасов писал: “Казахская литература и искусство – не только национальное или этническое явление. Это неотъемлемая часть всемирной художественной культуры. Такое понятие литературы и искусства обязывает нас рассматривать и анализировать проблемы культуры в мировом контексте” [1]. В пьесах: “Фархад – Ширин”, “Невежественный человек” Н.Хикмета, “Аршин – мал алан” У.Гаджибекова, “Материнское поле”, “Буранный полустанок”, “Тополек мой в красной косынке” Ш.Айтматова, “Бунт невесток” С.Ахмада, “Дуэль”, “Преступление” М.Байджиева, “Башмачки” Дж.Файзи, “Четыре жениха Диляфруз”, “Матери и дети” Т.Минуллина, “Больные зубы” А.Каххара, “Соленая пустыня”, М.Гапарова, “Не делайте друг другу больно” Б.Жакиева, “О, девушки” С.Раева созданы интересные художественные образы, олицетворяющие собой высокие и низменные инстинкты, борьбу высоких идеалов и низких поступков.

Методология. Одним из основных методологических подходов в данной работе стал принцип развернутого театроведческого анализа. Достижение цели и задач, заявленных в статье, связано с фундаментальными концепциями и теориями эстетики философии искусства, а также с подходами, сложившимися в рамках современной общей теории искусства; применения общенаучных методологических установок и специальные подходы, сложившиеся в театроведении при анализе спектаклей. Подчеркивая важную роль драматургии других народов в становлении казахской культуры, театровед Багыбек Кундакбайулы писал: “Известно, что театр любой страны в процессе своего развития не ограничивается только произведениями своего народа. В свою очередь, и казахский театр тоже на разных этапах своего развития, регулярно показывает на сцене лучшие произведения драматургии других народов, посредством этого знакомит казахских зрителей с социально-общественным состоянием других стран, на этом пути достигая высоких творческих успехов” [7, 46].

Результаты и обсуждение. Среди них особое место занимает творчество киргизского писателя Чингиза Айтматова, прозаические произведения которого заняли большое место на сцене. В подтверждение этого можно привести высказывание театроведа Анар Еркебай: “Қазақ театры шымылдығын түрген күннен бастап әрдайым бауырлас түркі халықтарының шығармаларын өз репертуарына қосуда.

...Тәуелсіздігіміз қолымызға тигеннен кейін де ұлттық театр әрдайым түркі халықтарының шығармаларына назар аударып, олардың бүгінгі заман драматургиясымен де қызыға бастады. Соның ішінде, қырғыз ағайындарымызбен тарихымыз бен мәдениетіміздегі, фольклорымыз бен салт-дәстүрлеріміздегі ұқсастықтар болғандықтан драмалары да рухани болмысымызға жақынырақ” [3, 47]. Во второй половине прошлого века его произведение “Материнское поле” (“Млечный путь”) открыло новые грани и возможности в режиссерском прочтении данной повести, инсценировка заняла значительное место в казахской театральной жизни, его показывают во многих областных театрах и на сцене Казахского Государственного

академического драматического театра имени М.Ауэзова. Основная идея произведения – борьба за мир, которая раскрывается через образ Толганай, поднимаясь до высокого драматического пафоса, судьба которой показана в хронологическом порядке. Придерживаясь этого принципа, режиссер Азербайжан Мамбетов (1964 г.) постарался раскрыть картину мирной жизни с помощью ярких красок, демонстрируя оптимизм и светлые стороны жизни простого человека, нежели трагическую сторону спектакля (художник А.Ненашев). Творческий тандем Ш.Айтматова и А.Мамбетова состоит в том, что они положительные и отрицательные стороны событий жизни героев изображали в тесной связи с образом Толганай. Каждое движение и голос звезды казахской сцены Сабиры Майкановой рисовали образ женщины борца и философа, всем сердцем передавая ее душевные волнения. А Фариде Шариповой, исполнительнице второго состава, красивая внешность и приятный голос помогли передать нежность и лирическую душу Толганай, присущую женщине. В спектакле вместе с образом Толганай на высоком пафосе раскрыт образ Жер ана, который посредством своего голоса воплощала Бикен Римова, используя богатство глубины и неподражаемых оттенков во всем их разнообразии. Для Жер ана очень тяжело терпеть кощунство и конфликты между нравственностью и бесчестием, происходящие на земле. Если считать, что сцена – место для движения и действий, невозможно не восторгаться динамикой звука и мастерством использования пластики голоса Бикен Римовой. Мудрого отца Сыбанкула Матан Мураталиев показал примерным семьянином, заботящегося о своей любимой жене и детях, а Ыдырыс Ногайбаев передает его веселое настроение в мирное время с переходом на драматизм в последних сценах. Роль Алимана, посредством образа которой драма превращается в трагедию, мастерски воплотила молодая актриса Нукетай Мышбаева, искренне передавая стремление девушки к большой любви. Актриса смогла точно передать психологию героини, которая не смогла обуздать свои чувства и сделала неверный шаг.

А.Мамбетов, сумевший осуществить взаимную связь между художественной структурой и стилистической спецификой повести и сцены, не нарушая идеи автора, преобразил его для сцены. Каждое его действие, каждая мизансцена построена на символе. Например, горячий хлеб и зерновое поле, вой сильного бурана и страшный гул поезда, порождающий страх, головной убор Майсалбека и прожектор поезда, дополняя друг друга, придают произведению патетическую силу. В этой постановке строительство железной дороги, сильный рев поезда и висящие рельсы в спектакле “Дольше века длится день” открыли новую страницу в истории развития казахского театра того времени.

В Павлодарском областном драматическом театре имени Ж.Аймауытова режиссер Ерсалин Тапенев поставил это произведение, где упор сделал на раскрытии характера народной трагедии и гуманизме человека. Толганай отправляет на войну мужа, затем сыновей одного за другим, трудности, пережитые ею во время выполнения функции бригадира, а также чувства и переживания, связанные с поведением снохи Алимана, все это передано на высоком уровне актрисой Раузой Тажибаевой, благодаря мастерству прочтения подтекста роли и умению передать глубокую трагедию и полутону в актерской игре. Наряду с этим в спектакле Ж.Чайкина (Жер ана), С.Тажибаев (Сыбанкул), С.Бекболатов (Касым), А.Балтабаева (Айша), Н.Калиев (Жайнак) и другие актеры сумели передать внутренний оптимистический дух своих героев, работали в едином ансамбле с партнерами.

С целью показа национальных традиций режиссер продемонстрировал на сцене, где Касым женится (массовка) бросание “шашу” и совершение обряда “беташар”. Здесь неповторимый почерк автора, его умение связать драматический конфликт и характер героев с общественно-социальными явлениями, созвучны трактовке режиссера с художественной точки зрения. Музыкально-драматическая композиция композитора Газизы Жубановой и киргизская песня “Сағынам” способствовали раскрытию идеи и художественного содержания произведения.

В каждом театре создавался свой образ Толганай и Алимана, Жер ана и Сыбанкула, через их образы раскрывалась трагедия всего народа. Несмотря на то, что каждый из казахских актеров вел свои собственные поиски зерна образа, они пересекались на одном месте, и именно сцена становилась отражением результатов их творческих поисков и талантов, раскрытия драматургических замыслов и режиссерских исканий.

В истории казахского театра одной из сокровищниц, которая дополняет театрологию Айтматова, является спектакль “И дольше века длится день” (в переводе Ш.Муртазы). Режиссер А.Мамбетов основной целью поставил раскрытие трех направлений: первое – прошлая жизнь Едиге, второе – история манкурта, ставшая легендой, третье – жизнь Едиге в настоящее время. Едиге Толеубека Аралбая стал стержнем и основой спектакля благодаря нравственным и человеческим достоинствам, поднявшийся до уровня личности. Врожденный талант актера помогли ему искренне передать тяжелую жизнь героя, психологическую депрессию, которую он пережил за один день, чтобы похоронить Казангапа. Выступлению

Т.Аралбая в этой роли дали следующую оценку: “Играет легко и искренне, а самое главное – естественно. Созданию образа Едиге способствуют и его природные данные. Хриплый твердый голос железнодорожника, за долгие годы привыкшего к махорке, изменяющийся временами в связи с перепадами настроения, звучит диссонансом с голосами актеров, находящихся на сцене, образуя особую линию в русле действия пьесы” [4, 5], благодаря чему мы познали настоящего Едиге. Спектакль А.Мамбетова стал произведением, раскрывшим искусство и талант мастеров казахской сцены как, З.Шарипова (Укибала), Ш.Ахметова (Айзада), Т.Жаманкулов (Абуталип), Ж.Мейрамова (Зарина), К.Султанбаева (Сабитжан), А.Жолымбетова (ревизор).

В спектакле “Буранный полустанок” в постановке Восточно-Казахстанского областного казахского музыкально-драматического театра города Семей ярко и образно раскрыты тонкости человеческой психологии (автор инсценировки Ж.Камбаров). Здесь события после смерти Казангапа возвышают Едиге как личность. О главном герое романа Ч.Айтматов говорил: “Если рассматривать с точки зрения пересечения вечных проблем и проблем, имеющих частное значение в жизни трудолюбивого человека, оценивают по тому, какой он личностью является, чем богата его духовная жизнь, насколько он смог впитать в себя дух своего времени. Поэтому я старался показать Буранного Едиге в центре проблем, которые меня волновали и в центре уклада жизни, занимавшего место в мое время” [5, 15]. В постановке режиссера Шопана Карибаева эта мысль нашла свое продолжение.

В произведении, где конкретно и точно описывается жизнь и быт людей, живущих на маленьком полустанке в бескрайней степи, в борьбе между добротой и жестокостью, постепенно раскрываются образы героев и сгущается холод бессмысленной жизни после смерти Казангапа. Два направления: первое – Едиге и Укибала, Абуталип и Сабитжан; второе – история манкурта и Найман ана, послужившая основой легенды, режиссер связывает динамически бурными действиями.

Талантливый актер театра Болат Ногайбаев, сыгравший роль Едиге со всей искренностью создал сценическую форму прозаического изображения всегда задумчивого героя. Едиге, который честно трудился на железнодорожной станции, смерть своего друга переживает внутренне, он не подает вида, проявляет сдержанность. В образе Едиге воплощены все лучшие человеческие качества: нравственность, гуманизм, воспитанность, доброта, храбрость, простота. Этот образ стал творческой находкой Б.Ногайбаева, где он смог через образ своего героя продемонстрировать соединение таких качеств в одном человеке. В сцене Найман ана и манкурта режиссер Ш.Карибаев нашел удачные решения. Жадный взгляд холодных девушек, танцующих вокруг манкурта, намекают на близость легенды к реальности, отравление мозга человека и теневые стороны жизни, что придает постановке впечатляющий динамизм. Холодный взгляд и лицо Бауыржана Толекова в роли Манкурта соответствует образу героя, который не может различить хорошее от плохого.

Произведение киргизского писателя, где пересекаются сложные судьбы и разные характеры, действительно стало важным направлением для творческих поисков казахского театра. Каждый театр смог показать то, что он хотел сказать в решении, сумел раскрыть взаимоотношения общества и человека.

Комедия узбекского драматурга С.Ахмада “Бунт невесток”, долгое время занимавшая значительное место в репертуаре многих казахстанских театров, на сцене театра Семей отличилась интересными находками в соответствии с жанром спектакля (режиссер Ш.Карибаев). Произведение, где красной нитью проходит тема семьи, где даются различные проявления человеческого поведения, где наблюдается возникновение конфликтов в связи с поведением человека, казахскому театру дала возможность раскрыть образ женщины – матери, интересный с художественной точки зрения. Актриса театра имени М.Ауэзова Сабира Майканова в роли Фармон биби, корифей Семейского театра Куляш Сакиева и яркая звезда Карагандинского театра Жамиля Шашкина создали наилучшие образцы исполнения данного образа.

В годы Независимости эта комедия стала основой для различных режиссерских поисков в театрах Талдыкоргана, Актобе, Атырау, Мангыстау и конечно же в театрах тюркоязычных народов – Узбекистана, Кыргызстана, Татарстана, Башкортостана и др. Среди них можно особо отметить постановку Мангыстауского театра имени Н.Жанторина, которая отличалась необычной сценографией. В центре сцены стоят семь очагов семи сыновей, которые наполовину окружали саки, покрытые занавеской в семь цветов (режиссер Т.Кобеков, художник М.Максутулы). Особо можно отметить великолепное актерское исполнение А.Шукеева (Орынбай), К.Башарова (Махкам), М.Бакбердиевой (Башорот), которые сумели найти движения, соответствующие особенностям характера своих героев. В течение многих лет, как символ дружбы родственных народов, на казахской сцене занимает свое определенное место спектакль “Бунт невесток”, идея которой по сей день является актуальной. Произведение учит понимать душу человека, ценить

безграничную заботу и справедливость матери. Эта комедия особо ценна тем, что действия в ней развиваются параллельно в русле драмы.

Премьера психологической драмы “Схватка” киргизского драматурга Ж.Узубековой, которая имеется в репертуаре Восточно-Казахстанского областного драматического театра имени Жамбыла, состоялась в 2006 году на международном фестивале “Аземи – 2006” (режиссер Рустем Есдәулет). Красной нитью через все произведение проходит мысль о том, что жестокость, ревность, жадность и корысть ни к чему хорошему не приводят. Братья, родившиеся в одной семье, кормили себя тем, что ловили форель, и однажды они стали ссориться из-за рыбы, ради богатства, не слушая мудрых советов матери и не исполнив желания отца, продали священного беркута – все это как кинжал глубоко ранило сердце матери. Беременная Мээркул (К.Кайырбаева), ставшая свидетелем жестокости, совершенной руками бездушных людей, из-за хладнокровности и жадности своих детей и снох сходит с ума, Аязхан (Г.Бактыбаева) и Ойрон (Т.Дузбаев), мечтающие хотя бы об одном ребенке, злая, не о чем не думающая, бессердечная и безнравственная Мистекан (М.Каламкызы), Кубул (Е.Хасенов), который променял заветы бабушки на доллары, Еркек (К.Ниязбеков) из-за жизненных трудностей и несправедливости в обществе стал бездушным, жестоким. Посредством раскрытия разных характеров в действиях актеров на сцене была создана натянутая атмосфера, что помогло раскрытию идеи автора. В своем драматургическом произведении жалкое состояние персонажей, истощенных с социальной, морально-психологической точки зрения, Ж.Узубекова равняет с крахом общества. Несмотря на то, что это киргизское произведение, оно поднимает мировую проблему, присущую всем национальностям, которому созвучны режиссерское решение и замысел автора. Содержательная драматургия в талантливом прочтении актеров способствовала искренности их игры. В своем научном труде высокую уровень игры коллектива отметили таким образом: “Бала аңсаған Ойронның отыннан бесік құрастыруы драматург меңзеген ұрпақ мәселесін көрсетудегі табылған ұтымды деталь болды. Баласындай арқасына салып, ойнататын осы отын-бесік Ойронның жұбанышына айналған. Кейбір көріністерде берілетін қырғыз әні “Жылқышы” өзіндік сазымен спектакльге әдемі үн қосыпты (музыкамен көркемдеген Е.Мищенко). Және Т.Дүзбаев (Ойрон), А.Хамзин (Добул), Е.Хасенов (Күбұл), Ж.Әділова (Калайкан) рольдерінің де шынайы шығуы драманы көркемдік тұтастыққа көтерді. Неміс композиторы Карл Орффтың “Кармина Бурана” деп аталатын күрделі шығармасының аясындағы жындынып, бесік көтеріп жүрген Ана, толғатқан Мээркул, теңселген бауырлар трагедиялық финалға қисынды негіз болған” [6, 236].

Следующая постановка “В ночь лунного затмения” является произведением, где раскрываются значение таких нравственных качеств как смысл жизни, было поставлено в театре имени М.Ауэзова в 2007 году. Основным трагическим эпицентром данной пьесы башкирского драматурга М.Карима (перевод А.Кекилбай) – стал образ Танкабике, где красной нитью проходит мысль о том, что из-за ее давних грехов, расплачиваются ее дети. Режиссер Оразхан Кенебаев берет за основу слова Дервиша: “Про грехи мы можем забыть, но грех нас не забудет”, передавая эту идею в созвучии с художественным решением спектакля, достигает своей основной цели – посредством религии воспитать в народе нравственность. На сцене дом Танкабике в форме юрты (художник М.Сапаров), также здесь имеются кереге и ветки, символизирующие грехи, которые имеют глубокие корни. Это – философский макет безграничного, переплетенного общественного и человеческого греха.

Рожденный в грехе сын Танкабике, попадает к ней через Дервиша, который приносит его к ней домой. Вырастая, ребенок становится юродивым, которому она не может открыться и в глазах всех остается его неродной матерью. Исполняющий эту роль Дулыга Акмолда тянется к Танкабике, искренне ее любит, живет в ожидании с ее стороны доброго отношения.

В финале спасая от смерти Акжигита и Зубаржата, Дивана становится жертвой жестокости, лжи и бездушности. А Танкабике, как существо старого сознания, которая ровно тридцать лет тому назад оступилась от верного пути, оказывается беспомощной помочь своему родному сыну.

Когда никто не видит, она заботливо тянется к нему и пугается каждый раз, что кто-то может это увидеть, она отталкивает его. С помощью таких загадочных отношений и сложной психологии, драматург рассуждает о тяжести грехов на земле. Цель дервиша, создающего конфликт в постановке, – добиться Шафак, используя слабые места и давние грехи Танкабике. Именно дервиш становится причиной смерти двух молодых, настраивая старшин рода против Танкабике, он добивается своего. В понимании народов Востока дервиш олицетворяет всегда высокую нравственность (имандылык), а в данном произведении показан двуличным существом, то есть по словам Диваны “черт в образе человека”.

Визуальным центром в режиссерском замысле психологического произведения, состоящего из острых конфликтов, – луна на верхнем плане сцены. Из-за злопамятного и жестокого дервиша раскрылась тайна

Танкабике, и в тот момент, когда беспощадные бии и большы скидывают Акжигита и Зубаржат с высокой скалы, происходит затмение луны. Если выразиться словами Диваны луну “как будто черт погрыз”, наполовину скрывшись в темноте, она не желает видеть грехи, совершенные человечеством на земле, отворачиваясь от них. Режиссер свое намерение пропагандировать нравственность демонстрирует посредством таких сцен, как звучание азана, молитвы Танкабике, во время которой мусульмане, обмотанные в белые простыни, окружают Каабу. По своей теме башкуртское произведение, сюжеты которого близки мотивам нашей национальной литературы, имеет сходство с произведениями, которые являются образцами казахской классики, как “Еңлік-Кебек”, “Қарагөз”, “Ақан сері-Ақтоқты”. В художественных произведениях тюркоязычных народов часто встречаются трагедии, где влюбленные наказываются за свои чувства и становятся жертвами жестокого приговора религиозных и судебных правителей. Хотя в произведении речь идет о взглядах на жизнь при феодализме, произведение является актуальным по сей день, оно ценно тем, что ярко описывает правду жизни.

Музыкальную комедию азербайджанского классика У.Гаджибекова “Аршин – мал алан”, поставленную в театре им. М.Ауэзова, режиссер Тунгышбай Жаманкулов изменил на современный лад, тем самым продолжив своеобразную традицию инсценировки драматургии тюркоязычных народов. Подобная работа по инсценировке произведений, которые имеют очень много сходств идейного значения, по психологическим и социальным особенностям, является одним из способов расширения диапазона режиссерской фантазии, развития актерского мастерства. Доказательством того, что уровень этой постановки соответствует данному принципу является профессиональная оценка театроведа Б.Кундакбайулы: “Смешная история на сцене поставлена в соответствии с комедийным характером, с большой режиссерской находчивостью. Исполнители, осуществляя замыслы режиссера, на ходу импровизируя, создают интересные образы... Музыкальная пьеса У.Гаджибекова давно идет на азербайджанской сцене. Понятно, что музыка и техника исполнения песни того времени не соответствуют современности. В связи с этим, молодой композитор Арман Дуйсенов обработал музыку произведения и изменил сопровождение, согласно современной технике, тем самым придав произведению новый мотив и художественную ценность” [7, 3]. Действительно скромность азербайджанских девушек, легкие шутки влюбленных пар стали логическим ядром спектакля.

В 2009 году впервые на казахской сцене была поставлена драма Т.Жуженоглы “Лавина”, отличающаяся тяжелой атмосферой происходящего, серьезностью идеи пьесы, анализом жестокости общественной системы, приведшая к истощению психологии человека. Ценность пьесы в том, что она правдиво изображает актуальные проблемы для всех народов, в любом обществе. “... формирование и развитие турецкой литературы протекало в условиях тесного взаимодействия нескольких культур, и, прежде всего, культур древних тюркских народов” [8, 218]. Не отрицаем, что тоталитарная система, которая мешала формированию казахов как нации, способствовала ограничению мыслительной деятельности и психологической недостаточности, морально ущемляла представителей нескольких поколений. Всемирная история знает, что политически сильные империи, которые под своим покровительством держали некоторые слабые государства, заставляли их быть зависимыми от них. Проблема, раскрытая тюркским писателем, где демонстрируется психологическое падение героев, которым запрещено было говорить правду, где люди представляли собой марионеток в государственной системе, имела место и в прошлой жизни казахского народа. Каждая реплика, слова, диалоги и движения имеют *двойное* значение. Режиссер Алма Какишева, развивая идеи автора в художественной форме, посредством драматических действий создала содержательную постановку, которую можно отнести к числу лучших постановок, благодаря грамотной режиссуре и интересным актерским работам.

Заключение. В заключении необходимо отметить, что на сцене казахского театра драматические произведения тюркских народов, имеющих схожие традиции и обычаи, занимают значительное место. Естественно, что в менталитете этих народов, говорящих на родственных тюркских языках, придерживающихся одной религии, в зависимости от особенностей местонахождения, характера, традиции и обычаев могут быть некоторые различия. Уровень перевода драматургических произведений, новые методы в режиссерских решениях, построение мизансцен, сама атмосфера спектакля (музыка, декорация, свет и т.д.), раскрытие идеи через природу актерского искусства, ситуации, возникающие в связи с социальной средой героя – все это составляет огромный творческий процесс. С этой точки зрения, в процессе освоения эстетики и культуры инсценировки произведений тюркоязычных народов, для раскрытия основной идеи автора требуется решение больших творческих задач. Казахские режиссеры, обращая особое внимание на тему и идейно-художественное содержание драматических произведений, нашли механизм процесса дальнейшего развития и творческих связей между родственными народами в современном мире

глобализации. Рассмотренные постановки в ходе данной статьи являются весомым доказательством успешности решения этих художественных процессов. Целью всех казахских театров, признающих культуру родственных народов как одно из направлений национального развития, остается обогащение художественной ценности сценических постановок, отражающих историю и культуру казахского народа.

Список использованной литературы:

1. Каскабасов, С. А. *Алтын жылға*. – Алматы: Жібек жолы БУ, 2010. – С. 576.
2. *История искусства Казахстана: очерки*. – Алматы: 2004. – т. 2. – С. 530.
3. Еркебай А. *Қырғыз драматургиясының қазақ сахнасындағы интерпретациясы // “Қазақстанның өнері мен мәдениеті: өзекті мәселелер және жаңа көзқарастар” атты Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция жинағы*. – Астана: Қазақ ұлттық хореография академиясы, 2017. – 256 б.
4. Аманшаев Е. *Қайда барсаң да мәңгүрттің кері*. // *Қазақ әдебиеті*. 18.05.1990.
5. Айтматов Ш. *Боранды бекет. Роман*. – Алматы: Жалын, 1986. – 304 б.
6. Исламбаева З. *Терістік және шығыс өңірлердегі қазақ театрларының даму тенденциясы. Монография*. – Алматы: “Тарих тағылымы” баспасы, 2015. – 248 б.
7. Құндақбайұлы Б. *Көне күлкінің жаңаша реңкі // Егемен Қазақстан*. – 2009. – мамыр, 26.
8. Токбергенова Г.А. *Историческая особенность развития казахской и турецкой литератур // “Қазақ тіл білімі мен түркітану мәселелері” атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары*. – Алматы: Жібек жолы, 2007. – 396 б.

МРНТИ 17.07.31

К.Б. Кубдашева¹

¹*Алматынський университет энергетікі и связі
г. Алматы, Казахстан*

ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНО-РЕЧЕВАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ О.БОКЕЕВА И Ю.ГЕРТА

Аннотация

Статья посвящена повествовательно-речевой организации произведений О.Бокеева и Ю.Герта. Речевой уровень представляет анализ речи автора и речи персонажей, что помогает раскрытию характера героев, а также глубокому проникновению в смысл произведения. В статье сравниваются произведения казахстанских писателей – О.Бокеева (роман “Өз отынды өшірме”, повесть “Бәрі де майдан”) и Ю.Герта (роман “Ночь предопределений”, повесть “Третий лишний”). Расцвет творчества этих писателей приходится на 70-90 годы XX века. В любом произведении роль повествователя является организующим, который объединяет воедино все изображаемое. Типы повествования взаимодействуют с диалогами и монологами персонажей. Языковая структура произведений О.Бокеева разнообразна. Различные виды речи рассматриваются в произведениях Ю.Герта. Анализ речи автора и речи персонажей помогает глубже проникнуть в смысл произведения.

Ключевые слова: речевой уровень, речь, речевые формы, диалог, монолог.

К.В. Kuldasheva¹

¹*Almaty University of Power Engineering and Telecommunications, Almaty, Kazakhstan*

NARRATIVE SPEECH ORGANIZATION OF WORKS OF O.BOKEEV AND YU.GERTA

Abstract

The article is devoted to the narrative and speech organization of the works of O.Bokeev and Yu. Gerta. The speech level is an analysis of the author's speech and the characters' speech, which helps to reveal of the characters, as well as deep insight into the meaning of the work. The article compares the works of Kazakh writers – O.Bokeev (novel “Өз отынды өшірме”, the story “Бәрі де майдан”) and J.Gerta (novel “Ночь предопределений”, the story “Третий лишний”). The flowering of creativity of these writers falls on the 70-90

years of the XX century. In any work, the role of the narrator is organizing, which brings together all depicted. Types of the narrative interact with the dialogues and monologues of the characters. The linguistic structure of O. Bokeev's works is diverse. Various types of speech are considered in the works of Yu. Gert. Analysis of the author's speech and the characters' speech helps to penetrate deeper into the meaning of the work.

Keywords: speech level, speech, speech forms, dialogue, monologue.

Қ.Б. Кубдашева¹

¹Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы қ., Қазақстан

О.БӨКЕЕВ ПЕН Ю.ГЕРТ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ӘНГІМЕЛЕУ-СӨЙЛЕУІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аңдатпа

Мақала О.Бөкеев пен Ю.Герт шығармаларының сөйлеу сөзін ұйымдастыруға арналған. Сөйлеу деңгейі – автордың сөйлеу сөзін және кейіпкерлердің сөлеу сөзін талдау болып табылады, ол кезегінде кейіпкерлердің мінезін ашуға көмектеседі, сондай-ақ жұмыстың мәнін терең түсіну септігін тигізеді. Мақалада қазақ жазушылары О.Бөкейевтың (“Өз отынды өшірме” романы, “Бәрі де майдан” повесі) және Ю.Герттің (“Ночь преопределений” романы, “Третий лишний” повесі) шығармалары салыстырылады. Осы жазушылардың шығармашылығының шарықтауы ХХ ғасырдың 70-90 жылдарында бастама алды. Кез келген шығармада сөйлеушінің рөлі барлық бейнелерді біріктіретін ұйымдастырушы болып табылады. Сөйлеудің түрлері кейіпкерлердің диалогтары мен монологтарымен өзара әрекеттеседі. О.Бөкеевтің шығармаларының тілдік құрылымы әртүрлі. Ю.Герт шығармаларында әртүрлі сөйлеу түрлері қарастырылады. Автордың сөзін талдау және кейіпкерлердің сөзі жұмыстың мағынасына тереңірек енуіне көмектеседі.

Кілт сөздер: сөйлеу деңгейі, сөйлеу, сөйлеу формалары, диалог, монолог.

Введение. “Речь героев занимает значительную часть в произведениях. В художественном произведении могут присутствовать разные виды речи. Авторская речь и речь персонажей, переплетаясь, образуют речевой полифонизм, что расширяет идейный смысл содержания” [5, 60].

Речевой уровень структурно-семантического комплекса представляет собой определение позиции повествователя, анализ речи автора и речи персонажей, что помогает глубже проникнуть в смысл произведения. Образ автора в литературном произведении, выступающий как художественный образ проявляет себя в повествовательной речи. Различные типы повествования направлены на выражение авторской позиции. Разные виды речи придают образам содержательность, наглядность, выразительность.

Методика. При анализе речевого уровня произведений О.Бөкеева и Ю.Герта был использован сравнительно-сопоставительный метод. Речевой уровень в статье рассматривается на примере различных жанров (роман, повесть).

Роман. Действие романа «Өз отынды өшірме» изображается сквозь призму авторского восприятия. Автор-повествователь в романе – «всевидящий» и «всезнающий» сторонний наблюдатель, который знает о чувствах, мыслях, поступках, судьбе каждого персонажа.

В романе автор включает в повествование прямую речь персонажей, косвенную речь, внутреннюю речь, внутренний монолог, диалог.

В романе «Өз отынды өшірме» диалоги занимают центральное место. Диалогическая речь является частью повседневной жизни людей. В диалогах раскрываются черты характера персонажей, их мысли и чувства, намерения. В произведении можно выделить следующие типы диалогов в зависимости от характера реакций. Любовный диалог (Дархан – Гулия, Камбар – Дурия), диалог-ссора (Дархан – Оспан), диалог-допрос (Бати – Оспан), диалог-прощание (Омар бай – Рахия), диалог-исповедь (Бати – Дурия – Гулия) и т.д.

Речь является одним из важнейших компонентов изображения героев. Речь персонажей – это проводник, дающий информацию не только о характере героя, но и об интеллекте, и социальном положении.

Речь Оспана меняется в зависимости от того, с кем он разговаривает. Она может быть уверенно-нагловатой “Рақмет, ақсақал, япыр-ай, сіздер де естіп қалғансыздар ма, жақсылық жатпайды екен-ау. Жаңа өкімет сеніп тапсырған соң талаптанып жүрміз әйтеуір” [2, 50] (“Спасибо, ақсақал, япыр-ай, похоже вы тоже услышали, добрую весть не скроешь. Новое правительство оказало доверие, вот и стараемся”); угрожающей: “Кімді кім соярын уақыт көрсетер. Өздеріне обал жоқ, сол итпен тым-тым ауыз жаласып кетіп едіңдер. Мен білемін, бәрін білемін, – деп самарқау кимымен орнынан тұрды” [3, 214] (“Время покажет,

кто кого зарежет. Нечего вас жалеть, слишком сблизилась с этой собакой. Я знаю, все знаю – он неохотно встал с места”); угодливо-подхалимской: “Мақұл Ереке, мақұл. Тастай батырып, судай сіңіремін ғой, –деді шыбындаған аттай басын шұлғып” [3, 49] (“Хорошо, Ереке, хорошо, сделаю все как надо - сказал он, угодливо покачивая головой”); льстивой: “Япыр-ай, тіліңіз тотияйын-ау, Таке. Қандай тауып айттыңыз... Қарағайдың қарсы біткен бұтағы едіңіз - өзгермепсіз, дәу шалым” [3, 52] (“Япыр-ай, ваша речь словно медный купорос, Таке. Как точно вы сказали... Вы были словно ветвь сосны, которая растет наперекор всему и не изменилась, мой большой старик”).

Таким образом, речь наиболее полно характеризует двуличность отрицательного персонажа Оспана. Он постоянно разговаривает намеками, тем самым показывая свою осведомленность о чужих тайнах и делах.

Дархан немногословен. Народно-разговорная, степенная речь свидетельствует о его серьезном характере.

По тому, как разговаривают, можно различить сестер-близняшек. Речь Дурии – бойкая, она острая на язык, не лезет в карман за словом, что выдает ее легкомысленный, импульсивный характер. Гулия говорит спокойно, ровно, обдумывая каждое слово, что характеризует ее как вдумчивого, владеющего собой человека.

Умная речь Еркина говорит о его образованности, интеллекте, а также о социальном положении. В то время только богатые люди могли получить образование.

В романе в речи каждого персонажа встречаются пословицы. Казахский язык изобилует поговорками и пословицами – мудростью, накопленной предками веками. Приведем несколько примеров. “Қарға қарғаның көзін шұқымайды” [3, 107] (“Ворон ворону глаз не выклюет”), “Арпа-бидай ас екен, алтын-күміс тас екен” [3, 101] (“Пшеница-ячмень – еда, золото-серебро – камни”), “Жылы-жылы сөйлесең жылан да інінен шығады” [3, 119] (“Если разговаривать ласково-ласково, то и змея выползет из норы”), “Қабан шошқа өлгелі жатса да қорс еткенін қоймайды” [3, 124] (“Дикий кабан и перед смертью не перестает хрюкать”). Народно-разговорная речь персонажей усыпана пословицами, образными сравнениями, эпитетами.

Речевой уровень произведения состоит из различных форм речи. Речь раскрывает характер персонажей, а также отношение автора к ним. В романе «Ночь предопределений» так же, как и в романе «Өз отынды өшірме» каждый персонаж выделяется своей манерой говорить, имеет свой голос.

Речь главного героя Феликса ясная, чистая, точная. Помимо того, что речь Феликса правильная, она еще и изобразительная. Феликс в разговоре использует эпитеты, сравнения, тропы. Они делают его речь наглядной и вызывают живой образ предметов и явлений. Речь героя характеризует его профессиональную деятельность. Грамотная, эмоциональная речь Айгуль выдает ее открытый, бесхитростный характер. Голос ее в зависимости от настроения то глубокий, грудной и бархатистый, то высокий, резкий и сухой.

Карцев отличается от других персонажей уверенностью, сдержанностью, отсутствием эмоций в своей речи. Голос его скуп на интонации и чаще всего приобретает насмешливый тон. По манере Карцева говорить, можно охарактеризовать его как ироничного человека, относящего ко всему со скептицизмом.

Речь Жаика – это речь начитанного человека, что выражается не только в знании обычаев и истории своей страны, но и мировой культуры. Темиров немногословен. Речь его выдает человека другой национальности, она резкая, прямолинейная, с акцентом. Его громкий голос характеризует его как открытого человека, которому нечего скрывать. По речи Сергея можно определить его молодой возраст, он употребляет слова, свойственные его возрасту: “потрясно”, “по-каковски”, “кольшет”. В его речи чувствуется некая напористость, бесцеремонность, эмоциональность, что характеризует Сергея как несдержанного молодого человека. По речи Гронского можно судить о его избалованности, связанной с постоянным вниманием к его персоне публики.

Автор в речевой характеристике персонажей обращает внимание на эмоциональную сторону. Например: “- Гром и молния! – завопил он, увидев Феликса, и первым бросился к нему. – Это он!”, “- Ах да господи!..- всплеснул руками Карцев, и голос его вдруг утратил ядовитый холодок и сдержанность [4, 155].

Для лучшего понимания характеров своих героев Ю.Герт использует диалог. Большую часть романа составляют диалоги героев. Таким образом, автор нередко вкладывает в речь персонажей свои мысли и идеи. Персонажи раскрывают свои мысли в процессе общения между собой. В произведении можно выделить следующие типы диалогов: диалог-исповедь (Феликс - Айгуль), диалог-ссора (между героями во время похорон), диалог-допрос (Гронский - Айгуль), любовный диалог (Феликс - Айгуль), диалог-спор (между персонажами).

Последний тип – диалог-спор охватывает большую часть произведения. Ведь в спорах рождается истина. В диалогах между Феликсом и Сергеем, а также Карцевым и Сергеем происходит борьба идей.

Каждая из сторон пытается доказать правильность своих убеждений. Феликс и Карцев – представители старшего поколения – объясняют Сергею, борцу за правду, тщетность его действий и поступков. Под напором фактов и условий Сергей начинает сомневаться в истинности своих принципов и убеждений. Постепенно на глазах меняется позиция Сергея, что выражается не только в его речи, но и во внешнем поведении.

Таким образом, речевой уровень произведения играет большую роль в раскрытии характеров персонажей. Посредством общения герои пытаются найти ответы на свои вопросы, проверить истинность своих убеждений.

Повесть. Повесть «Бәрі де майдан» имеет сложную структуру повествования, которая включает следующие речевые формы: речь повествователя, несобственно-прямая речь, диалог, косвенная речь, а также эпистолярная речь героев – письма.

“Автор бейнесі – бүкіл шығарманың өзегі, ол өз кейіпкерінің басынан өткен жайларда, тағдырында, сөзінде, мінез-құлқында, оқырманға эстетикалық әсерінде көрініс табады” [6, 162]. Автор, находясь в позиции наблюдателя, поручает ведение рассказа своим героям. Автор-повествователь может проникать во внутренний мир героев. Незримо присутствуя, он описывает размышления, впечатления, мысли и переживания персонажей. Повествователь не только констатирует факты, описывает события, но и имеет свою точку зрения, свое суждение и отношение к героям. Выражая свое отрицательное отношение к Кумыраю, автор, в своем описании вводит не только ироничный подтекст, но и осуждающий “Келімді-кетімділерден жүз грамм дәмеккіш көңіл, пайғамбар жасына келген қарт солдаттың беделін түсіріп-ақ жүр. Қайтеді енді, өзі қорғап қалған бейбіт өмірдің шуағына еркелегені ғой” [3, 90] (“Хоть и достиг он возраста пророка, но не может он отказаться от ста грамм, которые наливают приходящие-уходящие, и этим унижая авторитет старого бойца. Что же ему делать, как не ласкаться под лучами мирной жизни, которую сам и защитил”).

Включение писем героев в ткань повествования имеет свою мотивировку. Во-первых, письма являются связующим звеном двух параллельно развертывающихся сюжетных линий. Во-вторых, письма также способствуют раскрытию характеров героев, их отношению друг другу.

Герои повести – коренные аульные жители, поэтому народно-разговорная речь персонажей обладает яркой образностью.

Казахский язык богат пословицами и поговорками. «Лаконичные, остроумные пословицы и поговорки хорошо сохранялись в людской памяти – в нужную минуту их легко можно было использовать» [1, 5]. Глубокие по содержанию пословицы и поговорки легко запоминаются, поэтому часто используются в народной речи. В повести речь героев усыпана ими. “Жүгірген алмайды, бұйырған алады” (“То, что предназначено (Богом, судьбой), достанется не погнавшемуся, а тому, кому это предназначено”) [2, 128], “Көресінді көрмей, көрге кірмейсің” [2, 157] (“Не изведав отмеренное судьбой, не уйдешь в мир иной”), “Байдың асын байғұс қызғанады” [2, 165] (“Бедняк завидует еде бая”).

Также в произведении наряду с пословицами и поговорками встречаются и фразеологизмы. Обилие фразеологизмов: “Елді аузына қаратқан”, “Жағыңа жылан жұмыртқаласын”, “Көз жасымызды көл етіп” и др. свидетельствуют о богатстве, выразительности языка.

Речь Акана – это речь много повидавшего на своем веку, умудренного жизненным опытом человека. Степенный, неторопливый рассказ Акана изобилует образными сравнениями, фразеологизмами, пословицами, поговоркам. “Ер жігіттің басына нелер келіп, нелер кетпейді. “Ер тоқты – құрмалдық” деп атамыз қазақ баяғыда айтпады ма. Табиғат екеш – табиғатта да еркектері азайып, ұрғашылары көбейіп жатпай ма. Бұл өзі өмірдің заңы іспетті, ұялмай айтсақ, он бес биеге бір айғыр, бір қора койға жалғыз-ақ кошқар ұстайды ғой...” [2, 105] (“Настоящего джигита в жизни ждут разные испытания. “Баран – для пожертвования”, - говорил наш предок-казах. Даже в природе самцов становится меньше, а самок – больше. Это аналогично закону жизни, если говорить не стесняясь, то ведь держат на пятнадцать кобыл – одного жеребца, на одну кошару овец – одного барана-производителя”). Народно-разговорная речь героини Алмы усыпана образными сравнениями, пословицами и поговорками, устойчивыми оборотами. “Төрімізден көріміз жақын қалғанда қасымызда болғаның жақсы, әрине. Бірақ, балам, ел-жұрт не дейді. Ақанның ұлын жұмыстан шығарып, Алматыда соңынан ит салып, қуып жіберіпті деп, етегін ашып күлсе қайтеміз. Өзірше шыдай тұрайық” (“Когда мы стоим одной ногой в могиле, конечно, хорошо было бы если ты был рядом с нами. Но, сынок, что скажут люди? Скажут, что сына Ахана выгнали с работы, в Алматы спустили на него собаку, обсмеют нас с ног до головы. Пока потерпим”) [2, 101].

В речи отрицательного героя Нартая часто встречаются бранные и нецензурные слова. “– Қанына қарайған қара қаншық, түрмеде шірітемін. Маған да керегі де осы пәкті еді. Жаз, түгін қалдырма әктіле,

сендер куэ боласындар, - деді колхозшыларға” [2, 163] (“Черная сука с помутившейся кровью! Я сгною тебя в тюрьме! Очень хорошо, мне как раз и нужен был такой факт. Пишите, составьте акт, все видели, все будете моими свидетелями”).

Речевой уровень повести “Бәрі де майдан” многообразен, сложен, так как включает помимо автора-повествователя еще и двух рассказчиков (Акан и Алма). Речь персонажей богата пословицами и поговорками, фразеологическими оборотами.

В повести “Третий лишний” автор-повествователь знает всю подноготную каждого персонажа. Автор, проникая в сознание героев, раскрывает их чувства, мысли, переживания, рассказывает о прошедшей жизни персонажей. В повести повествование ведется от третьего лица. В каждой части повести автор старается дать максимальную информацию о персонаже. Автора-рассказчика можно охарактеризовать как “всевидящего” и “всезнающего” наблюдателя. Он передает не только внешние проявления персонажей, их мимику, жесты, движения тела, но и мысли, душевные переживания. Например, “Так или примерно так думал Огородников”, “Примерно так он сказал” [2, 259]. Передавая мысли, думы, слова героев, автор обнаруживает свое присутствие.

В произведении автор вплетает в свое изложение высказывания других лиц или чужую речь. Это прямая речь, косвенная речь и несобственно-прямая речь, свободная прямая речь. В тексте повести разные формы передачи чужой речи взаимодействуют между собой. Речь повествователя поясняет речь персонажей с эмоциональной стороны. Например: “Но теперь он раздался уже где-то сбоку: - Андрей!..Андрей!.. – и звучал жалобно, жалко, похожий на короткие всхлипы.

Да громче же, громче!.. – с неожиданной досадой подумал Огородников” [4, 346].

Автор, повествуя о том или ином персонаже, передавая его мысли и размышления, говорит как бы голосом этого героя, в присущей ему речевой манере. В произведении каждый герой имеет свой голос, стиль языка, речевую манеру.

Употребление Андреем таких эмоционально окрашенных слов, как “подыхай от стыда”, “дешевка” указывает на его подростковый возраст. Эмоциональное состояние, душевные переживания Андрея проявляются в его речи. “Вот как... - билось у него в голове. – Вот как... Вот как...”; “Ведь мало ли что... - с невнятной надеждой пронеслось у него в голове. – Мало ли... мало ли что...” [4, 254]. Молоточком выбивающаяся в голове одна та же фраза, говорит о растерянности, глубоком смятении Андрея. Паузы, повторы в речи Андрея свидетельствуют об эмоциональной напряженности.

Речь отца Андрея – Огородникова – уверенная, логически завершенная, голос громкий, что свидетельствует о сильном характере. Увлеченность Огородниковым наукой выражается и в его речи, что подчеркивает его принадлежность к научным кругам. “Он ответил: “Не мистикой, а молекулярной физикой, но уважаемый профессор-клиницист и не знает, как она пахнет” [4, 271].

Речь Лили зависит от ее настроения, она может быть мягкой, резкой, виноватой, наигранной. “Он очень тебя любит, - выравнивая голос, сказала она, - гораздо больше, чем ты представляешь... Именно тебя, а не твою науку. Но если ты захочешь он будет ею заниматься, ради тебя” [4, 330].

В повести речь персонажа характеризует саму личность. Автор при создании речевых характеристик персонажей использует косвенный и прямой способы – посредством авторских пояснений, объяснений и речи персонажей.

Заключение. В обоих романах не названный, «всевидящий» автор-повествователь излагает события. В отличие от Ю.Герта, который всецело сливается со своим главным героем, О. Бокеев как автор часто обнаруживает свое присутствие. Речь героев в романах помогает раскрытию их характеров, внутренней сущности, дает информацию об интеллекте и социальном положении. В романах “Өз отынды өшірме” и “Ночь предопределений” диалоги занимают центральное место. Можно выделить следующие типы: диалог-исповедь, диалог-ссора, диалог-допрос, любовный диалог, диалог-спор, диалог-прощание.

В повести “Бәрі де майдан” автор-повествователь, незримо присутствуя, поручает введение рассказа своим героям – Акану и Алме. В повести “Третий лишний” “всезнающий” и “всевидящий” автор-повествователь повествует о событиях. Повесть “Бәрі де майдан” включает следующие речевые формы: речь повествователя, несобственно-прямая речь, диалог, косвенная речь, эпистолярная речь. Структура повествования повести “Третий лишний” состоит из речи повествователя, прямой речи, косвенной речи, несобственно-прямой речи, свободной прямой речи. В произведениях герои имеют свой голос, речевую манеру, стиль языка. Повесть О.Бокеева насыщена пословицами и поговорками, фразеологизмами, встречающимися в речи героев.

Список использованной литературы

1. Адамбаев Б. *Казакское народное ораторское искусство*. – Алматы, 1994. – 208 с.
2. Бөкей О. *Екі томдық таңдамалы шығармалар. Повестер*. – Алматы: Жазушы, 1994. – Т. 1. – 486 б.
3. Бөкей О. *Екі томдық таңдамалы шығармалар*. – Алматы: Жазушы, 1994. – Т. 2. – 496 б.
4. Герт Ю. *Листья и камни. Рассказы и повести*. – Алма-ата: Жазушы, 1979. – 384 с.
5. Кубдашева К.Б. *Речевой уровень структурно-семантического комплекса // Materiały IX Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Perspektywiczne opracowania są nauką i technikami - 2013», Przemysł, 2013. - Volume 23. – PP. 58-61.*
6. Кушкымбаева А.С. *Кейіпкердің төл сөзі – тілдік тұлға бейнесінің бір көрінісі // Вестн. КазНПУ. Сер. филолог. – 2017. – №3(61). – С. 161-164.*

МРНТИ 17.07.29

Б.Ш. Қожжекеева¹, Б.С. Бегманова¹

¹Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

АБАЙ МЕН ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҮНДЕСТІК

Аңдатпа

Мақалада ХХ ғасырдың екінші жартысында поэзия әлеміне қадам басқан ақындардың лирикасы талданады. Қазақ поэзиясына қадам басқан ақындардың Абай мектебінен дәріс алып, Абайша жазуға талпынған, заман бейнесін Абайша жыр жолдарында өрбітуге тырысқан ақын бейнесін көреміз. Жалпы, ақындар поэзия әлеміне келмес бұрын алдыңғы ақындар мектебінен дәріс алған. ХҮ ғасыр ақындарынан бастап, бері де Абай, Мағжан, Сәкен, Ілияс поэзияларынан сусындаған. Солардың дәстүрімен қалам тербеген. Мысалы, Қазіргі поэзиямызда Абай дәстүрімен жазбаған, поэзиясынан нәр алмаған ақын кемде кем. Қолына қалам ұстаған қаламгерді толғандырмайтын мәселе жоқ. Толғауы тоқсан тіл өнері, соның ішінде поэзияның барлық тақырыпты қамтитыны сондықтан. Ақын қай тақырыпта қалам тербесе де алдымен айтатын ойы халқы туралы, адам тағдыры жайлы. Ақын жырымен халқының қуанышына ортақтасып, басына түскен қайғысын бөліседі. Халқының басына түскен мұңды өзінің қайғысындай қабылдап, қабырғасы сөгіле жырлайды. Абай өсиетін поэзияда одан әрі дамытқан ақындар ұлы Абай салған соқпақпен жүре отырып, жыр әлемінде өз өрнегін салды, өз қолтағбасын қалыптастырды. Сондықтан да, Абай дәстүрі – қазақ әдебиетінің даму тарихында заңды жалғасын тауып, өзіндік сара жол салған дара жол.

Кілт сөздер: Абай Құнанбаев, поэзия, әдебиет

B.Sh. Kozhekeeva¹, B.S. Begmanova¹

¹ Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

HARMONY IN MODERN KAZAKH POETRY AND ABAI

Abstract

In the second half of the 20th century, poetic lyricism was analyzed in the world of poetry. We see a poet who went to Kazakh poetry to study at the Abaischool, trying to write Abaysha, trying to get into Abaisha. In general, poets came to the world of poetry before studying at a previous poetic school. From poets of the 10th century to the poetry of Abai, Magzhan, Saken and Ilyas. They do not penetrate their traditions. For example, in our modern poetry a poet who did not write poetry of Abai was less than a poet. There is nothing to worry about who holds the pen on his hand. That is why art in ninety languages, including poetry, covers all topics. The theme of the poet, though not a pen, about his people, about the fate of man. The poet shared the joy of his people and shared his sadness. The sadness of people is like sadness, and the wall sounds shocking. Poets who later developed Abai's poetry followed the path of the great poet Abai, built their own pockets in the world of poetry and made up his own hand. Therefore, the Abay tradition is a unique way of continuing the history of Kazakh literature in its history.

Keywords: Abai Kunanbayev, poetry, literature

Б.Ш. Кожекеева¹, Б.С. Бегманова¹

¹ Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан

ГАРМОНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ И АБАЯ

Аннотация

Во второй половине XX века поэтический лиризм был проанализирован в мире поэзии. Мы видим поэта, который пошел в казахскую поэзию учиться в школе Абая, пытаюсь написать Абайшу, пытаюсь пробиться в Абайшу. В общем, поэты пришли в мир поэзии еще до учебы в предыдущей поэтической школе. От поэтов X века до поэзии Абая, Магжана, Сакена и Ильяса. Они не проникают в их традиции. Например, в нашей современной поэзии поэт, который не писал стихи Абая, был меньше, чем поэт. Нет ничего страшного в том, кто держит ручку на руке. Вот почему искусство на девяноста языках, включая поэзию, охватывает все темы. Тема поэта, хотя и не ручка, о его людях, о судьбе человека. Поэт поделился радостью своего народа и поделился своей грустью. Грусть людей подобна грусти, и стена звучит шокирующе. Поэты, которые в дальнейшем развивали поэзию Абая, шли по пути Абая, великого поэта, строили свои собственные карманы в мире поэзии и составляли его собственную руку. Поэтому традиция Абая является уникальным способом продолжения истории казахской литературы в ее истории.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, поэзия, литература

Кіріспе. Қазіргі қазақ поэзиясындағы Абай дәстүрі.

Қазақ поэзиясындағы Абай поэзиясынан нәр алып, Абай дәстүрін жалғастырып, жыр жазбаған ақын жоқ. Қазақ поэзиясына қадам басқан кез келген буын өкілі Абай мектебінен дәріс ала отырып, поэзия элементінде өзіндік орнын қалыптастырды. «Абайдың әлеуметтік армандары таза, қазақы топырақтың тінін танып, тамырын басып отырып, дүние ойшылдарының адамшылық тұжырымдарына құлақ түре жүре түйген өсиет» [1, 211]. Абай өсиетін поэзияда одан әрі дамытқан ақындар оның дәстүрімен жырлағанда ойын, идеясын қайталады деп айта алмаймыз. Олар ұлы Абай салған соқпақпен жүрсе де өз өрнегімен жыр жазды. «Абай дәстүрі – қазақ әдебиетінің даму тарихында заңды жалғасын тауып, жан-жақты байып келе жатқан асыл арна» [2, 16].

Белгілі қаламгер Ә.Кекілбаев: «Ақынның ақиқатқа барар жалғыз-ақ жолы бар, ол тек өз жүрегінің үстімен өтеді. Ақын жырының тек өз жүрегінің терең тебіренісімен тууы – ең басты талап, өлеңнің ең терең табиғаты. Онсыз жерде ақын қаншама ұлы ой, ұлы идеяларды өлеңге түсірсін, бірақ ол бірден көкейіне қонып, көңіліне баурап жан сыры болмай, әншейін ұйқастырылған уағыз болып шығады» [3], – дейді. XX ғасырдың екінші жартысында қазақ поэзиясына қадам басқан ақындар да осы талапты мықтап ұстанды.

Абай жырларынан сол замандағы әлеуметтік ортаның жағдайы, қарапайым халықтың тұрмыс-тіршілігі, бай мен кедейдің күн көрісін байқаймыз. Әлділердің әлсізге жасаған озбырлығы, байдың кедейді пайдалануы, басынуы Абай жанын ауыртқан күрделі проблема міне, осылар. Қарапайым халықтың сауатсыздығы да ақын жүрегіне жүк түсіреді. Осы ауыр жағдайды ұлы ақын жыр жолдарына айналдырып, үнемі ақыл-кеңесін беріп отырады.

«Абай қазақ әдебиеті тарихында тұңғыш рет өз заманында халықты толғандырған қоғамдық және саяси өмір проблемаларын күн тәртібіне қойды. Ол қазақ қоғамының қайшылықты жақтарын, замандастарының алауыз берекесіздігін, патшаның отаршылдық саясаты қоздырып отырған рулық тартыстардың елдің бірлігіне келтірген зиянын қатты сынап отырып, еңбекші елге іш тартты, халықты қараңғылықтан жарыққа сүйреді» [4, 41]. М.Мақатаев өмірді Абайша танып, Абайша түсінгенімен заманына лайық толғаммен жырлайды.

Ұлы Абайдың:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Түспеді ер жеткен соң уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім [5, 23], –

деген өлеңінің «Қолымды мезгілінен кеш сермедім» жолын ақын Мұқағали Мақатаев өлеңіне арқау етіп:

Өмірге ерте құлаш сермегенмен,
Өзімшіл жас жүректі тербегенмен.
Өсиетсіз, сүйеусіз, самарқау жас,
Өте алмассың өткелсіз көлденеңнен [6, 57], –

деп жырлайды.

Ұлы Абайдың арманы айқын. Жастық шағында оқу-тоқуды, ойшылдардың шығармаларын кеш танығанын, білімнің қадірін кеш түсінгенін ашына жырлайды. «Қолымды дөп сермесем, өстер ме едім?» деп өкінеді. Ақын сол қателігінің орнын баланы оқытумен толтырғысы келеді. Өлең жолдарында ұлы Абай өз заманының қараңғылығын, оқу-тоқудың қазақ даласына әлі де жетпегеніне қиналыс білдіреді.

«Ақындық өнері арқылы көрінген Абайдың ақыл-ойы, терең парасаты, орыс мәдениеті мен әдебиетінің жарығына жарқын тілеуі мен ілгерішіл асыл мұраты халқына, туған еліне қызмет етуге, оны өнер-білімге, әлеумет үшін пайдалы еңбекке шақыруға, ар-ождан тазалығына, достық пен ынтымақтастыққа, бірлікке, сүйіспеншілікке баулуға қызмет етті» [7, 9]. Ал, М.Мақатаев өз өрнегіне салып, «Өмірге ерте құлаш сермегенмен», жалқаулық, өсиетсіз, самарқау мінезбен «Өте алмассың өткелсіз көлденеңнен» дейді. Өмірдің бұралаң соқпағы адастырып, асау өзені өткелсіз өткізбес дейді ақын. Сол өткелді табу үшін өзіңе сенімділік және білімділік қажет. «Өмірдің ең қызығы білімді ұста» дейді. Екі ақын да оқырманына теңіздей терең білім керектігін айтады. Осы ақыл-кеңесті Абай менің дәуренім өтіп кетті, сен өткізіп алма деп өткен шақпен жырласа, Мұқағали осы шақтан баяндайды. Абай дәстүрінен жырлаған Мұқағалидың өлең өрімі әдемі, артық сөз жоқ, айтар ойын нақты етіп жеткізген.

Талқылау. Абай және 1960-70 жылдар поэзиясы. Абай поэзиясынан үлгі алмаған, Абай дәстүрімен өлең жазбаған ақын жоқ. Сондай ақындарымыздың бірі Қ.Баянбаев да ақын өлеңінен үлгі алып, поэзияда өз соқпағын салды. Абай дәстүрін өз өрнегімен, өз ерекшелігімен әрі қарай дамытты. Заманына, өзін қоршаған ортаға көңілі қалған Абай:

Күшік асырап ит еттім,
Ол балтырымды қанатты [4, 23], –

деп жырласа:

Қ.Баянбай өз заманының осы көрінісін:

Жыландай арбап алған жұмыр басты
Кешегі қиялдардан қию қашты.
Қолымды жалап өскен күшіктерім
Ит болып,
Енді өзіммен ырылдасты [8, 17], –

деп жырлайды.

Ақын Қ.Баянбаев қоршаған ортадағы жақсылыққа жамандықпен жауап қайтарар пасық, көкірегі тар, түсінігі төмен жандар бейнесін жасайды. Ұлы Абай өз заманының бейнесін әрі қысқа, әрі нақты етіп жырлаған. Екі ақын да өлеңінде троптың астарлау тәсілін қолданған. Абай жырында иттің іс-әрекеті нақты бейнеленсе, Қ.Баянбаев осы іс-әрекетке өзінің өкінішін қосып, өзін-өзі қайраған бейнені суреттейді. Ақын өлеңінде әлі де кемшілігін түзеуге алдағы күннен үмітін үзбеген кейіпкер бейнесі бар.

Белгілі ғалым Т.Әбдірахманова: «Ақын өзі туралы айта отырып, тек өзі ғана болып қалмайды. Қоғамдық ақыл-ойдың тәжірибесінен, өз замандастарының тәжірибесінен тоқып, білгеніне сүйене отырып, уақыт тынысын, заман сырын, өз қоғамының рухани өмірін бейнелейді. Олай болса, ақын творчествосында, оның әрбір лирикалық шығармасында қоғамдық адам, адам мінезі тұр деп қарауға тиіспіз. Ол – ақынның әрбір өлеңінде адам мінезінің бір қыры бейнеленіп жатады деген сөз» [9, 38], – дейді. Бізде осы пікірді қостаймыз. Қай ақын болмасын халқының, елінің қуанышы мен қайғысын өз қуанышым, өз қайғым деп есептейді. Халықтың басына түскен ауыр күн ақын жүрегін сыздатып, жанын ауыртады. Ақын сол қуанышты, сол қайғыны өз басының оқиғасындай қабылдап, жыр жолдарына айналдырады. Ұлы Абай да өзі өмір сүрген қоғамға көңілі толмай, өкінішті жайттардың бәрін өз басындағы оқиғадай қабылдаған. Ақын жүрегін сыздатқан жеке басының мұңы емес, сол замандағы қарапайым халықтың зары мен қайғысы. Ұлы ақынды осы қасірет мазалайды. Ақын сол қасіретті жыр жолдарына түсіріп, сыры мен мұңын қағаз бетіне төгеді. Поэзиядағы біздің зерттеу объектімізге айналып отырған ақындар да халқының қуанышы мен қайғысына ортақтасқан, олардың басындағы ауыртпалықты жырларымен бөлісе білген майталмандар.

Заманының тауқыметін мол тартып, теперішін көп көріп, көңілі қалған Мұқағали тағдыры Абай өміріне ұқсас. Екі ақын екі ғасырда өмір сүрсе де, арадағы өткен уақыт өз талабымен өзгеріп отырса да, олардың мұң-шері, арман-тілегі бірдей. Алайда, идеясы, ойы, арманы, мұң-шері бір болғанымен екі ақын екі ғасырдың өмір сабағынан нәр алып, өз замандарының талабымен жырлайды. Абай заманының тентектері Мұқағали өмірінде де кездескен. Ақын ол туралы «Несіне ойланасын» өлеңінде шебер бейнелеген. «Абайдың басына қамшы ойнатқан» бұзықтар Мұқағалидың да аяғынан шалған. Әйтсе де, ақын өмірден түңілмейді, керісінше, барлығын сабырлықпен, төзімділікпен қабылдайды. «Абайға тән – маған да тән сыбаға» дейді ақын.

Ал, К.Мырзабеков бұл көріністі мүлде басқа қырынан жырлайды:

Рас,

Бізден Абай мұңы бөлек ед,

Сол мұң шығар оны ойлантқан керемет [10, 106], деп Абай мұңына ортақтаса, Абай заманы мен өз заманын салыстыра жырлайды. Өлең бойында екі заман бейнесін ақын шендестіре, салыстыра бейнелеген.

Абай мұңы – өз халқының мұңы еді,

Ал біздің мұң – адамзаттың тілегі [10, 106], –

деп жырлайды.

Ақын К.Мырзабеков екі заман бейнесін салыстыра жырлауда өзіндік ерекшелігін байқатқан. Абай заманын, яғни, өткен заманды мұңды етіп суреттесе, қазіргі уақытты қуанышқа, шаттыққа толы күйінде көрсетеді. Күш-жігері тасыған, білімді де білікті қарапайым халық бейнесін шебер сомдай білген. Ақын тапқырлығы – өткен өмірді мұңлы бейнеде, қазіргі таңды қуанышты кейіпте бере білуінде. Бірақ мұңлы заман бейнесін жырлаған ұлы ақын туралы:

Десек-тағы,

Адам барда ұлы Абай

Замандарға зымырайды ілгері [10, 107], –

деп күрделі заманды қаз қалпында жырлаған Абайды қастерлеуде үндейді.

«Абай поэзиясы – өмір поэзиясы, халық мұңынан жаралған поэзия – ол өмірдің өзіндей құзар, өзіндей өрісті» [11, 82]. Сондықтан да Абай поэзиясы ақын жырларының бастауы, қайнар көзі болып табылады. Қ.Баянбаев «Ғаламның мұңын ұғып, сырын білген» ұлы ақынның қасиетін, өзіне біткен мінез-болмысын табиғи дарындылығын жыр жолдарында әдемі өрбітеді. Заман кейіпкері мен Абай бейнесін салыстыру арқылы «қу заман» мінезін аша түседі.

Бақытқа жетеміз деп қалай ғана,

Бастарын қатырған ғой талай дана.

Қу заман қай жақсыны жарылқаған,

Бермеген бәрін бірдей Абайға да [8, 27], –

деп Абай өміріндегі ауыр сәттерді, заман қиындығын суреттейді.

Өлең жолдарынан Абай қасиетінің тағы бір ерекшелігін аңғарамыз. Ұлтымыздың мақтанышы Абай арқылы қазақ бейнесін танымыз.

Ақындардың қай өлеңін алып қарасаңыз ұлттық салтымыз бен сипатымызды танытатын жолдар, астарлы сөздер кездеседі. Оны әр ақын өз өлең өлкесінде өзіндік өрнегімен танытады. Мысалы, М.Мақатаев:

... Алыста, Абайлардың жайлауында,

Жайылып поэзия пырағы жүр [12, 145], –

дейді.

Ақын бұл жерде, алдымен Абай поэзиясының ерекше қасиетін танытса, екіншіден, қазақтың жайлауын өлең жолына қосып, қасиетті қамбар атаның пырағын поэзияның жайлауына жайуы ақын тапқырлығы деуге болады. Өлеңнен астарлы мағынада айтылған ұлттық қасиетімізді танымыз. «Поэзия пырағы» сөзі өлеңге өзгеше леп, тыныс беріп тұр. Әрі қазақы ұғымды жақын болғандықтан әсері де мол.

Нәтиже. 1960 жылдар поэзиясындағы жаңашылдық. Біздің зерттеу объектімізге алынып отырған 60-70 жылдардың бір топ ақындары да Абай дәстүрімен қалам тербеген. Махамбет үлгісімен жыр жазған. Барлық жағынан аға буынды қайталаған, көшіріп алған деген пікірден аулақпыз. Әр ақын поэзия дәстүрін жалғастырғанымен өз деңгейінде, өз ерекшелігімен жырлады.

Мысалы Ұлы Абай:

Өлең шіркін – өсекші, жұртқа жаяр,

Сырымды тоқтатайын айта бермей [5, 40], – десе;

Қ.Мырзалиев өз өрнегімен:

Ақын болып тұйық жан саналмадым,

Көкіректі тас қылып жаба алмадым.

Әңгімеде кей сырды жасырсам да,

Өлең жырда сыр бүгіп қала алмадым [13, 42], –

деп ағынан жарылады.

Яғни, ұлы Абайдың «өлең сырынды ашар, жұртқа жаяр» деп сақтандырғанын, Қ.Мырзалиев: «О-ой өлеңнің аузында сөз тұрмайды, әйтсе де, сырымды жасыра алмадым оқушыман» дейді.

Қадыр өлеңінен тасқындаған қызыл сөздің алауын байқаймыз. Бұл қызыл да қызулы сөздер ақын сыры. Тіпті, оқушысынан сыр жасыру мүмкін еместігін де мойындағандай.

Қорыта айтқанда бүгінде қазақ поэзиясында дара тұлғаға айналған бірегей ақындардың Абай дәстүрімен үндескен лирикасы зерделенді. Абай лирикасының қазіргі қазақ поэзиясымен үндестігі бүгінгі көзқараспе ХХ ғасырдың екінші жартысында поэзия әлемінде Абай дәстүрін соны соқпақпен жалғастыра білген таңдаулы ақындар лирикасына талдау жасалынды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Егеубаев А. Кісілік кітабы. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 318 б.
2. Әбдігазиев Б. Асыл арна. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 128 б.
3. Кекілбаев Ә. Жүректен жүрекке // Ленинишіл жас. – 1968. 26 қыркүйек. – 3б.
4. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 2001 – 447 б.
5. Құнанбаев А. Қара сөз. – Семей: Международный клуб Абая, 2001. – 264 б.
6. Мақатаев М. Қарасаздан ұшқан қарлығайы. – Алматы: Жалын, 1999. – 220 б.
7. Дәдебаев Ж. Қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 309 б.
8. Баянбаев Қ. Құс сүті. – Алматы: Жалын, 1996. – 256 б.
9. Әбдірахманова Т. Қ. Аманжоловпоэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1976. – 298 б.
10. Мырзабеков К. Жолға салдым көшімді. – Астана: Елорда, 2001. – 208 б.
11. Әдібаев Х. Көкжиек. – Алматы: Жазушы, 1978. – 296 б.
12. Мақатаев М. Соғады жүрек. – Алматы: Рауан, 1991. – Т. 2. – 144 б.
13. Мырзалиев Қ. Көкейкесті. – Алматы: Атамұра, 2003. – 280 б.

МРНТИ 17.07.31

Н.Б. Құтжанова¹, С.Б. Ержанова¹

*¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан*

**А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ МҮДДЕСІ Ә.КЕКІЛБАЕВ
САРАПТАУЛАРЫНЫҢ НЕГІЗІ**

Аңдатпа

Мақалада көрнекті жазушы, қоғам қайраткері Ә.Кекілбаевтың алаш арысы, ұлт мақтанышы А.Байтұрсыновтың азаматтық әрекеттеріне баға беріп, тереңдікпен айтқан пікірлерін саралауды мақсат еттік. Жеке дара жазушының кемеңгер ақын туралы пікірлері мен көзқарастары сараланып, зерттелмегендіктен терең ойларды топтастырып, ғылыми айналымға түсіруге негіздейік деген ой туды. Оның нәтижесін жазушының әр кезде жазып қалдырған еңбектерінен бөлек, баяндамалар мен сөйлеген сөздерінен топтастырдық. Ол А.Байтұрсыновты «Кесекті кезеңде киелі істер тындырған кемел ер. Кемеңгер» деп атағаны ақынның мұрасымен және қоғамдық, саяси бағыттағы әрекеттерімен толық таныстығын, жіті зерделегенін байқауға болады. Зерттеу барысында Ә.Кекілбаев жазғандай, ақын сауаттылықты насихаттап қоймай тіршіліктің үйреншікті үрдісін заманға лайықтап түбегейлі жаңғыртып, ұлттық сананы заманға лайықтап қайта қалыптастырудың алғышарттарын жасаған деген қорытындыға келдік.

Кілт сөздер: кемеңгер, азаттық, әділдік, ұлттық бүтіндік, күрескер.

N.B. Kutzhanova¹, S.B. Erzhanova¹

Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

NATIONAL INTEREST A.BAYTURSYNULY BASIS FOR ANALYSIS A.KEKILBAEV

Abstract

In the article we set out to analyze the views expressed by well-known writer, public figure A.Kekilbaev, who highly appreciated the civil actions of national pride of A.Baytursynov. It was believed that the personal views of the author on the poet were differentiated and not studied, so that he could focus on deeper thoughts and

justify the scientific turn. In addition to the work of the writer, we summed up the conversations and speeches. He noted A. Baitursynov as "an ideal person who performed sacred tasks in cuneiform. "Eminent writer", as well as its social and political activities. In the course of the research, A. Kekilbayev wrote that the poet did not promote literacy, but he modernized the usual life process and created the prerequisites for the modernization of national self-awareness.

Key words: Eminent writer, liberty, justice, national identity, fighter

Н.Б. Құтжанова¹, С.Б. Ержанова¹

¹ *Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан*

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕРЕС А.БАЙТУРСЫНУЛЫ ОСНОВА АНАЛИЗА А.КЕКИЛЬБАЕВА

Аннотация

В статье мы ставили целью проанализировать взгляды, высказанные известным писателем, общественным деятелем А.Кекильбаевым, который высоко оценил гражданские действия национальной гордости А.Байтурсынова. Считалось, что взгляды личного автора на поэта были дифференцированы и не изучены, так что он мог сосредоточиться на более глубоких мыслях и оправдать научный оборот. Помимо работ писателя, мы подвели итоги бесед и выступлений. Он отметил А. Байтурсынова как «совершенного человека, выполнявшего священные задания в клинопись».

«Выдающийся, гениальный писатель», а также его общественно-политическая деятельность. В ходе исследования А.Кекильбаев писал, что поэт не пропагандировал грамотность, но модернизировал привычный жизненный процесс и создал предпосылки для модернизации национального самосознания.

Ключевые слова: выдающийся, гениальный писатель свобода, справедливость, национальная идентичность, неутамимый борец за мир и справедливость.

Кіріспе.

Алаш арысы А.Байтурсынов туралы біраз танымдық ғылыми зерттеулер бар. Солардың бірі – халық жазушысы Әбіш Кекілбайұлының «Ұстаз ұлағаты» [1] атты аса көрнекті мемлекет қайраткері, ғұлама ғалым, ағартушы Ахмет Байтурсынұлының туғанына 125 жыл толуына байланысты салтанаттағы сөзі. Жазушы өз сөзін ардақты Елбасы, қадірлі қауымға қарата бастаған. Жазушы өз сөзін тереңнен, тарихтан, үлкен толғаныстан тартып жалғаған. Ол Ахмет Байтурсыновты «Кесекті кезеңде киелі істер тындырған кемел ер. Кеменгер» [1, 151] деп атайды. Ә.Кекілбаев қазақ, адамзат тарихынан асып, әлем жаратылысын айтуға өтеді. Сондағы айтайын дегені - адамзатты алалыққа, бір-біріне жау болуға бастаған қайнарларға ой салу. Тіршілік, сана жолында болу барысында қынжылыс та қатар жүрген. Біздіңше, бұл адамзаттың Жаратушы рухы – ақыл-ой, сана мен топырақ тектес тән, дене, нәпсіден құралған екі жақты болмысына байланысты туған жағдай. Осы орайда Ә.Кекілбаев былайша толғанады: «...Тіршілік бірте-бірте алыс-алыс кеңістіктерге аяқ басыпты. Үйірлестік пен үй ішліктен туындаған әлеуметтесу этникалық, мәдени-өркениеттік, саяси-мемлекеттік әр алуандыққа жол ашыпты. Сөйтіп адамзат бірте-бірте әуелдегі бір тектен өрбігенін естен шығарып, жүре келе пайда болған айырмашылықтарына баса мән беріп, әуелі бірін-бірі жатырқайтын, артынан бір-бірімен жауласатынды шығарыпты» [1, 151-152]. Сірә жазушы ойын әріден тартқандағы көздегені – А.Байтурсынов өміріндегі елеулі әрекет – ұлт үшін еркіндік, азаттық, теңдік жолындағы күресімен байланыстыру. Байқағанымыздай, қай жазушы, ғалым, зерттеуші ой айтса да, А.Байтурсыновтың ұлт-азаттық ойлары мен әрекет, күрестеріне орала береді. Өйткені ұлт жолындағы жанкешті күрес, азаттық, әділдік аңсауы – А.Байтурсынов өмірінің өзегі болған. Ә.Кекілбайұлы ойы былайша жалғасады: «Бес құрылықтың біреуінің болмашы пұшпағына ғана шоғырланған технологиялық басымдылық қалған дүниені қауқарсыздандырып шыға келді. Былайғы дүние әлі игерілмеген кеңістік ретінде қарастырыла бастады. Ондағы халықтарды бұдан арғы тарихи дамуға қауқарсыз бүгін бар, ертең жоқ уақытша тұрғандар деп санаушылық бел алды» [1, 152]. Әңгіме патша үкіметі мен қазақ халқы арасындағы теңсіздік, алғашқысының өктем, үстем, күшті, кейінгісінің әлсіз, қауқарсыз, бағынышты халін айтуға жүйелі жүріп келеді. Заңғар жазушы Ә.Кекілбаев осылайша А.Байтурсынов туралы ойын мүмкін болған терең тәркінінен бастап сөз етеді. Жазушы қазақ халқын құл ету, отар елге айналдыру ерте басталып, кеш жойылғанын жазады. Қазақ даласын отарлауда неше түрлі жымьсықы, қу әрекеттер жасалғаны еске алынады: «Дала уалаяттарын бедеудің үш дүркін реформасы ұлттық бүтіндіктен, аумақтық тұтастықтан, дәстүрлі билік институттарынан әбден жұрдай қылғанды» [1, 153]. Қазақ елдігі, қасиет-болмысы, мінезі, жер, суы жағынан қысым, шектеуге ұшырап отарлана берді. Қоғамдық ғылымдарда көбіне қазақ ағартушы демократтарының ұлт азаттығы

жолында оқыс, ерен әрекеттерге, революциялық қозғалыстарға бара алмағаны – олардың кінәсі, кемшілігі ретінде айтылатын. Мысалы мұндай пікір Абайдың дүниетанымы туралы ғылыми еңбек жазған Қ.Бейсембиев кітабында ұшырайды. Осы орайдағы ақиқатты тануға Ә.Кекілбаевтың мына түйінді ойы көп көмек етеді: «Мұндай жағдайда ең болмаса, сойылатын тоқтының соңғы тұяқ серіпкеніндей бір қарсылық боларын әркім-ақ ұғар еді. Бірақ таңданатынымыз: бұл жолы бұрынғыдай қиқулап атқа мініп, зеңбірекке қарсы шауып, қанға бөккеннен мән шықпайтынын, ұрымтал кезде жан-жақты қауымдастырылған жүйелі күреспен қарсы тұру керектігін түсінетін кемел тұлғалардың кенеттен қалай табылғаны? Ұлттық элита әлі қалыптасып үлгермеген еді» [1, 154]. Осындайда арырақ замандағы Абайды айтпағанда, бергі тығырыққа көп тірелген замандағы А.Байтұрсыновтың ой, әрекеті, өз әлінше күресуі зор ерлік деуге келеді: «Бұл жағынан келгенде, А.Байтұрсынұлы – ұлттық тарихымызда ешкіммен салыстыруға болмайтын ерекше тұлға» [1, 154].

Әдістеме. Біз жазушы Ә.Кекілбаевтың өте терең, тың, оқыс ойлар айтатынын атап өткіміз келеді. Жоғарыда да заманына қарай ақылды әрекет қолдана күресу қажеттігі туралы ойын келтірдік. Мына ұсынар ойы да сондай көбіміз тани білмеген, біліп үлгермеген пайдалы, танымды түйін: «Біз бұл арқылы рухани дамуымыздың ойдағыдай өрістеп кете алмауының себебі тарихи сабақтастықтың қайта-қайта үзіліп қала беретіндігінен, соның салдарынан әрдайым тыннан бастап, өткендер біліп үлгерген ақиқатқа қайтадан өз күшіңмен жетуге тура келетіндігінен, сөйтіп көп күш жігердің босқа сарып болатындығынан екенін айтқымыз келеді» [1, 155]. Өте терең, тапқыр, танымды ой. Мысалы қазіргі өзіміз өмір сүріп отырған қоғам мен заман ерекшелігін тануда бізге Абай шығармалырының көп көмек болары анық. Себебі Абай өмір сүрген заман мен біз өмір сүріп жатқан кезең арасында сәйкестік бар. Абай да, біз де капиталистік қарым-қатынастар қоғам өміріне ене бастаған заманда тіршілік еткен жайымыз бар. Айырмашылығы – Абай заманындағы капиталистік, нарықтық, базарлық, сауда-саттық қатынас өзінің жүйелі, эволюциялық жолымен енді де, біз келесі, кезекті социалистік жүйеге капиталистік жүйені аттап, секіріп өтіп, одан қайта кері оралып, нарық экономикасы, яғни капиталистік қарым-қатынас заманына қайта түстік. Екі қоғамда да жекелік қарым-қатынас, меншік, сауданы, пайданы көбірек ойлау орын алған. Яғни қазіргі қоғамды танып түсіну үшін Абай шығармаларын зерделеп оқыған жөн. Өйткені қоғам өміріндегі өзекті жайлар мен заңдылықтар қайталанып, әр кезде қайта оралып отырады. Өзгесін былай қойғанда, қазіргі халықтың мінез, қасиет, болмысында баяғы Шәкәрім айтатын «тіршілік таласы», ұтылмау жайы, пайда, ақша құдіреті көбірек көрініс тапқан. Кейде Абай айтқан мына бір түйін ойымызға орала береді: Ақылды деп, арлы деп, ақ пейіл деп Мақтамайды ешкімді бұл күнде көп. Осы күнде мал қайда, боқ ішінде, Алтын алсаң береді боғынан жеп [2, 198]. Әркім де өз қолын өзі кесе алмайды. Сөйтсе де осындай жайдың өмірден орын алып қалатын жағдайы ойландырады. Ең бастысы қоғам мен мемлекеттің құтты, мықты, қайырымды болуы бұқара көпшіліктің барша халықтың азаттығын, теңдігін, игілігін ойлап, қамдастырумен келеді. А.Байтұрсынов заманында мұндай құндылықтар, өкінішке орай, болмады. Елім, ұлтым деген азамат сол жолда барын салып, ақыл-ой, әрекет, амалдарын жасап күресті: «Ол бір басының тәуекелімен бүкіл бір ұлттың тәуекелінің түгел оянуына түрткі болды» [1, 155]. Ортақ ақиқатты әркім де қайталап айтып жатса айып емес, өйткені оны басқаша айтсаңыз, я айтпай кетсеңіз, сол - айып. Ә.Кекілбаев та А.Байтұрсынов өміріндегі бала кезгі жүрек жарасын еске алады. Жазушы Ә.Кекілбаев ақын А.Байтұрсыновтың он үш жасында көрген қиянатын кейінгі күрес әрекетінің бастауы деп біледі. А.Байтұрсынов үкіметтен қайыр, әділет, қамқорлық болмайтынын ерте таныған жан. Он үшінде көрген қиянатымен тістеніп қинала қанаттанып, намысқа тырысып есейеді, оқиды, ел ісіне араласады. Өзі ұстаз болған соң білім беруді қайта жүйелеу туралы ойларымен Омбыдағы Алекторовқа барып, ақырында ұлты халқы жолындағы оң, ізгі ойлары іске аспайтынын біліп күдер үзеді. Ә.Кекілбаев жазғандай, ендігі жол – үкіметтің емес, халықтың өзінің көзін жеткізу еді. Елді түзеудің баланы оқытуды түзеуден ұлт болудың қазақша оқуды жолға қоюдан басталатынын ұғындыру еді [1, 157]. Ағартушылық бағытта ғана емес, әлеуметтік, саяси жолда да әрекет етіп көрді, бірақ жолы болмай, патша үкіметінің қаһарына ілігіп абақтыға жабылды. Бәрі де өзі үшін емес, елі, ұлты жолында көрген зорлық, қорлықтары болатын. Ұлт-азаттық күрес – А.Байтұрсынов өміріндегі күре тамыр жол болды. Онда бұдан өзге ой болмады. Бар өмірі, өнері, білімі, қайрат-жігері осы жолға жұмсалды: «...он үш жасында жүрегіне қадалған оқ ақыр аяғында ұлттық тәуелсіздікті көздейтін айықпас дертке айналды» [3, 157]. Ә.Кекілбаев өте сұңғыла қаламгер, танымы терең жазушы. Жалпы ақылдылық әр нәрсенің де мәнін, өзегін, тәркінін танумен байқалса керек. Жанама жайды айтып адасу әркімде де бола береді. Ал әр нәрсенің өзегін тану – данышпан тектес тұлғаларға ғана тән қасиет. Осы орайда Ә.Кекілбаев А. Байтұрсынов өміріндегі, оның ағарту, ғылым, әдебиет қызметіндегі басым болған, маңызды болған дегенді ойлап, мынадай түйінге келеді: «Олай болса, А.Байтұрсынұлы бірінші кезекте халқының азаттығы, елінің тәуелсіздігі мен ұлтының мемлекеттілігі жөнінде жан аямаған күрескер» [4, 160].

Нәтижелер. Демек біз тандап алған, зерттеу нысаны еткен тақырыбымыз өте өзекті де орынды болғаны көрінеді. Қазақ даласын билеуде патша әкімшілігі 1822 жылғы Сібір жарғысын, 1868 Уақытша ережесін, 1891жылы алдыңғылардың күшін жойып Дала ережесін енгізді. Алғашқы Ереже қазақтарды аталастыққа қарай ауылға, руластыққа қарай болысқа, тайпаластыққа қарай округке бөліп, қылмысты істі сот арқылы, дау-шарды билер арқылы шешіп, дәстүрлі үрдіске жақын үрдісте қалдырды. Екінші ереже үй санына қарап ауылға, болысқа бөліп, әрқайсысының қонысын белгілеп, әлеуметтік істерді орыс шаруаларынша шешіп, жартылай дәстүрлі үрдіске көшірді. Ал соңғы Ереже бойынша қазақтар ендігі жерде ішкі Ресейге өте-мөте жақын үрдісте басқарылатын болды. Ол аз болғандай, сайлау мен партияшылдықты күштеп танып, онсыз да әр губернияға кірме боп кеткен қазақ енді ауыл арасында да ағайындықтан айырылып біткен қауымға саналы түрде жаңа үрдіске бет бұрып, жаппай ширап шындалудан басқа амал жоқ еді [5, 161]. Біз Ә.Кекілбаевтың тұжырымдарына қайта-қайта қайран қалатынымызды жасырмаймыз. Ол мәселенің өзегін тауып сөйлеуге шебер. Шоқан, Ыбырай, Абай бастаған ағартушылық әрекет жақсы нәрсе, керек-ақ. Оларда да өресі жеткен халыққа жан-жағын заманын тануға мүмкіндік болды, сөйтсе де оларда елге «оқы», «өнер үйрен» деген ақыл-кеңес басым болды. Содан Ә.Кекілбаев А.Байтұрсыновқа қатысты былай деп жазады: «Мұндай тұста ағартушылықты тек сауат ашумен шектемей, ең алдымен заман танытуға бағыттау керек болды» [1, 161]. Заманның жымысқы қалыбын, қоғамды өзгертер күшті білмей, болжамай, адасып, болған жайды қалыпты тіршілік көріп жүре берсе де болады, бірақ ол кезде ілгерілеп, азаттану, аман қалу мүмкін болмайды. Ә.Кекілбаев А.Байтұрсыновтың осындай еліне заман болмысын танытудағы әрекетін орынды атап өтеді. Өйткені адамды, қоғамды өзгертіп, өзіне икемдейтін – заман. Заман бір қалыпта тұрмайды, өзгеріп, ауысып отырады. Заманына қарай қоғамы, адамы пайда болады. Яғни мінез, қасиет қатынасы жағынан адамдар заманына бейімделіп өзгереді. Заман да өз-өзінен пайда болып, көктен түспейді. Оны жасайтын, қалыптастырып сақтайтын, өзгертетін, өз саясатына орай бейімдейтін – билік пен әкімшілік.

Талқылау. Ә.Кекілбаев келтірген А. Байтұрсынов сөзінде айтылғандай, «жеке кісі түгілі, жалпақ ел - заманының бұйдалап жетектеген түйесі. Енді заманның жетегінде жүрмеген шаруаның мұрны жыртылмақ» [1, 161]. Өте тапқыр айтылған ақиқат ой. Мұндай аталы ақиқат ойды өз кезінде Абай да айтқан: Әркімді заман сүйреме, Заманды қай жан билемек? Заманға жаман күйлемек, Замана оны илемек [2, 246]. Ақылды, есті адамдардың бәрі де бұл ақиқатты білсе, әуелі ел игілігіне кері әсер еткен заманды жөндеуге тырысады, я заманының дегеніне көнеді, я А.Байтұрсынов секілді амалдап, әртүрлі жолдармен ел санасын ояту арқылы ұлт игілігіне ұмтылады. Ә.Кекілбаев жазғандай, А.Байтұрсынов оқуды, білім алуды, сауаттылықты насихаттады. Тіршіліктің үйреншікті үрдісін заманға лайықтап түбегейлі жаңғыртпақ шарт... Ұлттық сананы заманға лайықтап қайта қалыптастыруға жұрт боп жұмылмақ шарт [33, 162]. Ә.Кекілбаев пікірінше, А.Байтұрсынов ұлт тәуелсіздігі жолындағы Алаш қозғалысының орталық тұлғасына айналды. А.Байтұрсынов «Алаш» партиясын құруға, ұлттық мемлекет болуға мұрындық болып, барынша әрекет етті. Бірақ жағдайы мен заман жайы ақын, қайраткер ойын жүзеге асыруға мүмкіндік бермеді. Осындайда жазушы пайымдағандай, А.Байтұрсынұлы Құдайдан басқадан қорықпай, бұрынғы айтыстарды ұмытып, халық бірлігін нығайтуды бірінші кезекке қойды [1, 165]. А.Байтұрсыновтың ұлт азаттығы мен тәуелсіздігі жолында мүмкін әрекеттің бәріне де барды. Басымдық пен жеңіске жеткен большевиктер партиясына бір жыл болса да мүше болды, оның үкіметімен бірлікте әрекет жасады. Сондағы мақсаты біреу-ақ, ол – ұлтының азаттығы мен егемендігі.

Қорытынды. Бізге Ә.Кекілбаев жазғандай, тапшыл идеология өліара кезең өткен соң түбегейлі үстемдікке ұмтылды, кешегі уәделер ұмытылды. Ұлттық автономиялар уақытша шарттылыққа айналды. Бір кезде самодержавие үлгере алмай кеткен аздардың ұлтсыздандырып, көптің сойылын соқтыратын саясатқа көшті. Оған қарсы болатын күштер алдын ала есепке алынып, олардың алдынан арандар қазылды. Халықтардың тарихи қалыптасқан әлеуметтік қатынастары жаппай тапшылдық арнаға көшіріліп, ұлтшілік алауыздық ашық қолдау тапты. Ахмет Байтұрсынұлының үзеңгілестері жаппай жер аударылды. Адамдар теңдігі бұрмаланып, халықтар теңдігі аяққа басылды. Не болып, не қойып жатқандығының арғы астарын аңғарады-ау деген естияр қауым абақтыға қамалды. Атылды, асылды. Сол қатарда ұлттар теңдігіне, халықтар жарастығына сол арқылы жүзеге асатын экономикалық, әлеуметтік, саяси, рухани жаңарысқа ұмтылған адамгершілік диқаншысы А.Байтұрсынұлы да кетті [5, 168]. Алаштың бірігей азаматы өмірден еріксіз өтсе де, қадірі, қасиеті, ұлты жолындағы ерен еңбегі бізге жетіп отыр. Ә.Кекілбаевтың А.Байтұрсынов жайлы мақаласындағы басты мазмұн, негізгі бағыт ретінде ұлт ұстазының елі үшін еткен еңбегін айтуға құрылған. Сондықтан да жазушының бұл еңбегі кеменгер ақын туралы жиі айтып жүрген ұлағатты да терең ойларымен ұштасып жатқанын мақтанышпен айтуымыз керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Кекілбаев Ә. Ұстаз ұлағаты. - Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. 6-том. – Алматы: «Ел-шежіре». 2013. – 372 б.
2. Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Жазушы. 1986. – 304 б.
3. Нұрпейіс К. Аса ірі қоғам және мемлекет қайраткері. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. 6-том. – Алматы: «Ел-шежіре». 2013. – 322 б.
4. Қозыбаев М. XX ғасырдың ұлы реформаторы. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. 6-том. – Алматы: «Ел-шежіре». 2013. – 350 б.
5. Ісімақова А. Алаш әдебиеттануы. – Алматы: Мектеп. 2009. – 560 б.
6. Байтұрсынов А. Ақ жол. Өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу. Құраст., алғысөзін жазып, баспаға әзірлеген – Қаз ССР ҒА-сының корр.-мүшесі Р.Нұрғалиев. – Алматы: Жалын. 1991. – 464 б.
7. Қамзабекұлы Д. Руханият. – Алматы: Білім. 1997. – 272 б.

МРНТИ 17.82.90

В.В. Лян¹, Б.А. Ахатова¹

*¹Казахский университет Международных отношений и мировых языков им. Абылай хана
г. Алматы, Казахстан*

УНИКАЛЬНОСТЬ, ОСОБЕННОСТИ И МЕСТО ЖАНРА «YOUNG ADULT» В СОВРЕМЕННОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

В настоящей статье рассматривается история становления ныне популярного художественного жанра в западной литературе – YoungAdult или литература для «молодых взрослых». Однако, несмотря на свою популярность, сам термин зародился не меньше двух веков назад. Термин “YoungAdult” является безэквивалентным понятием, поскольку есть разница в понимании и в жанровых составляющих литературы для молодых взрослых в США и аналогичной подростковой литературы в России. В статье раскрываются возрастные, психологические и физиологические особенности читателей, для которых создаются произведения в этом жанре. Кроме того, раскрывается уникальность жанра YoungAdult, заключающаяся в неоднозначности возрастных границ читателей – поклонников этого жанра. В статье приводится классификация подвидов жанра YoungAdult, основанная на единых темах и проблемах, которые поднимаются и обсуждаются современной молодежью. Даются примеры к каждому суб-жанру из книг, которые приобрели широкую распространённость на современном книжном рынке. Авторами был предпринят теоретический обзор научных работ, посвященных проблеме определения жанра YoungAdult, на основе которого в статье представляются единые характеристики жанра, благодаря которым он выделяется в отдельное литературное направление.

Ключевые слова: youngadult, подростки, молодежь, жанр, литература, жанровые особенности.

V.V. Lyan¹, B.A. Akhatova¹

¹Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

THE UNIQUENESS, PECULIARITIES AND PLACE OF THE “YOUNG ADULT” GENRE IN CONTEMPORARY FICTION

Abstract

The article gives brief overview of the history of the newly popular genre in Western literature – Young Adult fiction. Despite its popularity, the term was originated at least two centuries ago. The term “Young Adult ” is a non-equivalent concept, because there is a big difference in understanding the Yung Adultgenre components in the United States and similar teenage literature in Russia. The article reveals the age, psychological and physiological characteristics of Young Adult readers. In addition, the uniqueness of the Young Adult genre is

revealed, which lies in the ambiguity of the age limits of readers. The article provides a classification of subgenres of the genre Young Adult, based on common themes and problems that are raised and discussed by today's youth. Examples are given for each sub-genre of books that have become widespread in the modern book market. The authors have undertaken a theoretical review of scientific works devoted to the problem of determining the genre of Young Adult, on the basis of which the article presents the general characteristics of the genre, which make it stand out as a separate literary direction.

Keywords: young adult, teenagers, genre, literature, genre peculiarities, youth

В.В. Лян¹, Б.А. Ахатова¹

*¹ Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті
Алматы қ., Қазақстан*

ЗАМАНАУИ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ «YOUNG ADULT» ЖАНРДЫҢ БІРЕГЕЙЛІГІ, ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМДАҒЫ ОРНЫ

Аңдатпа

Осы мақала қазіргі таңда танымал Young Adult жанры немесе «жас ересектер» әдебиетінің қалыптасу тарихын қарастырады. Өзінің жаңадан қалыптасуына және танымалдығына қарамастан терминнің өзі екі жүз жыл бұрын пайда болды. Дегенмен, «Young Adult» термині эквивалентсіз түсінік болып табылады, өйткені АҚШта жас ересектерге арналған әдебиеттің жанрлық ерекшеліктері мен Ресейдегі соған ұқсас жасөспірімдерге арналған әдебиеттің айырмашылығы бар. Осы мақала аталған жанр оқырмандарының психологиялық, физиологиялық және жасына байланыста ерекшеліктерін ашады. Сонымен қоса, Young Adult жанрдың ерекшеліктері, оның ішінде осы жанрға қызығатын оқырмандардың жастарының бірімді еместігі қарастырылады. Мақала қазіргі жастармен талқыланатын тақырыптар мен мәселелерге негізделген Young Adult жанрдың түрлерін атап өтеді. Осы жанрдың аталған әр түріне заманауи кітап нарығында кең таралған кітаптар арасынан мысал беріледі. Мақала авторлары Young Adult жанрдың мәселесіне арналған ғылыми жұмыстарды теориялық тұрғыдан қарастыруға тырысты, соның арқасында осы жанрды жеке әдеби бағыт ретінде қарастыруға себеп болған ортақ сипаттамалар беріледі.

Кілт сөздер: young adult, жасөспірім, жастар, жанр, әдебиет, жанрлық ерекшеліктері.

Введение. Всего за пару лет категория «YoungAdultLiterature» трансформировалась в одно из самых популярных литературных направлений XXI века, а также покорила сердца миллионов, постепенно охватывая не только аудиторию молодых людей, но и взрослых (родившихся до появления самого жанра). Как считают книголюбые, книги такого жанра сегодня обрели уникальную известность, ведь набирающие популярность романы разбираются продюсерами и в тот же миг превращаются в успешные кинофильмы.

Релевантность исследования уникальности и особенностей перевода такого объекта заключается в широкой популярности и востребованности романов, написанных в жанре YoungAdult – о подростках и для подростков. Количество книг, написанных в данном жанре сильно возросло с 2000 по 2018 гг. по всему миру, в целом, благодаря росту рынка книг цифрового формата среди молодежи.

Когда жанр YoungAdult (YA) только зародился, он представлял собою абсолютную подсистему, входящая в классификацию древнегреческой литературы, где поэзия, проза и драма обладали определенными особенностями, раскрывающими основной авторский замысел по мере написания истории. В последующие периоды свое развитие получили и другие жанры, как рыцарская романтика, опера и прозаическая фантастика, однако рост количества книг, освещающих тем и проблем, касающихся молодежи, привел к ответвлению жанра YA в отдельную автономную категорию.

Методика. В качестве основного метода при написании данной статьи применялся метод литературного обзора и анализа с целью объективного представления имеющихся научных трудов как в зарубежной, включая российскую и западную литературу, так и отечественной художественной науке. Кроме того, этот метод помог поставить конкретные вопросы к научному исследованию, выполняемого в рамках жанра YA, выявить актуальность исследования и понять, почему исследуемая тема представляет особый интерес в научных кругах, а также, определить какие работы (исследования) уже были выполнены по данной проблеме.

В дополнении к вышеназванному методу, авторы статьи основополагались на описательный метод в целях раскрытия ключевых понятий, таких как жанр YA, подростки, взрослая молодежь, подростковая литература. Более того, опираясь на описательный метод были приведены основные характеристики и

компоненты литературы жанра YA в, благодаря которым он приобретает свою уникальность и значимость в целой системе жанров современной художественной литературы.

Результаты. В своем исследовании, Эйприл Доун Уэллс перечисляет семнадцать общих черт подростковых романов: дружба, попадание в неприятности, интерес к противоположному полу, деньги, разрыв отношений, одинокие родители, повторный брак, проблемы с родителями, дедушки и бабушки, младшие братья и сестры, общество, популярность, половое созревание, раса, смерть, соседство, работа. Включая: индивидуальность, сексуальность, расизм, депрессия, самоубийство, злоупотребление наркотиками, злоупотребление алкоголем, неблагополучная семья, запугивание со стороны других лиц.

Существуют некоторые критерии, которые исследователи используют для оценки эффективности подростковой литературы:

1. Возраст главных героев, как правило, соответствует возрасту читателей.
2. Тема сюжета должна касаться современных проблем и опыта.
3. Предмет должен охватывать один молодой человек, имеющий отношение к таким вещам, как отношения с родителями и взрослыми, болезнь и смерть, давление со стороны сверстников в отношении наркотиков и пола, а также зависимость или беременность.
4. Все вышеизложенное относится к стереотипным книгам, подобные этим, распространены книги, темы которых больше связаны с тайной или научной фантастикой. Хотя у них есть четкий жанр, в книгах может быть много элементов художественной литературы «YA».
5. Содержание должно учитывать глобальные проблемы, такие как культурное, социальное и гендерное разнообразие, а также экологические и политические вопросы, поскольку они относятся к подросткам [1].

Категория подростковой литературы продолжает расширяться и в других литературных стилях: комиксы или манга, ранобэ, любовные романы и даже в подкатегориях, такие как киберпанк, технотриллеры и современная христианская художественная литература. Покупки, многие «немолодые взрослые» читают подростковые книги.

Как и взрослый книжный рынок, YA-фантастика имеет бесчисленных читателей и популярность, например, такие книги как, «Дерево растет в Бруклине, Убить пересмешника», Go Ask Alice, Rumblefish, The Outsiders, серия «Сумерки», дистопия «Голодные игры» и «Дивергентная серия», «Винноваты Звезды», «Элеонора и парк», набирают все большую популярность с каждым днем.

От 12 до 25 – это большой диапазон в возрасте, начиная с уровней чтения и личного развития, а также большой разброс по тематике. Несмотря на то, что это литература, чья целевая аудитория – молодые люди, на данный момент, это больше условное определение, ведь жанр давно вышел за рамки возрастной категории. Книги стали интересны широкому кругу читателей, поскольку вся литература под маркировкой «YA» имеет свою индивидуальность и особенности [2, 78].

Во-первых, главные герои книг обязательно должны быть юными, то есть, это ученики школ или студенты.

Во-вторых, проблемы, обсуждаемые в молодежной литературе, включают в себя: дружбу, любовь, деньги, разрыв отношений, отношения внутри семьи и т.д., то есть культура, которая окружает и поглощает молодых людей, что играет огромную роль в их жизни. Круг проблем должен быть близок возрасту героев, в таком случае вы не найдете в книгах «YA» рассказ о жизни мамы-одиночки с тремя детьми или образ жизни бизнесвумен.

В-третьих, в таком жанре очень популярен литературный подвид – «роман взросления», что представляет собой историю этапов взросления героя, как он/она набирается опыта, попутно переживая всевозможные жизненные ситуации.

Идеей являются взрослые проблемы, ориентированные на читателей, которые (как и герои главных книг) впервые сталкиваются со взрослыми ситуациями. Молодые взрослые истории часто избегают от всех взрослых фигур. Это позволяет молодым взрослым сиять в центре сцены и получать все лавры за работу, которую они выполняют в течение всей истории. Взрослые не редко отсутствуют или играют лишь второстепенную роль. Невероятное количество историй уничтожает всех взрослых фигур, в своем повествовании, например, возьмите произведение «Повелитель Мух». Разумеется, мальчики в истории не стали бы охотиться друг за другом, если бы взрослые были рядом. Если, взрослые и фигурирует в истории, они чаще всего являются родителями одного из персонажей, а иногда и наставником, к которому на протяжении всей истории, добирается герой.

События в книгах Янг Эдалт разворачиваются на фоне глубоко укоренившейся драмы, но в отличие от Romance или ChickLiterature, в завершении истории мы чаще всего понимаем, что персонаж не

раскрыт до конца, что это всего лишь одна грань истории героев, для которой нет необходимости иметь вывод. Одним из частых мест, где происходят события в произведении Янг Эдалт является, например, университетский городок. Как правило, главные герои оказываются далеко от родного дома и на расстояние от родителей в первый раз, что созвучно и понятно для тех, кто читает книги. Они исследуют, подвергают свои ценности проверкам, теряют и находят собственные границы и развиваются, подвергая себя риску, чтобы обнаружить себя, свои пределы. Кроме того, часто говорится о первом рабочем месте, первом опыте и приобретении первой квартиры. Аналогично романам и спекулятивной фантастике, YA литературу могут считать всего лишь узкой категорией или поджанром, поэтому традиционные истории также могут иметь место в исторических условиях или в паранормальных мирах.

Подростковая литература исследует темы, весьма важные для подросткового возраста, такие как отношения к авторитетным деятелям, давление со стороны сверстников, проблемы касаемые гендерного, социокультурного и социально-экономического статуса. В первую очередь основное внимание сосредоточено на молодом лидерстве, и читатель испытывает эмоции, ситуации и т.п. через этого персонажа и способен видеть, как эти проблемы или ситуации разрешаются [3, 100].

Обсуждение. В кругу современных читателей, новомодный термин YA быстро стал популярным по всему миру, однако само направление подростковой литературы зародилось не меньше двух веков назад. История подростковой литературы напрямую связана с историей восприятия детства и юности. В 1920-е годы впервые стало ясно, что подростки – это отдельное поколение, хотя многие романы юной возрастной категории были опубликованы задолго до его определения. Одним из первых писателей, отметивший молодых людей как отдельную категорию читателей, была Сара Триммер, которая в 1802 году определила возрастные рамки термина «YoungAdulthood», как людей в возрасте от четырнадцати до двадцать одного года. В своем журнале, «The Guardian of Education» Триммер ввела термины «Литература для детей» (для детей младше 14 лет) и «Литература для молодых людей» (для лиц от 14 до 21), определив новую классификацию подростковой литературы [4].

Современная классификация юношеской литературы возникла в 1950-х и 1960-х годах, особенно после публикации романа «The Outsiders» С.Э. Хинтон (1967), который получил идентификацию как «a coming-of-age novel», что значит роман для достигших зрелого возраста, поскольку он повествует о жизни 14-летнего подростка. Здесь поднимаются вопросы классовой борьбы, становлении и формировании зрелости, о братской любви, дружбе и нашедших отражение в истории конфликта двух молодёжных банд, члены которых занимают разное социальное положение. Интересным является то, что автор начала писать роман в пятнадцать лет и закончила, когда ей исполнилось в восемнадцать [5, 32].

1960-е годы стали эпохой, когда люди моложе 30 лет стали предметом общественного беспокойства, и началось исследование подросткового возраста. Это было десятилетие, когда литература для подростков стала самостоятельной, что и явилось причиной бурной дискуссии о подростковом опыте и новой идее авторов-подростков. В конце 1960-х и начале 1970-х годов было опубликовано то, что позже стало известно, как «триумф»: «I Know Why the Caged Bird Sings» (1969), автобиография первых лет американского поэта Майя Анджелу; «Друзья» (1973) Розы Гай; полу-автобиография «The Bell Jar» (1963) поэта Сильвии Плат; произведение «Deathwatch» (1972) Роба Уайта, который был награжден премией Эдгара в 1973 году.

Так как книжные издатели стали фокусироваться на появляющемся подростковом рынке, книгоиздатели и библиотеки стали открывать категорию для молодых взрослых, отличающихся от детской литературы и романов, написанных для взрослых. 1970-е - середина 1980-х годов описывается как золотой век подростковой литературы, когда сложные романы стали говорить напрямую с интересами идентифицированного подросткового рынка. В 1980-х годах молодежная литература начала подталкивать к написанию описания и решению проблем, которые считались подходящими для их аудитории: книги, посвященные таким темам, как изнасилование, самоубийство, смерть родителей и убийство, которые ранее считались табу, имели коммерческий успех. Это отражало тенденцию к тому, что англичане и американцы хотели читать истории, отражающие реальное состояние молодежи.

В 1997 году был опубликован, первый роман Дж. Роулинг Гарри Поттер и Философский камень, и с этого момента серия книг о Гарри Поттере станет новаторской работой на этом фронте, получившая высокую оценку за ее сложность и зрелость и привлекающая широкую аудиторию для взрослых. По сути, это было три подростка, которые пытались вести нормальную жизнь и справлялись с банальной борьбой с достижением совершеннолетия и справлялись с их потерей невинности, поглощенные воинственной магии. Успех серии «Гарри Поттер» заставил многих увидеть Гарри Поттера и его автора, Дж.К. Роулинг, как ответственный за возрождение молодой литературы для взрослых в современной литературе.

С момента своего появления термин youngadult вызывал споры и дискуссии, и поэтому до сих пор нет единого мнения, кто такой молодой взрослый: это уже не дети, но еще и не до конца взрослые.

В соответствии с информацией, предоставленной Американской Википедии, читателями литературы в жанре YoungAdult являются подростки в возрасте от двенадцати до восемнадцати лет, и эта категория рассчитана именно на них. В сопоставлении с российской подростковой литературой, которая нацелена на возраст от пятнадцати до семнадцати лет, зарубежные книги YoungAdult, продаваемые в России, распространяются издательствами на возраст от семнадцати до двадцать одного года

Всемирная организации здравоохранения дает следующую возрастную классификацию, подразделяя их на три основные категории: люди в возрасте от 10 до 19 лет относятся к *подросткам*, люди в возрасте от 15 до 24 лет определяются как *молодежь*, а лица в возрасте от 10 до 24 лет обозначаются как молодые люди. Например, ряд американских литераторов Вадхам и Остенсон, Нильсен и Донельсон утверждают, что это люди в возрасте от 12 до 18 лет, однако Майкл Карт, известный писатель в жанре Янг Эдалт а также ведущий американский специалист по литературе Янг Эдалт заявляет, что «молодые люди хотят читать о том, что им интересно, будь то эскапистские приключения сверстников или истории о том, как выжить в нашем мире, и что с ними надо говорить на равных. Еще они любят ассоциировать себя с персонажами, находить в книгах свои переживания и свой опыт». Так формируется еще одна главенствующая особенность жанра, заключающаяся в том, что главными персонажами абсолютно всегда являются подростки [6, 118].

Еще относительно новый, но уже занявший своё место в сердцах каждого читателя, жанр «young adult», до сих пор не имеет определенной возрастной планки. Возрастной диапазон для такого жанра субъективен. Некоторые источники утверждают, что он варьируется от двенадцати до восемнадцати лет, в то время как авторы и читатели литературы YA, нередко относят его к людям от пятнадцати до двадцати лет. Как отмечается «Американской библиотечной ассоциацией» подростковая литература нацелена на читателей в возрасте от двенадцати до восемнадцати лет. В странах СНГ подростковая литература в большей степени соотносится в понятие детской литературы и предназначена для читателей до пятнадцати и шестнадцати лет. Практически всегда главные персонажи попадают в эти возрастные рамки, и рассказ повествуется через глаза героя-подростка.

Нельзя назвать книгу принадлежащей только категории YA если она повествуется с точки зрения подростка, например, можно бы вы назвать «Убить пересмешника» детской книгой, только потому что речь идет о 6-летнем и 10-летнем? Меган Эбботт пишет о подростках в статьях «Dare Me» и «The End of Everything», что такие книги не являются исключительно книгами YA. Это взрослые книги. Классика литературы, которую мы, возможно, были вынуждены читать в старшей школе, такие как «Над пропастью во ржи», могут иметь подростков в них, и они могут понравиться подросткам, но это не фантастика под категорией YA. Большинство взрослых признаются, что тайком почитывают книги своих детей или покупают их в книжных магазинах, а некоторые даже влюблены в такого рода литературу. Эмоциональный характер книги сильно привлекает широкий круг читателей всех возрастов. По некоторым рыночным оценкам, почти 70% всех книг YA приобретаются взрослыми в возрасте от 18 до 64 лет. Изучив зарубежные научные труды, посвященные истории появления жанра YoungAdult, возрастным особенностям и тематике, мы приходим к заключению, что категория целевой аудитории этого жанра варьируется от 12 до 25 лет, поскольку именно в 25 лет полностью завершается процесс формирования структуры человеческого мозга.

Как показал анализ более 100 книг жанра YA, авторы не ограничивают свое воображение и свободно могут писать о многогранных мирах и разносторонних темах, как например, охватывать современные, романтические, дистопические, сверхъестественные явления, наркотики, зависимость, секс, гендерные проблемы, рак и его стадии, издевательства в разных институтах и социумах. Однако, есть главная черта и изюминка, которая объединяет все самые популярные и успешные книги в жанре YA, которая называется высокая эмоциональная окраска и чувства, или по-другому, ставка. Неважно, борется ли герой не на жизнь, а на смерть, или за своих друзей, за свою правду и ложь, эмоциональная напряженность стоит наравне с бушующей гормональной интенсивностью целевой аудитории жанра.

Литература для молодых взрослых (YA) охватывает спектр жанров фантастики от тайны до литературной фантастики, ужаса и романтики – есть даже суб-жанры, такие как тинейдж подростковой романтики. Романтика в свою очередь иногда, раскрывает новые пути развития. Сексуальные отношения в целом имеют немаловажную значимость и могут быть изображены не только словесно, но и графически. Они не являются основной причиной для написания произведения, а всего лишь одним серьезным аспектом путешествия и развития героя, на ряду с такими как работа и карьера, первая квартира и финансы, жизненные открытия, являющимся немаловажными, ключевыми областями путешествий персонажей к самопознанию.

Заключение. Изучив исследуемый вопрос под микроскопом, необходимо отметить основные причины, почему читатели вышеуказанной категории вновь и вновь возвращаются к излюбленному жанру YA. Они носят когнитивный характер, что неудивительно, ведь чтение о проблемах, которые,

непосредственно, имеются у молодого читателя, позволяет ему идентифицировать себя с определенным персонажем и создает ощущение безопасности при переживании чего-то, что происходит в его жизни. Чтение об этом может помочь молодому человеку обосновать ее собственный опыт и сделать из него какой-то смысл. Исследования показывают, что литература для молодых людей может быть выгодной для неохотных читателей-учеников. Нацеленные на спрос, авторы подростковой литературы, в первую очередь направлены на интересы молодежи. Язык и сюжеты молодежной литературы похожи на то, что студенты привыкли находить в действительности, телевидение, фильмах и популярных поп-культурах.

Таким образом, подростковая литература отражает изменения, которые испытывают подростки. Основной траекторией жанра YA остается тема взросления, где, проведя свои первые экскурсии на взрослую территорию, подростки учатся брать на себя ответственность за свои собственные действия. Подобным же образом, молодежная литература отражает их опыт в конфликтах, фокусируется на темах, которые интересуют молодых людей, включает в себя молодых героев и в основном молодых персонажей, а также язык, общий для молодых людей. В целом, сам жанр Young Adult можно назвать сложным, художественным и убедительным.

Список использованной литературы

1. Stephens J. *Young Adult: A Book by Any Other Name: Defining the Genre* [Электрон.ресурс] – 2007. – URL: <https://scholar.lib.vt.edu> (дата последнего обращения: 03.04.2019).
2. Daniels C.L. *Literary theory and young adult literature: The open frontier in critical studies.* // *The Alan Review* – 2006, 33.2, pp. 78-82.
3. Howell R. E. *Young Adult (YA) Literature: Details and Trendsetting.* University of Central Missouri, Missouri, The USA, 2011. – P.100.
4. Carol S. *Brief History of the Young Adult Services Division, Genre* [Электрон.ресурс] – 2006. – URL: <https://bit.ly> (дата последнего обращения: 27.09.2019)
5. Loana-Dora, G. *Translating Young Adult Literature: Problems and Strategies.* Babeş-Bolyai University, Cluj-Napoca, Romania, 2013. – P.32.
6. Nilsen A.P., Kenneth L. D. *Literature for Today's Young Adults.* 8th Edition. – Boston: Pearson, 2009. – P.118.

МРНТИ 17.82.31

И.А. Мусаева¹

¹Государственный Историко-Архитектурный Заповедник «Ичеришехер»
г. Баку, Азербайджан

СТИХИЯ РОМАНА В ПРОИЗВЕДЕНИИ "МУНИСНАМЕ" АБУБАКРА ИБН ХОСРОВА АЛЬ-УСТАДА

Аннотация

Статья посвящена истории эпической поэзии и поэтического перевода в процессе становления и формирования азербайджанского романа. Классическая азербайджанская литература исследует содержание и теоретико-эстетические особенности романа. Знаменитое «Муниснаме» Абубакра ибн Хосрова аль-Устада анализируется в контексте новизны. Существует параллельное сходство между «Муниснаме» и «Тысячи и одной ночи» и другими фольклорными образцами и классическими восточными художественными текстами. В общем, дастан, миф, сказка, легенда и тд. народная литература оказала большое влияние на эпические жанры письменной литературы, особенно романы. Интересное импровизационное творчество можно наблюдать и в «Муниснаме» Абубакра. Автор объединяет классические прозаические традиции, фольклорную фантазию и эпическую поэзию в одном стиле. Таким образом, он создал пример, который может влиять на формы нового современного повествования и романа письменной литературе, и оставил специальное «наименование», которое приводит к новым литературным тенденциям.

Ключевые слова: эпическое мышление, стихия романа, жанровая категория, эпос и роман, типология прозы, классическое происхождение романа, художественный прозаический текст

I.Musaeva¹

¹«Icherisheher» State Historical-Architectural Reserve, Baku, Azerbaijan

THE ELEMENTS OF THE NOVEL IN THE WORK “MUNISNAM” BY ABUBAKR IBN KHOSROV AL-USTAD

Abstract

The article is devoted to the history of epic poetry and poetic translation in the process of formation and formation of the Azerbaijani novel. Classical Azerbaijani literature explores the content and theoretical and aesthetic features of the novel. The famous "Munisnama" by Abubakr ibn Khosrov al-Ustad is analyzed in the context of novelty. There is a parallel similarity between "Munisnama" and "Thousand and One Nights" and other folklore samples and classical oriental artistic texts. In general, the dastan, myth, tale, legend, and so on. folk literature had a great influence on the epic genres of written literature, especially novels. Interesting improvisational creativity can be observed in Abubakr's "Munisnam". The author combines classic prose traditions, folklore fantasy and epic poetry in the same style. Thus, he created an example that could influence the forms of the new modern narrative and the novel written literature, and left a special "name" that leads to new literary tendencies.

Keywords: epic thinking, elements of the novel, genre category, epic and novel, typology of prose, classical origin of the novel, artistic prose text

И.А. Мусаева¹

¹«Ичеришехер» мемлекеттік тарихи-архитектура қорығы Баку қ., Әзірбайжан

ӘБУБӘК ИБН ХОСРОВ ӘЛ-УСТАДТЫҢ “МУНИСНАМ” ЖҰМЫСЫНДАҒЫ РОМАННЫҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

Аңдатпа

Әзірбайжан романының қалыптасу және қалыптасу процесінде эпикалық поэзия және поэтикалық аударма тарихына арналған мақала. Классикалық Әзірбайжан әдебиеті романның мазмұны мен теориялық және эстетикалық ерекшеліктерін зерттейді. Әбубәк ибн Хосров Әл-Устادتтың танымал “Муниснама” жаңалық тұрғысынан талданады. “Munisnama және” “Thousand One Nights” және басқа фольклорлық үлгілер мен классикалық шығыстық көркем мәтіндер арасында параллель ұқсастық бар. Жалпы алғанда, дала, миф, ертегі, аңыз және тағы басқалар. халық әдебиеті әдебиет эпикалық жанрына, әсіресе, романдарға үлкен әсер етті. Абуабакрдың “Муниснамда” қызықты импровизациялық шығармашылығын байқауға болады. Автор классикалық проза дәстүрлерін, фольклорлық қиял мен эпикалық поэзияны сол стильде біріктіреді. Осылайша ол жаңа заманауи әңгімелердің және жаңа жазба әдебиеттің нысандарына әсер етуі мүмкін жаңа мысалды жасаған және жаңа әдеби үрдістерге алып келетін ерекше “ат” қалдырды.

Кілт сөздер: эпикалық ойлау, роман элементтері, жанрлық категория, эпикалық және роман, проза типологиясы, романның классикалық шығу тегі, көркем прозалық мәтін

Введение: Роман является новой формой выражением проявление эпического мышления и идеи эпоса. Понятия “новая форма» отражает в себя эпос, спецификации высказывания в языке дастана, возникший с начала второго тысячелетия, отраженный в литературно-культурном, эстетическом образе нового мира. “Новая форма» относится к жанру романа, который включает, в себя некоторые из наиболее важных особенностей предыдущих классических жанров – используя широту и крупномасштабность эпоса и отражая в них художественное отражение своего времени с большими таблицами (социальные проблемы и т.д.). Эпос, отражающий историческую, политическую, общественную жизнь, художественно-эстетическое мировоззрение и вкус человека древнего мира, и его эрудицию, в современном мире уступил свое место роману. XII век, является началом формирования мышления романа в литературно-эстетической мысли Востока, а также Азербайджана. XII век был также периодом возрождения эпоса. Эпическая художественная мысль, возникшая, на протяжении тысячелетия больше не проявляла себя в аспекте коллективного творчестве и в воображении людей. Оно нашло свое продолжение, в письменной литературе личностей, возникшие среди народов создавшие эпос которые обучались и воспитывались этой же эпической монументальности. Как и в произведениях А.Хагани, Н.Гянджави, Абуабакра ибн Хосрова аль-Устад .

Известный Мексиканский писатель Карлос Фуэнтос считает роман эпическим производным, даже называя его “без жанровым жанром”, сообщал, что принципы, которые считаются правилами жанра

романа, не могут конкретно совместиться в жанр, потому что если он определится то он застынет и не сможет быть жанром, который вступает в диалог. ”Это потому, что роман на самом деле производный эпоса. Роман больше всего рождался от эпоса, а не от трагедии и мифов. Но в то же время он издевается над существующими до него. Мне кажется, есть круг, нарисованный от Сервантеса до Джойса, где Дон Кихот и Улисс являются похищенными эпосами объектами посмешища, которые, рождаясь от эпоса, отрицают свое начало, своих родителей - будь то героические песни или все западные эпосы: а в Джойсе начиная от Гомера до королевы Виктории ... Вот почему в Сервантесе есть, стиль как бы перечитывает мир, а в методе Джойса переписывания выцветшего пергамента Запада” [1, 11].

Обсуждение: Древний мир легче воспринимался и читался эпическим языком. Эпическая фундаментальность может рассматриваться как наиболее важный фрагмент общего взгляда на древний мир. Следует отметить, что, не смотря на то что роман был жанром, который не был полностью изучен литературными критиками и однозначно не воспринимался со своими свойствами соответствующими конкретным теоретическим законам но Греческие исследователи не отрицали эго происхождения от корней эпоса, также его применение в греческой, римской и в древнекитайской литературе, литературных и классических произведениях выдающихся писателей Фирдовси “Шахнаме”, Низами “Хамса” и др. Позднее роман как самостоятельный жанр прозаического жанра возник в произведениях Ф.Раблена (“Гаргантюа и Пантагрюэль”), М.Сервантеса (“Дон Кихот”), в XVIII веке Д.Дефона (“Робинзон Крузо”), Д.Свифтин (“Путешествие Гулливера”). XIX век считается как идеальный век жанра роман. В этих романах истины жизни и реализм были ярко выраженными. Литературная идея связывает, развитие романа в первую очередь с развитием реализма и в то же время подтверждая, процветания романа как причина развития реализма. Начиная, с XIX века исследования романа с точки зрения его формы и стиля связан с именем Ф.Раблена. Роман в XVII-XVIII веках не считавшийся самостоятельным поэтическим жанром, принимался как смешанный риторический жанр. Конкретный предмет романа как жанр был выявлен только в середине XIX века. С конца XVIII века роман, не отходя от своей эпической основы, укрепил, в себе психологию проявляя синтетическую тенденцию склонности воссоединения эпических, лирических и драматических свойств. В XIX веке размышления В.Белинского и Гегеля о жанре романа, особенно, ускорили восприятия предмета романа по теории эстетики и литературы» [2, 91].

В своей статье под названием “эпос и роман” М.М. Бахтин считал, что роман является единственным развивающимся и в то же время формулирующийся жанром: «роман является единственным жанром, который проявляет в себя интересы для мышления с склонен к чтению также моложе книги посреди других жанров» [2, 393]. Французско-чешский писатель Милан Кундера проанализировав интерпретацию романа Роберта Мусила и Германа Борса, предьявлял: “Они рассматривали роман как верховную форму интеллектуального синтеза и как последнее место, где человек мог задавать вопросы миру. Они верили, что роман обладает большой силой синтеза. Что он может включать в себя как поэзию, так и фантазию, философию, афоризм и эссе” [4]. Роман как наследник эпической формы и образа мышления является главной “литературной диктатурой”, которая может создать художественный портрет современного мира, используя его бесконечные возможности выражения. “На мой взгляд, Сервантес заложил фундамент современного романа, а Джонс завершил его определенным образом, и, таким образом, эти две личности встретились в точке пересечения линии круга. Это место, где критикуются однозначные, схоластические и канонические чтения мира Сервантеса и позитивные, натуралистические и реалистические написания мира Джойса. Эти две личности являются начальной и конечной точкой без жанрного жанра. Одним из интересных моментов является то что, читая сегодня “Дон Кихот”, мы видим, насколько он современен и как несколько жанров одновременно присутствуют нем. “Дон Кихот” – это эпос, роман рыцаря, роман пастуха, Византийский роман, роман в романе, требующий много языков. Я согласен с мыслями Бахтина, который считал современного романа, местом конфликта, полем битвы разных языков, то есть миром, в котором мы живем. В этом романе несколько языков сталкиваются друг с другом, и я считаю, что здесь воплощение Сервантеса заключается в том, что он создал роман на основе столкновения разных языков. Это та форма, которым воспользовался Джойс, читая многие языки мира, в пиках эмоции и познания. Это предложение содержит много языков, которые препятствуют друг с другом ” [1]. Конечно же, начало и конец современного романа, не существует. К.Фуэнтос, говоря об этом, проводит свое сравнение в окрестности круга, говоря: “Эти две личности (М.Сервантес и Д.Джойс - И.М.) встречаются в точке пересечения линии круга”. Гегель назвал роман “буржуазной эпопеей” и в условном смысле рассматривал средневековую форму как роман. Гегель и его последователи утверждали, что в условиях буржуазного общества невозможно создать героическую эпопею и что жанр романа единственный ведущий жанр, который решает социальные задачи. Оценивая исторический этап развития по жанровой типологии, Гегель

отмечает, что основным смыслом жанровой категории является смысл литературного понимания эпохи. Гегель рассматривал эпопею, сатиру и роман как “жанры, соответствующие определенному историческому периоду мира”, а жанр, “рассматривал как его подходящим проявлением общего состояния мира”. По словам Гегеля, роман – это жанр, который восстанавливает утраченные права поэзии, такие как «прозаическая отрегулированная реальность» [5, 95]. Принимая во внимания идеи Гегеля – “Роман является жанром, восстанавливающий утраченные права поэзии как «прозаическая регулируемая реальность» – мы должны объяснить роман который напоминает писателями (Н.Гянджеви и др.) XII века как “дастан”, как произведение, в которых выражения объясняются в стихах. По идеям Гегеля роман характеризуется как жанр, который описывает мировую поэзию, его гармонию с прозой. А в классических романах (“Хосров и Ширин”, “Лейли и Меджнун”, “Семь красавиц”, “Искендернаме” и т.) язык мирового романа, с концепциями и принципами романа выражаются, в форме поэзии. В целом, когда понятие “современный роман” заменяется понятием “роман современного мира», и когда выражение «современный мир» включается в период второго тысячелетия, в анализе методологии проблемы наблюдается конкретность. То есть жанр, характеризуемый эпосом в древние времена, начиная с второго тысячелетия стабилизируется в термине роман как письменный литературный факт. Несмотря на то, что творчество эпоса продолжал свое развитие параллельно с жанром романа, но в художественной мысли открылась новая страница формы эпического пересказа. Если учесть, что история мирового романа (например, “история Генджи” – XI век) начиналось с того же времени, то это утверждение может считать оправданным. Азербайджанский роман включал в себя сказки легенды притчи мифы как причина, фрагмент, деталь. Н.Гянджеви в своем романе “Лейли и Меджнун” использует арабскую легенду. В качестве мотива автору понадобилась схема легенды, философско-эстетические нюансы. Н.Гянджеви, а затем и М.Физули романизируют легендарную нотацию, придавая ему философско-эстетическую сущность используя язык эпоса, рассказа. XII век привлекает внимание как этап развития эпической литературы в истории Азербайджана, а также восточного литературно-эстетического мышления. Суть многих эпических текстов этой эпохи соответствует концепцию жанра романа. С этой точки зрения особое внимание привлекает в себя “Муниснаме”, написанное современником Н.Гянджеви Абубакр ибн Хосров аль-Устадом, живший в периоде Атабея в Азербайджане. В то время персидско языковая - литература Азербайджана прославилась не только своей поэзией, но и своими прозаическими произведениями. До исследования “Муниснаме”, хранившегося в Британском музее под названием “Книга тысячи и одной ночи” британским востоковедом Г.М. Меритит-Оуенса, (1971) другими исследователями было подробно написано про это прозаические свойства, эпической силы. В результате больших усилий, исследований и пропаганды академика З.Буньядова и профессора Р.Алиева эта ценная работа была приведена в центр внимания литературоведов как пример азербайджанской литературы. Произведение “Муниснаме” по структуре и содержанию схоже с произведением Н.Гянджеви «Сокровищница тайн». Хотя мы не включаем произведение “Сокровищница тайн” на жанр романа, но в произведение “Муниснаме” наблюдается сюжетная линия романа его композиция, также его эпические элементы.

Во-первых потому что в нашей письменной литературе, он привлекает внимание тем что он является одним из первых произведений написанный в прозе на персидском языке. Во-вторых, в отличие от “Сокровищница тайн”, в “Муниснаме” рассказы в отдельности не поучительного характера, они интересны своими независимыми, разнообразными идеями – эстетически захватывающими текстами прозы. То есть вторая глава этой работы не под влиянием дидактики и афоризмов первой главы. Стиль повествования романа, характерные черты персонажей, описанные, прозаическим мастерством автора ещё раз дает основание говорить это. Различные исследователи при исследовании и открытии его компонентов не сравнивают его с поэмой “Сокровищница тайн”. Правда, в жанровом анализе мы слышим исключение, с которым еще не сталкивались: «литературный» жанр. Как видно из имени характерные черты этого жанра: воспитания, просвещения, осведомленность увещание. По содержанию, “Муниснаме”, в этом жанре представляет классическую интерпретацию. Русский востоковед И.Б. Фильштинский писал: в отличии от «науки» - “знания”, и прежде всего от идеологических наук (Коран и его интерпретации, хадисы), при высказывании «литература» понимается светское знание. “Литерат” должен освоить не только традиционные арабские науки, но и наставления и надписи, пришедшие из Ирана, из индийских басен и а также их истории, греческие этические и философские памятники. Литерат представляя грамотной части общества информацию в интересной форме, говоря о путешествиях в далекие страны, предлагая читателям самую разнообразную информацию, сочетая исторические и повседневные анекдоты, повествовательные истории служил литературе. Как правило, “литератная” литература была направлена на просвещение и преподавание, но среди них также можно было наткнуться на произведения, предназначенные для отдыха жителей

города» [5, 38]. Конечно же, неправильно было бы оценивать произведение “Муниснаме” как роман. Но в этом произведение нас интересовала тема классического происхождения Азербайджанского романа. Эта произведение дает некоторые факты из этого классического происхождения. Одним из ключевых моментов в анализе жанрового типа профессора Р.Алиева ценного исследователя книги “Муниснаме” особенно привлекает внимание. Р.Алиев как и З.Буньядов использует термин «коллектив», то есть “сбор”. По его словам в отличии от З.Буньядова, он характеризуются как “сборник реалистических и легендарных повествований, романов, рассказов, афоризмов и высказываний” [5, 37], а не как сборник рассказов, афоризмов, историй и анекдотов. Как видно, Р.Алиев не случайно использует выражение “повесы” и “новеллы”. Исходя из нашей современной литературной критики, теории литературы, романа, “повесть” и «новелла», который мы знаем как современный жанр западной литературы, обосновывает идею классического происхождения романа, который мы претендуем. Жанр новеллы как один из образцов письменной литературы сыграл важную роль в формировании жанра роман.

Заметки профессора Г.Казимова о “Муниснаме” интересны с жанровой точки зрения с особенностями формы (жанра), соответствующей романтическому мышлению литературе XII века: “Как отмечает мастер, читатель может получить от этой книги поучительную информацию про восхода и спуска, благодарность и жалоба, сострадание и широта сердца, смелость и храбрость, шутки и юмор, мудрость и наслаждение комфортом, вера и преданность, милосердие и справедливость, одобрение и отрицание, справедливость и беззаконие, труд и отдых, война и мир, колдовство и смекалка, опыт и мудрость пожилых людей, попрошайничество бедных и богатство богатых, забота и запрет, праздник и траур, важность и низость представителей разных происхождений, ловкость и рабство и т.д. [6] Абубакр ибн Хосров Аль-Устад объясняет причины, по которым предпочитал прозу в начале книги “Муниснаме”. Учитывая, что в то время проза была более употребляемый, в литературе, как индикатор поэзия и художественного выражения, подход Абубакира можно было бы рассматривать как новый теоретико-эстетический взгляд. Его работа, “Рахат ар-Рух” – “Покой для души», состоит из разных историй и новелл. Автор пишет о выборе прозы: “Так как поэзия - почетный и превосходящий прозы, добродетельные и вдохновляющие композиторы всегда создавали поэзию из прозы и продолжают ее создавать. И люди, владеющие, умом и вдохновением никогда не создавали прозу, от поэзии ... Поэтические слова, находя, свой путь в сердца людей запоминаются легче, чем слова прозы”. [5, 23]

Автор показывает две причины написание “Муниснаме” с использованием прозы: “1. Большинство поэтов, продают поэзию, мирским благам и превращая ее в средства для существования, для этого они подвергаются крайнему извращению, извращенному патриотизму и таким образом удешевляют его. 2. Трудность воспринимания поэтического текста, посвященного Атабеку Нусратдину Абубакру, в связи с тем, что он «проводит все свои дни в праздновании» [5, 24]. Рукописная копия работы состоит из 750 страниц. Наряду с идеей и дидактикой структуры, увещеванием и мудрыми словами в произведении также в дополнении есть 31 истории. Истории, содержащиеся в “Муниснаме”, по своим содержаниям похожи на рассказы Н.Гянджеви. Он как и Н.Гянджеви определяет тему, имена и образы своих рассказов на основе примеров народной литературы. Академик З.Буньядов не согласен с тем, что “Мунисимей” – это целый текст, основанный на едином представлении о разных предметах. Он описывает свою работу как “сборник повествований, афоризмов, рассказов и анекдотов”. “Британский музей недавно обнаружил альманах под названием Муниснаме, собрание рассказов, афоризмов, рассказов и анекдотов. Автором произведения является Абу Бакр ибн Хосров Аль-Устад. Он современник Джахана Пахлавана, Кызыл Арслана и Абу Бакра. Предисловие к работе начинается с восхваления правящего правителя Атабея Нусратадина Абу Бакра ибн Мухаммеда ибн Эльданиза. Он отмечает, что Атабей прекрасно знал, что стихотворение превосходит прозу. Чтобы доказать это, автор приводит примеры из Рашидаддина Ватвата и Саньи. Он приводит несколько стихотворений из своей работы “Нужат аль-Мажалис”. Он упоминает название шести работ, написанных на имя Эльдениза, на 2-м листе “Муниснаме”:

1. Китаб-Санам и Аджам - (Книга Любовника Аджам): Работа была написана в стихах и посвящена Атабекам – Кызыл Арслану. 2. Накидай-и китаб-и-альфийа и салфийа (Противоречат “Книги порнографии”) Работа посвящена Атабекам – Кызыл Арслану. Эта книга является резким ответом на историю любви Азрака, которая написана под тем же названием. 3. Мехр и Муштари. Незаконченный роман, написанный в стихах. Эта работа является предшественницей знаменитого произведения Эссара Тебриза, созданного под этим именем, посвященного Атабекам – Кызыл Арслану. 4. “Рахат ар-Рух” – “Покой для души”. Работа была написана в стихах и посвящена Атабею Нусратадину Абу Бакру. 5. “Нужат ал Маджлис” – “Услада собраний”. прозаический сборник диспута между юношей и девушкой и

была посвящена Атабей Нусратадину Абу Бакру. 6. Дастан-и Мансура Марджан (“О Мансуре и Марджане, посвятил Атабекам – Мухаммеду Джахану Пехлевану.

Абу Бакр ибн Хосров Аль-Устад пишет, что он намерен посвятить “Муниснаме” Атабею Абу Бакру.” [7, 205-206]. В этом классическом «Сборник» дизайне есть и логический выбор, форма, предмет, идея. Учитывая это, это не оправдывает “Сборник” контент, который мы воспринимаем как антологию. То есть Абу Бакр не просто “собирает” и компилировал, но и творчески подходил к текстам и систематизировал их в рамках единой идеи и представлял ее своим читателям как художественную прозу. Мы должны ценить эту хорошо известную текстовую систематизацию как услугу для создания будущего романа в качестве первой инициативы и творческой смелости. Абу Бакр заявил, что в начале работы мудрые высказывания больше не будут интересовать читателя. Перед транспортировкой древних историй он рассматривает свою книгу как сокровище, которое забывает скорбь и горе людей. Истории, связанные с султанами, шахами, пророками и обычными людьми, имеют полный, преувеличенный текстовый эффект в контексте общей сюжетной линии. Давайте посмотрим на названия этих историй:

1. История Мосуллы Фазлуллы и о его творчестве. 2. История о визире Гуваширского принца, мастера из Бама и его жены. 3. История о смелом человеке из города Басра, император Басры и его правителей 4. Визир и дочь Шаха Дарябара, рассказ о странных событиях, которые они видят. 5. История Насри-Эйара и принца Хорасана. 6. Зейн аль-Аснам, и история шаха демонов. 7. История царя Хамана, его сыновей и брата Хуадада. 8. История дочери шаха, трёх юношей и одного старика. 9 История султана, который хочет знать- есть ли в мире беззаботные люди? 10. История жены ювелира с ученым, государственным служащим, ответственным за административные дела города, даргой и городским судьей. 11. История плотника и портного. 12. Рассказ об Исааке Мосули, халифе Багдада и замке. 13. История о приключении женщины с отцом Бильгейса. 14. История Мансура, - сына ювелира Абдула Азиза. 15. Рассказ о Тахир Басри и маге Шамсе. 16. История дочери короля Кашмира и торговца Хорасаном. 17. Рассказ о багдадском правителе и халифе Харун аль-Рашид. 18. История Козерунского принца, который режет кирпичи. 19. История сына шаха, туркмен и газа. 20. История о царе который бросил своего визиря собакам – людоедам. 21. История ювелира Бишрина с Левваху. 22. История Каравана, скупого человека и гробницы Хатема. 23. Разные истории о султানে Махмуде. 24. История принца Халафа и дочери китайского императора. 25. История о Сефальмульке и Бедьельджамале 26. Святилище Асхаби-Каф. Рассказ о Дагянуше и событиях, которые с ними произошли. 27. История Симурга и Пророка Сулеймана. 28. История о сыне ювелира Халиде, его пьющих друзьях и их унижении. 29. Рассказ Абу-Ала Кермана и его сына, о поездках и приключениях Нахчывана. 30. История об богомолка Урвии, (которая верит в божество) раб, молодой человек и торговец. 31. Балугия и Аффан. История о странных вещах, с которыми столкнулся Аффан, когда пошел искать кольцо пророка Сулеймана. Истории в работе, как часть художественного текста, являются примерами фольклорных моделей, сказок, легенд и литературных жанров, а также повествования, новизны. Но сказочные ассоциации не дают нам возможности проанализировать эти истории в контексте фольклорных образцов. От последовательности историй до системности контента прозрачность позволяет нам воспринимать эту коллекцию историй как пример классических новаторских функций. “Эпизоды также сильно отличаются от объема. Например, как мы уже сказали, самая маленькая история охватывает 2 страницы рукописи, а самая большая из них - 86 страниц. Здесь стоит упомянуть один аспект нашего внимания. Автор поместил рассказы среднего объема (рассказы 1-18) в начале рукописи, небольшие рассказы (19-23-е) в середине и большие рассказы (24-31) в конце главы. Мы не думаем, что такое распределение материала по объему является случайным. По-видимому, автор стремится дать читателю немного отдыха и поместить его в середине главы для небольших томов рассказов, а также подготовить его к чтению более крупных рассказов». [5, 36] Хотя структура книги “Муниснаме” укоренена в форме прозы, систематизация событий и композиционная техника показывают приверженность автора традиции своего времени. Например, когда мы проходим через этап повествования после поучительной части, мы видим, что рукописи, характерные для традиционных и почти всех эпических произведений Н.Гянджеви “Хамса”. (История Козерунского принца, который режет кирпичи, История царя, визиря и о собаках, поедающих людей. История о принце Халифе и дочери китайской революции и др.).

«Я хотел бы написать эту книгу в виде поэзии. Пока у меня есть силы, я бы хотел закрыть свой ум к этой книге и написать ее так, как нужно. Потому что я знаю, что ученые более склонны писать в стиле поэзии. Но я отметил причину, по которой я отказался от стиле поэзии и выразил свое сожаление по этому поводу” [5, 24]. Традиция создания социально-политической, социальной, культурной сцены прозы в азербайджанской литературе, как мы видели, является единственной в истории литературы, “Жалоба” М.Физули, “Китаби Аскаррия” А.Бакиханова, “Рашид бек и Саадет ханум” И.Кутгашинли, М.Ф. Ахундова

"Обманутый кавакиб", «Путешествие Ибрагима бека» З.Марагайи и др. нельзя охарактеризовать. Эта литературная традиция, проза великого литературного события в прозе, в нашей литературе буквально уходит в двенадцатый век. Очевидно, что в этом романе присутствуют следы древней поэтики, фольклорных выражений, общих турецких памятников, классических восточных литературных образцов. Тезис русского литературоведа В. Кожина «Роман появился только в конце периода Возрождения» [8, 100] не может быть принята однозначно. Однако историю эпохи Возрождения в восточной традиции нельзя спутать с историей западных философско-эстетических идей и культур. Когда Азербайджан подписал свою эпическую поэму о восточной культуре со своей литературой на персидском языке, феномен Н.Генджеви, который представлял интерес для Западного Холена, Х.Хейнена и Шекспира, был одним из главных литературных портретов. Возрождение XII века, общественно-политические, социокультурные среды требовали нового выражения и выражения стиля. Эта «форма» может быть примером романа Н.Генджеви «Хосров и Ширин» и прозы произведение Хосрова Абу Бакр ибн аль-Устадина «Муниснаме». Разумеется, речь идет не только о прозе и эпосах. Еще до этих примеров 60 букв прозы Х.Ширвани не могут быть переведены в этом контексте. Но в вышеупомянутых произведениях жанр гениальности романа привлекает внимание своими реалистическими линиями. «Впервые в романе не было «игрового» направления художественных способностей. Впервые, Rable выражает эту стихия в плане прозы. Во времена Ренессанса он показывает себя в форме книги-новеллы. Сбор сюжета вокруг героя связан с фольклорной традицией. Оценивать роман как форму художественного аспекта искусства - значит принимать его как целостную систему. Например, хотя стиль написания жанрового романа остается неизменным, он всегда «наполняется» своим содержанием. Автор, следуя требованию жанра, ищет возможности, которые можно и нужно реализовать для современности. В этом смысле он не абстрактная идея, а творческий акт творчества. Типология романа «пересекается» с определенным временем и эпохой [9, 29].

Принимая во внимание тот факт, что книга профессора Х. Энвероглу «Сбор цепной истории вокруг героя связана с фольклорной традицией», я хотел бы подчеркнуть, что, хотя эта традиция привлекает больше внимания в романах Н.Генджеви, 31 историй в Муниснаме Абубакра эта традиция не обращает внимания. В Муниснаме, как и в «Хамсе», традиция говорить с Богом и пророком, а также с судьями того периода, сохраняется. Однако автор ссылается на имама Али, суфийских шейхов и многие религиозные традиции на прозаическом языке. Иногда исследователи слепо привязывают свою любовь и уважение к Иمامу Али исключительно к Ш.И. Хатаю, особенно к его знаменитой поэме «Дехнамэ». Тем не менее, мы можем увидеть этот подход в серии "Муниснаме" Абубакра несколько сотен лет назад от Ш.И. Хатаи. Работа также представляет интерес при использовании данных энциклопедии. Его поэтические тексты являются источником эрудиционного потенциала автора, включая «Книгу Ибн Мискавейна», драгоценный источник исламских моральных ценностей того времени и исторические философско-этические перспективы. Богатый кругозор Абубакра и современные научные философские взгляды поразительно много веков спустя. Тот факт, что «Муниснаме» является уникальным местом в персидской истории и его литературная и художественная ценность как письменного памятника, прежде всего, определяется этими фактами. Одним из факторов, который добавляет важность к работе, является то, что большинство предметов, упомянутых в этой статье, теперь только в «Муниснаме» [5, 175].

Абубакр смотрит на общественно-политические события эпохи в работе Муниснамы, выражая свое отношение к социальной несправедливости. При написании своих работ автор предпочел более реалистичную методологию, создав идеальный текст, излагая концепцию истории и созерцания, воспитывая с более высоким восприятием, а также идею превосходства общества, интересов человека. Глава VII книги представляет большой интерес. В этой главе собраны рассказы о потомках халифата Халиф-эр-Рашид, потомок Яхья Бармаки и его могучий сын Джафар Бармаки. Большинство из этих историй имеют историческое значение» [10, 8].

Выводы: Существует параллельное сходство между «Муниснаме» и «Тысячи и одной ночи» и другими фольклорными образцами и классическими восточными художественными текстами. В общем, дастан, миф, сказка, легенда и тд. народная литература оказала большое влияние на эпические жанры письменной литературы, особенно романы. Интересное импровизационное творчество можно наблюдать и в «Муниснаме» Абубакра. Автор объединяет классические прозаические традиции, фольклорную фантазию и эпическую поэзию в одном стиле. Таким образом, он создал пример, который может влиять на формы нового современного повествования и романа письменной литературе, и оставил специальное «наименование», которое приводит к новым литературным тенденциям.

Список использованной литературы

1. Карлос Фуэнтес. В новую эпоху трагедия была изгнана из мира, а не только из литературы [Электрон.ресурс]. – 2011 – <http://www.kitabxana.net> (дата обращения: 23.03.2017)
2. Рзаев Ю. Азербайджанский роман: политика и национальная мысль. (1930-1955 лет). – Баку: Наука, 2010. – 296 с.
3. Бахтин М.М. Литературно - критические статьи. – Москва: Изд-во “Художественная литература”, 1986. – 541 с.
4. Milan Kundera. Философ, написавший роман - фальшивый романист. [Электрон.ресурс]. – 2014 – <https://www.azadliq.org/a/>, (дата обращения: 12.09.2014).
5. Рзаева Р. Книга Абубакра ибн Хосрова аль-Устада "Муниснаме". – Баку: «Папирус Н.П.», 2016. – 195 с.
6. Казимов Г.Ш. Избранные труды, том IV. – Баку: Нурлан, 2009. – 528 с.
7. Буньядов З. Азербайджанское Атабейларское государство. – Баку: Восток и Запад, 2007. – 312 с.
8. Кожин В. Роман - эпос нового времени // Вопросы литературы. 1957. – № 6. – С. 64-93.
9. Энфороглу Х. Проблемы развития азербайджанского романа. – Баку: "Нурлан", 2008. – 336 с. – книга
- 10 "Муниснаме". – Баку: "Язычы", 1991. – 584 стр.

МРНТИ 17.82.31

Г.Ж. Орда¹, З.Маданова²

¹М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ., Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ШАЙТМАТОВ ПЕН З.СӘНІК ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АЛҒАШҚЫ ҰСТАЗ БЕЙНЕСІНІҢ СОМДАЛУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада жазушы Ш.Айтматовтың «Алғашқы ұстаз», З.Сәніктің «Тау жұлдызы» повестеріндегі ұстаз бейнесі салыстыра зерттелген. Шығармалардың негізгі кейіпкерлері – жас ұрпақты білім нәрімен сусындатып, жарқын болашаққа жол ашқан ұстаздар. Жазушылар ХХ ғасырдың алғашқы ширегіндегі ел өміріне үңіле отырып, қоғамдық өмірде шешуін күткен өзекті мәселелерді көтерген. Ол – ұстаздық қызмет атқарған ұлағатты жандардың тынымсыз еңбегі, жанкешті ерлігі. Дүйсен мен Раздық бейнелерін салыстыру барысында қаламгерлердің стильдік ерекшеліктері сараланып, жазушылардың кейіпкер бейнесін сомдаудағы жетістіктері ғылыми пайымдалған.

Кілт сөздер: проза, повесть, сюжет, шығарманың құрылысы, бейне, қаһарман, стиль.

G.Sh. Orda¹, Z.Madanova²

¹M.O. Auezov institute of literature and art, Almaty, Kazakhstan;

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

ARTISTIC IMPLEMENTATION OF THE IMAGE OF A TEACHER IN THE WORKS BY CH.AITMATOV AND Z.SANIK

Abstract

The article considers compares the image of a teacher in the stories of Ch.Aitmatov “The First Teacher” and Z.Sanaka “The Star of the Mountain”. The main characters of the works are the teachers who open the doors for the younger generation to a bright future. Writers in the first quarter of the twentieth century, reflecting on the life of the country, raised the pressing problems that they expect in public life. This is the constant work of courageous people, who is a teacher. When comparing images of Duzen and Razdik, the achievements of the heroic image of the writer are analyzed scientifically stated.

Keywords: prose, novel, plot, composition, image, character, style.

Г.Ж. Орда¹, З.Маданова²

¹Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, г. Алматы, Казахстан

²Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ ОБРАЗА УЧИТЕЛЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч.АЙТМАТОВА И З.САНИКА

Аннотация

В статье в сравнительном аспекте исследован образ учителя в повестях писателей Ч.Айтматова «Первый учитель» и З.Саника «Тау самалы». Главные герои произведений – учителя, открывшие дорогу в светлое будущее молодому поколению. Писатели подняли вопрос о решении актуальных проблем общественной жизни страны в первой половине XX века. Это – кропотливый труд учителя, мужество и самоотверженный труд. Сопоставляя образ Дүйсена и Раздыка проанализированы стилистические особенности писателей и мастерство описания образа героя.

Ключевые слова: проза, повесть, сюжет, композиция, образ, герой, стиль.

Кіріспе. Ш.Айтматовтың «Алғашқы ұстаз», З.Сәніктің «Тау жұлдызы» повестерінің тақырыбы ортақ. Екі шығармаға да XX ғасырдың жиырмамыншы-отызыншы жылдарындағы ел өмірі, шалғайдағы ауыл балаларына білім берген алғашқы ұстаздардың тіршілігі негіз болған. Аталған шығармаларда жазушылардың халық тұрмыс-тіршілігін тереңнен таныған этнографтық ерекшелігі көркем шығармашылықпен үйлесім тауып туындылардың тарихи танымдық құндылығын арттырған.

Алғашқы шығармада Манас тауының шыңдарынан ақ көбік, көк бурыл болып ағып келетін Күркіреудің бойындағы Шекер ауылындағы оқиғаға кез боламыз. Бұл – Қазақстанмен шекаралас жатқандықтан қырғыз ауылы болса, екінші шығармада Шығыс Түркістандағы Еренқабырғаның теріскей бетіндегі Теректі аңғарындағы оқиғалар сөз болады.

Ш.Айтматов – қырғыз жазушысы болса, З.Сәнік – Шығыс Түркістанды мекен еткен қазақ жазушысы. «Адамзаттың Айтматовына» айналған Ш.Айтматовтың жастық шағы ел басына күн туған Ұлы Отан соғысы жылдарына тура келсе, З.Сәнік өз өмірі туралы былай дейді: «Маоның 10 жылдық солақай саясаты тұсында көрмегенді көрдік. Отбасыммен он жыл Үрімжіде «қалпақ кидік», қалған он жыл жарыммен, үш баламмен «еңбекпен өзгерту алаңында» болдық» [1, 335]. Шыңғыс – соғыс ерте есейткен ұрпақтың өкілі болса, Зейнолла – «мәдени төңкерістің» қуғын-сүргінін көрген жан. Қаламгерлердің шығармаларына өздері куә болған қырғыз, қазақ ауылдарының тұрмыс-тіршілігі негіз болып, ауылдастары мен замандастары негізгі кейіпкерлеріне айналды.

Әдістеме. Мақаланы жазу барысында жазушылар шығармалары туралы айтылған сын-пікірлер жинақталып, ғалымдардың пікірлері негізге алынды. Қаламгерлер шығармаларына салыстыру, талдау жұмыстары жасалды.

Ш.Айтматовтың «Алғашқы ұстаз» повесіне XX ғасырдың жиырмамыншы жылдарындағы оқиға негіз болған. Негізгі оқиға Дүйсен ұстаз бен оның шәкірті Алтынай төңірегінде өрбиді. Хат танитын сауаты бар, әскер қатарынан келген Дүйсен – кездескен қиыншылықтарға мойымай, коммунистік партияның тапсырмасымен ауыл балаларының сауатын ашуға келген мұғалім. Оның басынан өткен тартысты оқиғалар шәкірттерінің болашағынан үміт күткен мұғалімнің қайтпас қайсырлығын танытады.

Ал, З.Сәніктің «Тау жұлдызы» повесіне XX ғасырдың отызыншы жылдарындағы оқиға негіз болған. Алғашқы мектеп ашып жат жұрттағы қазақ елінің өресін көтеруде тер төккен текті тұлға Раздық Ахметжанұлының өмірбаяндық деректерімен қатар ақындық, емшілік, ұсталық, балуандық қасиеттердің иесі ретіндегі тұлғасы сомдалады. Повестің өн бойында бір басында сан түрлі өнер тоғысқан Раздық тұлғасы асқан адамгершілігі мен биік парасаты, нақтылы істері арқылы оқырман жүрегін жаулайды.

Қазіргі таңда Ш.Айтматов пен З.Сәнік шығармалары қазақ әдебиеттанушылары тарапынан кең көлемде зерттелді. Ш.Айтматов шығармашылығы жөнінде академик У.Қалижанов: «Шыңғыс Айтматов – айрықша заңғар талант, қырғыз халқының ғұлама жазушысы, ол сегіз қырлы, бір сырлы тұлға, қолынан не жазам десе де, қалай жазам десе де, келеді, ойы терең, сезімі нәзік, бар адамды ұлтына, руына қарамай сүйетін, жақсыны жатсынбайтын гуманист» [2, 522], - десе, З.Сәніктің шығармашылық мұрасы жөнінде ф.ғ.к., Ж.Мәмбетов: «Жазушы Зейнолла Сәніктің шығармалары өзінің көркемдік сипатымен ғана емес, тарихи шанабылық қасиетімен де алда талай ұрпаққа қызмет етеді» [3, 259], - деген болатын. Осы пікірлерден-ақ жазушылардың әдеби-ғылыми ортадан алған бағасын аңғару оңай.

Нәтижелер. Біріншіден, екі шығармада да тарихи шындық көркем шындыққа айналған. Екіншіден, жазушылар бір дәуірдің көркем суретімен алғашқы ұстаздардың толымды бейнесін сомдаған. Үшіншіден,

Ш.Айтматовтың негізгі ерекшелігі – эпистолярлық жанрды, пейзажды шебер пайдалану болса, З.Сәніктің негізгі жетістігі – ұлттық құндылықтарға, этнографияға баса көңіл аударуы.

«Алғашқы ұстазда» оқиғаға қатысатын кейіпкерлер саны санаулы болғанмен, олардың тағдыр тауқыметіне бір дәуірдің шындығы сыйып тұр. Атқораны мектеп етіп жаңартуы, балаларды үй аралап жинауы, қасқыр қамауы, соққыға жығылуы, Алтынайды оқуға жіберуі, хат тасуы – Дүйсеннің бейнесін толықтыратын эпизодтар. Осы ойымызды әдебиеттанушы-ғалым А.Нұрқатовтың: «Жалпы, қазіргі адамның, жаңа өмір жолындағы күрескердің образын жасаумен ең беріле шұғылданып жүрген жазушылардың бірі – Шыңғыс Айтматов. Оның бүкіл творчествосы осыған арналған. Жазушының өмірден ойып алып жасаған сондай кейіпкерлерінің бірі – «Алғашқы ұстаздағы» Дүйсен» [4, 7], – деген пікірі толықтырады.

Екі шығармадағы ұстаздар өз оқушыларын тек білім нәрімен сусындатушы ғана емес, тиянақты тірлікке тәрбиелеуші ретінде көрінеді. Өзі не іс атқарса да оқушыларын да соған тартып өз еңбегінің нәтижесін сезінуге бағыттайды. Екі кейіпкер де тыңнан түрен салып, қазақ, қырғыз баласын біліммен қаруландырып қана қоймай, алғашқы мектеп қабырғасын қаласқан құрлысшы ретінде танылған. Дүйсеннің атқораны сылап мектепке айналдыруы, Айгүлдің терген тезегін мектепке әкеп тасауы, Раздықтың алғашқы мектеп қабырғасын қарағаймен қалап, балалармен қосылып мүк жинауы көркемдік деталь ретінде алынған.

Талқылау. Алғашқы шығармадағы негізгі кейіпкердің бірі – Алтынай. Академик Алтынай Сүлейменованың туған ауылына салынған мектептің ашылу салтанатына келуінен басталған оқиға лирикалық шегініспен өрбиді.

Автор Алтынайдың хатын көркемдік деталь ретінде тиімді пайдаланған. Хатта жазылған жетім қыз бен мектеп мұғалімінің басынан өткерген қайғылы оқиғалар сол дәуірдегі жүздеген, мыңдаған кейіпкерлердің тағдырын еске салады. Қай дәуірде де жетім-жесірлердің тағдыры оңай болмаған. Алтынай – он беске толмай қалыңмалдың құрбаны болған қыздардың бірі. XX ғасырдың басында қалың малға сатылған, басына азаттық іздеген қазақ, қырғыз қыздары да көп болған. Басына түскен қиыншылықтарға мойымаған қайсар қыз Дүйсен мұғалімнің қамқорлығымен, Коммунистік партияның жетім-жесірге берген көмегімен Ташкенттегі Рабфакта білім алып, кейін Кеңестер одағының астанасы Мәскеуде білімін жетілдіріп ғылым жолына түседі.

Дүйсен – шалғайда жатқан ауылға XX ғасырдың басында білім нәрін алып келген шамшырақ болса, Алтынай – ұстаз ұлағатын ұлықтаған, елінің жарқын болашағына сенген білікті де білімді жан ретінде шынайы суреттелген.

Екінші шығармада жазушы Раздық образын суреттегенде халықтың «ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілесің деген» халық даналығын таяныш еткен. Сондықтан Раздықтың текті тұлға болып қалыптасуында Арқа жерін әнге бөлеген Әсеттің, Әріптің, Жанұзақтың текті өнерімен тамырлас жатқан әкесі Ахметжанның өнерпаздық тағдыры тұрғандығын атап айтып, әсіресе Ахметжанның саяхатшылық әрекетін тәптіштей суреттеу арқылы атадан жалғасқан текті өнердің желісі үзілмеген дәстүрін дәріптейді. Өзі аралап өткен елдердің тауы мен тасын картаға түсіріп, өсімдіктер дүниесімен хайуанаттар жайында мол мағлұматтар жинаған Ахметжанның әйгілі еуропалық түрколог Уан Берейді бастап, алыстағы Дон Хуанға дейін баруы Раздықтың әке қазынасынан мол ықпал алған тағылымды тағдырын таныту үшін алынған. Жалпы шығарманың өн бойында қазақтың әңгімешілік өнері көркемдік амал ретінде алынып, кейіпкердің атынан дайындалады, барлық жағдаяттар, тіпті ол аңыз болса да шындыққа сәйкес ұғынылады, мысалы: аңшылық жайлы әңгімелерде аңшының психологиясы, бейнеті мол, қатері зор өнер екендігін айта отырып, атакты аңшылардың ерекше мінездері туралы қызықты деректер келтіреді, аң аулар тұстағы бүкіл дүниеден бөлініп тек аңның қызығына түскен адамның ішкі дүниесінде жүріп жатқан құбылыстардың нәзік тұстарын соншалықты жіті қадағалап, тәптіштей суреттейді. Солардың бірі – Раздықтың өз атасының «аңнан кешіктім» деп өзінің сүйікті атын атып тастағаны туралы деталь аңшылықтың адам болмысындағы ерекше ынтызарлыққа айналған қасиетін танытуға арналған. Повесть сюжетіндегі Раздықтың халықтың сұрауы бойынша шертетін «Аңшының зары» атты күйдің шығу тарихын суреттейтін баяндауларда осы атакты күй тарихын толықтыра түсетін деректер мол. Бір күні баласын қасына ертіп шыққан аңшының аңның қызығына түсем деп өзіне көмекке келген ұлын елікке балап атып мерт етуі, содан шыққан зар мұның күй тіліне түсіруі халық арасында бұрын да айтылатын, ал жазушы баяндауындағы бұл күй мазмұны кеңейтіп көрсетілген және өз баласын оққа ұшырған күйшінің күймен бірге зар қағып дүниеден өтуі де жазушының тыңнан қосқан ізденістері. Бала кезінен бастап саятшылық өмірдің қыр сырын меңгерген Раздықты дәріптей отырып жазушы қазақтың саятшылық өнеріндегі құсбегілік, бүркітшілік жайынан мол мағлұмат береді.

Екі шығармада да оқырман көз алдынан білім нәрімен сусындатқан өз шәкірттеріне деген ұстаздың асқан махаббатын ғана емес, нақтылы іс арқылы өмірге бейімдей білген іскерлік қасиеттері де қоса қабат өтіп жатады. Дүйсен мен Раздық – ұйымдастырушылықпен шектелмей, мектептегі әрбір баланың жас ерекшелігіне сай білім мен тәрбие беруген ізденімпаз ұстаздар. Жазушылар ұстаз бен шәкірт арасындағы

әңгімелерге сыртқы факторларды араластыра отырып, баяндалатын оқиғаның қызықтылығын арттырған. Дүйсеннің Алтынайға қармқоршы болып оны үлкен қалаға оқуға жіберуі, бір топ оқушыларыменен жол жүріп келе жатқан Раздықтың баланың алаң көңілін өзіне аудартуы, сөйлеген сөздерінің тартымдылығы арқылы айналасына жас жеткіншектерді жинауы, ұстаздардың әрбір әңгімесінің мазмұндылығы, балаларды тәрбиелеуде халықтық тәрбиені, жыр аңыздарды шеберлікпен пайдалануы кейіпкерлер бейнесін толықтыруға қызмет етіп тұр. ғандығына куә боламыз.

Алғашқы шығармадағы автор мен кейіпкер арасындағы хаттан шығарманың Күркіреу ауылының тұңғыш мұғалімі, коммунисті, хат тасушысы болған Дүйсеннің есімін мәңгі жадында сақтау, өмірін өнеге ету мақсатында жазылғаны байқалады. Эпилог пен прологта негізгі кейіпкерлер туралы мәлімет берілгенмен, негізгі оқиға кейіпкердің хатымен өрбіп, бірінші жақтан баяндалады.

Бір кезде хат танымайтын ауыл балаларын жинап білім берген Дүйсеннің шәкірттерінің алды академик болса, қалғаны орта, жоғары білімді болғанымен, адамдардың ой-санасының өспеуін Дүйсен мұғалімге деген «Ой, Дүйсенің бар болсын. Соны да мұғалім, оқытушы, ұстаз деп те жүріппіз ғой!» [5, 115] деген ауылдың атқамінерлерінің сөздері растайды. Жазушы осындай жекелеген эпизодтармен оқырманға ой салған. Ол – адам баласының өскендігі жоғары оқу орнының дипломымен өлшенбейтіні. Оқырман дастарқан басында отырған зиялылардан, атын қансорпа қылып мектеп түлектерінің жеделхатын жиналысқа жеткізе алмағанына өкініп тұрған пошташының қадір-қасиеті жоғары тұрғанын айтпай түсінеді. Мұның өзі – жазушының кез келген штрих, детальдарды тиімді пайдалана білгеніне мысал. Ал Раздық бейнесі: «Адамға ата-ананың орны бір бөлек, ұстаздың орны бір бөлек. Қараңғы көкірекке алғаш рет білім шырағын жағып, ғылым мен өнердің өр мұхитында жүзуге даңғыл жол ашып берген ұлағатты ұстаз тұлғасы адамның жүрек төрінде қашан да биік тұрады ғой. Оның үстіне Раздықтың кісілігі, ұстаздық мейірі қандай ғаламат еді. Оның басқан ізінен басқаларға үлгі-өнеге төгіліп тұратын, сол үлгі-өнегелер өзі өткен сабақ пен айтқан аталы сөздер сияқты әр оқушының көкірегіне терең ұялап, бойға нәр болып сіңіп, қан болып тарап кеткен тәрізді. Осыларды ойлаған сайын олардың көз алдарына ұстаз тұлғасы елестеп, әлсін-әлі өздерімен бірге жүрген сияқтана берді» [6, 236], – деген сипаттамада айшықтала түскен.

3.Сәнік шығармасында «Мұңлық – Зарлық», «Сары өзен» күйлерінің шығу тарихынан бірсыпыра мәлімет береді. Повестегіқарт үкірдай Қойшан, Тұрық қаридан дәріс алған Оразғали молла, қиссагер Керейбай, әнші Сегізбай, күйші Бекен, екі патшаның тілін еркін меңгерген Ахметжан, құсбегі Ысқақжандар – арғысы Арқа жерінен, бергісі Тарбағатай, Алтай, Іледен дәм тартып келіп, осында қоныстанып қалған қауым өкілдері. Жазушының бұл шығармасындағы қазақтың ас мәзірінің,соның ішінде кәделі мүше бас, басқа да тағам түрлеріне қатысты кең мағлұмат беретін тұстары – этнографтық қолтаңбасы. Раздықтың әкесі Ахметжаннан дарыған дала мәдениетінің құндылықтарына деген ізгі көзқарас бүкіл шығарманың өн бойына тарап кеткен. Ол бірде тарихи фактылар арқылы берілсе, енді бірде кейіпкердің автор толғанысымен бірігіп, соның сана сүзгісінен өтіп көркем беріледі. Шығармадағы тарихи деректер 1917-1930 жылдардағы қазақ басынан өткерген ашаршылық зұлматының зардабын танытып, «елім» деп еңіреген ерлердің басының дауға қалуы, ақыры өміріне қауіп төнуі шекараның аржағында жалғасып жатқандығын шебер көрсете алған.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, екі шығармаға да ХХ ғасыр басындағы шалғайдағы ауыл балаларын білім нәрімен сусындатқан ұстаздар өмірі негіз болған. Ескі көзқарастың жаңашылдыққа қарсы күресі, Дүйсен мен Раздықтың басынан өткен қиыншылықтар, тозығы жеткен атқораны мектепке айналдыру, балаларды үй аралап жинау, оларға қағаз-қалам тасу, әр балаға қамқорлық жасау – шығармалардың негізгі лейтмотиві. Алғашқы повестің эпилогындағы Айгүлдің хаты, екінші шығарманың эпилогындағы Еренқабырғада туылып, талай уақиғаның куәгеріндей болған жетпіс бес жастағы Мұқай ақсақалдың әңімесі – ұлағатты ұстаздардың есімі ешқашан ұмытылмайтындығының мысалы болса, Дүйсен шәкірттерінің алды академик болуы, Раздықтың «Тау тұлғалы жұлдыз» деп мадақталуы осының айғағы. Дүйсен мен Раздық бейнесі Ш.Айтматов пен З.Сәніктің туындылары арқылы оқырмандардың санасында қайта жаңғырып, өнер мен өнерпаз туралы көркем туындылардың мазмұнының байытып, жаңаша өріс иеленуде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Зейнолла әлемі. Мақалалар, естеліктер, көптомдыққа енбей қалған жазбалар, сұхбаттар, афоризмдер. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2017. – 424 б.
2. Қалижанов У. Адамзаттың Айтматовы. Кім.: Қазақ әдебиеті және рухани жаңғыру: Зерттеулер, мақалалар мен әдеби портреттер. – Алматы: «Баянжүрек», 2018. – 552 б.
3. Мәмбетов Ж. Зейнолла Сәніктің шығармашылық мұрасы: монография. – Алматы: Қазақ университеті. – 2018. – 267 б.

4. Нұрқатов А. Асқар таулар, шалқар дала жыршысы. Кім.: Тау мен дала хикаясы. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1964. – 5-16 б.
5. Айтматов Ш. Алғашқы ұстаз. Қырғызшадан аударған Қалжан Нұрмаханов. Кім.: Тау мен дала хикаясы. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1964. – 489 б.
6. Сәнік З. Тау жұлдызы. Көптомдық шығармалар жинағы. 4-том. – Алматы: Ан-Арыс, 2017. – 327 б.

МРНТИ 16.21.33

Ш.А. Оспанқұлова¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ДЕЙКСИС

Аңдатпа

Мақалада көркем баяндауда қолданыс табатын дейктиктік көрсеткіштердің түрлері мен қызметін талдап, саралауға талпыныс жасалды. Тіл білімінде жалпы дейксис атауымен белгілі референция жасаудың негізгі сипатына, олардың зерттелу тарихына, мәтін мен дискурста кездесетін түрлеріне шолу жасалды. Автор дейксис теориясында әлі де шешімін таппай келе жатқан дейксис пен анафора арасындағы қарым-қатынасты анықтап, олардың қызметін көркем мәтін аясында зерделеуге тырысады. Мақаланың теориялық негізі лингвистикада дейксис теориясының қалыптасып, дамуына үлес қосқан зерттеушілер (К.Бюлер, Дж. Лайонз, С. Левинсон, Ч. Филлмор, Ф. Корниш) еңбектерінің тұжырымдамасына сүйене жасалды. Мақаланың практикалық материалы ретінде Ш. Айтматовтың “Боранды бекет” романы және Ә. Нұрпейісовтың “Соңғы парыз” романының мәтіндері алынды. Зерттеу барысында, дискурста орны бар элементке сілтеме жасауда анафора қолданылады да, дискурста жаңа фокус орнату үшін дейксис жұмсалатындығы анықталды.

Кілт сөздер: дейксис, анафора, баяндау, мәтін, дискурс.

Sh.A. Ospankulova¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

DEIXIS IN THE FICTIONAL TEXT

Abstract

This article attempts to consider and analyze the types and functions of the deictic units used in the artistic narrative. The article analyzes the general characteristics of deictic referential units, their history of study and text-forming and discourse-orienting functions. The author tries to identify the boundary between deixis and anaphora, which is a controversial problem in deictic theory and to consider their functions in a literary text. The theoretical basis of the article is based on the concept of the works of famous scientists (K. Buhler, J. Lyons, S. Levinson, C. Fillmore, F. Cornish) in the field of deictic theory. Practical material are the texts of the novels "The Day Lasts More Than a Hundred Years" by Ch. Aitmatov (translated by Sh. Murtaza) and "The Final Respects" by A. Nurpeisov. The study examined that anaphora is used to indicate an element of discourse that already has its place in it, whereas deixis is used to establish a new focus on the element of discourse.

Keywords: deixis, anaphora, narration, text, discourse.

Ш.А. Оспанқұлова¹

¹Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

ДЕЙКСИС В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Аннотация

В данной статье предпринята попытка рассмотреть и анализировать виды и функции дейктических единиц, используемых в художественном нарративе. В статье анализируется общая характеристика дейктических референциальных единиц, их история изучения и текстообразующие и дискурсоформирующие функции. Автор пытается определить границу между дейксисом и анафорой, которая является

спорной проблемой в дейктической теории и рассмотреть их функции в художественном тексте. Теоретическая основа статьи опирается на концепции работ известных ученых (К.Бюлер, Дж.Лайонз, С.Левинсон, Ч.Филлмор, Ф.Корниш) в области дейктической теории. Практическим материалом статьи служат тексты романов «Буранный полустанок» Ч.Айтматова (перевод Ш.Муртаза) и «Последний долг» А.Нурпеисова. В ходе исследования выяснилось, что анафора используется для указания на тот элемент дискурса, который уже имеет свое место в нем, тогда как дейксис – для установления нового фокуса на элемент дискурса.

Ключевые слова: дейксис, анафора, нарратив, текст, дискурс.

Кіріспе.

Дейксис өзін интерпретациялау үшін айтылу жағдаятының физикалық ерекшелігі немесе координаттары, яғни айтушы мен тыңдаушының кім екендігі, айтылу уақыты мен орны, жағдаят контекстінің анықталуын қажет ететін референциялық көрсеткіштердің қолданысын білдіреді. Мысалы, “Мен қазір келемін” деген айтылымды алатын болсақ, айтылу жағдаятының ерекшелігін (айтылу уақыты мен орнын, айтушының жағын) анықтап алмай, оның мағынасын (кім, қайда, қашан келетінін) түсіну мүмкін емес. Аталмыш айтылымда ‘мен’ - айтушының кім екендігін, ‘қазір’ айтылу уақыты мен оны қабылдау уақыты арасындағы қатынасты, ‘келемін’ іс-қимыл адресат тұрған жерге қарай бағытталаатындығын көрсететін дейктик бірліктер қолданыс тапқан. Дейктик көрсеткіштердің маңыздылығын түсіндіру үшін дүкен есігінің сыртында ілініп тұрған мынадай жазбаға назар аударсақ болады: ‘20 минутта боламын’. Жазбаның ілінген уақытын анықтап алмайынша сіз 1-2 минут әлде 20 минуттай күтетінінсізді нақты білмейсіз [1, 11]. Айтылымда кездесетін ‘мен’, ‘сен’, ‘сіз’, ‘қазір’ секілді референциялық көрсеткіштердің қолданысы дейксис (еж. грек. δειξίς – нұсқап көрсету) деп аталады. Тіл біліміне deictics (Bühler), shifter (Jakobson, Jespersen), egocentric particulars (Russel), indexicals (Peirce), token-reflexives (Reichenbach) сияқты терминдермен белгілі болған дейктик көрсеткіштердің қолданысы көптеген ғылым саласы ғалымдарының қызығушылығын тудырды. Дейксис лингвистикадағы әмбебап тілдік құбылыс ретінде референция теориясы мен дейктик референцияның жалпы мәселелеріне қатысты талданды (Bühler, 1990 [1934]; Jakobson, 1972; Benveniste, 1971; Lyons 1978; Peirce 1983); тілдің прагматикалық қолданысы аясында зерттелді (Fillmore, 1975; Levinson, 1979; Diessel, 1984); дейктик көрсеткіштердің семантикалық ерекшеліктері зерттелді (Падучева 1985, Апресян 1986); дейксис баяндаудағы функционалды аспектілері когнитивті лингвистика аясында сөз етілді (Bruder, 1995; Galbraith, 1995; Segal, 1995); тілдің дейктик бірліктерінің қолданылуын сараптаудың аясы кеңейтілді (Устин, 1995; Жура, 2000; Алферов, 2001); дейктик көрсеткіштер дискурс құрылымын жасаушы негізгі құрал ретінде талданды [2, 11]. Тіл білімінің түрлі салаларының зерттеулерінен орын алған дейксис құбылысының өзектілігі әлі күнге дейін кеміген жоқ, атап айтатын болсақ, баяндауда дейксис проекциялануы, дейксис пен анафораның қарым-қатынасы және олардың дискурс құрылымында атқаратын қызметі тағы да жете зерттеуді талап етеді. Мақалада көркем мәтіндегі дейксис референциялық қызметін анықтап, анафора мен дейксис байланысын түсіндіріп, олардың көркем мәтін құрастырудағы қызметін нақтылауға тырысамыз.

Теориялық негізі.

Дейксис құбылысын тіл біліміне танымал неміс психологы К.Бюлер өзінің ‘Тіл теориясы’* [Sprachtheorie] [3] еңбегінде таныстырды. Ол дейксис құбылысын жүргіншіге дұрыс бағыт сілтейтін жол жиегіндегі белгінің қызметімен салыстырды. Дегенмен, сөйлеу актісінің күрделі әрекет екенін айтып, айтушының әлгі тек бір бағытты ғана мегзейтін белгіден айырмашылығы: айтушы тек ғана ақпаратты беруші ғана емес, сонымен бірге бір мезетте ақпарат алушы да бола алатындығын ескерді. К.Бюлер тілде сілтеудің үш түрін анықтады: а) *deixis ad oculos* – көзбен көруге болатын сілтеу; ә) *анафора* – айтылым мәтіндегі сілтеу; б) *deixis am Phantasma* – қиялға негізделген сілтеу [3, 93-95]. Дейксис алғашқы түрі тек физикалық жағдаятта ғана көрініс тапса (мысалы, “**Ана** кітапты берші” айтылымында айтушы аталмыш кітапты қолмен көрсетіп, әлде көзбен немесе иегімен мегзеп тұрғанда ғана тыңдаушы қай кітап екендігін түсінеді), анафорикалық сілтеме, керісінше, тек тілдік құрылымда байқалады: алдыңғы мәтінде айтылған нысанға сілтеме жасағанда қолданылады. Сілтеменің жасаудың үшінші түрі – *қиялға негізделген дейксис** (imagination-oriented deixis (Goodwin, 1990) зерттеушілер тарапынан зор қызығушылық тудырған құбылыстардың бірі. Ол тілдегі дейктик бірліктердің қиялдағы нысанға трансформациялануын білдіреді. Жазушы өз оқырманын қиялдағы кейіпкерлермен таныстырып, ойдағы оқиғаларға жетелейтіні секілді қиялға негізделген сілтеу де шын мәнісінде жоқ нәрсеге, яғни қиялдағы, ойдағы нәрсеге сілтеме жасайды. Тілдегі дейктик көрсеткіштердің қолданысын зерттеген ғалымдардың көпшілігі сілтеменің осы түрі көркем шығарманы баяндауда кездеседі деген пікір білдіреді. Алайда, ғалымдардың тағы бір бөлігі көркем

шығарма мәтін болып табылғандықтан, мәтіндегі сілтемелер анафорикалық сілтемелер болатындығын алға тартады. Лайонз дейксисті *дейксис*, *анафора* және *мәтіндік** (*textual*) дейксис деп үшке бөледі. Оның пікірі бойынша, анафора '*дискурс әлемінде*' (*universe-of-discourse*) өз орны бар референтті нұсқайды, ал дейксис референттерді әрі қарай сілтеме жасалу үшін '*дискурс әлеміне*' (*universe-of-discourse*) енді орнатады. Мәтіндік дейксис өз кезегінде екігебөлініп: *pure* және *impure textualdeixis* болып жіктеледі [4, 667-668]. Көркем мәтіндегі дейктиктік көрсеткіштердің қызметін талдау үшін үшінші түр мәтіндік дейксисті анықтау қажет деп білеміз. Дейксистің *pure textual deixis* түрінде тілдің материалдық жағына сілтеме жасалады да, ол экзофоралық сілтеме болып табылады [5, 101]. Ал *impure textualdeixis* мәтіннің алдыңғы немесе кейінгі бөлігіндегі пікірге жасалған сілтеме болып табылады, сонысымен ол анафорадан ерекшеленеді. *Impure textualdeixis* дейксистің қазіргі классификациясындағы *дискурстық дейктикке** (*discourse deictic*) ұқсас болып келеді. Дейксистің канондық дейксис, канондық анафора, дискурстық дейксис қатарына *arecognitiveal deixis** (ағ. *recognition* – тану) атты жана түрі енді [6, 206]. Дейксистің бұл түріне тән екі ерекшелік бар: бірі – зат есімнің алдында келеді, екіншісі – алдыңғы дискурста немесе/және жағдаятта референті жоқ, айтушыға да, тыңдаушыға да мәлім ақпаратты көрсетеді [7, 105]. Дейксистің тағы да бір түрі – айтушы мен тыңдаушы және үшінші тұлғалар арасындағы әлеуметтік қарым-қатынасты көрсететін түрі *әлеуметтік дейксис** (*social deixis*) дейксис теориясына енді. Әлеуметтік дейксистің айқын түрі – біршама тілде кездесетін француз тіліндегі *tu/vous* есімдіктерінің қолданысы [8]. Қазақ тілінде де айтушы тыңдаушыны белгілі себептермен екінші жақтың *siz* сыпайы формасымен атауы сөйлеу актісі қатысушыларының арасындағы қарым-қатынастың көрсеткіші болып табылады: жас ерекшелігі, құрметтеу, т.б. Дегенмен, бұл құбылыс көбінесе оңтүстік-шығыс Азия халқы тілдеріне тән болып келеді: айтушы мен тыңдаушы арасындағы қатынастың мәртебесіне сәйкес сөйлеу деңгейлері таңдалады. Тілдерде кездесу жиілігінің аздығы, жекелеген тілдерге ғана тән сипаты себепті кейбір зерттеушілер әлеуметтік дейксисті дейксистің толыққанды түрі деп санамаған (Кибрик, Электронды ресурс).

Анафора мен дейксистің мәтінде және дискурста атқаратын қызметін когнитивті лингвистика тұрғысынан жете зерттеген Ф.Корниш дискурстағы референцияның айтушы тарапынан жасалатын біржақты үдеріс ғана емес екендігін айтып, сілтеме жасау барысында тыңдаушының атқаратын қызметіне баса назар аударуды ұсынды. Оның пікірінше, айтушы тыңдаушының сілтеме жасалатын нысан туралы білімі негізінде дейктиктік көрсеткіштерді таңдайды. Егер сілтеме жасалатын нысан тыңдаушының назарында болса, онда анафорикалық референция үдерісі, ал егер оған енді назар аударту қажет болса, дейктиктік референция үдерісі жүзеге асады [9, 19-20]. Осылайша, ол Бюлер ұсынған *deixis ad oculos* – көзбен көруге болатын сілтеуді *жағдаяттық дейксис* деп атады. Ал қиялға негізделген дейксис алдымен жұмыс жадысының әрекетімен байланыстырылып, когнитивті лингвистика аясында әрі қарай зерттеліне бастады. Когнитивті лингвистикада анафора дискурс әлемінде орны бар, яғни ол алдыңғы дикурстарда айтылған немесе жағдаятта айқын нысанның мағынасын әрі қарай дамытатын болса, ал дейксис нысанды дикурс әлеміне енді орналастыратын құрал болып табылады.

Талқылау.

Бұл мақалада біз көркем мәтіндегі дейксис пен анафораның арасындағы қатынасты айқындап, олардың көркем мәтін түзудегі қызметін анықтауды мақсат етіп қойдық. Осы орайда, тілдегі дейктиктік көрсеткіштердің қызметін *дискурстық анализ* [10, 19] әдісімен талдауды жөн санаймыз. Зерттеуіміздің практикалық материалы ретінде Ш.Айтматовтың “Боранды бекет” (ауд. Ш.Мұртаза) және Ә.Нұрпейісовтың “Соңғы парыз” романдары алынды. Екі шығармада типологиялық ұқсастықтар көп: романдар адамзаттың қолымен жасалған үлкен экологиялық мәселелерді (бірі – Сары арқа жазығында орналасқан Байқоңыр космодромының құрылысы болса, екіншісі – Арал теңізінің экологиялық апаты) қозғайды; ескі мен жананың күресі суреттеледі (бұл жерде, әдеттегідей, советтік идеология бойынша ескіні жою, жананы қолдау емес, керісінше, салт-дәстүрді жаңғыртып, түп-тамырды ұмытпау туралы айтылады); туған жерге, елге деген махаббат, халықтың тағдыры мен болашағына қам жеу, екі романның негізгі мәселелері болып табылады. Романдарда кейіпкерлердің өмірі бірнеше кезеңдерге бөлініп, параллельді түрде баяндалады, яғни зерттеу жұмысымыздың аясында қарастыратын болсақ, роман бірнеше дискурстың кезек баяндалуымен ерекшеленеді, сонысымен референция жасаудың түрлері мен қызметін анықтауда таптырмас практикалық материал бола алады деп сенеміз. Оның үстіне, роман мәтнінде баяндау арқылы берілген мәтінді, сонымен бірге кейіпкерлердің сөзін де саралап, анафора мен дейксистің қарым-қатынасын анықтауға мүмкіндік туады.

Дейксис тыңдаушының назарын әлі айтылмаған (дискурс әлеміне орнатылмаған) нысанға аудартуды мақсат етеді. Ол айтушы мен тыңдаушының жағдаяттық контекстінде болу мүмкін. Мысалы,

“– Басеке, – деді шофер, – **ана қызыл жарды** көрдің бе?” (Ә.Нұрпейісов. “Соңғы парыз”).

Айтушы тыңдаушының назарын сөйлеу жағдаятында тұрған нысанға аудартады, айтылыммен бірге вербалды емес амалдарды (қолымен нұсқау, т.б. қимылдар) да пайдалануы мүмкін. Осы құбылысқа керісінше, *жағдаяттық анафорада* дискурс әлемінде орны бар нысанды мезгеп айту тән болып табылады.

“Олардың түрін көріп Үкібала шошып кеткендей:

– Ойбу, **мыналарың** не сұмдық?” (Ш.Айтматов “Боранды бекет” (ауд. Ш.Мұртаза).

Айтылым жағдаятында кейіпкерлердің түрлері мәлім, айқын болғандықтан *мыналарың* сілтеу есімдігінің тәуелденген қолданысы жағдаят кейіпкерлерінің (су болған) сыртқы келбетіне сілтеме жасайды. Дейксис пен анафора арасындағы ең басты айырмашылық: алғашқысы дикурста жаңа фокус тудырса, кейінгісі дикурста пайда болған фокусты ары қарай жалғастырады, яғни оған сілтеме жасайды.

Бюлер ұсынған дәстүрлі анафорикалық референцияның қолданысын мәтіндік құрылымнан қарау қалыпты жағдайға айналды, мәселен:

“... әлдеқандай **анды** көзі шалып қалды. **Ол** түлкі еді.” (Ш.Айтматов “Боранды бекет” (ауд. Ш.Мұртаза).

Ол есімдігі алдыңғы сөйлемде айтылған *аңға* сілтеме жасап тұр: *аң ол* есімдігі үшін *антецедент* (лат. *antecedens* – «алдыңғы») болып табылады. Әрине, бұл – анафораның ең қарапайым түрі. Дегенмен, дейктиктік және анафорикалық байланыстарды зерттеушілер анафора бастапқыда көрінгеніндей қарапайым құбылыс емес екендігін, дикурста жете талдауды қажет ететін күрделі феномен екендігін сөз етеді. Кей жағдайда анафорикалық референцияда антецедент нақты айтылмайды, бірақ логикалық байланыстан немесе жағдаяттық контексттен алдыңғы нысанның не екенін білуге болады:

Дейксисің дикурстық дейксис түрі көбінесе көркем шығармада қолданыс табады деп ойлаймыз. Дикурстық дейксис мәтіннің алдыңғы сегментінің мазмұнына қатысты сілтеме жасайды. Мысалы:

“**Осыны** ойлап Найман-Ана ұлына оралды; ...” (Ш.Айтматов “Боранды бекет” (ауд. Ш.Мұртаза).

Бұл мысалдан *осыны* сілтеу есімдігінің табыс септігінде септеле берілуі оның алдыңғы абзацта берілген мына ойға қатысты болып отыр:

“Бұл жолы баласын қалайда алып кетуге бел байлады. Мәңгірт те болса – өз перзенті, мәңгірт болғаны баласының кінәсі емес, тағдырдың салғаны, жойпат жаудың қатыбас қара жүректілігі; ал бірақ ана өз балапанын жау қолында құлдыққа қалдыра алмас. Көрсін наймандар! Қолға түскен найман жігіттерін тас жүрек жалмауыр жау қалай азаптайтынын, қалай қорлайтынын, ақыл-есінен қалай айыратынын көрсін. Көрсін де ыза мен кек кернеп, қару-жарағын алып, намыстың тұлпарына мінсін. Жуан-жуандар наймандардың жерін тартып алды. Мәселе жерде ғана ма екен. Жер жарықтық бәріне де жетеді. Қорлығын айтсайшы, қорлығын. Бұл қорлық тіпті алыста жатсаң да жаныңа батар, жай таптырмас...” (Ш.Айтматов “Боранды бекет” (ауд. Ш.Мұртаза).

Дегенмен, жоғарыда атап өткеніміздей, дейксис пен анафора құбылыстарының бір-бірімен тұстасып кететін тұстары да бар, яғни белгілі бір тілдік көрсеткіш анафорикалық байланыстың да, дейктиктік байланыстың да сипатына ие бола алады. Мұндай тілдік бірліктер дейксис теориясына анадейксис деген атаумен енді. Мысалы:

“Сорлы түлкі соны сезіп, тұла бойы азынап, қаһардан қалшыып, әлемге төнген әлдебір нәубетті әлсін-әлсін аңлағандай, үнін шығарып жылағысы, шәу-шәу етіп үргісі келеді. Бірақ табиғаттың өзі аян бергендей **осы бір үрейді** аштық сезім жеңіп кете берді.” (Ш.Айтматов “Боранды бекет” (ауд. Ш.Мұртаза).

Осы бір үрей алғаш рет айтылып, дикурс әлемінде үрей мағынасы таныстырылып, дейктиктік референция жасалса, алдыңғы дикурста түлкінің іс-әрекетінің жалғасы, яғни анафорикалық байланыс та орнатылды.

Мәтінде айтылым қатысушыларына ортақ мәліметке сүйене жасалатын сілтеме де кездеседі:

“– Оу, көрмейсің бе?.. Ойбай-ау, ол кәпірдің **ана** жабайы мысықтай бажбиған сап-сары көзі кім екенін айтып тұрған жоқ па? Ха-ха!” (Ә.Нұрпейісов. “Соңғы парыз”).

Бұл мысалда, мына кейіпкерге анафорикалық сілтеме (*ол кәпір*) жасалғанымен, ана жабайы мысықтай бажбиған сап-сары көзі жайлы бірінші рет айтылады, алдыңғы және кейінгі дикурста кейіпкердің көзі жайлы ақпарат жоқ, айтылым жағдаятында да кейіпкер жоқ, демек қалған кейіпкерлердің есінде бар бұл ақпарат **ана** сілтеу есімдігі арқылы беріліп отыр. Дәл осы құбылысты Ф.Корниш *recognitional anadeixis** деп атады [11].

Қорытынды.

Қорытындылай келе, тілдегі дейктикалық көрсеткіштер айтылым жағдаятының физикалық ерекшелігі немесе координаттары, яғни айтушы мен тыңдаушының кім екендігі, айтылу уақыты мен орны, жағдаят контекстін анықтау мақсатында қолданылады. Көзбе-көз қарым-қатынас барысында дейктикалық көрсеткіштердің негізгі қызметі, сөзбен нұсқау, яғни белгілі бір нысанның орнын анықтау болып табылады. Дегенмен, бұл құбылыс баяндауда күрделене түседі, себебі дейктиктік көрсеткіштердің дәстүрлі жақ, орын

және уақыт дейкисі түрлерінен өзге дискурстық дейкисінің қызметі олардың анафоралық қызметімен астасып жатады. Сондықтан, когнитивті ғылым аясында дейкис пен анафораның ара-жігі дискурста нысанға жаңа фокус орнату (яғни назар аударту) және бұрын айтылған нысанға қайта назар аудару қызметтері арқылы анықталды. Дәлірек айтатын болсақ, дейкис дискурста жаңа фокус тудырса, анафора дискурста пайда болған фокусты ары қарай жалғастырады, яғни оған сілтеме жасайды (антецедентпен кореферентті болып келеді). Сонымен бірге, дейктиктік көрсеткіштер көркем мәтін түзуші қызмет те атқарады. Мақаланың практикалық материалы болып табылатын романдарда кейіпкерлердің өмірі бірнеше кезеңдерге бөлініп, параллельді түрде баяндалады, баяндаушы дейктиктік көрсеткіштердің қызметі (дискурстық дейкис) арқылы оқырманның назарына қажетті ақпаратты беріп отырады. Осылайша, дейктиктік көрсеткіштер мәтін түзуде және дискурс құрауда маңызды элементтердің бірі табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Green Keith. *Deixis: A revaluation of concepts and categories // New essays in deixis: discourse, narrative, literature / ed. by Keith Green. – Amsterdam-Atlanta: GA, 1995. – P. 11-27.*
2. Buhler Karl (1934/1990). *Theory of language: the representational function of language (D.F. Goodwin Trans.). John Benjamins Publishing Company. – Amsterdam/Philadelphia, 1990. – 12-18 p.*
3. Jakobson Roman. *Shifters, verbal categories, and the Russian verb // Roman Jakobson, Selected Writings, The Hague: Mouton.vol. 2, 130-147.*
4. Benveniste, Emile. *Problems of general linguistics. University of Miami Press, 1971. – 230 p.*
5. Peirce Charles S. *Studies in Logic, by Members of The Johns Hopkins University. Ed. Charles S. Peirce. Boston: Little Brown, 1983. – 158 p.*
6. Lyons John. *Semantics. Cambridge: Cambridge University Press, 1977. – 190 p.*
7. Fillmore Charles. *Lectures on Deixis / Charles J. Fillmore. – Center for the Study of Language and Information. Leland Stanford Junior University, 1997. – 368 p.*
8. Levinson Stephen. *Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 200 p.*
9. Diessel Holger. *Demonstratives: form, function, and grammaticalization. – Amsterdam: John Benjamins, 1999. – 170 p.*
10. Падучева Е.В. *Высказывание и его соотносительность с действительностью. – М.: Наука, 1985. – 272 с.*
11. Апресян Ю.Д. *Дейкис в лексике и грамматике и наивная модель мира // Семиотика и информатика, № 28, 1986. – С.5-33.*

МРНТИ 17.07.41

З.Н.Поляк¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая
г. Алматы, Казахстан

ЖАНР ФЭНТЕЗИ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСТАНСКОЙ ПРОЗЕ ДЛЯ ДЕТЕЙ

Аннотация

В статье сделан обзор современной детской прозы Казахстана, выявлены наиболее характерные жанры литературы для детей. Проведен подробный жанровый анализ повести З.Наурызбаевой и Л.Калаус «В поисках Золотой чаши. Приключения Бату и его друзей». Доказано, что повесть принадлежит к жанру фэнтези, так как соответствует пяти основным чертам жанра, выявленным современным литературоведением. Мифологическая основа сюжета, система персонажей-антагонистов, специфический хронотоп, магическое обоснование связи миров, конфликт между добром и злом – все эти особенности повести казахстанских авторов позволяют утверждать, что это произведение – чистый образец жанра фэнтези, а не экшн с элементами детектива. Повесть следует традиции жанра и в плане воспитания у юных читателей высоких критериев духовности, личной ответственности и нравственности.

Ключевые слова: проза для детей, жанр фэнтези, современная казахстанская литература, квест, тюркская мифология.

Z.Polyak¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

GENRE FANTASY IN MODERN KAZAKHSTAN PROSE FOR CHILDREN

Abstract

The article provides an overview of the modern children's prose of Kazakhstan, identifies the most characteristic genres of literature for children. A detailed genre analysis of the story by Z.Naurzbayeva and L.Kalaus "In Search of the Golden Bowl. Adventures of Batu and his friends." It is proved that the story belongs to the fantasy genre, as it corresponds to the five main features of the genre, revealed by modern literary criticism. The mythological basis of the plot, the antagonist character system, the specific chronotope, the magical rationale for the worlds connection, the conflict between good and evil – all these features of the Kazakh authors lead to the claim that this work is a pure example of a fantasy genre, not an action with elements of a detective story. The story follows the tradition of the genre in terms of educating young readers of high standards of spirituality, personal responsibility and morality.

Keywords: prose for children, fantasy genre, modern Kazakhstan literature, quest, Turkic mythology.

З.Н. Поляк¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПРОЗАДАҒЫ ФЭНТЕЗИ ЖАНРЫ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанның қазіргі балалар прозасына шолу жасалды, балаларға арналған әдебиеттің өзіндік жанрлары анықталды. З.Наурзбаева мен Л.Калаустың «В поисках Золотой чаши. Приключения Бату и его друзей» повесінің толықтай жанрлық талдауы жүргізілді. Повестің фэнтези жанрына жататыны дәлелденді, өйткені қазіргі заманғы әдебиеттану анықтаған жанрдың негізгі бес бөлігіне сәйкес келеді. Сюжеттің мифологиялық негізі, антагонист-кейіпкерлер жүйесі, ерекше хронотоп, әлем байланысының сиқырлы негіздемесі, жақсылық пен зұлымдықтың арасындағы қатығыс – қазақстандық авторлар повесінің барлық осы ерекшеліктері – детектив элементтері бар экшн емес, фэнтези жанрының таза үлгісі деп айтуға мүмкіндік береді. Повесть жанр дәстүрлерін сақтап, жас оқырмандарда рухани, жеке жауапкершілік пен адамгершіліктің жоғары критерийлерін тәрбиелеу тұрғысын ұстанады.

Кілт сөздер: балаларға арналған проза, фэнтези жанры, қазіргі қазақстандық әдебиет, квест, түркі мифологиясы.

Введение. Современная казахстанская проза для детей включает произведения различных жанров: литературная сказка, приключенческая и сказочная повесть, школьная повесть, реалистический рассказ и др. В последние годы появилось много произведений в жанре фэнтези.

Исследователи продолжают спорить о художественной специфике этого жанра и приходят к выводам о возможности жанровых контаминаций в фэнтезийной прозе, о многочисленных разновидностях самого жанра: фэнтези эпическое и историческое, «ролевое фэнтези» [1, 5], фэнтези «серьёзное» и «комическое» [2, 2] и др.

В общем русле европейской и российской традиции этого жанра развивается и казахстанское фэнтези. Таковы произведения Жаната Касабекова (Аркадия Степного) из цикла «Глинглокский лев» или Тони Шипулиной «Три чайных дракона и сверкающая пыль» и «Ведьма Страны Туманов».

Мифологической основой сюжетов других казахстанских авторов становится не средневековая история или славянские легенды, а тюркская мифология. Ильмаз Нурғалиев в романе «Дастан и Арман» (автором задумана целая серия) и Адам Капанов в романтической фэнтези-истории «Воздушное кочевье» рассказывают о любви юных героев, используя мифологию народов Средней Азии.

Наиболее интересной в этом ряду нам представляется детская книга, которую написали известные в Казахстане литераторы, – культуролог Зира Наурзбаева и писательница Лиля Калаус. Жанр книги сами авторы определяют как фэнтези с элементами экшн и детского детектива. Попробуем показать, что повесть «В поисках Золотой чаши. Приключения Бату и его друзей» [3] является достаточно чистым образцом жанра фэнтези.

Методы. Исследователь жанра фэнтези, подводя итоги изучения его особенностей современным литературоведением, приходит к заключению о том, что «основными чертами детского фэнтези как жанрового феномена являются следующие: 1) герой произведения – ребенок или подросток; 2) сюжет

построен на мотиве квеста, действие разворачивается по законам магии; 3) специфический хронотоп основан на концепции миров-матрешек; 4) «переход» героя в другой мир происходит с помощью магического предмета, мифического существа или в необычном месте, причем всегда неожиданно, быстро и просто; 5) ядром произведения становится конфликт между добром и злом» [4, 194].

Результаты. Попробуем соотнести эти черты жанра с произведением казахстанских писательниц.

1. Главный герой их повести – школьник Бату. Среди его друзей и недругов – ребята его возраста, одноклассники и соседи. Герой вовсе не идеален: авторы не скрывают его недостатков и слабостей. Ему свойственно тщеславие, поэтому он любит похвастаться и приврать, например, о своих успехах в боевых искусствах: «У меня уже несколько поясов есть – белый, желтый... Недавно на турнире получил черный пояс, семнадцатый дан» [3, 19]. Авторские ремарки не оставляют сомнений: «хвастливо заявил», «раздуть щеки, подтвердил» [3, 20]. Когда Бату увлекается мыслью о поисках клада, ему не хватает выдержки и терпения, он злится и раздражается по пустякам [3, 23-24].

Но самая главная слабость подростка – недостаток мужества и храбрости в критических ситуациях. Он боится вымогателя по прозвищу Скорпион и его приятеля-громилу Кайрата. Богатое воображение Бату позволяет ему представлять себя в опасных ситуациях, и в первых главах книги он не проходит этот «тест на смелость»: «Бату поёжился, представляя, как он скачет навстречу огромному всаднику. <...> “Нет уж, лучше пить чай с аже”, – подумал он, усаживаясь на табуретку на кухне» [3, 28-29].

Однако по мере развития сюжета характер Бату претерпевает эволюцию. Приключения и испытания в фантастическом мире прошлого, пример Золотого человека – героического юноши Аспары – постепенно воспитывают в мальчике способность преодолевать страх и совершать мужественные поступки.

Эти качества героя повести «В поисках Золотой чаши» совпадают с теми, которые исследователи жанра фэнтези отмечают как типологические: «Герой является обычным подростком, в котором в ходе сюжетного развертывания приключений проявляются его лучшие качества: отвага, великодушие, сила духа» [4, 203].

2. Вторая характерная для жанра фэнтези особенность – это построение сюжета на мотиве квеста. «В критической литературе, посвященной этому явлению, как один из признаков фэнтези называется особый вид сюжета – описание пути героя («квест»). Обобщая предлагаемые критиками определения, можно полагать, что квест в фэнтези характеризуется тремя составляющими: во-первых, путь героя изображается как перемещение в пространстве, во-вторых, задается целью, в-третьих, предполагается внутреннее, качественное изменение героя в процессе пути» [5, 213].

В повести «В поисках золотой чаши» мотив квеста отражается не только в заглавии, но и на сюжетном уровне: события сосредоточены вокруг путешествия с определённой целью. Аспара, попавший в наше время из далёкого прошлого, привлекает своего нового друга Бату к поискам волшебной чаши, пропавшей когда-то при таинственных обстоятельствах. В соответствии с законами квеста происходит перемещение в пространстве: герои из обычной городской квартиры мгновенно переносятся в Дегелен, где – по верованиям современников Аспары – находится Сердце Мира и растёт самое большое дерево на земле – Байтерек. Однако надежды Аспары не оправдались: они попали не в древний, а в современный низкогорный массив Дегелен, где около тридцати лет назад располагалась испытательная площадка Семипалатинского ядерного полигона. Авторы повести рассчитывают на затекстовые знания своих юных читателей, для которых достаточно некоторых намёков и упоминаний, чтобы догадаться: герои действительно попали на заброшенный полигон, покрытый торчащей из снега ржавой арматурой. Теперь это не святое, а гиблое место. Недаром именно здесь происходит нападение на мальчиков страшной ведьмы – Жезтырнак. Так в фэнтезийной повести причудливым образом переплетаются животрепещущие проблемы нашей современности и мифологические образы и мотивы.

Вот какую характеристику этому мифологическому существу даёт современный исследователь: «Жезтырнак – буквально: Медный Коготь, в казахской мифологии демоническое существо с медными когтями, способное менять свой облик, обладающее огромной силой и громким пронзительным голосом. Своим криком Жезтырнаки повергают в ужас людей и могут убивать птиц и мелких животных. Живут в пустынных местах и горных ущельях, ведут ночной образ жизни, не боятся огня. Сила Жезтырнаков сосредоточена в их руках. Практически неуязвимы для обычного оружия, убить можно лишь отрубив голову и руки, часто только волшебным топором и не в прямом бою, а днем, когда Жезтырнак спит» [6, 206].

Интересно, что авторы повести по-своему интерпретируют образ Жезтырнак, приобретающий в сюжете амбивалентный характер. Вторая встреча подростков с ведьмой заканчивается неожиданным преображением Жезтырнак: «С каждым шагом лицо её менялось всё отчётливее. В тот момент, когда она присела у костра и начала кормить Тумар грудью, отвратительная маска злого чудовища окончательно сошла с её лица. Теперь перед застывшими от удивления ребятами была просто немолодая, измученная,

исхудавшая женщина» [3, 176]. Выясняется, что это вовсе не злая ведьма, а превращённая в свою противоположность волшебная птица Самрук, ставшая такой после страданий, принесённых ей людьми.

3. Исследователи жанра фэнтези выделяют специфический хронотоп, основанный на концепции существования серии миров, которые как бы встроены один в другой наподобие матрешек. Эти представления идут из древней восточной мифологии [7, 4]. В повести казахстанских авторов представлена родственная концепция многомирия, вложенная в уста мифологического героя Аспары: «Миры нанизаны на струны домбры, как бусы на нитку. Большинство бусин одинаковые, крупные – это разные места одного, вашего мира. А между ними встречаются разномастные бусинки других миров. На домбре твоего прадеда много таких ладов, ведущих в другие миры» [3, 64].

4. Одна из специфических особенностей жанра фэнтези связана с моментом «перехода» героя из одного мира в другой. Как правило, переход происходит с помощью магического предмета в необычном месте. В повести о приключениях Бату так и случается: волшебным предметом становится домбра, а место для перехода выбрано как будто вполне бытовое – порог квартиры – и вместе с тем, особенное. Недаром бабушка Бату не раз повторяла: «Не стой на пороге!» Казалось бы, – народная примета, суеверие. Однако оказалось, что за этой приметой стоит древняя магия перехода. «Я научу тебя специальному кюю Порога, – говорит мальчику Аспара, – Встанешь на пороге, сыграешь и ...» [3, 21]. «Домбра – это такой портал для путешествий во времени» [3, 122] – переводит ситуацию на язык современных понятий Бату.

В повести есть ещё один вариант перехода: на этот раз – из фантастического мира в реальный. Характерно, что он тоже быстр и прост, как и положено в фэнтези: как только Бату удаётся ощутить запах семи пятничных шельпеков своей бабушки, он оказывается за столом на своей кухне. Запах ритуальных лепёшек, отведанных близкими мальчиком со словами «тие берсін», т.е. «пусть коснется» или «пусть достигнет» (имеется в виду, что «божий хлеб» в этом случае коснется и духов предков, аруахов), стал проводником героя при его возвращении в реальный мир.

Возвращаясь к магическому предмету для перехода – домбре, – мы невольно затрагиваем важную для этой детской книги тему – тему музыки. Среди взрослых персонажей повести есть герой, которому подростки доверили рассказ о своих необыкновенных приключениях. Это кюйши – человек особой доброты, мудрый и талантливый. С его помощью ребята преодолеют новые испытания.

Описание в художественном тексте произведения другого вида искусства (живописи, балета, музыки) принято определять термином экфрасис. В повести «В поисках Золотой чаши» такой экфрасис – исполнение кюя на домбре – представлен в восприятии трёх персонажей – Саша, Бату и их недруга Скорпиона. Оказывается, что способность понимать музыку может стать критерием душевности и порядочности. Скорпион эту проверку, конечно, не проходит.

Здесь уместно будет сказать о системе персонажей повести, в которой (в соответствии с жанром) есть герои «с историей», т.е. меняющиеся, проходящие эволюцию, а есть и застывшие в своей «положительности» или «отрицательности». Антагонистами выступают два взрослых героя – мудрый кюйши и отвратительный Скоробогат, дед Скорпиона. В конце повести раскрывается тайна долголетия старого Скорпиона: злые силы мистического мира одаривают его эликсиром молодости. Благодаря этому он, участник уничтожения Байтерека в годы коллективизации и чекист в годы сталинских репрессий, всё ещё жив и продолжает творить зло. Противостояние двух героев происходит не только на нравственном уровне – оно завершается прямой схваткой, в которой кюйши побеждает.

5. Таким образом разрешается неприменный конфликт фэнтезийного произведения – конфликт между добром и злом. Характерной жанровой чертой повести можно считать присутствие обеих сторон конфликта в двух мирах – мистическом и реальном. В фантастическом мире, куда перенеслись герои повести, силы зла олицетворяет гигантский зверь – медведь Шахрух. Именно ему служат и подчиняются дед и внук Скоробогаты. Добрым помощником для Даны и Бату становится хозяин подземного мира Змеинный царь. Возродившаяся из небытия пернатая воительница Самрук вступает в схватку с Шахруком на стороне добра. Когда раненый Бату, балансирующий между жизнью и смертью, оказывается в «мире ином», он встречает белобородого аксакала – своего прадеда. Мудрый старец помогает мальчику вернуться в мир живых. Победа добра над злом завершает сюжет.

Заключение. Как видим, все специфические черты жанрового феномена «фэнтези» обнаруживаются в этой повести. А как же результат фэнтезийного квеста? Чем закончились поиски золотой чаши? В финале произведения чаша ещё не найдена, что позволяет надеяться на продолжение приключений Бату и его друзей. Появление таких произведений в казахстанской литературе для детей – отрадное явление. Захватывающие приключения близкого современным школьникам героя, который сумел преодолеть свои слабости, подготавливает читателя-подростка к жизненным трудностям. Книга знакомит с казахской мифологией, учит верить в свои силы, различать добро и зло, прививает высокие понятия нравственного долга и справедливости.

Список использованной литературы

1. Гусарова А.Д. Жанр фэнтези в русской литературе 90-х годов XX века // Автореф. дис. ... к.ф.н., Петрозаводск, 2009. – 26 с.
2. Королькова Я.В. Две модели фэнтези в современной русской литературе (романы М.В. Семеновой о Волкодаве, М.Г. Успенского о Жихаре) // Автореф. дис. ... к.ф.н. – Томск, 2012. – 20 с.
3. Наурызбаева З., Калаус Л. В поисках Золотой чаши. Приключения Бату и его друзей / З.Наурызбаева, Л. Калаус. – Алматы, 2014. – 256 с.
4. Дворак Е.Ю. Русское детское фэнтези: жанровая специфика и особенности мифопоэтики // Дис. ... к.ф.н. – М., 2015. – 237 с.
5. Королькова Я.В. Квест героя фэнтези (на материале цикла романов М.Семеновой о Волкодаве) // Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). – 2012. – 3 (118). – С. 213-217.
6. Мусабекова У.А. Образ женщины в мифе, фольклоре, тюркской литературе (на материале тюркской культуры) // Нефилология. 2016. №4 (8). [Электрон. ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obraz-zhenschiny-v-mife-folklore-tyurkskoy-literature-na-materiale-tyurkskoy-kultury> (дата обращения: 24.03.2019).
7. Штайнзальц А. Роза о тринадцати лепестках. / А.Штайнзальц – Иерусалим – Москва – Рига. «Шамир», 1990. – 220 с.

МРНТИ 17.07.21

Б.С. Сарбасов¹, У.К. Онласын¹

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ЖҮМЕКЕН НӘЖІМЕДЕНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЛИРИКАЛЫҚ КЕЙІПКЕР

Аңдатпа

Ж.Нәжімеденов шығармашылығының көркемдік ерекшелігін қарастыру әдебиет саласының өзекті мәселелерінің біріне жатады. Себебі, Ж.Нәжімеденов шығармашылығы бүгінге дейін зерттеліп келгенімен, ақын өлеңдерінің көркемдік сипаты әлі де тереңіне үңіліп, аша түсуді қажет етеді.

Ж.Нәжімеденов шығармаларының зерттелуі жайлы сөз болады. Ақынның табиғат, махаббат суреттеріне арналған өлеңдеріне талдау жасалынады. Ақын лирикаларында лирикалық кейіпкердің туған жерге деген сүйіспеншілігін, табиғатты бейнелеуінде оқырманды еріксіз елітетін әсем суреттеулер, сүйіспеншіліктегі жалған сезімге қарсы бағыттағы шынайылықты дәріптейтінін көреміз.

Суреткердің оқырман алдындағы парызын, міндет-мақсаттарын анықтайды, шеберлік жолындағы ізденістері, айқындалады. Ақын шығармаларының тілі туралы да ғалымдардың жеке ой-пікірлері айтылады. Тілдік құралдарды ақын қалай қолданды, олар қандай дәрежеде көрініс тапты деген мәселелерге талдау жасалынады.

Тірек сөздер: лирикалық кейіпкер, суреткерлік шеберлік, поэтикалық тіл, көркемдік ерекшелігі.

B.S. Sarbasov¹, U.K. Onlasyn¹

¹Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

LYRICAL IMAGES OF POETRY BY JUMEKEN NAZHIMEDENOV

Abstract

The well-deserved character of the music by Zhumeken Nazhimeddenova is one of the latest in modern Kazakh literatures. The celestial dance project is a more sophisticated study of poetic works. As a matter of fact, Najimeddenova's creative work was unmatched by the study of the science of poetry, a poetic poetry requiring a far cry from the perverted sorcery. Also, in the article was devoted to the consideration of the poetic work of Zh.Najimeddenov. Subtitles of the analysis of spiegel and love, character work with the word, use of tropics, sound effects of spirits, differentiation and contemplation in the description of prirod. The artist identifies the mission poet, his poetry, uncovers his poetic creativity. Additionally, in the article, we use a lot of language tools.

Keywords: by fearlessness, resoluteness, amazing gift of belief, unshakable confidence of the correctness.

Б.С. Сарбасов¹, У.К. Онласын¹

¹ Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан

ЛИРИЧЕСКОЕ ОБРАЗЫ ПОЭЗИИ ЖУМЕКЕНА НАЖИМЕДЕНОВА

Аннотация

Художественный характер произведений Жумекена Нажимеденова является одной из актуальных в современной казахской литературе. Целью данного проекта является более глубокое изучение поэтических произведений. Так как, несмотря на то, что творчество Нажимеденова неоднократно был предметом научного осмысления, художественный характер поэзии акына требует дальнейшего глубокого изучения.

Также, в статье посвящен рассмотрению идейно-тематического содержания произведений Ж.Нажимеденова. Подвергнуты анализу стихи о природе и любви, характер работы со словом, использование тропов, звуковые особенности стиха, разнообразие и богатство красок в описании природы.

Художник определяет миссию поэта, его поиски, раскрывает секрет поэтического творчества. Также, в статье речь идет и о языке произведений поэта, о том, какие языковые средства он использует.

Ключевые слова: художественный характер, поэтическое мастерство, поэтическое язык, лирическое образы.

Кіріспе. Жүмекен Нәжімеденов лирикасы

Ж.Нәжімеденов – қазақ лирикасының көкжиегін кеңітіп, мазмұнын тереңдетіп, пішінін жетілдіруге айтарлықтай үлес қосты. Сондықтан да ол қазіргі қазақ өлеңінің санаулы шеберлігінің санатына еркін енді.

Ж.Нәжімеденов өзінің шығармашылық сапарында эпикалық құлашын да кең танытқан тамаша талант. Ақын поэзиясының көркемдік ерекшеліктері, тілі мен стилі мен тегі жалпы поэтикасы нұсқалы бай. Ол арғы – бергі замандағы қазақтың әрлі де нәрлі асыл сөздерін мол игерген, жете меңгерген және өз шығармаларына сіңірген.

Ж.Нәжімеденовтің ақын ретіндегі жемісті еңбек еткен кезі – алпысыншы, жетпісінші, сексенінші жылдар, яғни қазақ поэзиясының философиялық тұрғыдан тереңдеп, көркемдік жағынан әрлене түскен кезеңі. Профессор Қажым Жұмалиев: «Талант әр алуан. Оның қыры мен сырын жарқ еткізіп аша салу кімге де болса қиын. Әсіресе бұл ұлы жазушы, ірі таланттарға тән қасиет» деп ақын жайында құнды пікір айтады [1,13].

Қазақ поэзиясы жөнінде сөз қозғала қалса, Жүмекенді атамай өту мүмкін емес. Ол сонау алпысыншы жылдардың өзінде-ақ жұрт назарына өзінің ақындық ерекшелігімен ілінді. Әбділдә Тәжібаев Жүмекеннің тырнақалды туындылары жөнінде: «Жүмекен сөз жоқ, ешкімге ұқсамайтын, өзіндік ақындық жаратылысы, өзіндік бейнесі бар, көп ойлап, көп оқитын, көп ізденетін жас. Жүмекен жұртшылығымызды қатты үміттендіретін ақын», – деп жазды.

Жүмекен – философ. Ол поэзияға философиялық толғаныстар ала келген ақынның бірі, әрі бірегейі. Ғалым Серік Қирабаев: «Қазіргі кездің бірталай лирикасында заман шындығын уақыт сырының философиялық мәнін ашу жолымен пайымдату сарыны аңғарылады. Бұл – Әбділданың бірсыпыра өлеңдерінде, Қадырдың, Жүмекеннің жақсы жырларында бар қасиет» – дейді [2, 347].

Философиялық ойларды ақынның «Егіз шумақтар» деп аталатын топтамаларынан да кездестіреміз. Мұнда ол өлеңіне адам өміріндегі байқалмаған жайларды айтады. Ақындық қиял өмір тереңіне үңіле берсе, таппайтыны болмайтынын Жүмекен өлеңдерінен айқын көресіз. Өмірдің жазылмаған заңдары қаншама!? Ақын оқырман көңілін соған аударады. Мұнымен автор жаңалық ашып тұрған жоқ, әрине. Табиғатта өзіндік сыр бар екенін кім де болса біледі. Алайда, ақын өз ойын оқырманның білетіндеріне көмекшілік ретінде ғана нақтылай түскен. Мәселен, «Бұл жерден басталса тіршілік, сапарын сол жерде аяқтар», «Күлкінің қадірін тек қана қайғылы біледі», «Күн қайда болса – онда көлеңке», «Жол қайда болса – онда жүргеннің іздері қаларын білемін» деп ашып көрсетеді де, өлеңді былайша:

Өмір-ау, осынша көп заңға,
Қай кезде қол қойып үлгердің? –

деп юморлық сұрақпен аяқтайды. Осындай заңдардың көп екендігіне нұсқайды. Лирикалық кейіпкер өмірдің объективті заңдылықтарына бой ұсыну керектігін, олардың адам тәлкегіне көнбейтіндігін айтады.

Бұл өмірде адам баласына көп нәрсе керек. Бәрі керек. Тіпті жағымсыз нәрсе – қулық та керек екен. Міне, өмір сабақтастығы осында. Синтаксистік параллелизмді ұтымды пайдалана отырып, ақын «анау керек, мынау керек» деп жай ғана баяндап шықпайды, сезімге әсер ете ажарлап айтады:

Дана керек – өкіндіріп өлуге,
Бала керек – қарттығыңды көруге.

Өлең жолдарындағы «дана керек», «бала керек» деген тіркестерден кейінгі ойша қалыптастырылған «не үшін» деген сұрауға жауап беретін «өкіндіріп өлуге» дейтін ұтымды тіркестер бар.

Ерлік керек – жауың үшін емес ол,
Бірлік керек – ауыл үшін емес ол,
Қол да керек – алу үшін емес ол.

Жүмекен Нәжімеденов шығармашылығының дені поэзия, сондықтан оның қаламгерлік бітімі, шеберлігі, әдебиеттегі орны ақындығы арқылы белгіленеді.

Талқылау. Ақынның суреткерлік шеберлігі

Суреткер қазақ поэзиясын өзіндік жаңа эпитеттер, теңеулермен, өлең өрнегі дыбыстық әсем айшықтармен байытқан. Айшықтаудан Жүмекен Нәжімеденов тудырған тың арнаулар, қайталаулар, эпифора мен анафора психологиялық егіздеу қазақ поэзиясының бұл саладағы поэтикалық үлгісі болып табылады.

Суреткердің лирикасын талдамас бұрын оның лирикалық қаһарманы жөнінде айта кету жөн. Ақынның лирикалық қаһарманы – үлкен интеллект. Ол ұсақ-түйек төңірегінде, отбасы, ошақ қасында қалып қоймайды. Оның басты міндет етіп көтеретіні – адамгершілік, ар алдындағы борыш, ізгі қасиеттер үшін күрес, күллі өмірдегі адам ар-ожданына кереғар ұқсастықтардың бәріне қарсы майдан ашу, халықтық проблемалар, керек десеніз, бүкіл планеталық мәселелер. Оның ойлайтыны – жеке бастың қамы емес, халық мүддесі [1, 52]. Осындай биік парасаттылықты ту етіп көтерер қаһарман айналасындағы қиян-кескі құбылыстарға бейқам қарай алмайды.

Ақынның сөз қолданысындағы әдісі алдымызға проблемалық ой тастайды. Ілгеріде сұраққа жауап бергендей болса, енді оқушыға өзі сұрақ қою арқылы «керек» дегеннің неге керек екенін өзіңе топшылаттырады. Бұл жерде ақын стилінің ерекшелігі, оқушыны шығармашылық ойға шақыру тәсілі анық көрінеді.

Ақынның даңқ туралы мына бір өлеңі бір шумақты бола тұра, көтеріп тұрған жерінде зор салмақ бар:

Даңқта дәм бар дейді,
Өзінше жұрт гулейді.
Аз татқандар «бал» дейді,
Көп татқандар «у» дейді.

Түсінігін, ұғымын оқырманның өзіне ұсынған ақынның осы жолдарынан кейін: «сен қалай ойлайсың, осының қайсысының айтқаны дұрыс деп білесің», – деген сұрақ тұр. Бұл – ақынның тағы бір стильдік ерекшелігі [3, 26-31].

Ақын Қадыр Мырза Әлінің поэзия мәселелері туралы төмендегі пікірінің жаны бар: «Біздің кейбір сыншы жұрағатымыз жастар поэзиясының тақырыптық шеңбері тар, түбіт иектер көбіне табиғат, махаббат, достықты ғана жырлайды. Қысқасы, қазіргі ақындарымыз көңіл-күйді төңіректен шыға алмай жүр дегенді бетке шіркеу қып ұстамақ болады. Бұл өзі байыбына барып, көзі жетіп тұрып айтылған кесім емес, ағаттау пікір, әділетсіздеу үкім. Сөзіміздің бас жағында тиіп-қашып тоқтай кеткен едік, жалпы жастар поэзиясындағы лирикалық кейіпкер өскен, ер жеткен, ақыл тоқтатқан, тұлғалы, салиқалы, саналы кейіпкер. Рухани өмірі өте бай, жан-жақты, түгел есейген осы лирикалық кейіпкерлер араласқан көптеген өлеңдерде біз білетін біршама тақырыптың шегарасы жоғалып, жымдасып кетіп отырады. Оларды туған жер, достық-махаббат, жастық тақырып деп жіктеп жату тіпті қиын болып барады» [4, 15]. Қ.Мырзалиевтің бұл пікірінің ақиқаттығына Жүмекен лирикасы жауап береді. Ақын өлеңдерінің басы бір тақырыпты қозғап келе жатқандай көрінеді де, кенет басқа күрделі мәселелерге ұласып, адамдық, әлеуметтік жүйеге ойыса жөнеледі. Мысалы, «Жарық» және «Жапырақтар, жапырақтар саялы» деген өлеңдерін қай лирикаға телуге болады: табиғатқа ма, азаматтыққа ма?

Жарық!
Көрем сені жанарынан тамшының,
Шешендердің таңдайынан көрем мен.
Көрем сені көмейінен әншінің,
Ал кейде бір туып кеткен өлеңнен...

Бұл өлеңде маңызға ие болып тұрған сөз – жарық! Ақын жарықты тек күн сәулесінен ғана іздемейді. Күн сәулесі – табиғи жарық, ал басқа жарықтардың астарлы мағынасы бар. Бүкіл әлемде тіршіліктің тірегі жарық болатын болса, шешеннің таңдайындағы, әншінің көмейіндегі, тамаша өлеңдегі, сәби күлкісіндегі,

ана мейіріміндегі, жанардағы жарыққа баланатын қасиеттер бар. Шешендік, даналық, жезтаңдай әншілік, мағыналы өлең, сәбидің шат күлкісі, ана мейірімі, мөлдіреген көз – бәрі жарықпен сипатталады. Аталған нәрселердің бәрі де адам санасына сәуле түсіреді, адам көңілінің шоғын тұтандырады, адамды бақытты, дархан етеді, өмірді терең сүйеге ұмтылдыра түседі. Ақын сол өзі жарыққа балап отырғандарды тани, таба, аңғара білуі керектігіне назар аудартады. Жақсылық атаулының бәрі нұрландыратын жарықтың қасиетіндей қасиетке ие. Бұл – өлеңге енгізген ақын жаңалығы.

Екінші өлеңді де әуелі табиғатқа арналған өлең бе деп қаларсыз. Лириканың бірте-бірте әлеуметтік мәселеге бет бұрып бара жатқанын байқайсыз. Өлеңді түгел оқып шыққанда ғана оқушы ойында басқаша әсер қаланады. Шағын шығарма болса да шартты түрде бөлімдерге бөліп қаралық. Себебі әр бөлімі ақынның жеке бір сезімі. Демек, лирикалық өлең көптеген сезімдердің қосындысынан туған.

Жапырақтар, жапырақтар саялы,
Жапырақтың төсінде шық таяды.
Бүкіл осы Алматыны табиғат
Жапырақтың бояуымен бояды.

Әсем сурет. Тұтас табиғат бейнесі. Жапырақтың молдығы нұрға малынған терек, жапырақтың төсінде тайған шық... өлеңнің осы шумағы – қаланың жасыл желекке бөленген суретін көзге елестетеді. Ақынның екінші ойы – табиғатты аялау.

«Таптамашы, адамдардың аяғы!»

Үшінші бөлімдегі ой: жастық шақтың да дәл осындай жапырағын жайып, құлпырып көркейгендігі. Ақын табиғат пен адам өмірінен ұқсастық табады. Өмір де осы көктеген ағаш сияқты. Бірақ тағдырдың ғажайыптығы сол баяғы жастық шақта адаммен бірге өскен, қатар көктеген бұтақ қартайғанда адамның таяғы болады. Автор мұны айту арқылы адам мен табиғаттың бір-бірімен тығыз байланысын нұсқаған.

Өлеңдегі соңғы түйін – өмірдің өкінішсіз болмайтындығы. Адам кейде тағдыр талайынан ерте соққы көруі де мүмкін. Пешенеден қашып құтыла алмайсың. Осы шақта тағдыр одан таяғын да даярлауы мүмкін. Демек, тағдырдың соққысы осы [3, 31-33].

Ақын – заман перзенті. Оны айқындай түссек, ақын заман дүбірімен үндес, заман ағымымен бірге болуы керек. Заманның сағат сайын қояр сауалына жауап беру үшін жауапкершілікті сезіну – әр қаламгердің ең басты азаматтық борышы. Қоғамның жазылмаған заңы қалам қайраткерлерінен үнемі сергектікті талап етеді. Ақын Жұмекен мұны терең сезінген. Оның кез келген өлеңінен өмірге деген ерекше құштарлықты көретініміз де осыдан.

Нәтиже. Ақын поэзиясындағы лирикалық кейіпкер

«Жүрегімде бір тамшы қан болса егер...» деген өлеңімен үндесіп жататын «Соқ, сағат» дейтін топтаманың да мәні терең. Лирикалық кейіпкердің пікірі әр оқырманның жүрегіне жол тапқандай, оқырманның өз сөзіндей болып естіледі. «Өз көзіммен» деп аталатын, ақынның өмірге өзінше қарау кредосының жүзеге асқандығын дәлелдейтін жинағына енген өлеңдер бес бөлімнен тұрады. Ақын уақыт, заман, өмір туралы ой-сезімдерін бес өлеңге тұтастырады. Бір-бірін күрделендіріп, байыта толықтырып тұрған әр бөлім нақты бір ой дінгегіне ұласып, тарамдала дамиды [4, 32].

Лирикалық кейіпкер заманның құбылмалы характерін дөп басып, дәл бағалауды мұрат тұтады. XX ғасыр – аласапыран төңкерістер, қарама-қарсы қаһарлы қақтығыстар ғасыры, есулер мен өшулер, жарылыстар мен жаңғырықтар, түрлі кереғарлықтар қаптаған, адам ойын талқандап, адам жүрегін тебірткен ғасыр. Секунд сайын өлең еткізіп өмірде есепсіз проблемалық шиеленістер туындап, жаңалықтар да ашылып, самғаулар мен шарықтаулар болып жатқан ғасырда ақында жайбарақаттық болуы мүмкін емес. Құлшынысқа, ұмтылысқа, өмірдегі өзгерістерге барлық жақсылықтар мен жамандықтарға сезімтал жүрек: «Тағы бір ғажайып түн өтті – тек қана үлгірдім құмартып» деп зулап бара жатқан заман екпініне, уақыт жүрдектігіне ілесу қиын екендігін ескертеді. Ақын түннен кейін таң, бір таңнан кейін тағы бір таң жырын жаңа туған тәулікке үндестіре алмай дал болады.

Әдебиет зерттеушісі Төкен Ибрагимов бұл өлең жөнінде: «Жас та елгезек кейіпкер (лирикалық кейіпкер) таңмен таласа тұрыпты. Мезгіл үнімен ояныпты. Кешегі өткен түннің, бүгінгі таңның құрдасы. Ойлана, сезіне тұрып, өмірді уақытпен, ойын жырмен өлшемек. Өзіне кексенің міндетін жүктеп, жастық құлшынысын құпнатпақ, ет қызу, елегізу бар бойында. Елегізе беретіні – асығыс... Ендеше ақын тыншымайды, ғасырымыз тыншытпайды. Ақын рахаты ой үстінде» [5, 175].

Сыншы ақынның уақыт алдындағы парызы жөнінде дөп айтқан. Ақынның лирикалық кейіпкері адал азамат атынан сөйлеген. Асығу, заман, қоғам көшіне ілесу, тіпті одан оқ бойы оза жүру ақынға ғана емес, ең бастысы, планета алдындағы жауапкершілігін сезінген адамға қажет.

Лирикалық кейіпкердің асығуы – жай ғана асығу емес, адам баласының бақыты үшін еңбекке құлшыну. Ал еңбек – алда не болатынын болжамай қара терге малшынып мақсатсыз жер қаза беру емес, «қол мен кеудеде сенім бар, бағыты бар еңбек – нәтижелі мәресі алдағы еңбек. Қай заман, қай қоғамда өмір сүрсен де өмір тірегі – осы еңбек екені айдай анық шындық, әлемді алақанымен аялап тұрған да еңбек», – дегенді айтады ақын. Кейіпкер адамзат баласының игілігі үшін бәріне де әзір. Ақын үні өз замандастарымен бір арнада, бір дауыспен, бірақ бөлек, өзіндік әуенмен шығады. Ол құштарлық үнімен өмірге, тіршілікке деген қамқорлығын сездіреді.

Ал бірақ сөгілсе дүние ұлтаны,
Өзімді шеге қып қағамын, – деу

лирикалық кейіпкердің қандай пікірдегі азамат екендігін айқындайды.

Қорытынды.

Әр ақынның лирикалық кейіпкерінің өзіне тән мінезі, қан қызуы, яғни темпераменті болады. Қазақ ақындарының лирикасында ондай мінездің алуан түрін кездестіреміз. Ал Жүмекен кейіпкерінің мінезі басқа ешбір ақынның кейіпкеріне ұқсамайды. Демек, бұл – ақынның лирикалық кейіпкер мінезін даралауда суреткерлік шеберлікке жеткендігінің белгісі. Жүмекеннің лирикалық кейіпкері байсалды, байыппен сөйлейтін, асықпай ой салмақтайтын, асып-таспайтын, еш нәрседен саспайтын, қандай іс-әрекет, құбылысқа болсын қарапайым да сезімтал жүрегімен қабылдап, жүрегімен дәріптейтін, жүрегімен айыптайтын парасатты тұлға. Онда жайлап айтса да, алыстан орағытып, тыңдаушысын да байсалдылыққа шақыратын, терең ойландыратын, алды-артын аспай-саспай бағдарлайтын қасиеті бар.

Өлеңінен – өлеңіне ауысқан сайын күллі адам санасына қараңғыда жол көрсеткен шамшырақтай боп ақынның азаматтық үні алға бастап отырады. Адамгершілік парасат жылы жүректі адамдардың көкірегіне ұялай қалатын, қарапайым оқырман ойына келе қоймайтын, ол байқай алмайтын өмір қалтарыстарындағы құпиялар, ақынның өткір ойы қызықтыра береді.

Қорыта келгенде, аса талантты ақын Жүмекен Нәжімеденов өзінің қысқа өмірінде ұзақ ғұмырлы, өлмес, өшпес, әдеби мұра, саңлақ суреткерге ғана лайық өзінің әсемдік әлемін жасады. Оның ақындығының айрықша асыл, қайталанбас қастерлі құны мен қасиеті осында деп білген жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жұмалиев Қ. *Стиль – өнер ерекшелігі.* – Алматы: «Жазушы», 1996. – 298 б.
2. Қирабаев С. *Революция және әдебиет.* – Алматы: «Жазушы», 1977 – 423 б.
3. Жүсіп Қ. *Жүмекен жұмбағы.* – Алматы: «Жазушы», 1981. – 367 б.
4. Негимов С. *Өлең өрімі.* – Алматы: «Ғылым», 1980. – 315 б.

МРНТИ 16.31.41

Л.Б. Телғараева¹, Ж.Т. Абдуллаева¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ПРЕЦЕДЕНТТІ МӘТІН ЖӘНЕ ОНЫҢ МӘДЕНИЕТТАНУЛЫҚ ҮДЕРІСТЕГІ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақалада Мұхтар Мағауиннің «Аласапыран» тарихи дилогиясын мысалға ала отырып, «прецеденттік мәтін» ұғымына лингвомәдени талдау жасауға тырыстық. Ең алдымен, прецеденттік ұғымының мәніне назар аударылады, осы ретте түрлі сөздіктер мен «прецеденттік мәтін» ұғымын зерттеген бірқатар ғалымдардың пікірлеріне шолу жасалынады. Сондай-ақ аталмыш ұғымды зерттеген ғалымдардың еңбектеріндегі «прецеденттік мәтіннің» классификациясына сүйене отырып, жазушының «Аласапыран» тарихи дилогиясындағы прецедентті феномендер зерделенеді. Осы орайда прецедентті есім, прецедентті оқиға (ситуация) және прецедентті айтылым сияқты романдағы прецеденттік феноменнің мысалдары талданып қарастырылады. Шығармадағы прецедентті феномендердің қолданылу мақсаттары айқындалады. Романдағы этномәдени ақпарат тарихи баяндаудың стильдік тәсілі және прецедентті мәтін ретіндегі ерекшелігі екеніне аса мән беріледі. Атап айтсақ, жазушының шығармада прецедентті феномендерді тарихи шындыққа көз жүгірту, ұлттық колоритті жеткізу, эмоционалды-экспрессивтік мағына беру, оқырманның дүниетанымын кеңейту және шығармадағы этномәдени ақпараттың көрсеткіші ретінде қолдануды мақсат тұтқандығы анықтала-

ды. Қорыта келе, авторлар романда этномәдени ақпаратты құрайтын прецедентті феномендер тек тілдік қана емес, сонымен қатар қоғам мен тілдік санада болып жататын мәдениеттанулық үдерістерді білдіреді деген тұжырым жасайды.

Кілт сөздер: прецеденттік мәтін, мәдениеттанулық үдеріс, прецедентті есім, прецедентті жағдай (ситуация), прецедентті айтылым, прецедентті феномен, тарихи шығарма, этномәдени ақпарат.

L.B. Telgaraeva¹, Zh.T. Abdullaeva¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhshtan

PRECEDENTIAL TEXT AND ITS ROLE IN THE CULTURAL PROCESS

Abstract

The article attempts to linguaculturological analysis of the notion “precedent text” on the example of Mukhtar Magauin’s historical “Alasapyran” (“Spring snow”) historical duology. Attention is drawn to the meaning of the concept of “precedent,” while referring to the dictionaries and points of view of scientists who have studied the concept of “precedent text.” As well as relying on the classification of scientists, the precedent phenomena in the novel are analyzed. In this case, examples are analyzed that serve as such precedent phenomena in the novel, such as the precedent name, the precedent situation and the precedent statement. Indicate the purpose of the use of precedent phenomena in the work. Particular attention is drawn to the fact that the ethnocultural information in the novel is a stylistic method of narration, a feature of the precedent text. According to the author, the writer used precedent phenomena, which are an indicator of ethno-cultural information in the novel, to recreate the historical and national color, to give emotional and expressive meaning, to expand the reader's worldview. The authors lead us to the conclusion that the precedent phenomena that make up the rich ethnocultural information in the novel are not only linguistic, but also cultural processes that occur in society and its linguistic consciousness.

Keywords: precedent text, cultural process, precedent name, precedent situation, precedent statement, precedent phenomenon, historical work, ethnocultural information.

Л.Б. Телгараева¹, Ж.Т. Абдуллаева¹

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

ПРЕЦЕДЕНТНЫЙ ТЕКСТ И ЕГО РОЛЬ В КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация

В статье предпринята попытка лингвокультурологического анализа понятия «прецедентный текст» на примере исторической дилогии Мухтара Магауина «Аласапыран» («Вешние снега»). Обращается внимание на назначение понятия «прецедентность», при этом обращаемся на словари и точки зрения ученых, исследовавших понятие «прецедентный текст». А также опираясь на классификации ученых, анализируются прецедентные феномены в романе. В данном случае анализируются примеры, которые служат такими прецедентными феноменами в романе, как прецедентное имя, прецедентная ситуация и прецедентное высказывание. Указываются на цели употребления прецедентных феноменов в произведении. Особое внимание обращается на то, что этнокультурная информация в романе является стилистическим приемом повествования, а также особенностью прецедентного текста. Как утверждает автор, писатель использовал прецедентные феномены, которые являются показателем этнокультурной информации в романе, для воссоздания исторического и национального колорита, для придания эмоционально-экспрессивного значения, а также для расширения читательского мировоззрения. Авторы приводят нас к выводу о том, что прецедентные феномены, составляющие богатую этнокультурную информацию в романе, представляют не только языковые, но и культурологические процессы, которые происходят в обществе и его языковом сознании.

Ключевые слова: прецедентный текст, культурологический процесс, прецедентное имя, прецедентная ситуация, прецедентное высказывание, прецедентный феномен, историческое произведение, этнокультурная информация.

Кіріспе. Кез келген қоғам өз мәдени мұрасын ұрпақтан ұрпаққа жеткізуге тырысады. Осы тұста тіл тасымалдаушы әлеуметтік-мәдени фактор ретінде қызмет атқарады, атап айтсақ, мәдени мұра мәтін арқылы лингвомәдени қоғамның өкілдеріне жеткізіліп отырады. Ұлттық ақпаратқа жататын халықтың болмысы, тұрмыс-тіршілігі, басынан өткен тарихи оқиғалары халықтың руханияты шоғырланған мәдениеттің прецедентті феномендерінде көрініс табады. Мәдениеттің прецедентті феномендері дегеніміз – қоршаған

орта, қоғамдық және тұлғалық өзара қарым-қатынас, белгілі бір кезеңге тән адамгершілік-рухани құндылықтар туралы лингвомәдени қоғамның санасында қалыптасқан көзқарастарды айтуға болады. Осындай феномендердің дені тарихи шығармаларда шоғырланған. Тарихи шығармаларды прецеденттік мәтін ретінде қарастырудың өзіндік мәні бар, себебі оларда халықтың тұрмыс-тіршілігі, болмысы жөнінде этномәдени ақпарат жинақталған. Сондықтан да осы ақпараттарды оқырманға қорытып, түсіндіру керек деп ойлаймыз.

Прецеденттік мәтіндер тілдік және мәдени қауымдастықтың ажырамас бір бөлігі болып табылатын әлемнің тілдік бейнесін көрсететін құралдардың ең маңыздысына жатады. Адамның өзін қоршаған ортасына эмоционалды және баға беру сияқты қатынасын білдіруде бай мүмкіндіктерге ие бола отырып, прецеденттік мәтіндер әлемнің елеулі, мазмұнды, айқын бейнесін жасауға ықпал етеді. Сондықтан да қазіргі таңда прецеденттілік ұғымы отандық және шетелдік лингвистер мен филологтардың зерттеу мәселесіне айналған.

Негізгі бөлім. «Прецеденттік мәтін» терминін қазіргі заманғы лингвистикаға ресейлік ғалым Ю.Н. Караулов енгізді. Лингвистикалық термин құқықтанудағы «прецеденттік құқық» терминіне сәйкес құрылған.

Мәселен, «Прецедент» сөзі Шетелдік сөздер сөздігінде бұл сөз («praecedens» сөзі латын тілінен аударғанда «алда жүруші, алдыңғы» дегенді білдіреді) былай түсіндірілген:

1) ертеде орны бар және үлгі-өнеге немесе ақтауға негіз болатын оқиға;

2) құқық. Сот шешімі немесе басқа да мемлекеттік органдардың белгілі бір іске байланысты шығарылған және міндетті түрде ұқсас істерді шешу кезіндегі шешімдер [1, 18].

Ал қазіргі орыс тілінің түсіндірме сөздігінде мынадай анықтама берілген: прецедент (praecedens латынша – алдыңғы, бұдан бұрынғы) – өткен заманда өзінің орны болып, халыққа үлгі-өнеге болған, халықтың есінде қалған немесе қазіргі уақытта ұқсас әрекеттердің негізі болатын оқиға [2, 58].

«Прецедент» ұғымын орыс тіл білімінде ХХ ғасырдың соңында Ю.Н. Караулов, В.Г. Костомаров, Д.Б. Гудков, И.В. Захарченко, В.В. Красных және т.б. ғалымдар зеттеген.

Ал осы мағыналардың ішінде лингвистикаға енген прецедент терминін беретін ұғымға сәйкес келетіні ертеде өзінің алатын орны болған, халыққа үлгі-өнеге болып, халықтың есінде қалған белгілі бір оқиға деген анықтама.

Ю.Н. Караулов прецедентті мәтіндер қатарына мәдениеттің кез келген құбылыстарын: әдеби және философиялық мәтіндерді, театрлық спектакльдерді, кино өнерін, телевизиялық бағдарламаларды, жарнамаларды, әндер мен музыкалық шығармаларды және т.б. жатқызады. Осы ретте шығармалар «ұлттық жадыдағы» элементтерді құрайтын вербалды, сондай-ақ бейвербалды шығармалар болуы мүмкін [3, 73-87].

Қазақ тіл білімінде осы аталған феномендердің ішінде прецеденттіесімдер мәселесімен айналысқан ғалымдар ретінде Т.Жанұзақов, Т.Қоңыров, Г.Б. Мәдиева, Е.Керімбаев, Г.А. Қажығалиева, С.Қ. Иманбердиева, В.И. Жумагулова, т.б. атап өтуге болады. Әр ұлттың өзіне тән прецедентті мәтіндері болады.

Біз М.Мағауиннің «Аласапыран» тарихи шығармасындағы тілдік бірліктер мен прецеденттілік феномендерге тоқталмақпыз. «Аласапыран» романындағы тарихи маңызы бойынша терең және еліміздің өткен тарихын кеңінен қамтыған қазақ әдебиетіндегі елеулі құбылыс деуге болады. Осындай шоқтығы биік тарихи шығарма – қаламгердің ортағасырлық жазбалардан бастап қазіргі заманғы тарихшылардың қолжазбаларына дейін қыруар тарихи материалды қамтыған көп жылғы зерттеуі мен шығармашылық тәжірибесінің нәтижесі. Б.С. Қарағұлова және А.Жаналықызының прецедентті атауларға байланысты мақаласында: «Кез келген көркем мәтіндегі кейіпкерлердің аты болсын, автор баяндауындағы басқа да жалқы есімдер болсын, бекерден-бекер қолданылмайды. Оларды қолдану арқылы автор түрлі стильдік мақсатқа жетуді көздесе, оқырман үшін де олардың ақпарлылығы сөзсіз, өйткені оқырман бұл прецедентті атаулар арқылы басқа мәтіндермен, қоғамдық-әлеуметтік өмірдегі оқиғалармен байланыс ассоциация негізінде коннотация тудыра алады» [4, 68-72]. Яғни, М.Мағауиннің «Аласапыран» – тарихи романының атауын прецедентті атауларға жатқызуға болады. Аласапыран – қиын-қыстау заман, отаршылдық саясат, қазақ бұқарасының ашу-ызасы, жеңісі, жеңілісі, қазақ халқының біржола қазақ аталып, өзінің тәуелсіздігі үшін сол қиын замандағы халықтың этникалық тұтастығын, бірлестігін, әлеуметтік құрылымын сақтап қалу үшін жан аямай күрескен бейнелерден ақпарат беріп, ассоциация тудырады.

Прецедентті феномендер дегеніміз – белгілі бір тілдік және мәдениеттің өкілдері қабылдай алатын мәдениет феномендері. В.В. Красных прецедентті феномендердің бірнеше түрін атап өтеді:

– қауымдық-прецедентті феномендер – белгілі бір қоғамның орташа өкіліне белгілі феномендер (әлеуметтік, кәсіби, конфессия және т.б.) және олар ұжымдық когнитивті кеңістіктің бөлігі болып табылады: аталмыш феномендер белгілі бір ұлттан тыс шеңберде бола алады, мәселен, әр түрлі елдердің заңгерлеріне ортақ (кәсіби қауым);

– ұлттық-прецедентті феномендер – белгілі бір ұлттық-лингвомәдени топтың немесе, басқа сөзбен айтқанда, ұлттың кез келген орташа өкіліне белгілі феномендер;

– әмбебап-прецедентті феномендер – кез келген адамға белгілі феномендер [5, 54].

Прецедентті мәтін – ойлау мен сөйлеу әрекетінің аяқталған дербес өнімі. Әдетте, мұндай мәтіндер қандай да бір ұлттық-мәдени қауымдастықтың кез келген орташа мүшесіне жақсы таныс және коммуникация барысында бірнеше қайтара қолданылуы мүмкін. Прецедентті мәтіндерге әдеби шығармалар, өлеңдердің сөздері, жарнама, аңыз-әңгімелер және т.б. жатады [6, 62-85].

Сонымен, прецедентті феномендер халықтың жадындағы құндылықтарды ұрпақтан ұрпаққа жеткізудің бірден-бір құралы бола отырып, халықты мәдени-рухани құндылықтардың шеңберінде біріктіру тәсілі бола алады. Прецедентті феномендердің сан-алуандығы ұлттық тіліміздің ерекшелігінің көрінісі болып табылады. Осы тұста халықтың мәдениет пен тілдің өзара байланысы айқын көрінеді.

Нәтижелер. Біздің зерттеу материалымызда қазақ халқының өмір салты, тұрмыс-тіршілігі, ұлттық болмысы мен танымы, ұлттық-мәдени ерекшелігі кеңінен көрініс тапқан «Аласапыран» тарихи диалогиясындағы прецедентті феномендерді қарастырып, талдау жасау басты міндетіміз болып табылады.

Қазақ халқының көрші мемлекеттермен дипломатиялық қарым-қатынасы тарихи-көркемдік тұрғыдан тұңғыш рет суреттелген «Аласапыран» тарихи диалогиясы 1981-1982 жылдары жарияланды. Романда көшпелі тұрмыс көріністері, аңшылық, саятшылық сынды ұлттық дәстүрлер көрініс тауып, Қазақ хандығының Ресей, Иран, Бұхара, Сібір хандықтарымен өзара қарым-қатынастары, ішкі-сыртқы саяси жағдайлары сипатталған. Жазушы шығармаларында 20 ғасырдағы ауыл, қала тұрмысы, түрлі әлеуметтік топ өкілдерінің тағдыры шынайы көркем бейнеленген. Жазушы романда өткен кезеңнің колоритін жеткізуде және көнерген лексиканы қолдануда асқан шеберлік танытқан. Мәселен: қару-жарақ атаулары, әскери киімдер, ұлттық тұрмыстық лексика, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер және т.б. Олар қазақ халқының көшпенді тұрмыс-тіршілігі мен бастан кешірген жауынгерлік оқиғаларынан хабар береді. Осы жайлы Ж.Шағатай мынадай пікір айтады: «М.Мағауин романында заттық болмысты – пейзаж, интерьер, тұрмыстық, жауынгерлік құрал-жабдықтарды суреттеуге, кейіпкер кескіндемелерін жасауға мейлінше мол орын береді және бұл романның композициялық құрылымына, біртұтас архитектурасына барынша үйлесіп, кірігіп жатыр. Үстірт қараған жанға автор табиғатты суреттеуге орынсыз көп орын берген (қаншама тамаша суреттемелер ұшырасады романның өн бойында) секілді көрінуі мүмкін, бірақ оның өзі де ақталған: өйткені роман оқиғасы өрбіген кез адамдардың табиғат анадан алшақтамаған, ара-жігі ашылмаған кез екенін ұмытпау ләзім, яғни табиғат – адам, адам – табиғат тізбегі біте қайнасып жатқан кез» [7]. Шындығында да, романда қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, басынан кешірген жауынгерлік заманды, аласапыранды суреттеуде жазушының тілі әсерлі, ұшқыр, бай және тарихи шынайылықты көрсетуде барлық тілдік құралдарды шебер қолданған.

Д.Б. Гудков, В.В. Красных, И.В. Захаренко, Д.В. Багаева сынды зерттеушілер «прецедентті мәтін» ұғымының кең ауқымдылығын ескере отырып, прецеденттілік феноменін төрт топқа бөліп қарастырады:

- 1) прецедентті есім;
- 2) прецедентті жағдай (ситуация);
- 3) прецедентті айтылым;
- 4) прецеденттік мәтін.

Прецедентті есім – тіл тасымалдарушыларына прецедентті оқиға ретінде танымал, прецедентті мәтіндегі танымал есім. «Аласапыран» романында басты кейіпкер Ораз-Мұхамед сұлтанның өмір жолы, оның куә болған XVI-XVII ғасырлардағы қазақ, орыс халықтарының бастан кешкен тарихи оқиғалар суреттелген. Яғни, романдағы Ораз-Мұхамед сұлтан – қазақ халқына тарихтан белгілі есім. Ол Жошы әулетінен шыққан қазақ сұлтаны, Қасым хандығының ханы. Яғни, романдағы басты прецедентті есім – Ораз-Мұхамед сұлтан.

Кез келген тарихи шығармада тарихи тұлғалар бейнесі сомдалатыны белгілі. «Аласапыран» романында қазақ халқының тарихында өшпес із қалдырған ғұлама ғалым, белгілі би Қадырғали Жалайыридің, Едіге бидің ұрпағы Петр Усовтың, Томан бидің, Манақ батырдың, Ділшат пен Ай-Шешек бегімнің көркем бейнелері сомдалған. Олардың бейнесі тағылымы мен тәлімі мол, танымдық сипатқа ие және шығарманың көркемдік-эстетикалық деңгейінің көрсеткіші болып табылады. Романдағы осындай әрбір бейне прецедентті есімдер қатарын толықтыра түседі.

М.Мағауиннің «Аласапыран» романындағы прецедентті есімдерді талдау барысында лексикалық-семантикалық мағынасына қарай бірнеше топты анықтадық. Оларды төмендегідей топтарға бөліп қарастыруға болады:

1) романдағы тарихи тұлғаларды білдіретін прецедентті есімдер: Ораз-Мұхамед сұлтан, Қадырғали Жалайыри, Едіге бидің ұрпағы Петр Усов, Томан би, Манақ батыр, Ділшат пен Ай-Шешек, Бахадүр

сұлтан, Шығай хан, Ес-Мұхамед сұлтан, Тәуекел хан, Хақ-Назар хан, Сүтемген би, Ес-Мұхамед сұлтан, Орыс хан және т.б.;

2) географиялық жер-су атауларын білдіретін прецедентті есімдер: Жетісу, Еділ, Жайық, Ібір-Сібір, Қаратау, Есіл, Талас, Ертіс, Шу, Арыс, Сарыарқа, Созақ, Түркістан, Қорғалжын, Ақмола, Қарқаралы, Торғай, Бетпақ, Қызылжар, Ұлытау, Калуга, Смоленск, Мәскеу, Тобольск, Саран, Сығанақ, Шымкент, Самара, Хорасан, Орал тауыжәне т.б.;

3) қазақтың дүниетанымын білдіретін прецедентті есімдер: Жер-Ана, Су-Ана, От-Ана, Адам-Ата, Тәңір және т.б.;

4) әлеуметтік категорияларды білдіретін прецедентті есімдер: хан, патша, сұлтан, бас уәзір, бек, қолбасы, аламан, елші, отоман, воевода, стрелец, саудагер, царь-государь, князь, түрмеші, т.б.

Жоғарыда аталған прецедентті есімдер топтары романда оқырманға тарихи шындық пен қатар этномәдени ақпарат беру қызметін атқарып тұр.

Прецедентті жағдай шынайы оқиғаға құрылған немесе виртуалды болып бөлінеді. Романдағы прецедентті жағдай шынайы оқиға желісіне құрылған. Мұхтар Мағауин деректі материалдарға сүйене отырып, оқырманға суреттеліп отырған аласапыран кезең мен ортаның тартысы негіз болған тарихи коллизия барысын көрсетеді. Ол аласапыран тарихы туралы арнайы әдебиетпен танысып, роман мәтінінде нағыз шынайы деректерді көркемдік құралдар арқылы жеткізген. Жазушы тек қана деректі материалдардың жетегінде ғана кетпей, оларды шығармашылық тұрғыдан терең идеялық мағына беріп, роман сюжетін жандандыра түскен.

Роман-дилогияның бірінші кітабында Созақтағы кеңесте Тәуекел ханның сайлау рәсімі мен хан шешімі бойынша он алты жасар Ораз-Мұхаммедтің Қадырғалидың қызы Ай-Шешек-бегімге үйленуі, Қазақ халқының жайлауға көшу кезіндегі жалпы жағдайы, жер дауы, аңшылық, саятшылықтағы Ораз-Мұхаммедтің жастық жалыны, осы жастық, албырттығының кесірінен орыстың қолына тұтқындалып, мұнарасы биік Мәскеуге аттанысынан шежіре шертіліп, Ораз-Мұхаммедтің Ресейде де өз халқының қасиетін жоғары бағалатып, орыс-қазақ қатынастары және екі ел достастығының тарихындағы үлкен рөл атқарғаны, өз елінен сырт жүріп, айналасындағы ет жақын туыстары – анасы, әйел-баласынан айрылып күйреуі, бірақ Федор патша қайтыс болып, орнына Борис Годуновтың отыруы және сол кездегі оны Хан Керменге хан сайлануы, қазақтардың Абдолла ханмен ұрыстағы жеңісі оны қайта түлетіп, қажырына келтіріп жаңғыртады.

Ал шығарманың екінші кітабында Хан Керменге аттанған Ораз-Мұхаммед ата салты бойынша ақ киізге отырып хан сайлануына, Хан Кермен воеводасы Ерофей Глуховпен теке тіресіне, Есеней бектің жаулық әрекетіне, осы жұрттың ең басты төрт ұрығы – Шәш пен Есенейдің, Саманай мен Төбейдің қыздарынан, қарындас-туыстарынан қалыңдық алуы, әпкесін, жиені – Мұрат-Мұхаммедті көшіріп әкелуі, Көшім ханның әулет-жұрағатына пана болуы, қалтқысыз сенімді досы Жаһаншамен пікірлесуі, оның қайтыс болуы, Борис Годуновтың қабылдауында болуы, оның Ораз-Мұхаммедті өзінсініп ішкі сырын айтуы, қысқасы Ораз-Мұхаммедтің Хан Кермендегі тіршілігіне арналады. Шығарма аяғы жазушының эпилог есепті өз ойы берілуімен бітеді [8].

Прецедентті айтылымдар – ойлау мен сөйлеу әрекетінің аяқталған дербес бірлігі. Прецедентті айтылымдарға мақал-мәтелдерді, фразеологизмдерді, қанатты сөздер мен өлең жолдарын жатқызады. Мәселен:

«У жесең – руыңмен!» деген қайда?» [9, 61]. Осы мақалды адамдардың көпшілігі рулық қоғамды, руға бөлінуді дәріптеу деп түсінуі мүмкін. Негізінде осы мақалда қандай аласапыран қиындыққа тап болсаң да, еліңмен бірге бол, бірге көр дегенді білдіреді.

«Бас кеспек бар – тіл кеспек жоқ» [8, 59], бұл мақал тілдің адамзат өміріндегі маңыздылығын көрсетеді. Ертеде билеріміз қандай дау болмасын құдыретті сөз күшімен шешіп, әділ билік еткеніне көз жеткіземіз.

«Қылыш үстінде серт жоқ, қымыз үстінде кеңес жоқ» деген [8, 48]. «Кеселіне қымыз жақпаған жан – кісі болып қатарға қосылмайды», – деді сұлтан [8, 176]. Осы мақалдар да халқымыздың көшпенді тарихындағы этнографиялық мәдениетінен хабар беретін мақалдарға жатады. Көшпенді халықтың дастархан мәзіріндегі қымыздың ерекше орны көрсетілген.

«– Айтсам, қара қазан, сары баланың қамын айтам» [8, 59]. Осы сөйлемдегі «қара қазан, сары бала қамы үшін» деген тұрақты тіркес жаугершілік кезеңдегі қазақ батырларының жиі қолданатын ұранына айналған. Бұл жерде ертедегі қазақ халқының түсінігі бойынша, «қазан» – бүтіндіктің белгісі, ұрпақ жалғасы мен отбасы берекесінің символы. Яғни, халықтың қазаны құрыса, ел құриды деген сөз.

«Ал қалғаның мына қонақтарды күтіндер. Иесін сыйласаң, итіне сүйек сал деген» [9, 83]. Осы мәтіндегі ит туралы мақалдың халқымыздың ит туралы дүниетанымынан хабар береді. Ит Адам ата мен Хауананың пейіштен қуылып жерге түскендегі алғашқы жан серігі, досы әрі қорғаушысы. Сол себепті

жеті қазынаның бірі болып саналған. Ит адам баласының сенімді серігі үйдің қорғаушысы, қора мен малдың күзетшісі. Қазақ халқы итті Жеті атаның бірі, жетінші ырыс деп те атайды.

«Тең – теңімен, тезек – қабымен» [8, 326]. Екі жас отбасын құруы ежелгі қазақтың дәстүрі құда түсуден басталады. Қазақ халқы, әдетте, «тең – теңімен, тезек – қабымен» деген қағиданы ұстанып, өздері сыйласатын, аралас-біліс, әлеуметтік деңгейі өзімен шамалас адамдармен құдаласатын болған. Бұл мақалдың шығу төркіні қазақтың құдаласу дәстүрінде жатыр.

«... бөрі арығын білдірместің» кебінде сияқты» [8, 71]. Қасқыр тотемі ежелгі көшпенді мәдениетімізде ерекше орынға ие. Қазақ халқында қасқарға байланысты мақал-мәтелдер өте көп. Қасқырды қазақ халқы киелі аң санаған. Бұл жерде бөрінің жақсы мінез-құлқын адамға қатысты қолданылып тұр. Яғни, жаманыңды жасыру, жақсылығыңды асыру мағынасын меңзейді.

«Асын ішіп, аяғын теуіп кетіпті» деген сөз шығып жүрер [8, 91]. Бұл мақал да қазақ халқында ертеден келе жатқан және осы күнге дейін өзектілігін жоймаған жиі қолданылатын мақалдар қатарына жатады. Бұл жерде «аяғын тебу» «ыдыс-аяғын тебу» дегенді білдіреді. Яғни, қазақта дастарханынан дәмдес болып, аралас-құралас бола отырып, сатқындыққа барудың теріс әрекет екендігі жайлы сөз болады.

«Келіннің бетін кім ашса, сол ыстық» деген ғой қазақ [8, 255]. Қазақтың ұғымында беташар жасаған адам сол келіннің алдағы тағдырына да, тұрмыс-тіршілігіне де жауапты деп есептелген. Қайыңжұртына келген келіннің алғаш көрер адамы осы беташар жасаған жан. Сондықтан да жас келін ата-енесіне, қайың ағаларына айта алмайтын әңгімелерін, назын, өтінішін осы бетін ашқан адам арқылы жеткізіп отырған. Осы мақалды бүгінгі күні де ауыспалы мағынада қолдану кеңінен көрініс тапқан.

«Құлан басына күн туса, қодығынақарамас» [8, 240]. Бұл мақал да қазақ халқының дүниетанымынан хабар береді.

Басқа шындап қауіп төнгенде жанашыр жақынынан гөрі әркім өз басын қорғайды деген ауыспалы мағынаны біліреді.

Романда кездесетін фразеологизмдер: басынан бағы таю, асауды ауыздықтау, қырық күн шілде, ант ішу, тағзым ету, пір тұту, қара бұқара, қалың қауым, аузынан жыру, қиян-кесі соғыс, құзырына құлдық ұру, тамырын басып көру, ұзын арқан кең тұсау, асын ішіп аяғын тебу, ерсілі-қарсылы шұбау, ант бұзу, қан жұту, қыдырдың батасы дару, киіз туырлықты көшпенділер, ат шаптырым аймақ, т.б.

«Образды фразеологизмдер – жалпы айтылар сөздің көркі. Олар тек ауызша, жазбаша ұсынылған әдеби тіл үлгілерінде емес, ауызекі сөйлеу тілінде де берік орын алады. Ал билер, шешендер, салиқалы сөз иелері болса, образды сөздер мен тіркестерді қолданбай отыра алмайды. Мысалы: аса астарлы, сондықтан көп сөзді етіп сөйлемей, ойын қысқа-қысқа қайырып, бірақ әсерлі етіп баяндаған Тәуекел хан *қамалдың қабырғасын сүзу* (қамалға шабу), *жан тартып келген жақын* (жақындасу), *ордасын ортасына түсіру* (талқандау, жеңу), *жанын тастай алмай жатқан* (өле алмай), *құшақ ашу* (жақындасу, табысу) сияқты образды фразеологизмдермен тіл қатады» [9, 12].

Талқылау. Жалпы, Мұхтар Мағауиннің «Аласапыран» романындағы прецедентті феномендерді келесідей 3 топқа бөлуге болатындығын көрсеттік:

1. Прецедентті есімдер.
2. Прецедентті жағдай (ситуация).
3. Прецедентті айтылымдар.

Зерттеу барысында романдағы прецедентті есімдердің өзі келесідей төрт топтан тұратындығын анықтадық:

- 1) романдағы тарихи тұлғаларды білдіретін прецедентті есімдер;
- 2) географиялық жер-су атауларына байланысты прецедентті есімдер;
- 3) қазақтың дүниетанымын білдіретін прецедентті есімдер;
- 4) әлеуметтік категорияларды білдіретін прецедентті есімдер.

Шығармадағы прецедентті жағдай шынайы тарихи оқиғалар желісіне құрылған десек болады. Жазушы шығармаға XVI-XVII ғасырлардағы қазақ, орыс халықтарының бастан кешкен тарихи оқиғалары мен жағдайын арқау еткен. Қасым ханның хатын баяндауда жазушы реалистік хат қағидаларын басшылыққа алады, осы ретте көнерген лексиканы таңдап алуда да аса мұқияттылық сақтаған. Романда Ораз-Мұхамедтің Сигизмунд корольмен кездесуі және Жолкевскимен жасаған шарты суреттелген. Жазушы романдағы оқиғалардың барлығын көркемдік шеберліктің қағидаларын басшылыққа ала отырып, тарихи оқиғаларға ерекше реңк бере отырып суреттеген.

Жазушы шығармада халық тілінің асыл қазынасы – мақал-мәтелдерді мен фразеологизмдерді қолдануы тарихи баяндаудың стильдік белгісіне жатады. Романда этномәдени ақпараттың бір бөлігін құрайтын фразеологизмдер, мақал-мәтелдердің ұлттық мәдениетіміздің тілдік көрінісі деуге болады. Шығарманы оқи

отырып, кітаптың әр парағынан қазақ халқының ой шеберлігі мен бай тілін көрсететін өткір ойлы мақал-мәтелдерін жиі кездестіреміз. Романда жазушы мақал-мәтелдерді қолдануы шығармаға эмоционалдылық пен экспрессивтілік реңк беріп, поэтикалық қызмет атқарады деуге болады.

Жалпы, романдағы тарихи оқиғаны прецедентті феномен деп алатын болсақ, ол прецедентті есімдерден, прецедентті жағдайлар мен прецедентті айтылымдардан тұрады. Прецедентті есімдер, прецедентті жағдайлар мен прецедентті айтылымдар романның тұтас прецедентті мәтін ретіндегі ерекшелігін айқындайды. Сонымен қатар, прецедентті есімдер, прецедентті жағдайлар мен прецедентті айтылымдар романға эмоционалды-экспрессивті мағына, тарихи шындық пен қатар этномәдени ақпараттың көрсеткіші ретінде қызмет атқарып тұр.

Ғалым Рәбиға Сыздықтың «...жазушы Мұхтар Мағауиннің «Аласапыран» романы қазақ көркем әдебиетіндегі тарихи шығармалардың ең сәтті үлгілерінің бірі деп санауға тек оның көркемдік-шығармашылық сипаты ғана емес, тілдік-стильдік белгілері де мүмкіндік береді. Бұл – көркем туындыны «тарихи стиль» дегеннің тезіне салып жазудың да бірден-бір көрнеу үлгісі. Ал «тарихи стиль тезі» («историческая стилизация») жалғыз ғылыми таным үшін емес, қазақ халқының бұдан бірнеше ғасыр бұрынғы, тіпті күні кешегі ХІХ ғасырдағы өмір шындығын дұрыс тануымыз үшін де қажет» [Р.Сыздыкова, 2014, 14], деген пікірімен сүйенсек, романдағы прецедентті феномендердің бірден-бір ерекшелігі деп тарихымыздағы өмір шындығын суреттеудегі жазушылық шеберлікті атауға болады.

Қорытынды. Көркем мәтін тіл мен мәдениеттің бірлігі болып табылады десек, халықтың өткен тарихы мен мәдениетін суреттейтін шығармалар да прецедентті мәтіндерге жатады. Осы орайда, тарихи шығармалардағы этномәдени ақпаратты білдіретін лексика ұлттық-прецедентті феномендерді білдіретін прецеденттік мәтіндердің бірден-бір қайнар көзі болып табылады және олар өз алдына жіті зерттеуді қажет етеді.

Жазушы М.Мағауиннің «Аласапыран» тарихи дилогиясындағы прецедентті феномендер тарихи шындыққа көз жүгірту, ұлттық колоритті жеткізу, эмоционалды-экспрессивтік мағына беру, тілдік-баяндау, оқырманның дүниетанымын кеңейту сияқты қызметтер атқару мақсатында қолданылған.

Сонымен, прецеденттік мәтіндер, белгілі бір халықтың тілдік мәдениетне тиесілі және осы мәдениеттегі әлем мен әлемнің бейнесі туралы ақпараттың жиынтығы болып табылады. Яғни, прецеденттік мәтіндер белгілі бір халықтың ұлттық-мәдени және тарихи жадындағы тілдік қорды білдіреді. Романда этномәдени ақпаратты құрайтын прецедентті феномендер тек тілдік қана емес, сондай-ақ қоғам мен тілдік санада ұдайы болып жататын мәдениеттанулық үдерістерді білдіреді. Осындай бай этномәдени ақпаратқа құрылған прецеденттік мәтінді басқа тілге аударудың өз ерекшеліктері мен қиындықтары бар күрделі жұмыс. Олай болса, прецеденттік мәтіннің аудармасын келесі мақалаларымызда салыстырып қарастыратын боламыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. *Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка: Материалы для лексической разработки заимствованных слов в рус. лит. речи / Сост. под ред. А.Н. Чудинова. - 3-е изд., тщательно испр. и знач. доп. - Санкт-Петербург: В.И. Губинский, 1910. - 676 с.*
2. *Современный толковый словарь русского языка. - СПб. - М., Рипол-Норинт, 2008. - 960 с.*
3. *Қараулов Ю.Н. Некоторые особенности функционирования прецедентных высказываний // Вестник МГУ. Сер. Фил. - 1997. - № 4. - С. 73-78.*
4. *Қарағұлова Б.С., Жаналықызы А. Оралхан Бөкейдің «Жылымық» әңгімесіндегі прецедентті атаулар // ҚазҰПУ Хабаршысы. Фил. ғыл. Сер. - 2017 - № 3. - С. 68-72.*
5. *Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: курс лекций / В.В. Красных. - М.: Гнозис, 2002. - 284 с.*
6. *Багаева Д.В., Гудков Д.Б., Захаренко И.В., Красных В.В. Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц и в коммуникации // Вестник Московского университета. Сер. Фил. - 1997. - № 3. - С. 62-85.*
6. *Шағатай Ж. Сұлулық пен сыршылдыққа құштарлық (М.Мағауин туралы) [Электрон. ресурс] - 03.11.2014. URL: <https://www.qamshy.kz/> (қаралған күні: 25.03.2019)*
7. *«Аласапыран» романындағы тарихи оқиғалар желісі және көркемдік шешім [Электрон. ресурс]. URL: <https://massaget.kz/> (қаралған күні: 25.03.2019)*
8. *Мағауин М. Аласапыран. - Тарихи роман. - Алматы: Жазушы, 1988. - 828 б.*
9. *Сыздықова Р. Сөз құдіреті. Көптомдық шығармалар жинағы. - Алматы: «Ел шежіре», 2014. - 123 б.*

МРНТИ 17.09.91

Ғ.Ә. Тұяқбаев¹

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Қызылорда қ., Қазақстан

ТҰРМАҒАМБЕТ ІЗТІЛЕУҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Мақалада Тұрмағамбет Ізтілеуұлы шығармашылығының Кеңестік кезеңдегі зерттелуі туралы сөз болады. Тұрмағамбет Ізтілеуұлы Сыр бойындағы әдеби мектептің өкілі. Ә.Фирдоусидың “Шаһнама” дастанының толық нұсқасын аударған қазақ ақыны. Шығармаларының басым бөлігі ХХ ғасыр басында әдеби процесте кең көрінген діни-ағартушылық бағытта жазылған. Автор Т.Ізтілеуұлының шығармашылығын зерттеуді екі кезеңге бөліп қарастырады. Біріншісі – кеңестік кезең, екіншісі – тәуелсіздіктен кейінгі кезең. Ақын шығармашылығына байланысты алғашқы зерттеу мақалалары “Шаһнама” дастанының аудармасына байланысты жазылса, әдебиет зерттеушілері мен сыншылар ХХ ғасырдың алпысыншы жылдарынан бастап оның тұтас шығармашылығына назар аударма бастайды. Мақалада “Шаһнама” аудармасына байланысты алғаш рет 1936 жылы жазылған Ә.Қоңыратбаевтың сын мақаласынан бастап мерзімді басылымдарда жарық көрген бірнеше мақаласына талдау жасалған. Сондай-ақ, кеңестік кезеңде ақын шығармашылығына байланысты жазылған М.Байділдаевтың монографиясы мен қорғалған диссертацияларға да тоқталған.

Кілт сөздер: әдеби сарын, әдеби мектеп, ақындық орта, ұлттық құндылық, ұлттық әдебиет, әдеби сын.

G.A. Tuyakbaev¹

¹Korkyt ata Kyzylorda state university, Kyzylorda, Kazakhstan

THE STUDY OF TURMAGAMBET IZTLEUOV'S CREATIVE WORK IN THE SOVIET PERIOD

Abstract

The article is devoted to the study of Turmagambet Iztleuov's creative work in the Soviet period. Turmagambet Iztleuov is a Kazakh poet, representative of the literary school of the Syr Land. He made the full Kazakh translation of the poem “Shahnama” by A.Firdousi. Most of his works are written in the religious and educational direction, widely represented in the early twentieth century literary process. The author, considering the study of T.Iztleuov's creative work, divides it into two periods. The first is the Soviet period, the second is the period after independence. If the first researches of the poet's creativity were related to his translation of the poem “Shahnama”, then already from the sixties of the twentieth century, researchers and critics began to pay attention to the poet's work in general. The author analyzes several articles related to the translation of the poem “Shahnama”, published in periodicals, starting with A. Konratbaev's critical article, written in 1936. M.Baidildaev's monograph and defended dissertations on the works of T. Iztleuov in the Soviet period are also considered.

Keywords: literary motives, literary school, poetic environment, national values, national literature, literary criticism.

G.A. Tuyakbaev¹

¹Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата
г. Кызылорда, Казахстан

ИССЛЕДОВАНИЕ ТВОРЧЕСТВА ТУРМАГАМБЕТА ИЗТЛЕУУЛЫ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Аннотация

Статья посвящена исследованию творчества Турмагамбета Изтлеуова в советский период. Турмаганбет Изтлеуов – казахский акын, представитель литературной школы земли Сыра. Именно его перу принадлежит полный вариант перевода на казахский язык поэмы А.Фирдоуси “Шахнама”. Большинство его произведений написаны в религиозно-просветительском направлении, широко представленном в литературном

процессе начала XX века. Автор статьи, рассматривая изучение творчества Т.Изтлеуова, делит его на два этапа. Первый – советский период, второй – период после обретения независимости. Если первые исследования творчества поэта были связаны с его переводом поэмы “Шахнама”, то уже начиная с шестидесятых годов XX века исследователи и критики стали уделять внимание творчеству поэта в целом. Автор анализирует несколько статей, связанных с переводом поэмы “Шахнама”, опубликованных в периодических изданиях, начиная с критической статьи А.Конратбаева, написанной в 1936 году. Кроме того, рассматриваются монография М.Байдильдаева и защищенные диссертации по творчеству Т.Изтлеуова в советский период.

Ключевые слова: литературные мотивы, литературная школа, поэтическая среда, национальные ценности, национальная литература, литературная критика.

Кіріспе. Қазақ әдебиеттану ғылымында Тұрмағамбет Ізтілеуұлы шығармашылығына байланысты 100-ге тарта ғылыми мақалалар, 50-ге жуық естеліктер жазылып, 5 кандидаттық диссертация қорғалған. Сыр бойындағы әдеби мектеп, ақындық орта мәселесін зерттеген ғалымдар да Тұрмағамбет шығармашылығына соқпай өтпейді. Өйткені Сыр бойындағы әдеби мектеп, ақындық орта дәстүрін Тұрмағамбет шығармашылығынсыз сөз ету мүмкін емес.

Тұрмағамбет шығармашылығына байланысты алғашқы пікірлер Ә.Фирдоусидың “Шахнама” дастанын аудару кезінде көріне бастады. 1934 жылы Әбілқасым Фирдоусидің мың жылдық мерейтойына байланысты “Шахнаманы” қазақ тіліне аудару үшін, шығыс тілдерін жетік білетін мамандар іздестіріледі. Қазақ ССР Халық ағарту комиссариатының сол кездегі басшысы Темірбек Жүргенов өз ұстазының қарым-қабілетіне сеніп, Тұрмағамбетке ұсыныс жасайды. Осыдан кейін Тұрмағамбет “Шахнаманы” аударуға кіріседі. Оның үзіндісі сол кездегі Қазақ ССР Орталық партия комитетінің бас газеті “Социалды Қазақстанның” 1936 жылғы 28 қаңтардағы нөмірінде жарияланады. Осы жылғы 14 ақпанда әдебиеттанушы-ғалым Әуелбек Қоңыратбаевтың “Шахнама” және оның аудармасы туралы” деген мақаласы жарық көреді. Біздің қолда бар деректерге қарағанда бұл Тұрмағамбет шығармашылығы туралы жазылған алғашқы мақалалардың бірі.

Ә.Қоңыратбаев өз мақаласында Тұрмағамбет аудармасына байланысты: “Бұл кезге дейін “Шахнаманың” басқа тілдерге аударылған тексті көбіне қара сөзбен жазылушы еді. Соның ішінде осы күнгі Тұрмағамбеттің қолындағы Ораз молданың аудармасы да қара сөзбен жазылған. Қара сөз арасына қысқа-қысқа бәйіт қосылады. Тұрмағамбет мұны кілең өлеңмен аударып жатыр. Мұнысы ізгі жұмыс.

Бірақ аударма жөнінде ескеретін бірсыпыра кемшіліктер бар. “Шахнама” басында жыр (бәйіт) өлеңмен жазылған поэма. Ал Тұрмағамбет оны кілең 11 буынды қара өлеңмен жазып отыр. Мұнысы адамды жалықтырады., ауыр”, - деп өз ойын білдіреді [1, 14].

“Шахнаманы” алғаш қазақ тіліне аударушылардың бірі – Ораз молда. Ол XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында Сыр бойында өмір сүрген. Ораз молда “Шахнама” аудармасының үш нұсқасын жасаған. Үшеуі де ескі шағатай, парсы тілдеріндегі түпнұсқалардан алынған. Ораз молданың Рүстем ерлігіне байланысты қиссасы 1886 жылы Ташкентте жеке кітап болып шыққан. Ә.Қоңыратбаевтың айтуы бойынша Тұрмағамбет “Шахнаманы” аудару кезінде Ораз молданың осы нұсқасын пайдаланған.

“Қызыл ту” газетінің 1960 жылғы 10 тамыздағы санында Ә.Тұрманжановтың “Шахнама” дастаны жайында” деп аталатын мақаласы жарияланады. Мақалада Тұрмағамбеттің “Шахнаманы” аудару тарихына көбірек тоқталған [2, 33]. Әрине, кез келген шығарманың өмірге келу немесе аударылу тарихы ғылым үшін де, келер ұрпақ үшін де қажетті деректердің бірі. Осы тұрғыдан қарағанда, қаламгердің шығармашылық лабораториясы туралы сөз ету әдебиет тарихы үшін өзекті мәселе екендігінде дау жоқ.

Әдістеме. “Шахнама” 1936 жылы қазақ тіліне аударылып болғанымен, сол кездегі саяси ұстанымға байланысты жарыққа шықпай қалады. Араға 24 жыл салып, 1961 жылы Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан “Рүстем – дастан” деген атпен шығады. Кітаптың жалпы редакциясын Әбділда Тәжібаев басқарса, арнаулы редактор Өтебай Тұрманжанов, ал баспаға әзірлеген Мардан Байділдаев.

“Рүстем – дастанға” алғысөз жазған Мұхтар Әуезов аударма туралы: “...Қазақтың кейбір ақындары “Мың бір түн” ертегілерінен алып жыр-дастан жазатын. Мына тұста да Тұрмағамбет тәжірибесінен біз сондай еңбек мысалын көреміз. Сонымен Рүстемнің жайы туысқан тәжік әдебиетінің ұлы классигі Фердаусидің “Шахнамасында” болғанмен мынау еңбекті Фердаусидің “Шахнамасынан” тікелей жасалған аударма демейміз, сол Фердауси үлгісімен халық ақыны Тұрмағамбеттің өзі өлең етіп жазған Рүстем жөніндегі дастанның қазақша варианты”, - дейді [3, 7]. Әуезов “Рүстем-Дастанды” аудармадан гөрі нәзира үлгісімен жазылған шығарма ретінде бағалайды. Тұрмағамбет дастанды еркін аударма жасады, өзіне дейін проза тілімен аударылған нұсқаларды да пайдаланды. Ең бастысы, түпнұсқаны оқыды, аудару кезінде оны

негізге алды. Баспадан шыққан “Рүстем-Дастан” “Шаһнаманың” толық нұсқасы емес. М.Әуезовтің бұл туынды хақында жоғарыдағыдай пікір білдіруіне осы жай себеп болуы мүмкін.

Тұрмағамбет Ізтілеуұлы шығармашылығына байланысты әдебиетшілер мен сыншылардың пікірлері “Рүстем-дастан” жарыққа шыққаннан кейін көбейе бастады. Соның бірі Мардан Байділдаевтың “Білім және еңбек” журналының 1962 жылғы №7 санында жарияланған “Шаһнама қазақ топырағында” деп аталатын мақаласы. М.Байділдаев аудармаға қатысты: “Тұрмағамбет сауатты ақын болғандықтан Фирдоусидің мутакариб өлшеуіне өте жақын өлшеу тапқан. Жыр жолы 11 буындық қара өлеңмен жазылып, ішінде диалог элементтеріне мол орын берілген. Қысқа монологтар тіпті көп. Оның мәнісі жырдың шыншылдығын ақын қоюлата түскен. Диалог пен монологтар арқылы әрбір герой өзінің ішкі-тысқы сипатымен дәлірек көрінеді. Ал М.Сералин бұл жырды 1914-15 жылдары батырлық жыр өлшемінде жазып, біраз еркін кеткен еді”, - деп, өлең құрылысына байланысты өз пікірін білдіреді [4, 7].

Бір айта кетерлік мәселе, Әуелбек Қоңыратбаев пен Мардан Байділдаевтің өлең құрылысына байланысты пікірлерінің бір-бірінен алшақ жатуы. Ә.Қоңыратбаев шығыс жауһарын аударуда 11 буындық қара өлең ұйқасынан, 7-8 буындық жыр өлшемі тиімді, оқуға жеңіл деген пікір білдірсе, М.Байділдаев керісінше, 11 буындық қара өлең өлшемінің Фирдоусидің мутакариб өлшеміне жақын екендігін айтады.

1962 жылғы “Қазақ әдебиеті” газетінің 6 шілдедегі нөмірінде белгілі әдебиет зерттеушісі, сыншы М.Қаратаевтың “Ақын туралы ақиқат” деп аталатын мақаласы жарық көрді. Ақынның 80 жылдық мерейтойы қарсаңында жазған мақаласында автор: “Тұрмағамбет творчествосы көп ұзамай түгел жарық көруі керек, зерттелу керек, өзінің тиісті бағасын, орнын алуы керек. Мұны басып айтуға тура келеді. Себебі Тұрмағамбет есімі төңірегінде ішін-ара әдебиетшілер арасында бір жағы білместіктен, екінші жағы – кешегі жеке адамға табыну кезінен қалған күдікшілдіктен туған қиың түсініктер бар...

Сондықтан да сексенге келген Тұрмағамбет ақын туралы ақиқатты әбден анықтап, ол жөнінде бұдан былай ешбір күдік-күман қалдырмау қажет болып отыр”, - деуінің өзі көп жайды аңғартса керек [5, 6].

Тұрмағамбет шығармашылығы туралы бұған дейін жарық көрген мақалаларда көбіне “Шаһнаманың” аудармасы туралы ғана айтылып келсе, Мұхамеджан Қаратаев ақын шығармашылығына байланысты біршама тың пікірлер айтқан. Ақынның нәр алған тамырлары, Сыр бойындағы ақындық орта туралы сөз етеді. Көңіл аудартар жай зерттеушінің Тұрмағамбет пен Абай шығармаларының үндестігі туралы алғаш сөз қозғауы. “Абайды оқып, Абай сарынынан әсер алған Тұрмағамбет Ізтілеуов ақындық қызметтің мақсат, міндетін Абайша ұғынады, Абай сықылды халыққа қызмет еткен, артына асыл сөз қалдырған ақын өлмейді деп біледі”, - дей келе, Тұрмағамбет өлеңдеріндегі Абай сарынын ашуға ұмтылады. Сондай-ақ, шығыс әдебиеті, оның Тұрмағамбет шығармашылығына әсері, ақынның Сәкен, Бейімбет, Ілияс, Сәбит шығармаларымен таныс болғандығын атап өтеді [5, 6].

Автордың өзі айтып, мақсат еткендей, бұл мақала Тұрмағамбет шығармашылығына байланысты неғұрлым кеңірек пікір білдіруімен ерекшеленеді. Әрине, бір мақала көлемінде тұтастай ақын шығармашылығына байланысты толыққанды пікір айту мүмкін емес. Дегенмен, М.Қаратаев мақаласы ақын шығармашылығы туралы түбегейлі зерттеудің көшбасындағы еңбек болды деп айта аламыз.

Осы жылы “Оңтүстік Қазақстан” газетінің 10 шілдедегі нөмірінде Ә.Тәжібаев пен М.Қаратаевтың “Өлкемізде өскен өрен ақын” атты мақаласы жарияланады. Мақала ақынның 80 жылдық мерейтойына байланысты жазылған. Тұрмағамбет өлеңдерінің Абай, Ыбырай шығармаларымен үндестігі туралы: “Тұрмағамбеттің сол жылдары жазған “Жыл келді”, “Көңіліме гүлі егілді махаббаттың”, “Татулық – таусылмас кен”, “Арқаңның ауруы не козбайтұғын” деген өлеңдерінен Абай сарыны мен Абай мотивтерін айнымай тануға болады.

... Оның “Шәкірттерге”, “Балаларым”, “Ұлдарым”, “Тәлім”, “Адамдық іс”, “Қамын ойла халқыңның”, “Мәнді сөз” дейтін өлеңдері жас ұрпақты оқу-білімге, адамгершілікке, әділеттікке шақыратын Ыбырай Алтынсаринның өлеңдерімен мақамдас”, - деп жаңашыл пікір білдіреді [6, 10].

Жалпы Тұрмағамбет шығармашылығына байланысты жазылған алғашқы кездегі (1930-1940 жылдардағы) мақалаларда тек “Шаһнаманың” аудармасы туралы ғана сөз болып, ақын шеберлігі сол төңіректе ғана айтылып келсе, 1960 жылдардан бастап Тұрмағамбет шығармашылығына түбегейлі бетбұрыс болғандығы байқалады. Қос автор мақаласы да соның көрінісі. Әдебиеттің екі білгірі Тұрмағамбет шығармашылығында ерекше орны алатын мысал жанрының шығыс мысалдарымен тамырластығын сөз етеді.

Осы кезеңде шыққан Ж.Арыстановтың “Сыр бойында өскен шынар ақын” [7, 10], Ә.Жәмішевтің “Қазақ топырағында туған “Шаһнама” (Ә.Жәмішев, 1962: 11) мақалалары да ақын мерейтойының аясында жарияланды.

Б.Ысқақов “Бердақ пен Тұрмағамбет” деп аталатын мақаласында Тұрмағамбет шығармашылығына байланысты тың, соны пікір білдірген. Мақалаға Қарақалпақтың классик ақыны Бердақ пен Тұрмағамбет

шығармаларының үндестігі өзек болған. Автор Тұрмағамбет пен Бердақ шығармаларының арасындағы ортақ қасиеттерді дөп басып айта алған. Әсіресе, екі ел ақынының заман, қоғам жайындағы ойларының үндестігіне баса назар аударады.

“Қарақалпақ, қазақ ақындары ел басына түскен ауыр күндерді күнірене жырлауда бірін-бірі толықтырып тұрғандай сезіледі. “Зұлмат күндеріндегі” қарапайым халықтың қайғы қасіреті мен мұң-шері барынша шынайылықпен суреттелген. Ақындар осы бір психологиялық, әлеуметтік суретті жырдың егіз жолындай үндесе суреттейді. Бұндай үндестік тамыры екі ел арасындағы тағдыр-тауқыметінің ұқсастығынан да болар”, - дейді [7, 31]. Автор өзінің шағын ғана мақаласында екі ақынның шығармашылық үндестігінің сырын әдемі аша білген. Мақала екі ұлттың тағдыр-талайы, қоғам, оның ұлттық санаға әсері мен оның шығармашылықта көрінуі туралы ойлы пікір айта алғандығымен құнды.

Тұрмағамбет шығармалары көзі тірісінде мерзімді баспасөз беттерінде болмаса жеке жинақ ретінде басылған жоқ. Ақынның арманы “Шаһнаманың” жарық көруі болғанымен, ол арманына жете алмады. 1972 жылы Тұрмағамбеттің шығармалар жинағы “Назым” деген атпен жарық көрді. Бұл еңбекті шығаруда белгілі Сыр бойын зерттеуші М.Байділдаевтің еңбегі ерекше.

Тұрмағамбет шығармашылығына байланысты зерттеу мақалаларының көпшілігі аталған жинаққа енген ақын шығармалары төңірегінде өрбіді. Сондай мақаланың бірі – Ә.Бәйменовтің Қызылорда облыстық “Ленин жолы” газетінде жарық көрген “Ақынның жаңа жинағы” атты мақаласы [10, 145].

Кеңестік идеология біздің бүкіл ұлттық құндылықтарымызды толыққанды зерттеу мен зерделеуге мүмкіндік бермеді. Бізді тарихи тамырымыздан айырып, мәңгірттендіру саясатын ұстанды. Ұлттық тұлғаларымызды өз халқының жауы етіп көрсету арқылы бізді олардан алыстатуға тырысты. Рухани тұтастығымызды сақтаушы бірден-бір алтын тамыр дінімізден айыруды мақсат тұтты. Бұл саясат біздің ұлттық санамызға әсер етпей қоймады. Осының әсерінен әсіресе, дін мәселесінде біз жаңсақ пікірлер мен түсінбеушіліктерге көбірек жол беріп алдық. Біз сөз етіп отырған Ә.Бәйменов мақаласынан да осындай кеңестік кезең идеологиясының әсері анық байқалады. Тұрмағамбеттің өсіп-өнген, тәлім-тәрбие алған ортасы, жүріп өткен жолы туралы айта келіп: “Көп ұлтты совет әдебиетінің аса көрнекті өкілі болған Садриддин Айнимен бірге “Көкелташ” медресесін тәмамдаған Тұрмағамбеттің кейінгі өмірі сол медреседе алған дәрісі бойынша Мұхаммед дінін уағыздауға арналмай, дүние тануға, адамгершілікке, ізгілік пен әділдік жолын жырлауға арналды... Асылы Шығыстың гуманистік философиялық поэзиясынан нәр алғандығынан болса керек, Тұрмағамбеттің дін жолын қуып кетпей, оның өзіне кедергісі мол тартысты тайғақ жолды таңдауы да содан болса керек”, - дейді [10, 145].

Автор сөз етіп отырған “Көкелташ” медресесі Орта Азиядағы бірден-бір әйгілі оқу орны болды. Медреседе философия, дін тарихы, дін философиясы т.б. қоғамдық пәндер оқытылды. Сондықтан да медресе бітірушілері теологиялық сауатты, дін философиясын терең игерген маман болып шықты. Бұл медресені бітірушілерді шала сауатты, дүмше молдалармен шатастыруға әсте болмайды. Ендеше, “сол медреседе алған дәрісі бойынша Мұхаммед дінін уағыздау...” деуі, автордың заман ықпалымен айтылған ой екендігін түсінеміз. Сондай-ақ, “шығыстың гуманистік философиялық поэзиясын” ислам дінінсіз елестету де, сөз ету мүмкін емес. Өйткені ислам – әлемдегі ең жас, ең ізгі дін екендігі қазіргі кезде ғылыми дәлелденген шындық. Екінші жағы шығыс поэзиясының бүкіл бастау бұлағы ислам өркениетінен сусындаған. Әрине, біз жоғарыдағы пікірлері үшін авторды кінәлаудан аулақпыз. Жалпы, кеңестік кезеңдегі айтылған мұндай пікірлерге біржақты қарауымызға да болмас.

Нәтижелер. Тұрмағамбет шығармашылығына байланысты тұңғыш монографиялық зерттеу Мардан Байділдаевтың 1959 жылы жарық көрген “Ақындар творчествосы” (Сыр бойы ақындарының әдеби мұрасы жайында) атты еңбегі. Әдеби зерттеу еңбегінде Тұрмағамбет шығармашылығы Сыр бойындағы әдеби мектеп, ақындық орта дәстүрімен бірлікте қарастырылған. Зерттеуші Сыр сүлейлері негізін қалаған әдеби мектептің өзіндік ерекшелігін, оның өкілдерін, әдеби мұраның зерттелуін сөз ете келе: “Сан қилы оқиғаға толы қайшылығы қабаттасып жатқан өткен заманның соқпақ сұрлеуімен жүріп өмір кешкен революцияға дейінгі көп ақындар екінші қатарда атаусыз қалып келеді. Олардың ішінде өмір сүрген сол кезеңдегі теңсіздік көріністерді өз шығармаларында сынап тұра болашаққа сенімсіз қарап, бойкүйездікке салынғандары да бар. Әйтсе де олардың творчествосына маркстік-лениндік ілім тұрғысынан қарай отырып, қайшылықтарының себеп-сырын ашу, дәлелді түрде ғылыми жолмен байсалды баға, жан-жақты талдау жасау бірден-бір қажет. Өңгімелегелі отырған революцияға дейінгі Сыр бойы ақын-жазушыларының шығармалары Совет дәуірінде жинақ болып баспадан шықпаған. Олар төңірегінде пікір айтылып, мәселе көтерілмей қала беретін себебі де көбінесе осыған байланысты”, - дейді [11, 5]. Бұл тек әдеби мұраға деген адалдық, қамқорлық қана емес, сол заман үшін батылдық та еді. Автор марксизм-ленинизм ілімін ғылыми негізге ала

отырып, ұсыныс-көзқарасын білдіргенімен оның астарында ұлт мұрасына деген жанашырлықтың жатқанын сезу қиын емес.

Еңбектің “Тұрмағамбет ақынның творчествосы туралы” деп аталатын бөлімі тұтастай Тұрмағамбет шығармашылығына арналған. Мұнда ақынның өмір жолы, өскен ортасы, білім алған оқу ордасы туралы айтылады.

Тұрмағамбеттің Қазан төңкерісінен кейін туған бірқатар шығармалары Кеңестік кезенді, оның көсемі Ленинді жырлауға арналған. Қызыл империяның қуғын-сүргінін көп көрген ақын кеңестік идеологияның әсерімен бірқатар осындай шығармалар жазуға барғаны белгілі. Ол үшін бүгін ақынды кінәлаудың себебі жоқ деп ойлаймыз.

Қалай болғанда да М.Байділдаевтың бұл еңбегі қазақ әдебиеттану ғылымындағы тұрмағамбеттанудың ғана емес, тұтастай Сыр бойы ақындарының шығармашылығын зерттеу мен зерделеудегі тұңғыш көлемді, сондай-ақ іргелі еңбек болды деп айта аламыз.

Тұрмағамбеттанудың көшбасында М.Байділдаев тұрса, оның осы еңбегін әрі қарай тереңдетіп, Тұрмағамбеттің ақындық әлемі мен аудармашылық қабілетін сол кездегі Одақ көлемінде танытқан ғалым Өтеген Күмісбаев болатын.

Өтеген Күмісбаев Мәскеудегі Шығыстану институтында аспирант бола жүріп, 1971 жылы филология ғылымдарының докторы, профессор, белгілі шығыстанушы Г.Ю. Алиевтің ғылыми жетекшілігімен “Тұрмағамбет Изтилеуов және оның Рүстем – Дастаны” деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды. Бұл ақын шығармашылығы, соның ішінде “Шаһнама” дастанының аудармасы туралы сүбелі зерттеу еңбегі болды. Ғалым осы диссертациялық зерттеуі негізінде 1982 жылы орыс тілінде “Турмагамбет Изтилеуов и его Рустем – Дастан” деген монографиясын шығарды.

“В трехтомную “Историю казахской литературы” (т. II) вошла о творчестве Т.Изтилеуова, написанная М.Каратаевым и М.Байдильдаевым.

Однока специальных исследований о творчестве Т.Изтилеуова в казахской литературе до настоящего времени не было. Данная работа является первой монографией о Турмагамбете, его жизни и самобытным творчеством” [12, 13], - деп жазғанындай, бұл монография ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы толыққанды зерттеу еңбегі болды деп айта аламыз.

Монографияда Тұрмағамбеттің өскен ортасы, білім алған оқу орындары, ақын шығармаларының жарыққа шығуы мен жариялануы туралы кең сөз болады. Шығармаларына талдау жасалады. Мәселен, “Турмагамбет писал стихи остро обличавшие мракобесие, корыстолюбие и нечестность служителей ислама. Местные баи и муллы, дабы смирит непокорного поэта, клеветали на него, несколько раз даже сажали его в тюрьму”, - [12, 15] деген автор ойларында белгілі деңгейде шындықтың бар екендігін де мойындаймыз. Діни сауатты ақын өз шығармаларында шынында, дүмше молдаларды, ауылдың атқамінерлерін сынап отырды. Бірақ оны түрмеге отырғызып, жапа шектірген ауыл байлары мен дін басылары емес, сол кездегі Кеңестік қызыл империяның атқамінерлері болатын. Әрине, ғалымның бұл ғылыми, саяси “айласын” түсінуіміз, керек десеңіз бағалай білуіміз керек. Өйткені Ө.Күмісбаевтің ең басты мақсаты Тұрмағамбет атының, шығармаларының халық жадынан өшіп кетпеуіне, әдеби-ғылыми айналымнан шығып қалмауына күш салу болатын.

Ө.Күмісбаевтың осы іргелі зерттеуінен кейін араға сегіз жыл салып 1990 жылы Ханғали Сүйіншәлиевтің ғылыми жетекшілігімен Ұлжан Жанбершиева “Тұрмағамбет Изтилеуовтің поэтикалық шығармашылығы” деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады.

Зерттеу нысаны етіп Тұрмағамбеттің 1972, 1982 жылдары жарық көрген “Назым” шығармалар жинағын алған ізденуші алдына ақынның XX ғасыр басындағы қазақ көркем әдебиетіндегі орнын анықтауды мақсат етіп қойған.

Зерттеуші ақынның Қазан төңкерісіне дейінгі және одан кейінгі жылдары жазылған шығармалары негізінде оның адамгершілік тақырыбындағы шығармаларына ерекше көңіл бөлгендігі байқалады. Ақынның адамгершілік тақырыбындағы шығармаларының негізгі идеясы ретінде еңбек пен білімді алға шығарады. Бұл ретте зерттеуші Тұрмағамбет шығармаларындағы негізгі идеяны тап баса айта алғандығымен ерекшеленеді. Әрине, ол кез үшін ақынның адамгершілікті арқау еткен туындыларындағы бастау бұлақтың ислам өркениетінде жатқандығын айта алмауы да түсінікті.

Сондай-ақ, ақынның лирикалық өлеңдерін негізге ала отырып, дидактикалық толғаулары, сатиралық өлеңдері, сондай-ақ, сол кездегі заман талабы тұрғысынан Кеңестік кезенді жырлаған, әсіресе Ленинге арнау өлеңдері қамтылған. Ақын шығармаларындағы шығыстық сарын, ауыз әдебиетінің әсері туралы да осы тарауда айтылған. Өлең жолдарында афоризмдер, өсиет, ғақлия өлеңдер турасындағы зерттеуші пікірі қонымды деп айтуға болады.

Қорытынды. Тұрмағамбет Ізтілеуұлы шығармашылығының зерттелу тарихын Кеңестік кезеңдегі және тәуелсіздіктен кейінгі деп екі кезеңге бөліп қарастыруымызға болады. Негізгі зерттеу нысаны алғашқы кезде мерзімді басылымдарда жарияланған “Шаһнама” аудармасының үзінділері болса, 1960 жылдардан бастап М.Әуезовтің алғысөзімен шыққан “Рүстем-Дастан”, М.Байділдаевтың құрастыруымен шыққан “Назым” өлеңдер жинағы болды.

Тұрмағамбет Кеңестік идеологияның қысымын көп көрген ақынның бірі. Бірнеше рет түрме “дәмін татты”. Сондықтан болса керек, өмірінің соңғы жылдарында ақын революцияны, Кеңес үкіметін, Ленинді жырға қосты. М.Байділдаев өзі құрастырған ақын шығармаларының жинағына оның дидактикалық сарында жазылған үлгі, ғибрат өлеңдері мен амалсыз кеңестік идеологияны жырлаған өлеңдерін топтастырды. Әдебиет зерттеушілері де ақынның шығармашылығын осы тұрғыдан зерттеп, бағалады.

Сыр сүлейінің негізі ұстаным-дүниетанымын көрсететін діни-ағартушылық бағыттағы шығармаларын ол кезеңде шығару да, зерттеу де мүмкін болмады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қоңыратбаев Ә. “Шаһнама” және оның аудармасы туралы // Социалды Қазақстан. – 1936 жыл, 14 ақпан. – 3 б.
2. Ізтілеуұлы Т. Төрт томдық шығармалар жинағы, 4-том. – Алматы: Жазушы, 2007. – 254 б.
3. Ізтілеуұлы Т. “Рүстем-дастан”. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1961. – 300б.
4. Байділдаев М. “Шаһнама” қазақ топырағында // Білім және еңбек. – 1962 жыл, №7. – 5 б.
5. Қаратаев М. Ақын туралы ақиқат // Қазақ әдебиеті. – 1962 жыл, 6 шілде. – 3 б.
6. Тәжібаев Ә. Қаратаев М. Өлкемізде өскен өрен ақын // Оңтүстік Қазақстан. – 1962 жыл, 10 шілде. – 2-3б.
7. Арыстанов Ж. Сыр бойында өскен шынар ақын // Ленин жолы. – 1962 жыл, 10 шілде. – 5-б.
8. Жәмішев Ә. Қазақ топырағында туған “Шаһнама” // Ленин жолы. – 1962 жыл, 11 шілде. – 6 б.
9. Ысқақов Б. Бердақ пен Тұрмағамбет // Социалистік Қазақстан. – 1962 жыл, 31 қазан. – 2-3 б.
10. Бәйменов Ә. Ақынның жаңа жинағы // Ленин жолы. – 1972 жыл, 26 шілде, №145. – 5-6 б.
11. Байділдаев М. Сыр бойы ақындарының творчествосы. – Алматы, 1959. – 230 б.
12. Кумисбаев О. Турмагамбет Изтилеуов и его Рустем-Дастан. – Алматы: Ғылым. 1982. – 225 б.

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ PEDAGOGY AND METHODOLOGY PROBLEMS

МРНТИ 14.07.09

A.Abdykhalykova¹, M.Amantayeva¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan

USING CLIL IN THE ENGLISH CLASSROOM

Abstract

Content and language integrated learning (CLIL) is a new approach which integrates the teaching of subject content in English language. The need to train specialists of different profiles who speak a foreign language at a qualitatively new level, involves the development of new teaching methods. In recent years, CLIL (Content and Language Integrated Learning) becomes increasingly popular in English language teaching.

The aim of article is to show that English teachers are also able to apply CLIL methods to their lessons. This article considers applying of CLIL methods in the English lessons. In the article were given using CLIL methods in English lessons efficient and effective way to improve students' overall and specific language competence. There compare the differences between Basic Interpersonal Communication Skills (BIGS) and Cognitive Academic Language Proficiency (CALP). It helps students to acquire knowledge of curricular subjects and also reinforces language competency.

Keywords: Content and language integrated learning (CLIL), trilingual education, Basic Interpersonal Communication Skills (BIGS), Cognitive Academic Language Proficiency (CALP), authentic materials, CLIL method.

A.Aбдыхалыкова¹, M.Амантаева¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ., Қазақстан

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДАҒЫ CLIL ҚОЛДАНУ

Аңдатпа

Кіріктірілген оқыту (CLIL) пәндік мазмұнды ағылшын тілінде оқытуды біріктіретін жаңа тәсіл болып табылады. Олар шет тілін сапалы жаңа деңгейде меңгерген әр түрлі бейіндегі мамандарды даярлауы тиіс, оқытудың жаңа әдістерін әзірлеуді көздейді. Соңғы жылдары CLIL (Content and Language Integrated Learning) ағылшын тілін оқытуда танымал болып келеді.

Мақаланың мақсаты-ағылшын тілі мұғалімдерінің өз сабақтарында CLIL әдістерін қолдана алатынын көрсету. Мақалада ағылшын тілі сабақтарында түрлі CLIL әдістерін қолдану қарастырылады. Мақалада ағылшын тілі сабақтарында CLIL қолдану әдістері студенттердің жалпы және ерекше тілдік құзыреттілігін арттырудың тиімді және пәрменді тәсілі ретінде келтірілген. Тұлғааралық қарым-қатынастың базалық дағдылары (BIG) мен тілді когнитивті академиялық білім (CALP) арасындағы айырмашылықтар салыстырылады. Бұл студенттерге оқу пәндері бойынша білім алуға көмектеседі, сондай-ақ тілдік құзыреттілікті күшейтеді.

Түйін сөздер: мазмұнды және тілдік кіріктірілген оқыту (CLIL), үш тілді білім беру, тұлғааралық қарым-қатынастың базалық дағдылары (BIGS), тілді когнитивті академиялық меңгеру (CALP), аутентикалық материалдар, CLIL әдістері.

А.Абдыхалыкова¹, М.Амантаева¹
¹ Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
г. Астана, Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ CLIL НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Интегрированное обучение (CLIL) представляет собой новый подход, который интегрирует преподавание предметного контента на английском языке. Они должны готовить специалистов различного профиля, владеющих иностранным языком на качественно новый уровень, предполагает разработку новых методов обучения. В последние годы CLIL (Content and Language Integrated Learning) становится все более популярным в преподавании английского языка.

Цель статьи – показать, что учителя английского языка также могут применять методы CLIL на своих уроках. В статье рассматривается применение различных CLIL методов на уроках английского языка. В статье были приведены методы использования CLIL на уроках английского языка как эффективного и действенного способа повышения общей и специфической языковой компетенции студентов. Сравниваются различия между базовыми навыками межличностного общения (BIG) и когнитивным академическим знанием языка (CALP). Это помогает студентам приобрести знания учебных предметов, а также усиливает языковую компетентность.

Ключевые слова: содержательное и языковое интегрированное обучение (CLIL), трехязычное образование, базовые навыки межличностного общения (BIGS), когнитивное академическое владение языком (CALP), аутентичные материалы, методы CLIL.

In the 21st century English language is becoming the language of new industries, new technology and new economy. Nowadays, 90% of world's information is in English. The amount of information doubles every two years. Without mastery of the English language Kazakhstan cannot achieve national progress [1].

With implementation of trilingual education, it's considered to pay attention to English language learning. Most schools of Kazakhstan have already started implementation of trilingual education. From 2019 core subjects such as Biology, Chemistry, Physics and Informatics will be taught in English. Content and language integrated learning (CLIL) is a new approach which integrates the teaching of subject content in English language. In that way knowledge of the language becomes the means of learning concept.

If a student has not acquired simple communication skills, such as the ability to keep a basic conversation with peers in English or in academic level not being able to read a scientific book or paper, it may hide a student's lack of subject-specific vocabulary, proficiency or inexperience in a language use.

The differences between Basic Interpersonal Communication Skills (BIGS) and Cognitive Academic Language Proficiency (CALP). Both of them are key concepts of CLIL methods.

BIGS are skills which are needed for social, conversational situations. This type of language is what we use on a day-to-day basis to interact with others. For students, BICS is essential for children to interact with their peers while they are playing at recess, during team sports activities, at lunchtime or socializing outside of school.

CALP is using the language in academic level such as being able to justify opinions, make hypothesis, and interpret evidence. CALP (Cognitive Academic Language Proficiency) refers to the student's formal academic learning. The CALP concept deals with skills essential to academics such as listening, reading, speaking, and how to write about the relevant subject matter. Learning this language skill is a crucial concept when it comes to a student's academic success. It takes time and patience for students to become proficient in language skills necessary for academic learning. It could take between five and seven years for a student to acquire the appropriate level skills for their academics [2]. Both language phenomena need an integrated language framework. Students must acquire knowledge of curricular subjects and secondly develop their competency in a language.

Many teachers did not use the word "CALP" specifically but showed understanding of the main ideas behind CALP while discussing specific classroom strategies. Teachers discussed the ways in group work, visuals, one-on-one conferencing, and pre-teaching vocabulary and grammar support the development of literacy skills.

The teachers also discussed the difference between context embedded and context reduced language activities in their classrooms. Although the teachers did not use the BICS/CALP quadrants to describe these activities, the ideas were represented in their statements. One teacher articulated BICS/CALP distinction as it applies to writing by stating, "foreign language student understand language, but they don't. It's hard, written language is hard." In this example the teacher describes the difference between conversational, contextualized

language, and decontextualized, academic language of writing. Others discussed meta-cognition techniques they use to teach vocabulary words during reading assignments. Instead of teaching words and definitions out of context, teachers try to embed vocabulary words and their meanings into classroom discussions.

Most teachers advised novice teachers to learn more about differentiated instruction. New teachers should seek to accommodate for multiple modalities in the classroom learning activities. Assessment strategies can also be adapted to include a variety of learning outcomes. In addition, teachers felt that novice educators should seek professional development opportunities. Specifically, new teachers should learn how to implement effective plans to manage behavior, motivate students, and build positive relationships with their students. The teachers also encouraged beginning educators to think about ways to motivate students, slow down the pace of instruction, and check for understanding. The teachers' comments indicate that the BICS/CALP framework can be extended to include a wide variety of students, not just those who are English Language Learners [3].

The aim of article is to show that English teachers are also able to apply CLIL methods to their lessons. We are currently living in a time where most scientific works initially are being written in English and the whole world is being greatly influenced by media including films, news, songs and of course the Internet. In that way to be in the pace with world it is crucial to implement CLIL methods in English lesson. Students need to know the content-obligatory language. This is the vocabulary, grammatical structures and functional language for specific topics. Using CLIL methods in English lessons makes more effective implementation of trilingual education and it will improve students overall and specific language competence.

The following citation of CLIL researcher identifies the theoretical and practical meaning of CLIL and its effectiveness to improve language skills. In the words of first former of CLIL D.Marsh 'CLIL is an approach that may concern languages; intercultural knowledge, understanding and skills; preparation for internationalism and improvement of education itself. Using CLIL methods in lessons can help to improve language competence and cognitive skills [4, 5].

Using CLIL methods in English lessons helps to improve speaking skills. Students need to develop communication skills for different topics and curricular subjects. They need to express and explain facts, data, thoughts and feelings, both in written and spoken forms. Subject CLIL teachers emphasize the material or content that needs to be learned, English teachers emphasize language learning. However, it does not mean that language subjects have no content. In English classes students learn different topics and lexical themes and English teacher's aim is to develop a person who is able to express his thoughts in English.

As we have remarked above in order to improve language competence, communication and cognitive skills English teachers need to use a variety of methods in their lessons. And these methods need to have content-obligatory language, grammatical and functional language for specific topics. English teachers have a wide range of authentic materials to use in their lessons. As we have mentioned it could be extract from news, scientific articles, newspapers or documentaries.

While choosing CLIL materials for using in English lessons we need to take into consideration:

- If the language is too scientific or advanced. We can adapt or modify the language and provide a glossary;
- It should be appropriate for the age of the students and in the stage of lesson;
- It should fit for aims, objectives and learning outcomes of the lesson;
- It should be varied in interaction patterns (individual, pair, whole class);
- It should develop receptive and productive skills;
- Tasks should be motivational, challenging and achievable [5, 52]

Below we will describe some methods that we have used in our English classes.

Newspaper analysis. There are many methods that exercise language production and comprehension. There is a wide range of English newspapers. English teachers can apply CLIL methods to analyzing newspaper articles. This kind of exercise activates prior knowledge, requires input and output, and guides understanding [6, 12-13]. Give students three minutes to list as many sections of the newspaper they can, then ask them to compare their lists. Discuss different sections of newspaper: news (political, economic, local, sport, celebrity), weather, letters, travel, sport, editorials. Then students choose one article. The students analyze language use with the help of guiding questions, which helps them to identify the audience of the newspaper. Then students need to write their own newspaper article using in the style of broadsheet and tabloid.

This assignment helps to encourage students to create written output, it also teaches them to consider to their knowledge of newspaper writing, and the culture and audience they are writing for.

Hot seat exercise. This is an oral method which develops communicative fluency, questioning skills and accurate content facts. In this typical CLIL method, we put students in small groups and give them a story read, and then they impersonate these characters in front of class. We can also use 'hot seat' exercise in reinforcing

second conditional. For instance: one student impersonates a Prime Minister in front of the class. He answers the questions of other students using second conditional. 'Hot seat' exercise teaches students to put and answer to questions spontaneously. It also allows students to demonstrate their understanding of characters and produce spoken output. This is a good activity for getting your students going in the morning. It is also excellent for revising vocabulary.

Videos about lexical themes. English lessons have different lexical themes. While teaching them we can use different videos about lexical themes. It could be extract from documentaries, National geographic or BBC videos. There is a website Twig-Bilim.kz. There are thousands of films related to different lexical themes, interactive assignments, and multimedia materials. For example: if our lexical theme is Rainforest. We can show a video about rainforest. While watching the video students get aware of new words related to base word 'rain' and learn how to use them in speech. Also we provide a set of questions about video such as: Can you describe the view? What sounds can you hear? Would you like to go to rainforest? Then we can divide students into groups and give different tasks: the 1st group prepares a poster 'why rainforests are important?' and the 2nd group prepare a dialogue 'situation in rainforest'. This kind of method encourage students' speech production, develops cognitive skills and intercultural competence. Students will get aware of using lexical units appropriately.

Pyramid discussion. This is a negotiating method where students work together to select a set of items from a list [5, 60]. For example: famous modern buildings. Display pictures of five modern buildings or their names on the board. Explain that the school is going to hang the pictures of them in the hall. But, they can only hang two of them. Individually, students choose the two of them which they would like to display. Then students agree on modern buildings they want to have in the hall. Groups give feedback on their choices and the sightseeing which are chosen. The picture of the most chosen buildings displayed. Then students can google the names of buildings to find out more information about them. Pyramid discussion method improves oral communication, collaboration production of subject-specific vocabulary and ability to interact with peers.

A pyramid discussion is a speaking activity where learners form progressively larger groups as they carry out a speaking task, which normally requires each grouping to reach agreement before joining another group. For example, in small groups, the learners have to agree on the most important of the five senses. They then join with another group and have to agree again, and so on, until the whole class is involved in one discussion. In the classroom, Pyramid discussions are useful for practicing a range of functions; including agreeing and disagreeing, negotiating, summarizing, and putting forward an argument.

Higher order thinking questions. Most teachers state that questioning is a crucial part of a learning. "Questioning is the heart of learning and teaching" [9, p. 64-65]. In that way we need to choose right questions for right tasks. When asking or writing open questions students use higher order thinking skills for replying. It improves their cognitive skills as well as language production. Here are some examples of higher order thinking questions:

- What is worth remembering about this painting?
- What would happen to wildlife if endangered animals died?
- Why do you think other people should see this work?
- How important is measurement in building a house?
- What words in the story prove that?
- We can also help students to think about the answers they give:
- What do you think of that answer?
- What else can you add to the answer?
- How do you know that is the wrong answer?
- How to know your decision is right?

By giving students time to give their opinions on answers, we give them a chance to extend the discussion. By increasing wait time, they can improve the quality of their answers.

In reading methods we can also use higher order thinking questions. We can use any text in any Student's book. Students need to answer to following questions according to the given text:

- What is the main problem of the topic?
- What do you know about this problem?
- Find three main solutions to this problem?
- What is the most suitable solution of the problem? Why?

These kinds of questions develop students' cognitive and critical thinking skills. Moreover, it creates a meaningful discussion.

Peer check method. For example: students write a letter to Summer Camp to get admission in Summer holidays. Students check each other's work filling the blank. Response partner's name. Type of text:

- Who is for?
- What is the aim?
- The letter has (circle)
- An address yes no
- Greeting and introduction
- The name of the Camp
- The location of Camp
- A reason for writing
- A formal ending

This method improves student's productive skills (writing and speaking). Students learn to check and judge each other's works. This also creates a meaningful dialogue and improves language competence and speaking skills.

In conclusion, subject CLIL teachers mostly pay attention to the content material that needs to be learned; English teachers emphasize language learning and use appropriate language in different situations. A few practical examples were given to demonstrate that CLIL methods are also available for English teachers. Using CLIL methods also can form students' Basic Interpersonal Communication Skills (BIGS) and Cognitive Academic Language Proficiency (CALP). It helps students to acquire knowledge of curricular subjects and also reinforces language competency.

English teachers can use these methods in different stages of lesson and while teaching productive and receptive skills. Mostly it helps to improve meaningful communication skills, because CLIL methods cover subject-specific vocabulary. Students will be aware of using it indifferent context. Using CLIL methods in the English lessons develops students' production of the language about different topics, it also improves students overall and specific language competence. Students will learn express and interpret facts, data, thoughts and feelings. Moreover, it develops cognitive skills and intercultural competence.

The distinction between BICS and CALP has exerted a significant impact on a variety of educational policies and practices. Specific ways in which educators' misunderstanding of the nature of language proficiency have contributed to the creation of academic difficulties among bilingual students have been highlighted by the distinction. At a theoretical level, however, the distinction is likely to remain controversial, reflecting the fact that there is no cross-disciplinary consensus regarding the nature of language proficiency and its relationship to academic achievement [7].

References:

1. *The President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev's Address to the Nation of Kazakhstan. [Electronic resource]. - January 31, 2017. - URL: <http://www.akorda.kz/en> (circulation date: 12.03.2019)*
2. *Understanding the Difference between BICS and CALP in English Language Acquisition [Electronic resource]. - 19.11.2018. - URL: <http://www.ednewsdaily.com> (circulation date: 12.03.2019)*
3. *Kristen M. Lillywhite. Developing Cognitive Academic Language Proficiency (CALP) in Diverse Classrooms. - America, 2011, p. 31*
4. *Kay Bently. The TKT Course. CLIL Module. - Cambridge University Press, 2010. - P.541.*
5. *Kay Bently. Materials selection and adaptation. The TKT Course. CLIL Module. - Cambridge University Press, 2010. p.520.*
6. *Noortje de Weers. Astrid van Houwelingen, CLIL now also available for English teachers // CLIL magazine. - 2014. - №8. - P.12-13.*
7. *Jim Cummins. Basic Interpersonal Communicative Skills and Cognitive Academic Language. [Electronic resource]. - 08.10.2012. - URL: Users/Asus/Downloads/Basic_Interpersonal_Communicative (circulation date: 12.03.2019)*

МРНТИ 14.07.09

М.Алибаева¹, С.Нұрғали¹, Ж.Беласарова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

КӘСІБИ ҚАЗАҚ ТІЛІН ВИТАГЕНДІК ТЕХНОЛОГИЯ АРҚЫЛЫ МЕНҒЕРТУДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ЖАТТЫҒУЛАР ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа

Бұл мақалада витагендік оқыту технологиясы арқылы жүргізілетін жаттығулар жүйесінің тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, тілді қарым-қатынас құралы ретінде менгерту; тілді тәжірибеде қолдана білуге баулу екендігін мысалдар арқыры көрсетеді. Жаттығулар өзінің мазмұндық-құрылымдық сипатына қарай аналитикалық, проблемалық, шеберлік және шығармашылық жаттығулар болып бөліну арқылы мысалдармен келтірілген.

Тіл үйренушілердің тілді менгеруге деген қызығушылығы мен мүдделілігін оятатын бұл технологияның білім сапасын арттыруда маңызды рөл атқаратындығы кәсіби, әлеуметтік, дербестік тілдесімін қалыптастырған жаттығулар арқылы білімін толықтырғандығы, сөздік қорлары, әсіресе, кәсіби, әлеуметтік, дербестік тілдесімін жетілдіргендігі берілген.

Кілт сөздер: кәсіп, жаңа технология, витагендік технология, жаттығулар жүйесі, аналитикалық жаттығулар, проблемалық жаттығулар, шеберлік жаттығулар, шығармашылық жаттығу.

M.Alibaeva¹, S.Nurgali¹, Zh. Belasarova¹

¹Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty Kazakhstan

THE SYSTEM OF EXERCISES USED IN TEACHING PROFESSIONAL KAZAKH LANGUAGE THROUGH VITAGEN TECHNOLOGY

Abstract

This article reveals effective ways of learning the language in the system of exercises conducted on the technology of vitagenic learning, as a means of communication; demonstration of the ability to use language skills in practice. Exercises are illustrated with their analytical, problem, workshops and creative exercises, depending on their meaningfully structured nature. In terms of their content and structural nature, the exercises are exemplified with the division into analytical, problem, workshops and creative.

It is a technology that motivates and arouses interest among those who learn a language, plays an important role in improving the quality of education, expanding knowledge through professional, social and independent exercises, as well as in replenishing vocabulary, especially professional, social and personalized communication.

Key words: Profession, new technologies, vitagen technology, exercise system, analytical exercises, problem exercises, master classes, creative training

М.Алибаева¹, С.Нұрғали¹, Ж.Беласарова¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

СИСТЕМА УПРАЖНЕНИЙ ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ОБУЧЕНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМУ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ С ПОМОЩЬЮ ВИТАГЕННОЙ ТЕХНОЛОГИИ

Аннотация

В данной статье раскрываются эффективные пути изучения языка в системе упражнений, проводимых по технологии витагенного обучения, как средства общения; демонстрация умения использовать языковые навыки на практике. Упражнения иллюстрируются их аналитическими, проблемными, мастерскими и творческими упражнениями, в зависимости от их содержательно-структурного характера. По своему содержательно-структурному характеру упражнения приведены на примерах с разделением на аналитические, проблемные, мастерские и творческие.

Это технология, которая мотивирует и вызывает интерес у тех, кто изучает язык, играет важную роль в повышении качества образования, расширении знаний с помощью профессиональных, социальных и самостоятельных упражнений, а также в пополнении словарного запаса, особенно профессионального, социального и персонализированного общения.

Ключевые слова: профессия, новые технологии, витагенная технология, система упражнений, аналитические упражнения, проблемные упражнения, мастер-классы, творческая тренировка.

Кіріспе. Қазақстанның білім беру саласында жүргізіліп жатқан түрлі бағыттағы өзгерістер білім беру жүйесінің қызметін жаңа уақыт талабына сай жетілдіруді жан-жақты дайындауды қажет етеді. Ал мұның барлығы да мұғалімнің кәсіби шеберлігін шыңдаумен, оқыту үдерісін жаңаша ұйымдастырудың жолдарын таба алу мүмкіндіктерін кеңейтумен тығыз ұштасып жатыр.

Оқу үдерісінің мазмұнына сай оқушылардың оқу-танымдық белсенділігін негізінен оқу тапсырмалары арттыратыны белгілі. Оқу тапсырмалары – жаттығу түрінде оқушыларға ұсынылатын, белгілі бір дидактикалық мақсатқа сай құрылатын оқу-әдістемелік кешеннің маңызды бөлшегі. Көп жағдайда сабақтың сапалылығы мен дамытушылық сипаты осы оқу тапсырмаларымен өлшенеді. Әдістемелік еңбектерде тілді оқытуға арналған жаттығуларды топтастырудың әртүрлі жолдары мен ұстанымдары бар:

1. Психологиялық ұстанымды негізге алатын жаттығулар: рецептивті, репродуктивті, продуктивті жаттығулар.

2. Лингвистикалық ұстанымды негізге алатын жаттығулар: тіл жүйесін меңгеруге бағытталған және тілді қолдануға бағытталған жаттығулар.

Әдістеме. Бұл жаттығулардың барлығында да тіл мен сөйлеудің өзара қатынасы сақталған. Тілді оқыту әдістемесінде лингвистикалық ұстанымды басшылыққа алу оқушылардың тілін дамыту мақсатында кең қолданылып жүр. және өзіндік ерекшеліктері бар.

Біріншіден, жаттығулар проблемалық жағдаят сипатында болуға тиісті.

Екіншіден, жаттығулар өтілген тақырыптарға негізделуі керек. Жаттығулар стандарттық сабақтың құрылымы мен мақсатына қарай өтілген материалдарға негізделіп отырады. Баланың ізгілік қасиетін байытуға арналған жаттығулар арқылы сабақта өтілген тақырып бекітіліп, ұғындырылып отырылуы тиіс.

Үшіншіден, жаттығулардың логикалық жүйелілігі болуы қажет. Жаттығулар міндетті түрде логикалық байланыста болады. Бірінші оқушы сөздің лексикалық мағынасын меңгеруге, екінші сөздерді дұрыс тіркестіруге, үшінші олар меңгерген тілдік тұлғаларды шығармашылық негізде қолдануға үйренеді. Мұндай құрылымның ұтымдылығы оқушы үйренген сөздерін белсенді тілдік қарым-қатынаста қолдануға дағдыланады.

Төртіншіден, жаттығулар оқушылардың шығармашылық біліктерін дамытуға негізделуі керек. Өйткені витагендік технологияның басты ерекшелігі оқушының өзіндік белсенділігі нәтижесінде қалыптасатын өмірлік дағдылар болғандықтан, шығармашылық негізгі рөлге ие болады.

Бесіншіден, жаттығулардың барлығы да оқушының сөйлеу тілін қалыптастыруы қажет. Жаттығу жұмыстары баланың түсінуіне жеңіл, тәрбиелік мәні бар мазмұнда құрылғаны тиімді. Сондықтан ұйымдастырылған жаттығу, тапсырмалардың барлығы оқушының рухани-ізгілікті, адамгершілік қасиеттерін дамытудың айналасына топтастырылуы қажет.

Нәтижелер. Жаттығу өтілген ережелерді пайдалана отырып, сөздің қалай жазылуын пысықтаумен шектелмейді, сонымен қоса ақыл-ой жұмысын дамытуға да көмектесуі басты алғышарттың бірі болып табылады.

Жаттығу жұмыстарының тілді үйретудің барлық кезеңінде, әрбір сабақта, басқа тапсырмалардың түрімен байланысты қарастырылып өте кең дәрежеде қолданылатынын Ы.Маманов, З.Саламатова, М.Қараев, Д.Аханова да өз еңбектерінде ерекше тоқталады. Ғалымдардың пікірін негізге алып, осы жаттығуларды практикада қолданып, жаңа жаттығу жұмыстарының түрлерін ұйымдастырудың қажеттілігі айқындалды. Яғни әдістеме ғылымындағы ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып витагендік оқыту технологиясы арқылы қазақ тілін үйретудің жаттығулар жүйесі жасалды. Жаттығулардың жалпылама атаулары бұрынғы-соңды зерттеулерде кездескенімен, орындалатын жұмыстардың дені витагендік техноогия талаптарына сай жетілдірілді. Өйткені олардың мақсаты мен міндеті де өзгеше болып келеді.

Витагендік оқыту технологиясы арқылы жүзеге асатын жаттығулар арқылы оқушылардың әрекетін қатысымдық және перцептивтік аспектіден қарастыру мүмкіншілігі туады. Қазақ тілі сабақтарында мемлекеттік тілді үйретудің ең басты қатысымдық мақсаты – оқушылардың болашақ мамандықтары бойынша ой-пікірлерін, көзқарастарын еркін жеткізуі, қазақша сұхбаттасып, пікір алмасуына қол жеткізу.

Талқылаулар. Витагендік оқыту технологиясының басты мақсаты да осы тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, тілді қарым-қатынас құралы ретінде іс жүзіне жүзеге асуы; тәжірибеде қолдана білуі. Демек, витагендік оқыту технологиясы қатысымдық әдісті, ой шақыру әдісін, тәжірибелік ойын әдісін,

өзін-өзі бақылау әдісін, қате табу әдісін негізге ала отырып, оқушыларды сөйлеуге машықтандыратын жаттығулар аналитикалық, проблемалық, шеберлік және шығармашылық жаттығулар болып бөлінді.

Аналитикалық жаттығулар оқушылардың сөздің мәнін түсініп, толық ұғынуына, сөйлемдердің орын тәртібін сақтауына оң ықпал етеді. Зерттеу жұмысында витагендік оқыту технологиясы арқылы жүзеге асатын аналитикалық жаттығулардың бағыты, ақпараттық қызметі, витагендік ерекшелігі айқындалды.

Проблемалық жаттығулар оқушыларды қойылған нақты проблемаларды өздіктерінен шешуге дағдыландырады. Мұнда оқушылардың таным белсенділігін арттыру, оны шешу жолдарын үйрету мақсат етіледі. Оқушылар проблеманы шешу үшін болжам жасайды, дәлелдеу, салыстыру, қорытынды шығару тәсілдерін қолданады, ұтымды амалдарын іздестіреді. Өз беттерімен, өз ізденістерімен мақсатқа жету үшін еңбектенеді.

Шеберлік жаттығулар арқылы, біріншіден, игерген материалдарын тілдік қатынаста, сөйлеу жағдайларында еркін қолдана алады; екіншіден, сөйлемді дұрыс құра біліу дағдысы қалыптасады; үшіншіден, сөйлемдердің мағыналық құрылымын меңгереді; төртіншіден, өндірістік жағдаяттарда ойын еркін жеткізуге дағдыландырылады.

Ал **шығармашылық жаттығуларда** оқушы меңгерген жаңа тілдік, сөйлесім сипатындағы материалдар арқылы қоғамдық өзгерістерге, жаңалықтарға оқушының өз ойын, пікірін, көзқарасын еркін жеткізе отырып, әлеуметтік, кәсіби, дербестік тілдесім дағдылары дамытылады. Екіншіден, мамандыққа қатысты кәсіби терминдердің қолдану аясын кеңейтеді; олардың қолданылу ерекшеліктеріне мән береді; үшіншіден, сөйлесім әрекетінің түрлерін толық игереді; оларды тығыз байланыстыра отырып, күнделікті өмірде қолдана алады; төртіншіден, кез келген ортада сөйлеу шеберлігі қалыптасады.

Аналитикалық жаттығулардың мақсаты – оқушыларға оқиғаның, іс-әрекеттің өту мезгілін, мекенін, санын, сынын жеткізу. Оқушылардың белгілі бір уақыт мөлшерін, мезгілін, мекенін орнымен айта білуін қалыптастыру. Р.Рахметова аналитикалық жаттығуларға төмендегідей анықтама береді: «Аналитикалық жаттығулар – талдау сипаты басым жаттығулар. Аналитикалық жаттығуларды орындаудың мақсаты – оқушының аналитикалық ойлау қабілетін дамыту, грамматикалық талдау жасау» [1, 13].

Зерттеу барысында қатысымдық әдіс негізінде жүзеге асатын аналитикалық жаттығулар оқушылардың грамматикалық дағдысын қалыптастыра отырып, қазақша сөйлеуде сөз табын, сөйлемдердің орналасу тәртібін, қолданылу ерекшелігін меңгеруге ықпал етеді. Оқушылар грамматикалық дағдысын қалыптастыра отырып, кәсібіне қажетті ақпараттармен бірге, ел мәдениетіне, өнеріне қатысты ақпараттар алады. Оқушыларға елімізде болып жатқан саяси, мәдени, экономикалық өзгерістер жайында жиі хабардар ету – оқытушының міндеті. Осыған байланысты қазіргі кезде саяси сахнада өзіндік өрнегі бар халық қалаулыларының, үкімет басшыларының Қазақстан Республикасы, билік саясаты, экономикалық мәселелер жайлы талқылаулары мен ой-пікірлерін, көзқарастарын оқушыларға оқу мәтіні ретінде ұсынуға болады. Мұндай мәтіндер арқылы, біріншіден, оқушылар еліміздегі саяси, экономикалық, мәдени жаңалықтармен хабардар болады; екіншіден, саяси қайраткерлердің көзқарастарымен жақынырақ танысуға мүмкіндік алады; үшіншіден, оқушыларда халық қалаулылары жайлы пікір қалыптасады; төртіншіден, халыққа қалай қызмет көрсетуге болады, ел экономикасын қалай дамытуға болады деген сұрақтар төңірегінде ой жүгіртеді. Сол себепті де аналитикалық жаттығулар арқылы оқушыларға болашақ кәсібіне қатысты ақпараттарды бүгінгі күн тәртібімен байланыстырып берудің маңызы зор.

Проблемалық жаттығулар оқушыларға тың проблема қоя білуге бағытталған жаттығу болғандықтан, тәжірибе барысында газеттік мәтіндер сұрыпталып алынды. Газеттік мәтіндерді проблемалық жаттығу арқылы меңгерту тіл үйренушілерді білімдік және экономикалық мәдениетін қалыптастыруға бағдарлайды. Газет оқушылардың саяси-идеялық, әлеуметтік, экономикалық, әлеуметтік-экономикалық, патриоттық сезімін қалыптастырады. Газеттік мәтіндер ақпараттардың бұлағы ретінде қарастырылып, проблемалық жаттығулар арқылы меігертіледі. Газеттік мәтіндерді жиі оқу арқылы оқушылардың сөздік қоры кеңейеді, тілдік материалды есте сақтау қабілеті күшейеді. Газеттік мәтіндер бүгінгі таңда қоғам өмірінде болып жатқан экономикалық өзгерістерді, жаңа ақпараттарды дәл уақытында жеткізудің көзі. Бізді қоршаған ортадағы жаңа экономикалық құбылыстар мен оқиғаларды жыл сайын басылып шығатын оқулықтар да қамти алмайтыны белгілі. Өйткені қоғамда болып жатқан құбылыстар бір орында тоқтап қалмайды, күннен-күнге жаңарып, жаңғырып, өзгеріп отырады. Сондықтан да бұқаралық ақпарат құралдарының материалдары арқылы оқушылар жаңа экономикалық ақпарат алады, сараптайды.

Тәжірибе барысында оқушылардың қазақ тілінде жазылған газеттерді оқымайтындығы байқалып, оның негізгі себептері айқындалды:

– біріншіден, оқытушы қазақ тіліндегі газеттермен жұмыс жүргізу барысында шолу ретінде жазылған қоғамдық-саяси ақпараттарды қолданумен шектеледі. Ал күнделікті сабақта мұндай тақырыптарды қол-

дану тіл үйрену дәрежесі жоғарлаған оқушылардың талап-тілектерін, қызығушылықтарын, қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайды;

– екіншіден, оқылымға арналған газеттік мәтіндер, оқылымды қатысымдық мақсатта меңгертуге сәйкес келмейді, әрі ғылыми-әдістемелік жүйеде дұрыс іріктеліп, ұйымдастырылмайды;

– үшіншіден, тіл үйренушілер қазақша жазылған газеттерді өздігінен бағдарлай алмайды;

– төртіншіден, тіл үйренушілер газеттік мәтіндердің мағыналық-құрылымдық ерекшеліктерін қолдана отырып, мәтіндегі негізгі ақпараттарды іздеу және оны алу технологиясын меңгере алмайды.

Міне, осы кемшіліктерді ескере отырып, газеттік мәтіндердің өзіне тән ерекшеліктерін **проблемалық жаттығулар** арқылы игертудің жолы қарастырылды. Зерттеу барысында проблемалық жаттығулар арқылы публицистикалық стильдің ақпараттық және аналитикалық деп аталатын жанр түрлерін қарастыру бағытқа алынды. Өйткені олар бүгінгі күнге қажетті өзекті, маңызды ақпараттарды қамти алады, әрі сауалнама кезінде оқушылардың қызығушылығын оята алатындығы, оларға мәтіннің күрделі болмайтындығы, болған күнде жеңіл игеретіндігі байқалды. Газеттік мәтіндерді проблемалық жаттығулар арқылы меңгертуде мәтіндегі айтылатын ақпараттардың типтік ерекшеліктері талданып, бір мақсатқа, бір жүйеге негізделді.

Бұқаралық ақпарат көздерінен алынған мәтіндердің өздеріне тән ерекшеліктері бар: біріншіден, берілетін ақпарат белгілі бір ортаға ғана негізделмей, жалпы оқырмандардың барлығына арналады; екіншіден, газет материалдары әрқашан күнделікті өмірге қажетті өзекті оқиғаларды, проблемаларды шешуге ұмтылады, сондықтан ақпараттың оқырмандарға тез жеткізіліп отыруы да қаперге алынады. Газеттік мәтіндердің оқушыларға әсер ету және хабарлау қызметін шектеу шартты түрде екенін ескеру керек. Мысалы, газеттің ақпараттық жанрында ақпараттық қызмет басым болады, ал аналитикалық жанрында тіл үйренушілерге әсер ету қызметі кең түрде дами түседі. Сондықтан мұндай мәтіндердің авторларының мақсаты – оқырмандарға белгілі-бір фактілерді хабарлап қана қоймай, сонымен бірге мәтінді оқырмандарға түсіндіру, баға бергізу, яғни оларға әсер ету қызмет болып табылады.

Газеттік мәтіндердің қызметі автордың қатысымдық көзқарасын байқата отырып, мәтінге арналған қатысымдық тапсырмаларды анықтайды. Проблемалық жаттығулар газеттік мәтіндердегі ақпараттарды негізге ала отырып, оқушылардың белгілі бір мәселені талдап, ойын, көзқарасын талдауына ықпал етеді. Тәжірибе барысында проблемалық жаттығулар ақпараттық және аналитикалық жанрды қамтыды. Ақпараттық жанрдың ұстанатын бағыты: оқушыларды тың жаңалықтармен, ақпараттармен хабардар ету болса, ал аналитикалық жанрдың бағыты оқушыларды болып жатқан құбылыстарға пікір таластыру, дәлелдеу, түсіндіру, эмоционалдық көңіл-күйін сездіру, қызықтыру екенін байқауға болады.

Ақпараттық жанрдың басты қатысымдық мақсаты болған оқиғаларды, фактілерді хабарлау, айтылған ойларды мазмұндап немесе цитат арқылы жеткізу болып табылады. Аналитикалық жанрдың қатысымдық тапсырмасының міндеті – болып жатқан немесе жаңадан туындаған оқиғалар мен фактілерді түсіндіру, ұғындыру, дәлелдеу, зерттеу.

Сонымен, **проблемалық жаттығулар** оқушыларға тың проблема қоя білуді көздей отырып, газеттік мәтіндер арқылы оқушылар проблеманы шешу үшін болжам жасады, дәлелдеді, салыстырды. Проблемалық жаттығулар арқылы газеттік мәтіндерді игертуде төмендегідей талаптар айқындалды.

1. Сабақта қолданылатын мәтіндер оқушылардың мамандықтарына, қызығушылықтарына сай келуі керек. Олардың қазақша жазылған мәтіндерді оқуға деген танымдық қызығушылықтары білім деңгейлеріне, қызығушылықтарына сәйкестенуі қажет. Қызығушылық арқылы оқып отырған мәтіннің бағытын айқындайды, қойылып отырған проблеманы шешуге талпынады. Жүргізілген эксперимент нәтижесінде газеттік мәтіндерді проблемалық жаттығулар арқылы меңгертудегі оқушылардың қызығушылығын оятатын негізгі фактор – ол газеттік мәтіндердің жаңашылдығы, ақпараттық мазмұндылығы екенін тәжірибе дәлелдеді.

2. Газеттік мәтіндерге қойылатын басты талаптардың бірі – берілетін материалдың мазмұнына байланысты екендігі. Осыған байланысты оқушылардың газеттік мәтіндерді проблемалық жаттығулар арқылы меңгеруге деген танымы, интеллектуалдық ой-өрісі кеңейеді. Берілетін мәтіндер оқушыларға тәрбиелік, практикалық, білім беруде танымды, әрі қызықты болу үшін мәтіндегі ақпараттар жаңалықтарға толы, мазмұнды болуы қажет. Демек оқушыларға газеттік игертуде берілетін материалдың мазмұндылығына көңіл аудару сабақтың тиімділігін арттырады, жандандырады.

3. Тіл үйренушілерге берілетін мәтіндер күннен-күнге күрделеніп, олардың лексикалық қорын дамытуға әсер етуі керек. Бұл кезде оқушылар қазақ тілін қаншалықты деңгейде меңгере бастағанын білуі қажет. Сондықтан сабақта газеттік мәтінді проблемалық жаттығулар арқылы оқытып қолдану оқушылардың жаңа

ақпараттармен хабардар болуымен қатар, оқытушының сабақтағы жаңашыл қасиеттерін бағалауға ықпал етеді.

4. Сабақта берілетін материалдарды сұрыптауда газеттік мәтіндерді проблемалық жаттығулар арқылы меңгертудегі дағдылар мен іскерліктер әр түрлі мақсаттарға сәйкестендіріледі. Газеттік мәтіннің жанрлық ерекшеліктеріне сай тілді үйрету ұтымды екендігін тәжірибе дәлелдеді.

Оқушылардың тілді меңгеру шеберлігіне арналған жаттығу жұмыстары арқылы оқушылардың сөйлеу дағдысы және шеберлігі қалыптасады, дамиды, жетіледі.

Витагендік оқыту технологиясы арқылы жүзеге асатын **шеберлік жаттығулары:**

- оқушылардың танымдық қызығушылығын туғызуға түрткі жасауға;
- оқушы білімін шеберлік деңгейден шығармашылық деңгейге көтеруді ойластыруға;
- сөйлеуге негізделген тапсырмалар жүйесі арқылы жеке тұлғаны жан-жақты дамытуды көздеуге;
- оқушының аналитикалық, альтернативтік ойлауын жетілдіруді мақсат етуге негіз болады.

Оқушылардың шығармашылығын дамытуға арналған жаттығулар қазақ тілін оқытудағы, оқушылардың **қалыптасқан тілдесімін, кәсіби тілдесімін, әлеуметтік тілдесімін, дербестік тілдесімін** (Ф.Оразбаеваның жіктелімі) қалыптастыруға мүмкіндік береді. Себебі: «**Қалыптасқан тілдесім** – әр адамның өмірдегі өз орнына сай бір-бірімен тілдесуі, түсінісуі. **Кәсіби тілдесім** – тіл үйренушілерге белгілі бір мамандықтың саласына байланысты сөйлесудің үлгілерін, мамандыққа қатысты сөздерді, тілдік қолданыстарды, терминдерді үйрету. Оқушылар арасындағы тілдік қатынасты әр түрлі мамандық иелерімен қалай сөйлесіп, тіл табысуға болады, соған қарай құруға тура келеді.

Адамның қоғамдағы орнын, беделін, қызметін ескере отырып құрылатын тілдік қарым-қатынас – **әлеуметтік тілдесім** болып табылады. Мұнда сөйлеуші адамдар бір-бірінің қоғамдағы әлеуметтік роліне, атқарып отырған қызметіне, жасына, жолына т.б. қарап тілдеседі. Қазақ тілін үйренушілерге мұны да білудің өмірлік қажеттігі бар.

Дербестік тілдесім – адамның қызметіне, беделіне, әлеуметтік орнына қарамай, жеке басының қасиеттеріне қарай, өзіне тән барлық ерекшеліктерін. ескере отырып, тілдесу, сөйлесуі» [2, 121].

Тәжірибе барысында тілші-әдіскер ғалым Ф.Оразбаеваның оқушыға үйретілетін тілдесім үдерісінің ішкі мазмұны қандай мәселе төңірегінде болмасын ертең өмірде қажетке жарайтын қатысымдық мақсатты іске асыратын проблемаларға қатысты болу керек деген пікірін негізге ала отырып, оқушылардың шығармашылығын дамытуға арналған жаттығу жұмыстары кәсіби тілдесім, әлеуметтік, дербестік тілдесімін жүзеге асыруға бағытталды.

Кәсіби, әлеуметтік, дербестік тілдесімін қалыптастырған оқушы шығармашылық жаттығулар арқылы:

- жеке тұлғалық қасиеттерін дамытады;
- өзін-өзі басқара біледі,
- өз бетімен алға қойған мақсатқа жетеді;
- алғырлық, тапқырлық, шапшаңдық қасиеттерін дамытады;
- білімін тереңдетеді, толықтырады; сөздік қорлары байиды, әсіресе, **кәсіби, әлеуметтік, дербестік тілдесімін** жетілдіреді.

Қорытынды. Қорыта келгенде, қазақ тілін кәсіпке сай витагендік оқыту технологиясы арқылы меңгертуде жаттығулар жұмысының атқаратын қызмет ерекше. Жаттығу жұмыстары оқушылардың грамматикалық, лексикалық дағдыларын қалыптастыра отырып, қазақша еркін сөйлеуіне жол ашады, дағдыландырады.

Қорыта айтқанда витагендік оқыту технологиясы арқылы жүзеге асатын аналитикалық жаттығулардың қатысымдық бағыты, ақпараттық қызметі, тәжірибелік маңыздылығының айқындалуының өзі оқушыларға грамматикалық, лексикалық тұрғыдан білім бере отырып, сөйлеуге машықтандыру. Проблемалық жаттығулар оқушыларға тың проблема қоя отырып, газеттік мәтіндердегі соңғы елтанымдық бағыттағы мақалалармен біре, экономикалық жаңалықтар туралы жаңа ақпарат беруді көздейді. Шеберлік жаттығулар арқылы оқушылар мамандыққа сай алған ақпараттарын сарапқа салып, не үйренді, нені үйренгісі келетіндігі жөнінде сөйлеу шеберлігін жетілдірді. Ал шығармашылық жаттығулар арқылы, меңгерген жаңа тілдік, сөйлеу материалдары арқылы қоғамдық өзгерістерге, жаңалықтарға ойын, пікірін, көзқарасын еркін жеткізе отырып; әлеуметтік, кәсіби, дербестік тілдесімі қалыптасады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Рахметова Р.С. Қазақ мектебінің 8-сыныбында сөз тіркесін оқыту әдістемесі: пед.ғыл.канд. ... автореф.: 13.00.02. – Алматы: Абай атындағы АлМУ, 2002. – 30 б.
2. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі. – Алматы: РБК, 2000. – 207 б.
3. Алдамбергенова Г.Т. Кәсіптік мектептердің орыс бөлім оқушыларының қазақша сөйлеу тілін құрылысы мамандығына сәйкес мәтіндер арқылы дамыту: пед.ғыл.канд. дисс. автореф.: 13.00.02. – Алматы: Абай атындағы АлМУ, 2000. – 26 б.
4. Шаханова Р.Ә. Техникалық жоғары оқу орындарының орыс бөлімдерінде қазақ тілін мамандыққа қатысты оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: пед.ғыл.док.автореф.: 13.00.02. – Алматы: Абай атындағы АлМУ, 2002. – 50 б.
5. Қараев М. Сабақ әдістемесінің мәселелері. Оқу құралы. 1-кітап. – Алматы: Рауан, 1997. – 97 б.

МРНТИ 12.17.06

Г.Алиханқызы¹, А.Қалиолла²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Алматы қ., Қазақстан

²Ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы қ., Қазақстан

ОҚУ ПРОЦЕСІНЕН ТЫС УАҚЫТТА СТУДЕНТТІК ҰЖЫМДАҒЫ ӨЗАРА КОММУНИКАТИВТІ ІС-ӘРЕКЕТТІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада оқу процесінен тыс уақытта студенттік ұжымдағы өзара коммуникативті іс-әрекетті ұйымдастырудың жолдарына зерттеу жүргізген. Іс-әрекет – бұл рухани іс-әрекет, мұнда жеке тұлға ерік-күші нәтижесінде өзіндегі өзімшілдік сезімін жояды, қойылған адамгершілік мақсаты жүзеге асады. Дерекнамаларды талдау нәтижесінде зерттеушілердің коммуникативтік іс-әрекетінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырған. Сонымен қатар, коммуникативтік іс-әрекеті адамаралық қатынастардың сипаттамасын ашып көрсеткен. Қарым-қатынас психологиялық әрекет ретінде тұлғаның қатынасындағы психологиялық қасиеттердің тұрақтануы, яғни, өзара түсінушілік, өзара қатынас, өзара әсер ету болып табылады. Білім беруде коммуникативтік әрекет негізінде бірнеше қызметін бөліп көрсеткен.

Түйін сөздер: студент, коммуникатив, қарым-қатынас, процесс, іс-әрекет, көзқарас, оқу үдерісі.

G.Alihankeyzy¹, A.Caliolla²

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh national Universit, Almaty, Kazakhstan

WAYS OF ORGANIZING COMMUNICATIVE ACTIVITIES AMONG THE STUDENTS OUTSIDE OF CLASS TIME

Abstract

The article studies the ways of organization of communicative activities in the student team during extracurricular time. Activity is a spiritual activity in which, as a result of the willpower of the individual, the sense of identity is eliminated and the moral goal is realized. The analysis of sources was considered as an integral part of researchers' communicative activity as a result of the analysis. In addition, communication activities revealed the characteristics of intercultural relations. Communication as a psychological activity consists in the stabilization of the mental qualities of the personality, i.e., of mutual understanding, cooperation, and mutual enrichment. On the basis of communicative activity in education, he singled out several functions.

Keywords: student, communicative, communication, process, humanism, view, educational process.

Г. Аликанкызы¹, А. Калиолла²

¹ Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

² Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

ПУТИ ОРГАНИЗАЦИИ КОММУНИКАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СТУДЕНЧЕСКОМ КОЛЛЕКТИВЕ ВО ВНЕУЧЕБНОЕ ВРЕМЯ

Аннотация

В статье изучены пути организации коммуникативной деятельности в студенческом коллективе во внеучебное время. Деятельность – это духовная деятельность, в которой в результате силы воли личности устраняет чувство самобытности, реализуется поставленная нравственная цель. Анализ источников рассматривался как составная часть коммуникативной деятельности исследователей в результате анализа. Кроме того, коммуникативная деятельность раскрыла характеристику межкультурных отношений. Общение как психологическая деятельность заключается в стабилизации психических качеств личности, т.е. взаимопонимания, взаимодействия, взаимообогащения. На основе коммуникативной деятельности в образовании выделял несколько функций.

Ключевые слова: студент, коммуникатив, общение, процесс, действия, взгляд, учебный процесс.

Кіріспе. Қазіргі кезеңде Қазақстан үшін азаматтар бойындағы өзіндік қасиеттерге нұқсан келтірмей жаңа қасиеттерді, дербестікті және таңдау мен шешім қабылдау жағдайындағы жағымды тұлғааралық қарым-қатынас орнатуға, қоғамдағы тиімділікті арттыруға әсер ететін білім, білік, дағдыларды ұлттық мәдениет аясында қалыптастыру мәселесі тұр. Білім беру жүйесі арқылы ғана оқыту мен тәрбиелеудегі жеке тұлғаға бағытталған жұмыс нәтижесінде тұлғаның белсенді өмірлік ұстанымын, және өзара жағымды қарым-қатынас қалыптастыруға бағытталған [1].

Қарым-қатынасты қалыптастыру олардың саналы көзқарасын, ізгілікті қарым-қатынас орнатуына, жүйелі іс-әрекет жасауына мүмкіндік береді.

Қарым-қатынас ретіндегі адамдардың өзара әрекеттесуінде әрбір жеке адам әрдайым осы қарым-қатынастың объектісі және субъектісі рөліне тап болады. Субъекті ретінде ол қарым-қатынастың басқа қатысушыларын таниды, оларға қызығушылық, кейде бейтараптылық және тіпті оларға қатысты ол оларға ықпал жасайды. Және бір уақытта үшін таным объектісіне айналады. Ол басқалар өз істегендерін оған жолдайтын және ықпал етіп, белгілі бір дәрежеде әсер етуге тырысатындардың объектісіне айналады. Айта кететін жәйт, қарым-қатынасқа қатысушылық әрбіреуінің объект те, субъект те болуы адамдардың тікелей қарым-қатынас жасау түрінің кез-келгеніне тән-мұғалім мен студент, ата-ана мен бала, басшы мен қызметші, әртіс пен көрермен, дәрігер мен ауру адам.

Қарым-қатынас объектісі немесе субъектісі бола отырып, әртүрлі адамдар бұл рөлдерді орындауда ерекшеленеді. Біріншіден, бұл орындау белгілі бір дәрежеде санаулы түрде сезілуі мүмкін. Объекті ретінде адам өз мінез-құлқын, өз әрекеттерін табиғи (қарым-қатынастаға адамдар оны қалай қабылдайтынына назар аудармастан) түрде жеткізуі мүмкін. Бірақ ол бүкіл қарым-қатынас барысында өзінің басқаларға қандай әсер қалдырғандығын анықтауға да тырысуы мүмкін және сонымен бірге өзі қалдырғысы келетін әсерді қалдыру үшін қолынан келгенінің бәрін жасауға тырысады.

Екіншіден, қарым қатынас объектісі ретінде адамдар басқа адамның индивидуалдылығына ену, оған деген өз қатынасын анықтау, осы тұлғаға ықпал ету тәсілдерін таңдау қабілеттер мен айрықшаланады.

Болашақта адамдарды іс-әрекетінің негізгі түрлерінің бірі болғандықтан, олардың қарым-қатынас объектісі және субъектісі ретіндегі негізгі мінездемелерін әрдайым айқындап қана қоймайды, сонымен қатар оның олардың танымдық процестеріне, эмоционалды – еріктік сферасына қалыптасуына бүкіл барысына белгілі деңгейде ықпал етеді.

Әдістеме. Психологиялық – педогогикалық әдебиетті талдау нәтижелері студенттердің жеке тұлғааралық қарым-қатынасы оқу мен іс-әрекеттің басқа да әр түрлі барысындағы тікелей әрекетте қарым-қатынас процесінде орнайтынын көрсетті. Сондықтан олардың қалыптастыру механизмдерін студенттердің оқу – тәрбие іс-әрекетін ұйымдастыру жолымен анықтауға болады. Бірақ кез-келген оқу тәрбие әрекеті студенттердің жеке тұлғааралық қарым қатынасының қалыптасуына жағдай жасамайды. Бұған тек мақсатқа бағытталған оқу тәрбие іс-әрекеті ғана жағдай жасайды. Олай болса, егер оқу тәрбие жұмысында педогогтар адами қатынастардың әрдайым жетіліп, шынайы ұжымдыққа жақындауына тырысса, онда жеке тұлғааралық қарым-қатынастың қалыптасуы тиімді өседі. Осы жағдайға сәйкес пединститутта студенттердің өзара

қатынастарын жақсарты тәсілі ретінде қолдану мақсатында кейбір психологиялық, педагогикалық пәндерді ұйымдастыруға деген ортақ талаптар жасалады.

1. Педогогтың кәсіби және ақпараттық құзыреттілігі. Ол, ең алдымен оның студенттер бойында жеке тұлғааралық қарым-қатынасты жақсартуға деген белгілібір бағдар беру білігімен анықталады;

2. Психология пәні бойынша теориялық және практикалық сабақтарды және студенттердің жеке тұлғааралық қарым-қатынас гармонизациясын өткізудің формалары мен әдістерін жасау және нақтылау.

3. Топішілік өзара қатынастарды коррекциялауда студенттердің потенциалды мүмкіндіктерін және жеке тәжірибесін белсенді қолдану.

Студенттердің өзара коммуникативті іс-әрекетін, жеке тұлғааралық қарым-қатынасын жақсарту үшін келесідей талаптар сақталуы тиіс:

1. Кез-келген жағдайда мінез-құқынды басқара алу үшін өз-өзіңді, өз «меніңді» тану керек. Сыйластық таныттыңыз жақсы көңіл – күйіңізді сақтауға тырысыңыз.

2. Шешімді жерленген күйде қабылдамауға үйретіңіз: ол кейін шешуге қиын болатын қателіктерге әкелуі мүмкін.

3. Топ ішіндегі достарыңызбен максималды жағымды қарым-қатынас жасаңыз.

4. Басқаларды шыдамдылық танытып тыңдауға үйретіңіз. Басқаларға өз ойыңызды дәлелдеуге «міндетті түрде» және т.с.с. сөздерді қолданыңыз. «Менің ойымша», «Менің пікірімше» секілді сөздерді пайдаланған жөн.

5. Егер сіз өзіңіз туралы жаман сөз естісеңіз, оны ісіңізбен ғана жоққа шығаруыңыз керек.

6. Сынды дұрыс пайдалана біліңіз, өз достарыңыздың қасиеттерін дөрекі сөздермен кемітпеңіз. Өзіңізді сынауға қорықпаңыз – бұл тек сіздің беліңізді ғана қатайтады;

7. Достарыңыздың күшті және әлсіз жақтарын жақсы білуге тырысыңыз.

8. Адами қатынастардың көп түрлі нақты ситуацияларында өз бетінше әрекет етуге үйреніңіз – бұл сіздің адамдармен қарым-қатынасыңыздағы шеберлігіңіз.

9. Адамдармен қарым-қатынасыңыздағы жеке тәжірибеңізді жалпылаңыз, әдіс-тәсілдеріңізді нығайтыңыз.

10. Өз өзіңізге есеп беріңіз, адамдармен қарым-қатынасыңызды технологияңызды әрдайым жетілдіруге тырысыңыз, қажет болса тәжірибелі педагогы - психологтан кеңес алыңыз.

Іс-әрекет – бұл рухани іс-әрекет, мұнда жеке тұлға ерік-күші нәтижесінде өзіндегі өзіншілдік сезімін жояды, қойылған адамгершілік мақсат жүзеге асады.

Дерекнамаларды талдау нәтижесінде зерттеушілердің коммуникативтік іс-әрекетінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылғаны белгілі болады.

1-кесте. Коммуникативтік іс-әрекеті адамаралық қатынастардың сипаттамасы негізіндегі көрінісі

Қатынастар	Қатынастар белгілері
Адамның қоғамға	1. Адамзаттық 2. Адамның ұғымдағы маңыздылығын ұғыну 3. Қоғамдық борыш 4. Адамның қоғамдық белсенділігі 5. Өмірді жақсартуға ұмтылыс 6. Өз қалауларын қоғамдық жұмыстарға ендіру 7. Азаматтық борыштарды орындау 8. Өз мінез-құлқын қоғамдық нормаларға сай басқару
Адамның адамға	1. Гумандық 2. Құрметтеу 3. Мейірімділік 4. Өзара түсінушілік
Адамның өзіне-өзі	1. Өзінің жеке қасиеттерін бағалау (принципшілдік, өз бетінше жұмыс істеу, жинақтылық, сенімділік, жауапкершілік, қойылған мақсатқа жетуде өжеттілік) 2. Мінез-құлқын талдау және түзету (қажет болса) 3. Қызығушылығын, қажеттілігін бағалау 4. Өзін-өзі тәрбиелеуге ұмтылу

Адамның еңбекке	<ol style="list-style-type: none"> 1. Еңбексүйгіштік 2. Жауапкершілік 3. Ұйымдасқандық 4. Жұмыскерлік 5. Тапқырлық 6. Еңбектің өмірлік маңызын түсіну 7. Ақыл-ой еңбегі мен денелік еңбек мәдениетінің болуы
Адамның табиғатқа	<ol style="list-style-type: none"> 1. Жауапкершілік 2. Гумандылық 3. Табиғаттың адам үшін қажеттілігін түсіну 4. Қоғам мен табиғаттың өзара байланысы заңдылығын түсіну 5. Табиғи байлықтарды саналы түрде пайдалану 6. Келер ұрпақ үшін қолайлы биосфераны сақтау қажеттілігін ұғыну

Қарым-қатынас мәдениеті – бұл адамгершілік және құқықтық қадағалау тиімділігі, «адамгершіліктің алтын ережелеріне» бағыну, этикет ережелерін орындау болып табылады. Қарым-қатынастың тиімділігі алдымен қарым-қатынасқа түсушілердің мәдениетіне тікелей тәуелді. Демек, қарым-қатынас мәдениеті – бұл, қарым-қатынас пен коммуникация процесінде бірлікте қолданылатын мәдени нормалардың, білімдердің, құндылықтардың жиынтығы.

Ю.В. Жуков (1988) коммуникативтік мәдениетті құрайтын үш ережелер тобын бөліп көрсетеді: коммуникативтік этикет ережелері; коммуникативтік өзара әрекеттің келісілген ережелері; өзін-өзі презентациялаудың (өзін-өзі көрсету) ережелері [2].

Бірінші топ – бұл коммуникативтік этикет ережелері. Коммуникативтік ережелер қарым-қатынас жасау барысын, басқаларға қатынас жасауды, ұсынуды анықтайды. Этикеттік ережелер қарым-қатынас жасау тиімділігіне тікелей байланысты болмағанымен, этикет сақталмаса, қарым-қатынасқа түсуші сол ортақ қарым-қатынас барысынан шығарылып тасталуы мүмкін.

Екінші топ – коммуникативтік өзара әрекеттің келісілген ережелері. Олар қарым-қатынастың типтерін анықтауға негіз болады: зиялы, іскерлік, ритуалдық, интимдік-тұлғалық [3].

Үшінші топ – өзін-өзі презентациялаудың (өзін-өзі көрсету) ережелері. Олар қарым-қатынас жасаудың типін анықтайды, барлығы үшін қарым-қатынастың тиімділігіне әсер етпейді, бірақ адамның қарым-қатынастағы жеке жетістігіне тікелей әсерін тигізеді. Бұл ереже тұлғаның жеке өзі туралы қоршаған ортасында дұрыс пікір, оң көзқарасты қалыптастыруға бағытталған.

Талқылау. Қарым-қатынас құрылымының элементтерінің негізгі қасиеттерінің барлығы да тең мәнді, қатынасқа тәуелді өмір әрекетінің формасы ретінде көрініп, әр түрлі тиісті қызметтерді атқарады.

Ғылыми әдебиеттерде қарым-қатынастың қызметтері қарым-қатынастың маңызды сипаты ретінде қарастырылады.

Б.Ф. Ломов қарым-қатынастың келесі қызметтерін бөліп көрсетті:

- 1) ақпараттық-коммуникативтік (ақпаратты қабылдау және беру);
- 2) реттеуші-коммуникативті (адамдардың бір-біріне қарым-қатынас барысындағы мінез-құлықтарын, тәртібін реттеуі);
- 3) афектті-коммуникативті (адамның эмоциональдық сферасына байланысты);
- 4) адамның даралық мүмкіндігіне сай тәжірибені меңгеруі, кедергілерді жеңе білуі.

Қоғамдық құбылыс ретінде қарым-қатынастың күрделілігі мен көпмәнділігі адамның өмір әрекетіне, оның қызметіне тікелей байланысты. Мысалы, А.А. Бодалев қарым-қатынастың мынадай қызметтерін бөліп көрсетеді – адамдардың бір-бірін тануы, бірлесіп әрекет етуін ұйымдастыруы. В.М. Соковинаның пікірінше, қарым-қатынастың негізгі қызметі бір субъектінің көзқарасын, ойларын, тұжырымын, өзгертуі, ... басқа субъектінің қызығушылығы үшін мінез-құлқын, тәртібін өзгертуі [4].

А.И. Донцов, Ю.Н. Обозов және басқа да зерттеуші ғалымдар қарым-қатынас күрделі қызмет атқаратын үдеріс дей келе негізгі төрт қызметін бөліп көрсеткен:

- 1) инструменталды (әр түрлі әрекеттерге қызмет ету);
- 2) психологиялық (тұлғаның әрекетінің психологиялық формасы мен психологиялық үдерісінің дамуы);
- 3) әлеуметтік-психологиялық (адамдар арасындағы қатынасты тұрақтандыру, топтың тұтастығын сақтау);
- 4) әлеуметтік қызмет (тәжірибені үйрету, қоғамдық қатынастарды қалыптастыру) [5].

А.В. Телжж қарым-қатынастың негізгі қызметі қоғамдық қажеттіліктен туындайды деп көрсетті. Осыған сәйкес қарым-қатынастың негізгі қызметтерін бөліп көрсетті: коммуникативті-ақпараттық, ұйымдас-тырушылық, мөлшерлік, компенсациялық, гедонистикалық. Автордың ойынша білім берудегі қарым-қатынастың негізгі қызметіне адам әрекетіне тән негізгі қызметтер (коммуникативтік, ақпараттық, когнитивтік, эмотивті, креативті) сай, білім беру үдерісіндегі өзара әрекеттің әлеуметтік, әлеуметтік-психологиялық, психологиялық қызметтің бірлігі сай келеді.

Жоғарыда берілген теориялық материалдарға талдау жасай отырып қарым-қатынас-ақпараттық-коммуникативтік және психологиялық әрекеттің бірі, субъектінің бірлескен өмір әрекетінің мақсатына сай сезіммен, білімімен тәжірибе алмасуды іске асыратын құрал деген қорытынды шығаруға болады.

Қарым-қатынас білім беру әрекетін реттеуші механизм болып табылады. Бұл жағдайда қарым-қатынас партнерлердің арасындағы жалпы міндетті шешуге қажетті көңіл-күймен, сезімдермен, ой-пікірлерімен алмасу үдерісі. Қарым-қатынас ақпараттық-коммуникативті әрекет ретінде оқытушы мен студент арасындағы хабарларды беру - алу үдерісіндегі өзара байланыс, өзара көріну тәсілі және құралы болып табылады [6].

Қарым-қатынас психологиялық әрекет ретінде тұлғаның қатынасындағы психологиялық қасиеттердің тұрақтануы, яғни, өзара түсінушілік, өзара қатынас, өзара әсер ету болып көрінеді. Білім беруде коммуникативтік әрекет негізінде бірнеше қызметін бөліп көрсетуге болады:

- 1) контактілі, мақсаты – тұрақты қарым-қатынасқа түсудегі өзара байланысты ұстау, хабарды беру мен алуға дайындық деңгейін тұрақтандыру;
- 2) ақпараттық, мақсаты – хабарламамен алмасу;
- 3) талпыныс тудыратын, мақсаты әрекетті орындауға бағытталған қарым-қатынастағы партнерлердің белсенділігін ынталандыру;
- 4) координациялық, мақсаты – біріккен әрекетті орындауды ұйымдастырудағы келісім және өзара бағыттылық;
- 5) түсіну;
- 6) эмотивті, мақсаты – қажетті эмоциялық күйзелуді ояту;
- 7) қатынасты тұрақтандыру, мақсаты – оқу ұжымындағы байланыс жүйесінде, оқытушылар тобында өз орнын түсіну және білу;
- 8) әсер ету, мақсаты, тұлғаның мнез-құлқының, тәртібінің өзгеруіне әсер ету.

Қорытынды. Педагогтың кәсіби коммуникативтік іс-әрекеті қарым-қатынас құрылымының элементтерінің барлығына сай болуы тиіс, ол ақпарат берудің көзі екенін есте ұстауы қажет. Басқа адамдарды, адамдар тобын танушы, ұжымдық әрекеттерді ұйымдастырушы, адам ретінде екендігін білуімен қатар, басқа да педагогикалық әрекеттерді іске асырушы (оқытушы, тәрбиелеуші, дамытушы).

Қорыта келгенде, қарым-қатынас оқытушы мен студенттің тұлғасын қалыптастыру факторы ретінде көрініп, қатынас және өзара қатынас феноменін іске асыруды қамтамасыз етеді, білім беру әрекетіндегі субъектілердің бір-бірін тануды іске асырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2030. – Алматы: Білім баспасы, 1998. – 96 б.
2. Коломенский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах. – Минск, 1976. – 256 б.
3. Коломенский Я.Л. Психология общения. – М.: Знание, 1974. – 96 с.
4. Матвеева Л.В. Коммуникативный акт в условиях опосредствования общения // Вестник МУ Психология, 1996. – №4. – С. 21
5. Петровская Л.А. Компетентность в общении: Социально-психологический тренинг. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 540 б.
6. Прихожан А.М. Психологический справочник, или как обрести уверенность в себе: Кн. для учащихся. – М.: Просвещение, 1994. – 191 с.

МРНТИ 14.07.09

G.T. Aubakirova¹, Zh.T. Omar¹

¹Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz,
Karaganda, Kazakhstan

FEATURES OF THE COMPILATION AND CONDUCTION OF BUSINESS ROLE-PLAYING GAMES FOR STUDENTS OF ECONOMIC PROFILE

Abstract

The article shows the features of the use of the business game in the training of specialists in the field of economics, which will help activate the learning process and link it with future professional activities. The author assesses the role of business games in the training and retraining of economic personnel. Business games allow you to simulate various production situations, design ways of acting in the context of the proposed models, demonstrate the process of systematization of theoretical knowledge to solve a particular practical problem. In the framework of computer business games, a multifunctional socio-economic system is usually analyzed, in which the main factors controlling the system are idealized tools of market. Today, the use of modern computer tools in the training system is becoming more common, since it significantly increases the effectiveness of vocational training.

Keywords: business role-playing games, compilation of business role-playing games, conduction compilation of business role-playing games, economic profile, students.

Г.Т. Аубакирова¹, Ж.Т. Омар¹

¹Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті
Қарағанды қ., Қазақстан

ЭКОНОМИКА БАҒЫТЫНДА ОҚИТЫН СТУДЕНТТЕРГЕ АРНАЛҒАН БИЗНЕС-РӨЛДІК ОЙЫНДАРДЫ ҚҰРАСТЫРУ ЖӘНЕ ЖҮРГІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада экономика саласындағы мамандарды даярлауда бизнес-ойын пайдаланудың ерекшеліктері көрсетілген, бұл оқу үрдісін жандандыруға және оны болашақ кәсіби қызметпен байланыстыруға мүмкіндік береді. Автор экономикалық кадрларды даярлау мен қайта даярлаудағы іскерлік ойындар рөлін бағалайды. Бизнес ойындар әр-түрлі өндірістік жағдайларды модельдеуге, ұсынылған модельдер жағдайында әрекет ету жолдарын құруға, белгілі бір практикалық мәселені шешу үшін теориялық білімдерді жүйелендіру процесін көрсетуге мүмкіндік береді. Компьютерлік бизнес ойындары шеңберінде көп функциялы әлеуметтік-экономикалық жүйе талданады, мұнда жүйені басқаратын негізгі факторлар нарықтық ықпалдың идеалданған құралдары болып табылады. Бүгінгі таңда оқыту жүйесінде заманауи компьютерлік құралдарды пайдалану кенінен таралған, себебі бұл кәсіптік оқытудың тиімділігін айтарлықтай арттырады.

Кілт сөздер: бизнес-рөлдік ойындар, бизнес-рөлдік ойындарды құрастыру, бизнес-рөлдік ойындарды жүргізу, экономика бағыты, студенттер.

Г.Т. Аубакирова¹, Ж.Т. Омар¹

¹Қарағандинский экономический университет Казпотребсоюза, г. Караганда, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ СОСТАВЛЕНИЯ И ПРОВЕДЕНИЯ ДЕЛОВЫХ РОЛЕВЫХ ИГР ДЛЯ СТУДЕНТОВ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ

Аннотация

В статье показаны особенности применения деловой игры в подготовке специалистов в области экономики, что поможет активизировать процесс обучения и связать его с будущей профессиональной деятельностью. Автор оценивается роль деловых игр в подготовке и переподготовке экономических кадров. Деловые игры позволяют моделировать различные производственные ситуации, проектировать способы действий в условиях предложенных моделей, демонстрировать процесс систематизации теоретических знаний по решению определенной практической проблемы. В рамках компьютерных деловых игр анализируется обычно многофункциональная социально-экономическая система, в которой основные управляющие системой факторы – это идеализированные инструменты рыночного воздействия. Сегодня

использование современных компьютерных средств в системе обучения становится все более распространенным, так как существенно повышает эффективность профессионального обучения.

Ключевые слова: деловые ролевые игры, составление деловых ролевых игр, проведение деловых ролевых игр, экономический профиль, студенты.

Nowadays, it is impossible to solve problems arising in the scientific understanding and design of the educational process aimed at training a specialist without including specially organized training in communication taking into account the specifics of his future professional activity. In a market economy, the country needs specialists with communicative skills and skills in modeling and self-designing communication in professional activities.

Business games are one of the most effective forms of solving practical problems of training specialists. Acting as dynamic models of a simplified reality, they allow simulating real situations from the practice of students' future professional work, implementing various scenarios for building a decision-making process and interaction between counterparties. At the same time, the created simulation model requires the immediate solution of the task, developing and strengthening the knowledge and skills of students acquired at all stages of training.

In artificially recreated conditions, a person loses various life and production situations, which is necessary for his development, change of his social positions, roles in society, for the formation of professional interests, needs and skills. The French scientist R. Kalua in his work "The Structure and Classification of Games" defines the general characteristics according to which the game is free (the participant has no obligations), is isolated in time and space, is governed by the rules, it creates and maintains high emotional and intellectual tension of participants through their interaction management system.

In reality, the range of knowledge necessary for life and work is constantly expanding, and the possibilities for their assimilation are not unlimited. Therefore, the most important task is not only the ability to select the necessary knowledge, to systematize it, but also the ability to transform this knowledge, bring it closer to today's life and professional situations, practices, and real professional activities. This means that a business game as a method of active learning helps in the theoretical and practical aspects of training specialists.

The professional activities of economic specialists are quite diverse, so the use of the business game in the training of specialists in the field of economics will help to intensify the learning process and associate it with future professional activities.

So, assessing the role of business games in the training and retraining of economic personnel, the following parameters can be distinguished:

- the use of models of real socio-economic systems in business games makes it possible to bring the learning process as close as possible to the practical activities of managers and specialists;
- management decisions in business games are made by its participants who perform certain roles, and since the interests of different roles do not coincide, the decision has to be made in the context of conflict situations;
- conducting business games is a collective method of learning, as a result of the game a collective opinion is formed in defending the opinions of its group of players and critics of other groups;
- in business games, special means create a certain emotional mood of the players, which helps the active involvement of trainees in solving the problem being studied [1, 167].

In game simulation modeling business games are widely represented. V.Y. Platov considers the main characterological features of imitational methods of active learning.

1. The method of analyzing specific situations is that the students are presented with a situation related to a certain aspect of the functioning of a specific situation of the socio-economic system. The task of the trainees is collective decision making in a specific situation. To activate the class, groups can be organized, each of which offers its own version of the solution (in the form of a review or public defense). The result brings the teacher conducting the lesson.

Characteristic sign of the analysis of a specific situation are:

- the presence of a model of a socio-economic system, the state of which is considered at some discrete point in time;
- collective decision making;
- multi-alternative solutions;
- the single goal of the group in developing decisions;
- availability of a system for group assessment of students;
- the presence of controlled emotional stress trainees.

2. Role playing. In such games, the ability to lead people is usually practiced. Up to 40% of all issues resolved by a manager are related to team management, that is, the success of a leadership depends on the ability

of the manager to interact with other people. To conduct the game, it is necessary to model control systems that are part of the structure of specific socio-economic systems. Among the participants of the game, in the analysis of the proposed situations, roles are assigned that can be group-based. The task of the game is to develop for the performer of each role in each game the optimal strategy of behavior.

Characteristic signs of role-playing games:

- the presence of a model of the control system included in a specific socio-economic system;
- the presence of roles;
- the difference of role values of the participants of the game, playing different roles (competence);
- interaction of roles;
- having a common goal for the entire gaming team;
- multi-alternative solutions;
- the presence of a group or individual assessment of the activities of the game participants;
- the presence of controlled emotional stress.

In contrast to the analysis of specific situations in role-playing games:

- it is necessary to have a model of the control system;
- the decision made by the student affects only the control system, and not the control object;
- the complex model of the control system is dynamic in nature, where there is role communication in which communication may depend on the course of communication between partners.

3. Imitation games are games with a different target orientation, for which some of the listed characterological features of role-playing games are not peculiar:

- in such a game there can be only one role, replicated by each participant, who, in turn, prepares his decision;
- the lack of a model of the management system and the object of management, there remains only a model of the environment in which it is necessary to make a decision. It simulates the activities of specific executives or specialists;
- no conflict situation.

4. Organizational activity games. The class of these games includes: problem role-playing games, problem-oriented business games, approbation-search games, innovative games. These games are used in solving complex social and production problems, when the combined efforts of specialists in various fields are required. The game is based on the baseline information presented to players on the state of the real socio-economic system. Next comes the development, discussion and decision-making on the management of the specified system.

In such games, the issues of operational management, and management program development are more often solved. The game reveals a set of problems for managing the socio-economic system and ways to solve these problems. In organizational-activity games, crisis-related states for the system are usually considered, providing increased motivation of the game participants and making decisions that take the system out of crisis. In order to conduct the game, it is advisable to involve specialists from different areas, carrying various functions in the game (support team, consultants, team leaders and others).

The manager's organizational task is to coordinate the collective activities of the game participants, their personal and intergroup communication at all stages of problem solving. In organizational-activity games, an unconditional solution to a problem is not fundamentally laid down; sometimes a game can end with a negative result.

When using business games, the learning process is as close as possible to the real activity of an entrepreneur, a manager and a specialist in the conditions of market relations. All participants in the game are covered by the gameplay, they are actively working to resolve problem and conflict situations. In a business game, collectivism, corporate spirit, sociability are most clearly manifested, a collective opinion is developed and, at the same time, the ability to defend one's own opinion. The very situation of a business game makes its members be active, empathize with the action of the game [2, 22].

The goal of the game is the activation of professional activity and the consolidation of students' knowledge acquired while studying this topic. The main task is to develop practical decision-making skills at the game stages of the "creation" and "development of activity" of an enterprise.

A business game is a group exercise to work out a sequence of solutions in artificially created conditions that imitate a real production environment.

When developing a business game, the following steps can be distinguished.

1. Statement of the problem.
2. Type definition by purpose (for training, for research purposes, for decision-making, design, for personnel issues).
3. The selection of design goals.

4. Analysis of the main laws - relationships, relationships, in the modeled activity, based on the problem underlying the game.

5. Isolation of game units and functions. Based on this work, a scenario plan is created and game events are thought out.

6. Creating a list of decisions that can make players. At this stage, the main points on which a simple game is based are determined.

7. The formulation of the rules, the distribution of roles among the players.

8. The formulation of the system of fines and incentives, the definition of criteria for winning.

Conducting a business game consists of:

Introduction to the game: at this stage, participants must understand the purpose of the game and become familiar with its rules.

Breakdown of students into groups: the number of people in a group should be from 3 to 5 people. It is desirable that the group members are equal to each other both in social status and intellectual development, as well as psychologically compatible.

Situation analysis: to study the situation, the teacher provides students with the necessary information, and students are provided with additional information (for example, economic documents).

Considering the situation in groups: during this stage, the teacher manages the work of the groups, helps the lagging groups, advises the participants on issues that arise during their discussion. The facilitator can create an expert commission that records the particular behavior of the participants in the game.

An important point in conducting a business game is time. Of course, you shouldn't remind participants every time how much time is left, but it would be better if there were hours in the office where the game is held so that the students could distribute and control the time allotted to them.

The process of the game: after studying the proposed situation, the process of the game itself begins, consisting in the participants proposing possible solutions to the task, analyzing them, and developing a common opinion. All information reflecting the activities of groups, if necessary, is recorded in special protocols that are processed and analyzed after the game by the lead and expert groups.

Summing up the game: at this stage, an analysis of the activities of groups and an assessment of their decisions is carried out. The groups compare their strategies with those of competitors, and observe the effectiveness of various decision-making strategies on their own experience. Next, an analysis of the appropriate option is carried out: after discussing the problem posed, the key point is to make a common, most effective solution to this situation, compare it with real circumstances, and justify the decision made. At the end, a joint discussion: the purpose of the discussion is to consolidate the decision made, focusing the participants on the possibility of negotiations. After the end of the business game, the work of the students must be evaluated. Evaluation criteria may be as follows:

- the correctness and effectiveness of the decision made by the participants of the game,
- interaction between groups of participants in business games,
- joint activities of participants within the group,
- personal qualities of the participants of a business game.

Game Modeling Specialist A.L. Livshits recommends starting the analysis of a business game with general educational goals. Then the manager analyzes the main theoretical production and economic situations that are associated with the decisions and actions of the game participants.

After that, the decisions of the participants are examined in chronological order, their mistakes are revealed. It is important not only to find the error, but also to show how to act properly. It also announces incentive scores: rewards, bonuses, accrued points, accepted credits, etc. In the process of analyzing the problem, students should have a clear idea of how they should act in a particular situation created in a business game.

After the end of a business game, you can conduct a reflection, that is, to find out whether students liked this method of teaching, what difficulties they had, maybe they have their own wishes for the subsequent game. The results of the game may be obvious, and quantified, and may be evaluated by experts [3, 1156].

Game simulation of situations is an important tool in shaping the thinking of students in the process of studying economic disciplines. Issues of considering the market situation when making management decisions in a competitive market. In this case, of course, it is necessary to be able to take into account and analyze a whole range of market conditions, ranging from the analysis of goods and services provided to the characteristics of the psychological influence of the nature of the decisions made on production teams. Unfortunately, no simulated collective business game can consider a sufficiently large number of factors at the same time and at the same time maintain a real time scale. Moreover, each business game still does not fully involve the entire flow of students, leading the leaders to the first roles and leaving behind the backward, poorly trained students. Help in this can be the use of computer business games in the learning process.

In the framework of computer business games, a multifunctional socio-economic system is usually analyzed, in which the main factors controlling the system are idealized tools of market influence [4, 20].

You can describe a business game only once, bearing in mind both modifications (training and production).

This also applies to teaching and research business games that can be used for teaching research, and for the implementation of the real case study. In the learning environment, the research process in such games is usually simulated. But in the professional activities of trained people, this same game can be effectively repeated on real material.

It is advisable to group the games in question according to their application. Varieties of application should be attributed to a particular profession or groups of related professions, and within each variety - on practical issues worked out by the relevant specialist.

When training economists and management business games can be used on a variety of issues. Highlight the following ones:

- 1) informational aspects of enterprise and organization management;
- 2) collective decision making;
- 3) preliminary implementation of a complex economic experiment;
- 4) comparative experimental testing of options for an organization or activity, including options when choosing a progressive direction of enterprise development, forming territorial production complexes, locating planned enterprises for construction, building a new plant in remote areas, etc.;
- 5) the development of various variants of the organizational structure;
- 6) development of production planning and forecasting systems (perspective, annual and operational), sectoral and regional plans, research plans, counterplans, various systems for the formation and use of material incentives, cost accounting and self-financing systems, resource allocation and targets;
- 7) development and implementation of brigade forms of work organization;
- 8) development of new or improved methods - surveys to identify "narrow" places, apply network methods of planning and management, investigate the causes of industrial accidents, etc.;
- 9) working out problem complexes of a socioeconomic profile - managing human resources in a big city, managing the quality of housing maintenance, creating social sections of plans, etc.;
- 10) deepening the computerization of management – solving computer-aided optimization problems, applying complex simulation models of enterprises and industries, computer modeling of the organizational and production structure, etc.;
- 11) selection and election of managers;
- 12) international economic cooperation.

These, of course, are far from all the issues that the economist faces in his work. But the use of existing business games on these issues will certainly improve the quality of training for economics specialists.

Below are some business games that can be applied in practice.

The implementation of the economic experiment. An example of a relevant and effective business game in this area is the Economic Experiment. It is designed to test the interaction of management services and the harmonization of indicators of the production association in the transition in the form of experience to new business conditions. The goal of game development is to ensure accelerated economic and social development of the simulated association for a period of 5 years (with prediction of further development for another 10 years).

The game team consists of two or three parallel teams of 5-7 people. In each team, the roles of heads of departments of the association are distributed: production and technical; the organization of labor and wages; financial; mechanization and automation; frames. In the expanded version, the roles of the chief of the economic department and the general director of the association are added to them.

The game takes place on five-year plans, and within the framework of the five-year plan - on years. The task of each player is to determine the indicators related to his department at the end of the current year, using data from the previous year. Should be taken into account reported to the situation of the players in the industry, as well as decisions of higher party and economic bodies related to the activities of the simulated association. Various destabilizing circumstances must also be overcome. Since there are several teams, in fact, several variants of a perspective plan for economic and social development are being worked out.

The Knicks-Dorf Delta business game is an interactive computer business game that requires knowledge of the basics of marketing, planning, production management, financial analysis, and other economic disciplines. This is a simulation model of the enterprise. It allows you to put into practice and test professional knowledge in the field of enterprise management in a competitive environment and reproduces the development of the market situation for several years.

Up to six competing teams can participate in the game. They sell three different products in 4 markets. The task of each firm-team (usually consisting of three participants) is to make economically viable decisions on all important issues of enterprise management, taking into account its position in the market. These issues include: marketing and pricing, investment, procurement and warehousing, research and product quality assurance, personnel policy, financial management, etc. All these components are interconnected and influence each other. At the same time, each team should try to predict the development of the market situation and the decisions of other participants in the game. Successful participation in this business game requires a certain amount of knowledge in economics and enterprise management [5, 205].

The game "Choosing a progressive direction of development of production" is aimed at mastering the methodology for determining development trends, drawing up and optimizing work execution programs. It takes place in three stages:

- 1) analysis of the existing situation of the specific production under consideration and determination of its development tendencies in terms of equipment, technology (in basic processes), management organization, etc.;
- 2) identification of possible development programs and the formation of an optimal solution;
- 3) assessment of the quality of the performance of the game task by comparing the possibilities and the decision made.

The participants of the game are one leading management team (plant directors, chief engineers, reserve these positions, chief technologists, etc.) and one or two groups consisting of technologists, economists, specialists in the operation of CNC machines, etc.

Business games for the formation of territorial production complex. To study the development of productive forces, the method of economic and mathematical modeling is applied. Such a variant of the spatial structure of TPC households is determined, in which the creation of all its elements is carried out at the lowest cost. With the help of the game model, the interests of various organizations are personified, and as a single plan is developed, solutions to many controversial issues are found. The game shows, in particular, the possibility of conflict situations and ways to resolve them.

Experience in using such games in training has shown that they are very effective. During the game, participants have to apply their knowledge of a particular economy, the basics of the distribution of productive forces, political economy, computer programming, etc.

With the help of the educational game "Dynamic Planning", as a rule, a ten-year period of development of the conditional enterprise is modeled. Its goal is to achieve the highest end result for the output with the same or smaller number of employees and in the implementation of the proposed reconstruction of the enterprise by the players through self-financing.

The participants of the game are divided into 2-5 parallel teams. Each of them includes conditional managers responsible for making promising decisions: the director, his deputies, heads of workshops and planning department, senior officials of the ministry.

Computer calculations on the entire volume of information for each year and all decisions made on this year are performed on a computer in a few minutes. Then the next year is worked out, and so on. At the end of the game, it is analyzed - an analysis of the actions and decisions of each team. Choosing the best option. Evaluated the quality of work of each team.

The purpose of the educational game "FORECAST" is to develop practical skills:

- analysis of the main activities of enterprises, industrial associations, ministries for a long period and the results of the implementation of national economic plans for individual indicators;
- the use of basic methods of economic forecasting of the development of the national economy;
- organizing the interaction of individual performers and planning and forecasting units at the four levels of economic management.

The game simulates the process of developing 20-year forecasts of the activities of industrial enterprises, associations and ministries.

In the game "Development and justification of the five-year plan," students of economic specialties work through management decisions on the five-year plan of the industry and determine the main indicators of this plan. The roles of the players are heads of planning bodies and industry-specific production associations.

Thus, business games help develop the skill of analyzing and making management decisions, a systematic and strategic view of the problem, and develop the ability of adequate self-assessment and evaluation of competitive

opportunities. The basis of such games is a certain model, the implementation of which depends on the actions of participants, playing different situations, performing certain actions, and thus learning the necessary skills.

In a business game, the learner performs a quasi-professional activity, combining learning and professional elements. Knowledge and skills are acquired by him not in the abstract, but in the context of the profession. In contextual learning, knowledge is acquired not for future use, for the future, but provide the student's play actions in the actual process of a business game.

At the same time, along with professional knowledge, the learner acquires a special competence - the skills of special interaction and people management, collegiality, the ability to lead and obey, therefore, the business game fosters personal qualities, accelerates the process of socialization [6, 42].

A business game is full of feedback, and more meaningful than that used in traditional methods. In a business game, in contrast to traditional methods that presuppose the domination of the intellectual sphere, the student's personality is manifested. The business game provokes the inclusion of reflexive processes, provides the possibility of interpretation, comprehension of the results.

The use of computer business games in training systems enables the trainee to play the role of a manager, develop a culture of working in a team, master, consolidate and learn how to practice the material he received. Today, the use of modern computer tools in training systems is becoming more common, since it significantly increases the effectiveness of vocational training.

References:

1. Pleshakova N.V. *Business Games in Economics: Methodology and Practice: Training Manual* /Pleshakova N.V. - Moscow: KnoRus, 2008. – 235 p.
2. Babanova, I. A. *Business games in the educational process // Research in education. 2012. № 7. – P.19. –24.*
3. Eremina M.F. *Constructing business games in economics // Young scientist. – 2015. №10. – P.1154-1157.*
4. Chernyi E.V. *Psychological foundations of business games: Training Manual - Simferopol: TEI, 2005. – 47 p.*
5. Faltsman V.K., Krylatykh E.N. *MBA Intensive Course: Training Manual. – M.: INFRA-M., 2011. – 544 p.*
6. Saveliev A. *Innovative higher education // Higher education in Russia. – 2001. № 6. – P. 42-44.*

МРНТИ 14.07.09

Ж.Дәулетбекова¹, А.Рауандина¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ЛАТЫН ӘЛІПБИІН ЕНДІРУДІҢ ФИЛОЛОГ СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ-ТҰЛҒАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақалада педагогикалық жоғары оқу орындарының оқу үдерісіне латыннегізді қазақ жазуын енгізудің маңыздылығы қарастырылған. Болашақ қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдерінің кәсіби-тұлғалық күзiреттiлiгiнiң қалыптасуына әсер ететiн негiзгi факторлар айқындалған. Жаңа графиканы ендiру жағдайында филолог студенттердiң кәсiби санасезiмiн қалыптастырудың құралдары мен тиiмдi жолдары белгiленген.

Ұлттық кодты сақтаудың негiзгi қайнар көзi ұлттық жазу мәдениетi екендiгiне баса назар аударылған. Қазақ жазу мәдениетiнiң болашағы бүгiнгi бiлiм алушы студент, ертеңгi педагог-филолог маманның еншiсiнде. Себебi болашақ ұрпақтың сауаттылығы филолог мамандардың дайындығына, әлеуетiне байланысты екендiгi сөзсiз. Олай болса, филолог маман даярлау iсiн латыннегiздi жаңа қазақ әлiпбиiмен сабақтастықта қарастыру бүгiнгi күннiң талабы.

Латын графикасын қолдану үшiн қазақ тiлiне тән негiзгi ерекшелiктер толық ескерiлген, құқықтық күшi бар ортақ тiлдiк ережелер айқындалуы қажет. Сонда ғана кирилл жазуын қолдану кезеңiндегi кемшiлiктерден арылып, қазақи дыбысталым мен қазақи дыбыс жүйесiн дамыту арқылы қазақ жазуын бiрегейлендiруге жол ашылады.

Кiлт сөздер: латын, филология, оқыту әдiстемесi

Zh. Dauletbekova¹, A. Rauandina¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

THE ROLE OF THE INTRODUCTION OF THE LATIN ALPHABET IN THE FORMATION OF PROFESSIONAL-PERSONAL CULTURE OF STUDENTS-PHILOLOGISTS

Abstract

The article considers the significance of the introduction of Latin in the educational process of pedagogical universities. The factors influencing the formation of professional and personal competencies of future Kazakh language and literature teachers are determined. The most effective ways and means of formation of professional self-consciousness of students philologists in conditions of assimilation of new graphics are revealed. The main source of national coding is the national culture of writing. The future of the Kazakh culture of writing depends on today's student and tomorrow's teacher-philologist. Today, it is necessary to consistently consider the professional readiness of a philologist-student with a new Kazakh alphabet based on the Latin alphabet. For the use of Latin graphics, it is necessary to develop common language rules, the valid legal force, which takes into account the main features of the Kazakh language. Only then will there be an opportunity to get rid of the shortcomings that were present when using Cyrillic, to achieve the identity of the national sound color and sound system.

Keywords: Latin, Philology, teaching methods

Ж. Даулетбекова¹, А. Рауандина¹

¹ Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

РОЛЬ ВНЕДРЕНИЯ ЛАТИНСКОГО АЛФАВИТА В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ЛИЧНОСТНОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ-ФИЛОЛОГОВ

Аннотация

В статье рассматривается значимость внедрения латиницы в учебный процесс педагогических вузов. Определены факторы, влияющие на формирование профессионально-личностных компетенций будущих учителей казахского языка и литературы. Выявлены наиболее эффективные пути и средства формирования профессионального самосознания филологов-студентов в условиях усвоения новой графики.

Основным источником национального кодирования является национальная культура письменности. Будущее культуры казахской письменностей зависит от сегодняшнего студента и завтрашнего учителя-филолога. Потому что грамотность будущего поколения зависит от профессиональной готовности и потенциала филологов. Сегодня необходимо последовательное рассмотрение профессиональной готовности филолога-студента с новым казахским алфавитом на основе латиницы.

Для использования латинской графики необходимо разрабатывать общеязыковые правила, имеющиеся законную силу, которые учтены основные особенности казахского языка. Только тогда будет возможность избавиться от недостатков, которые присутствовали при использовании кириллицы, добиться идентичности национального звукового колорита и звуковой системы.

Ключевые слова: латиница, филология, методика преподавания

Кіріспе. Қай кезең, қай дәуірде де болашақ мамандарды дайындау ісі мемлекеттің даму стратегиясындағы басым бағыттарды басшылыққа алып отырады. Сондықтан дамудың жаңа белесіне көтеріліп отырған бүгінгі таңда отандық білім беру жүйесіндегі реформаларды жүзеге асыруда елімізді өркениетке бастаудың нақты жолдары айқындалған ҚР Президенті Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласының мәні зор. Елбасы тарихи хәм елдік дәстүрлерді берік сақтай отырып, заман талабымен үйлестікте дамудың тетігі ретінде рухани жаңғырудың бірегей бағдарламасын негіздеп берді [1, 8]. Бұл құжатта рухани жаңғырудағы ұлттық діл мен ұлттық сананың қалыптасуына баса назар аударылды. Осы орайда нақты атқарылуға тиіс міндеттер айқындалды. Оның ең негізгісі – рухани бірегейлікті, сондай-ақ ұлттық құндылықтарымыз бен озық дәстүрімізді сақтап қана қоймай, оны уақыт үдесіне лайықтап қайта жаңғырту міндеті.

Мемлекет басшысы рухани жаңғырудағы ұлттық ділді, сана-сезімді дамытудың екі үлкен бағытын айқын көрсетті. Оның бірі әрі бірегейі ұлттық кодты сақтау деп белгіледі. Ұлттық кодтың арқауы – ұлттық тіл болса, оның негізі, сөз жоқ, ұлттың жазу мәдениетін жетілдіруге келіп саятыны белгілі. Сол себепті жазу мәдениетін дамыту мәселесі білім беру ұйымдарының алдына келелі міндеттер қойып отыр. Әсіресе,

болашақ ұрпақтың сауаттылығына тікелей жауапты бүгінгі студент, ертеңгі филолог педагогтердің кәсіби әлеуетін жазу мәдениетімен сабақтастықта қалыптастыру күн тәртібіне өткір қойылуы шарт.

Талдау. Ұлттық кодтың сақталуы – елдік пен рухани тәуелсіздіктің іргетасының беріктігінің басты кепілі. Сондықтан латын негізді әліпбиге көшу барысында ұлттық тілдің өміршеңдігін қамтамасыз ету мен оның жүйесінің толық сақталуы, жазу арқылы қазақ тілінің рухани жаңғыруы көзделуін қадағалау – басты талап. Тәуелсіз елдің жаңа жазу таңбасын қалыптастыру арқылы ұлттың жазу мәдениетін дамытуға негіз болып саналатын бірнеше факторлар бар. Атап айтқанда:

1. Әлемдік өркениетке еркін енудің, озық елдермен терезесі тең қатынасқа түсудің басты алғышарттарының бірі ретінде латын негізді әліпбиге көшуді оңтайлы шешу. Бұл бағытта басты мәселе – ұлттық жазуды ешбір бөгде жұрттың ықпалына бағындырмай, төл жазу мәдениетінің іргетасын бекітіп, оны келешек ұрпақтың санасында берік қалыптастыру.

2. Ұлттың дара, өз тілінің табиғатына сәйкес келетін жазу таңбасын айқындау. Зерттеушілердің пікірінше, «графика – тілдік санаға байлаулы құбылыс. Тілдік сана бір күнде қалыптаспаған, терең тарихи категория. Мәселен, қазақ жазуы тарихында қазақтар бірнеше графикалық жүйені қолданды: руна, араб, жаңғыртылған араб/төте жазу, ескі латын, кирил. Мұндағы графемалар жүйесінің тұрпаты, яғни кескіні ұлттық тілдің санасында периферияда жүрді, бірақ барлық әліпбидің ұлттық болғанының себебі принциптің ортақтығында. Барлық графикамыздың бір принциппен әліпби түзуінің негізінде, кескіндері ауысса да, жазуымыз қазақ жазуы болды. Осы өзгермейтін принцип ұлттық тілдік санамыздың ядролық бөлігінде тұр. Сондықтан болашақ латын графикасына негізделген әліпби Ахмет Байтұрсынұлы дәйектеген «бір әріп - бір дыбыс» принципін негізге алса, тарихи сананы, эстетикалық, тілтанымдық, құқықтық, ғылыми, экономикалық, саяси, мәдени саналарды жаңғыртатындай әлеуеті болады».

3. Латын графикасына көшу үдерісінде ұлттық бірегейлікті сақтау ең басты қағида ретінде басшылыққа алынып отыруы тиіс. Қоғамдық пікірлерде ұлттық бірегейлікті сақтауда этностық, мәдени, тілдік, діни бірегейліктерді қатаң сақтау қажеттігі жиі көтеріле бастады. Себебі осы аталған бірегейлік бар жерде ғана жазудың ұлттық сипаты айқын, тілдік деңгейі жоғары көтеріледі. Бірегейлікті берік ұстану ұлттың өзіндік бет-бейнесін, рухани әлеуетін берік қалыптастыруға ықпал етеді, жұртшылықтың жазу мәдениетін дамытуға тірек болады.

Олай болса, бүгінгі таңдағы ең өзекті мәселенің бірі – латын графикасын барлық деңгейде қолданушылар үшін ортақ тілдік ережелерді айқындау өзекті болып отыр. Ереже құқықтық күші бар құжат ретінде шұғыл бекітіліп, салаларға жолдануы керек. Бұл құжатты дайындауда қазақ тілінің өзіне ғана тән негізгі ерекшеліктер толық ескерілген төл заңдылықтарға басымдылық берілуіне назар аударылуы қажет. Мәселен, «қазақ тілінің өз табиғатын ескеру бағытында оның жалғамалы тіл екендігі, ауызша сөзді жазба кодқа салу жүйесі немесе керісінше, жазба тілді ауызша кодқа салу мүмкіндіктері мен талаптары, қазақ тіліндегі дауыссызға қарағанда дауысты дыбыстардың ыркының басымдығына назар аудару қажеттігін» ғалымдар да атап отыр [2, 10]. Қазақ әліпбиіндегі басы артық әріптерді сұрыптап, тілдік болмысқа лайықтап, атап айтқанда, қазақи дыбысталуы (орфоэпия) мен қазақи дыбыс жүйесіне, яғни кезінде Ахмет Байтұрсынұлы мен Құдайберген Жұбановтар негіздеген фонологиялық жүйеге икемдеп қайта құру жолымен жаңа тұрпаттағы әліпби жүйесін дамыту арқылы қазақ жазуын бірегейлендіру жолдары қарастырылуда. Осы бағытта анықталған ережелер мен шарттар ортологиялық құралдарды: сөздіктер, көрсеткіштер, анықтағыштарды әзірлегенде бірегейлікті сақтаудың негізі етіп алынуын қадағалау ләзім. Бұл латыннегізді жаңа әліпбиді көпшіліктің саналы түсініп меңгеруіне, сондай-ақ оның тілдік-теориялық тұрғыдан тиянақтылығына сенім қалыптастырады.

Дәл қазіргі таңда ұлттық жазу таңбасын, жазу ережелерін бекіту мәселемен тікелей айналысып жүрген ғылыми-теориялық және әдістемелік топ мүшелерінің бір ортақ топтамға келіп, ең салауатты, сауатты, оңтайлы жол табуы өзекті мәселе болып тұр. Себебі ұлттық жазуды жаңа таңбаны ендіру үдерісінде жетілдіру, осыған дейінгі кирилл жазуын қолдану кезеңіндегі толып жатқан ескертулерден, олқылықтардан арылту мүмкіндігі туып отыр. Бұл орайда ұлы ғалым А.Байтұрсынұлының «Пән сөздері жағынан қазақ басқалардан бөлек жол ұстанды... Қазақ жат сөзге әуестенбей, пән сөздерін өз тілінен жасауға тырысты... Тіл арасына жік түсіп айырмас үшін жат сөздерді амалсыз болған жерде ғана алатын тәртіп қолданды», - деп жазды [3, 296]. Бірақ осы мүмкіндікті қалай тілдің пайдасына шешуге болады деген мәселеге келгенде қазіргі зерттеушілер арасында кереғар пікірлер бары байқалады. Бірінші топтағылар «тілдің осыған дейін қалыптасқан ғылыми-лингвистикалық базалық нормасын сақтап, қазақ сөзінің нормалану, кодификациялау ерекшеліктерін ескеру керек» десе [2, 10], екінші топтағы зерттеушілер «тілдің өз табиғатын ескеріп, оның дыбысталуы мен жазылым жүйесінің толық сәйкестігін басшылыққа алу керектігін» алға тартады. Алғашқы топ аралық кезеңде осыған дейін халық санасында қалыптасқан кодификациялық нормаларға қайшы

келмейтіндей нұсқаларды табуды ұсынса, екінші топ мүшелерінің айтуынша, «жаңа жазу тәртібін қазақ сөз әуезін бұзбай, жазу мен дыбыстау жүйесіне толық сәйкестендіру» қажеттігін басшылыққа алу абзал.

Ұлттық жазудың жаңа жүйесін жасауда ерекше таласты, даулы мәселелердің туындауына өзге тілден енген сөздер мен «халықаралық терминдер» деген атауға ие болған кірме сөздер түрткі болып отыр. Бұл бағытта да қазақ тілінің орфоэпиялық, орфографиялық заңдылықтарын ескеру талабына қатысты әркілі пікірлер өріс алууда. Ғалым Ш.Құрманбай «Шет тілдері сөздерін тілге дұрыс қабылдамау тілді тұтынушылар арасында пікір қайшылығын тудырып, жік салатынын көрсетті... Мұндай қателікті түзету келесі ұрпақтың алдынан шықпауы үшін әрі шет тілдерден қабылданған терминдердің тілге сіңісіп кетуі үшін кирилден латынға көшу үдерісі жүріп жатқан дәл осы кезеңде жасалатын емле ережелерін тілдің өз табиғатына сай болуы өте маңызды», - дейді [4, 276]. Өйткені кеңестік жылдарда кірме сөздерді қабылдау үдерісі әсіре саясаттандырылып, қазақ тілінің өзіндік заңдылықтары мансұқталып, шет сөздерін игеру, сындыру механизмдері жойылған болатын. Халықаралық термин деген сылтаумен «шеттен енген сөздер түпнұсқасына емес, орыс тілінің айтылымы және жазылымына сәйкестендіріліп енгені белгілі. Бұл, әрине, қазақ тілді тұтынушылардың санасында өзге тілден, әсіресе, орыс тілінен енген кірме сөздерді еш өзгеріссіз қабылдау және өзіндік айтылым нормасына бейімдемеу сияқты теріс стереотиптерді қалыптастырды. Бұл, ең алдымен, қазақ сөйленісіндегі үндесім қағидасының бұзылуына, яғни тек сөзде не сөз тіркесінде ғана емес, бүтін сөйлем құрамында ғасырлар бойы тілдік сөйленістің эстетикалық дыбысталу категориясын қалыптастырған дыбыстық үндесім, сингармонизм заңдылығының бұзылуына әкеп соқтырды» [5, 10]. Сондықтан өзге тілден енген кірме сөздерді қазақ тілінің табиғи қалыбына бейімдеудің тілдік тетігі латын графикасына көшу жағдайында оң шешім табуы тиіс екендігін көрсетеді. Себебі ұлттық тілдегі жаңғыру санадағы жаңғырумен тікелей байланысты бола отырып, болашақ ұрпақтың да жазу мәдениетін қалыптастыруға оң ықпал ететін болады.

Ғалымдардың басым көпшілігі латын графикасына көшу қазақ және орыс тілдерінің фонетикалық жүйелерін графикалық жағынан айқын ажыратуға мүмкіндік беретінін айтады. Қазақ және орыс тілдерінің фонетикалық жүйелерін графикалық жағынан ажырату қазақ тілі үшін де, орыс тілі үшін де тиімді екендігі анық. Себебі «бір-біріне мүлде ұқсамайтын фонетикалық жүйелердің бір әліпбидің құзырында болуы фонемдердің бір-бірімен араласып, кірігіп кетуі екі тілдің де табиғи нормаларының бұзылуына әкелетінін өмір көрсетті: кирилл әліпбиіндегі жазылуы бірдей әріптердің басым көпшілігі орыс және қазақ тілдерінде әртүрлі айтылады» [5, 10].

Келесі бір ғалымдар тобы «тілдің сақталып, ары қарай дамуы үшін ақпараттық технологияларды да есепке алу қажеттігін» айтады. Қазақ тілінің әліпбиі ақпараттық технологиялар тілінің әліпбиіне (латын әліпбиіне) жақындағанда, аралық алмасымдар (бағдарламалық транслитерациялар – бір әліпбиден екінші әліпбиге көшулер) тиімдірек болатыны даусыз. Өйткені бұл сақтау жадын үнемдейді және өңдеу мерзімін қысқартады, сондай-ақ, экономикалық жағынан да тиімді дегенді алға тартады. Дегенмен, техникалық жақтан таңба бірегейлігін сақтау үшін тілдің өз заңын бұзуға жол берілмеуі керек. Бұл орайда тілді техникаға емес, техниканы тілге бағындыру басты талап ретінде қойылуы шарт. Төл жазуды сол талапқа сәйкестендіру жолдарын қарастыру аса маңызды болып саналады. «Қазақ тілінің грамматикалық жүйелілігі, семантикалық сыйымдылығы мен морфологиялық жағынан айырықша болуына байланысты, ол шағын тілдік ақпаратты сақтау және тиімді өңдеу үшін ыңғайлы әрі өте перспективалы тіл болып табылады. Сондықтан қазақ тілінің латыннегізді әліпбиге өтуі оның компьютерлік ортаға табиғи түрде енуін қамтамасыз етеді, трансляторлар жасап, оларды қолдану үшін қазақ тілінің негізінде дайын бағдарламалық модульдерді қолдануды жеңілдетеді. Оған қоса, «қазіргі қоғамда өмір сүріп жатқан кімге болса да латын әріптері етене таныс... бұл орайда бүгіндері жазудың ең тиімді құралына айналған, миллиондар пайдаланатын компьютердің түйметактайшасын жетілдіреміз» [6, 276]. Олай болса, ақпараттық технологиялар заманында болашақ филолог мамандарды дайындауда оларды техника тілінде де ұлттық жазу таңбасын саналы қолдану дағдыларын дамыту қолға алынуы тиіс. Бұл олардың кәсіби-тұлғалық мәдениетін жетілдіруге, ақпараттық технологияларды меңгеру шеберліктерін дамытуға негіз болады.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, болашақ ұрпақтың тілдік сауаттылығына жауапты маман ретінде филолог студенттерге тек жазу ережелерін ғана емес, олардың түпкі теориялық-әдіснамалық негіздерін бірге меңгерту уақыт талабы болып саналады. Ол үшін жоғарыда аталған лингвистикалық, техникалық, экономикалық факторлардың қай-қайсысы да маман дайындау үдерісінде оларға түбегейлі түсіндіріліп, латын графикасына негізделген әліпбиге көшу жағдайындағы маңызды мәселелер назардан тыс қалмауын қадағалау шарт. Өйткені жаңа жазу таңбасына көшу мәселесі – қазақ жұрты үшін тәуелсіздік әкелген үлкен өзгеріс. Сондықтан болашақ филолог мамандар латыннегізді қазақ жазуы халқымыздың дербес ұлт екендігін сезініп, ұлттық бірегейлікті бекітетін және ұлттық мүддені қорғауға мүмкіндік беретін құрал екендігін терең түсініп, оны өзінің кәсіби саласында жүзеге асыруға бар күш-жігерін жұмсауға дайын болуы маңызды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. – 2017 жыл – 8-9 б.
2. Уәли Н. Жаңа емле: ұстанымдары, құрылымы мен мазмұны. – Жаңа қазақ емле жобасы: талдама, сараптама, сынама нәтижелері (алғашқы кезең).- Республикалық семинар-кеңес материалдары. – Алматы, 2018. – 10-11 б.
3. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 296.
4. Құрманбай Ш. Шет тілдерден енген терминдерді латын әліпбиімен жазу мәселесі. - //Қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіру: жаһандану жағдайындағы мемлекеттік тілдің дамуы» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. -Алматы: Атырау университеті, 5-6 маусым, 2018. – 276. – 101-105 бб.
5. Әміржанова Н. Латын әліпбиін меңгерудің заманауи талаптары мен ғылыми-әдістемелік тұғырлары // Латын әліпбиіне көшу – заман талабы. - Дөңгелек үстел материалдары. – Алматы: Абай ат. ҚазҰПУ, 2017. – 10 б.
6. Тілешов Е. Әліпби таңдау: тіл табиғатын сақтау, түркілік тұтастық және әлемдік ақпараттық кеңістік //Қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіру: жаһандану жағдайындағы мемлекеттік тілдің дамуы» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Атырау университеті, 5-6 маусым, 2018. 276. – 85-91 бб.

МРНТИ 14.37.09

М.Қ. Жазықова¹, А.Қ. Ербулатова¹

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІН ИНТЕНСИВ ӘДІСІМЕН ОҚЫТУ: МӘНІ МЕН МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақалада өзгетілді дәрісханаларда мемлекеттік тілді меңгеруде тиімділігі дәлелденген интенсив әдісінің мәні мен маңызы туралы баяндалады. Авторлар интенсив әдісінің тарихына тоқталып, Г.Лозанов, Г.А.Китайгородская, Ф.Ш.Оразбаева сияқты ғалымдардың аталмыш әдіске берген анықтамаларына талдау жасаған. Жұмыста авторлар аталмыш әдістің бұрын "лозановтық", "экспресс әдіс" деп аталып, тек соңғы жылдары ғана "интенсивті әдіс" деп аталып жүргенін ескертеді. Бір уақытта бірнеше мемлекеттерде қатар қолданыла бастаған оқытудың интенсив әдісі әдіскер ғалымдар тарапынан қоғамның әлеуметтік сұранысына берілген жауап болатын. Қорытындысында авторлар Қазақстанда өткен ғасырдың 90-шы жылдары ересектерге қысқа мерзімде қазақ тілін меңгеруде қолданыла бастаған интенсив әдісінің тиімділігі дәлелденгенін және оқыту нәтижесі мен сапасын арттыруға ықпал ететінін атап көрсеткен.

Жеделдете оқыту әдісі оқу үдерісінің нәтижелілігін арттыруға, білім сапасын жоғары деңгейге көтеруге ықпал етеді.

Кілт сөздер: көптілділік, мемлекеттік тіл, қазақ тілі, қазақ тілін оқыту әдістемесі, интенсив, интенсив оқыту, суггестия, өзгетілді дәрісхана, қатысымдық құзіреттілік.

М.К. Zhazykova¹, А.К. Yerbulatova¹,

¹K.Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

TEACHING KAZAKH LANGUAGE BY INTENSIVE METHOD: ESSENCE AND CONTENT

Abstract

The article discusses the content and meaning of the intensive teaching method, which has proved its effectiveness in the development of the state language by representatives of non-indigenous nationality. The authors reveal the history of the intensive teaching method and analyze the works of such scholars as G.Lozanov, G.A. Kitaygorodskaya, F.Sh.Orazbayev and others who have contributed to the development of this method. It is noted in the paper that the above-mentioned method, previously called the “Lozanovsky”, “express-method”, was recently called the “intensive method”. The intensive method of learning, which has become widespread in several

countries of the world at the same time, is a response to the social demand of society on the part of methodologists. In conclusion, the authors note that this method, which appeared in Kazakhstan in the early 90 s of the last century due to the need to learn the Kazakh language in a short time, including an adult contingent, has proven its effectiveness in mastering the state language and has an impact on improving results and the quality of education.

Keywords: bilingualism, state language, Kazakh language, methods of teaching Kazakh language, intensive, intensive training, suggestions, foreign language audience, communicative competence.

М.К. Жазыкова¹, А.К. Ербулатова¹

¹Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, г. Актюбе, Казахстан

ОБУЧЕНИЕ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ ПО ИНТЕНСИВНОМУ МЕТОДУ: СУТЬ И СОДЕРЖАНИЕ

Аннотация

В статье рассматриваются содержание и значение интенсивного метода обучения, доказавшего свою эффективность в освоении государственного языка представителями некоренной национальности. Авторы раскрывают историю интенсивного метода обучения и анализируют труды таких ученых, как Г. Лозанов, Г.А. Китайгородская, Ф.Ш. Оразбаева и других, вложивших вклад в развитие данного метода. В работе отмечается, что вышеназванный метод ранее называвшийся "лозановским", "экспресс-методом", в последнее время получил название "интенсивный метод". Интенсивный метод обучения, получивший распространение одновременно в нескольких странах мира, является ответом на социальный запрос общества со стороны ученых-методистов. В заключении авторы отмечают, что этот метод, появившийся в Казахстане в начале 90-х годов прошлого века в связи с необходимостью обучения казахскому языку за короткое время, в том числе и взрослым контингентом, доказал свою эффективность в освоении государственного языка и оказывает влияние повышению результатов и качества образования.

Ключевые слова: билингвизм, государственный язык, казахский язык, методика преподавания казахского языка, интенсив, интенсивное обучение, суггестивная аудитория, коммуникативная компетенция.

Кіріспе. Бүгінгі жаһандандыру және ақпараттық технологиялар заманы жас ұрпақтың бірнеше тілдерді меңгеруін талап етеді. Көптілділік мәселесі – бүкіл әлемнің алдында тұрған көкейкесті мәселелердің бірі. Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев 2006 жылдың 24 қазанында Қазақстан халқы Ассамблеясының XII сессиясында: "Қазақстандықтардың жас ұрпағы кем дегенде үш тілді білуі тиіс: қазақ, орыс, ағылшын тілдерін еркін меңгерулері қажет", - деп атап өтті [1, 2]. Кем дегенде үш тілді меңгеру – заман талабына айналып отырған қажеттіліктердің бірі. Осы орайда көп ұлтты Қазақстанда мемлекеттік тіл – қазақ тілінің өзара қарым-қатынас тілі, ақпарат алу мен ақпаратты жинақтау тілі ретіндегі рөлінің артуы қазақ тілін өзге тілді дәрісханаларда оқытудың әдістемесін жетілдіру мәселесін алдыңғы орынға қойып отыр.

Адамның кез-келген тілді меңгеру деңгейін алдымен ауызекі сөйлеу барысында, сондай-ақ мақала, кітап сияқты жазба ақпараттарды түсінуде, конференция материалдарының тезистері мен іскерлік құжаттарды толтыра білуде көруге болады. Көп жағдайда «практика жүзіндегі сынау» нәтижелері орта мектептерде қазақ тілінен оқушыға қойылатын бағаның ақиқаттығына күмән келтіреді, себебі қазақ тілін меңгеруге қойылатын нақты жаңа талаптарға қарамастан, орыс мектептері оқушыларының басым көпшілігінің білімі әлі күнге дейін ойдағыдай деңгейде болмай отыр. Бұл жерде айтып кететін тағы бір жағдай, мектептерде тіл туралы мәліметке көбірек назар аударылып, керісінше, оқушының сол тілді меңгерудің дағдысы мен іскерлік қабілетіне онша назар аударылмайтындығы. Соның нәтижесінде, өкінішке орай, ауызекі сөйлеу тілін меңгеру оқылым мен жазылымның жүзеге асырылуының басты шарты болмай келеді.

Көп жылдар бойы қолданылып келе жатқан қазақ тілін оқытудың тиімді әдістері өте көп. Олардың ішінде ересектерге, өзге ұлт өкілдеріне тілді меңгеруде сапалы нәтижеге қол жеткізуде интенсив әдісі өз нәтижесін беріп келеді. Сондықтан оның технологиясын, мақсат-міндеттерін, мазмұнын, жүргізу тәсілдерін, ақпараттық-коммуникациялық құралдарын айқындау – бүгінгі күннің міндеті.

Нәтижелер және талқылау. *Интенсив (қарқынды, жедел оқыту)* – аз уақыт көлемінде сапалы біліммен қамтамасыз ету; оқушы тарапынан да, оқытушы жағынан да мөлшерлі сағат көлемінде тілдік қарым-қатынасты жүзеге асыру үшін ең керекті материалдарды меңгерте білу. Бұл әдіс оқушының ойлауын, еске сақтауын, белсенділігін, ынтасын, дағдысын, білім сапасының артуын қамтамасыз етіп, оның белсенді

шығармашылық қызметін дамытуға бағытталған. Оқытудың бұл түрінің интенсивті деп аталу себебі, генеологиялық қарама-қайшылығына қарамастан үйрететін тілді тез арада меңгеру мақсатына бағытталуы.

Бұл әдіске сипаттама берместен бұрын оның әдістеме ғылымында пайда болу тарихына тоқталып кетейік. Интенсив әдісі өткен ғасырдың 60, 70-ші жылдары әдістеме ғылымының даму тарихында көптеген жаңа әдістердің пайда болуына байланысты дами бастады. Сол кезеңдегі халықаралық жағдай, ғылым мен техниканың көптеген салаларындағы мамандардың ғылыми-техникалық төңкерістің нәтижесінде мәдени және іскерлік қатынастардың өсуі мен кенеюіне әсер еткен әртүрлі халықаралық ғылыми-техникалық байланыстарды жүзеге асыруға ден қою сияқты факторлар, әсіресе, бұрынғы Кеңес Одағында шетел тілдерін меңгерудің талаптарына өзіндік ерекшеліктер енгізіп, оқытудың жаңа әдістерінің ұстанымдары мен критерийлерін енгізу қажеттігін анықтады. Ғылыми-техникалық прогресстің әлеуметтік негізінде пайда болған шетел тілін оқытудың жаңа әдістері, әрине, нейрофизиология, психология, ақпараттар теориясы және тағы басқа ғылымдардың жетістіктерін басшылыққа алды. Жаңа әдістердің пайда болуына сондай-ақ тіл білімі, психолінгвистика, психогигиена сияқты шекаралас ғылымдардың тәжірибесі де өз әсерін тигізбей қоймады. Мысалы, педагогикадағы суггестопедикалық бағыт болгарлық дәрігер-психотерапевт Г.Лозановтың оқу үдерісінде, оның ішінде шетел тілін меңгертуде, тұлғаның резервтік психикалық мүмкіндіктерін белсендіру құралы ретінде суггестияны пайдалануға ден қоюнан туды. Оның пікірінше, "Суггестия – бұл тұлғаның резервтік мүмкіндіктерін белсендіруге жағдай жасайтын адамға тікелей қабілетті емес жағдайда коммуникативті әсер ету құралы" [2, 41]. Г.Лозанов оқу үдерісінде кез-келген психологиялық кедергіні жою үшін қолданылатын *суггестияның үш түрін* атап көрсетеді. Олардың әрқайсысына сипаттама берейік:

1. Психологиялық суггестия. Мұғалім сабақты жүргізу барысында психологиялық-терапевтік, психологиялық және психогигиеналық факторларды ескереді және материалдарды берудің логикалық түрлерін қолдана отырып, эмоционалдық әсерді ескереді.

2. Дидактикалық суггестия. Сабақ үстінде оқытуды белсендіретін ерекше тәсілдердің қолданылуы.

3. Әдеби-көркем суггестия. Мұғалім сабақ үстінде оқушыға эмоционалдық әсер беру мақсатында және сабақтың үйлесімділігі үшін өнердің әртүрлі формаларын қолданады (музыка, живопись, театр элементі). *Суггестопедияның негізгі қағидалары төмендегілерді қамтиды:*

– білім беру тек қуанышты, сабырлы жағдайда өтуі керек;

– ол ақыл-ес деңгейінде жүзеге асырылады;

– оқытуда естің әдетте қолданыла бермейтін бөліктерін нәтижені көтеру үшін пайдаланады.

Ресейде Г.А. Китайгородская, А.А. Леонтьев, Н.В. Смирнов, И.Ю. Шехтер, Л.Ш. Гегечкори, В.В. Петрусинский және тағы басқа ғалымдар Г.Лозановтың ісін жалғастырушылар ретінде танылды, ал бұл әдіс алдымен "лозановтық", кейін "экспресс-әдіс", ал ең соңында "интенсив әдісі" деп аталды. Бір кезеңде әртүрлі елдерде пайда болған бұл әдіс қоғамның әлеуметтік тапсырысына тілді оқытудың әдістемесі тарапынан берілген жалпы жауап болатын. Г.Лозановтың идеяларын орыс педагогы Г.А. Китайгородская мен орыс психологы А.А. Леонтьев кеңестік педагогикаға бейімдеп қолданды, сондықтан олар Кеңес Одағындағы, кейін Ресейдегі шетел тілдерін қарқынды оқыту әдістемесінің басты мамандары ретінде танылды. Олар шетел тілдерін қарқынды оқытуға арналған проблемалық кеңес құрып, мұнда шетел тілдерін меңгертуде қарқынды әдісті қолданудың нәтижелері жинақталып, осы әдісті үйрену мен қолдану бағытындағы педагогтардың жұмыстарына бағыт беріп отырды. Ал Қазақстанда бұл әдіс өткен ғасырдың 90-шы жылдары тілімізге мемлекеттік мәртебе берілуіне орай қазақ тілін әртүрлі дәрісханаларда, әртүрлі ұлт өкілдеріне меңгерту қажеттілігіне орай пайда болды. Қазақ тілін оқыту әдістемесінде интенсив әдісінің сипаттамасын алғаш берген профессор Ф.Ш. Оразбаева болды. Ол: "Жеделдету оқытуда ерекше орын алатын – оның мерзімі, қысқартылған уақыт мөлшері; мөлшерлі уақытта сөйлеу үдерісіне қажетті оқытылатын тілдік материалдардың көлемінің молдығы; оқытушы мен оқушының бір-біріне деген еркінділігін қамтамасыз ететін психологиялық "микроклиматтың" болуы; адамдардың сабақтағы белсенділігі, тілді үйрету үшін үйренушінің бойындағы барлық қабілеттің шексіз жұмсалуды; әр түрлі әдістемелік тәсілдердің ұтымды пайдаланылуы", - деп, бұл әдістің басты белгілерін атап берді [3, 138]. Ал Қ.Қадашева: "Оқу процесін жеделдету дегеніміз – осы оқу пәніне берілген сағат санын көбейтпестен оның әсерлілігі мен өндірімділігін арттыруға қол жеткізу. Бұл тереңдетілген жеделдету мәні жағынан рационалды оқыту әдісімен тең болып келеді. Қазақстанның білім беру жүйесінде интенсивті оқыту білім беру жүйесіне міндетті түрде енетін мемлекеттік стандартқа енгізілмеген. Шын мәнінде егер дұрыс әдісі анықталып, оқулықтар мен аудио-визуалды құралдармен жабдықталған болса, интенсивті оқыту тілді үйретуде жақсы нәтиже беретін әдістің бірі", - деп, бұл әдістің болашағына үлкен үмітпен қарайды [4, 87].

Қазақ тілінде «қарқынды оқыту» "интенсив", "тілді жылдам меңгерту" және тағы басқа атаулармен белгілі бұл әдістің тіл үйрету термині ретіндегі мағынасына орыс тілінде қолданылып жүрген «интенсив»

сөзі көбірек сәйкес келеді. Латын тілінде "intensio" – ширату, қатайту, қарқындалу, бар күшті салу деген мағынаны берсе, тілді үйренушілер де бар күштерін салу арқылы аз уақытта өзге тілді үйрене алады. Г.А. Китайгородская қарқынды оқыту әдісінің басты мақсаты "шектеулі уақыт аралығында шетел тілін қатынас құралы және таным құралы ретінде меңгерту, шетел тілін қалыпты және қалыптыға жақын жағдайда ауызша және жазба түрде тұрмыстық, қоғамдық-саяси және жалпы ғылыми тақырыптарды практикалық тұрғыдан түсінуге үйрету" болып табылатындығын атап көрсетеді [5,164]. Сондай-ақ ол интенсив әдісін ерекшелендіретін белгі ретінде тіл үйренуші әрекетінің мазмұнын анықтайтын "оқытуды белсендіру" ұғымын енгізді. "Оқытуды белсендіру ең алдымен оқытушы мен тіл үйренушінің әрекетіне қатысты ұғым. Тұлғаның белсенділігі оның шығармашылығында, ерік актілерінде, қарым-қатынасында көрінеді" [5, 11]. Ал қазақ тілін үйретуге байланысты интенсив оқытудың мақсатын Ф.Оразбаева былай анықтайды: "тіл үйренушілердің түсінісу мен сөйлеу дағдыларын қысқа мерзім ішінде кең көлемді лексикалық материалдарды беру арқылы (дәстүрлі әдістермен салыстырғанда өте үлкен көлемде) меңгерту" [3,41].

Өкінішке орай, кейбір жағдайда тіл үйренушілер мен ұстаздардың өздері интенсивті оқытуды қысқа мерзімді оқытумен шатастырып жатады. Шындығында, интенсивті оқытуды айқындайтын тек оның аз уақыт ішінде жүзеге асырылуы емес, сонымен бірге басқа да маңызды белгілер екенін Ш.Қ. Құрманбаева атап көрсетеді: "Жеделдете оқытудың мәні аз уақыт аралығында, шоғырландырылып ұсынылған мол тілдік материалды барлық психикалық резервтерді іске қоса отырып, толық меңгеру және оларды белсенді сөйлесім әрекетінде қолдану мүмкіндігіне ие болу үшін оқу үдерісіне қарқынды, пәрменді тәсілдерді енгізу ұғымдары арқылы ашыла түседі" [6, 31]. Осы ретте қысқа мерзімді курстарда тіл оқыту мәселесін зерттеуші А.Н. Щукин ондай курстарда орыс тілін шет тілі ретінде жеделдете үйретуге 2-3 аптадан 10 айға дейін уақыт жұмсалатынын айтса [7, 5], Ә.Жүнісбек қазақ тілінің 365 сабағына байланысты "...бір жылға арналған, созуға да, қысқартуға да болады. ...Қызығушылық білдірген ұжымдарда 2-2,5 айда, сүнгі оқу әдісімен 7-10 күнде үйреніп шығуға болады", – деп түсіндіреді [8, 32].

Сонымен, "Қазақ тілін жеделдете оқыту әдісі дегеніміз – деңгейлік оқыту жүйесінде, мол ақпараттық білімдік ортада тіл үйренушінің өздік жұмысын тиімді ұйымдастыру арқылы оқу-танымдық уәждемелерін арттыра отырып, тілдік тұлғаның қатысымдық құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған, жаңашыл ақпараттық-коммуникациялық, интерактивті оқыту технологияларына негізделген қатысымдық бағдарлы оқыту әдісі" [6, 38]. Осы ретте ғалым қазақ тілін интенсив әдісімен оқыту қарапайым деңгейден бастап, тыңдалым, айтылым, жазылым, оқылым тәрізді сөйлесім әрекетінің барлық түрлеріне негізделетінін атап айтады. Сөйтіп, интенсивті оқыту қатысымдық құзыреттілікті қалыптастыруды мақсат етіп, соңында тіл үйренушінің қазақ тілінде тілдесімге қол жеткізуіне мүмкіндік жасайды. Осыдан келіп жеделдете оқытудың міндеті туады, ол тіл үйренушілерді өмірлік жағдаяттарда қатысымға түсе білуге дайындау, тіл үйренушінің оқу-танымдық уәждемелерін арттыру, жеке тұлғаға бағдарлы оқыту болып табылады. Ш.Қ. Құрманбаева жеделдете оқытудың заңдылықтары негізінде оның басты төрт ұстанымын айқындайды: қатысымдық ұстаным, тұлғаға бағыттап оқыту ұстанымы, белсенділік ұстанымы, саналылық ұстанымы [6, 57].

Қазіргі заманғы бірнеше ғылымдар зерттеулерінің негізінде құрылған интенсив курсының дәстүрлі шағын көлемді сөздіктерге негізделуі мұндай сапалық жағынан жаңа құбылыстың сандық және көзқарастық тұрғыдан ескі дәстүрлермен өлшенетінін, анықталатынын және бағаланатынын көрсетеді. Оқытудың алғашқы кезеңінде оқушылардың резервтік мүмкіндіктерін белсендіру әдісіне сай үйренушінің сөздігі әдетте 2700 сөздік бірлікті құрайды, бұл түсінісудің сөздік-минимумына сәйкес келеді. Курс сөздігінің коммуникативтік және ақпараттық «құнының» жоғарылығы оның жалпы көлемінің 75 пайыздан артығын зат есімдер, сын есімдер, толық мағыналы етістіктер, үстеулер құрайтындығымен, ал басқа бөлігінің көмекші-безендіруші лексикадан: яғни есімдіктерден, сан есімдерден, шылаулар мен модаль сөздерден, аптадағы күн аттары, ай аттары, жыл мезгілдерінен, кеңістікті білдіретін сөздер мен қоршаған орта атауларынан тұратындығымен түсіндіріледі. Интенсивті оқытуға арналған сөздік материалдарын таңдап алу жиілік-тақырыптық ұстанымға негізделеді. Бұл сабақтың әр тақырыбын түсіндіруді ұйымдастыруда тақырыптық жағынан анық сөздердің өзін жиілік, жоғары семантикалық құн, байланыс, оларға синонимдер, антонимдер және омонимдерді енгізу мүмкіндігінің болуы тұрғысынан қосымша тексерістен өткізу керек дегенді білдіреді.

Ал тілдің грамматикалық құбылысына келетін болсақ, олардың барлығы курс мазмұнында көрсетілген. Оларды енгізуде тілдік нақтылық, мағыналық қарама-қайшылық және оны сабақ материалы негізінде көрсете білу мүмкіндігі сияқты ұстанымдар басшылыққа алынады. Интенсивті оқыту курсына оқу материалын уақыт көлеміне шақтау мәселесі ерекше орын алады. Ол табиғаты жағынан әртүрлі болып келетін дидактикалық, әдістемелік, психологиялық, әлеуметтік факторлар арқылы анықталып, реттеледі. Бұл факторлардың барлығы да маңызды, өзара байланысты және оқыту мақсаттарына бағындырылған. Оқытудың бастапқы курсы әдетте 120 дәрісханалық сағатқа есептеледі. Екінші деңгейдегі оқытудың мақсаты бастапқы, қара-

пайым деңгейде алған білімді белгілі бір көлемде арттыра отырып, жетілдіру болып табылады және ол да 100-120 сағатты қамтиды. Бастапқы кезеңде меңгеруге ұсынылатын ақпараттың көлемі практикалық тұрғыдан екінші кезеңмен бірдей болуына қарамастан, оны ұйымдастыру мен курс ішінде бөлу заңдылықтары тіпті басқаша екенін атап айту керек.

Қазақ тілін интенсивті оқытудың әр деңгейіне лайықталып, іріктелген тілдік материалдарды, әр деңгейге сәйкес оқытуға арналған оқу-әдістемелік құралдарды қолданудың маңызы зор. Мысалы, Ә.Жүнісбек қазақ тілін игерудің төрт деңгейіне сәйкес өзінің авторлық технологиясын ұсынды: “1) Ауызекі-тұрмыс тілі (отбасында, ауыл арасында күнделікті тұрмыс мұқтажын өтей алатындай сөйлей алады); 2) Ауызекі-кәсіби тіл (ересектер өздерінің кәсіби мамандығы төңірегінде еркін сөйлей алады); 3) Ауызекі іскери тіл (басқару-ұйымдастыру ісін қазақша жүргізе алады); 4) Ауызекі әдеби тіл (көркем шығармаларды түсініп, әдеби сөйлей алады)” [8, 139].

Қазақ тілін интенсив оқытудың деңгейлік бағдарламасының талабы бойынша әр деңгейдің ортасында аралық сынақ, соңында қорытынды сынақ өткізіледі. Жүйелі ұйымдастырылатын аралық және қорытынды сынақтарда тіл үйренушінің білім алу кезеңінде игерген білім көлемі, іс-әрекетте, қарым-қатынаста қалыптасқан дағдылары нәтижесінде қол жеткізген жетістіктері бағаланады. Мысалы, В.С. Аванесов ұсынған бірнеше дұрыс жауаптарды белгілеу, сәйкестіктерді табу және рет-ретімен орналастыру түріндегі тест тапсырмаларын қолдануға болады [9, 86].

Тілді интенсив әдісімен оқытудың ерекшелігі – эмоционалды атмосфера жасау арқылы, сабақта тілдік қарым-қатынас жағдайын туғызу. Топтардағы тіл үйренушілердің саны шама келгенінше аз болуы керек, сонда ғана әр адаммен жеке жұмыс жүргізуге, тапсырмалар беруге мүмкіндік туады. Оқытушы сабақты белсенді қатысымдық бағытта құрып, рөлдік, іскерлік ойындар, қатысымдық жағдаяттар туғызу арқылы нақты нәтижелерге қол жеткізуге тырысады. Оқытудың бірінші күнінен бастап түрлі жағдаяттарға құрылған көлемді мәтіндер ұсынылады, тіл үйренушілер мәтін кейіпкерлерінің образына еніп, рөлдерде ойнай жүріп тіл үйренеді. Зерттеулер оқытудың бастапқы кезеңі материалдарының бір жағынан, қазақ тілінде сөйлесім әрекетін жүзеге асыруға қажетті дағдыларды қалыптастыруға мүмкіндік беретінін, ал екінші жағынан осы кезде меңгерілген материалдардың тіл үйренуші есінде ерекше сақталатынын, сол арқылы өзге тілді меңгеруге негіз қаланатынын көрсетті. Жоғарыда аталған дағдыларды оқу мезгілінің бастапқы кезеңінде жасау мына жағдайлардың қажетті шарты болып табылады: а) оқуға деген уәждің жоғары деңгейін қолдау; ә) оқудың табыстылығы; б) тиімділігі; басқа сөзбен айтқанда оқытудың мақсаты мен нәтижесінің сәйкестігі. Егер курстың лексикалық материалдары бойынша жалпы білім нәтижесі 81-83 пайызды құраса, курс соңындағы алғашқы төрт сабақтың лексикалық материалдары бойынша алынған білім (яғни енгізілгеннен кейінгі 20 күннен соң) мен оқу соңындағы білім (сабақ материалын тексеру курсты аяқтағаннан кейін бір айдан соң өткізіледі) деңгейі тексеруге берілген көлемнің 95-96 пайызын құрайды. Тілді үйретудің алғашқы сабақтарында орыс тілі қажеттілігіне қарай неғұрлым сирек қолданылса, базалық және жоғары деңгейлерде сабақ тек қазақ тілінде жүргізіледі. Алғашқы сабақтардан бастап өз бетімен сөздікпен жұмыс істеу дағдысы қалыптастырылады, бұл тәсіл алғашқыда қиын болғанымен, біраздан соң өз жемісін береді.

Қорытынды. Өзге тілді дәрісханаларда қазақ тілін меңгертуде *интенсив әдісін* қолдану келесі аспектілерді дамытуға мүмкіндік береді:

- оқытудың сандық параметрі сапалыққа ауысады;
- суггестопедиялық технологияның көмегімен тілдік қатынастың барлық түрі меңгеріледі;
- үйренушілердің үй тапсырмасы мен сыныпта орындалатын тапсырмалары арасындағы қатынас соңғысының пайдасына қайта қаралады;
- білім алушы мен оқытушының, білім алушылардың бір-бірімен өзара әрекеттесуінің жаңа сипаты құрылады.

Осы айтылғандар негізінде интенсив әдісімен өзге тілді ересек азаматтарға қазақ тілін меңгертудің төмендегідей артықшылықтары анықталды:

1. Қазіргі жоғары технологиялар заманында ересектер үшін маңызды болып табылатын уақыт үнемделеді.
2. Тіл үйренушілерге тілдік және сөйлеу материалдары аз уақыт аралығында тиімді ұсынылады.
3. Бұл әдіс тілдерді мектеп бағдарламасы бойынша толық көлемде оқытуда қолданылмайды.
4. Интенсивті оқытуда қолданылатын кейбір тәсілдерді орта мектептер мен жоғары оқу орындарында қазақ тілін оқытуда табысты қолдануға болады.
5. Аталмыш әдіспен қазақ тілін меңгерту қатысымдық құзіреттілікке қол жеткізуге мүмкіндік береді.

6. Қазақ тілін интенсив әдісімен өзге тілді ересек тілдік ортада оқыту оқу үдерісінің нәтижелілігін арттыруға, білім сапасын жоғары деңгейге көтеруге ықпал етеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Әрқашан бірге, әрдайым алда болайық // Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқы Ассамблеясының XII сессиясында сөйлеген сөзі. Қазақ әдебиеті. – 2006. – 3 қараша (№44). –1. б.
2. Лозанов Г. Суггестология. – София: Наука и искусство, 1971. – 341 с.
3. Оразбаева Ф. Ускоренный практический курс обучения казахскому языку. [Текст]: задания и упражнения. – Алматы: Білім, 1996. – 128 с.
4. Қадашева Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – А.: Мұрагер, 2005. – 176 б.
5. Китайгородская Г.А. Интенсивное обучение иностранным языкам. Теория и практика. – М.: Русский язык, 2015. – 255 с.
6. Құрманбаева Ш.Қ. Қазақ тілін жеделдете оқыту: теориясы мен әдістемесі. Монография. – Өскемен: С.Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы, 2012. – 278 б.
7. Шукин А.Н. Обучение иностранным языкам. Теория и практика. – М.: Филоматис, 2014. – 416 с.
8. Жүнісбек Ә. Орыс тілді ортада қазақ тілін оқыту әдістемесі (Грамматикасыз қазақ тілі) // «Мемлекеттік тілді үйрету жолдары: теориясы мен тәжірибесі» атты ғылыми-әдістемелік семинар материалдары, – Астана: 2004. – 240 б.
9. Аванесов В.С. Форма тестовых заданий. Учебное пособие для учителей школ, лицеев, преподавателей вузов и колледжей. – М.: Центр тестирования, 2016. – 156 с.

МРНТИ 14.07.09

Н.Ә. Кенжебекова¹

*¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК DAҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа

Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу әрекетінің төрт дағдысын, яғни тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдыларының сипаттамасы беріліп, бастауыш сынып оқушыларының тілдік дағдыларын дамытудың әдіс-тәсілдері қарастырылған. Зерттеу нысанына айналып отырған бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу әрекетінің төрт дағдысын қалыптастыратын тілдік жаттығулар түрлері баяндалған. Тілдік жаттығулар оқу тапсырмалары арқылы жүзеге асады, бұл жаттығулар оқушының функционалдық сауаттылығын қалыптастырып, сыни тұрғыдан ойлана білу, зерттеу жұмыстарын жүргізіп, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды сауатты қолдана алуға, коммуникативтік қарым-қатынас тәсілдерін меңгеруге үйретеді. Кіші мектеп жасындағы оқушылардың тілдік дағдыларын дамыту бірлескен топтық, жұптық жұмыс арқылы жүзеге асады. Тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдысын меңгерген оқушы тілдік қатынасқа еркін түсе алады.

Кілт сөздер: сөйлеу әрекеті, тілдік дағды, тыңдалым, оқылым, жазылым, айтылым, тілдік мақсат, сыни тұрғыдан ойлау, коммуникативтік қарым-қатынас тәсілдері, бірлескен оқылым мен жазылым.

N.A. Kenzhebekov¹

¹Aktobe Regional State University K.Zhubanova, Aktobe, Kazakhstan

FORMATION OF LANGUAGE SKILLS AT ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS

Abstract

This article discusses 4 skills of conversation of primary school students, that is, a characteristic of listening, speaking, reading and writing is given, methods of developing language skills are considered. In student learning, types of language exercises are described for learning four skills (listening, speaking, reading, writing). These

tasks are based on functional literacy of students, ability to think in terms of functional literacy, conduct research, use information and communication technologies, use communicative methods of communication, including the using of language skills in joint teamwork.

A student who is proficient in listening, reading and writing skills, the ability to express himself can freely engage in language communication.

Keywords: speech activity, language skills, listening, speaking, reading, writing, language goal, critical thinking, communicative methods of communication, reading and writing together.

Н.А. Кенжебекова¹

*¹Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова
г. Актобе, Казахстан*

ФОРМИРОВАНИЕ ЯЗЫКОВЫХ НАВЫКОВ У ШКОЛЬНИКОВ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация

В этой статье рассматривается 4 навыка речи учащихся начальных классов, то есть дается характеристика аудирования, речи, чтение и письмо, рассматриваются методы развития языковых навыков. Виды языковых упражнений, которые формируют четыре навыка речевого акта учащихся начальных классов, являются предметом исследования.

В обучении учащихся описываются виды языковых упражнений для усвоения четырех навыков (аудирование, речь, чтение, письмо). Эти задачи основаны на функциональной грамотности учащихся, умении мыслить с точки зрения функциональной грамотности, проводить исследования, использовать информационные и коммуникационные технологии, использовать коммуникативные методы общения, в том числе использование языковых навыков в совместной командной работе. Ученик, который владеет аудированием, навыками чтения и письма, умением выражаться может свободно вступать в языковое общение.

Ключевые слова: речевая деятельность, языковой навык, аудирование, речь, чтение, письмо, языковая цель, критическое мышление, коммуникативные методы общения, совместное чтение и письмо.

Кіріспе. Қазақстандық білім берудің өзіндік ұлттық үлгісі мен жаңа мазмұндағы жүйесінің басты міндеті – қазіргі заманғы ғылым мен тәжірибенің жетістіктері негізінде алынған білімді қажет жағдайда пайдалану икемділігін меңгерген, өз бетінше дұрыс, тиімді шешім қабылдайтын, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру. Бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыруда білімнің алар орны ерекше екендігін айтпасақ та түсінікті. Білім берудің қалыптасқан дәстүрінен функционалды білім беруге көшу кезінде қазіргі күнде түрлі көзқарастар болып жатқаны белгілі. Білім беру саласындағы бұл үдеріс күрделі болса да, бұл уақыт талабы. Жаңартылған білім беру мазмұны бойынша оқушы іс-әрекетті атқарушы объектіден өз ісін өзі басқаруға, орындауға қабілетті субъектіге көшіру арқылы мүмкін болады, демек нәтижелерге негізделген білім беру моделі жүзеге асырылады. Жас жеткіншектердің бойындағы ерекше қабілеттілікті, дарындылықты тани білу, оның одан әрі дамуына бағыт-бағдар беру, оны сол бағытта жетелеу – ұстаз парызы.

Әлемдік тәжірибе бойынша тілді тиімді меңгерту төрт дағды арқылы жүзеге асырылады. Оқылым, тыңдалым, жазылым және айтылым дағдылары коммуникативтік дағдылар болып табылады. Аталған дағдылардың әрқайсысының өзіне тән ішкі дағдылары мен оны үйрету жолдары, ерекшеліктері бар. Сабақты аталған дағдылар ерекшелігін ескеріп құру тілді тиімді меңгертуге септігін тигізеді. Коммуникативтік дағдыларды басшылыққа алып оқыту функционалды сауаттылықты қалыптастыруға мүмкіндік береді. Грамматикалық білім де осы тілдік төрт дағдыны қалыптастыру негізінде жүзеге асып отырады. Жаңартылған білім мазмұнының ерекшеліктерінің бірі де – оқушылардың білім алуда төрт дағдыны игеруі. Қазіргі білім беруде оқушының сыни тұрғыдан ойлана білуі, зерттеу жұмыстарын жүргізіп, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды сауатты қолдана алуы, коммуникативтік қарым-қатынас тәсілдерін, оның ішінде тілдік дағдыларды пайдалануы, бірлескен топтық, жұптық жұмыс жасай білуге дағдыландыру негізгі мақсат болып отыр. Тілдік төрт дағдылар оқушының сөйлеу әрекетін қалыптастырады.

Әдістеме. Сөйлеу – адамдардың материалдық өзгертуші іс-әрекеті үдерісінде тарихи тұрғыдан қалыптасқан тіл арқылы болатын қарым-қатынас нысаны. Ф.де Соссюр «тіл мен сөйлеу бір-бірімен байланысты, бірақ бір-бірінен өзгешеліктері бар, сөйлеу - тілді қолданудың нәтижесі, ол – индивидуалдық, ал тіл – қоғам мүшелерінің бәріне бірдей дәрежеде міндетті, өзара байланысты танбалардың жүйесі. Тіл – әлеу-

меттік сипатқа ие» десе, А.Байтұрсынов өзінің "Тіл – құрал" атты еңбегінде: "Сөйлеу – адамның белгілі бір мәселеге қатысты толық, түсінікті ойын білдіреді", – деп атап өткен болатын. Ал Қ.Жұбанов: "Сөйлеген адам өзіне сөйлемейді, басқа біреуге сөйлейді. Мен не деп сөйлесем де, басқа біреуге өзімнің ойымнан хабар беру үшін сөйлеген болам. Сөйлеудегі мақсат – біреудің екінші біреуге өзінің ойын білдіруі", – деп өз пікірін білдіреді [1, 254]. Сөйлеу тек тіл бірліктерінің көмегімен сыртқа шығарылады, сөйлеу дегеніміз – іштегі ойдың тілдік құралдар арқылы сыртқа шығуы.

"Сөйлесім әрекеті – әр түрлі ғылым өкілдерін қызықтырған күрделі мәселе. Сөйлесім әрекетін көптеген авторлар белгілі бір хабарды, ойды, ақпаратты баяндау, яғни екінші біреуге жеткізу деп түсіндіреді. Немесе тілдік қарым-қатынас дегеніміз – адамдардың бір-бірімен тіл арқылы белгілі бір ақпаратпен пікір алмасу деген пікірді айтады. Осындай тәжірибелерге сүйене келіп, сөйлесім әрекетін бес түрге бөліп қарастырамыз. Олар: оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым, тілдесім. Сөйлесім әрекетінің барлық түрлеріне тән ең басты көрсеткіш: ол – түсіну. Бір адам екінші бір адамның айтқанын түсінбесе, ұқпаса, онда пікірлесу де, сөйлесу де жүзеге аспайды. Сөйлесім әрекетіне қатысты айту да, оқу да, жазу да, есту де, тілдесу де белгілі бір хабарланған, баяндалған ойды түсінуге негізделеді" [1, 276]. Олай болса, тілдік дағдыны қалыптастыру оқушының сөйлеу әрекетінің жетілуіне септігін тигізеді.

Оқылым, жазылым, айтылым және тыңдалым – бастауыш сыныптардағы барлық пәндер үшін маңызды болып табылатын қарым-қатынас жасау дағдылары, сондықтан оқушыларға осы төрт дағдыны барынша жетілдіруге мүмкіндік берудің маңызы зор. Нақты белгілі бір дағдыны жақсарту тәсілдерінің бірі – осы дағдыға ерекше назар аудара отырып, содан кейін бірнеше тілдік дағдыны қамтитын жаттығуларды біртіндеп енгізу болып табылады [2, 38]. Жаңартылған білім беру мазмұнында тілді оқытуда төрт дағдының оқу үрдісінде жүзеге асырылуына сипаттама берілген.

1-Кесте

1. Тілдік дағдылар сипаттамасы

Критерийлер	Сипаттамасы
Тыңдалым	Оқу бағдарламасындағы сынып пен пәнге сәйкес келетін тыңдалым дағдысының бірқатар стратегияларын қолдана отырып, тыңдалымның әр түрлі дереккөздері және мәтін түрлерінің мазмұнын түсіну соған орай әрекет ету. Төменгі сыныптарда бұл қызмет қарапайым сөздер мен сөз тіркестерін білуге және соған сәйкес жауап беруге негізделеді.
Оқылым	Оқу бағдарламасындағы сынып пен пәнге сәйкес келетін оқылым дағдысының бірқатар стратегияларын қолдана отырып, оқуға арналған оқуға арналған әр түрлі мәтіннің мазмұнын түсіну. Төменгі сыныптарда бұл қызмет қарапайым алдын ала таңдау дағдыларына негізделеді.
Жазылым	Оқу бағдарламасындағы сынып пен пәнге сәйкес келетін әр түрлі жазбаша мәтіндердің ерекшеліктеріне мән бере отырып түсіндіру. Төменгі сыныптарда бұл қызмет балалардың саусақтарының ұсақ моторикасын дамыту дағдыларына негізделеді.
Айтылым	Оқу бағдарламасындағы сынып пен пәнге сәйкес келетін айтылым дағдысының ережелері бойынша дұрыс сөйлей білу; тапсырманы орындау кезінде сыныптастарымен дұрыс қарым-қатынас құру. Төменгі сыныптарда бұл қызметсөздер мен сөз тіркестерін дұрыс айту дағдыларына негізделеді

Жаңартылған білім беру мазмұнында әр тілдік дағдыларды дамытуға бағытталған міндеттер нақты айқындалып, олардың әрқайсысы "Т/А1", "О1", "Ж1" деген сияқты сілтемелермен көрсетіледі. Мақсаттың қолжетімділігі дегеніміз – мақсат мазмұнының ықшам, нақты болуы; бір тақырыпқа берілген оқу мақсатының бір тоқсанда, тіпті оқушы мектеп қабырғасын аяқтағанға дейін бірнеше рет қайталанып келуі. Бұл оқушының бір сабақта жете алмаған оқу мақсатына келесі сабақтарда қол жеткізуіне мүмкіндік береді, әрі оқушының оқуға деген оң мотивациясына ықпал етеді, өз-өзіне деген сенімін нығайтады. Екіншіден, оқу бағдарламасының құрылымы, ондағы оқу мақсаттары мен ұсынылатын материал тақырыптарының спиральділік қағидатына негізделгендігі. Спиральділік қағидаты бойынша құрылған оқу бағдарламасы Джером Брунердің "Білім беру үдерісі" (1960 ж.) атты еңбегінде қарастырылған танымдық теорияға негіз-

деледі. Оның пікірінше, ең күрделі материалының өзі дұрыс құрылымданып, дұрыс ұсынылатын болса, оны тіпті кішкентай балалар да түсіне алады [2, 27]. Әр сыныптағы оқу мақсатының алға ілгерілеуінде оқушылар негізгі дағдыларға қайта-қайта оралып, тек әр сыныптағы талап етілетін шеберлік деңгейі ғана өсіп отырады. Оқу мақсаттары әр жыл сайын бір-бірінен алшақтамай, бірін-бірі толықтырып, ақпараттың ауқымы барған сайын кеңейеді. Осының негізінде оқушылар өз дағдыларын қайта-қайта қолданып, оны жетілдірген сайын өздерінің алға ілгерілегенін байқайды.

Нәтижелер мен талқылау. Жаңартылған білім беру мазмұны бойынша мұғалімге арналған нұсқаулықта тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдылары қалыптастырудың тәсілдері баяндалған.

Тыңдалым дағдысы бойынша:

Негізгі ойды түсіну;

ақпаратты анықтау;

түсінгенін практикада қолдана білу;

ақпаратқа өз көзқарасын білдіру;

ой қорыта білу дағдылары.

Айтылым дағдысы бойынша:

белгілі бір тақырыпқа қатысты ойын білдіру;

өз көзқарасын дәлелдеу;

шешім шығару, қорытынды пікір жасау;

зерттеушілік (анализ, синтез);

ақпаратты өңдеу дағдылары.

Оқылым дағдысы бойынша :

мәтіндегі негізгі және қосымша ақпаратты ажырата білу;

астарлы ойды анықтау;

шығарма кейіпкерлерін салыстыра білу;

зерттеп оқу;

сыни тұрғыдан бағалай білу дағдылары.

Жазылым дағдысы бойынша:

тақырыпты аша білуі;

өз ойын сыни тұрғыда дәлелдеуі;

қорытынды шешім шығаруы;

өз көзқарасын дәлелдеуі;

цитатамен жұмыс істеу дағдылары бағаланады [2, 155].

Оқылым, жазылым, тыңдалым және айтылым дағдыларының әрқайсысын жеке-жеке дамыта отырып, оларды бір-бірімен өзара тығыз байланыста кешенді түрде оқытады. Оқу кезінде олар сөз тіркестерінің құрылымына, сөздердің орын тәртібіне, сөйлем құрылысына және сөйлеуге назар аударады. Жалпы жаңартылған бағдарлама әсіресе оқылым мен жазылымда оқушылардың бірлесіп жұмыс істеуін басты назарда ұстайды. Бірлескен оқылым мен жазылым сабақтарын ұйымдастыруда мұғалімге үлкен шеберлік керек, өйткені оның өз қиындықтары бар. Ең бастысы өз бетімен оқу немесе жазуға қарағанда тапсырма күрделірек болуы шарт. Адам өзінің шамасы келмейтінін түсінген кезде жанындағы адамның көмегіне жүгінеді. Егер шамасы келетін болса, әркім өз бетінше орындап, бірлескен жұмыс іске аспай қалады. Бірлескен жұмыстағы ұстаным: "мен" емес, "біз" болуы шарт. "Біз жеңіске бірге жеттік!" немесе "біз мақсатты бірге бағындырдық!" Осындай жұмыстарды орындау барысында бала "жұмыла көтерген жүктің жеңіл" болатынын немесе "жалғыздың үні шықпайтынын" өздері түсінуі тиіс.

Осылардың ішінде басқа дағдыларды қалыптастырудың негізгі алғышарты – тыңдалым әрекеті болып табылады, өйткені күнделікті өмірде оқушы көптеген ақпаратты сағат сайын естіп, көріп тыңдайды. Бірақ кез келген ақпаратты тыңдау арқылы түсіну сөйлеу әрекетін қалыптастырады. Егер оқушы өзіне керек мәліметті тыңдау арқылы тауып үйренсе, ол басқа үш дағдыны (айтылым, жазылым, оқылым), яғни айтылып жатқан мәліметті түсінеді; өз пікірін білдіре алады және басқалармен қарым-қатынас жасай алады; тақырыпқа қатысты деректі түсініп оқиды; көтерілген мәселеге өз көзқарасын жазбаша жеткізе алады. Ал тыңдалым дағдысы дегеніміз не? "Тыңдалым – "аудирование" деген терминнің білдіретін мағынасы – "есту арқылы түсіну". Бұл айтылған не техникалық ақпараттарға жазылған аудио мәтіндегі сөздерді, сөйлемдерді тыңдай білудің нәтижесінде қабылдау және түсіну деген ұғым». Ал "Шет тілдерді игерудің жалпы еуропалық құзыреттері: зерттеу, оқыту, баға" атты еңбекте тыңдалымға келесі анықтама берілген: "Тыңдалым кезінде тілді меңгерген тыңдаушы бір не бірнеше адам айтқан ауызша ақпаратты қабылдап өндейді". Тыңдалым оқылым сияқты рецептивті дағдылар қатарына жатады. Тыңдалым дегеніміз тілге сай әрекет

ету, яғни тілдің дыбыстық мағынасын түсіну. Тыңдалым ауызекі сөйлеу тілін қамтығандықтан, оның тілі жазба тілден өзгеше болып келеді Тыңдалым аса маңызды тілдік дағды болып саналады. Алайда оны қадағалау анағұрлым қиынға түседі. Тыңдалым дағдысын дамытуға арналған сабақты өткізудің негізгі мақсаттарының бірі оқушыларды тиімді тыңдауға үйрету, яғни ақпаратты түсіну үшін онымен не істеу керек екенін үйрету болып табылады [3]. Тыңдалым дағдысы бойынша: негізгі ойды түсіну, ақпаратты анықтау, түсінгенін практикада қолдана білу бағаланады.

1. Тыңдалымның мақсаты оқушыны: аудиожазбаның мазмұнын түсінуге, белгілі бір ақпаратты қабылдауға, мәтін детальдарын түсінуге, айтылған ойды толық түсінуге, сөйлеушінің сөзін еш қиындықсыз ұғынуға, ауызекі, анық құрылмаған сөйлеу тілін өзге адамдардың көмегінсіз түсінуге, бұқаралық ақпарат құралдары мен телерадио бағдарламаларды еркін, түсініп қабылдауға, таныс және бейтаныс тақырыптағы сөйлесімнің негізгі ойын түсінуге, т.б. үйрету.

2. Тыңдалымға арналған белсенді жұмыс түрлері: оқушыларды қоршаған ортадағы кез келген ақпаратты тыңдау арқылы түсінуге бейімдеу керек. Ол үшін сабақ барысында түрлі белсенді жұмыс түрлерін пайдалану көп септігін тигізеді. Оқушыда тыңдалым дағдысын қалыптастыру үшін белсенді жұмыс түрлері өзекті, қызықты, әр түрлі болуға тиісті.

Ал, айтылым, Левелттің айтуынша, мәтінді жоспарлау, мәтін құру, мәтінді айту және өзін-өзі бақылау сынды үдеріс арқылы тиімді болады деген еді. "Айтушы ақылды болса, тыңдаушысы дана болады" дегендей, қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында тыңдалым және айтылым дағдыларын қалыптастыруда әртүрлі мәтіндерді талдау, мәтіннен негізгі ойды анықтау, ақпаратты тану т.б. сынды әрекеттердің жүзеге асуын ескере отырып, соған сай стратегияларды қолданған жөн. Оқушылар сабақ барысында негізгі ақпараттарды танып, құрастырып, мәліметтер алады, өз идеяларымен бөліседі, бірлесіп әрекет жасайды және салыстырып, бағалайды.

Айтылым дағдысында – тапсырмалар тақырыпқа қатысты ойын білдіру, өз көзқарасын дәлелдеу, шешім шығару, қорытынды пікір жасау туралы түсінік пен біліктілік деңгейіне бағытталады. Айтылым әртүрлі ішкі дағдыларды қамтиды. Оқушылардың айтылымдағы жетістігі олардың әрқайсысын практикалық жаттығулар арқылы дамыту арқылы көрініс табады.

Оқылым-оқушының оқу сауаттылығын қалыптастырудың құрамдас бөлігі. Оқылым дағдыларын жақсартпайынша жазылым кезеңі жүзеге аспайды. Оны оқу үдемелігін қалыптастыру кезеңдеріне қарап та танып білуге болады. Ф.Оразбаева өз зерттеулерінде "оқылымның берілген материалды түсініп, ұғыну ғана емес, ондағы әрбір тілдік-қатысымдық тұлғалардың мағынасын білу, қапын тану және оны тілдік қарым-қатынаста кеңінен пайдалану керектігінің" маңызды екендігіне баса назар аударады. Оқылым рецептивті (қабылдаушы) дағдылар қатарына жатады. Яғни оқылым дағдысы мәтінді жазу, айтуда гөрі, оған жауап қайтару немесе мақсатқа сай әрекет етуді білдіреді. Қарапайым тілмен айтқанда жазба тілдегі мәтінді түсіну. Оқылым кезінде оқушы жаңа ақпаратпен танысады, оны тәжірибеде пайдаланады. Соның негізінде оқушылардың танымы кеңейіп, ойлауы дамиды, өзіне жаңа ақпарат алады. Оқылымның мақсаты – мәтіндегі негізгі және қосымша ақпаратты әр түрлі деңгейде қабылдау және түсіне білуі, тілдің айтылым заңдылықтарына сәйкес оқи алуы. Оқылым бойынша біліктілік деңгейін анықтау және бағалау келесі нәтижелермен айқындалады: түсініп оқу, зерттеп оқу, шолып оқу, мәселені сын тұрғысынан бағалау, негізгі аргументті анықтап, дәлелдеу [3].

Оқылым дағдысын дамытуға ықпал ететін тапсырмалар:

- кеспе әріптерден буын, сөз құрастыру;
- мәтіннен қажетті сөйлемді немесе сөзді тауып оқу;
- «Көзбен оқы» ойыны арқылы оқу;
- мәтіннен көркем, бейнелі сөздерді тауып оқу;
- сөздік жұмысы (сөздің мағынасын түсіну);
- мәнерлеп оқу;
- рөлге бөліп оқу;
- оқылған әңгіменің, ертегінің, т.б. картасын жасау;
- графикалық сызба арқылы «оқу».

Жазылым продуктивті дағдылар қатарына жатады. Яғни продуктивті дағды дегеніміз тілді қолданып сөйлеу немесе жазу. Жазылым хабарды қағаз бетіне түсіруді қамтамасыз етеді. Жазу арқылы коммуникацияға түсу үшін біз әріптер мен сөздерді пайдалана отырып, сөйлем құрай алуымыз керек, ал сөйлемдерді топтастыру арқылы біздер өз ойымызды жеткізе аламыз. Жазылымның ішкі дағдыларын екі топқа бөліп қарастыруға болады. Біріншісі – сауаттылық, ал екінші тобы – идеяны (ойды) жеткізе білуі.

Жазылым әдісі келесі көрсеткіштер бойынша бағаланады: тақырыпты аша білуі, грамматикалық сауаттылығы, өз ойын сын тұрғысынан дәлелдеуі, қорытынды шешім шығарып, өз көзқарасын дәлелдеуі.

Жазылым дағдысын дамытуға ықпал ететін тапсырмалар:

мәтіннен сөздерді, сөйлемдерді, қысқа үзінділерді көшіріп жаздыруы;

сөздердің дұрыс жазылуын меңгертуге арналған тапсырмалар;

жазылуы қиын сөздерден сөздік құрастыру;

сөзден сөйлемдер, сөйлемдерден мәтін құрастырып жазу;

шағын хат жазу;

есте сақтау арқылы жазу;

байқағаны, сүйікті істері, ойындары туралы тірек суреттермен сөйлем, мәтін құрастыру;

өзі құрастырған мәтінін мұғалімнің көмегімен тексеру;

ақпаратты сурет және белгілер.

Енді тілдік дағдылардың жүзеге асырылуын мысалмен дәлелдеп көрелік. Айталық, екінші сыныпта "Қазақ тілі" пәні бойынша аудиожазбадан әңгіме тыңдау ұсынылады:

Қателік

Тау мен тасты кезіп сейілдеп жүрген Даниярға шашын ақ қырау шалған қарт кісі жолығыпты. Не дерін білмей, кідіріп қалған балаға жақындап келіп:

– Шырағым, сен өзі есейіп қалған бала көрінесің. Бірақ бұл кемшілігіңді бір жолға кешіремін, – дейді ол.

– Қандай кемшілікті айтасың, қарт? – депті Данияр үлкен кісінің аяқ астынан өзін кінәлай жөнелгенін түсінбей.

– Шырағым, сен осы тұрғанда бір емес, бірнеше кемшілік жібердің... (Н.Ақыш)

1) Әңгімені тыңдап болған соң оқушыларға мәтін мазмұны бойынша сұрақтар беріледі:

• Мәтіннің кейіпкерлерін ата.

• Данияр қандай кемшіліктер жіберді деп ойлайсың?

• Әрі қарай не болуы мүмкін?

2) Берілген үзінді мен тақырыпқа сүйеніп, мәтінді жалғастырып айт.

Дескриптор.

– мәтіннің кейіпкерлерін атайды;

– мәтіннің мазмұны бойынша сұраққа жауап береді;

– тақырыбы мен тірек сөздері бойынша мәтіннің соңын болжайды;

– тақырыпқа қатысты әңгіме құрастырады.

Бастауыш сынып оқушыларының тілдік дағдысын қалыптастыруда мұғалім тиімді әдіс-тәсілдерді пайдалана алады. Жоғарыда мысалға алынған мәтін бойынша оқушылардың өздеріне мазмұндатып, әңгімені әрі қарай жалғастырту айтылым дағдысының жүзеге асуына мүмкіндік туғызады, өз ойын айтып, одан қорытынды шығаруға жаттықтырады. "Төрт сөйлем" тәсілін қолдану арқылы:

1. **Пікір.** Аудиожазбадан тыңдаған мәтін бойынша өзіндік ойын бір сөйлеммен жазады.

2. **Дәлел.** Өз пікірін бір сөйлеммен дәлелдейді.

3. **Мысал.** Өз пікірін өмірмен байланыстырады.

4. **Қорытынды.** Тақырып бойынша қорытынды шығарады.

«Үш қабатты сұхбат» стратегиясы. Әр топ тыңдалған мәтін мазмұны бойынша сұрақ қойып, пікір айтып талқылайды.

2-кесте

«Болжау» кестесі

Мәтін бөлімдері	Талқыланған мәселе (не болады?)	Шындығында қандай мәселе көтерілді? (Не болды?)
Бірінші бөлімше	Екі сөйлемнен кем емес болжау	Екі сөйлемнен кем емес ақпарат
Екінші бөлімше		

Айтылым мен тыңдалым дағдыларын іске асыру "Болжам жасау", "Джигсо", "Өрмекші торы", "ПОПС" формуласы, "Карусель", "4 түрлі сөйлем", "3-2-1" әдісі, "Бұрыш" стратегиясы, "Бес қадам" ойыны, проблема шешу тапсырмалары, тәжірибелік әдістер, тілдік әдістер, иллюстрациялар, аудио, видео көрсетілімдер диалогтық оқыту арқылы жүзеге асырылады. Рөлдік ойындар арқылы авторан сұхбат алып, сұрақтар беру

оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін арттырады. Осындай әдіс-тәсілдерді қолдану баланың айтылым және тыңдалым әрекеттерін дамытуда зор мүмкіндікке ие. Қызықты ұйымдастырылған жақсы сабақтар арқылы сауатты оқырман қалыптастыруға негіз қаланады. "ДЖИГСО", "Болжам жасау", "Т кестесі", "Кубизм", "Синквейн", "Бес минуттық эссе", "Соңғы сөзді біз айтамыз...", "Галереяда ой шарлау", "Идеяны суреттеу", т.б. әдіс-тәсілдердің қайсысы болмасын, баланың ойлау қабілеттері мен сөйлеу мәдениеттерін арттыруға үлкен мүмкіндік туғызады. Жазылым – бұл оқушылардан үйлесімді мәтін құру үшін көптеген күрделі дағдыларды меңгеруді талап ететін дағды. Баланың жазылым дағдысын тиянақты меңгеруі үшін өз бетінше жазу алдында идея тұжырымдауға қолдау көрсетілсе, жазу барысында жазу нормаларын сақтауға мән беруге ықпал етсек, жазып болғаннан кейін алдын ала берілген бағалау критерийлеріне сәйкес екендігін, мақсатқа жеткен-жетпегендігін анықтауға мән беру керек. "Қызықты мозайка", "Сағат дос" әдісі, "РАФТ", "Бес минуттық эссе", "Соңғы сөзді біз айтамыз...", "Екі түрлі түсініктеме", т.б.әдіс-тәсілдер оқушының оқығанын саналы түсінуге, өз ойын басшылыққа алуға, ойын білдіруге, қағаз бетінде тек жазу ғана емес, көркемеп жазуға үйретеді. Бұл әрекет арқылы жаңаны түсіну үшін бұрынғы білетіндерімен жаңа материалды байланыстыруға дағдыланады. Шығармашылықпен жұмыс істеп, сөздік қоры дамиды. Өмірде кездесетін жағдайларға, оқиғаларға саналы, ойлы қарауға үйренеді [4, 52].

Айтылым және жазылым дағдыларын қалыптастыруда "ПОПС" формуласын қолдану өте тиімді. Тақырып бойынша өз пікірін дәлелдеп, көзқарасын білдіріп, шешім шығарады. Бірінші сөйлем "Менің ойымша, ..."

Екінші сөйлем "Себебі, мен оны былай түсіндіремін ..."

Үшінші сөйлем "Оны мен мына фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын..."

Соңғы сөйлем "Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім...". "Жасырын сурет" белсенді оқытуы айтылым дағдысын қалыптастыруға әсер етеді. Топтардан бір оқушыдан шығып 20 секунд уақыт ішінде суретті есте сақтайды. Топ мүшелеріне көрген суреті бойынша сипаттайды, олар түсінгенін суретке салады. Суреттер тақырыпқа сай болуы керек. Оқушыда топ үшін жауапкершілік пайда болады және бірлесе жұмыс істеуге дағдыланады.

Тыңдалым дағдысын қалыптастыруға арналған жұмыс түрлері: "Айқайлап диктант оқу": сынып оқушылары екі топқа бөлінеді. Бірінші топ оқушылары мәтінді айқайлап оқиды. Екінші топ оқушылары бір ғана оқушыны тыңдап, диктант жазуға тырысады. Осы арқылы оқушылар ерікті зейінді қалыптастырады әрі өмірге бейімделеді. Суреттеу: оқушылар аудиожазбаны (сөздік диктант) тыңдай отырып, мағынасына қарай сөзді суретпен бейнелейді. Осы арқылы оқушылардың зат пен атауды байланыстыра алу қабілеті қалыптасады. "Синонимдерді тап": оқушыларға сөздер ұсынылады. Олар тыңдалған мәтіннен осы сөздердің синонимдерін тауып, жауап парағына белгілеуі керек. Осы арқылы оқушылардың тыңдау әрекеті мен сөздік қоры дамиды. Білім беру саласындағы жаңартылған білім беру мазмұны аясында барлық интербелсенді әдіс-тәсілдер оқушылардың дербес ерекшеліктерін ескеріп, олардың өз бетінше ізденуін арттырып, шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруға үлкен септігін тигізеді. Топтық жұмыста айтылым дағдысын қалыптастыруда "Пирамидалық талқылау" белсенді оқытуы өте тиімді. Топ мүшелері өз пікірін жеке жазып, ортада талқылап ортақ пікір қалыптастырады. Топ мүшелерінің саны 4 оқушыдан болуы керек. Әр топ таратылған флипчарт қағазға тапсырмаға байланысты жеке өз ойларын жазады. Қағазды бұру арқылы бір-бірінің жауабымен танысады. Жауаптарымен танысып ортақ пікірді қағаз ортасына жазып, ойларын қорғайды [4, 52]

Қорытынды. Қорыта айтсақ, тілдік дағдыларды саналы меңгергенімізде ғана сапалы ұрпақ тәрбиелей аламыз, соған сай әдіс-тәсілдерді тиімді қолданғанда ғана нәтижеге қол жеткіземіз. «Мен мектепке барарда түк білмейтіндерге білім берем демеямін, мен әрбір үйге Алланың берген сыйының алдына барамын, - деп қараймын» деген Ш.А. Амонашвили қағидасы білім саласындағы жаңаша баспалдаққа қадам басқан жаңаша бағытқа арнап айтылғандай. Оқушылардың бір-біріне жаңа тақырыпты түсіндіре отырып, диалогтік қарым-қатынас жасап, өз беттерінше қорытынды шығара білуін дәлел ретінде айтуға болады. Нәтижесінде оқушылардың бойынан мынадай өзгерістер байқалады: ынтымақтастыққа үйренеді, жеке, жұппен, топпен жұмыс істеуге үйренеді, өз ойларын еркін жеткізуге үйренеді, өзіне-өзі баға беруге, сыныптастарын бағалауға үйренеді, бір-бірін тыңдауға, талдауға, салыстыруға, бір-біріне сыни тұрғыдан пікір айтуға үйренеді. Мұғалім белсенді оқыту әдістерін қолдана отырып, білім алушының жеке басының жеке ерекшеліктерін одан әрі дамытуға мүмкіндік жасап, олардың өз бетімен ізденуін арттырып, шығармашылығын қалыптастырады. Ал оқушылар бірлесе жұмыс жасауға, ынтымақтастыққа үйреніп, өзіне өзі баға беруге, сыныптастарын бағалауға үйренеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Оразбаева Ф. Ш. Тіл әлемі: мақалалар, зерттеулер. – Алматы: Ан-Арыс, 2000. – 208 б.
2. Қазақстан Республикасында орта білім мазмұнын жаңарту шеңберінде қазақ тілінде оқытатын мектептердегі бастауыш сынып пәндері бойынша педагогика кадрларының біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. Екінші басылым. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ. – Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015 ж. – 99 б.
3. Мұғалімге арналған Нұсқаулық. Бірінші Деңгей /Екінші Басылым. – 2014 ж. – 260 б.
4. Сулейменова Г.Т. Бастауыш білім беруде негізгі коммуникативті дағдыларды қалыптастырудағы оқытудың тиімді стратегиялары [Электрондық ресурс]. – 2018, URL: <https://adisteme.kz> (қаралған күні: 07.02.2018).
5. Рауандина А.К. Қазақ тілін оқытуда оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру әдістемесі. – Алматы, 2013. – 66 б.

МРНТИ 16.21.07

Б.Б. Мухамеджанова¹, Г.Ж. Сарина¹

*Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова
г. Актобе, Казахстан*

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК НЕРОДНОГО

Аннотация

Статья посвящена преподаванию русского языка как неродного. Методикой преподавания не родного языка установлено, что при обучении не родному языку образовательный процесс идет от знаний к умениям и навыкам, а при обучении родному языку, наоборот, от умений и навыков к знаниям. Методика преподавания русского языка как неродного – наряду с практической целью – реализует общеобразовательные и воспитательные цели применительно к конкретным условиям обучения: характеристика учащихся как возрастной группы, уровень владения языком. Урок является основной организационной формой обучения, наименьшей единицей процесса обучения. Целостность конкретного урока обеспечивается совокупностью его частей, звеньев, этапов, которые обязательно связаны «единой осью», «единым стержнем» и местом в системе уроков, также обладающей смысловым, тематическим стержнем в контексте которых учебный материал усваивается и применяется. Методика преподавания русского как неродного имеет свою специфику, которая определяется самим содержанием предмета, практической направленностью обучения и тем, что русский язык как неродного выступает не только как цель, но и как средство обучения.

Ключевые слова: подход, метод, методика, лексика, грамматика, аудирование, поликультурное воспитание.

B.B. Mukhamedzhanova¹, G.Zh. Sarina¹

¹Aktobe Regional State University K.Zhubanova, Aktobe, Kazakhstan

METHODS OF TEACHING AND LEARNING RUSSIAN AS NON-NATIVE

Abstract

The article is devoted to teaching Russian as a non-native language. The method of teaching a non-native language has been established that when teaching a non-native language, the educational process goes from knowledge to skills and abilities, and when teaching a native language, on the contrary, from skills to knowledge. The lesson of the Russian language as a non-native – along with a practical goal – implements general educational and educational goals in relation to specific learning conditions: the characteristics of students as an age group, the level of language proficiency. A lesson is the main organizational form of learning the smallest unit of the learning process. The integrity by a set of its parts, links, stages, which are necessarily connected by a «single axis», «asingle core» and a place in the lesson system that also has a semantic, thematic core in the context which the educational material is assimilated and applied. The lesson conditions:of Russian as a non-native has its own

specificity, which is determined by the content of the subject, the practical orientation of the training and the fact that Russian language as a non-native acts not only as a goal, but also as a means of learning.

Key words: approach, method, methodology, vocabulary, grammar, listening, poly cultural education.

Б.Б. Мухамеджанова¹, Г.Ж. Сарина¹

¹ Қ.Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

ОРЫС ТІЛІН ТУЫС ЕМЕС ТІЛ РЕТІНДЕ ОҚЫТУ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ ӘДІСІ

Аңдатпа

Мақала орыс тілін, ана тілі емес ретінде оқытуға арналған. Ана тілін оқыту әдістемесі ана тілін үйрену кезінде білім беру процесі білімнен дағдылар мен қабілеттерге, сондай-ақ ана тілін үйретуде, керісінше, дағдылар мен дағдылардан білім алуға дейін жетеді деп анықталады. Орыс тілін ана тілі ретінде емес, практикалық мақсатпен сабақ жүргізу жалпы білім беру және білім беру мақсаттарын белгілі бір оқу жағдайына қатысты жүзеге асырады: студенттердің жас ерекшелігі ретінде сипаттамалары, тіл менгеру деңгейі. Сабақ – оқу үрдісінің ең аз бірлігі болып табылатын білім берудің негізгі ұымдық формасы. Белгілі бір сабақтың тұтастығын оның «бірыңғай ось», «бір рөл» және сабақ жүйесінде орын алатын, оның құрамында білім беру материалы идентификацияланатын контекстінде семантикалық, тақырыптық шоқтығымен байланыстыратын оның бөліктері, сілтемелері, кезеңдері беріледі. Орыс тілінен тыс туған тіл ретінде сабақтың мазмұны, жаттығудың практикалық бағыттылығы және орыс тілінен тысқары емес мақсат ретінде ғана емес, сондай-ақ оқу құралы ретінде қызмет ететіндігімен ерекшеленетін өз ерекшеліктері бар. Оқыту, әдіс, әдіснама, сөздік, грамматика, тыңдау, көп мәдениетті білім.

Кілт сөздер: амал, әдіс, әдістеме, лексика, грамматика, тыңдау, полимәдениетті тәрбие.

Введение. Обучение русскому языку лиц, уже говорящих на нем, но все же недостаточно овладевших грамматическим строем, словообразованием, правилами сочетания слов и нормами произношения, должно быть, прежде всего, практическим по своему характеру.

Методика обучения русскому языку как неродному в новых геополитических условиях только формируется, базируясь на наработках теории обучения русскому языку как иностранному, русскому языку в национальной школе и казахских группах. Опыт должен показать в ближайшее время преимущество и взаимодополняемость этих теорий и методик. Понятно, что базовый принцип обучения русскому языку как неродному остается: учет особенностей родного языка и родной культуры в учебном процессе необходим так же, как и сохранение базовых ментальных исторических связей личности с истоками своей нации через национальный язык и культуру.

Методология. Главная задача преподавания русского языка на современном этапе – целенаправленность обучения на достижение конкретного конечного результата. Следовательно, возникают вопросы: «Как организовать учебный процесс?», «Как обучить русскому языку нерусских обучающихся?». Отсюда становится очевидным: основная цель преподавания – создание условий для «мягкого» включения обучающихся в процесс обучения, корректировка имеющихся и формирование новых знаний в области русского языка, а также обучение видам речевой деятельности (аудированию, чтению, говорению, письму), снятие интерференции (закономерности русского языка обучающиеся воспринимают через призму родного и переносят явления родного языка в русскую речь, что часто приводит к ошибкам). Такой перенос и называется интерференцией в речи и на разных уровнях языковой системы. В задачу преподавателя русского языка как неродного входит: – определение объема и содержания необходимого для усвоения материала и ориентиров (правил, инструкций) для оперирования им; – организация учебных действий учащихся таким образом, чтобы они давали наилучший результат; – побуждение учеников к деятельности, ее мотивирование; – осуществление контроля за эффективностью учебной деятельности обучающихся по усвоению неродного языка [1, 15].

Результаты и обсуждение. Формированию познавательного интереса способствуют: занимательные эмоциональные задания с новой информацией, требующие сочетания разных видов памяти, творческие; контроль речевой деятельности обучающихся, знание ими своих результатов, своих успехов; активное использование текстов художественной литературы; новизна методов и приемов, преимущество, проблематичность в обучении; использование технических средств обучения, ресурсов интернета.

Основные методы обучения:

Классический подход к изучению языка.

Классический курс ориентирован на обучающихся и чаще всего предполагает изучение языка "с нуля". В задачи педагога входят традиционные, но важные аспекты постановки произношения, формирования грамматической базы, ликвидации психологического и языкового барьера, препятствующих общению.

В основе классического подхода лежит понимание языка как реального и полноценного средства общения, а значит, все языковые компоненты – устную и письменную речь, аудирование и др. – нужно развивать у обучающихся планомерно и гармонично.

Лингвосоциокультурный метод.

Один из самых серьезных и всеобъемлющих методов изучения иностранного языка – лингвосоциокультурный, предполагающий апелляцию к такому компоненту, как социальная и культурная среда.

Лингвосоциокультурная методика базируется на следующей аксиоме: "В основе языковых структур лежат структуры социокультурные". Мы познаем мир посредством мышления в определенном культурном поле и пользуемся языком для выражения своих впечатлений, мнений, эмоций, восприятия.

Основной целью изучения языка с помощью данного метода – облегчение понимания собеседника, формирование восприятия на интуитивном уровне. Поэтому каждый учащийся должен относиться к языку, как к зеркалу, в котором отражаются география, климат, история народа, условия его жизни, традиции, быт, повседневное поведение, творчество.

Коммуникативный метод.

Цель этой методики – научить обучающегося сначала свободно говорить на языке, а потом думать на нем. Механические воспроизводящие упражнения здесь отсутствуют: их место занимают игровые ситуации, работа с партнером, задания на поиск ошибок, сравнения и сопоставления, подключающие не только память, но и логику, умение мыслить аналитически и образно. Весь комплекс приемов помогает создать некую среду, в которой должны "функционировать" обучающиеся: читать, общаться, участвовать в ролевых играх, излагать свои мысли, делать выводы. Язык очень тесно переплетен с культурными особенностями страны, следовательно, обучение непременно включает страноведческий аспект. Нужно дать человеку возможность легко ориентироваться в поликультурном мире.

Инновационные подходы к преподаванию русского языка связаны, прежде всего, с изменением роли педагога. В современных условиях очень важно, чтобы педагог не давал обучающимся готовых знаний, а указывал путь к приобретению знаний, учил добывать знания.

Фонетические ошибки.

Тип фонетических ошибок в большей степени зависит от национальности ребёнка. Кроме того, при отсутствии каких-либо звуков в родном языке, ученики неправильно произносят русские слова, подменяя незнакомые в артикуляционном плане звуки на более удобные для произнесения. Одна из важных проблем – неправильная постановка ударения.

Обучение русскому произношению.

Известно, что артикуляционный аппарат каждого человека с детства привыкает к определенным движениям, характерным для звуков родного языка, его фонетической системы в целом. Поэтому учет особенностей родного языка следует считать одним из главных принципов обучения русскому произношению. Трудности, связанные с выработкой навыка произношения неродной речи, объясняются тем, что у обучающегося до поступления в русскую группу слух и органы привыкают к звукам родного языка. По мнению Трубецкого, «слушая чужую речь, мы при анализе слышимого непроизвольно используем привычное нам «фонологическое сито», которое оказывается неподходящим для чужого языка. Не имея фонематического слуха для разграничения звуков русского языка, обучающиеся одинаково слышат такие звуки как «и» и «ы», мягкие и твердые согласные.

Каковы же основные методы обучения произношению?

Приступая к отработке артикуляционных навыков педагог должен помнить, что нет ни одного звука русского языка, который произносился бы как звук родного языка учащегося. Принцип научности – тождественные буквы не означают тождественных звуков. В настоящее время при обучении русскому языку как неродному используются следующие методы:

Имитация или подражание произношению речи педагога. Показ или объяснение артикуляции при произношении звука (Реформатский А.А. «Введение в языковедение»).

Показ и объяснение артикуляции. Артикуляция – это положение органов речи при произнесении того или иного звука. Сущность артикуляционного метода заключается в том, что педагог показывает и объясняет положение органов речи, их движение при произнесении звука.

Обучающиеся вместо Ы произносят И. Отодвиньте язык назад, как при У, произнесите звук тихо, сравните звуки «И» и «Ы» в словах. Имитационный и артикуляционный метод дополняют друг друга. Очень часто учитель четко произносит слово с изучаемым звуком и показывает артикуляцию.

Эффективным приемом закрепления произношения является заучивание наизусть небольших стихотворений, поговорок, пословиц (что одновременно позволяет работать с метафорической лексикой, вводить в русскую культуру), насыщенных изучаемыми звуками. Легко запоминающийся материал позволяет отрабатывать артикуляцию трудных звуков. Например, щ. Глазищи, усищи, хвотище, когтища, а моется всех чище (кошка).

Систематическое повторение легко запоминающегося материала, насыщенного изучаемыми звуками, способствует выработке артикуляционных навыков.

Вот к примеру:

Прочитайте слова. Скажите, как обозначается мягкость на конце слов (ел – ель). Отрабатывается лексические навыки, морфологические навыки, роль в предложении (слово в контексте). Хорошо, если слово будет в составе фразеологизма (как средство художественной выразительности). Лучше, если предложение будет взято из художественной литературы (узнай героя).

Обычно под уровнями владения иностранным языком в научной литературе понимается степень сформированности речевой способности и компетентности на данном языке в различных видах коммуникативной деятельности и в пределах, лимитирующих сферу предполагаемого использования языка (бытовая, социально-культурная, официально-деловая, научно-профессиональная сферы и т.д.) [2, 118].

Лингвистические методы обучения русскому ударению.

Ударение в русском языке считается динамическим. Ударный слог, а не звук выделяется большей напряженностью и длительностью. Для успешного обучения русскому ударению педагогу важно знать сходства и различия между акцентными моделями русского и родного языков. Это поможет определить причины нарушения акцентных норм, наметить методические приемы обучения нормам ударения. Можно использовать метод сопоставления произнесения слогов под ударением в родном и русском языках. Усвоение главного орфографического правила – безударная гласная в корне слова – тесно связана с ударением. Поэтому важно научить определять ударный слог по слуху. Гора – горы, моря – море. На значение слова – стрелки – стрелки.

Лексические ошибки.

Лексические ошибки заключаются в нарушении точности, ясности, логичности словоупотребления и связаны с семантикой русского слова. Ошибочным является: употребление слова в несвойственном ему значении: поставьте шапку на полку; нарушение лексической сочетаемости (неправильное употребление паронимов, лексических единиц, входящих в определённую лексико-семантическую группу): в субботу я мыл одежду, а также с трудом даются русские глаголы движения, они не понимают, когда надо сказать Я иду или Я еду, а когда Я хожу или Я ежу. Мобильный телефон, который в настоящее время есть практически у каждого студента, позволяет разыгрывать ситуации, которые могут иметь место в жизни иностранца и помогут ему правильно осмыслить употребление грамматических форм. Реальный диалог по телефону может строиться так: – Ты где? - Я иду к метро или – Я еду в трамвае и скоро буду у тебя [3, 314].

Основная проблема – небольшой объём словарного запаса обучающегося.

Обогащение словарного запаса.

Овладение языком невозможно без знания слов, так как слово – первооснова языка. Работа со словом, или словарная работа, – это специальное, целенаправленное обогащение словарного запаса обучающегося.

В ходе словарной работы у обучающегося формируется активный, пассивный, потенциальный словарный запас. Опора на родной язык, учет его положительного (транспозиция) и отрицательного (интерференция) влияния при овладении вторым языком и один из основополагающих факторов методики обучения русскому языку как неродному. Более всего этот принцип действенен при изучении словарного состава, так как специфика языка проявляется, прежде всего, в области значения и лексической сочетаемости слов.

Почему в речи нерусских обучающихся появляются ошибки типа: дал имя (не название) картине, меня взяли в пионеры, пришел в Москву. Причина в несовпадении объема значений слов в родном и русском языках. Преодоление ошибок такого типа возможно при изучении синонимии русского языка, упражнение: выбор из двух-трех синонимов одного возможного. Следует руководствоваться принципами общедидактического плана (научность, системность и т.п.).

Организация словарной работы в рамках этноуроков.

Словарная работа может проводиться на любом этапе урока (объяснение значений слов, этимология слова, отработка произношения в ходе написания, словарно-грамматическая работа, подбор синонимов и антонимов – т.е. лексико-семантическая, грамматическая, орфографическая, словообразовательная работа).

Перевод можно использовать, только если слово дано в прямом значении. Беспереводная семантизация – метод работы с обучающимися включает три способа объяснения слов: толкование (интерпретация), семантизация через словообразовательные связи, контекстуальный способ.

Контекстуальный способ объяснения. Объяснение через контекст, особенно многозначных слов. Но здесь, особенно при толковании слов-омонимов (ключ, коса) нужно подкреплять языковую догадку переводом или объяснением значения.

Словарная работа может вестись и через известные уже нам концепты (выявление смыслов слов) и концептуальный анализ. Позволю себе напомнить составляющие уровней овладения языком. Учитывая специфику концепта, имеющего сложную структуру, нами выделяется четыре этапа работы с концептами: ассоциативно-интуитивный – подбор ассоциаций к слову; словарный – определение словарного значения концепта по словарю (по разным словарям); контекстуально-метафорический – выявление смысловой значимости концепта в контексте предложения; концептуальный (личностный) – моделирование личностного концепта.

Еще одной особенностью работы с русской лексикой является предикативная функция существительных. Функция предикации присуща изначально глаголу и прилагательному. Но очень часто ее выполняет имя существительное: Не человек – змея (полупредикативная функция), Челкаш слушал его радостные вопли и чувствовал, что он – вор, гуляка – никогда не будет таким жадным (т.е. характеризуют предмет речи). Отработка через концепт-понятие.

Грамматические ошибки.

Грамматические ошибки чаще всего связаны с неправильным согласованием существительных и прилагательных. Для всех изучающих русский язык как неродной особую трудность представляют: категория рода, категория одушевленности/неодушевленности, русская предложно-падежная и видовременная системы. Степень трудности в этом случае может быть разной, в зависимости от степени близости родного и русского языков. Русская категория рода охватывает имена существительные, прилагательные, местоимения, глагольные формы (прошедшее время, условное наклонение, причастия), поэтому правильное усвоение многих явлений грамматики русского языка (склонение существительных, согласование прилагательных, порядковых числительных и т.п.) зависит от правильного определения рода. Каждый язык обладает своей системой распределения существительных по родам – и трудности в усвоении русской категории рода объясняются системными расхождениями родного и русского языков. Но не только ими. Большое количество ошибок в согласовании по родам вызвано немотивированностью категории рода в русском языке. Все это приводит к ошибкам типа: мой книга, красивый девочка, горячий вода, большой комната, мама сказал, одна газет, моя папа сильная и т.п. Характерными являются ошибки, связанные с категорией одушевленности/неодушевленности. Педагогу важно видеть трудности изучаемой единицы в комплексе: фонетические, лексические, грамматические, чтобы определить последовательность работы с ними.

Например, в простых предложениях:

Книга лежит в столе. Брат работал на заводе.

Педагог должен предусмотреть:

фонетические трудности (слитное произношение предлога с существительным, оглушение/озвончение: с завода - в столе и т.п.);

трудности усвоения падежной формы (различение предлогов в и на, различное оформление существительных в предложном падеже: на фабрике, но: в санатории, в лаборатории);

трудности усвоении глагольного управления (работает где? доволен чем? удивляется чему?);

трудности усвоения согласования подлежащего со сказуемым в роде, числе (брат работал, книга лежит).

Обучение элементарной русской грамматике. Изучение грамматики наряду с усвоением лексики – основа основ овладения русским языком. Обучающийся только тогда будет понимать русские слова, когда он будет понимать не только лексические, но и грамматические значения слов. Навыки правильного употребления слов и их форм в словосочетаниях и предложениях – это и лексические, и грамматические навыки одновременно. Итак, роль грамматики в изучении языка, прежде всего практическая – это овладение речевой способностью на изучаемом языке. Практическая роль грамматики расширяется в связи с тем, что на ее основе вырабатываются навыки грамотного письма: орфографическая грамотность зависит во многом от знания правил построения слов и законов словоизменения, т.е. связана со словообразованием и морфологией, пунктуационная грамотность зависит от знания синтаксической структуры предложения.

Однако роль грамматики не исчерпывается ее практическим значением. Грамматика – это логика языка, в ней отражаются логические категории: понятия, суждения и умозаключения. Таким образом,

грамматика тесно связана с мышлением. Ее изучение предполагает умения производить логические операции: сравнение, противопоставления, классификацию, систематизацию, обобщение. По сути, изучение грамматики лежит в основе общелингвистического образования обучающихся.

В связи с наличием большого количества ошибок в устной и письменной речи обучающихся, для которых русский не является родным, работающим с данным контингентом обучающихся, рекомендуется учитывать следующие компоненты методики преподавания русского языка иностранцам: обучающийся овладевает одновременно устной и письменной формами речи на основе сознательно-практического подхода к изучению иностранного языка; грамматика осваивается не путём заучивания правил, а по легко запоминающимся лексико-грамматическим моделям; моделями служат специально подобранные предложения и тексты, которые по мере изучения языка расширяются и усложняются; усвоение морфологии – результат изучения падежных значений; лексика отобрана по частотному словарю современного русского языка (нет архаических и мало употребительных слов) и привязана к особенностям проживания или интересов обучающихся; объяснение слова связывается не с толкованием его, а с анализом состава слова. Обучающийся запоминает слово, как бы «сфотографировав» его и затем написав это слово много раз.

Заключение. Методика преподавания русского языка обучающимся, не владеющим русским языком, имеет свою историю, сложившуюся традицию, наработанные приёмы и способы формирования умений и навыков. Таким образом, кажется, будто задача обучения получающих знание не должна быть трудно разрешимой при таких условиях. Кажется, ситуация складывается вполне удачно: перенести уже имеющийся, проверенный практикой и наукой методический опыт в новые условия, и успех в обучении русскому языку нерусскоговорящих обучающихся вполне обеспечен [4, 108].

Очевидно, что традиционные приёмы обучения иноязычных обучающихся, наработанные практикой работы с иноязычными студентами, изучающими русский язык, или должны быть адаптированы к особенностям современного школьного контингента обучающихся, или разработаны иные, новые, согласованные с особенностями ситуации.

Список использованной литературы

1. Бальхина Т.М. Методика преподавания русского языка как неродного, нового. – М.: 2007. – 285 с.
2. Лебединский С.И., Гербик Л.Ф. ЛЗЗ Методика преподавания русского языка как иностранного. Учебное пособие / С.И. Лебединский, Л.Ф. Гербик. – Мн., 2011. – 309 с.
3. Крючкова Л.С., Моцинская Н.В. Учебное пособие для начинающего преподавателя, для студентов-филологов и лингвистов, специализирующихся по РКИ. – М.: 2009. – 480 с.
4. Довгий И. Методика урока русского языка как иностранного. – М.: ИКАР, 2015. – 226 с.

МРНТИ 14.33.09

А.Б.Сарбалина¹, Ж.Н. Сүлейменова¹

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ КӘСІБИ ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫРЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ тілі мен әдебиеті мамандығында оқытын студенттерге тілді оқытуда кәсіби тілдік құзыреттіліктерін қалыптастыру мәселесі баяндалады. Мұнда оқу әрекеті білім алушының өзін-өзі танып, өзгертуі факторы ретінде қарастырылады. Кәсіби тілдік құзыреттілік қалыптасуының алғышарты студенттің жоғары оқу орнында болашақ мамандығына сай кәсіби лексиканы жүйелі меңгеруіне байланысты. Білім алушының тіл байлығы қандай деңгейде екендігі олардың өз ойларын дұрыс жеткізе білуінен, келешек мамандығы бойынша кез келген ортада еркін әңгіме жүргізу шеберлігінен байқалады. Студенттердің терминологияны оқыту арқылы кәсіби тілдік құзыреттіліктерін қалыптастыру адамның тілдік ойлау механизмдері (сөйлеу органдары, ынта, ес, сезім т.б.) мен ойлау аппаратын жетілдіру іс-әрекетін басқаратын тіл-ойлау-сөйлеудің өзара әрекеттестігі арқылы жүзеге асады. Мақалада осы мәселелер шешімін табады.

Кілт сөздер: кәсіби құзыреттілік, болашақ маман, психологиялық алғышарттары

A.B. Sarbalina¹, Zh.N. Suleimenova¹
¹Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

PSYCHOLOGICAL SIDES OF FORMATION PROFESSIONAL LANGUAGE COMPETENCE OF FUTURE SPECIALISTS

Abstract

The article deals with the problem of formation of professional language competence of students, future teachers of the Kazakh language and literature. Educational activity is considered here as a factor of self-knowledge and self-development. The main condition for the formation of professional language competence is the systematic acquisition of professional vocabulary in accordance with the future profession. The level of proficiency of the student is confirmed by his ability to correctly express his ideas and in the future to speak professionally in any conditions.

The formation of professional linguistic competence through the training of terminology is carried out through the interaction of linguistic thinking-speech, which governs linguistic thinking (speech organs, enthusiasm, memory, feelings, etc.). All these questions These questions are solved in the article.

Keywords: professional competence, future specialist, psychological background

А.Б. Сарбалина¹, Ж.Н. Сүлейменова¹
¹Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ЯЗЫКОВОГО КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Аннотация

В статье рассматривается проблема формирования профессиональной языковой компетенции студентов, будущих учителей казахского языка и литературы. Учебная деятельность здесь рассматривается как фактор самопознания и саморазвития. Основным условием формирования профессиональной языковой компетенции является систематическое приобретение профессиональной лексики в соответствии с будущей профессией. Уровень владения языком обучаемого подтверждается его способностью правильно выражать свои идеи и в будущем профессионально говорить в любых условиях.

Формирование профессиональной лингвистической компетентности посредством обучения терминологии осуществляется посредством взаимодействия языково-мышления-речи, которая управляет языковым мышлением (речевыми органами, энтузиазмом, памятью, чувствами и т. д.). Все эти вопросы Эти вопросы решаются в статье.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, будущий специалист, психологические предпосылки

Кіріспе. Жоғары оқу орындарының қазақ тілі мен әдебиеті мамандығында оқитын студенттердің терминологияны оқыту арқылы кәсіби тілдік құзыреттіліктерін қалыптастыру мәселесі психология ғылымының жетістіктеріне де сүйенеді. Психологиялық ерекшеліктерді зерттеу мәселесінен көрнекті ғалымдардың қай-қайсысы да шет қалмаған және сол ғалымдардың еңбектерін кейінгі зерттеушілер басшылыққа алатыны да белгілі. Біз де психолог ғалымдар Л.С. Выготский А.А. Леонтьев, А.Н. Леонтьев, П.Я. Гальперин, А.С. Лурия, Н.И. Жинкин, Д.Б. Эльконин, А.А. Люблинская, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Қ.Жарықбаев, М.Мұқанов т.б. еңбектерін негізге алдық.

Оқу әрекеті – психологтардың айтуынша, білім алушының өзін-өзі тануы, өзгертуі. Құзыреттік негізін қалаушы студент жеке тұлға ретінде қалыптасуы үшін ол жоғары оқу орнында болашақ мамандығына сай кәсіби лексиканы жүйелі меңгеруі тиіс. Білім алушының тіл байлығы қандай деңгейде екендігі олардың өз ойларын дұрыс жеткізе білуінен, келешек мамандығы бойынша кез келген ортада еркін әңгіме жүргізу шеберлігінен байқалады. Студенттердің терминологияны оқыту арқылы кәсіби тілдік құзыреттіліктерін қалыптастыру адамның тілдік ойлау механизмдері (сөйлеу органдары, ес, сезім т.б.) мен ойлау аппаратын жетілдіру іс-әрекетін басқаратын тіл-ойлау-сөйлеудің өзара әрекеттестігі арқылы жүзеге асады.

Негізгі бөлім. Ғалымдардың көрсетуінше, жоғары оқу орнында білім алушылардың ойлау әрекетінің даму дәрежесін мынадай белгілері негізінде анықтауға болады:

- 1) ойлаудың дербестігі;
- 2) оқу материалын жылдам және берік ұғыну;
- 3) оқу материалын сын көзбен қарап, терең ұғыну;

4) ойлаудың жаңа жағдайларға икемділігі, өзгермелілігі;

5) ойлаудың көрнекі-образдық және теориялық түрлерінің өзара үйлесімді болып дамуы. Ойлау әрекетінің бұл ерекшеліктері студенттердің термин сөздер арқылы кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда негізге алынды. Өйткені білім алушылар тіл ғылымындағы негізгі ұғымдарды, ұғымдар жүйесін белгілейтін ғылыми терминдерді келешек кәсібінде дұрыс қолданудың танымдық қырларын меңгеріп қана қоймай, тілдік құбылыстарды жете түсінеді, пайда болуы, шығу тарихы, қалыптасуы, дамуы жолдары туралы сын көзбен қарап, терең ұғынып түсінік алуда және кәсіби әрекетінде қолдана білу дағдыларын құзыреттілік деңгейінде меңгерулерінде ойлау әрекетінің мәні үлкен.

Ұғым – логикалық категория ретінде ойлаудың ең жоғарғы формаларының бірі, ол шындықты бейнелеп қана қоймай, танылатын зат немесе құбылыстың, олардың өзара қатысының ішкі қарама-қайшылықтары мен басты қасиеттерінің мәнін ашады. Оқу әрекетінің нәтижесі – теориялық ғылыми білім алудың негізінде ойлауға үйрену. Ұғым-ойлаудың негізгі формаларының бірі. Ойлау актісі – ұғымсыз жүзеге аспайтын үдеріс, сондықтан ол білім беру мақсатын көздейтін ғылыми білім негіздерін меңгерудің дамуына негіз бола алады. И.Д. Андреевтің пайымдауынша «...бірде-бір ойлау актісі ұғымдардан тыс жүзеге асырылмайды. Өте қарапайым... немесе өте күрделі, терең ғылыми формальды-логикалық немесе диалектикалық ойлау ұғымдар көмегімен жүзеге асады. Ұғым – ойлау актісін құрайтын клеточкалар» [1, 18]. Демек, *ойлау ұғыммен* тығыз байланысты.

Ұғымдарды меңгеру А.В. Усованың пайымдауынша, «қалыптасқан ғылыми фактілер арасындағы қарама-қайшылықты игерумен және жаңа фактілерді түсіндіру үшін әлі де жеткіліксіз ұғымдық база арқылы жүзеге асады» [2,53]. Осы тұрғыдан терминдік ұғымдарды ғылыми білім ретінде таныту оның әрбіреуінің өзіне тән ішкі құбылыстарының елеулі белгілері мен өзара байланыстары және қатыстарының ерекшеліктерін түсіну арқылы жүзеге асады. Айталық, студенттердің тіл білімінің қай саласы болмасын, терминінің аталуы емес, оның ішкі мазмұндық ерекшелігін, басқа да терминдік ұғымдардан өзіндік белгілері мен қарама-қайшылықтарын танып-білуі ғылыми ұғымның қалыптасуында формализм, жаттандылықтық болмауын қамтамасыз етеді.

А.В. Усова, В.В. Давыдов, В.Ф. Талызина т.б. ғалымдар ғылыми ұғымдарды қалыптастыру деңгейі жөніндегі тұжырымдары негізінде студенттердің терминдік ұғымдар мен атауларды меңгеруінің мынадай сатыларын нақтылауға болады. Айта кететін жайттардың бірі – ол танымдық деңгейлермен сәйкес келеді. Олар:

- жеке ұғымдардың елеулі белгілерін басқа елеусіз белгілерінен айыра меңгерту (рецептивті, репродуктивті деңгей);
- белгілі жүйедегі ұғымдарды жалпы ұғымдармен салыстыра, салғастыра, ұқсастықтары мен ерекшеліктерін баса көрсете меңгерту (танымдық деңгей);
- білімнің жаңа сапаға көтеріліп, ұғымдардың жалпылық сипат алуы, қолдану (шығармашылық деңгей);

Студент білімінің жаңа шығармашылық деңгейге көтерілуі – білімнің жалпыланып, жүйеленіп, білім жүйесінің бірлігі негізінде пәнаралық деңгейде жаңа жағдайда қолдана білуі (кәсіби ізденімдік-зерттеушілік). Терминдік атауларды түсінуде қиындық келтіретін мәселелердің бірі – алдымен терминді жаттап алып, мазмұнын терең түсінбеуі, сондықтан олардың ұғымдармен байланысы, терминдерді этимологиялық түсініктермен толықтыру, терминологиялық сөздіктермен жұмыс істей білуге үйрену қажет. Теориялық ұғымдар қалыптастыру ойлаумен тығыз байланысты болса, ойлауға үйрену дегеніміз: үйренуші игерген білімі мен білмейтіні арасындағы қарама-қайшылықты шешу, ал ол танымдық тапсырмаларды шешуді қажет етеді. Бұл өз кезегінде білімнің «даяр күйінде» емес, студенттің өз ойлау елегінен өткізіліп, өздігінен қабылдап, шеше алатындай етіп берілуін талап етеді, яғни студенттің оқу әрекеті оқу проблемаларын шешуге бағытталады. Ал проблемді оқыту студенттің оқу-танымдық белсенділігін арттырумен ерекшеленеді. Ғылыми ұғымдар, яғни термин туралы ғылыми түсініктер қалыптастыру – ғылыми ойлауды дамыту ғана емес, кәсіби тілінде дамытудың алғышарттары. *Ұғымдардың* бірте-бірте қалыптасуы негізінде болашақ маманның кәсібін меңгеру басталады. Ғылыми ұғымдардың ішкі мазмұнын құрайтындар – ғылыми терминдер мен ғылыми мәтін, яғни ұғымның тілдік формасы – сөз және сөз тіркестері. Ғылыми ұғымдар ғылым тілінде көрініс табады. Сонымен, ғылым тілі терминдер болуымен, яғни ұғымдар мен атаулар болуымен ерекшеленеді.

Термин атау ұғымы десек, ұғымның қалыптасу үдеріс мәнді белгілерін анықтау, ұғымды арнайы сөзбен, яғни терминмен белгілеу, *талдау және біріктіру, салыстыру, жалтылау, қорытындылау* секілді ойлау кезеңдерінен тұрады. Термин жаңа атау ретінде қабылданғаннан бастап, талдау арқылы оның жеке-ленген қасиеттері айқындалса, салыстыру, қарама-қарсы қою, ерекше белгілері мен қасиеттері дерек-сізде-

неді де терминдермен көрініс табады, жалпылаумен аяқталады. Бұл мәселелер оларды меңгеруге байланысты.

Жоғары білім жүйесінде теориялық ойлауды дамыту ғылыми ұғымдар негізін құрайтын тіл білімі терминдерін оқыту арқылы тілдік құзыреттіліктерін қалыптастырумен тығыз байланысты. Ғылыми білім ұлттық терминологиядан көрініс табады, сондықтан мемлекеттік тілдің даму, қолданылу деңгейінің маңызды көрсеткіші болып табылатын, қазақ ғылымы тілінің негізгі бірлігі тіл білімі терминологиясының негізгі ұғымдарын ұлттық жанашырлық сезіммен терең таныту үшін студенттің ұлттық ойлау ерекшеліктерін дамыту маңызды. Бүгінде ғылым корпусын құрайтын терминдердің 70 пайызын кірме қабаты құрайтыны туралы белгілі ғалымдар айтып жүр. Академик Ә.Қайдар: «Жер жүзіндегі терминдік ұғымдардың бәрін шет тіл сөздері арқылы емес, өз тілінің негізінде меңгеріп, ғылым мен техниканы дамытып отырған қытай, жапон, т.б. халықтарды біз жақсы білеміз. Демек, ортақ интернационализмдердің қажеттігі ең алдымен елдің саяси-әлеуметтік жағдайына, даму дәрежесіне, оларға деген сұраным мен қажеттілікке, әр тілдің өз мүмкіншілігіне байланысты екен», - дейді [3, 22]. Демек, тілді қажеттілікке айналдыру қажет. Терминдерді ұлт мүддесін қорғай отырып, ұлттық негізде жасап, ғылым тілін дамытуға тіліміздің әлеуетінің жоғары екендігіне көздерін жеткізу – оқытушы міндеті.

Психология ғылымындағы түйсік жан қуаттарының бірі екені белгілі. Болашақ тіл мамандары үшін ғылым тілі терминдері мен оның құрылымын терең түсінуде түйсіктің орны маңызды. Өйткені терминдік жүйенің дамуы ғылыми танымның өрісін кеңейтеді. Терминология ғылыми курсында студент қазақ тіл білімі терминологиясының өзекті мәселелерін таниды. Тіл ғылымына аса қажетті негізгі ұғымдарды, ұғымдар жүйесін белгілейтін ғылыми терминдерді болашақ кәсібінде дұрыс қолданудың танымдық қырларын меңгеріп қана қоймай, тілдік құбылыстарды жете түсінеді, пайда болуы, шығу тарихы, қалыптасуы, даму жолдары туралы түсінік алады және кәсіби әрекетінде қолдана білу дағдыларын құзыреттілік деңгейінде меңгереді. Соның маңыздысы оқу-танымдық әрекетінде үлкен рөл атқаратын қызығу мәселесі білімді терең де берік қабылдауға көмектеседі. Оқу уәждерінің даму қарқынына қарай білім алуға қызығу да бірте-бірте қалыптаса бастайды, алайда қызығу пәрменді, белсенді болмаса, нәтиже де солғын болатынын назарда ұстау керек. Біздің жағдайымызда студентті қызықтыруды ұлттық құндылықтармен байланыстыру маңызды. Мәселен, әлемнің тілдегі ұлттық бейнесінің бір түрі – тіл білімі терминдері. Қазіргі кезеңде ғылым мен техниканың тез дамуына байланысты атаулар да көбейді, олардың көбі батыс тілдерінен келеді де, тілімізге орыс тілі арқылы аударылады немесе баламасы табылады. Осы мәселе тұрғысынан болашақ маманның өз бетінше зерттеу жұмыстарын жүргізіп, оларды ой елегінен өткізіп, шығармашылық деңгейде жұмыс атқарғанда қызығушылық пайда болады. Студенттің терминология теориясын жалаң танып қана қоймай тарихи дамуынан хабардар ететін танымдық материалдар, мәселен, түркі тілдеріндегі грамматикалық терминдердің жалпытүркілік тарихи ескерткіш Махмуд Қашғаридің «Диуани лугат-ит түрк» немесе XIII ғасырдағы «Кодекс Куманикус», сондай-ақ XIII-XV ғасырлардағы Мысырдағы мәмлүктер араб-қыпшақ сөздіктерінде, Абу-Хайян, Ә.Навои еңбектерінде грамматикалық терминдер жөнінде мәліметтермен танысуы қызығушылығын оятатыны сөзсіз.

Қазіргі кезеңдегі терминология саласындағы өзекті мәселелерінің бірі – ұлттық төл терминдер жасау мәселесі төңірегінде әртүрлі ғылыми жобалар жасау немесе интерактивті сабақтар ұйымдастырудың да маңызы зор. Терминология тіл білім терминдері аясындағы пуристік әрекеттердің студенттер тарапынан көптеген ой-пікірлерін туғызатыны белгілі. Осындай танымдық қызығушылық тудыратын жаттығу-тапсырмалар жүйесін тілі білімі терминдеріне талдау, проблемдік жағдаяттар құрудан, дидактикалық ойын элементтерін тиімді қолданудан, пікірталастар ұйымдастырып, оған белсене қатысудан, яғни өзіндік әрекеттік шешімдер қабылдауға талпынудан, компьютерлік т.б. пәрменді құралдарды қолданудан басталады. Айталық, тілдегі қолданысына бақылау жасау арқылы оның ішкі заңдылықтарын ашу, тілдік қабаттарда қолданылу ерекшеліктері - қызығушылық мотивация негізі, әрекетке түрткі жасау себептерін тудырушы, мұндай жағдайда студент білімді енжар күйде емес, белсенді танымдық деңгейде қабылдайды, ой қорытындыларын жасайды, тілдік фактілерді салыстыру, талдау арқылы жүйелейді, сонымен қатар болашақ кәсіби қызметінде нәтижелі қолдануына мүмкіндік береді. Болашақ маманның кәсіби тілдік құзіреттілігін қалыптастыруда қызығушылық тудыратын факторларға келетін болсақ, білім мазмұнын кәсіби бағдарлық ұстанымда негізделуі, оқу үрдісінде жанаша әдіс-тәсілдерді, атап айтқанда, проблемдік-танымдық жағдаяттар тудыру, пікірталас, ойталас, жобалық, іскери-дидактикалық ойындар, мульти-медиалық-компьютерлік бағдарлама, өзара, өзіндік бақылау, рефлексия әдістерін когнитивтік әдістерден қолдануға да байланысты. Жағымды оқу-танымдық уәждеме – оқыту ісін ұйымдастырудың маңызды құрылымдық бөлігі, ол танымдық кәсіби қызығушылықтарын тудыратын оқу-әдістемелік жүйенің мазмұнына байланысты. Білімінің табыс-

тылығын, қажеттілігін сезіну – тілдік материалдың біздің жағдайымызда тіл білімі терминологиясының тұтастай кәсіби-функционалдық қызметі негізінде біртұтастықта құра білудің маңызы зор.

Білім алушының саналы әрекеті оның қызығушылығына және ынтасына қатысты. Өйткені ынтасыз әрекет нәтижелі болмайды. Сондықтан студенттерді сабаққа қызықтыруда, олардың ынтасын оятуда мектеп пен жоғары оқу орындарында өтілетін пәндерді (қазақ тілін) байланыстыра, сабақтастыра оқыту студенттің келешек мамандығына кәсіби ынталануын туғызады [4, 107]. Мысалы, қазақ тілінің морфология саласы бойынша сөз таптарына қатысты терминдер бастауыштан сыныптан бастап оқытылады. Әрине, сынып жоғарылаған сайын сөз таптары туралы түсініктер күрделенеді, бірақ жекелеген сөз таптарының бұрын айтылмаған ерекшеліктерін білу оқушыны қызықтырады. «Қызығушылық – И.П. Павлов айтқандай, адам жанын жадыратушы, ми қыртысында іс-әрекет жағдайын туғызушы фактор» [5, 48].

Студенттердің болашақ мамандығына қатысты кәсіби терминдерді оқыта отырып, олардың құзыреттіліктерін қалыптастыруда естің атқаратын қызметі ерекше. Қандай да болмасын өз ойын білдіруде адам өзінің есіне сүйенеді.

Білім алушының есі мен ойлауы туралы мәселеге қиял да байланысты. Өйткені, психологтардың көрсетуінше, қиял – жананы белгілі бір бейне, елес не идея формасында жасаудағы психикалық үдеріс. Жоғары білім жүйесінде студенттердің шығармашылықпен жұмыс жасай білулеріне ерекше назар аударылады. Өйткені инновациялық, шығармашылықпен ойлауға дағдыланған білікті мамандарды даярлау басты талап болып отыр. Сондықтан бүгінгі студент, ертеңгі маманның шығармашылық қиялын жетілдіру – оқу үдерісіндегі маңызды іс.

Қазақтың белгілі ақыны, психолог М.Жұмабаев қиял туралы мынадай тұжырым жасаған: «Мылқау өмірге үн, сақау өмірге тіл беретін, жоқты бар, ал барды гүлді, көрікті қылатын, бізді асыға аяқ бастырып, тәңірмен тілдестіретін сол фантазия» [6]. Тәжірибе барысында студенттердің терминология мәселесін талдауда шығармашылық қиялдарымен орындайтын тапсырмалар ескерілді. Мысалы, термин мағынасының кеңеюі мен термин мағынасының тарылуы, жартылай уәжді термин, толық уәжді термин, жалған уәжді термин деген ұғымдардың ерекшеліктерін мысал келтіре отырып себебін ашуға талпынады. Әрине, мұндай тапсырмаларды орындауда студенттің қиялы, ой-тұжырымдары өте қажет болады. Ал шығармашылық жұмыстар- психологтардың көрсетуінше, өзіндік әрекетінің, өзін-өзі дамытуының, танытуының формасы, ойлаудың маңызды психологиялық өлшемі, шығармашылық кезінде адам өзінің білімін кеңейтеді, тереңдетеді. Сондықтан тәжірибе барысында студенттердің шығармашылықпен қызығып жұмыс істеулеріне ықпал ететіндей тапсырмалар таңдалды.

Белгілі психолог М.Мұқанов әр адамның қиялының ұшқырлығы мен қабілеті, ептілігі т.б. қасиеттерінің жиынтығы ақыл деп аталатындығына, ал ой мен ақыл адамның ең жоғарғы психологиялық қасиеттері екендігіне және мұндай күрделі қасиеттер тек қабылдау мен ес және олардың тікелей жүзеге асырылу процестерінің негізінде дамидынығына баса назар аударған [7, 6].

А.Н. Лук шығармашылық қабілеттің төмендегідей белгілерін көрсеткен:

- мәселенің қарастырудағы қырағылық, көрегендік;
- ақпаратты нерв жүйесіне код арқылы хабарлау;
- тасымалдай білу;
- ақылдың икемділігі, ойдың оралымдылығы;
- әрекетті бағалай білу қарастырылады [8, 21-28].

Білім алушылар кәсіби тілдік құзыреттіліктің негізгі буыны салалық терминологияның негізгі ұғымдары мен түсініктерін, оның өзекті мәселелерін, терминжасамның жасалу тәсілдерін меңгеру дағдыларын жетілдіруде Қ.Жарықбаевтың ұжымдағы ортақ істің табысты болуының алғышарты психологиялық жағдай деп тұжырымдауы орынды [9]. Өйткені оқытушы мен студенттер және студенттердің арасындағы түсіністік қарым-қатынас та сөйлеуде басты рөл атқарады. Сол сияқты субъектінің психологиялық мүмкіншілігін ескеру қажет. Өйткені жоғары білім алу кезеңі ғалымдар айтып жүргендей, адамның әлеуметтенетін шағы. Ал «Әлеуметтену индивидтің қарым-қатынасы мен іс-әрекеті барысында жүзеге асатын процесс және оның әлеуметтік тәжірибені игеруінің нәтижесі» [9, 82] болып табылады. Оқыту әрекеті студентті білім, дағды, іскерлікпен қаруландыру, кәсіби тілін дамыту, сол арқылы оның ішкі дүниесінің кеңеюіне әсер ету, кәсіби дамуына мүмкіндік жасау мақсатын көздейді. Осы тұрғыда ол «...оқыту үдерісі студентті өз бетімен сыни ойлауға, ізденуге, ғылыми жетістіктердің мәнін түсінуге, игерген білімін өмір тәжірибесінде қолдана алуға, яғни рухани шығармашылық әдісіне үйретуі тиіс», - деп есептейді. Ал бұл жұмыстардың барлығы да кәсіби тілдік құзыреттілікті қалыптастыруға қатысты, өйткені ізденіп, шығармашылықпен жұмыс істеу студенттің кәсіби лексика бойынша сөздік қорының жетілуіне игі әсер етеді. Жоғары оқу орындарында студенттерге білім беруде оқу әрекеті жетекші рөл атқаратындығы белгілі. Сондықтан ғылыми зерттеулерде «оқу», «оқу

әрекеті», «білім алу» терминдері кейде синоним ретінде де қолданылады. Оқу әрекетінің психологиялық негіздерін кең көлемде қарастырған Д.Б. Эльконин мен В.В. Давыдов оқуды адамның түрлі әрекетінің түрі мен қарым-қатынасының формасына қарай игерілетін білім мен іскерлік үдерісі деп есептейді. Жалпы алғанда оқу – белгілі бір мақсат көздеп, арнайы ұйымдастырылып, теориялық білім беретін және соның негізінде білім алушының теориялық ойлау, шығармашылық қабілетін дамытуға құрылған оқыту үдерісі.

Қорытынды. Жоғары оқу орнында болашақ мамандарды дайындау үдерісінде студенттің теориялық білім негіздерін меңгеріп қоймай, кәсіби тілде шебер сөйлеуге төселуі де ең қажетті жағдай. Сондықтан студенттердің жеке басының мүмкіншіліктерін ескере отырып, танымдық ерекшеліктеріне көңіл бөлінуі тиіс. Олай болса, жоғары оқу орындарындағы басты міндет – болашақ мұғалімдерді кәсіби шеберлікке баулу, яғни студенттерді маман ретінде қалыптастыру, дамыту және шебер сөйлеуге дағдыландыру [10, 7].

Сөйтіп, филолог-студенттердің кәсіби құзыреттілігін терминдер арқылы қалыптастыруды психологиялық тұрғыда талдағанда, оның қабылдауы, қызығушылығы, есте сақтауы, ойлауы секілді үдерістер басты рөл атқаратындығы байқалды, өйткені студенттердің кәсіби тілде шебер сөйлеуін ұйымдастыруда олардың психологиялық ерекшеліктерін ескеру басты назарда болғанда ғана оқу үдерісі нәтижелі болады. Бұл ойды әрі қарай білім алушылардың кәсіби құзыреттілігін терминдер арқылы қалыптастырудың педагогикалық негіздері бағытындағы пікірлермен және оның тәжірибе барысында қалай көрініс тапқандығымен жалғастырамыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Андреев И.Д. Теория как форма организации научного познания. – М.: Наука, 1979. – 303 с.
2. Усова А.П. Педагогический терминологический словарь. – М., 1965. – 259 с.
3. Қайдар Ә.Т. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы: Рауан, 1993. – 44 б.
4. Киселева В.Г. Обучение устной речи с учетом индивидуальных особенностей учащихся. – М., 1976.
5. Павлов И.П. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. – Москва, 2005. – 300 с.
6. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы, 2013. – 384 б.
7. Мұқанов М. Ақыл-ой өрісі. – Алматы: Қазақстан, 1980. – 180 с.
8. Лук А.Н. Психология творчества. – М.: Наука, 1978. – 240 с.
9. Жарықбаев Қ., Саңғылбаев О. Психология: Энциклопедиялық сөздік. / Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: «Қазақэнциклопедиясы», 2011. – 624 б.
10. Психология для студентов вузов. – М.: ИКЦ-МарТ, 2005. – 489 с.

МРНТИ 14.07.09

Ж.А. Сейсенбаева¹, Қ.Қ. Сүлейменова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚЫРМАНДЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Оқырмандық қабілетті шыңдай түсу және шәкірттердің кітап оқуға деген қызығушылығын арттыру мақсатында қазіргі (жаңартылған) қазақ әдебиеті бағдарламасында туған әдебиетіміздің дәуір тынысын бейнелеген ең таңдаулы шығармалары сұрыпталып енгізілген. Мұнда оқып-үйренуге қажетті шығармалардың екі түрі ұсынылады. Біріншісі – хрестоматиялық мәнге ие болған шығармалар. Екінші түрі – сыныптан тыс оқу тізімі ретінде берілетін шығармалар. Бірақ, оқушыларды онымен ғана шектеп қоймай, тәрбиелік, білімдік мәні зор жаңа туындыларды сұрыптап ұсынуына оқытушының еркі бар.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, білім бағдарламасы, оқу пәндері, білім мазмұны, сөз өнері, әдеби туындылар, қабілет.

Zh.A. Seisenbayeva¹, K.K. Suleimenova¹
¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

THE PROBLEM OF READING ABILITIES OF SCHOOLCHILDREN IN LITERARY EDUCATION

Abstract

In order to develop reading abilities and increase students' interest in reading books, modern literature on Kazakh literature has included selected works of native literature reflecting the epoch's breath. Here are two types of works that must be read and studied. The first type includes works that have a textbook value. To the second type - the works proposed as a list for extracurricular reading. However, the teacher has the right, without limiting students to this list only, to select new works that have great educational, cognitive significance, and offer them to students.

Keywords: Kazakh literature, educational programs, academic disciplines, learning content, speech art, literary works, abilities.

Ж.А. Сейсенбаева¹, Қ.Қ. Сулейменова¹
¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМА ЧИТАТЕЛЬСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ШКОЛЬНИКОВ В ЛИТЕРАТУРНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В целях развития читательской способности и повышения заинтересованности учащихся в чтении книг в современные программы по казахской литературе включены избранные произведения родной литературы, отражающие дыхание эпохи. Здесь предлагаются два вида произведений, которые необходимо прочитать и изучить. К первому виду относятся произведения, имеющие хрестоматийное значение. Ко второму виду – произведения, предлагаемые в качестве списка для внеклассного чтения. Однако учитель вправе, не ограничивая учащихся лишь этим списком, отобрать новые произведения, имеющие большое воспитательное, познавательное значение, и предложить их вниманию учащихся.

Ключевые слова: казахская литература, образовательные программы, учебные дисциплины, содержание обучения, искусство речи, литературные произведения, способности.

Кіріспе. Қазақ халқының тарихы мен мәдениеті, өнері, жалпы руханиятында әдебиет пәнінің алатын орны білім беру жүйесінде айқын белгіленген. ХХІ ғасырдың мектеп оқушыларының әдеби туындыларды, әсіресе эпикалық шығармаларды оқуға қызығушылығы әдебиет сабақтарында ғана емес, сонымен қатар өзбетінше оқуға дағдылану іс-әрекеттерінде де көрініс табуы тиіс, өйткені қызығушылық адам бойындағы қабілеттерді қалыптастыруға түрткі болады. Қазақ әдебиеті сөз өнерінің пәні болғандықтан оны оқыту әдістемесін жан-жақты дамыту, оқушы білімін жоғары деңгейге көтеру, пәннің мазмұндық сапасын жақсарту мәселесіне қазіргі уақытта үлкен мән беріледі. Жалпы білім беретін мектептердегі «Қазақ әдебиеті» оқушыларға сөз өнерінің құдіретін ұғындырып, көркемдік әлеміндегі тұтастықты, қоршаған ортадағы үйлесім мен жарастықты және адамзат баласына тән барлық ізгі қасиеттерді оқушы бойына ұялатуда ерекше орын алатын оқу пәні болып табылады.

Мектептік жүйедегі оқу пәндерін меңгерудің бүгінгі талаптарына орай әдебиетті оқытуда: оқушыларға әдебиетті сөз өнері ретінде қабылдауға мүмкіндік туғызып, әдеби білім мазмұнын жүйелі меңгеруді ұйымдастыру; төл әдебиеттің ұлттық сипатын, әдет-ғұрып, салт-дәстүрдің халықтық көрінісін, көркем туындының идеялық мағынасы мен тақырыптық ерекшелігін түсіндіру; дара тұлғаның көркемдік мәдениетін дамыту, кейіпкерлер қарым-қатынасындағы, табиғаттағы жарасымдық пен сұлулықты, имандылық пен ізгілікті терең пайымдап, тебірене қабылдай алуға үйрету; оқушылардың оқу әрекеттерін, образды ойлау қабілеттерін арттыру; ойын сауатты жеткізе білуге, шешен де ұтқыр сөйлеу алуға баулу; оқырмандық қызығушылықтары мен қабілеттерін дамытуға ерекше назар аударылады.

Әдебиетті оқып үйрену арқылы оқушылар әлеуметтік өмірге бейімделіп, қоршаған орта, замана келбетін түсінуге қажетті білім-білік дағдыларымен қаруланады. Әдебиеттің теориялық негіздерінің тілдік дүниетаныммен арналас құбылыс екендігі де оқытуда өзіндік үлесін алуы тиіс, өйткені тіл де, әдебиет те қоғаммен бірге дамып, жетіліп отыратын табиғи құбылыс болып саналады. Сонымен қатар әдебиеттің өскелең

ұрпақ өресін кеңейтуде, олардың бойында ұлттық құндылықтарды сіңіруде ұйтық болатын діл қалыптастырушылық міндетін де тағылымдық тәрбие деп қарастырған жөн. Әр адамның алдындағы парасатты парыз – өз ұлтының мәдениетін құрметтеу, ана тілін ардақ тұту, төл әдебиетін терең сезіммен сүйе білуді үйрету де әдебиеттің үлесіне тиеді. Әдебиеттің мұндай қызметтері Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында айтылған: «Оқушылардың рухани дүниесін байыта отырып, эстетикалық, интеллектуалдық, көркемдік, адамгершілік, азаматтық тәрбие беру, оқырмандық талғамды қалыптастыру, әдеби мұраны және онда белгіленген құбылысты эстетикалық тұрғыда қабылдауға қажетті білім және білікпен қаруландыру», – деген тұжырымдармен беки түседі. [5] Ендеше, әдебиет сабақтарында оқырмандық қабілет пен көркемдік талғамды қалыптастыру оқушылардың әдеби материалды шынайы эстетикалық мән-мазмұнда қабылдауға қажетті білім және білікпен, іскерлік дағдыны игеруімен байланысты деп айта аламыз.

Әдістеме. Эпикалық шығармаларды оқытуда оқырмандық қабілетті дамыту оқушылардың жас ерекшеліктеріне, көркем шығарманың ішкі табиғатына, оқырмандық және өмірлік жинақтаған тәжірибесіне сай үздіксіз оқып-үйрену, оған машықтану арқылы ғана жүзеге асатын күрделі үдеріс. Оқушы көркем шығармамен неғұрлым жасырақ кезінде танысып үйренсе, оның оқырмандық қабілеті де, шығарманы қабылдауы да соғұрлым ерте қалыптасатындығын, әрі терең, әрі тиянақты дамидыны зерттеуші-ғалымдар дәлелдеген. Бұл кезең негізінен мектеп жасындағы мерзімге тиесілі. Сол себепті әдебиетті оқытуда бастауыш сыныптан бастап оқушының кітап оқуға деген ынтасын арттырып, оқырмандық қабілетін ашуға жағдайлар жасалуы тиіс.

Бастауыш мектепте берілетін әдеби білім оқушының айнала қоршаған дүние, әлем туралы дұрыс көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бастауыш сынып оқушысы әдебиет арқылы сыртқы дүниені, әлемді тани отырып, олардан алған білімдерін өз бойына жинақтайды. Бастауыш сынып оқушыларының көркем шығарманы қабылдау мүмкіндіктері әртүрлі болатындықтан балалардың жас және жекедаралық ерекшеліктеріне қарай оқу материалдарын жеткізудің сан алуан тәсілдері қолданылады. Балаларда көркем бейнелі ойлауға қарағанда нақты ойлау жүйесі жақсы дамиды, сол себепті шығарманы түсіну үшін олар түсініп оқуға көбірек дағдыланады, бастауыш сынып оқушысының шығарманы қабылдау психологиясындағы ерекшелік те осында.

Көркем шығарманы шынайы қабылдау үшін бастауыш сынып оқушыларының бойында кітап оқуға деген қажеттілікті дамыту керек. Бұл өз кезегінде мотивация арқылы жүзеге асады. Бастауыш сынып оқушыларының кітап оқуға деген мотивациясын арттыру, қазіргі таңда мектептің ең шиеленісті және күрделі мәселесі, қоғамдық маңызы бар іс деп атауға болады [1, 12]. Оқуға деген мотивацияны арттыру мәселесі «оқыту мен тәрбиелеудің» тоғысында жатыр, қазіргі таңдағы оқытудың аса маңызды аспектісі болып табылады. Бұл дегеніміз – оқытушының назарында тек оқушының оқу ісі ғана емес, оның жеке тұлға ретінде дамуы болады деген сөз. Оқуға деген мотивацияны арттыру – ол оқуға деген қажеттілікпен бірге мектеп оқушыларының идеалдарын, біздің қоғамымызда қалыптасып қабылданған өмірге деген көзқарас құндылықтарын тәрбиелеу. Яғни, бұл – оқушының белсенді өмірлік ұстанымын қалыптастыру [2, 85].

Қазіргі мектепте кітап оқуға деген мотивацияны ең басты мәселе десек артық айтпаймыз, өйткені мотив іс-әрекеттің қозғаушы күші, ояту мен ынталандыру функцияларын атқарады. Бастауыш мектеп жасы оқуға деген ынтаның негізін қалыптастыруға қолайлы жас.

Оқырманның өз бетінше авторды түсінуге бағыттануы (яғни авторлық бағалауларды іздеуі) және оқылған мәтінге оң эмоциялық-бағалаулық көзқарасы оқуға деген оң мотивацияны, демек, дамыған оқырмандық іс-әрекетті де сипаттайтын маңызды сәттер болып табылады.

Сонымен, жеке тұлғаға бағдарланған кітап оқу туралы тек білім алу іс-әрекетін қалыптастыру, жүзеге асыру және диагностикалау кезінде адамның табиғи, жеке тұлғалық, өзіне ғана тән ерекшеліктері ескерілгенде ғана айтуға болады. Осы принциптерге негізделген педогог пен білім алушылардың бірлескен іс-әрекеті ғана оқу процесінің мүшелеріне гуманистік бағыт шеңберінде жан-жақты дамуға мүмкіндік береді [3, 78].

Оқырманның жеке тұлғасы қоғамда белгілі бір мәртебеге ие, ол оқырмандық даму кезеңдеріне сәйкес әлеуметтік-психологиялық рөл атқара отырып, әр түрлі әдебиетті оқу арқылы өзінің түрлі өмірлік қажеттіліктерін саналы түрде қанағаттандырады.

Балалардың оқырмандық дамуына келсек, әрбір баланың оқу іс-әрекетінің қалыптасуы мен оқырмандық дағдыларының деңгейлері арасындағы байланысты түсіну және ескеру өте маңызды [4, 125]. Оқу іс-әрекетіндегі дағдылардың (атап айтқанда жылдамдық пен саналылыққа) қалыптасу деңгейіне әрі қарай оқырмандық іс-әрекеттегі мотивацияның қалыптасуы тәуелді. Егер бала жеткілікті оқу жылдамдығын игере алмаса, егер оқылған мәтіннің мазмұнын түсіну қиынға соқса, бұл міндетті түрде келешектегі

мотивацияға кері әсер етеді, өйткені ақпарат көлемі ұлғая түседі. Екінші жағынан, балада мұндай дағдылар пайда болуы үшін, бастапқы қызығушылықты арттыру қажет, сондай-ақ оқу процесінің өзіне оңды мотивацияны күшейткен абзал.

Оқуға деген мотивацияның жоғары деңгейінің негізгі көрсеткіші деп – оқырмандардың авторлық бағалауды түсінуіне және мәтінге тұрақты, оң көзқарасын санауға болады.

Кітап оқуға деген мотивация – ол оқушының оқырмандық іс-әрекетке белсенді бағытталуы. Мысалы, егер оқушының белсенділігі зерделенетін нысанның (лингвистикалық, математикалық, биологиялық және т.т.) өзімен жұмыс істеуге бағытталатын болса, онда танымдық мотивтер туралы айтуға болады (оқу процесі барысында өзінің дамуы, басқалармен бірге және басқалар үшін жасалған іс-әрекет, жаңа, бұрын белгісіз болып келген нәрселерді тануы). Егер оқушы белсенділігі оқу барысында басқа адамдармен қарым-қатынас жасауға бағытталса, онда әңгіме, әдетте, әр түрлі әлеуметтік мотивтер туралы болмақ. Басқа сөзбен айтқанда, бір оқушыны танымдық процестің өзі ынталандырса, енді бір оқушыны басқа адамдармен қарым-қатынас ынталандырады. [5, 29]

Оқыту үдерісі – пән мұғалімі мен оқушылардың бірлесіп жасайтын іс-әрекеттерін қамтитын екі жақты үдеріс. Оқыту үдерісі – білімді, біліктілік пен дағдыны меңгертеді, оқушылардың дүнетанымын, потенциалын, жеке қабілеттерін тәрбиелеп дамытатын іс-әрекет. Оқу барысында білім алушының сана-сезімі, адамгершілік қасиеттері, эстетикалық талғамы, тұлғалық қасиеттері қалыптасып дамиды. Бұл қасиеттер оқытудың психологиялық, педагогикалық ерекшеліктерімен сабақтаста болуы шарт.

Оқытудың басты мақсаты, әдіс-тәсілдер, мазмұн, міндеттер негізінде қоғам талабынан туындайтын мәселелерді шешуге үйрету. Оқыту – таным үдерісі, яғни білім алушының білімге деген қызығушылығын дамытады.

Оқытудың міндеті – білім алушыны қоршаған ортамен және адам дамуының негізгі заңдылықтарымен қаруландыру. Оқытуда ғылым негіздерін оқып үйренудің өзі, ғылым тарихымен, оның әдістерімен танысу, ұлы ғалымдардың өмірі мен қызметі жайлы ақпарат алады. Яғни, оқыту – дамудың негізі. Оқыту тұлғаға білім беру, тәрбиелеу және ақыл-ойы мен шығармашылық қабілетін, демек біліктілігі мен дағдысын дамыту негізінде жүзеге асырылады. Мұның мәнісі, жеке тұлғаға кешенді ықпал жасауды көздейді. Осы негізде, оқыту үдерісінің бірінші қызметі – оқушыларға білім беру. Білім беру, біріншіден, ғылым негіздеріне сай білім алушыларды нақты фактілермен, қағида және түсініктермен, заңдылықтармен қаруландыруды қамтамасыз етсе, екіншіден солардың негізінде, айналасындағы әртүрлі құбылыстарға олардың ғылыми көзқарасын қалыптастыру.

Екінші қызметі – тәрбиелеу. Оқыту барысында білім алушыларды теориялық білімдер жүйесімен қаруландырып, жеке тұлғалық қасиеттерін қалыптастырып дамыту. Сонымен бірге оқыту барысында тәрбиенің мақсат, міндеттері және мазмұны мен тәсілдері анықталады. Демек, тұлғаға білім бере отырып, оны тәрбиелейміз, тәрбиелей отыра білім береміз. Сөйтіп, тәрбие үдерісі дұрыс ұйымдастырылған жағдайда оқыту барысында қолайлы ықпал етеміз, соның негізінде тұлғаның танымдық қызметі мен оқуға деген қызығушылығы артады.

Үшінші қызметі – дамыту. Оқыту барысында оқушыларға білім беру оларды тәрбиелеу негізінде тұлғаның ақыл-ойы, сана-сезімі, шығармашылық қабілеті т.б. Көптеген тұлғалық қасиеттерінің дамуына біліктіліктері шыңдалып, қабілеттерінің артуына оң әсер етеді. Демек, тұлға жан-жақты қалыптасып дамиды (байқағыштығы, ойы, есі, қиялы, яғни психикалық үдерістері де қарастырылады) [6, 73]

Қазақ әдебиеті сабақтарында эпикалық шығармаларды оқыту барысында мектеп оқушыларының оқырмандық қабілетін қалыптастыру олардың әдеби шығарманы көркемдікпен қабылдауын жан-жақты дамыту бағытында жүзеге асырылатын күрделі үдеріс. Оқушы-оқырмандардың оқырмандық қабілетін қалыптастыру, көркемдік қабылдауын дамыту ісі әдебиет сабақтарында орындалатын мұғалімнің негізгі міндеті болуы керек.

Мектепте әдебиет сабақтарындағы эпикалық көркем туындыны талдау сабағы ең алдымен образды-тұжырымдамалық немесе проблемалық талдауға құрылғаны жөн. Жазушы өз дәуірінің қырағы бақылаушысы әрі үні ретінде қоғам мен адамның арақатынасынан туындайтын тіршілік философиясына қаламгерлік көзқарас тұрғысынан баға беріп, ой қорытып, көркемдік өң беру арқылы ұрпақтар (оқырмандар) назарына ұсынады. Автордың әрбір шығармасында оның адамға деген жалпы көзқарасы, адамның өмірлік миссиясы, қоғамдық өмірдегі іс-әрекеті нәтижесінде байқалады. Олай болатыны жеке адам жөніндегі жазушы көзқарасы қоғамдық-әлеуметтік өмірдегі жағдайлар арқылы қалыптасады.

«Эпикалық шығармаларды проблемалық немесе образды-тұжырымдамалық талдау арқылы әр жазушының адам жөніндегі жалпы көзқарасын айқындай білуге үйрету оқушылардың шығарма кейіпкерлеріне жаңаша қарай білуіне, көркем туындының идеологиялық бағытын жедел аңғара алуына, жазушы стиліне тереңдей енуіне мүмкіндік береді», – деп профессор Б.Сманов көркем талдаудың стилдік, тақырыптық

жағына назар аударады және бұлардың оқырманды қызықтыру үшін үшін маңызды екендігін дәйектейді. Эпикалық шығармаларда айтылатын негізгі мәселенің бағыт-бағдары, мазмұнының әдеби нормаға сай келуі оның тақырыбына байланысты болады. Тақырып – шығарма мазмұнының өзегі, негізгі құрылысы ретінде қоғамдық өмірдегі, қоршаған ортадағы құбылыстарды суреттейтін көркемдік шындық.

Мектеп бағдарламасындағы эпикалық шығармалардың құндылығы оның құрылысына да байланысты болады. Композиция – әдеби шығарманың құрылысы мен оның әрбір бөлшектерінің қисынды түрде әр түрлі тәсілдермен өзара байланысып тұруы. "«Әдеби шығарманың композициялық құрылысының ұтымдылығы сөз болатын мәселелерді, суреттелетін жағдайларды, кейіпкерлердің іс-әрекетін талғап, таңдай білу. Оларды екшеп, сұрыптап алу, қисынын тауып киюластыра білу жазушының қандай шиеленіскен жағдай болса да түйінін тауып, ақ пен қараны ажыратып, не нәрсенің мәнді-маңызды екенін терең түсінетін көрегендігіне байланысты болады», [7, 56] – деп тұжырымдайды академик З.Ахметов. Бұл пікірге сүйенетін болсақ, оқырманның әдебиетті көркем қабылдауында тақырыптың рөлі зор екендігін байқаймыз.

Эпикалық шығармаларды образды-тұжырымдамалық, мәселелік талдауда мұғалім оқушыларға бағыт-бағдар бере отырып, олардың қызығушылығын жетелеу арқылы өз беттерімен іздендіру негізінде, оқырмандық қабілеттерін жетілдіре отырып жүргізеді. Орта мектепте эпикалық шығармаларды оқыта отырып әдеби білім беру ісінде бірден-бір назарда ұстайтын жайттардың бірі – мұғалімнің өзінің шығармаға көз-қарасы, көркемдік қабылдау деңгейінің сыр-сипатына байланысты болмақ. Өнер туындысын көркемдік қабылдау ісі жеке-дара үдеріс болғандықтан оның өзіне тән күрделілігі болады. Бұл ретте бағдарламалық материалдардың /шығармалардың/ әрқайсысы өзінше бір әлем, шығармашылық құбылыс болуы себепті олардың мұғалімге де түрліше әсер ететіндігі сөзсіз. Сондықтан көркем шығарма белгілі бір дәрежеде мұғалімнің де қызығушылығына негіз болғаны жөн. Өйткені, мұғалім қызығушылығының оқушы қызығушылығынан елеулі айырмашылығы болуы заңды. Олай дейтініміз, мұғалімнің өмірлік, оқырмандық тәжірибесі оқушыға қарағанда мол болғандықтан оның қызығушылық мақсаты да жоғары болады. Мұғалім – шығармашылық тұлға, әрі тәжірибелі оқырман ретінде сабақ тиімділігін арттыру мақсатында шығарманың стильдік ерекшеліктеріне тереңдей түсуге, оның көркемдік құнын тани түсуге ынталы болады. Ұстаз сол мақсатын орындау арқылы шәкіртінің оқырмандық қабілетін дамыту үшін ойластырған барлық іс-әрекеттерін оқушы-оқырманның қабылдау ерекшеліктеріне тікелей әсер етуге жұмыстанады.

Мектепте жоғарғы сынып оқушысының көркем шығарманы қабылдау қабілетіне бастауыш және орта буындағы жас шәкірттерге қарағанда күрделірек міндет жүктеледі. Ғалым Т.Қ. Ақшолоақов: «Жоғарғы сынып оқушыларының шығарманың формасын, тілін, стильдік ерекшеліктерін дұрыс оқып үйренуі олардың көркем туындының эстетикалық мәнін түсінуге, яғни әдебиеттің өнер ретіндегі қадір-қасиетін түсінуге де негіз болады», – деуі әрбір қалыптасқан оқырманның негізгі міндеті – көркем шығарманы эстетикалық тұрғыда қабылдау мәселесіне оқушылардың жоғарғы сыныптарда аяқ басатындығын айрықша атағаны болып табылады. Жоғарғы сыныптарда эпикалық шығармаларды талдау сабақтарында көркем туындыны оқып-үйренудің әдеби-әдістемелік жоспарын жасау, осы жоспарды басшылыққа ала отырып, шығарманы оқушылармен бірлесе талдап шығуда мұғалім оқушының көркем дүниенің эстетикалық мән-маңызын түсіне білуіне ерекше назар аударады.

Қорытынды. Сабақта эпикалық шығарманы талдау жұмысын бастарда талдауға қажетті көркемдік-құрылымдық материалдарды (тараулар, көріністер, әрқилы ситуациялық жағдайлар т.б.) іріктеп алу жұмыстары орындалады. Бұл жұмысқа оқушылардың өзі тікелей қарастырылады. Өйткені, бұлай ету оқушылардың өздері үшін пайдалы. Себебі, осындай дайындық жұмыстары арқылы оқушылардың бойында талдау түрін алдын ала білу, соған орай, көркемдік материалдарды іріктей білу қабілеті меңгеріледі. Ұстаз шәкіртін оқырмандыққа тәрбиелеу үшін оқушыға ең қысқа жолды іздейтіндіктен шығарма талдаудың ең ұтымды үлгісін таңдайды. Мұндайда көбінесе оқушы-оқырмандардың автор ойының даму логикасын, шығарма мазмұнының эволюциясын көре білулеріне ерекше назар аударылады. Көркем шығарманың өн бойына желідей тартылған авторлық ойды оқушының қаншалықты дәрежеде түсінгендігі сұрақ-жауап әдісі арқылы байқалады, бақыланады.

«Қазіргі отандық білім беру оқу орындарында әсіресе, жалпы және кәсіби білім беру мектептерінде оқытудың жаңа технологияларын оқу процесінде белсенді қолдануға ұмтылуда» [8, 132] – деп нақтыланғандай, жаңа білім технологияларын эпикалық шығармаларды оқыту бағытына негіздеу кезек күттірмейтін мәселе болып тұр.

Шәкірттердің әдеби шығармадан алған алғашқы әсерлерін байқау жөнінде жүргізілген сұрақ-жауаптар, шығарма материалдарын іріктеу мен классификациялаудың маңызы қаншалықты зор болғанымен, оқушы-оқырмандардың шығарманы жан-жақты қабылдауы, ол жөнінде ойлануы, ой қорыта білуі, туындының эстетикалық мәнін түсінуі ең бастысы – оқырмандық қабылдау қабілетінің артуына әлі де жеткіліксіз болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Әрінова Б. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің ғылым ретінде қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: «Жазушы», 2004. – 152 б.
2. Молдавская Н.Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения. – М., Педагогика, 1976. – 224 с.
3. Наумова Т.А. Зависимость читательского интереса от содержания образования. Дисс...к.п.н. – М., 1988.
4. Қоңыратбаев Ә. Әдебиетті оқыту методикасының очерктері. – Алматы, 1962.
5. Көшімбаев А. Қазақ әдебиетін оқыту методикасы. – Алматы: «Мектеп», 1969. – 244 б.
6. Жұмажанова Т. Әдебиетке байланысты жүргізілетін кластан тыс жұмыстардың ғылыми-әдістемелік негіздері. – Алматы, 1995.
7. Тамаев А. Әдебиет сабақтарында жоғары класс оқушыларының оқырмандық қызығушылығын қалыптастыру. П.ғ.к., дисс. – Алматы, 1995. – 170 б.
8. Сейсенбаева Ж.А., Рауандина А.Қ. – Қазақ тілі мен әдебиеті сабағында жобалап оқыту технологиясын қолдану әдістері // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің хабаршысы, Филология сериясы, № 4(66), 2018 ж. – 50-56 б.

МРНТИ 16.21.39.

¹ S.S. Seitenova¹
Aktobe Regional State University K.Zhubanova
Aktobe, Kazakhstan

DIFFERENTIATED APPROACH TO TEACHING YOUNGER STUDENTS IN THE STUDY OF ORTHOGRAPHY

Abstract

This article discusses a differentiated approach to teaching younger students in the study of spelling. The fact that the differentiation of school education, as evidenced by the analysis of pedagogical literature, has a long history. The search for ways to improve school education invariably went on differentiation. The differentiated approach is determined by the pedagogical intuition of the teacher in connection with the realization of individualization, learning, it is a specific indicator of his pedagogical skills. A differentiated approach is required at all stages of learning. Stage of presentation of new knowledge and skills. Carrying out a differentiated approach, it is necessary, first, to lead a more thorough preparation for the assimilation of new material with precisely those children who need it. And secondly, after the primary frontal explanation, you need to repeat it, and maybe more than once, for individual groups.

Keywords: differentiation, preschool education, intuition, teacher, implementation, individualization of teaching, pedagogical skills

¹ С.С. Сейтенова¹
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті Ақтөбе қ., Қазақстан

КІШІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ЕМЛЕНІ ОҚЫТУДА ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫ ТӘСІЛ АРҚЫЛЫ ҮЙРЕТУ

Аңдатпа

Бұл мақалада кіші мектеп жасындағы оқушыларға орфографияны меңгерудегі дифференциалдық саралап оқыту тәсілі қарастырылған. Педагогикалық әдебиеттерді талдау мектепте білім беруді саралаудың көп ғасырлық тарихы бар екенін көрсетеді. Мектепте білім беруді жетілдірудің жолдарын іздеу дәйекті түрде саралау арқылы жүзеге асырылды. Саралап оқыту мұғалімнің оқытуда даралауды жүзеге асыруға байланысты педагогикалық түйсігімен анықталады, ол оның педагогикалық шеберлігінің нақты көрсеткіші болып табылады. Саралап оқыту тәсілі оқытудың барлық кезеңінде қажет. Саралап оқытуды жүзеге асыра отырып, біріншіден, жаңа материалды меңгеруде, әсіресе, оған мұқтаж балалармен ерекше дайындық жұмыстарын жүргізу керек. Ал, екіншіден, бірінші фронталды түсіндіруден кейін оны жеке топтарда бірнеше рет қайталау керек.

Түйінді сөздер: дифференциация, мектепке дейінгі білім, педагогикалық, интуиция, мұғалім, іске асыру, даралау, оқыту, педагогикалық дағды

С.С. Сейтенова¹

¹ Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова
г. Актюбе, Казахстан

ДИФФЕРЕНЦИРОВАННЫЙ ПОДХОД К ОБУЧЕНИЮ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ОРФОГРАФИИ

Аннотация

В данной статье рассматривается дифференцированный подход к обучению младших школьников при изучении орфографии. О том что, дифференциация школьного образования, как свидетельствует анализ педагогической литературы, имеет много вековую историю. Поиск путей совершенствования школьного образования неизменно ходил на дифференциацию. Дифференцированный подход определяется педагогической интуицией учителя в связи с реализацией индивидуализации, обучения, он является конкретным показателем его педагогического мастерства. Дифференцированный подход необходим на всех этапах обучения. Этап изложения новых знаний и умений. Осуществляя дифференцированный подход, нужно, во-первых, повести более тщательную подготовку к усвоению нового материала именно с теми детьми, которые в этом нуждаются. А во-вторых, после первичного фронтального объяснения нужно его повторить, и может быть не один раз, для отдельных групп.

Ключевые слова: дифференциация, дошкольное образование, интуиция, учитель, реализации, индивидуализации обучения, педагогических навыков

Introduction. This article discusses a differentiated approach to teaching younger students in the study of spelling. The fact that the differentiation of school education, as evidenced by the analysis of pedagogical literature, has a long history. The search for ways to improve school education invariably went on differentiation. The differentiated approach is determined by the pedagogical intuition of the teacher in connection with the realization of individualization, learning, it is a specific indicator of his pedagogical skills. A differentiated approach is required at all stages of learning. Stage of presentation of new knowledge and skills. Carrying out a differentiated approach, it is necessary, first, to lead a more thorough preparation for the assimilation of new material with precisely those children who need it. And secondly, after the primary frontal explanation, you need to repeat it, and maybe more than once, for individual

Differentiation of school education, as evidenced by the analysis of pedagogical literature, has a long history. Search of ways of improvement of school education always went for differentiation.

The differentiated approach is determined by the teacher's pedagogical intuition in connection with the implementation of individualization, training, it is a specific indicator of his pedagogical skills. In pedagogical literature the interpretation of the term "differentiated instruction" given by many scientists, such as: Butuzov I.D., Bansky K.Yu., Kirsanov A.A., Rabounski E.S., Lev, M.R. and many others. We adhere to the most accurate and complete definition of Lviv M.R.: "differentiated approach-a form of organization of educational work of students on the basis of their associations within the classroom in small groups of interests, the level of readiness. Each group receives tasks of different nature, varying degrees of difficulty. A differentiated approach allows within-class pull up those lagging behind, to provide food for development each group of students. The division into groups is not permanent; different groups may be created for different types of work. The differentiated approach does not cancel unity of requirements to tasks, abilities and skills of pupils".

Methods and materials. A differentiated approach is necessary at all stages of training.

Stage of presentation of new knowledge and skills. Implementing a differentiated approach, it is necessary, first, to lead a more thorough preparation for the assimilation of new material with those children who need it. And secondly, after the initial frontal explanation it is necessary to repeat it, and can be more than once, for separate groups.

Somewhere in the second half of the school year, you can use this technique: explain the material briefly at a high level of complexity in the calculation of a group of children with high learning. Then hold an explanation of the same, more detailed and available.

The teacher can address additional questions to pupils with weak memory, inattentive, absent - minded; to pupils with good visual memory visibility helps, with motor – practical work on a Board.

Stage of consolidation and application of knowledge and skills. At this stage, the main differentiated approach is the organization of independent work. It contains the most opportunities to take into account the characteristics of students. Consider the most typical types and reception of differentiated tasks.

Teacher says 2-3 options especially. Students choose the option themselves, or each option is pre-assigned by the teacher to a specific group of students.

Individual groups are given an explanation of possible difficulties in order to prevent errors. This technique is typical for the stage of primary consolidation, when there is, in fact, "before the assimilation" of new material and problems are identified.

Some students are assisted. In the first class it is conducted orally directly by the teacher. In subsequent classes dosed assistance included in texts differencirovannoe the rear, which is most often presented on cards (as an auxiliary means used scheme, drawings, the beginning of a solution, the theoretical reference or indication of stanicu tutorial where to find this help, etc.)

Weak students for independent work are often given facilitated cards - tasks of algorithmic type, strong-the task of transferring knowledge or skills to a changed or new situation.

Thus, the differentiated approach at this stage of consolidation of knowledge is carried out mainly in the form of tasks of various difficulties and character. It is most convenient to present them in the form of individual cards. In the first class, the possibility of using these techniques appears and expands as students possess reading and the ability to perform a written instruction to the task.

Stage of testing and evaluation of knowledge and skills. At this stage, it is important to clearly determine at what level each student has learned the same knowledge and skill. Based on this, you can make up a series of tasks that increase the difficulty of the job, let them clearly imagine at what level they have mastered the material.

Homework is a special kind of independent work, as this work is carried out without direct supervision of the teacher.

Differentiation of homework helps to eliminate the overload of students with homework. It chills and reducing the volume of tasks and increasing the number of days of training, and individual work with students to increase the pace of their mental activity. Determining the content, scope and nature of tasks depends on the productivity of the student in the classroom. It is advisable to include in the homework of all students tasks that correct the shortcomings that have arisen for one reason or another, problems in the knowledge, skills of students. Taking into account the causes of errors (not learned the rule, not the distinction of any concepts, poor command of the method of action) allows not only to correct the mistake, but to prevent the appearance of analogical errors. Differentiation homework purposes: to make up for problems in the knowledge of any student (in this case, the job of the individual); to prepare students to explore new educational material; to provide students help in homework (in the card is activated background information: the rule, drawing, diagram, additional questions); to expand and Ogunlade knowledge and skills on the subject matter.

Results. At all stages of the lesson, where the differentiated work of students is applied, the following tasks should be implemented:

- Means within the classroom differentiation to improve the knowledge and skills of students, to promote the implementation of educational programs, increase the level of formation of knowledge and skills of each student individually, and thus reduce its absolute and relative backwardness;
- To develop logical thinking, creativity while relying on the zone of near development;
- To form educational and cognitive motivation;
- To create conditions for the development of interests and specific abilities of each child.

In accordance with these objectives, the technology was developed within the classroom differentiated cognitive activity of students. The students were divided into four groups. The first group of students is characterized by poor preparation for school, insufficient formation of 2-3 mental processes or the necessary General educational skills. They need constant attention from the teacher. The second group-sufficient preparedness of students in school, possession of the basic required amount of knowledge and skills. These students need some help from the teacher in summarizing what they have learned. The third group – a high degree of preparation for school, expressed cognitive motivation. These students should be directed when completing assignments. The fourth group – the highest degree of preparation for schools, the ability to creativity in the performance of tasks. These students need to be given research assignments.

Discussion. The method developed by J.A. Karaev, involves the use of multilevel tasks for these groups

Task of reproductive level on:

- remembering and updating the existing knowledge on the topics covered;
- self-acquisition of basic basic knowledge on a new topic, the formulation of rules, definitions, laws, etc.;
- fixing and application of the acquired rules, definitions and laws (reproduction of the studied in the course of application in practice).

Setting the algorithmic level on:

- systematization and ordering of the previously studied material of the changed situation;
- to the attention of the task tailored to national characteristics, which have cognitive and educational value (crosswords, rebuses, logic puzzles and other);

- verification tasks

Tasks of the heuristic level:

- deep awareness of knowledge requiring search activity.

Tasks at the creative level:

- comprehension of concepts and connections, ways of action, accumulated in teaching and life experience, power of imagination and active thinking;

- creation of a new, original (essays, reports, abstracts).

Thus, with the skillful introduction of pedagogical technology level differentiation can achieve optimal psychological stress of students with different abilities in the " zone of proximal development»

The realities of modern life is such that without the constant exchange of information, without the use of the latest communication systems and the progress of society becomes impossible. In these conditions, the requirements to the level of proficiency of all members of society both oral and written forms of speech are increasing.

It is known that communication in writing can be difficult if spelling rules are not observed. As noted by L.V. Shcherba, "to write correctly requires social integrity»

Can be effective, a system of learning spelling in terms of two-way differentiation, which assumes accounting as the specific characteristics of specific spelling phenomena and cognitive abilities of students, relevant to the process of assimilation of the phenomena.

At the level of educational material there are great opportunities for differentiation. This can be expressed in the allocation of mandatory and variable educational material. But the specifics of this section of the training course of the Russian language (spelling) is such that it is not possible to identify mandatory and optional material. So has been no selection, and prepared content and an attempt was made to develop a method block (simultaneous) explore similar spelling. The training was conducted on the material of spellings in the root, which are traditionally one of the most difficult for students.

Block (simultaneous, parallel) study of the rules of spelling in the root has, in our opinion, a number of advantages over the traditional (sequential). First of all, it is possible to achieve a higher level of generalization, as students from the moment of the first presentation can perceive the new educational material already in a systematized form.

Conclusions. Researchers suggest the following organizational structure of training:

1. At the first (preparatory) and third (additional) stages of education, it is advisable to divide students into relatively homogeneous groups. And in one group should get students who have similarities not by generalized orders (learning, learning, theme of promotion), and the private characteristics that are associated with the mechanism of mastering the orthogram in the root (for example, the level of phonetic and phonetic-graphic and grammatical-spelling relationships and generalizations).

It is important to note that in the first and not the third stages of training, there are significant differences in the management of the educational process. At the first stage, when the preliminary knowledge and skills are improved, the work in all homogeneous groups is carried out under the guidance of the teacher. When improving only students with a low rate of progress, as the rest of the students who have learned to this point the topic at the theoretical and practical level, work independently (individually, in pairs or in a group).

2. At lessons of studying of the block of spelling rules (the second stage) the most widespread and preferable is unification of pupils in groups, rather homogeneous on one sign (type of memory) and heterogeneous on all the rest. Amenities are created conditions for the development of oral speech of students, interchange of knowledge and ways of working by communicating the type of "student-student".

To improve the efficiency of spelling training for younger students, the following conditions are recommended:

- block (simultaneous) study of the rules of spelling in the root (block study of educational material);
- using the optimal combination of frontal, group and individual forms of organization of educational activities;

- targeted development of generalized orthographic knowledge and skills;

- the use of operational diagnostic system to determine the degree of mastering the spelling theme and timely evaluation of the effectiveness of training [6].

References:

1. Lviv M. R. *Dictionary-guide to the methodology of the Russian language*. – M.: Education, 1988. – 52 p.
2. Karayev J.A., Kobdikov J.W. *About one pedagogical technologies of training*//, 1998, No. 3 – P. 25-30
3. Nasyrova R.R., A.M. Sembayeva. *Introduction of pedagogical technology of level differentiation of knowledge of younger students*// *Primary school of Kazakhstan*, 2001, No. 3, p. 95.
4. Shcherba L.V. *Selected works on Russian language*. – Moscow, 1957, 6 p.
5. Seitenova S.S. *Methodological foundations of language education and the literary development of younger students/ under the editorship of Professor T.G. Ramzaeva, Saint Petersburg*, 1999. – 117 p.
6. *From the experience of teachers of Belgorod. Formation of logical thinking of students in teaching word formation // Elementary School*. 1994. №12. – P.65-72.

МРНТИ 10.02.19

Zh.Suleimenova¹, Zh.M.Duisebekova², Zh.Shaimerdenova²

¹ *Kazakh National Women's Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan*

² *Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan*

USING INTERNET TESTING IN EVALUATING THE CULTURE OF SPEECH OF FUTURE TEACHERS

Abstract

Speech culture issues are not a private affair of philologists, but a problem of a nationwide scale. For teacher education this problem is especially important. Since the training of future teachers includes a variety of skills in speaking, the ability to freely use language tools. We also all know that they try to give a lot in formations remotely or using ICT. One of them is internet testing. The article talks about the methodological foundations of using internet testing in teaching speech culture to future teachers.

Keywords: speech culture, information and communication technology, Internet testing, oral speech, future teachers.

Ж.Н. Сүлейменова¹, Ж.М. Дүйсебекова², Ж.Қ. Шаймерденова²

¹*Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан*

²*Сүлейман Демирель университеті, Алматы қ., Қазақстан*

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ СӨЗ МӘДЕНИЕТІН БАҒАЛАУДА ИНТЕРНЕТ-САУАЛНАМА ӘДІСІН ҚОЛДАНУ

Аңдатпа

Сөз мәдениеті бүгінде тек филологтардың ғана емес, жалпы мемлекеттік деңгейде айтылатын мәселелердің біріне айналды. Болашақ мұғалім мамандығының иегерлері үшін бұл ерекше өзекті екені белгілі. Себебі болашақ педагог маманды даярлауға ауызша сөздің түрлі жағдаятта қолданысын, тілдік бірліктерді еркін пайдалану секілді дағдылар жатады. Сондай-ақ, қазіргі таңда білім беру саласында көптеген білік-тіліктерді қашықтықтан немесе АКТ көмегімен беруге тырысатынын да білеміз. Соның бірі интернет-сауалнама әдісі болмақ. Аталмыш мақалада болашақ мұғалімдердің сөз мәдениетін дамытуда интернет-сауалнаманы пайдаланудың әдіснамалық негіздері туралы айтылады.

Кілт сөздер: сөз мәдениеті, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, интернет-сауалнама, ауызша сөз, болашақ мұғалімдер.

Ж.Н. Сулейменова¹, Ж.М. Дүйсебекова², Ж.К. Шаймерденова²

¹Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан

²Университет Сулеймана Демиреля, г. Алматы, Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРНЕТ-ТЕСТИРОВАНИЯ В ОЦЕНИВАНИИ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация

Вопросы культуры речи – это не частное дело филологов, а проблема общегосударственного масштаба. Для педагогического образования указанная проблема особенно важна. Так как подготовка будущих учителей включает в себя разнообразные навыки владения речью, умение свободно пользоваться языковыми средствами. Также мы все знаем, что сейчас многое в образовании стараются дать дистанционно или с использованием ИКТ. Одной из них является Интернет-тестирование. В статье говорится о методологических основах использования интернет-тестирования в преподавании культуры речи будущим учителям.

Ключевые слова: культура речи, информационно-коммуникационные технологии, интернет-тестирование, устная речь, будущие учителя.

The problems that higher education institutions faced during the transitional period of the end of the 20th and the beginning of the 21st centuries demanded that scientists and practitioners look for new approaches to the improvement of the educational process, to the creation of personality-oriented technologies. The increasing requirements for the quality of training causes the need to improve the system of managing the volume of knowledge offered to students for mastering, and the mandatory control of the assimilation of this knowledge. Control is a procedure for obtaining information about an activity and its results, a procedure that provides feedback [1].

Nowadays it is not enough to reduce the quality of education only to fixing the level of knowledge and skills of students, taking into account those enrolled in universities or winning contests or competitions - the problems of education require different approaches to the organization of the educational process and other management actions. It is necessary to resolve the issue of an objective assessment of the quality of education, to provide a theoretical justification for the criteria and methods [2].

“The task of modern education is not just to communicate knowledge, but also to transform knowledge into a tool for creative development of the world” [3, 17]

For the majority of the faculty of universities of Kazakhstan, the decisive factors determining the level of students' knowledge. Today there are many programs based on assessments of knowledge, such as PISA, PIRLS, TIMSS. And many of them are based on tests [4, 122].

Of these or other disciplines, the degree of mastering the knowledge and skills of the students is appropriate, as well as the Turkish approaches in the application of knowledge and skills both in the educational process and in practice. It is well known that didactic principles, based on a comparison of the results of learning, as well as the performance of tasks, provide a clear idea of how well each person has the necessary knowledge and skills. Moreover, they allow students to objectively and individually evaluate students according to the level of mastering individual disciplines and certain topics, which undoubtedly contribute to the improvement of not only the educational process, but also the effectiveness of education, therefore, both traditional and computer forms of knowledge control are widely used in universities.

To optimize the process of the formation of students' knowledge, it is important to understand the process of mastering information by an individual and the structure of his cognitive actions. The acquisition of knowledge, the formation of skills and abilities, the development of abilities has a certain logical sequence: the perception of educational material - comprehension - memorization - the application of the learned in practical activities.

According to scientists [5, 184], to achieve high results in training, the following conditions must be met:

- formation of an active attitude to learning;
- ensuring the consistent presentation of educational material;
- demonstration and consolidation in the exercises of various techniques of mental and practical activities;
- application of knowledge in practice

Therefore, in our opinion, it is inappropriate to place the main controlling function on the final control in the form of a traditional exam. Today the classic exam is a belated form of feedback in the teaching system, when the revealed marriage, as a rule, cannot be eliminated [6]. For example, in educational institutions in the United States, the final grade is made up not only of the exam result, but also of the work carried out throughout the

school year. Much attention is paid in the works of foreign researchers to the current and final control [7]. Scientists note the close relationship of these types of control and believe that the final control should be based on work that has been performed throughout the school year.

In universities of Kazakhstan, current control is underestimated, its fundamental importance for the accumulation and consolidation of students' knowledge is not understood. Perhaps such an attitude was influenced by the organization of training even before the revolution schools, fundamentally excluding the possibility of control and management of the learning process by teachers.

Famous scientist E.N. Perovsky made a significant contribution to pedagogy in the development of the theory of control, he summarized and analyzed the experience of the Soviet school in the first four decades of the 20th century, gave recommendations on how to organize pedagogical process and individual forms of control. E.N. Perovsky, under the test of knowledge, understood their control, which provided for both training and education of pupils [8].

Properly organized control of the training of trainees should be:

- systematic (all major issues of the program must be reflected in the control tasks);
- systematic (allows you to identify the degree of mastery of knowledge and skills, have a comprehensive impact on the educational process, stimulating the independent work of students);
- objective (makes it possible to reasonably evaluate the successes and shortcomings of learning activities, regardless of the teacher's personal attitudes);
- economical (does not take a lot of time from the teacher and the student, provides analysis of the work and an objective assessment in a relatively short time);
- simple (does not require complex devices and methods of use);
- foreseeable (it is necessary to make the results vivid and vowels).

The control objectives will be:

- 1) timely identification of gaps in knowledge and the elimination of these gaps;
- 2) determining the nature of errors and their correction;
- 3) establishing and eliminating the causes of errors;
- 4) consolidation and systematization of previously acquired knowledge;
- 5) the formation of general and professional skills and personal qualities;
- 6) identifying the readiness of students to study the next topic;
- 7) the development of cognitive interest in the subject;
- 8) the formation of the ability to self-and mutual assessment of educational activities;
- 9) the formation of the correct attitude to the phenomena of the world.

In the educational process, all these functions are interrelated and correlate with the types, methods and forms of control.

Under the type of control understand the characteristics of the control, depending on which of the tasks of control is solved and which of its functions is implemented most fully. The following types of pedagogical control can be distinguished:

1) input control is carried out at the beginning of the study of the discipline or section for determine the initial level of student learning, as well as the degree of its readiness to the sedation of new material;

2) current control is designed to observe the learning process in dynamics. This control makes it possible to diagnose the assimilation of elements of the curriculum, motivates learning, reveals the degree of assimilation of the educational material and helps indirectly carry out immediate repetition, which is necessary to consolidate knowledge. Current control is carried out systematically and therefore allows the teacher to establish constant feedback, which makes it possible not only to exercise control over the course of the learning process itself, but also, if necessary, adjust this activity;

3) thematic control is implemented to assess the student's educational achievements at a certain stage, upon completion of the study of any part of the course;

4) the final control is carried out after studying a larger section or the entire training course in order to determine the level of student learning in a given subject;

5) the final control is carried out at the end of the university student. The results of the final control must comply with the requirements of state educational standards [9].

In addition to the types of control, the educational process uses various methods: oral (individual and frontal), written, practical (laboratory), machine and self-control.

The control method is the organization of control elements for the implementation of activities in the control system.

Any of these control methods can be carried out in the educational process through numerous forms of knowledge control. These include examinations and tests, oral and written surveys, colloquiums, control, laboratory and accounting and graphic works, tests, course and diploma projects, essays and so on [10].

The testing method is widely known abroad (USA, France, Germany, England, etc.). As a measuring system, tests are used in most countries of the world. The development and use of tests are based on scientifically grounded theory and are confirmed by numerous studies.

Under the test, as a rule, refers to the test of knowledge and skills of students in a particular subject. The word "test" itself is of English origin and means all-round tests and checks aimed at assessing the state of an object or phenomenon [11]. The definition of the test in the pedagogical literature is not unequivocally given.

B.C. Avanesov believes that the test consists of tasks, the rules of their application, marks for each task and recommendations for the interpretation of test results [12].

In the modern scientific world, there is a very predictable situation regarding tests. On the one hand, one cannot but agree that tests are the original method for studying a wide range of problems in sociology, psychology, pedagogy, medicine, and technology, but on the other hand, a reserved attitude to tests can be observed (especially in Kazakhstan, Russia and some European countries). Although it must be admitted that the use of testing in various sciences has made the test an interdisciplinary method for measuring various characteristics.

At the beginning of the 20th century, the pedagogical direction in testing was also determined.

American scientist V.A. McCall divided the tests to determine the level of mental development in pedagogical and psychological. The main task for the pedagogical tests was to measure the pupil's uniformity in one way or another.

The twenty-first century poses very different tasks for higher professional education, but the main one is the improvement of education. Today, our education system can compete with the education systems of the advanced countries of the world, but these benefits are lost and can be lost completely if a general education policy that is not widely supported by the public is formulated, which should preserve the level of education already existing in the country.

The idea of an online exam in the field of vocational education has attracted the attention of universities and scientists because a unified federal bank of measurement materials and a unified technology for processing results can provide assistance to universities, academies and institutes.

The purpose of the online exam is:

- assessment of the level of training of students in accordance with the requirements of state educational standards;
- the creation of elements of the internal university quality assurance system in terms of external independent assessment of the results of student learning [13].

The importance of the Internet exam is that students of the same specialty from different universities throughout the country at the same time perform the same certification pedagogical measurement tasks.

Another advantage of the online exam is that it is conducted in two modes: on-line, when students take the exam online, and off-line mode, when assignments are sent to the university by email.

The teacher's professionalism presupposes complete clarity in his understanding of the need to form a holistic cultural educational space. The teacher should be clearly understood and implemented with different language means the idea that all components of the content of general education and the basic culture of the individual are interrelated and interdependent.

Because a professional teacher should not only be aware of, but also put into practice such an approach, the basis of which consists of a unity of meaningful and the procedural aspects of the activity of the content of education in all aspects of the activity of the content of education in all its elements at all levels of development of society, science, culture and personality.

In order for the future teacher to become a professional person, it is necessary to develop speech culture, speech skills. A teacher's speech skill consists of numerous components, the most important of which are culture and rhetorical efficacy of speech.

Speech mastery begins with mastering the norms of the language in their specific speech expression in various activities: speaking-listening, writing, considered in the unity of the primary and secondary activities as mutually supposing each other. The main components of the teacher's speech mastery are speech culture, speech hearing, diction, proficiency in speech, erudition, verbal memory, improvisational abilities that allow you to perform role and positional speaking, and resolve problems of communication. V.A. Sukhomlinsky said that every teacher, no matter what subject he teaches, should be a philologist, because as a layer, it is the most important pedagogical tool, and cannot be replaced by anything.

In the twenty-first century, Kazakhstan again, as it was more than once when solving its complex problems, faces a choice, because any problem (economic, social or pedagogical) has several solutions. And if we want our country in the coming new century “to go onto the main road of civilized self-development” [9, 471], then in the field of education, the younger generation should be guaranteed a high level of education quality, and for this it is necessary to give an objective assessment of this quality of education. Among the innovative technologies designed to assess the quality of knowledge and the quality of education, Internet technology is one of the leading ones.

The cognitive-practical orientation of the subject “Kazakh language and culture of speech” implies that students acquire knowledge of language and speech and develop their language and speech skills. In order to outline the main ways of forming future communicative skills of future teachers, they need to be diagnosed – the study of the existing state of speech training of students of a teacher training institute with the aim of creating a didactic system for the development of speech culture. From this it follows that the Internet testing should take place in stages.

Diagnosis is the activity of establishing and studying the signs characterizing the state of a system in order to predict possible deviations and prevent disruptions to normal operation [13, 119].

This chapter analyzes the knowledge and skills that are formed as a result of improving the quality of oral speech of students of humanitarian and non-humanitarian specialties of the higher education institution, as well as curricula and educational literature on the subject “Kazakh language and culture of speech” for the specified specialties. The data below is obtained from an ascertaining study, the description of the organization and the results of which constitute the content of this paragraph.

The content of the work on perfecting the qualities of students' speech culture includes mastering two groups of knowledge and skills:

- a) communicative knowledge and skills common to oral and written language;
- b) private communicative knowledge, abilities, skills:
 - characteristic for writing;
 - specific for oral speech.

The first group of knowledge and skills should include the knowledge necessary to create a text in accordance with its theme, the main idea, knowledge of methods of collecting and systematizing the material to the statement, the ability to create different types of text, oral and written statements and so on. To communicative knowledge, skills and abilities, characteristic for writing, belong knowledge of ways of registration and ability improve writing, work with different genres of written statements. Communicative knowledge, skills and skills specific to oral speech include knowledge of the means of expressiveness of oral speech: the basic tone of utterance, logical stress, pause, tempo of speech, the degree of loudness, and non-verbal means of communication (attitudes, gestures), the ability to express one's thoughts in accordance with the norms of a literary language, to build oral statements in a certain genre (critical speech, academic report, business conversation, etc.). The task set by us at this stage of the study is the need to determine the content of the work to develop the skills of both speaking and writing, taking into account the peculiarities of working on common for speaking and writing, communicative knowledge and skills.

The analysis of psychological, pedagogical and methodical literature made it possible to single out the following features as the main features of the speech culture:

- possession of the skills of selection of language means, ensuring the accuracy of speech in the semantic sense, the correctness of speech in the functional and stylistic sense, expressiveness - in the aesthetic one;
- possession of pragmatic methods in speech activity associated with the tasks of emotional and intellectual impact on the student;
- the ability to organize and conduct a dialogue using a variety of issues: conceptual, heuristic, and others;
- the ability to build a coherent monological text, appropriately included in the structure and context of the lesson;
- mastering the terminological culture;
- possession of non-drag-oriented speech etiquette.

Based on the foregoing, we can safely say that Internet testing is in no way inferior to traditional methods for evaluating the culture of speech of students.

References:

1. Ksenzova G.Yu. *Assessment activity of a teacher* / G.Yu.Ksenzova. – M.: Pedagogical Society of Russia, 1999. – 121 p.
2. Gutnik G.V. *The quality of education as a system-forming factor of regional educational policy* / GB. Gutnik // *Standards and Monitoring in Education*. -1999. -. № 3. – P. 28-34.

3. Clarin M.V. *Innovative learning models in foreign pedagogical searches* / M.V. Klarin. – М.: Arena, 1994. – P. 17.
4. *Bulletin of Kazakh State Women's Teacher Training university*// №1 (73) 2018. – 192 p.
5. Zaitsev V.N. *Practical didactics: a tutorial* / V.N. Zaitsev. – М.: National Education, 1999. – 224 p.
6. Semenov V.A. *Management of students' cognitive actions on their personal routes in the space of didactic (their work experience)* / V.A. Semyonov // *School technologies*. – 1996. – № 6. – P. 69-70.
7. Ebel R-L *Essentials of Educational Measurement* Englewood Cliffe, N.-Y.: PrenticeHall, 1972.
8. Perovsky E.N. *Knowledge test in secondary school* / E.N. Perovsky. – М.: Enlightenment, 1960. – 511 p.
9. Vasiliev P.A. *Qualimetric foundations of rating system of students' knowledge control: author. dis Cand. ped. Sciences* / P.A. Vasiliev. – Izhevsk, 1998. – 32 p.
10. Filipchuk O.V. *Psychological and didactic peculiarities of knowledge control in a technical university (in the example of the "English language" discipline): dis.* / O.V. Filinchuk. – Yoshkar-Ola, 2002. – 205 p.
11. Bepalko V.P. *Pedagogical anashz some popular test systems* / V.P. Bepalko // *School technologies*. – 2006. – №3. – p. 126-140.
12. Avanesov B.C. *Tests in a sociological study* / B.C. Avanesov. – М.: Science, 1982. – 199 p.
13. Kiseleva V.P. *Methods for assessing the quality of mathematical training of students in order to certify educational institutions: Ph.D ped. Sciences* / W.P. Kiseleva. – Yoshkar-Ola, 2006. – 179 p.

МРНТИ 14.27.09

М.Д. Тажубаева¹

¹Казахский национальный женский педагогический университет
г. Алматы, Казахстан

РОЛЬ ЛЕКСИЧЕСКОЙ БАЗЫ В ФОРМИРОВАНИИ ПОЛИЯЗЫЧИЯ В ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Аннотация

Организация двуязычных (полиязычных) дошкольных учреждений, соотношение обучения второму / третьему языку на специальных занятиях с повседневным общением на новом языке - эти вопросы жизненно важны для современной системы дошкольного воспитания. Педагогам давно приходится практически решать проблемы координации двух или более языков в учебно-воспитательном процессе. Исходя из этого, мы предлагаем научно-обоснованный комплексный подход к решению проблемы.

Полиязычие в воспитательно-образовательном процессе детского сада рассматривается нами одновременно с социолингвистических, психолингвистических, психолого-педагогических и лингво-дидактических позиций.

Особую роль в данном комплексном подходе занимает формирование лексической базы как одной из эффективных в освоении иностранного языка.

Ключевые слова: полиязычие, дошкольное учреждение, лексическая база.

M.D. Tazhibayeva¹

¹Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

THE ROLE OF LEXICAL BASE IN THE FORMATION OF MULTILINGUALISM IN PRESCHOOL INSTITUTIONS

Abstract

The organization of bilingual (multilingual) pre-school institutions, the ratio of teaching the second / third language in special classes with everyday communication in the new language - these questions are vital for the modern system of pre-school education. Teachers have long had to practically solve the problems of coordinating two or more languages in an educational process. Based on this, we propose a scientifically-based comprehensive approach to solving the problem.

Multilingualism in the educational process of the kindergarten is considered by us simultaneously from sociolinguistic, psycholinguistic, psychological, pedagogical and linguistic didactic positions.

The formation of the lexical base as one of the most effective in mastering a foreign language plays a special role in this integrated approach.

Keywords: multilingual, preschool, lexical base.

М.Д. Тажимаева¹

¹ *Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан*

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ МЕКЕМЕЛЕРДЕ КӨПТІЛДІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЛЕКСИКАЛЫҚ БАЗАНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Екі тілде (көптілді) мектепке дейінгі мекемелерді ұйымдастыру, жаңа тілде күнделікті коммуникациямен арнайы сыныптарда екінші / үшінші тілдерді оқытудың қатынасы – бұл мәселелер мектепке дейінгі білім берудің қазіргі заманғы жүйесі үшін өте маңызды. Мұғалімдер ұзақ уақыт бойы білім беру үдерісінде екі немесе одан да көп тілдерді үйлестіру мәселелерін іс жүзінде шешуге мәжбүр болды. Осыған байланысты біз проблеманы шешуге ғылыми тұрғыдан кешенді көзқарас ұсынамыз.

Балабақшаның оқу үрдісінде көптілділік бізді әлеуметтік лингвистикалық, психолінгвистикалық, психологиялық, педагогикалық және лингвистикалық дидактикалық позициялардан бір мезгілде қарастырады. Шет тілін меңгерудегі ең тиімді бірі ретінде лексикалық базаны қалыптастыру осы кешенді тәсілде ерекше рөл атқарады.

Кілт сөздер: көптілді, мектепке дейінгі, лексикалық база.

Введение. На современном этапе тенденция к интеграции завоевала большую популярность во всех областях науки, а в ситуации мультилингвизма она диктуется природой и сущностью многоязычия как своеобразного проявления многоаспектной и неоднозначной речевой способности человека. Максимально непротиворечивое развитие этой способности может происходить лишь в специально обустроенной коммуникативной среде.

Таким образом, изучение возможностей организации трехязычного дошкольного учреждения должно осуществляться на мультидисциплинарной основе, на глубоком понимании самой природы полиязычия.

Методика. Традиционно в отечественной науке создание методик комплексного изучения полилингвизма относится к области социальной лингвистики. Например, занимаясь трехязычием, необходимо учитывать характеристики социальной группы говорящих, их территориальную отнесенность, возраст, профессию, образовательный уровень, культурно-исторические особенности (уклад и традиции, своеобразие образного мышления, восприятие действительности). Аспект комплексного полилингвистического изучения должен быть связан с рассмотрением исследуемого материала, как на уровне языка, так и на уровне речи, исходя из данных стилистического, фразеологического, лексико-семантического, синтаксического, морфологического и фонологического анализа. Именно такого комплексного подхода к употреблению речи разными участниками речевых актов, в роли которых выступают взрослые и дети в процессе обучения второму и третьему языку, мы и придерживаемся. При рассмотрении такого комплексного подхода нужно учитывать как парадигматические, так и синтагматические отношения в языке: парадигматические (тематические группы слов), синтагматические (построение словосочетаний, а затем простых предложений). В данной связи роль формирования лексической базы представляется актуальной, в связи с тем, что во многих методиках по усвоению иностранного языка, она является основополагающей.

Результаты

1.1. Овладение иностранным языком детьми

Известно, что в возрасте до трех лет ребенок овладевает обоими языками спонтанно, благодаря действию тех же механизмов, которые обеспечивают овладение родным языком. После трех лет эти механизмы начинают меняться и в последующем затихают. Говоря о полилингвизме, невозможно обойти вопрос билингвизма, который был отличительной чертой нашего государства долгие десятилетия. Билингвизм детей дошкольного возраста существенно отличается от билингвизма взрослых своей нестабильностью, динамичностью, трудностями тестирования, и в этом сходятся все исследователи. Изучение характера овладения двумя языками у детей сталкивается с необходимостью определить, есть ли зависимость объема произносимой на одном и другом языках речи от особенностей ее поступления, от личностей окружающих и их отношения к ребенку, от условий переключения с языка на язык или перехода от одного языка к другому. Перед ребенком, овладевающим вторым языком, стоит двойная задача: у него не обязательно

сформируются две лингвистических системы, но все равно в языках есть какие-то несовпадающие части, и они выучиваются дополнительно. Смещения происходят, но на очень ранней фазе; овладение двумя языками, насколько показывают исследования, длится, вероятно, не больше, чем обычно одним; не отмечено явных задержек в когнитивном и социальном развитии таких детей. Напротив, многие отмечают, что теоретическое, абстрактное мышление у билингвов развивается раньше, быстрее, лучше, чем у монолингвов.

При всей разнице множества ситуаций восприятия и усвоения каждого из языков психолингвистические (т.е. связанные с отражением языка в сознании говорящих, с исследованием языковых явлений психологическими методами) особенности вербального (т.е. словесного, речевого, языкового) поведения детей-билингвов скорее похожи, чем различны. Точнее, психолингвистические закономерности овладения первым и вторым языком в дошкольном возрасте, как бы ни варьировали стратегии приобретения языка детьми внутри каждой из существующих возможностей приобщения к нему, сохраняют в целом одни и те же черты. Поэтому иногда просто говорят о первых языках как о таких, которые усваиваются природным, естественным образом маленькими детьми, и о вторых и третьих языках, которые осваиваются в результате управляемого или неуправляемого процесса обучения после того, как первым или первыми человек уже овладел.

Еще В.А. Артемов обращал внимание на разницу в обучении языку и речи, рассматривал взаимосвязи развития иностранного языка, мышления и поведения [1, 31]. Безусловно, у дошкольников и восприятие, и понимание иноязычной речи иное, чем у взрослых: развиваясь под влиянием смещения языков в окружении, эти психические функции по-другому ориентируют ребенка и готовят его к большей избирательности и изобретательности при анализе звучащей речи. Если у взрослого некоторые процессы обучения можно перевести в план произвольности, сделать их более осознанными, например, введя письменную опору, то у дошкольников непроизвольность преобладает, и только за счет искусственной мотивации, прежде всего, *игровой*, удастся сделать их хоть сколько-нибудь осознаваемыми. Зато огромное преимущество дошкольного возраста состоит в легкости достижения единства подражания и осознанного действия, которое нелегко разрушить.

1.2. Роль лексической базы в освоении языкам

В свете этого подчеркнем наиболее эффективное воздействие и огромную роль языковых игр, опирающихся на лексическую базу, при внедрении трехязычия.

Языковые игры (шарады, анаграммы, перевертыши, загадки, скороговорки, обыгрывание омонимических явлений, каламбуры, вопросы с подвохом и др.) довольно широко с давних пор используются взрослыми при общении с детьми и в практической педагогике (в том числе народной). Языковые игры можно рассматривать как своеобразное внешнее проявление действия механизмов порождения речи, как намеренное выведение на уровень сознания того в речемыслительных процессах, что в сформированной речемыслительной деятельности обычно должно протекать фактически подсознательно, оперативно, без внешнего проявления в речи, но без чего невозможно построение правильного – в соответствии с грамматической и семантической системами данного языка – и адекватного описываемой внеязыковой ситуации высказывания.

Есть основания предполагать, что формирование операционных навыков человека происходит с использованием метода «проб и ошибок» и правила комбинаторики и селекции языковых и мыслительных единиц усваиваются на практике пользования речью, осознаются на фоне «ошибок», отступлений от этих правил.

Намеренное насыщенное использование взрослыми «ошибок» в игровых ситуациях способствует, вероятно, более быстрому усвоению «правил». Языковые игры, естественно, можно рассматривать и как средство развития фантазии у ребенка, без чего не могут проявиться способности человека к художественному творчеству и конструкторской деятельности. Языковые игры используются и взрослыми при особых стратегиях общения: при неформальном (дружеском) общении, полемическом и некоторых других. Следовательно, применяя языковые игры, взрослые могут целенаправленно формировать у детей навыки социального поведения, социальной ориентации.

Формирование лексикона ребенка в условиях искусственного полилингвизма проходит сначала этап смещения кодов, затем – дифференциации кодов и в дальнейшем зависит от того, общение на каком языке становится преобладающим.

1.3. Аспекты становления понимания и производства речи

Строя программы обучения детей, нельзя не принимать в расчет те аспекты становления понимания и производства речи, которые обеспечивают усвоение иноязычного материала [2, 185-220]. Практическое

значение имеет разделение управляемого (через преподавание) и неуправляемого овладения вторым языком. Неуправляемое развивается в повседневной коммуникации (при этом имеются задачи оптимального использования наличествующего репертуара речевых средств как для производства, так и для понимания высказываний и постоянного улучшения по отношению к языку-цели и используются стратегии избегания; те, кто учит язык, меньше думают о грамматике и формах, чем об успехе коммуникации), а также путем несистематических неинтенциональных попыток направить его. При управляемом важно разграничивать понятия: «иностранный – второй» язык и «изучать – овладевать»; материал специально подготовлен; последовательность подачи материала иная; коммуникативная задача не состоит в достижении взаимопонимания, а в следовании определенной норме. Третья форма овладения языком – повторное. Носитель языка вдруг не может перерабатывать непотерянную информацию о каком-то языке. У такой утраты языка отмечаются разные стадии: от забывания отдельных слов и конструкций до полной потери.

Обсуждение. Чтобы решить, какое место в образовании и развитии полиязычия у дошкольников призван играть детский сад, необходимо понять, с одной стороны, какое значение придается в обществе полиязычию (в РК на сегодняшний день выбран вектор трехязычия), с другой – какое место в социальной системе страны отводится дошкольным учреждениям.

Изучение возможностей и хода преподавания иностранного языка в детском саду - не очень глубоко разработанная, хотя широко представленная отрасль лингводидактики. Одни ученые подчеркивают благоприятную атмосферу занятий, другие методисты пишут о применении разнообразных вспомогательных дидактических средств, третьи составляют программы и конспекты занятий по обучению языку, четвертые анализируют учебные передачи для дошкольников. Лишь небольшая часть разрабатывает психолого-педагогические основы методики обучения дошкольников, акцентируя внимание на единстве слова и действия, иерархии речевых умений и навыков при понимании и производстве речи, поэтапном формировании операций, а затем действий на втором языке, чередовании индивидуальных и коллективных заданий, опоре на ситуативность, наглядность, мотивированность.

Заключение. Среди организационно-методических и общепедагогических принципов функционирования трехязычного дошкольного учреждения выделяются, прежде всего, те, которые направлены на работу по второму, третьему языку. Говоря об общедидактических и развивающих принципах обучения второму и третьему языку, перечисляют такие из них, как воспитывающее и развивающее обучение, научность, систематичность, преемственность и перспективность, сознательность, доступность, связь теории с практикой, наглядность, прочность знаний, умений и навыков, индивидуальный подход к учащимся, добровольность, практическая и коммуникативная направленность, учет особенностей родного языка. Некоторые из этих принципов применимы только в школе, другие относятся и к процессу преподавания второго (третьего) языка в детском саду. Опыт отечественных детских садов по обучению русскому и английскому языку как второму позволяет опереться на тот факт, **что ни одна конструкция не может быть усвоена полностью и сразу, что это длительный и сложный процесс поэтапного овладения практическими умениями и навыками:** узнавать конструкцию в потоке речи и понимать те отношения, в которые вступают слова, входящие в эту конструкцию; умение образовывать нужные словоформы; умение преобразовывать эти конструкции. Эти общие положения требуют существенной коррекции в случае, когда обучение становится смешанным: в нем принимают участие и дети с разными степенями двуязычия.

Таким образом, при организации полиязычных дошкольных учреждений следует учитывать комплексный подход, подбор высококвалифицированных специалистов и соответствующей учебно-методической литературы.

Список использованной литературы

1. Артемов В.А. Психология обучения иностранным языкам. – М., 1969. – 279 с.
2. Леонтьев А.А. Исследование детской речи // Основы теории речевой деятельности. – М., 1974. – С. 25-30.
3. Шахнарович А.М. К проблеме языковой способности (механизма) // Человеческий фактор в языке: язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – С. 185-220.
4. Артемов В.А. Психология обучения иностранным языкам. – М.: Просвещение, 1965. – 279 с.
6. Банкевич Л.В. Тестирование лексики иностранного языка // Банкевич Л.В. – М.: Высшая школа, 1981. – 112 с.

АУДАРМАТАНУ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ TRANSLATION

МРНТИ 811.111

М.Б. Асыл¹, Г.Қ. Қатбаева¹

¹ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ДАҒДЫЛЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУЫ

Аңдатпа

Кішкентай форматтағы мәтін немесе микромәтін феномені тілші мамандармен мәтін лингвистикасы шеңберінде белсенді түрде зерттеліп келе жатыр. Кішкентай форматтағы мәтіндер ретінде афоризмдер, мақал-мәтелдер, сентенциялар сияқты «кішігірім форматтағы» мәтіндер түсініледі. Мақалдар, мәтелдер, афоризмдер барлық әлем елдерінің тілдерінде бар және де олар мемлекеттің ұлттық болмысын, халықтың тұрмыстық және тілдік ерекшелігін бейнелейді. Осы тұрғыдан алғанда, шет тілін меңгеру барысында ғасырлар бойғы мәдениетті өзіне сіңірген сол тілге тән сөз тіркестерін де меңгеру өте маңызды болып табылады. Қытай тіліндегі тұрақты сөз тіркестерді мәтін ішінде анықтап, түсіну ғана аздық етеді, сонымен қатар оларды ана тіліне дұрыс аудару да керек. Бұл мақалада қытай тілінің фразеологиялық бірліктері болып табылатын гуаньюньюларды аударудың ерекшеліктері қарастырылады. Авторлар қытай-қазақ тілдері жұбында жиі кездесетін аударма тәсілдеріне де тоқталады. Аудармашының кәсіби құзыреттілігіне кіретін дағдыларды қалыптастырмай, дұрыс, нақты аударма жасау да мүмкін болмайды. Лексика-фразеологиялық деңгейде қытай тілінен қазақ тіліне аударудың негізгі тәсілдерін меңгеру бүгінгі жас қытайтанушылардың негізгі міндеті болып саналады.

Кілт сөздер: қытай тілінің фразеологиясы, аударма ерекшеліктері, гуань юн юй, аударма тәсілдері, эквивалент.

M.Assyl¹, G.Katbayeva¹

¹ al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

TRANSLATION OF THE CHARACTERISTIC EXPRESSIONS OF THE CHINESE LANGUAGE INTO THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract

This article discusses the peculiarities of the translation of phraseological units of the Chinese language - guanyongyu, taking into account their national specifics, and also identifies certain translation techniques that are most often used when working with the Chinese-Kazakh language pair. Phraseological momentum attracts the attention of linguists for its rich imagery and deep meaning of structural components - without considering the semantic and etymological components of phraseological units it is impossible to decipher and understand their meanings. Without the developed skills and abilities that are within the professional competence of the translator, it is impossible to carry out the correct translation. In this paper, authors identified the main methods of translating from Chinese into Kazakh at a lexical and phraseological level.

Key words: Chinese phraseology, translation features, translation techniques, guanyongyu, equivalent.

М.Б. Асыл¹, Г.К. Катбаева¹

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

ПЕРЕВОД ПРИВЫЧНЫХ ВЫРАЖЕНИЙ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА НА КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация

В данной статье рассматриваются особенности перевода фразеологических единиц китайского языка – гуаньюев, с учетом их национальной специфики, а также выделяются отдельные приемы перевода, которые наиболее часто применяются при работе с китайско-казахской языковой парой. Фразеологические обороты привлекают внимание лингвистов своей богатой образностью и глубинным смыслом структурных компонентов, – без рассмотрения семантической, а также этимологической составляющих фразеологизмов невозможно расшифровать и понять их значения. Без сформированных умений и навыков, входящих в профессиональную компетентность переводчика, осуществить правильный перевод представляется невозможным. В данной работе были определены основные приемы перевода с китайского на казахский язык на лексико-фразеологическом уровне

Ключевые слова: фразеология китайского языка, особенности перевода, приемы перевода, гунь юн юй, эквивалент.

Кіріспе. «Аударма» және «аударма қызметі» қазіргі тіл білімі саласындағы зерттеулердің қиын сала-ларының бірі саналады. Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасының арасындағы қатынас-тардың дамуына байланысты жоғары санаттағы аудармашыларды дайындау бүгінгі қазақстандық білім берудің алдына қойылған негізгі мақсат. Дайын сөз тіркестерді қолдана алу және де аударманың түрлі әдіс-тәсілдерін пайдалану – сауатты аударма жасаудың негізі болып саналады. Мәтінде түсінуге қиындық туғызатын бірліктерді кездестіргенде, аудармашы сол тіл елінің тарихымен, мәдениетімен жетік таныс болуы қажет. Әсіресе егер де ол бірліктер тұрақты сөз тіркестер болса.

Қазіргі таңда қытай тіліндегі фразеологизмдерді қазақ тіліне аударылу мәселесі қазақ аударматануындағы өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Қытай тіліндегі тұрақты сөз тіркестерді орыс, ағалшын тіліне аудару мәселесі кеңінен қарастырылған болса, қазақ тіліне аудару мәселесі әлі де төменгі деңгейде. Қазақстандық қытайтанушы-тілші мамандар арасында бұл мәселені қарастыру үлкен ізденісті қажет етуде. Қазақ және қытай фразеологизмдерін біріктіріп, екі тілдегі фразеологизмдердің ерекшеліктері мен ұқсастықтарын қарастыра отырып, оқырманға екі тілдегі фразеологизмдер туралы жалпы ортақ бір мәлімет қалыптастыруға тырысып көрген қазақстандық авторлар қатарында Ж.Самитұлы (Аударма теориясы және практикасы, 2005), Ф.Н. Даулетова (Лингвомәдениеттану: қытай және қазақ тілдерінің салғастырмалы фразеологиясы, 2000), Е.Керімбаев (Қытай тіліндегі дағдылы тіркестер–гуань юн юйдің шығу тарихы және қалыптасу үдерісі, 2014) және т.б. бар. Алайда аударматану саласында, әсіресе қазақ-қытай тілдері жұбындағы аудармада бұл мәселе әлі де үлкен әрі терең зерттеулерді қажет етуде. Осы тұрғыдан алып қарағанда, біздің мақаламыздың практикалық маңыздылығы мен өзектілігі бар деп есептейміз. Себебі бір халықтың рухы, жан-дүниесі екінші бір халыққа аударма тілі арқылы жетеді. Бір халықтың екінші бір халықпен қарым-қатынас жасауы, өзге халықтың мәдениеті, тұрмыс-тіршілігімен танысудың басты құралы аударма екені баршамызға белгілі.

Әдістеме. Фразеологизмдер, жалпы тілдердегі тұрақты тіркес атаулының бәрі аударма практикасы үшін де, теориясы үшін де ең қиын, күрделі проблеманың бірі. Аударма тәжірибесінде фразеологизмдерді екінші тілге берудің неше түрлі қиындықтары кездесіп, теориялық тұжырым жасауға итермелейді. Өйткені әр тілдегі фразеологизмдердің мағыналық және стилистикалық қызметі алуан-алуан болады. Оның құрамына кірген сөздердің байланысы да әр тілде әрқилы. Міне, осыларды аудару кезінде әр тілдің өзіне ғана тән сөздердің тіркесу ерекшелігі көрінеді.

Фразеология саласы – тіл біліміндегі ең күрделі сала. Сондықтан аудармашы сөйлем ішінен фразеологиялық бірліктерді ажырата білуі өте маңызды және сөйлемде кездесетін фразеологизмдердің ұлттық-мәдени бояуларын ажырата алуы қажет.

Фразеологиялық аударма деп – аударма тілі мен түпнұсқа тіліндегі фразеологизмдердің арасындағы мағыналық жақындықтарды іздеп, бір-біріне жақын фразеологиялық эквивалент табу[1].

Сөйлем ішінде дағдылы тіркесті ажырату және оларды аудару аудармашыға біршама қиындықтар тудырады. Мәселен, тұрақты сөз тіркестерінің көп компонентті мағыналарының құрамындағы сөздердің мағынасынан алшақ болуы, кейбіреулерінің тарихи деректерінің болуы да мүмкін. Түпнұсқа

тілдің табиғатын толық білмегендіктен, аударма барысында дағдылы тіркестердің толыққанды мағынасы күңгірттеніп, мүлдем өзгеріп кетеді.

Қытай тіліндегі идиомаларды аудару. Идиомдарда аударуда қойылатын негізгі талаптар ен алдымен оның мазмұнын дәл жеткізу. Сонымен бірге ұлттық бояуын дәл бенелеп, стилистикалық түрленуі де ерекше көңіл болу керек. Бірақ бұл талап онша оңай емес. Әсіресе, идиомдардың ұлттық бояуы мен жергілікті ерекшеліктері өте қанық болатындықтан, ондай нұсқаны екінші бір ұлттың тілінен баспа-бас мағынада тауып алу өте қиынға түседі. Сол себепті идиомдарды аудару үшін ерінбей еңбектену және білім мен талант керек. Ғалымдар идиомдарды аударудың мынадай үш түрлі жолын ұсынады: 1. Мағынасын аудару; 2. Баламасын тауып салу; 3. Төте аудару [2].

Мағынасын аудару. Кейбір идиомдардың ұлттық бояуы қанық болады. Олардың жалпы тұлғасына қарап толық мағынасын шығарып алуға болмайды. Жеке жеке иероглифтердің мағынасын түсініп тұрғанмен, оның қандай идиом сөз яки мақал-мәтел екенін бірден айтып бере қою қиынға түседі. Оларды жеке иероглифтердің мағынасына қарай мөлшерлеп, образын сақтап аударамын дегенмен, қазақ тілінің бейнелеу дағдысына үйлесе бермейді. Мұндайда олардың тек мазмұны ғана жеткізіледі. Қытай тілінде ондай идиомдар өте көп.

Мысалы:

- а) 车水马龙 - қара көпір, қайшыласқан ат көлік.
- ә) 杯水车薪 - ештеңеге жарамау, қарлығаштың қанатымен су сепкендей.
- б) 深文周纳 - жала жабу, пәле жабу, қисындырып қылмысқа жығу.

Баламасын тауып аудару. Кейбір идиомдардың мағынасы айқын болады. Оларды бір оқып шыққанда-ақ қандай мазмұнда айтылып тұрғанын түсіне қою онша қиын емес. Сонымен бірге ондай идиомдардың қазақ тіліндегі сондай нұсқалары да дайын тұрады. Әрине, образды ойды көрсету үшін әрбір ұлт өзіне ғана белгілі заттар мен құбылыстарды алып бейнелегенімен, екеуінің түп мағынасы ұқсас болады. Қытай тіліндегі кейбір идиомдар қазақ мақал-мәтелдерінде де өзгеріссіз мағынада қайталанатын және мұндай идиомдарды еш қиналмай-ақ, өз баламасы бойынша аударса да бола береді.

Мысалы:

- а) 一箭双雕 - бір оқпен екі қоянды ату.
- ә) 胆小如鼠 - қорқақ, қоян жүрек.
- б) 鸡飞蛋打 - өгіз де өліп, арба да сыну.

Төте аудару. Кейбір идиомдардың мазмұны сол идиомды құрап тұрған сөздердің мағынасынан алшақ кетпейді. Мұндай идиомдардың құрамындағы сөздердің жеке-жеке мәнін толық шешіп, сөйлемнің жалпы мағынасы болып шығады. Мұндай идиомдарды тұрған қалпында тікелей аударма берсек те ешбір қателік тумайды.

Мысалы:

- а) 老当益壮 - қартайған сайын қайраттана түсу
- ә) 骄傲自满 - асқақтау, қанағаттану.
- б) 心直口快 - ақ көңіл, ашық жарқын, аузына келгенін ірікпеу.

Қытай тілі фразеологизмдерінің қазақ тілінде берілуі мәселесінде негізінен үш лексикографиялық түпдеректерді көрсетеміз. Олар:

1. 汉哈语成语词典 «Ханзуша-қазақша нақысты сөздер» 1980 жылы Пекиннің Ұлттар баспасынан жарық көрген;
2. 汉哈成语词典 «Ханзуша-қазақша идиомдар сөздігі», 1986 жылы Шыңжаң халық баспасынан жарық көрген.
3. 汉哈词典 «Ханзуша-қазақша сөздік», 1979 жылы Шыңжаң халық баспасынан жарық көрген.

Бұл сөздіктің үшеуінде де қытай тіліндегі фразеологизмдерді қазақ тіліне аударудың алғашқы тәжірибелері жасалғанымен, қамтыған тіркестердің құрамы жағынан ала-құлалығы басым. Сөздіктерде фразеологизмдерді аударудың анық жүйесі жасалмаған. Фразеологизмдер кейде образды эквиваленттермен: 吹沙做饭 [chui sha zuo fan] – арамтер болу, бейқайрат болу - деп беріліп, артынша түсіндірме аудармамен: далбасалық дер көрсетіледі [3, 165]. Енді бірде фразеологизмдер алдымен калькаланып, кейіннен образды эквиваленттер беріледі. Мысалы, 捶台拍登 [chui tai pai deng] үстел төптіштеу, үстел ұрғылау, от басын сабалау («Ханзуша-қазақша нақышты сөздер», 73-бет). Кейде калькаланып берілуге болатын тіркестер тек түсіндірме аударма арқылы беріледі. Мысалы, 吹胡子瞪眼 [chui hu zi deng yan] ақырандау, адырандау, шақшию («Ханзуша-қазақша нақышты сөздер», 165-бет). Сонымен, қытайша-қазақша фразеологиялық

сөздік жасау мәселесі, костілді сөздіктерде тіркестерді тәржімелеу мәселесі әліге дейін теориялық жағынан талдауды талап етеді.

Қытай тілі фразеологизмдерін қазақ тіліне тәржімелеудің түрлері: 1. Толық эквиваленттермен; 2. Образды эквиваленттермен; 3. Калькалау жолымен; 4. Түсіндірме аудармамен беру арқылы аудару.

1. Толық эквиваленттермен аудару. Мысалы, 大逆不道 [da ni bu dao]= теріс жолға түсу; 见所未见, 闻所未闻 [jian suo wei jian, wen suo wei wen]= көз көріп, құлақ естімеген; 昂尘莫及 [ang chen mo ji]= шаңына ере алмау.

2. Образды эквиваленттермен аудару. Мысалы, 无地自容 [wu di zi rong]-kiperege тесік таппау; 大材小用[da cai xiao yong] – қадіріне жетпеу, алтын басын қор қылу; 打成一片 [da cheng yi pian] - тонның ішкі бауындай болу.

3. Калькалау. Мысалы, 呆若木鸡 [da ruo mu ji] – ағаш тауық секілді сілейіп қалу; 河清海晏 [he qing hai yan] - Хуанхының суы тұнық, теңіздің толқыны жоқ (заманның тыныш кезі); 红心补漏 [hong xin bu lou] - өзен ортасына барғанда қайық тесігін бітеу (бірдеңені уақытында істемеу).

4. Түсіндірме аударма. Түсіндірме аударма қытай тіліндегі фразеологизмдерді калькалап бергенде де, сонымен бірге, қытай фразеологизмін қазақ тіліне аударуға келмейтін жағдайда қолдануға болады. Мысалы, 草草了事 [cao cao liao shi] – белгілі бір істі, жұмысты, ниетсіз, қол ұшымен ғана орындау; 词不达意 [ci bud a yi] – ойындағысын бейнелеп бере алмау [3, 20].

Талқылау. Фразеологизмдерді (гуань юн юйлер) бір тілден екінші тілге аудару мәселесі аса қажет, әрі барынша қиын проблема екенін сол еңбектерден және көркем әдебиетте қолданылып жүрген фразалық тіркестер табиғатынан-ақ тануға болады. Ғылымда фразеология мәселесі сөз бола бастаған уақыттан-ақ оны екінші тілге аудару жайы қарастырылып келеді. Аударма ел мен елдің арасына дәнекер болатын аса зор мағыналы құрал. Аудармамен шұғылданған бірде-бір зерттеуші фразеология мәселесін аттап өте алған емес. Тіркестердің аудармасын тікелей тексермегенмен, аудармашы-зерттеуші өзінің саласына қатысты тұстарда фразеология аудармасына байланысты пікірін айтып отырған. Бұл тұста ескеретін бір жайт, сол айтылған пікірлердің бәрі біркелкі емес екенін және ондай пікір қозғаушылар әрқилы ғылым өкілдері екенін есепке алған жөн. Жалпы аударма проблемасы жөнінде айтылып жүрген тұжырымдарды екі топқа бөлуге болар еді. Бірі әдебиетшілер тарапынан айтылған, екіншісі тілші ғалымдар ұстанған пайымдаулар. Бұл екі ағым өкілдері қызу қарқында қарсы дау айтысқанмен, кейін аударма теориясының өзіне ғана тән, өзіндік сырларына тереңірек үңіліп, көп жағдайда келісімге келген. Мұның өзі белгілі дәрежеде аударманың ғылым ретінде қалыптасып, әрқилы проблемаларын алға тартқанын танытады. Сонда да болса, біз аударма мәселелерін әдебиетшілер мен тілшілер қауымдаса тексеріп жатыр деп айта алмаймыз. Ғылым болған соң оның даулы, даусыз мәселелері толып жатады.

Ауыспалы мағынадағы гуань юн юйлерді қазақ тіліне аудару мәселелері.

Гуань юн юйлердің тұтастай ауыспалы мағынада қолданылуы олардың құрамындағы бір лексикалық компоненттің фразеологиялық мағынада қолданылуы нәтижесінде болуы мүмкін. Мұндай құбылыс негізгі етістік өзінің тура мағынасын жоғалтып, байланысқан атауыштық сөзімен тікелей мағыналас болып келетін етістікті-объектілі гуань юн юйлерде байқалады. Мысалы, 闹nao «ұрсу, айқайлау» және 卖mai «сату» келесі гуань юн юйлердің құрамында:

闹意见 nao yi jian «келіспеушілік, түсінбестік» (тура мағынасында «ойдың шулауы»)

闹别扭 nao bie niu «біреумен тіл табыса алмау» (тура мағынасында «келіспеушілікті шулату»)

闹乱子 nao luan zi «өз басына қиындық іздеу» (тура мағынасында «қиындықты шулату»)

卖关子 mai guan zi «қызығушылығын ояту, ынтықтыру» (тура мағынасында «қызығушылық сату»)

Берілген мысалдардан 闹 және 卖 етістіктері гуань юн юйлер құрамында өзінің тура мағынасын жоғалтып, белгілі әрекетті емес, тек оларға жақын мағынасын ғана атап көрсетіп, индикативті қызмет атқаратынын байқаймыз [4, 202]. юйлер ауыспалы-бейнелік мағынаға ауысуы байқалады, бірақ мұндай жағдайда сөз тіркесінің құрамындағы сөздердің барлығы да жеке сөз ретінде өз мағынасын жоғалтпайды. Мұндай гуань юн юйлер, әдетте, семантикалық тұрғыдан алғанда, екі жақты болып келеді – бастапқы мағынасында еркін сөз тіркестері болып келгендіктен, еркін сөз тіркестерінің де, фразеологизмдердің де қызметін атқарады. Мұндай еркін сөз тіркестері басқа семантикалық формаға ауысқанда оның құрамындағы барлық компоненттері өзінің тура мағынасын жоғалтып, сөз тіркесі бүтіндей алғанда ауыспалы, образды мағынаға ие болып, метафораланады, мағынасы тұрақталады және фразеологизмге айналады.

Ма Гофанның айтуынша, фразеологизмдердің екі жақтылығы олардың ерекше қасиеті болып табылады. Алғашқыда тура мағынасында қабылданатын фразеологизмдер, коннотативті байланыстар арқылы фразеологизмнің мағынасын жандандыра түседі және айқындай түседі [5, 7].

Мысалы:

吃鸭蛋 *chī yā dàn* «нашар баға алу, нольдік баға алу» (тура мағынасында «үйректің жұмыртқасын жұтып қою»);

挖墙角(脚) *wā qiáng jiǎo* «біреуге ор қазу, біреудің түбіне жету» (тура мағынасында «бұрыш қазу, қабырғаның бұрышы»);

捡臭鱼 *jiǎn chǒu yú* «(жұмысқа, оқуға) кім болса, соны қабылдау» (тура мағынасында «шіріген балықты жинау»);

装门面 *zhuāng mén miàn* «көзбояушылық, бір нәрсені тек пайда үшін ғана жасау» (тура мағынасында «сыртын көркемдеу»);

Тек ауыспалы мағынада қолданылатын дағдылы тіркестердің аударылуы.

Гуань юн юйлердің тағы бір тобы тек ауыспалы мағынада ғана қолданылады және олардың тура мағынада қолданылуы мүмкін емес, себебі құрамындағы сөздердің тура мағынасында қолданылуы шындыққа жанаса бермейді және кей жағдайларда қазақ тіліне аудару кезінде қарама-қайшылықтар туғызуы мүмкін (бірақ мұндай фразеологизмдерді стилистикалық құрал ретінде қолданғанда кекету, мысқылдау мақсатымен тура мағынасында да айтыла береді). Мысалы:

吃老本 *chī lǎo běn* «бұрын сіңірген еңбектерінің арқасында күн көру» (тура мағынасында «ескі тамырмен қоректену»)

大葱装蒜 *dà cōng zhuāng suān* «түк білмегендей болу, өтірік ақымақ болу» (тура мағынасында «пияз сарымсақпын деп алдапты»)

Гуань юн юйлердің ауыспалы мағынада қолданылуы себептері мен дәрежелері әр түрлі болады. Фразеологизмдердің кең тарау дәрежесіне байланысты, олардың ауыспалы мағынасы бірден қабылдануы мүмкін немесе оның мағынасын толығымен талдау қажеттілігі пайда болуы мүмкін. Қай мағынада айтылып тұрғандығын тез арада талдаусыз-ақ түсінуге болатын фразеологизмдерге мысал келтірейік:

定心丸 *dìng xīn wǎn* «жанға майдай жағатын сөздер немесе істер, жаңалықтар» (тура мағынасында «сабырға түсіретін дәрі»)

白纸黑字 *bái zhǐ hēi zì* «тайға таңба басқандай анық» (тура мағынасында «ақ қағаз, қара иероглиф»)

打死老虎 *dǎ sǐ lǎo hǔ* «жеңілгенге соққы беру, әлсізге күш көрсету» (тура мағынасында «өлген жолбарысты ұру»)

Төменде келтірілген гуань юнь юйлердің тобы да мағынасын айқын түсінуге болатын фразеологизмдер қатарына жатады:

活把子 *huó bǎ zǐ* «сыналу, әрдайым сын көзге ұрыну» (тура мағынасында «тірі нысана»)

活字典 *huó zì diǎn* «зиялы, оқыған адам» (тура мағынасында «тірі сөздік»)

活教材 *huó jiào cái* «болған оқиға, сабақ болатындай өнегелі үлгі» (тура мағынасында «дайын тұрған тірі оқу құралы») [6, 27]. Көптеген гуань юн юйлердің мағынасы тым астарлы болады. Сондықтан, олардың мағынасын толықтай түсініп қазақ тіліне дұрыс аудару үшін олардың пайда болу тарихы мен этимологиясын, тарихи және тұрмыстық маңызын, сондай-ақ оның тілмен байланысын жетік білу керек.

Мысалы, 执牛耳 *zhí niú'ěr* деген гуань юн юй «басшылық жасау, басымдық жасау», ал тура мағынасында «сиырдың құлағын ұстау» дегенді білдіреді.

Ертеректе билікке қол жеткізген князьдер өз басшылығын бекіту үшін, қанмен келісім жасаған. Мұндай кезде князь өз қолымен сиырдың құлағын кесіп, оны інжу-маржаннан жасалған тағамның бетіне салатын болған, содан соң қанның бетінде сиырдың құлағы жүзіп жүрген інжу-маржанды тағамды ыдысымен қолына алып, рәсімге қатысушылардың барлығына қанмен аузын сүртуді ұсынған. Осыдан «сиырдың құлағын ұстау» деген ұғым пайда болып, бастапқыда «негізгі фигураны ұстау» дегенді білдірсе, кейіннен жалпылана келіп, «басшылық жасау» деген мағынаға ие болған [7, 15].

臭老九 *chǒu lǎo jiǔ* деген гуань юн юй тура мағынасында «сасық тоғыздық» дегенді білдіреді және бұл Қытайдың таяу кезеңдегі тарихымен байланысты. «Мәдени революция» кезінде «зияндық шкаласы» деген ұғым болған, бұл тізімге қоғамға зиян келтіретін қылмыскерлер кіргізілген. Бастапқыда мұндай адамдардың саны сегіз болған, олар: помещиктер, байыған шаруалар, контрреволюция элементтері, зиян келтірушілер, оңшылдар, сатқындар, андушылар, капиталистік жолмен жүретіндер – каппутистер. Содан

кейін бұл тізімге барлық зиялы қауым өкілдері жатқызылған. Қазіргі кезде бұл гуань юн юй «оқымысты сымақ» деген мағынада қолданылады.

吹牛皮 chui niu pi деген гуань юн юй «мақтау, мақтану», ал тура мағынасында «терісін үрлеу» деген мағынада өте кең қолданылады. Бірақ оның этимологиясы тіпті қытай ұлтының кейбір өкілдеріне де таныс емес. Бастапқыдағы еркін сөз тіркесі болып, кейінірек гуань юнь юйге айналған бұл ұғым байырғы замандағы өзеннің бір жағасынан екінші бетіне өткізетін кәсіппен айналысатын адамдарға қатысты айтылған. Хуанхэ өзенінің жоғарғы ағысында өзеннен өту өте қауіпті және қайықты басқару өте қиын болған. Өзеннен аман-есен өту үшін, адамдар қойдың терісінен берік әрі мықты үрлемелі қайық жасаған және оны ешбір құрал-саймансыз ауызбен үрлейтін болған. Бұл шаруа айтарлықтай қиын болмағанымен, іс жүзінде бұл мәселені шешу өте қиынға соққан. Адамдар арасынан, тіпті, бұл істі түкке тұрмайтындай іс деп түсінсе де, үрлеуге күштері жетпей қалатындары да болған. Осындай адамдарға «Мықты болсаң үрлеп көр», - деп айтатын болған [8, 14].

Гуань юн юйлерді қазақ тіліне аударған кезде туындайтын мәселелердің бірі олардың мағыналарының ауыспалы-бейнелі болуы. Ауыспалы-бейнелі болуы олардың көп мағыналылығымен күрделенеді. Көп мағыналылық фразеологиялық бірліктерге тән қасиет болып саналмайды. Фразеологизмдердің полисемиялығын фразеологизмдердің мағынасының варианттылығы ретінде қарастыруға болады және бұл фразеологиялық бірліктердің кеңейтілген мағынасымен тікелей байланысты. Осы тезисті дәлелдейтін бірнеше мысалдар келтірейік:

半边天 ban bian tian 1) «маңызды рөл атқару, маңызды орын» (қоғамдағы әйелдің орны туралы); 2) «әйел, өмірлік жолдас»; 3) «әйел, нәзік жан» (тура мағынасында «аспанның жартысы»)

光杆司令 guang gan si ling 1) «қызметкері жоқ бастық, қотыр қожайын» 2) «отбасы жоқ немесе одан айырылған адам, сұр бойдақ» (тура мағынасында «жалғыз басты»)

一锤子买卖 yi chui zi mai mai 1) «бір реттік келісім» 2) «бір рет қана, екінші рет қайталанбайды» (тура мағынасында «балғаның бір рет ұрғанынан келісе кету»)

Берілген сөздердің мағынасын дұрыс түсіну және дұрыс аудару контексте анықталады:

(1) 你们妇女是一支了起的力量, 在国家里妇女是半边天, 在工厂里, 妇女是半边天, 家庭里, 妇女也是半边天啊!

Сіздер, әйелдер, - құдыретті күшсіздер. Мемлекет істерінде де маңызды рөл атқарып, зауытта, отбасында – сіздердің орындарыңыз ерекше.

(2) 刘彩云十分忧虑地说: «斗争! 斗争! 照这样斗下去, 我们非成光杆司令不可».

Лю Цайюнь аса катулы дауыспен: «Күрес! Күрес! Егер осылай әрі қарай күресе беретін болсақ, енді жалғыз қалатын шығармыз», - деді.

(3) 不必对他们太客气, 反正咱们就是一锤子买卖, 下一次咱也不求他们了.

Олармен аса сыпайы болудың қажеті жоқ, біз тек олармен бір реттік қана келісім жүргіземіз, содан соң олардың бізге қажеті жоқ.

Кей жағдайларда бұл фразеологизмдердегі мағыналық айырмашылық тым үлкен болғанда, олардың мағынасын ажырату контекстке тікелей байланысты болады. Контекст фразеологизмнің мағынасын айқындайтын бірден бір негізгі құрал болып саналады.

Мысалы:

敌人这些鬼吹灯, 不猜就着, 它就是想来个 «妇荡».

Дұшпандар – бұл сондай жауыздар! Қулығын түсініп, алдын алмасаң, өз түбіне жетеді, ал олармен күресер болсаң, басқа қулығын тауып, жазалауға тырысады.

咱是正大光明, 为人不做亏心事, 不怕半夜鬼吹灯[8., 20].

Біз адал адамдармыз, қандай келісім болса да, арымызды сатпаймыз, сол үшін түн ортасында жүрсек те, өлімнен қорықпаймыз.

Қорытынды. Қорыта келгенде, қытай тілі фразеологизмдер жүйесіндегі дағдылы тіркестер-гуань юнь юйге қатысты жазылған қытайлық және шетелдік лингвист-ғалымдардың еңбектерін саралай келе дағдылы тіркестердің төмендегідей ерекшеліктерін анықтадық.

➤ дағдылы тіркестер-гуань юн юй даяр қалпында жұмсалу белгісі, мағына тұтастығы, тіркесті тиянақтылығы, бейнелігі сияқты фразеологизмдерге тән барлық белгілерді бойына жиған қытай тіліндегі фразеологиялық бірлік;

➤ гуань юнь юйлердің шығу көзі: бірінші кезекте қолданыстағы ауызекі тіл, сонымен қатар аңыздар, өсиеттер, әдеби шығармалар, қанатты сөздер, диалектілер және де әртүрлі саладағы термин сөздер медицина-

налық, әскери, коммерциялық, театрлық ж.т.б. Гуань юнь юйлердің тағы бір шығу көзі басқа фразеологиялық бірліктердің бір бөлшегі болып табылады, әдетте халық сөздері мақал-мәтелдер, жаңылтпаштар.

➤ Дағдылы тіркестерді қазақ тіліне аудару кезінде қазақ тіліндегі сәйкес баламасын тауып, мағынасын дұрыс жеткізуге немесе сөзбе-сөз аударуға мүмкіншілік бар.

➤ Структуралық тұрғыдан алып қарағанда гуань юн юй сөзге жатпайды, бірақ тілде сөз болып та, бөлек сөйлем мүшесі болып та қызмет атқара береді. Сөйлемдегі қызметі өзекті сөзге байланысты анықталады.

➤ Көптеген гуань юнь юйлер бұл қысқа, үш компонентті сөз тіркестері. Ең кемі екі компоненттен құралған, ең көбі бес немесе алты компонентке дейін жете береді.

➤ Бейнелік гуань юн юйлердің жарқын экспрессивтілігінің негізінде жатыр. Көптеген гуань юн юйлер метафораның белгілі бір түрі болып келеді. Гуань юнь юйлердің экспрессивтілігін көтеруде метанимия, әзіл, қалжың, кекесін, сөз ойыны сияқты троптар үлкен рөл атқарады.

➤ Гуань юн юй ауызекі-тұрмыстық лексиканың фразеологиялық құрылымы болып келеді және ауызекі тілге жатады. Бірақ олардың қолдану аясы тек ауызекі тіл ғана емес, сонымен қатар публицистикалық және түрлі көркем әдебиеттің жанрларында қолданылады.

➤ Дағдылы тіркестер көпмағынаға ие болып, қазақ тіліне тура не ауыспалы мағынасындағы аудармасын алуымызға да болады.

➤ Жоғарыдағы айтылған қорытындыларға байланысты төмендегідей тұжырым жасауға болады:

➤ гуань юн юй-дағдылы тіркестердің қолданылу аясы қытай тіліндегі басқа фразеологиялық бірліктерден кем түспейтін, саны жағынан чэн юйдан, се хоу юй, янь юй, су юй сияқты фразеологиялық бірліктерден кем емес;

➤ гуань юн юй-дағдылы тіркестердің қолданылу аясы тек қана ауыз-екі тілмен шектелмейді, ол әдеби-жазба тілде, публицистикалық стильмен жазылған газет, журнал мақалаларында және ресми докладтарда да кеңінен қолданылады;

➤ гуань юн юй-дағдылы тіркестер қазіргі заманғы қытай тілінің фразеологиялық қорының бөлінбес бөлшегі ретінде мәдени маңызы бар мәліметтерді жинақтау және сақтау процесіне өз үлесін қосып отыр. Ол қытайлықтардың дүниетанымынан мол хабар беретін өзіндік ұлттық-мәдени ерекшелікке ие;

➤ гуань юн юй-дағдылы тіркестерді қазақ тіліне аудару барысында тілдік универсалдық және өзіне тән ұлттық ерекшелік өн бойынан көрініс табады.

Пайдаланған әдебиеттердің тізімі

1. Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. – Алматы, 1999. – 161 б.
2. Сәмитұлы Ж. Аударма теориясы және практикасы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 272 бет.
3. Дәулетова Ф.Н. Лингвомәдениеттану: қытай және қазақ тілдерінің салғастырмалы фразеологиясы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2000. – 180 б.
4. 现代常用俄汉成语双解词典/学本编著。- 北京: 中国石化出版社, 2004. – 296 页.
5. Войцехович И.В. Практическая фразеология современного китайского языка. – Москва: «Восток-Запад», 2007. – 509 с.
6. Так говорят китайцы. Словарь готовых китайских выражений. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314 с.
7. Вэнь Дуань-чжэн. Семантика пословиц // Китайская филология, 2015. – № 4. – С. 268-274.
8. Керимбаев Е.А. Қытай тіліндегі дағдылы тіркестер – гуань юн юйдің шығу тарихы және қалыптасу үдерісі // Вестн. КазНУ. Серия востоковедения. – 2014. – №2. – С.102-106.

МРНТИ 16.31.41

Ф.Оразақынқызы¹, З.Б. Жайлауова¹

¹Казахский национальный университет им. Аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СРАЩЕНИЙ С КИТАЙСКОГО НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Аннотация

В данной статье рассматриваются проблемы перевода фразеологических сращений с китайского на русский язык. В публикации ставится задача рассмотреть: выявить актуальные и в некоторой степени универсальные приемы перевода фразеологизмов с китайского языка на русский в условиях сходства и различия фразеологического корпуса двух языков. В результате исследования были выявлены следующие проблемы: 1) определение границы слов, с определением частей речи, 2) Ченьюи непараллельной конструкции группы не подчиняются лексико-грамматическим ограничительным характеристикам как Ченьюи Параллельной Конструкции: допускаются самые разнообразные построения по синтаксической структуре и лексическому составу 3) переводчику надо позаботиться о том, чтобы образ воспринимался и был понятен рецептору перевода, обеспечивая полноценность понимания с помощью соответствующих сносок и примечаний. Фразеологические единицы являются основной трудностью для переводчика в китайском языке. На основе проведенного исследования автором предлагается выделить: во многих случаях перевод фразеологизма необходимо сопровождать исторической или литературной справкой.

Ключевые слова: фразеологический оборот, метафора, ченьюи, история Китая, Ченьюи непараллельной конструкции, калькирование.

F.Orazakynkyzy¹, Z.B. Zhailauova¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

PROBLEMS OF TRANSFER OF PHRASEOLOGICAL ADJUSTMENTS FROM THE CHINESE TO THE RUSSIAN LANGUAGE

Abstract

This article deals with the problems of translating phraseological adhesions from Chinese into Russian. The publication aims to consider: to identify relevant and to some extent universal methods of translating phraseological units from Chinese into Russian in terms of the similarities and differences in the phraseological corpus of the two languages. As a result of the study, the following problems were identified: 1) definition of the boundaries of words, with the definition of parts of speech, 2) Chenyu and non-parallel design groups do not obey the lexico-grammatical limiting characteristics as Cheney and Parallel Construction: a variety of constructions on the syntax structure and lexical composition are allowed 3) The translator must take care that the image is perceived and understood by the translation receptor, ensuring that it is fully understood using appropriate footnotes and notes. Phraseological units are the main difficulty for the translator in Chinese. Based on the study, the author suggests highlighting: in many cases, the translation of a phraseological unit must be accompanied by a historical or literary reference.

Keywords: phraseological turn, metaphor, chengyu, China history, chengyu non-parallel construction, tracing.

Ф.Оразақынқызы¹, З.Б. Жайлауова¹

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІ ҚЫТАЙ ТІЛІНЕН ОРЫС ТІЛІНЕ АУДАРУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада қытай тілінен орыс тіліне фразеологизмді аудару проблемалары қарастырылады. Бұл басылымда екі тілдің фразеологиялық корпусындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар бойынша қытай тілінен орыс тіліне фразеологиялық бірліктерді аударудың әмбебап әдістерін анықтауға болады. Зерттеу нәтижесінде келесі мәселелер анықталды: 1) сөйлеу бөліктерінің анықтамасын анықтайтын сөздер шекара-

ларын анықтау; 2) ченьюй топтың параллельдік құрылымы туралы түсінік Параллельді сияқты лексико-грамматикалық шектеу сипаттамаларына бағынбайды: синтаксистік құрылым және лексикалық композициялар бойынша әртүрлі конструкцияларға рұқсат етіледі 3) аудармашы аударманың рецепторларымен түсінуін және түсінуін қамтамасыз ету үшін тиісті ескертулер мен ескертпелерді қолдану арқылы түсінуді қамтамасыз ету керек уәшеу. Фразеологиялық бірліктер қытай тіліндегі аудармашы үшін негізгі қиындық болып табылады. Зерттеуге сүйене отырып автор автордың назарын аударады: көптеген жағдайларда фразеологиялық бірліктің аудармасы тарихи немесе әдеби анықтамамен бірге жүруге тиіс.

Кілт сөздер: фразеологиялық тіркес, метафора, ченьюй, Қытай тарихы, Параллельді құрылыс Ченьюй, калькирлеу.

Введение. Всвязи с изменениями, происходящими в современном мире, развитием взаимоотношений между Казахстаном и Китаем, в настоящее время требуются высококвалифицированные кадры, способные качественно осуществлять переговорную деятельность с учетом национальной специфики стран.

Одним из центральных компонентов китайского языка, проникающим практически во все деятельности людей, являются фразеологические единицы. Помимо трудности распознавания их в тексте, значительных усилий требует сам перевод.

Методология. Переводчику, который решился на переложение текстов с одного языка на другой, содержащих фразеологические обороты или метафоры, необходимо не только владеть разными способами, приемами и методами перевода, но и быть достаточно осведомленным в вопросах культуры и истории страны языка-оригинала [1, 3]. Это связано с тем, что фразеологические единицы и метафоры содержат в своей семантике национально-культурный компонент, то есть “описывают определенные традиции, обычаи, особенности быта, исторические события, отражают китайскую национальную культуру” [4, 36], и неправильный перевод способен исказить изначальный смысл, вкладываемый в выражение, а за ним и смысл всего текста.

И в русском, и в китайском языках фразеологизмы и метафоры закрепились в языке как “сжатый текст”, “свернутая ситуация”. Но в ситуации сопоставления китайских фразеологизмов с русскими явно прослеживается, что языковые картины мира двух народов, как неотъемлемая составляющая ФО в большей степени различны. Такоеразличие детерминировано историей, обычаями и традициями, природными условиями, религией и ценностными системами народа. Фразеологизмы китайского языка – это наследие прошлого, они родились из древних классических историй, где как нигде выражен национальный компонент. В них говорится о таких китайских реалиях, которые присущи именно и более всего китайскому народу, например, дракон, известные китайские герои. Так, например, фразеологизм 破镜重圆 (pòjìngchónguán) – буквальное значение “два обломка зеркала совпали вместе” является своеобразным “сгущением мысли” классического китайского сюжета. В древности в Китае были супруги, которые разлучились в момент завоевания их страны другой династией. Они разломали зеркало на две части, одна часть досталась жене, другая – мужу. Супруги обещали, что найдут друг друга через год. И год спустя слуги помогли им найти друг друга с помощью обломков зеркал. В настоящее время этот фразеологизм - значит “восстановление прежней супружеской связи”, “восстановление семьи” и выражается с помощью 4-х иероглифов. Образность этого фразеологизма поддерживается и тем, что в китайской культуре зеркало – символ честности и избавления от злых влияний. В нашем исследовании мы решили выявить актуальные и в некоторой степени универсальные приемы перевода фразеологизмов с китайского языка на русский в условиях сходства и различия фразеологического корпуса двух языков. Материалом для исследования послужили русские и китайские ФО со значением “отношениямужчины и женщины”. Проведенное нами исследование показало следующие результаты.

Результаты и обсуждения. 1. Сложности, возникающие при сопоставлении китайской и русской фразеологических систем: – Сам строй китайского языка настолько отличен от русского (концептуальные и предметные различия, различия в форме), что возникают проблемы с определением границ слова, с определением частей речи [1, 382]. Многие китайские устойчивые выражения “привязаны” если не к цитате, то преданию, легенде или притче [1, 382].

2. Особое место во фразеологической системе китайского языка занимают так называемые ченьюй 成语 (“готовое выражение”) – единицы, построенные по лексическим и грамматическим нормам старого литературного языка веньяня. Как правило, ченьюй состоит из четырех иероглифов. Иногда необходимо видеть внутреннюю структуру ченьюев для того, чтобы выделить их в тексте и понять их смысл. Одним из приемов перевода ченьюя является выявление его параллельной и непараллельной конструкции. Наличие параллельной конструкции у ченьюев помогает переводчику выделять их в тексте и определять

каких буквальное, так и переносное значение применительно к данному контексту, а также переводить их с учетом данного контекста [4, 153]. Например: 男婚女嫁 (nánhūnnǚjià) “когда мужчина взрослеет, ему нужно жениться, а когда девушка взрослеет, ей нужно выйти замуж”. Слова из разных звеньев чэньюя (1–3, 2–4), входящие в одно семантическое поле и образующие семантическую пару связываются попарно по смыслу, в чем и проявляется явление параллелизма. В приведенном примере первый и третий компоненты (男 – мужчина, 女 – женщина) – антонимы, второй и четвертый компоненты (婚 – жениться, 嫁 – выйти замуж) образованы также из антонимов. Чэньюй непараллельной конструкции группы не подчиняются лексико-грамматическим ограничительным характеристикам как ЧПК: допускаются самые разнообразные построения по синтаксической структуре и лексическому составу, в их составе встречаются союзы, предлоги, отрицательные частицы [4, 165]. 天作之合 (tiānzuòzhīhé) (небо + делать + соединение) – “союз, совершенный небом (о браке)”.

3. В процессе изучения заданной темы было проанализировано множество классификаций способов перевода ФО разных теоретиков и был сделан вывод, что наиболее удобной является классификация Т.А. Казаковой. Мы предлагаем рассмотреть ее более подробно. Традиционно в теории перевода выделяются следующие способы перевода фразеологизмов.

Полный фразеологический эквивалент – способ, при котором фразеологизм имеет в языке перевода точное, не зависящее от контекста соответствие (смысловое значение + коннотации): “сердце сердцу весть подаёт” (дословный перевод), “сердце с сердцем говорит” (литературный перевод).

Частичный фразеологический эквивалент представляет собой тип переводческого соответствия, в котором значение фразеологизма на переводящем языке (ПЯ) адекватно значению фразеологизма на исходном языке (ИЯ), но по образной основе отличается от него. Такие полуквивалентные фразеологические единицы составляют большую часть корпуса: 齐头并进 (qítóubìngjìn) “голова к голове” (дословный перевод) – русский вариант “бок о бок”. Смысл обоих фразеологизмов – быть совсем рядом, очень близко, один возле другого, плечом к плечу. 唯命是从 (wéimìngshìcóng) “муж слушается жену во всем, жена приказывает” (дословный перевод) – русский вариант “под башмаком/каблуком”. Значение всех этих фразеологизмов – быть в полной зависимости, часто подразумевается зависимость мужа от жены. Калькирование позволяет перенести безэквивалентную фразеологию в ПЯ при максимально полном сохранении семантики ИЯ. Сущность фразеологического калькирования заключается в создании нового сочетания в ПЯ, копирующего структуру исходной языковой единицы. Например, китайский фразеологизм, буквальный перевод которого “у супругов волосы связаны”. В современном китайском языке этот фразеологизм означает законные супружеские отношения. В древности в Китае у всех были длинные волосы – и у мужчин, и у женщин. Новобрачные отрезали друг у друга локон волос и связывали их, давая зарок любви на всю жизнь и обещание никогда не разлучаться. Дословный перевод используется для передачи образности и неповторимого колорита национально-этнической составляющей значения ФО. Переводчику надо позаботиться о том, чтобы образ воспринимался и был понятен рецептору перевода, обеспечивая полноценность понимания с помощью соответствующих сносок и примечаний. Приведем один пример: китайский фразеологизм, буквальный перевод которого “отношения между государствами Цин и Джин очень хорошие”. В основе этой ФО лежит легенда. Во времена династии Цунцю, государство Цин (сегодняшняя провинция Шэньси) и соседнее с ним государство Джин (сегодняшняя провинция Шаньси) часто вели войны из-за земель. Царь государства Джин решил отдать свою дочь замуж за сына царя Цин. Несколько поколений продолжили эту традицию таким образом дружили друг с другом. Вот почему в современном китайском языке этот фразеологизм означает “семьи соединились браком детей”. Очевидно, что фразеологизм тесно связан с историей, и таких фразеологизмов в китайском языке очень много. Описательный перевод является способом передачи значения ФО при помощи переменного словосочетания, эксплицирующего значение данной ФО, что обычно приводит к потере образности и выразительности, например: 同床异梦 (tóngchuángyìmèng) “супруги спали на одной кровати, но им привиделись разные сны” (дословный перевод) – “хотя супруги живут вместе, они разные: у них разные мысли, мечты, думы” (описательный перевод).

4. Щичко ВФ. в книге “Китайский язык. Теория и практика перевода” говорит о том, что при переводеченьюев необходимо знать и учитывать, какие существуют виды чэньюев с точки зрения их прямого и переносного значения [4, 154]. Он выделяет такие виды: Совпадение образной основы и переносного значения. Пример такого чэньюя – 白头相守 (báitóuxiāngshǒu) “до седых волос”. Здесь образное и переносное значения в китайском и в русском языках совпадают, поэтому перевод чэньюя не представляет особой сложности.

Сохранение переносного значения при изменении образной основы (функциональный аналог). Китайский фразеологизм 溺爱不明 (niàibù míng) “любить так сильно, что не замечать недостатков” – русский вариант “души не чаять”. Значение – безгранично любить, обожать, доверяя во всём. Употребляется по отношению к любимым и к ребенку. Перевод ченьюя без образной основы фразеологизмом с образной основой в русском языке. Китайский фразеологизм “мужчина решает внешнюю проблему, а женщина – внутреннюю” в русском языке имеют эквиваленты с ярко выраженной образностью “как за каменной стеной”, “как у Христа за пазухой”. Значение всех этих фразеологизмов – быть в полной безопасности, под покровительством, под надёжной защитой. Описательный перевод при отсутствии аналога ченьюя в русском языке. Китайский фразеологизм, буквальный перевод которого “поднести поднос к своим бровям”. Переводя описательно, можно выразить это так – “муж и жена уважают друг друга”.

Вывод. Фразеологические единицы являются основной трудностью для переводчика в китайском языке. Для понимания значения многих фразеологизмов требуется знания из истории, культуры, литературы, традиций и обычаев Китая. Переводчик сталкивается со многими трудными ситуациями, например, когда в некоторых фразеологизмах дословный перевод невозможен из-за искажения смысла и создания неправильных ассоциаций. Также могут отсутствовать русские фразеологические соответствия. Такие трудности связаны с тем, что нации, которые говорят на разных языках, обладают и разным мировосприятием. Корни специфики мировосприятия находятся в образе жизни и психологии того или иного народа, и в свою очередь эти особенности отражаются в языковой картине мира, в силу чего во многих случаях перевод фразеологизма необходимо сопровождать исторической или литературной справкой.

Список использованной литературы

1. Корнилов О.А. “Хайдеггеровская” ипостась национального языка и практика сопоставления фразеологических сборников (на материале проекта “Жемчужины китайской фразеологии”) // *Феномен творческой личности в культуре. II Международная конференция 26-27 октября 2006 г.* – М.: Изд-во МГУ, 2006. – С.125-131.
2. Семенов А. Л. *Лексика китайского языка.* – М.: Восток-Запад, 2005. – 254 с.
3. *Теория перевода [Электронный документ]* // URL: <http://youreng.narod.ru/teorper.html>, – 2015 (дата обращения 16.04.2019).
4. Щичко В.Ф. *Китайский язык. Теория и практика перевода.* – М.: Восток-Запад, 2004. – 354 с.
5. Телия В.Н. *Первоочередные задачи и методологические проблемы фразеологического состава языка в контексте культуры* // *Фразеология в контексте культуры.* – Москва, 1999. – 423 с.
6. Казакова Т.А. *Практические основы перевода English=>Russian.* – СПб.: Издательство Союз, 2001. – 420 с.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Абдыхалыкова Ақжан Мырзақадырқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, akzhan80@mail.ru; **Амантаева Махаббат** – магистрант, amantaeva_mahabbat@mail.ru, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан.

Абдирасилова Гүлмира Қалыбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., ab.gulmira@mail.ru; Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Алибаева Меруерт – педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, meruert70@mail.ru, **Нұрғали Сәуле** – педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, saule.nurgali@mail.ru, **Беласарова Жайдаргүл** – PhD доктор, аға оқытушы, zhaidar77@mail.ru, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Алиханқызы Гүлия – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, al.guliya@mail.ru, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ. Қазақстан; **Қалиолла Ардақ** – аға оқытушы, al.guliya@mail.ru, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Ананьева Светлана Викторовна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚР БҒМ ҒК М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының сыртқы әдеби байланыстар және аналитика бөлімінің меңгерушісі, svananyeva@gmail.com, Алматы қ., Қазақстан; **Карлюкевич Александр Николаевич** – Беларусь Республикасының ақпарат министрі, Беларусь Республикасының ақпарат министрлігі, projects.zviazda@gmail.com, Минск қ., Беларусь.

Асыл Мөлдір Бакытжанқызы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, monikaassyl@gmail.com, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ. Қазақстан; **Қатбаева Гүлмира Қожахметқызы** – гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, monikaassyl@gmail.com, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Асылбекұлы Серік - филология ғылымдарының докторы, профессор, serik051@mail.ru, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Атабаева Мереке Сатылғанқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, mereke.atabaeva@gmail.com; **Егембай Жаңыл** – 2-курс магистранты, egembay.janyl@mail.ru; Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Аубакирова Гульбану Турсыновна – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, bmwgirlj@gmail.com; **Омар Жамиля** – магистрант, bmwgirlj@gmail.com, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды қ., Қазақстан.

Ахметова Айнұр Мырзалықызы – 3 курс докторанты, aynur_akhmetova@mail.ru, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Ахметова Гүлнар Мырзалықызы – 1 курс магистранты, gulnar_akhmetova_93@mail.ru Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан. **Рақыш Жұмашай Сайлауқызы** – филология ғылымдарының кандидаты, zhumashay19@mail.ru, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ. Қазақстан.

Әділбаева Ұлжалғас Бікенқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, jalgas.biken@mail.ru, Әл - Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан; **Исакова Сәбира** – филология ғылымдарының докторы, профессор, jalgas.biken@mail.ru, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

Әділжан Асанәлі Әділжанұлы – 1-курс магистранты, mangilik_el_jastary@mail.ru, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Әмірбекова Айгүл Байдебекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, marghan01@mail.ru, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ., Қазақстан.

Бегманова Бибіжан Сейтханқызы – филология ғылымдарының кандидаты, bibizhan1972@gmail.com, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Беласарова Жайдаргүл – PhD доктор, аға оқытушы, zhaidar77@mail.ru, **Нұрғали Сәуле** – педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, saule.nurgali@mail.ru, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан; **Шадиева Нұргүл** – педагогика ғылымдарының кандидаты, zhaidar77@mail.ru, Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан.

Гиздатов Газинур Габдуллович - филология ғылымдарының докторы, профессор, gizdat@mail.ru, Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Гусейнова Себа – докторант, rus_rahimli@yahoo.com, Гянджа мемлекеттік университеті, Гянджа қ., Әзірбайжан.

Дәулетбекова Жанат Тұрарбекқызы – педагогика ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, zh.dauletbekova@mail.ru, **Рауандина Айтжамал Қалқенқызы** - педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, aitzhamal@bk.ru, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Досымбекова Рауан Өрікбайқызы – PhD доктор, доцент м.а., dossymbekova.rauan@gmail.com, **Қатбаева Гүлмира Қожахметқызы** – аға оқытушы, Meili_hua@mail.ru, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Дүйсебекова Жайнагүл – PhD докторант, аға оқытушы, zhainagul.duisebekova@sdu.edu.kz, **Ерғалиева А.Б.** – аға оқытушы, zhainagul.duisebekova@sdu.edu.kz, Сүлейман Демирел университеті, Қаскелең қ., Қазақстан.

Жазықова Мақпал Қожағалиқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, makash_k@mail.ru, **Ербулатова Ақмарал Қарасаевна** – педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, makash_k@mail.ru, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

Жолмаханова Ақерке Болатқызы – магистр-оқытушы, erke_zh@mail.ru, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ., Қазақстан.

Ибраева Жанар Кулматовна – филология ғылымдарының докторы, профессоры м.а., gulnaznabyeva1@gmail.com, **Нәбиева Гүлназ Серікқызы** – I курс докторанты, gulnaznabyeva1@gmail.com, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Ильясова Нағима Әбзелбекқызы – филология ғылымдарының докторы, доцент, nagima68@mail.ru, **Таңжарықова Алуа Василийқызы** – филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, alua1973@mail.ru, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Иса Гульфайруз Исакызы – докторант, gulfaruz.issa@kazgor.kz, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Исаханова Қорлан Исакханқызы – PhD докторант, korlan.isakhanova@mail.ru, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Исламбаева Зухра Усманбековна – өнертану ғылымдарының кандидаты, доцент, zetta1975@mail.ru, Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Қазақстан; **Жұмаситова Гүлнар Тазабековна** - өнертану ғылымдарының кандидаты, профессор, zetta1975@mail.ru, Қазақ ұлттық хореография академиясы, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан.

Кадикова Самал Исатаевна – I-курс докторанты, skadikova@mail.ru, **Надинова Гульнар Ермуратовна** – филология ғылымдарының докторы, профессор, skadikova@mail.ru, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан; **Огихара Ацуши** – PhD доктор, профессор, skadikova@mail.ru, Васеда университеті, Сайтама қаласы, Жапония.

Кенжебекова Нұрзия Әділжанқызы – аға оқытушы, shahonya.14@mail.ru, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

Керімбеков Токтар Сенбекұлы – «6D021300-лингвистика» мамандығының 2-курс PhD докторанты, tokhtarsenbekuli@gmail.com, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Қалыбаева Қаламқас Сейдуллаевна – филология ғылымдарының докторы, профессор, azkal2015@bk.ru; **Сейталиева Қарлығаш Орынқызы** – аға оқытушы, kseytalieva@mail.ru, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Кубдашева Қарлығаш – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, karget2017@yandex.ru, Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Қожекеева Бекзада Шакизадақызы – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, bekzada61@mail.ru, **Бегманова Бибіжан Сейтханқызы** – филология ғылымдарының кандидаты, bibizhan1972@gmail.com, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Қортабаева Гүлжамал – филология ғылымдарының кандидаты, turki.alemi@gmail.com, **Молдақұл Майра Бекмұратқызы** – 2-курс магистранты, maira.moldakul@mail.ru, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Құтжанова Надира Булатқызы – 2-курс магистранты, akbilek077@mail.ru, **Ержанова Сәуле Баймырзақызы** – филология ғылымдарының докторы, профессор, esb72@mail.ru, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Лян Вероника Вячеславовна – 2-курс докторанты, veronika.lyan@mail.ru, **Ахатова Багила Абильмажиновна** – филология ғылымдарының докторы, профессор, kazumo@ablayhan.kz, Абылай хан Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Мамадиярова Назира Батырханқызы – 1-курс PhD докторанты, erkenazkz@mail.ru, **Қасым Балқия** – филология ғылымдарының докторы, профессор, bkasym_gosyaz@mail.ru, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Машимбаева Айнур Жакыпалиевна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, mashimbaeva81@mail.ru, **Сулеева Гульжан Созақпаевна** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, suleeva71@mail.ru, **Джансейтова Светлана Саттаровна** – филология ғылымдарының докторы, профессор, bntb@mail.ru, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Алматы қ., Қазақстан.

Мусаева Ирада Айюбгызы – «Ичеришехер» мемлекеттік тарихи-архитектура қорығы басқармасының ғылым бөлімінің бастығы, rus_rahimli@yahoo.com, Баку қ., Әзірбайжан.

Мухамеджанова Ботағоз Булековна – педагогика магистрі, оқытушы, Botagoz75.75@mail.ru, **Сарина Гульдана Женисовна** – педагогика магистрі, оқытушы, g_sarina@list.ru, Қ.Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

Мырзахмет Мақпал Жүнүсқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, makpalmyrzakhmet@mail.ru, **Цай Елена** – педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, makpalmyrzakhmet@mail.ru, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Нагиева Шахла – докторант, res0980@mail.ru, Баку мемлекеттік университеті, Баку қ., Әзірбайжан.

Ноғай Ұлжан Нұржанқызы – 2-курс магистранты, ulzhan.nogay1995@mail.ru, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Нурбаева Аида Мухтаровна – PhD доктор, аға оқытушы, nurbaeva.aida@bk.ru, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан; **Бугенова Ләля Аманжоловна** – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, nurbaeva.aida@bk.ru, М.Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы, Алматы қ., Қазақстан.

Оразақынқызы Фарида – PhD доктор, профессор м.а., faridakaznu2018@gmail.com, **Жайлауова Зарина Болатовна** – 2-курс магистранты, zzhailauova14@gmail.com, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Орда Гүлжахан Жұмабердіқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, orda@mail.ru, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан; **Маданова Земфира** – 1-курс магистранты, zemfira.zhailykan@mail.ru, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Оспанқұлова Шынар Амантайқызы – докторант, shynar.ospankulova@gmail.com, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Поляк Зинаида Наумқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, zinaida-polyak@yandex.kz, Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Алматы қ., Қазақстан.

Сарбалина Арайлым Бауыржанқызы – аға оқытушы, sarbalina.a@mail.ru, **Сүлейменова Жарқынбике Нуайқызы** – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, zharkyn123@mail.ru, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Сарбасов Болатхан – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, sarbasov.bolathan@mail.ru, **Онласын Умит** – 1-курс магистранты, onlassyn.u@gmail.com, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Сейсенбаева Жанар Айтбергенқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, janka-1980@mail.ru, **Сүлейменова Қарлығаш Қанатбекқызы** – PhD доктор, suleimenova.8282@mail.ru, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Сейтенова Салима Сағынайқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қазақстан Педагогикалық Ғылымдар Академиясының корреспондент мүшесі, seitenova_ss@mail.ru, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

Сүлейменова Жарқынбике Нуайқызы – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, zharkyn123@mail.ru, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан; **Дүйсебекова Жайнагүл Мұратқызы** – PhD докторант, zhainagul.duisebekova@sdu.edu.kz, **Ерғалиева Аида Бауыржанқызы** – PhD докторант, zhainagul.duisebekova@sdu.edu.kz, Сулейман Демирель университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Сабирова Дина Алтаевна – PhD доктор, dinasabirova.84.kz@mail.ru, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан; **Абишева Сауле Джунусовна** – филология ғылымдарының докторы, профессор, lingv-lit@mail.ru, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Тажиаева Мира Данияровна – 1-курс магистранты, mstsui396@mail.ru, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Таирова Назгуль Абаевна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, nazgul_t@mail.ru, **Алматова Нуршашты Араповна** – аға оқытушы, nazgul_t@mail.ru, Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Қазақстан.

Татыева Жансая – 1-курс докторанты, zhansayatat@gmail.com, Абылай хан Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Телғараева Лаура Бердігүлқызы – 2-курс докторанты, ltelgaraeva@gmail.com, **Абдуллаева Жібек Тұрарқызы** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, zhibekabdullaeva19@gmail.com, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Тулекова Гүлжан – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, gulzhan-saken@mail.ru, «Тұран» университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Тұяқбаев Ғабит Әнешұлы – филология ғылымдарының кандидаты, turmagambet@mail.ru, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ., Қазақстан.

Халел Агнур – 2 курс докторанты, aknur_h@mail.ru, Абылай хан Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Шынтемірова Алмагүл Мәлікаждарқызы – магистр, аға оқытушы, almagul.shyntemirova@mail.ru, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Алматы қ., Қазақстан.

Шойбекова Ғазиза Бейсенбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, shoibekova_gaziza@mail.ru, **Абдирасилова Гүлмира Қалыбайқызы** – филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., ab.gulmira@mail.ru, **Ермекова Тыныштық Нұрдәулетқызы** – филология ғылымдарының докторы, профессор, ktbk777@mail.ru. Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

OUR AUTHORS

Abdykhalykova Akzhan Myrzakadyrovna – candidate of Pedagogical sciences, associate professor, akzhan80@mail.ru; **Amantayeva Makhabbat** – graduate, amantaeva_mahabbat@mail.ru, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Abdirasilova Gulmira Kalybaevna – candidate of Philological Sciences, acting professor, ab.gulmira@mail.ru; Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Alibaeva Meruert – candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, meruert70@mail.ru, **Nurgali Saule** – candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, saule.nurgali@mail.ru, **Belasarova Zhaydargul** – PhD, Senior Lecturer, zhaidar77@mail.ru, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Alihankyzy Guliya – candidate of Pedagogical sciences, associate professor, al.guliya@mail.ru Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan; **Caliolla Ardak** – senior lecturer, al.guliya@mail.ru, Al-Farabi Kazakh national Universit, Almaty, Kazakhstan.

Ananyeva Svetlana Viktorovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Analytics and External Literary Relations of the Auezov Institute of Literature and Art , svananyeva@gmail.com, Almaty, Kazakhstan, **Karlukevich Aleksandr Nikolaevich** – Minister of Information of the Republic of Belarus, Ministerstvo of Information of the Republic of Belarus, projects.zviazda@gmail.com, Minsk, Belarus.

Assyl Moldir Bakytzhabkyzy – Master Humanities Sciences, Senior Lecturer, monikaassyl@gmail.com, Al-Farabi Kazakh national Universit, Almaty, Kazakhstan; **Katbayeva Gulmira Kozhahmetkyzy** – Master Humanities Sciences, Senior Lecturer, monikaassyl@gmail.com, Al-Farabi Kazakh national Universit, Almaty, Kazakhstan.

Asylbekuly Serik – doktor of Philological Sciences, professor, serik051@mail.ru, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Atabaeva Mereke Atabaykyzy – doktor of Philological Sciences, professor, mereke.atabaeva@gmail.com; **Egembay Zhanyl** – master student 2 course, egembay.janyl@mail.ru, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Aubakirova Gulbanu Tursynovna – candidate of Philological Sciences, professor, bmwgirlj@gmail.com; **Omar Zhamilia** – master student, bmwgirlj@gmail.com, Karaganda Economic University of Kazpotrebooyuz, Karaganda, Kazakhstan.

Akhmetova Aynur Myrzalykyzy – Doctoral student of the 3st year, aynur_akhmetova@mail.ru, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Akhmetova Gulnar Myrzalykyzy – Master student of the 1st year, gulnar_akhmetova_93@mail.ru, Al-Farabi Kazakh National University Almaty, Kazakhstan; **Rakysh Zhumashai Sailaukyzy** – candidate of Philological Sciences, zhumashay19@mail.ru, M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan.

Adilbayeva Ulzhalgas Bikenkyzy – candidate of Philological Sciences, associate Professor, jalgas.biken@mail.ru, Al-Farabi Kazakh national Universit, Almaty, Kazakhstan; **Isakova Sabira** – doktor of Philological Sciences, professor, jalgas.biken@mail.ru, K.Zhubanov Aktobe regional state University, Aktobe, Kazakhstan.

Adilzhan Asanali Adilzhanovich – 1st year Master student, mangilik_el_jastary@mail.ru, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Amirbekova Aigul Baydebekkyzy – candidate of Philological Sciences, marghan01@mail.ru, Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Almaty, Kazakhstan.

Begmanova Bibizhan Seytkhankyzy – candidate of Philological Sciences, bibizhan1972@gmail.com, Kazakh State Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Belasarova Zhaydargul – PhD, Senior Lecturer, zhaidar77@mail.ru, **Nurgali Saule** – candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, saule.nurgali@mail.ru, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan; **Shadiyeva Nurgul** – Candidate of Pedagogical Sciences, zhaidar77@mail.ru, Eurasian Humanities Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Gizdatov Gazinur Gabdullovich – doktor of Philological Sciences, professor, gizdat@mail.ru, Kazakh University of International Relations and World Languages after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan.

Huseynova Seba - PhD student, rus_rahimli@yahoo.com, Ganja State University, Ganja, Azerbaijan.

Dauletbekova Zhanat Turarbekkyzy – doktor of Pedagogical Sciences, associate professor, zh.dauletbekova@mail.ru, **Rauandina Aytzhamal Kalkenkyzy** - candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, aitzhamal@bk.ru, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Dossymbekova Rauan Orikbaikyzy – PhD doktor, associate docent, dossymbekova.rauan@gmail.com, **Katbayeva Gulmira Kozhahmerkyzy** – Senior Lecturer, Meili_hua@mail.ru, Al-Farabi Kazakh National University Almaty, Kazakhstan.

Duisebekova Zhainagul – PhD student, senior lecturer, zhainagul.duisebekova@sdu.edu.kz, **Yergaliyeva A.B.** – senior lecturer, zhainagul.duisebekova@sdu.edu.kz, Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan.

Zhazykova Makpal Kozhagalievna – candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, makash_k@mail.ru, **Yerbulatova Almaral Karasaevna** – Master of Pedagogical Science, senior lecturer, makash_k@mail.ru, K.Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan.

Zholmakhanova Akerke Bolatovna – Master, teacher, erke_zh@mail.ru, Korkyt ata Kyzylorda state university, Kyzylorda, Kazakhstan.

Ibrayeva Zhanar Kulmatovna – doktor of Philology Sciences, acting professor, gulnaznabyeva1@gmail.com, **Gulnaz Serikkyzy Nabyeva** – 1st year Ph.D student, gulnaznabyeva1@gmail.com, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Ilyasova Nagima Abzelbekovna – Doktor of Philological Sciences, Associate Professor, nagima68@mail.ru, **Tanzharykova Alua Vasilievna** – Doktor of Philological Sciences, Associate Professor, alua1973@mail.ru, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Issa Gulfairuz - Ph.D student, gulfaruz.issa@kazgor.kz, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan .

Isahanova Korlan Isahankyzy – PhD student, korlan.isakhanova@mail.ru, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Islambayeva Zuhra Usmanbekovna – Candidate of art criticism Sciences, associate professor, zetta1975@mail.ru, Kazakh national academy of art by T.K. Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan; **Zhumasseitova Gulnar Tazabekovna** – Candidate of art criticism Sciences, professor, zetta1975@mail.ru, Kazakh national academy of choreography, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Kadikova Samal Isataevna – PhD student, skadikova@mail.ru, **Nadirova Gulnar Ermuratovna** – doktor of Philological Sciences, professor, skadikova@mail.ru, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; **Atsushi Ogihara** – PhD doktor, professor, skadikova@mail.ru, Waseda University, Saitama, Japan.

Kenzhebekova Nurziya Adilzhanovna – Senior Lecturer, shahonya.14@mail.ru, Aktobe Regional State University K.Zhubanova, Aktobe, Kazakhstan.

Kerimbekov Toktar – 2nd year PhD student on specialty «6D021300-linguistics», tokhtarsenbekuli@gmail.com, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Kalybaeva Kalamkas Seidullaevna – doktor of Philological Sciences, professor, azkal2015@bk.ru; **Seytalieva Karlygash Orynkyzy** – Senior Lecturer, kseytalieva@mail.ru, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Kozhekeeva Bekzada Shakizadakyzy – Candidate of Philological Sciences, professor, bekzada61@mail.ru, **Begmanova Bibizhan Seythankyzy** – Candidate of Philological Sciences, bibizhan1972@gmail.com, Kazakh State Women's Pedagogical, Almaty, Kazakhstan.

Kortabayeva Gulzhamal – Candidate of Philological Sciences, turki.alemi@gmail.ru, **Moldakul Mayra Bekmuratkyzy** – 2-year master-student, maira.moldakul@mail.ru, Al-Farabi Kazakh national Universit, Almaty, Kazakhstan.

Kuldasheva Karlygash – Candidate of Philological Sciences, associate Professor, Almaty University of Power Engineering and Telecommunications, karget2017@yandex.ru, Almaty, Kazakhstan.

Kutzhanova Nadira Bulatkyzy – 2-year master-student, akbilek077@mail.ru, **Yerzhanova Saule Baymyrzakyzy** – doctor of Philological Sciences, professor, esb72@mail.ru, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Lyan Veronika Vyacheslavovna – 2nd year PhD student, veronika.lyan@mail.ru, **Akhatova Bagila Abilmazhinovna** – doctor of Philological Sciences, professor, kazumo@ablayhan.kz, Kazakh University of International Relations and World Languages after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan.

Mamadiyarova Nazira Batyrhankyzy – 1nd year PhD student, erkenazkz@mail.ru, **Kasim Balkia** – doctor of Philological Sciences, professor, bkasym_gosyaz@mail.ru, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Mashimbaeva Ainur Zhakypaliyevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, mashimbaeva81@mail.ru, **Suleeva Gulzhan Sozakpayevna** – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, suleeva71@mail.ru, **Dzhanseitova Svetlana Sattarovna** – Doctor of Philological Sciences, Professor, bntb@mail.ru, Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, Almaty, Kazakhstan.

Musaeva Irada Ayyubgyzy – Head of the Scientific Department of «Icherisheher» State Historical-Architectural Reserve, rus_rahimli@yahoo.com, Baku, Azerbaijan.

Mukhamedzhanova Botagoz Bulekovna – Teacher, master of pedagogical science, botagoz75.75@mail.ru, **Sarina Guldana Zhenisovna** – Teacher, master of pedagogical science, g_sarina@list.ru, Aktobe Regional State University K.Zhubanova, Aktobe, Kazakhstan.

Myrzakhmet Makpal Zhunuskyzy – candidate of Pedagogical science, senior teacher, makpalmyrzakhmet@mail.ru, **Tsay Yelena** – candidate of Pedagogical science, senior teacher, makpalmyrzakhmet@mail.ru, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Nagieva Shahla – doctor student, res0980@mail.ru, Baku State University, Baku, Azerbaijan.

Nogay Ulzhan Nurzhankyzy – 2nd year master student, ulzhan.nogay1995@mail.ru, Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

Nurbayeva Aida Muhtarovna – PhD doctor, senior teacher, nurbaeva.aida@bk.ru, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan; **Bugenova Lelya Amanzholovna** – kandidat of philological Sciences, associate Professor, nurbaeva.aida@bk.ru, Kazakh Academy of Transport and Communications named after M.Tynyshpaev, Almaty, Kazakhstan.

Orazakynkyzy Farida – PhD doctor, associate Professor, faridakaznu2018@gmail.com, **Zhaylauova Zarina Bolatovna** – 2nd year master student, zzhailauova14@gmail.com, Al-Farabi Kazakh national Universit, Almaty, Kazakhstan.

Orda Gulzhahan Jumaberdievna – doctor of Philological Sciences, professor, orda@mail.ru, M.O. Auezov institute of literature and art, Almaty, Kazakhstan; **Madanova Zemfira** – 1nd year master student, zemfira.zhailykan@mail.ru, Al-Farabi Kazakh national Universit, M.O. Auezov institute of literature and art, Almaty, Kazakhstan.

Ospankulova Shynar Amantaevna – PhD student, shynar.ospankulova@gmail.com, Al-Farabi Kazakh national Universit, Almaty, Kazakhstan.

Polyak Zinaida – Candidate of Philology Sciences, the associate professor, zinaida-polyak@yandex.kz, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Sarbalina Arailym Bauyrzhanovna – senior teacher, sarbalina.a@mail.ru, **Suleimenova Zharkynbike Nuaevna** – doktor of Pedagogical Sciences, professor, zharkyn123@mail.ru, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Sarbasov Bolatkhan – Candidate of Philology Sciences, Associate Professor, sarbasov.bolathan@mail.ru, **Onlasyn Umit** – 1st year master student, onlassyn.u@gmail.com, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Seisenbayeva Zhanar Aytbergenovna – Candidate of Philology Sciences, Associate Professor, janka-1980@mail.ru, **Suleimenova Karlygash Kanatbekovna** – doktor PhD, suleimenova_8282@mail.ru, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Seitenova Salima Saginovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Corresponding Member of the Academy of Pedagogical Sciences of Kazakhstan, seitenova_ss@mail.ru, Aktobe Regional State University K.Zhubanova, Aktobe, Kazakhstan.

Suleimenova Zharkynbike Nuaikyzy – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, zharkyn123@mail.ru, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan; **Duysbekova Zhainagul Muratovna** – PhD student, zhainagul.duisebekova@sdu.edu.kz, **Ergaliyev Aida Bauyrzhanovna** – PhD student, zhainagul.duisebekova@sdu.edu.kz, Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan.

Tazhibaeva Mira Daniyarovna – 1nd year master student, mstsui396@mail.ru, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Tairova Nazgul Abaevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, nazgul_t@mail.ru, **Almatov Nurshashdas Arapovna** – Senior Lecturer, nazgul_t@mail.ru, T.Zhurgenov Kazakh national Art Academy, r. Almaty, Kazakhstan.

Tatyeva Zhansaya – 1nd year doctor student, zhansayatat@gmail.com, Kazakh University of International Relations and World Languages after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan.

Telgaraeva Laura Berdigulovna – 2nd year doctor student, telgaraeva@gmail.com, **Abdullaeva Zhibek Turarovna** –Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, zhibekabdullaeva19@gmail.com, Al-Farabi Kazakh national Universit, Almaty, Kazakhstan.

Telyapova Alfia Gayratovna – doctor student, alfiyatelyapova@yahoo.com, Kazakh University of International Relations and World Languages after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan.

Tulekova Gulzhan – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, gulzhan-saken@mail.ru, «Turan» University, Almaty, Kazakhstan.

Tuyakbaev Gabit Aneshovish – Candidate of philological sciences, turmagambet@mail.ru, Korkyt ata Kyzylorda state university, Kyzylorda, Kazakhstan.

Khalel Agnur – 2nd year PhD student, agnur.h.82@gmail.com, Kazakh University of International Relations and World Languages after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan.

Shintemirova Almagul Malkazhdarovna – Master, senior teacher, almagul_shyntemirova@mail.ru, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Shoybekova Gaziza Beysenbekovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, shoibekova_gaziza@mail.ru, **Abdirasilova Gulmira Kalybaevna** – Candidate of Philological Sciences, Acting Professor, ab.gulmira@mail.ru, **Ermekova Tynyshtyk Nurdauletovna** – Doctor of Philology Sciences, Professor, ktbk777@mail.ru, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

НАШИ АВТОРЫ

Абдыхалыкова Акжан Мырзакадыровна – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, akzhan80@mail.ru, **Амантаева Махаббат** – магистрант, amantaeva_mahabbat@mail.ru, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан.

Абдирасилова Гульмира Калыбаевна – кандидат филологических наук, и.о. профессора, ab.gulmira@mail.ru; Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан.

Алибаева Меруерт – кандидат педагогических наук, старший преподаватель, meruert70@mail.ru, **Нурғали Сауле** – кандидат педагогических наук, старший преподаватель, saule.nurgali@mail.ru, **Беласарова Жайдаргүл** – доктор PhD, старший преподаватель, zhaidar77@mail.ru, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан.

Алиханқызы Гүлия – кандидат педагогических наук, доцент, a1.guliya@mail.ru, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан; **Қалиолла Ардақ** – старший преподаватель, a1.guliya@mail.ru, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан.

Ананьева Светлана Викторовна – кандидат филологических наук, доцент, заведующая отделом аналитики и внешних литературных связей, Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, svananyeva@gmail.com, г. Алматы, Казахстан; **Карлюкевич Александр Николаевич** – министр информации Республики Беларусь, Министерство информации Республики, projects.zviazda@gmail.com, г. Минск, Беларусь

Асыл Молдир Бакытжановна – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель, monikaassyl@gmail.com, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан; **Катбаева Гульмира Кожаметовна** – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель, monikaassyl@gmail.com, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан.

Асылбекұлы Серік – доктор филологических наук, профессор, serik051@mail.ru, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан.

Атабаева Мереке Сатылғанқызы – доктор филологических наук, профессор, mereke.atabaeva@gmail.com; **Егембай Жаңыл** – магистрант 2-курса, egembay.janyl@mail.ru; Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан.

Аубакирова Гульбану Турсыновна – кандидат филологических наук, профессор, bmwgirlj@gmail.com; **Омар Жамиля** – магистрант, bmwgirlj@gmail.com, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, г. Караганда, Казахстан.

Ахметова Айнұр Мырзалықызы – докторант 3 курса, aynur_akhmetova@mail.ru, Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан.

Ахметова Гүлнар Мырзалықызы – магистрант 1-курса, gulnar_akhmetova_93@mail.ru, Казахский Национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан. **Рақыш Жұмашай Сайлауқызы** – кандидат филологических наук, zhumashay19@mail.ru, Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, г. Алматы, Казахстан.

Адилбаев Улжалгас Бикеновна – кандидат филологических наук, доцент, jalgas.biken@mail.ru, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан; **Искакова Сабира** – доктор филологических наук, профессор, jalgas.biken@mail.ru, Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова, г. Актюбе, Казахстан.

Адилжан Асанали Адильжанович – магистрант 1-курса, mangilik_el_jastary@mail.ru, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан.

Амирбекова Айгүль Байдебекқызы – кандидат филологических наук, marghan01@mail.ru, Институт языкознания имени А.Байтурсынова, г. Алматы, Казахстан.

Бегманова Бибижан Сейтханқызы – кандидат филологических наук, bibizhan1972@gmail.com, Казахский государственный женский педагогический, г. Алматы, Казахстан.

Беласарова Жайдаргүл – доктор PhD, старший преподаватель, zhaidar77@mail.ru, **Нургали Сауле** – кандидат педагогических наук, старший преподаватель, saule.nurgali@mail.ru, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан; **Шадиева Нұргүл** – кандидат педагогических наук, zhaidar77@mail.ru, Евразийский гуманитарный институт, г.Нур-Султан, Казахстан.

Гиздатов Газинур Габдуллоевич – доктор филологических наук, профессор, gizdat@mail.ru, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан.

Гусейнова Себа – докторант, rus_rahimli@yahoo.com, Гянджинский государственный университет, г.Гянджа, Азербайджан.

Даулетбекова Жанат Турарбековна – доктор педагогических наук, ассоциированный профессор, zh.dauletbekova@mail.ru, **Рауандина Айтжамал Калкеновна** - кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, aitzhamal@bk.ru, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан.

Досымбекова Рауан Урикбаевна – PhD доктор, и.о. доцента, dossymbekova.rauan@gmail.com, **Катбаева Гульмира Кожаметовна** – старший преподаватель, Meili_hua@mail.ru, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан.

Дуйсебекова Жайнагүл – PhD докторант, старший преподаватель, zhainagul.duisebekova@sdu.edu.kz, **Ергалиева А.Б.** – старший преподаватель, zhainagul.duisebekova@sdu.edu.kz, Университет Сулеймана Демиреля, г.Каскелен, Казахстан.

Жазыкова Макпал Кожалиевна – кандидат педагогических наук, доцент, makash_k@mail.ru, **Ербулатова Акмарал Қарасаевна** – магистр педагогических наук, старший преподаватель, makash_k@mail.ru, Актыбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, г.Актобе, Казахстан.

Жолмаханова Акерке Болатовна – магистр, преподаватель, erke_zh@mail.ru, Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата, г. Кызылорда, Казахстан.

Ибраева Жанар Кулматовна – доктор филологических наук, и.о. профессора, gulnaznabyeva1@gmail.com, **Нәбиева Гүлназ Серікқызы** – докторант I курса gulnaznabyeva1@gmail.com, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Ильясова Нагима Абзелбековна – доктор филологических наук, доцент, nagima68@mail.ru, **Танжарықова Алуа Василиевна** – доктор филологических наук, ассоциированный профессор, alua1973@mail.ru, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан.

Иса Гульфайруз Исақызы – докторант, gulfaruz.issa@kazgor.kz, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г.Алматы, Казахстан.

Исаханова Корлан Исахановна - PhD докторант, korlan.isakhanova@mail.ru, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан.

Исламбаева Зухра Усманбековна – кандидат искусствоведения, доцент, zetta1975@mail.ru, Казахская национальная академия искусств имени Т.К. Жургенова, г.Алматы, Казахстан. **Жұмасеитова Гүлнар Тазабековна** - кандидат искусствоведения, профессор, zetta1975@mail.ru, Казахская национальная академия хореографии, г. Нур-Султан, Казахстан.

Кадикова Самал Исатаевна – 1-курс докторант, skadikova@mail.ru, **Надинова Гульнар Ермуратовна** – доктор филологических наук, профессор, skadikova@mail.ru, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан; **Огихара Ацуши** – доктор PhD, профессор, skadikova@mail.ru, Университет Васеда, г.Сайтама, Япония.

Кенжебекова Нурзия Адильжановна – старший преподаватель, shahonya.14@mail.ru, Актыбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, г. Актобе, Казахстан.

Керимбеков Токтар Сенбекулы – PhD докторант 2-курса специальности «6D021300-лингвистика», tokhtarsenbekuli@gmail.com, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан.

Калыбаева Каламкас Сейдуллаевна – доктор филологических наук, профессор, azkal2015@bk.ru; **Сейталиева Карлығаш Орынқызы** – старший преподаватель, kseytalieva@mail.ru, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан.

Кожекеева Бекзада Шакизадақызы – кандидат филологических наук, профессор, bekzada61@mail.ru, **Бегманова Бибижан Сейтханқызы** – кандидат филологических наук, bibizhan1972@gmail.com, Казахский государственный женский педагогический, г. Алматы, Казахстан.

Кортабаева Гулжамал – кандидат филологических наук, turki.alemi@gmail.com, **Молдакул Майра Бекмуратқызы** – магистрант 2-курса, maira.moldakul@mail.ru, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан.

Кубдашева Карлығаш – кандидат филологических наук, доцент, karget2017@yandex.ru, Алматинский университет энергетики и связи, г. Алматы, Казахстан.

Кутжанова Надира Булатқызы – магистрант 2-курса, akbilek077@mail.ru, **Ержанова Сауле Баймырзақызы** – доктор филологических наук, профессор, esb72@mail.ru, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан.

Лян Вероника Вячеславовна – докторант 2-курса, veronika.lyan@mail.ru, **Ахатова Багила Абильмажиновна** – доктор филологических наук, профессор, kazumo@ablayhan.kz, Казахский университет Международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан.

Мамадиярова Назира Батырханқызы – докторант 1-курса, erkenazkz@mail.ru, **Касым Балкия** – доктор филологических наук, профессор, bkasym_gosyaz@mail.ru, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан.

Машимбаева Айнур Жакыпалиевна – кандидат филологических наук, доцент, mashimbaeva81@mail.ru, **Сулеева Гульжан Созақпаевна** – кандидат филологических наук, доцент, suleeva71@mail.ru, **Джансеитова Светлана Саттаровна** – доктор филологических наук, профессор, bntb@mail.ru, Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, Алматы, Казахстан.

Мусаева Ирада Айюбгызы – руководитель научного отдела Управления Государственного Историко-Архитектурного Заповедника «Ичеришехер», rus_rahimli@yahoo.com, г. Баку, Азербайджан

Мухамеджанова Ботагоз Булековна – магистр педагогических наук, преподаватель, Botagoz75.75@mail.ru, **Сарина Гульдана Женисовна** – преподаватель, магистр педагогических наук, g_sarina@list.ru, Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, г. Актюбе, Казахстан.

Мырзахмет Макпал Жунусқызы – кандидат педагогических наук, старший преподаватель, makpalmyrzakhmet@mail.ru, **Цай Елена** – кандидат педагогических наук, старший преподаватель, makpalmyrzakhmet@mail.ru, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан.

Нагиева Шахла – докторант, res0980@mail.ru, Бакинский государственный университет, г. Баку, Азербайджан.

Ногай Улжан Нуржанқызы – магистрант 2-курса, ulzhan.nogay1995@mail.ru, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан.

Нурбаева Аида Мухтаровна – доктор PhD, старший преподаватель, nurbaeva.aida@bk.ru, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан; **Бугенова Лэля Аманжоловна** – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, nurbaeva.aida@bk.ru, Казахская Академия транспорта и коммуникации имени М. Тынышпаева, г. Алматы, Казахстан.

Оразакынқызы Фарида – доктор PhD, и.о. профессора, faridakaznu2018@gmail.com, **Жайлауова Зарина Болатовна** – магистрант 2-курса, zhailauova14@gmail.com, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан.

Орда Гүлжаһан Жұмабердіқызы – доктор филологических наук, профессор, orda@mail.ru, Главный научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, г. Алматы, Казахстан; **Маданова Земфира** – магистрант 1-курса, zemfira.zhailykan@mail.ru, Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан.

Оспанкулова Шынар Амантаевна – докторант, shynar.ospankulova@gmail.com, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан.

Поляк Зинаида Наумовна – кандидат филологических наук, доцент, zinaida-polyak@yandex.kz, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан.

Сарбалина Арайлым Бауыржанқызы – старший преподаватель, sarbalina.a@mail.ru, **Сулейменова Жаркынбике Нуайқызы** – доктор педагогических наук, профессор, zharkyn123@mail.ru, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан.

Сарбасов Болатхан – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, sarbasov.bolathan@mail.ru, **Онласын Умит** – магистрант 1-курса, onlassyn.u@gmail.com, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан.

Сейсенбаева Жанар Айтбергеновна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, janka-1980@mail.ru, **Сулейменова Карлыгаш Канатбековна** – доктор PhD, suleimenova_8282@mail.ru, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан.

Сейтенова Салима Сагынтаевна – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, член – корреспондент Академии Педагогических Наук Казахстана, seitenova_ss@mail.ru, Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, г. Актюбе. Казахстан

Сулейменова Жаркынбике Нуайқызы – доктор педагогических наук, профессор, zharkyn123@mail.ru, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан; **Дуйсебекова Жайнагуль Муратовна** – PhD докторант, zhainagul.duisebekova@sdu.edu.kz, **Ергалиева Аида Бауыржановна** – PhD докторант, zhainagul.duisebekova@sdu.edu.kz, Университет Сулеймана Демиреля, г. Алматы, Казахстан.

Тажibaева Мира Данияровна – магистрант 1-курса, mstsui396@mail.ru, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан.

Таирова Назгуль Абаевна – кандидат филологических наук, доцент, nazgul_t@mail.ru, **Алматова Нуршашты Араповна** – старший преподаватель, nazgul_t@mail.ru, Казахская национальная академия искусств им. Т.Жургенова, г. Алматы, Казахстан.

Татыева Жансая – докторант 1-курса, zhansayat@gmail.com, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан.

Телгараева Лаура Бердигуловна – докторант 2 курса, telgaraeva@gmail.com, **Абдуллаева Жибек Тураровна** – кандидат филологических наук, доцент, zhibekabdullaeva19@gmail.com, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан.

Теляпова Альфия Гайратовна – PhD докторант, alfiyatelyapova@yahoo.com, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан.

Тулекова Гүлжан – кандидат филологических наук, доцент, gulzhan-saken@mail.ru, Университет «Туран», г. Алматы, Казахстан

Туякбаев Габит Анешович – кандидат филологических наук, turmagambet@mail.ru, Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата, г. Кызылорда, Казахстан.

Халел Агнур – докторант 2-го курса, agnur.h.82@gmail.com, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Аблай-хана, г. Алматы, Казахстан.

Шинтемирова Алмагуль Малкаждаровна – магистр, старший преподаватель, almagul_shyntemirova@mail.ru, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан.

Шойбекова Газиза Бейсенбековна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, shoibekova_gaziza@mail.ru, **Абдирасилова Гульмира Калыбаевна** – кандидат филологических наук, и.о. профессора, ab.gulmira@mail.ru, **Ермекова Тыныштык Нурдаулетовна** – доктор филологических наук, профессор, ktbk777@mail.ru, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан.

ҚР БЖҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті (ВАК) тізіміндегі Абай атындағы ҚазҰПУдың «Хабаршы (Филологиялық ғылымдар сериясы)» журналына мақала шығарудың жалпы талаптары мен мақаланы рәсімдеудің тәртібі	
Мақала жариялау тілі	1) Мақалалар қазақ, орыс, ағылшын және басқа да шет тілдерінде жарияланады
Журналға қабылданатын мақалалар	2) Журналға ЖООның, ҒЗИ ғалымдары, ғылыми қызметкерлер, оқытушы-профессорлар, докторанттар мен магистранттар және де шетелдік ғалымдар төмендегідей бағыттар бойынша мақала берулеріне болады: ➤ Тіл білімінің өзекті мәселелері; ➤ Әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері; ➤ Тіл мен әдебиетті оқыту әдістемесі және педагогика мәселелері; ➤ Журналистика мәселелері. 3) Мақалалар шолу немесе эксперименттік болуы мүмкін
Мақаланың жалпы көлемі (тақырыбын, түйіндемесін, кілт сөздерін, мақала мәтіні мен пайдаланған әдебиеттер тізімін қосқанда)	4) Рәсімдеу: беттің бағыты - тігінен (книжная), парақтың параметрлері: жоғарғы - 2 см, төменгі - 2 см, оң - 2 см, сол - 2 см. Шрифт: Times new Roman, кегль – 12. Жоларалық: 1 интервалмен. 5) Мақала көлемі ең аз – 2500 сөз, ең көп 8000 сөз болуы керек .
Авторлық құрам	6) Мақалада 3 автордан артық болмауы керек
Аңдатпа және кілт сөздер	7) Аңдатпа мәтіні 100-150 сөз арасы болуы керек (әдетте ол 5-8 сөйлемді құрайды). 8) Аңдатпа мәтінің үстіңгі жазында “Аңдатпа”, “Аннотация”, “Abstract” сөзі берілуі керек. 9) Аңдатпаны курсивпен бөліп, астын сызып т.б. жолмен ерекшеленудің қажеті жоқ. Түйіндеме мәтіні абзацтарға бөлінбейді. 10) Аңдатпа мәтінінде сілтеме келтіруге болмайды. Қысқарған сөздер (аббревиатура) толық тарқатылып жазылуы қажет. 11) Аңдатпада жұмыстың мақсатын жазып, зерттеу нәтижелері мен қорытындыларын көрсеткен дұрыс. 12) Аңдатпадан кейін 3-10 сөзден немесе сөз тіркесінен тұратын кілт сөздер берілуі керек. 13) Кілт сөздердің алдында “Кілт сөздер”, “Ключевые слова”, “Keywords” деген сөздер жазылуы керек. 14) Кілт сөздердер қатарына формулалар немесе суреттер берілмейді.
Мақала мазмұнына және рәсімделуіне қойылатын талаптар	15) Кілт сөздерден кейін мақаланың толық мәтіні жазылады. Мақала мәтінін жазғанда төмендегідей тараушалармен бөліп жазу ҰСЫНЫЛАДЫ : - 1) кіріспе; - 2) әдістеме; - 3) нәтижелер; - 4) талқылау; - 5) қорытынды (қорытындыда міндетті түрде жазып отырған тақырыбыңыздың болашақта зерттелу мүмкіндіктері мол, зерттелу аясы кең, қазіргі қоғамда өзекті мәселелер қатарында екенін айтып кету дұрыс)

	<p>- әдебиеттер (пайдаланған әдебиеттер тізімі ең аз 6-7 болу керек, мәтін ішінде пайдаланған әдебиеттердің авторы мен жылы көрсетіледі, әдебиеттер тізімінің қалай көрсетілетінін осы құжаттың 32-38 тараушасындағы «Пайдаланған әдебиеттер тізімі мен сілтемені рәсімдеруден» көре аласыз).</p> <p>16) Шрифт, жол аралық интервал барлық мәтін бойынша бірдей болуы керек.</p> <p>17) Азат жол («абзац») автоматы түрде өзі қойылуы керек, қолмен “пробел” пернесін басу арқылы азат жол жасауға болмайды.</p> <p>18) Сөздердің арасында екі-үш “пробел” болмауын қадағалаңыз.</p> <p>Қысқарған сөздердің (аббревиатура) бірінші қолданған кезде оның қасында жақшада, міндетті түрде, толық атауы жазылуы керек.</p> <p>19) Мәтінде “нөмір” № символы кездессе, оны да осындай # таңбаға өзгертіңіз.</p>
<p>Кесте, сурет, формулаларға қойылатын талаптар</p>	<p>20) Мәтін ішінде кестелерді пайдалануға болады, кестенің нөмірі мен атауы жоғары жағында жазылады.</p> <p>21) Кесте ішіндегі мәтінді рәсімдеу: жол аралық интервал - 1, шрифт-10 Times New Roman.</p> <p>22) Мәтін ішінде берілген кестеге сілтеме жасалып, кесте нөмірі берілуі керек.</p> <p>Ескерту. Кесте, сурет, формулалардың атауын қысқартып жазудан аулақ болыңыз, яғни (т.е. Tab. 1, рис. 2, уравн. 3) деген сияқты қысқартулар қабылданбайды. <i>"Кестеде берілген", "жоғарыда / төменде айтылған", "2-бетте немесе суретте көрсетілген"</i> деген сияқты тіркестерді пайдаланбаңыз, себебі журнал түптелгенде кестенің немесе суреттің орналасу тәртібі мен бет саны өзгеріп кетуі мүмкін.</p> <p>23) Мәтінде пайдаланылған барлық формулалар «Microsoft equation» макросында (Word бағдарламасында) берілуі керек.</p> <p>24) Графикалық суреттер жоғары сапада болуы керек. Егер сурет ішінде сөз жазылса, ол анық көрініп тұруы керек.</p> <p>25) Суреттерді пайдалану саны шектеусіз, ажыратымдылығы кемінде 300 dpi болуы керек.</p> <p>26) Кестелер мен формулалар пайдалану саны да шектелмеген.</p> <p>27) Құжаттардың барлығын .doc форматында жіберу сұралады, себебі жарияланым кезінде суреттер мен формулалар дұрыс көрінбей қалуы мүмкін.</p>
<p>Мақалада пайдаланылған дереккөздерді рәсімдеуге қойылатын талаптар</p>	<p>28) Егер мәліметтер басқа дереккөздерден алынған болса, міндетті түрде сілтеме берілуі керек.</p> <p>29) Пайдаланған әдебиеттер тізімі 3-5 дереккөзден кем болмауы керек. Автордың өзіне-өзі сілтеме жасауы 1-2 дереккөзден аспауы керек.</p> <p>30) Әдебиеттер тізімінде соңғы 5-10 жылда шыққан әдебиеттер, міндетті түрде, ең азы 2-3 дереккөз болуы керек. (2014-2019 ж.)</p> <p>31) Ағылшын тілінде шыққан дереккөздерге сілтеме жасау ұсынылады, <u>бірақ міндетті емес.</u></p>

<p>Пайдаланған әдебиеттер тізімі мен сілтемені рәсімдеу</p>	<p>32) Мәтін ішінде сілтеме тік жақша арқылы беріледі.</p> <p>33) Тік жақша ішінде дереккөздің әдебиеттер тізімінде пайдаланған рет саны, сондан кейін нүкте, үтір қойылып бет саны беріледі [1., 185].</p> <p>34) Әдебиеттер тізіміндегі барлық дереккөздерге мәтін ішінде сілтеме берілуі керек.</p> <p>35) Әдебиеттердің бет саны міндетті түрде көрсетілуі керек.</p> <p>36) Әдебиеттер тізімі берілген үлгіге сәйкес рәсімделуі керек («Әдебиеттер тізімін рәсімдеу үлгілері» тарауынан қараңыз)</p>
<p>Сілтемелер мен ескертулерді және қосымшаларды рәсімдеу</p>	<p>37) Азат жол сайын сілтеме беруден аулақ болыңыз. Қосымшалар мен ескертулер жеке бөлімде «Қосымшалар», «Ескертулер» деген атаумен бөлек берілуі керек. Мәтін ішінде қосымшалар мен ескертулерге сілтеме (мысалы 1-қосымша) берілуі шарт.</p>
<p>Пайдаланған әдебиеттерді рәсімдеу үлгісі</p>	<p>38) Пайдаланған әдебиеттер тізімі төмендегідей үлгіде рәсімделеді. Әр дереккөздің техникалық рәсімделу үлгілеріне аса мән беру сұралады. <i>Сілтемелерді рәсімдеу үлгілері:</i></p> <p>1) Аксартов Р. М., Айзиков М. И., Расулова С. А. Метод количественного определения леукомизина // Вестн. КазНУ. Сер. хим – 2003. – Т. 1. № 8. – С. 40-41 – журналдарда жарық көрген мақалалар</p> <p>2) Абимурдына С. Т., Сыдықова Г. Е., Оразбаева Л. А. Функционирование и развитие инфраструктуры сахарного производства // Инновация в аграрном секторе Казахстана: Матер. Междунар. конф., Вена, Австрия, 2009. – Алматы, 2010. – С. 10-13 – конференция материалдары</p> <p>3) Курмуков А. А. Ангиопротекторная и гипополипидемическая активность леукомизина. – Алматы: Бастау, 2007. – С. 35-37 – газет мақалалары</p> <p>4) Соколовский Д. В. Теория синтеза самоустанавливающихся кулачковых механизмов приводов [Электрон.ресурс]. – 2006. – URL: http://bookchamber.kz/stst_2006.htm (дата обращения: 12.03.2009) – интернет дереккөздерінен</p> <p>5) Петушкова, Г.И. Проектирование костюма : учеб. для вузов / Г.И. Петушкова. - М.: Академия, 2004. - 416 с. – кітап</p> <p>6) Laplace, P. S. (1814/1951). <i>A philosophical essay on probabilities</i> (F. W. Truscott & F. L. Emory, Trans.). New York: Dover. – Басқа тілден аударылған немесе қайта жарияланған дереккөздер</p> <p>7) Bjork, R. A. (1989). Retrieval inhibition as an adaptive mechanism in human memory. In H. L. Roediger III, & F. I. M. Craik (Eds.), <i>Varieties of memory & consciousness</i> (pp. 309-330). Hillsdale, NJ: Erlbaum. – Кітап тараушасы</p> <p>8) Guignon, C. B. (1998). Existentialism. In E. Craig (Ed.), <i>Routledge encyclopedia of philosophy</i> (Vol. 3, pp. 493-502). London, England: Routledge. – Энциклопедия</p> <p>9) Саметова Ж.Ш. (2019). <i>Қазіргі қазақ әдебиетіндегі ағымдар</i> (XXI ғасыр). Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. – Диссертация</p>
<p>Басқа жұмыстардан алынған мәтіндердің барын тексеру</p>	<p>39) Мақалаларға рецензия жасалғанда, «Антиплагиат» бағдарламасы арқылы, мәтін мазмұнының өзге басылымдардан мәтіндердің көшірілгендігі туралы деректері тексеріледі.</p> <p>«Антиплагиат» бағдарламасы екі параметр бойынша қарастырады, егер осы екі параметрдің бірі белгіленген мөлшерден көп болса, мақала қабылданбайды. Белгіленген мөлшер: 1-параметр: жекелеген тарау бойынша көшіріп алу дерегінің болуы (жекелеген тарау ішінде көшіріліп алынған фрагменттердің үлес салмағы 6% аспауы керек); 2-параметр: жалпы мәтін бойынша көшірілген деректердің болуы (жалпы мәтін бойынша көшірілген деректердің үлес салмағы 20% аспауы керек).</p>

Үлгі:

Гиздатов Газинур Габдуллович – филология ғылымдарының докторы, профессор, gizdat@mail.ru, Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Gizdatov Gazinur Gabdullovich – doktor of Philological Sciences, professor, gizdat@mail.ru, Kazakh University of International Relations and World Languages after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan.

Гиздатов Газинур Габдуллович – доктор филологических наук, профессор, gizdat@mail.ru, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан.

General requirements for the content and the format of articles for publication in the "Habarshy" journal (Philological sciences Series)» of KazNPU named after Abai, and which is included into the base of Committee for Control of Education and Science (Higher Attestation Commission (VAK))

Publication language of the article	1) Articles are published in Kazakh, Russian, English and in all other foreign languages.
Articles that may be published in the journal:	2) Articles written by teaching staff, doctoral and master degree students, other scientists and employees of educational institutions, universities and research institutes of the Republic of Kazakhstan, as well as foreign scientists in the following areas: ➤ advanced topics of linguistics; ➤ advanced topics of literary studies; ➤ questions of pedagogy and methods of teaching language and literature; ➤ advanced topics of journalism. 3) The article may have a review or experimental nature.
The total size of the article (including the title, abstract, keywords, text, bibliography)	4) Format: page orientation throughout the article - Portrait (paper is vertical), font - Times New Roman, point size -12, regular spacing between letters, line spacing - single; paper margins - 2 cm from all sides. 5) The minimum size is 2500 words. The maximum size is no more than 8,000 words.
Coauthorship	6) Allowed up to 3 coauthors.
Abstract and keywords	7) The abstract should contain 100-150 words (usually, it is about 5-8 sentences). 8) There should be an indication that it is an abstract. (“Аңдатпа”, “Аннотация”, “Abstract”). 9) Abstract should not be italicized, underlined, etc. The text should not be divided into paragraphs. 10) Quotation is not allowed in the abstract. Abbreviations must be expanded. 11) It is better to indicate the purpose of the work in the abstract, and to present the findings of the study. 12) Immediately after the annotation, 3-10 keywords should be submitted, which may consist of individual words and phrases. 13) There should be an indication that these are keywords (“Кілт сөздер”, “Ключевые слова”, “Keywords”). 14) Keywords should not contain formulas and pictures..

<p>Requirements for the content of the article and its format</p>	<p>15) After the keywords, you need to submit the text of the article itself. The text is RECOMMENDED to be divided into sub-chapters:</p> <ul style="list-style-type: none"> - 1. introduction; - 2. method; - 3. results; - 4. discussion; - 5. conclusion (it is necessary to assume possible prospects for further research on the topic, that is, what the author didn't do and, as a result, the direction of research development in the future); <p>- credits (i.e. this section is needed if it is necessary to indicate that the article was prepared within the framework of the grant or a scholarship, to thank the colleagues who are not the authors of the article, but who assisted the research, and etc.);</p> <p>- bibliography (there should be at least 3-5 references in bibliography; bibliographical references should be placed in the <i>order of their use</i> in the text; - see "Bibliography and references format," paragraphs 32-38 of this document)</p> <p>16) The font size and spacing between lines should be the same throughout the text.</p> <p>17) Paragraphs ("new lines") should be set automatically, rather than using the space bar.</p> <p>18) Double or triple spaces are not allowed..</p> <p>When first using abbreviations it is necessary to expand them.</p> <p>19) Direct speech (quoting) should be framed using quotes from the English keyboard layout - for example: ".....".It is NOT ALLOWED to use quotes of this format – «.....».</p> <p>20) In the article, the № symbol should be replaced by #.</p>
<p>Requirements for tables, figures and formulas</p>	<p>21) The text may contain tables, the captions to which should be above the table with alignment in width.</p> <p>22) Format of the text in the tables: single spacing, font - Times New Roman, point size - 10.</p> <p>23) In the text it is necessary to give a reference to the picture indicating the number of the picture. <i>Note. Avoid abbreviations for the names of tables, figures, and equations (i.e. Tab. 1, Fig. 2, Eq. 3) in the caption or in the text. Do not write "in the table above/below" or "in the image on page 2", because the position and page number of the table or figure may change during layout.</i></p> <p>24) All formulas must be in macro. "Microsoft equation" (Word software).</p> <p>25) Graphic images should be of a good quality. If there are inscriptions, the text should be displayed clearly.</p> <p>26) The number of images is not limited, the resolution is at least 300 dpi.</p> <p>27) The number of tables and formulas is not limited.</p> <p>28) Please send files with articles in the .doc format, otherwise images and formulas may be incorrectly displayed in the publication.</p>

	<p>29) When borrowing material from other sources reference to these sources is required.</p> <p>30) Bibliographical list should contain at least 3-5 references. Self-citations is no more than 1-2 references.</p> <p>31) At least 2-3 references should be works published in the last 5-10 years. (2014-2019.)</p>
<p>Bibliography and references format</p>	<p>32) References in the text should be registered by square brackets.</p> <p>33) References are listed by number in bibliography list, followed by a page. For Example: [1., 125].</p> <p>34) All the references from the bibliography list should be referenced in the text.</p> <p>35) All the references from the bibliography list should be indicated by page numbers.</p> <p>36) The bibliography list is made in accordance with the sample (see the section “Example of the layout of Bibliography”).</p>
<p>Footnotes and notes format</p>	<p>37) Avoid the use of footnotes. Notes should be located in a separate “Notes” section, located after the bibliography list. In the text, references to notes are made in parentheses: (note 1).</p>
<p>Example of the layout of Bibliography</p>	<p>38) The list of references is made as follows: Article from the journal (printed) <i>Example of references:</i></p> <p>10) Aksartov R.M., Aizikov M.I., Rasulova S.A. Method of quantitative determination of leukomisin // Bulletin of KazNU. Chemistry series – 2003. – T. 1. № 8. - P. 40-41 – articles from a journal</p> <p>11) Abimuldina S.T., Sydykova G.E., Orazbayeva L.A. Functioning and development of the infrastructure of sugar production // Innovation in the agricultural sector of Kazakhstan: Materials of Intern. Conference, Vienna, Austria, 2009. – Almaty, 2010. – P. 10-13 – conference proceedings</p> <p>12) Kurmukov A.A. Angioprotective and lipid-lowering activity of leukomizin. – Almaty: Bastau, 2007. – P. 35-37 – newspaper articles</p> <p>13) Sokolovskiy D.V. Theory of synthesis of self-aligning cam drive mechanisms [Electron.resource]. – 2006. – URL: http://bookchamber.kz/stst_2006.htm (date of the application: 12.03.2009) - internet sources</p> <p>14) Petushkova, G.I. Costume design : book for universities / G.I.Petushkova. - M.: Academia, 2004. - 416 p. – book</p> <p>15) Laplace, P. S. (1814/1951). <i>A philosophical essay on probabilities</i> (F. W. Truscott & F. L. Emory, Trans.). New York: Dover. - translated or republished reference</p> <p>16) Bjork, R. A. (1989). Retrieval inhibition as an adaptive mechanism in human memory. In H. L. Roediger III, & F. I. M. Craik (Eds.), <i>Varieties of memory & consciousness</i> (pp. 309-330). Hillsdale, NJ: Erlbaum. - chapter from the book</p> <p>17) Guignon, C. B. (1998). Existentialism. In E. Craig (Ed.), <i>Routledge encyclopedia of philosophy</i> (Vol. 3, pp. 493-502). London, England: Routledge. - encyclopedia article</p> <p>18) Sametova Zh.Sh. (2019). <i>Trends in modern Kazakh literature</i> (XXI century). Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan. - thesis work</p>

Check on borrowings from other works (plagiarism)	39) When reviewing, the text of the article is tested on the number of borrowings from other works (plagiarism). The check is carried out using the "Antiplagiat" program (Software that checks the amount of borrowings/plagiarized text). Two parameters are taken into account, if one of them reveals an excess of the norm - the article is not accepted. Norms: 1) separate fragments of borrowings parameter (in the article, no single fragment of borrowings should be higher than 6%); 2) total amount of borrowing parameter (the sum of all fragments of borrowing should not exceed 20%). Please note! Citing own works, previously published in English, is also counted as borrowing.
The journal is published 4 times a year (March, June, September, December)	Deadline for article submission: 1st quarter - until February 10 2nd quarter - until April 10 3rd quarter - until August 10 4th quarter - until November 10
Articles are accepted	by e-mail: vestnikfilkaznpu@mail.ru or on electronic media at: 25 Zhambula street, Almaty, 1st floor, room number 16. tel. for references 8 727 291 40 85 tel. of secretary 8 705 116 93 97 Zhanagul Shyngiskhanovna Sametova
Please note: <u>Any shortcomings and mistakes that were made may increase the time of publication of the article.</u>	

An example of an article

МРНТИ 11.25.41

Г.Г. Гиздатов¹

¹*Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан*

КУЛЬТУРНЫЕ КОДЫ ВПАРАДИГМЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Аннотация

Актуальные проблемы... (100-150 слов)

Ключевые слова: (3-10 слов)

G.G. Gizdatov¹

¹*Kazakh University of International Relations and World Languages after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan*

CULTURAL CODES IN THE PARADIGM OF PHILOLOGICAL RESEARCHES

Abstract

An abstract is brief... (100-150 слов)

Keywords: (3-10 слов)

Г.Г. Гиздатов¹

¹*Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлемтілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан*

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ПАРАДИГМАНЫҢ МӘДЕНИЕТ КОДТАРЫ

Аңдатпа

Қазақ тілінің өзекті... (100-150 сөз)

Кілт сөздер: (3-10 сөз)

Information about the author(s) in 3 languages

<p>Information about the author(s)</p>	<p>1) The information about the author(s) should be given in three languages at the end of the article</p> <p>2) The full name of the author(s) is written in three languages (Kazakh, Russian, English) - first the surname, then the first name and the patronymic – <i>Abayev Abay Abayuly</i>.</p> <p>3) After the full name a scientific or academic degree, qualification (<i>Candidate of Sciences, Doctor of Science, PhD Doctor, Master</i>), academic title (<i>professor, associate professor</i>), and an e-mail of author(s) are indicated.</p> <p>4) Next, the name of the university (in three languages) is indicated - in the version as it is presented in official documents/on the web pages of universities or academic institutions.</p> <p>5) After the name of the university, the city and country are indicated (in three languages).</p> <p>6) If there are 2 or more coauthors: the organization and its address is indicated for each coauthor separately. If all coauthors are from the same organization, then you should indicate its name and address after the full name of the last coauthor.</p>
<p>For Example:</p> <p><i>Гиздатов Газинур Габдуллович</i> – филология ғылымдарының докторы, профессор, gizdat@mail.ru, Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан.</p> <p>Gizdatov Gazinur Gabdullovich – doktor of Philological Sciences, professor, gizdat@mail.ru, Kazakh University of International Relations and World Languages after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan.</p> <p><i>Гиздатов Газинур Габдуллович</i> – доктор филологических наук, профессор, gizdat@mail.ru, <i>Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан.</i></p>	

<p>Общие требования по содержанию и оформлению статей для публикации в журнал «Хабаршы (Серия Филологические науки)» КазНПУ имени Абая, входящий в базу ККСОН (ВАК)</p>	
<p>Язык публикации статьи</p>	<p>1) Статьи публикуются на казахском, русском, английском и во всех иностранных языках.</p>
<p>В журнале могут быть опубликованы статьи:</p>	<p>2) ППС, докторантов, магистрантов и др. ученых и сотрудников образовательных учреждений, ВУЗов и НИИ РК, а также зарубежных ученых в рамках следующих направлений:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ актуальные проблемы языковедения; ➤ актуальные проблемы литературоведения; ➤ вопросы педагогики и методики преподавания языка и литературы; ➤ проблемы журналистики. <p>3) Статья может быть обзорная или экспериментальная.</p>
<p>Общий объем статьи (включая заголовок, аннотация, ключевые слова, текст, литература)</p>	<p>4) Оформление: ориентация страницы по всей статье - книжная (лист вертикально), шрифт Times New Roman, 12 кегль обычный интервал между букв, межстрочный интервал одинарный; поля 2 см. со всех сторон.</p> <p>5) Минимальный объем – 2500 слов. Максимальный объем не более 8000 слов .</p>
<p>Соавторство</p>	<p>6) Допускается до 3 соавторов.</p>
<p>Аннотация и ключевые слова</p>	<p>7) Аннотация должна содержать 100-150 слов (как правило, это 5-8 предложений).</p>

	<p>8) Должно быть указание на то, что это аннотация (“Аңдатпа”, “Аннотация”, “Abstract”).</p> <p>9) Аннотация не должна выделяться курсивом, подчеркиванием и т.п. Текст не должен быть разделен на абзацы.</p> <p>10) В аннотации не допускается цитирование. Аббревиатуры должны быть расшифрованы.</p> <p>11) В аннотации лучше указать цель работы, представить выводы исследования.</p> <p>12) Сразу после аннотации должны быть представлены 3-10 ключевых слов, которые могут состоять из отдельных слов и словосочетаний.</p> <p>13) Должно быть указание на то, что это ключевые слова (“Кілт сөздер”, “Ключевые слова”, “ Keywords ”).</p> <p>14) Ключевые слова не должны содержать формулы и рисунки.</p>
<p>Требования к содержанию статьи и ее оформлению</p>	<p>15) После ключевых слов, нужно представить текст самой статьи. Текст РЕКОМЕНДУЕТСЯ разбить на подглавы при написании:</p> <ul style="list-style-type: none"> - 1. введение; - 2. методика; - 3. результаты; - 4. обсуждение; - 5. заключение (обязательно предположить возможные перспективы дальнейших исследований по теме, т.е., что автору не удалось сделать и вследствие этого направления развития исследования в будущем); <p>- литература (минимально 3-5 источников, литературные источники оформляются по тексту по мере использования, в списке литературы – см. «Пример оформления статьи», пункты 32-38 данного документа)</p> <p>16) Размер шрифта и интервал между строками должен быть одинаковым по всему тексту.</p> <p>17) Абзацы («красная строка») должны выставляться автоматически, а не с помощью клавиши “пробел”.</p> <p>18) Наличие двойных или тройных пробелов не допустимо.</p> <p>При первом употреблении аббревиатур обязательно указывать их расшифровку.</p> <p>19) В статье символ № должен быть заменён на #.</p>
<p>Требования к таблицам, рисункам и формулам</p>	<p>20) Текст может содержать таблицы, подписи к которым должны приводиться над таблицей с выравниванием по ширине.</p> <p>21) Оформление текста в таблицах: интервал одинарный, шрифт 10 Times New Roman.</p> <p>22) В тексте необходимо давать ссылку на рисунок с указанием номера рисунка.</p> <p>Примечание. Избегайте сокращения названий таблиц, рисунков, и уравнений (т.е. Tab. 1, рис. 2, уравн. 3) в подписи или в тексте. Не пишите "в таблице выше/ниже" или "на рисунке на странице 2", потому что позиция и номер страницы таблицы или рисунка может меняться при верстке.</p>

	<p>23) Все составляющие формул должны быть оформлены в макросе «Microsoft equation» (программа Word).</p> <p>24) Графические рисунки должны быть хорошего качества. Если есть надписи, то текст должен отображаться четко.</p> <p>25) Количество рисунков - не ограничено, разрешение не менее 300 dpi.</p> <p>26) Количество таблиц и формул не ограничено.</p> <p>27) Просьба высылать файлы со статьями в формате .doc, иначе при публикации возможно некорректное отображение рисунков и формул.</p> <p>28) При заимствовании материала из других источников ссылка на эти источники обязательна.</p> <p>29) В списке литературы должно быть не менее 3-5 источников. Самоцитирование не более 1-2 источников.</p> <p>30) Как минимум 2-3 источника - это работы, опубликованные за последние 5-10 лет (2014-2019 гг.)</p>
Требования к источникам, используемым в статье	31) Рекомендуется, <u>но не обязательно</u> , чтобы были
Оформление ссылок и списка литературы	<p>32) Ссылки в тексте оформляются квадратными скобками.</p> <p>33) Источники указываются по номеру в списке использованной литературы, после должны быть указаны страницы. Например: [1., 125].</p> <p>34) На все источники из списка литературы должны быть ссылки в тексте.</p> <p>35) На всех источниках из списка литературы должны быть указаны страницы</p> <p>36) Список литературы оформляется в соответствии с образцом (см. раздел «Образец оформления литературы»).</p>
Оформление сносок и примечаний	<p>37) Избегайте использования постраничных сносок.</p> <p>Примечания должны быть расположены в отдельном разделе «Примечания» (Note), расположенном после списка источников. В тексте ссылки на примечания оформляются в круглых скобках: (примечание 1).</p>
Образец оформления литературы	<p>38) Список литературы оформляется следующим образом: Статья из журнала (печатный)</p> <p><i>Пример оформления ссылок:</i></p> <p>1) Аксартов Р. М., Айзиков М. И., Расулова С. А. Метод количественного определения леукомизина // Вестн. КазНУ. Сер. хим – 2003. – Т. 1. № 8. - С. 40-41 – статьи из журнала</p> <p>2) Абимильдина С.Т., Сыдыкова Г.Е., Оразбаева Л.А. Функционирование и развитие инфраструктуры сахарного производства // Инновация в аграрном секторе Казахстана: Матер. Междунар. конф., Вена, Австрия, 2009. – Алматы, 2010. – С. 10-13 – труды конференций</p> <p>3) Курмуков А.А. Ангиопротекторная и гиполипидемическая активность леукомизина. – Алматы: Бастау, 2007. – С. 35-37 – газетные статьи</p> <p>4) Соколовский Д.В. Теория синтеза самоустанавливающихся кулачковых механизмов приводов [Электрон.ресурс]. – 2006. – URL: http://bookchamber.kz/stst_2006.htm (дата обращения: 12.03.2009) – интернет источники</p> <p>5) Петушкова, Г.И. Проектирование костюма : учеб. для вузов / Г.И. Петушкова. - М.: Академия, 2004. - 416 с. – книга</p>

	<p>6) Laplace, P. S. (1814/1951). <i>A philosophical essay on probabilities</i> (F. W. Truscott & F. L. Emory, Trans.). New York: Dover. - Переведенный или переизданный источник</p> <p>7) Bjork, R. A. (1989). Retrieval inhibition as an adaptive mechanism in human memory. In H. L. Roediger III, & F. I. M. Craik (Eds.), <i>Varieties of memory & consciousness</i> (pp. 309-330). Hillsdale, NJ: Erlbaum. - Глава из книги</p> <p>8) Guignon, C. B. (1998). Existentialism. In E. Craig (Ed.), <i>Routledge encyclopedia of philosophy</i> (Vol. 3, pp. 493-502). London, England: Routledge. - Статья из энциклопедии</p> <p>9) Саметова Ж.Ш. (2019). <i>Қазіргі қазақ әдебиетіндегі ағымдар</i> (XXI ғасыр). Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. - Диссертация</p>
Проверка на заимствование текста из других работ	<p>39) При рецензировании, текста статьи проходит проверку по количеству заимствований из других работ. Проверка происходит при помощи программы «Антиплагиат».</p> <p>Учитываются два параметра, если по одному из них выявляется превышение нормы – статья не принимается. Норма: 1) параметр-отдельные фрагменты заимствований (в статье ни один фрагмент заимствований не должен быть выше 6%); 2) параметр-общая сумма заимствований (сумма всех фрагментов заимствований не должна превышать 20%).</p> <p>Обратите внимание! Цитирование собственных работ, ранее опубликованных на английском языке, также учитывается как заимствование.</p>
Журнал выходит 4 раза в год (март, июнь, сентябрь, декабрь)	<p>Сроки подачи статьи:</p> <p>1 квартал – до 10 февраля</p> <p>2 квартал – до 10 апреля</p> <p>3 квартал – 10 августа</p> <p>4 квартал - 10 ноября</p>
Статьи принимаются	<p>по электронному адресу: vestnikilkaznpu@mail.ru или на электронном носителе по адресу: Алматы, ул. Жамбула, 25, 1-этаж, 16-кабинет, тел.для справок 8 727 291 40 85</p> <p>тел. ответ. секретаря 8 705 116 93 97</p> <p>Жанагуль Шынгисхановна Саметова</p>
<p>Обратите внимание:</p> <p><u>Допущенные недочеты, могут увеличить сроки публикации статьи.</u></p>	

Пример оформления статьи

МРНТИ 11.25.41

Г.Г. Гиздатов¹

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана,
г. Алматы, Казахстан

КУЛЬТУРНЫЕ КОДЫ ВПАРАДИГМЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Аннотация

Актуальные проблеммы... (100-150 слов)

Ключевые слова: (3-10 слов)

502). London, England: Routledge. - **Статья из энциклопедии**

9) Саметова Ж.Ш. (2019). *Қазіргі қазақ әдебиетіндегі ағымдар* (XXI ғасыр). Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. - **Диссертация**

Сведения об авторе(ах) на 3-х языках

Сведения об авторе(ах)	<p>1) В конце статьи дается сведения об авторе (ах) на трех языках</p> <p>2) ФИО автора(ов) прописывается полностью на трех языках (казахский, русский, английский) – сначала указывается фамилия, имя потом отчество – <i>Abayev Abay Abayuly</i>.</p> <p>3) После ФИО указывается научная или академическая степень, квалификация (<i>кандидат наук, доктор наук, PhD доктор, магистр</i>), учёное звание (<i>профессор, доцент</i>), электронный адрес (e-mail) автора(ов).</p> <p>4) Далее название ВУЗа (на трех языках) – в том варианте, как оно представлено в официальных документах / на веб- страницах ВУЗов или научных учреждений.</p> <p>5) После название ВУЗа указывается город и страна (на трех языках).</p> <p>6) Если соавторов 2 и более: организация и ее адрес указывается для каждого соавтора в отдельности. Если все соавторы из одной организации, то ее название и адрес указываете после имени, отчества, фамилии последнего соавтора.</p>
<p>Образец:</p> <p>Гиздатов Газинур Габдуллович - филология ғылымдарының докторы, профессор, gizdat@mail.ru, Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан.</p> <p>Gizdatov Gazinur Gabdulloviсh - doktor of Philological Sciences, professor, gizdat@mail.ru, Kazakh University of International Relations and World Languages after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan.</p> <p>Гиздатов Газинур Габдуллович - доктор филологических наук, профессор, gizdat@mail.ru, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан.</p>	

